ספרים

היוצאים לאור

על־ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע״ט

שנת קנ״ז לייסוד החברה ושנת פ״ו להעברתה לא״י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

חגי בן־שמאי
יושב ראש

משה אידל
שולמית אליצור
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

שמחה עמנואל
מזכיר כבוד

חברי כבוד

שמואל אשכנזי, ירושלים
מלאכי בית אריה, ירושלים
אהרן דותן, תל־אביב
נחמן דנציג, ניו־יורק
חוה טורניאנסקי, ירושלים
מנחם כהנא, ירושלים
שניאור זלמן ליימן, ניו־יורק
חיים סולוביצ'יק, ניו־יורק
שמואל סירא, פריז
יוסף ינון (פנטון), פריז
א' דב פרידברג, טורונטו
שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
בנימין ריצ'לר, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו־יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו־יורק

מגנזי אירופה

כרך שני

מגנזי אירופה

כרך שני

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשע"ט

ספר זה יוצא לאור בסיוע

הקרן הלאומית למדע

משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית

הקרן על שם פולה ודוד בן־גוריון למדעי היהדות מיסודה של משפחת פדרמן,
המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659
sales.israel@magnespress.co.il

ISBN 978-965-462-020-8

©
כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com
נדפס בישראל, תשע"ט
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

לילדינו היקרים

שלמה ורחלי
דוד ונעה
תרצה ושאול
ישי וחיה
חגי ושירה
יהודה ורבקה

'האומן שעושה מלאכתו באומנות,
מלאכתו משעשעתו כשרואה שמלאכתו עולה בידו ומצלחת'
(פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי; נדפס להלן, עמ' 190–191)

תוכן העניינים

פתיחה 13

הסימנים המשמשים במהדורה 14

פרק ראשון: שרידים מתורת ארץ ישראל

מבוא 15

א. פתיחה 15

ב. הקטעים ומוצאם 16

ג. הפרדת הקטעים 18

ד. סיכום השרידים שנותרו 21

ה. זמנו ומקומו של כתב היד 23

ו. תוכנו של כתב היד 24

1. 'מעין שאילתות' 24

(א) פתיחה 24 (ב) מבנה השאילתא 26 (ג) הזיקה לספר שאילתות דרב אחאי 28 (ד) שימושו של 'מעין שאילתות' במשנה 32 (ה) שימושו של 'מעין שאילתות' בתלמוד הירושלמי 34 (ו) שימושו של 'מעין שאילתות' בתלמוד הבבלי 38

2. המעשים לבני ארץ ישראל 52

3. מסכת גיהנם 54

ז. השפעתו של החיבור שבקטעי גראץ 60

1. חכמי איטליה במאה השלוש עשרה 60

2. ספר 'בשר על גבי גחלים' 62

3. השפעתו האפשרית של החיבור על חכמי אשכנז 66

ח. סיום 69

1. סיכום הנתונים שעלו בסעיפים הקודמים 69

2. חיבורים נוספים בסגנון ספר שאילתות דרב אחאי 71

3. זמנו של 'מעין שאילתות' 73

4. ארץ ישראל במאות התשיעית והעשירית 74

5. ארץ ישראל – דרום איטליה – אשכנז 75

ט. נספח – חוות דעת פליאוגרפית של ד"ר עדנה אנגל 78

תצלומים: לוחות 1-20

המהדורה: 'מעין שאילתות', מסכת גיהנם והמעשים לבני ארץ ישראל 82
א. 'מעין שאילתות' 82
ב. מסכת גיהנם 113
ג. 'מעין שאילתות' (המשך) 117
ד. המעשים לבני ארץ ישראל 145

פרק שני: מעין ספר המקצועות למסכת בבא מציעא
מבוא 149
א. ספר המקצועות 149
ב. דף חדש מגניזת אירופה 150
ג. גילויו של הדף החדש 152
המהדורה 155

פרק שלישי: פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי
מבוא 161
א. תיאור הקטעים 161
ב. זהותו של המפרש 164
1. עדויות חיצוניות על זהותו של המפרש 164
2. ראיות פנימיות לזהותו של המפרש 167
ג. דרכו של המפרש 170
1. אמונות ודעות 170
2. בין פירוש המקרא לפירוש הפיוט 171
נספח: לעזים בפירוש ר' יוסף קרא למשלי, מאת פרופ' סיריל אסלנוב 175
המהדורה: פירוש ר' יוסף קרא למשלי א-ד, ח-יא, טז-יט 180

פרק רביעי: פירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות
מבוא 206
א. פרסומים קודמים של פירוש ריב"ן למסכת יבמות 206
ב. ציטוטים בספרות הראשונים 208
ג. אחד עשר דפים מפירוש ריב"ן למסכת יבמות בגניזת אירופה 209
ד. טיבם של השרידים מפירוש ריב"ן בגניזת אירופה 215
ה. המפרש ודרכו 218
המהדורה: פירוש ריב"ן למסכת יבמות סה-סז, קטו-קטז, קיח-קיט, קכא-קכב 221

פרק חמישי: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא

מבוא 244

המהדורה: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא מו ע"ב-מז ע"ב 247

פרק שישי: השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבּשם

מבוא 252

המהדורה 257

פרק שביעי: מעין ספר האסופות: הלכות פסח והלכות איסור והיתר

מבוא 259

א. הקטע וטיבו 259

ב. זיקתו של החיבור לספר האסופות 260

ג. חכמי פאויה 262

המהדורה 264

פרק שמיני: תוספות ר' פרץ מקורביל למסכת זבחים

מבוא 271

א. קובצי תוספות למסכת זבחים 271

ב. תוספות למסכת זבחים בגניזת אירופה 274

המהדורה: תוספות ר' פרץ מקורביל למסכת זבחים ט ע"ב-י ע"ב 278

פרק תשיעי: מרדכי הגדול למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא

מבוא 285

א. כתב יד אוקספורד וכתב יד ניו יורק 285

ב. הקטעים בגניזת אירופה 289

ג. היחס בין כ"י אוקספורד וקטעי הכריכות 291

ד. הנוסח המקורי של מרדכי הגדול שבקטעי הכריכות 296

ה. מקורותיו של ספר מרדכי הגדול 299

ו. שימושם של חכמי המאות החמש עשרה והשש עשרה בספר מרדכי הגדול 304

ז. ציטוטים לפי סימנים 314

ח. סיכום 318

המהדורה 321

א. מרדכי הגדול, מסכת ברכות, פרק תשיעי 321

ב. מרדכי הגדול, מסכת שבת, פרקים ראשון ושני 326

ג. מרדכי הגדול, מסכת בבא קמא, פרקים תשיעי ועשירי 346

נספחים 355
נספח א: פסק של חכמי נרבונה על מוסר ממון חבירו 355
נספח ב: האם ר' מרדכי בן הלל היה כוהן? 358

פרק עשירי: הוספות ותיקונים לכרך א 361

ביבליוגרפיה ומפתחות

קיצורים ביבליוגרפיים 371

מפתח כתבי היד 392
מפתח אישים 396
מפתח מקומות 399
מפתח עניינים 400
מפתח מקורות 403
א. ספרות חז"ל 403
ב. ספרות הגאונים (מקורות נבחרים) 406
ג. ספרות הראשונים (מקורות נבחרים) 406

פתיחה

כרך זה, כקודמו, בא לגאול קטעים מחיבורים עבריים חשובים שמסתתרים ב'גניזת אירופה'. ב'גניזה' זו, שפזורה במאות ספריות וארכיונים ברחבי אירופה כולה, ואף מחוצה לה, נחשפים אלפי דפים מכתבי יד עבריים, ששימשו בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים ארכיוניים. בכרך הראשון שבסדרה זו פרסמתי אחד עשר חיבורים חדשים מ'גניזת אירופה' והקדמתי להם מבוא רחב על טיבה של 'גניזה' זו. בכרך הנוכחי מתפרסמים תשעה חיבורים נוספים.

החיבורים המתפרסמים כאן באים ממגוון תחומים: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות ההלכה ופרשנות הפיוט. חיבורים אלו מובאים בכרך הנוכחי בסדר כרונולוגי, למן הקדום שבהם ועד למאוחר. החשוב שבחיבורים, והוא גם החיבור שחשיפתו דרשה מאמצים רבים יותר מכל האחרים, הוא זה שבפרק הראשון של הספר. חיבור זה נכתב – כך מבקש אני לטעון – בארץ ישראל במאה התשיעית או העשירית לערך. הוא חושף מידע רב ערך על תולדות ההלכה בארץ ישראל באותם ימים, ואף מלמד רבות על גלגוליה של תורת ארץ ישראל לאדמת אירופה. חיבור זה דורש עוד לימוד רב, ואני מקווה שיבואו אחרים ויוסיפו על דבריי.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של ארבעה עשר ארכיונים וספריות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע למחקרי. מוסדות אלו פזורים ברחבי אירופה כולה, והם משקפים יפה את פיזורה של גניזת אירופה. שישה מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; גראץ, ספריית המנזר הפרנציסקני; וילהרינג, ארכיון המנזר הציסטרסיאני; וינה, הספרייה הלאומית; וינה, ספריית המנזר הדומיניקני; מריה זאל, ספריית המנזר – אוסף השמור כיום בארכיון הבישופות בקלגנפורט); שלושה באיטליה (בולוניה, ספריית האוניברסיטה; בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה; פאויה, ארכיון המדינה); שניים בגרמניה (מיינץ, הספרייה הכנסייתית על שם מרטינוס; מינכן, ספריית המדינה); אחד בהונגריה (שופרון, הארכיון הלאומי); אחד בספרד (גירונה, הארכיון ההיסטורי); ואחד בצ'כיה (הספרייה הלאומית בפראג).

שניים מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר, ותודתי למוציאים לאור על הסכמתם לפרסום החוזר בכרך זה. הפרק השני, שנכתב יחד עם פרופ' אנדראס לנרד, נדפס לראשונה בכתב העת גנזי קדם, יג (תשע"ז), ותודתי לו על הסכמתו להכללת פרק זה בכרך הנוכחי. הפרק השישי נדפס לראשונה בכתב העת קבץ על יד, כרך כה (תשע"ז).

ידידים רבים סייעו בידי במהלך כתיבת הספר, ורבים מהם הזכרתי בפרקים שלהלן. תודתי הלבבית גם לד"ר שרה כהן, שהתקינה את הספר לדפוס; לאירית

נחום, שסידרה את הספר בטוב טעם ובסבלנות רבה; ולידידי יחזקאל חובב, שתרם מניסיונו העשיר בהבאת ספרים לדפוס. ראשי חברת מקיצי נרדמים בעבר ובהווה, פרופ׳ שולמית אליצור ופרופ׳ חגי בן־שמאי, ועמם גם יצחק (צ׳יקו) גילה, ליוו את עבודתי מראשיתה ועד סופה ותרומתם לא תסולא בפז.

התמונה שעל עטיפת הספר מתפרסמת באדיבותו של Don Marco Visconti, מנהל ספריית הסמינר הבישופי באלסנדריה, איטליה. תודתי גם לידידיי ד״ר מנחם כ״ץ, הרב יהודה לייביש ווייס ופרופ׳ מאורו פיראני, שסייעו בידי להשיג תמונה זו.

הסימנים המשמשים במהדורה

[ ]	השלמות של פגמים בכתב היד
[[ ]]	השלמות של מילים שהיו בדפים הקודמים או הבאים
{ }	הגהות מסברה של טעויות בכתב היד
{{ }}	תיקונים והערות שוליים שנוספו בכתב היד
(אא)	אותיות או מילים שנמחקו על ידי הסופר
( )	אותיות או מילים שיש למוחקן
< >	הערות טכניות של המהדיר
⁒	אות שקריאתה אינה ודאית
/	נקודת התפר בין שני חלקים של דף אחד
*	מילוי שורה (בדרך כלל לא העתקתי את מילויי השורה, אלא אם כן תחילת השורה הסמוכה חסרה)
- - - -	חסרון של דף (או יותר)

פרק ראשון

שרידים מתורת ארץ ישראל

'מעין שאילתות', מסכת גיהנם ו'המעשים לבני ארץ ישראל'

מבוא

א. פתיחה

הדברים שבפרק זה תחילתם במציאה שבאה לידי כמעט בהיסח הדעת וסופם בעבודה קשה ומאומצת. בקיץ של שנת תש"ע הקדשתי כמה ימים לבדיקת כמה קטעי כריכות חשובים בספריית האוניברסיטה בגראץ.[1] ביומי האחרון בעיר זו שמתי פעמיי למנזר הפרנציסקני שבעיר, משום שידעתי שאף שם נשתמרו קטעי כריכות משני חיבורים חשובים: הלכות פסוקות ופירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות.[2] עוד ידעתי מאתר האינטרנט המוקדש לתיאור קטעי הכריכות באוסטריה[3] שבספריית המנזר שמורים קטעי כריכות אחדים שלא זוהו ולא צולמו. שיערתי כי אלו קטעים מתוך חיבורים ידועים ומפורסמים ואוכל לעמוד על טיבם בזמן הקצר שעמד לרשותי.

האב דידקוס סודי (Frater Didacus Sudy OFM) הציג בפניי את אוצרות הספרייה – עשרות אלפי ספרים עתיקים, ובהם מאות רבות של דפוסי ערש (אינקונבולות). מצלמה לא הייתה ברשותי, וגם תנאי העבודה לא היו אידאליים; נשאתי את הספרים הכבדים אל בימה גבוהה במרכז החדר הקטן ושם בדקתי אותם בעמידה, עד שסוללת המחשב התרוקנה ונאלצתי לסיים את מלאכתי.

הממצא החשוב ביותר שעלה בבדיקה זו התגלה בכרכים Ink. A 62/41-44 (להלן בקיצור: כרך 41, כרך 42, כרך 43 וכרך 44). כרכים אלו הם ארבעה חלקים של ספר שנדפס בנירנברג בסוף שנות השבעים של המאה החמש עשרה.[4] הספרים נשתמרו בכריכתם המקורית, ומבחוץ לא ניכר כלל שמסתתרים בתוכם קטעים עבריים. אך עם

* תודתי העמוקה לעמיתיי בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית: פרופ' רוברט ברודי, פרופ' שלמה נאה, פרופ' דוד רוזנטל וד"ר יואב רוזנטל שקראו חלקים מפרק זה, הוסיפו לו, הציעו תיקוני קריאה וסיקלו טעויות. תרומתם של ידידים יקרים אלו גדולה ממה שיוכל הקורא להבחין.

1 ראה: עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 291-326; ולהלן, פרק תשיעי.

2 ראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 634-635; ולהלן, פרק רביעי.

3 Hebräische Fragmente in österreichischen Bibliotheken, www.hebraica.at

4 Antoninus Florentinus, *Summa*, I-IV, Nürnberg, Anton Koburger, 1477-1479.

פתיחת הכרכים – ובעיקר הראשון, כרך 41 – התגלה האוצר הטמון בכריכה הפנימית של הספר. בכרך 41 השתמש הכורך בארבעה גזירים של דפי קלף מתוך כתב יד עברי, שכל אחד מהם מחזיק כשליש דף. הכורך הדביק שניים מהגזירים בתחילת הכרך ושניים בסופו, כך שרק צדם האחד ניתן היה לקריאה. פיסות קטנות נוספות מכתב היד העברי, שגודלן כ־6 X 6 ס"מ, מצאתי דבוקות גם בשלושת הכרכים האחרים. קטעים אלו מכילים חיבור הלכתי חדש שלא היה בידינו עד כה, בדפוס או בכתב יד. חיבורים אנונימיים שכאלה יש לא מעט, ולא ידעתי אם עליי להשקיע את זמני בשרידים אלו. אך מה שתפס את תשומת לבי הייתה אחת הפיסות הקטנות והקטועות, שבה נכתב: 'אביי בעי קומי רבה האומר...'.[5] הלשון היא ארמית גלילית, לשונו של התלמוד הירושלמי, אך משא ומתן בין אביי ורבה מצוי רק בתלמוד הבבלי, ואינו מצוי כלל בתלמוד הירושלמי! החלטתי אפוא שחיבור זה טעון בדיקה נוספת.

התובנה המרכזית שתעלה בדיון שלהלן היא שלפנינו ככל הנראה יצירה שנתחברה בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים, והייתה על שולחנם של חכמי מרכז אירופה ואיטליה במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה. בדבריי להלן לא אמצה את החידושים שבחיבור ואת המסקנות ההיסטוריות העולות ממנו, ואני מקווה שאחרים יוסיפו וידונו בצדדיו השונים.

ב. הקטעים ומוצאם

ספריית המנזר הפרנציסקני בגראץ קיימת כבר מאות שנים,[6] אך הכרכים הנידונים כאן הגיעו לספרייה לפני שנים לא רבות. בשנות השישים של המאה העשרים הועברו לגראץ אלפי כתבי יד וספרים עתיקים מכמה ספריות של מנזרים פרנציסקנים,[7] ובהם גם ארבעת הכרכים הללו, שהיו עד אותה שעה בספריית המנזר הפרנציסקני בווינה. חותמת ספריית המנזר בווינה מוטבעת על גבי ארבעת הכרכים.

קודם לווינה, היו ארבעת הכרכים בספריית המנזר הפרנציסקני באגנבורג (Eggenburg).[8] המנזר באגנבורג הוקם בשנת 1460 וחרב בשנת 1783[9] (ולאחר מכן שוקם מחדש). אין כמעט שום מידע על ספריית המנזר באגנבורג באותן שלוש מאות

עשרות עותקים של ספר זה מצויים בספריות שונות בעולם; ראה http://gesamtkatalogder wiegendrucke.de/docs/GW02186.htm

5 ראה להלן, ליד הערה 675.

6 ראה לאקנר, כתבי יד בגראץ, עמ' 12.

7 ראה לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה, IV, עמ' 77-79.

8 ראה לאקנר, כתבי יד בגראץ, עמ' 12, הערה 32.

9 ראה לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה, III, עמ' 101. בספריית המנזר (Bibliothek des Redemptoristenklosters) מצויים כיום רק ספרי דפוס מאוחרים; ראה שם, עמ' 101-104.

שנה,[10] ועל כן איננו יודעים מתי הגיעו ארבעת הכרכים הנזכרים לספריית המנזר שם. אפשר שהם הגיעו לשם מיד עם הדפסתם, בשנת 1480 לערך, ושם נכרכו; אך אפשר גם שהם נכרכו במנזר אחר והגיעו לאגנבורג רק לאחר זמן. על כל פנים, ניתן לשער שעם חורבן המנזר לקראת סוף המאה השמונה עשרה עברו הכרכים הללו (יחד עם כתב יד לטיני נוסף) מספריית המנזר באגנבורג לספריית המנזר בווינה, ולאחר כמאתיים שנים עברו מווינה לספריית המנזר בגראץ.[11] גורלם של שאר כתבי היד הלטיניים והספרים העתיקים שהיו בספריית המנזר באגנבורג – שאולי בכריכותיהם מסתתרים שרידים נוספים מכתב היד העברי הנידון כאן – איננו ידוע לי, למעט כתב יד לטיני אחד, שמצוי היום בספריית בודלי באוקספורד,[12] וכחצי תריסר ספרים, שמצאו את דרכם לספריות שונות בעולם, באוסטריה וגם מחוצה לה.[13]

10 ראה A. Schwarz, *Das Kloster in Eggenburg, N.Ö. (1460–1924): Ein Beitrag zur Heimatkunde*, Eggenburg 1927, p. 36

11 כתב היד הלטיני: גראץ, ספריית המנזר A 67/34. רישום הבעלות של המנזר באגנבורג בכתב היד הלטיני נעשה במאה השבע עשרה או השמונה עשרה; ראה לאקנר, כתבי יד בגראץ, עמ׳ 9, הערה 15, עמ׳ 12 ועמ׳ 149. האב סודי מסר לי שמוצאם של ספרים נוספים בספריית המנזר בגראץ הוא בספריית המנזר באגנבורג, אך אלו ספרים מודרניים יותר ואין בכריכותיהם קטעים של כתבי יד עבריים.

12 כתב היד הלטיני נרכש על ידי המלומד האנגלי אדוארד דניאל קלארק, כנראה באחת מנסיעותיו באירופה בשנת 1800 לערך, ונמכר לספריית בודלי באוקספורד (סימנו שם: MS. E. D. Clarke 17); ראה: *Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a cel. E.D. Clarke comparati in bibliotheca Bodleiana adservantur, Pars prior*, Oxford 1812, p. 63; F. Madan, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, which have not hitherto been catalogued in the quarto series with references to the Oriental and other manuscripts*, IV, Oxford 1897, pp. 297, 302–303, no. 18379

13 שלושה ספרים (חמישה כרכים) מצויים כיום בשתי ספריות בעיר סנקט פולטן, כשישים ק״מ דרומית מערבית לאגנבורג: St. Pölten, Diözesanarchiv, INC 187/1-3 (Joannis Duns Scoti, *Questiones quolibetales*, Venice 1506); NÖ Landesbibliothek, 139.392 B (*Historia Sancti Leopoldi*, [Passau 1489]); NÖ Landesbibliothek, 139.394 B (Johannes Franciscus de Pavinis, *Oratio in laudem Leopoldi Marchionis Austriae*, [Passau 1489]). על שני הספרים האחרונים ראה בידיעון של הספרייה מחודש ינואר 2012 (Highlight des Monats Jänner 2012), https://www.noel.gv.at/noe/Landesbibliothek/Highlight_2012.html. ספר אחר שהיה בזמנו בספריית המנזר באגנבורג מצוי עתה בספרייה הלאומית בווינה, Ink 34-59 (Thomas Aquinas, *Summa theologiae*, P. II, 2, Venice) 1475. בתוך הספר נכרכה רצועה צרה מכ״י עברי: תורה, עם תרגום אונקלוס לאחר כל פסוק, ויקרא כ, יד-כא, ד). ספר נוסף הרחיק נדוד והוא מצוי בקמברידג׳, ספריית האוניברסיטה *SSS.40.10* (Nicolaus de Ausmo, *Supplementum Summae Pisanellae, Astesanus de Ast: Canones poenitentiales*, Venice 1474); ראה: J.C.T. Oates, *A Catalogue of the Fifteenth-Century Printed Books in the University Library Cambridge*, Cambridge

יהודים התגוררו באגנבורג כבר במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, אך הייתה זו קהילה קטנה, ולא ידוע לנו על תלמידי חכמים שפעלו בה. אף לא ידוע לנו על מאורעות מיוחדים שהתרחשו בעיר בסוף המאה החמש עשרה, שאולי בגינם הגיע כתב היד העברי לידי כורכי הספרים.[14] מרכזים יהודיים חשובים יותר היו בווינה (כ־70 ק"מ דרומית מזרחית לאגנבורג), בקרמס (כ־40 ק"מ דרומית מערבית לאגנבורג) ובברין (Brno, כ־100 ק"מ צפונית מזרחית לאגנבורג); ואפשר גם שמוצאו של כתב היד העברי הוא באחת מקהילות אלו.

ג. הפרדת הקטעים

הסקרנות שעוררו בי הקטעים שבכרכים 41–44, שהתחלפה עד מהרה בהבנה כי לפנינו חיבור בעל חשיבות רבה, הביאה אותי להפציר באב סודי להפריד את כל הקטעים, כדי שניתן יהיה לקרוא את שני צדיהם. האב סודי נענה לבקשותיי, ולמרבה המזל נמצא לו שותף נאמן – מר מאנפרד מאייר (Manfred Mayer), ראש המחלקה לשימור ושיקום כתבי יד בספריית האוניברסיטה בגראץ, שביצע במסירות ובמומחיות רבה את מלאכת ההפרדה. אלא שעד מהרה התברר שהטכניקה ששימשה את הכורך יוצאת דופן, שלא ראיתי כמותה עד היום. עם הפרדת הדפים בכרך 41 התגלה כי מתחתם מודבקות שש פיסות נוספות של כתב היד (ראה לוח 11, אחרי עמ' 80), וכך התגלה גם עם הפרדת הדפים מכריכותיהם של שלושת הכרכים האחרים. חשיפת הקטעים משולה הייתה לקילוף בצל, ובכל פעם שהאב סודי ומר מאייר נענו לבקשתי להפריד את הקטעים, התברר שהמלאכה לא תמה בזה, ונחשפו בכריכת הספר קטעים נוספים, שאף אותם ביקשתי להפריד.[15] בסופו של דבר הופרדו כמעט כל הקטעים, כפי שאפרט להלן.

לא אתאר כאן את כל שלבי החשיפה של הקטעים בשנים האחרונות, החל בקטעים שהיו גלויים לעין כל ועד לקטעים הנסתרים שהתגלו בהמשך העבודה. תחת זאת

1954, p. 295, no. 1660. בעל הספר הידוע הראשון על אדמת אנגליה (לפני שנת 1890) היה ג'יימס אלווין מילארד (James Elwin Millard), איש אוקספורד.

14 ראה: גרמניה יודאיקה, II, עמ' 188–189; III, עמ' 284–286; L. Moses, *Die Juden in Niederösterreich: Mit besonderer Berücksichtigung des XVII. Jahrhunderts*, Wien 1935, pp. 124–126; B. Gaspar, 'Zur Geschichte der Juden in Eggenburg seit dem Spätmittelalter', F. Polleross (ed.), *"Die Erinnerung tut zu weh": Jüdisches Leben und Antisemitismus im Waldviertel*, Horn 1996, pp. 159–163; B. Staudinger, *"Gantze Dörffer voll Juden": Juden in Niederösterreich 1496–1670*, Wien 2005, p. 94; B. Klein-Reiter, 'Die mittelalterliche Stadt Eggenburg', Ph. D. dissertation, Universität Wien, 2008, pp. 45–54

15 בשלב מסוים, כשנדמה היה שבקשותיי לא יסתיימו לעולם, סייע בידי פרופ' מנחם בן־ששון, נשיא האוניברסיטה העברית באותם ימים, שהפציר גם הוא באנשי גראץ להפריד את כל הקטעים בגלל חשיבותם הרבה. תודתי נתונה לו גם כאן.

אתאר את הצד ההפוך של המלאכה: כיצד השתמש הכורך בסוף המאה החמש עשרה (או מעט לאחר מכן) בכתב היד העברי. קורא שאיננו מוצא עניין בתיאור טכני זה יכול לוותר על קריאת סעיף זה, וכן גם על הסעיף הבא, שידון במלאכת הצירוף המסובכת של הקטעים המרובים.

כאמור לעיל, הפרדת הקטעים שלב אחר שלב גילתה כי הכורך נקט בדרך מיוחדת, שלא ראיתי כמותה עד כה (ושמא מומחים לדבר יוכלו לזהות את מקומו וזמנו של הכורך על פי התיאור המובא להלן).

1. הכורך נטל תחילה דף אחד של כתב היד העברי וחתך אותו לרצועות, לאורך או לרוחב.[16] את הרצועות הללו הדביק הכורך לרוחב שדרת הספר. השליש האמצעי של הרצועה הודבק לשדרה עצמה,[17] ואת שני החלקים האחרים של הרצועה הדביק הכורך בצדה הפנימי של כריכת העץ, שובל אחד מצדו האחד של הספר ושובל שני מצדו השני. לעתים השתמש הכורך למטרה זו גם ברצועות שנטל מכתבי יד נוספים, האחד שנכתב בלטינית והשני ביוונית. במהדורה שלהלן רשומות רצועות אלו כ־G; למשל: 44G1 פירושו: רצועה מס׳ 1 בכרך 44.[18]

2. במקביל, נטל הכורך דפים נוספים מכתב היד העברי וחתך אותם לרוחבם לשלושה חלקים. את היריעות הללו, שכל אחת מהן מחזיקה כאמור כשליש דף, הדביק הכורך מצדה הפנימי של כריכת העץ, על גבי השובלים של הרצועות שהודבקו בשלב הקודם. כריכת העץ – כמו הספר כולו – היא בעלת ממדים גדולים,[19] ולכן השתמש הכורך בכל פעם בשתי יריעות, והדביק שתי יריעות זו לצד זו בראש הכרך ושתי יריעות בסופו. הכורך הקפיד לעשות את מלאכתו בצורה נאה, ולכן השתמש תמיד בשתי יריעות דומות: חלק עליון של דף אחד לצד חלק עליון של דף אחר, או חלק אמצעי (שכולו טקסט, ואין בו שוליים) לצד חלק אמצעי, או חלק תחתון לצד חלק תחתון.[20] במהדורה שלהלן רשומות יריעות אלו כ־ A, B, C, D. למשל: 41A – היריעה שבתחילת כרך 41, זו שמודבקת בחלק העליון של כריכת העץ; 41B – היריעה שבתחילת הכרך, שמודבקת בחלק התחתון של הכריכה; 41C – היריעה

16 במקרה אחד חתך הכורך את הדף לרוחבו לשש רצועות שוות (ראה להלן, עמ׳ 22, בתיאורו של דף 3). במקרה אחר חתך הכורך את הדף לאורכו לחמש רצועות, ואז חתך כל רצועה לשתיים (ראה עמ׳ 23, בתיאורו של דף 6).

17 קריאתו של הטקסט שהודבק לשדרה אפשרית רק בקושי רב, ורק בשימוש בצילומי אולטרה־סגול. וראה להלן, הערה 28.

18 מספור הרצועות בכל כרך נעשה על ידי, על פי שחזור צורתו של הדף, והוא איננו משקף את מקומה המקורי של הרצועה.

19 הממדים של הכרכים הלטיניים: 50 ס״מ (גובה) X 35 ס״מ (רוחב) X 7–14 ס״מ (גב הספר).

20 מהדברים שיתבררו להלן (עמ׳ 23) יתברר שהכורך חתך כנראה גיליון אחד לשני דפים, ואז חתך כל דף לשלוש יריעות. הוא השתמש ביריעות מקבילות מתוך שני הדפים הללו, והדביק את החלק העליון של דף אחד לצד החלק העליון של הדף השני, וכן הלאה.

שבסוף הכרך, שמודבקת בחלק העליון של הכריכה; 41D – היריעה שבסוף הכרך, שמודבקת בחלק התחתון של הכריכה.

3. הכורך רצה לוודא שכריכת העץ, והיריעות שעמן, יתחברו יפה לספר עצמו, ולכן קיפל את הקצוות של היריעות והשחיל אותן בין הקונטרס הראשון של הספר לקונטרס השני (כך עשה ביריעות שבראש הכרך) או בין הקונטרס האחרון של הספר לקונטרס שלפניו (כך עשה ביריעות שבסוף הכרך).[21] הכריכה ההדוקה של הספרים איננה מאפשרת לקרוא ברצף אחד את היריעה ואת הקפל שלה, ומשום כך בדרך כלל לא ניתן לקרוא שורה או שתיים במעבר בין היריעה לקפל שלה. במהדורה שלהלן רשומים שרידים אלו על פי שייכותם ליריעה, בתוספת הספרה 1; כך למשל 41A1 הוא הקפל של יריעה 41A, שמציץ לאחר הקונטרס הראשון של הספר, ואילו 41C1 הוא הקפל של יריעה 41C, שמציץ לפני הקונטרס האחרון של הספר.[22]

4. בשלב האחרון הדביק מאן דהו (מסופקני אם היה זה הכורך עצמו) נייר נקי על היריעות שהודבקו, והסתיר אותן מן העין. מלאכה זו נעשתה רק בחלק מהכרכים, ובמקרים אלו ניתן היה לזהות רק במישוש כי מתחת לנייר הנקי מסתתרת יריעה מכתב יד עברי.

כאמור, האב סודי ומר מאייר נענו כמעט לכל בקשותיי להפרדת הקטעים. מר מאייר הסיר את הנייר הנקי שכיסה את מקצת היריעות; הפריד את כל היריעות – שבתחילה היו דבוקות לכריכת הספר וניתן היה לקרוא רק את צדן האחד – ועתה ניתן לקרוא בנקל את שני הצדדים; ואף הפריד לגמרי את הרצועות שהודבקו לשדרת הספר, והן שמורות עתה בתיקים נפרדים, שצורפו לכל כרך. רק בקשתי האחרונה נענתה בשלילה – להפריד לגמרי את היריעות, כדי שניתן יהיה לקרוא ברצף את הטקסט שביריעה ואת הטקסט שבקפל שלה. הפרדה זו מחייבת את פירוק הספר לקונטרסיו, ולזאת לא הסכימו האב סודי ומר מאייר, מחשש לפגיעה קשה בספרים העתיקים. לסירוב זה יש

21 כדי לפשט את התיאור הטכני המסובך הזכרתי רק בשלב זה את קיפול היריעות והכנסת הקצוות שלהן בין הקונטרסים; אך מסתבר שדברים אלו נעשו עוד קודם להדבקת הרצועות לשדרת הספר, שכן לאחר הדבקת הרצועות, הקונטרסים כבר היו מהודקים היטב זה לזה ולא ניתן היה להשחיל ביניהם את שולי היריעה. תודתי לפרופ׳ יהודית אולשובי־שלנגר שהבהירה לי עניין זה.

22 להלן (אחרי עמ׳ 80, לוחות 10–13) מובאים כמה צילומים, שמבהירים את מלאכתו של הכורך: (1) צילום של יריעה 41D, טרם ההפרדה (שים לב לקלף הנוסף המבצבץ מבעד לחור שבקלף, וכן להתאמה ליריעה הנוספת בצד שמאל, שיוצרת רושם כאילו לפנינו שני דפים מחוברים); (2) צילום צדה השני של יריעה זו במהלך הפרדתה (שים לב שעתה ברור שלפנינו שני דפים נפרדים, ולא גיליון אחד). הפרדת היריעה חשפה פיסות קלף נוספות – מה שעתיד להתגלות כשובלים של רצועות ארוכות; (3) דף 3, שנחתך לרוחבו לשש רצועות שוות (החלק המרכזי של כל רצועה הודבק לשדרת הספר); (4) דף 6, שנחתך לאורכו לארבע רצועות, וכל רצועה נחתכה שוב לשתיים.

השפעה ניכרת על הבנת טיבו של החיבור המונח לפנינו, משום שלפחות משפט מפתח אחד מסתתר כנראה דווקא בשורות שבין היריעות לקפלים שלהן, שלא ניתן לקוראן.[23] ולוואי שאחרים יצליחו בעתיד לשכנע את אנשי המנזר יותר משאני הצלחתי.

להלן איור לדוגמה של היריעות והקטעים שנמצאו בסופו של כרך 43:

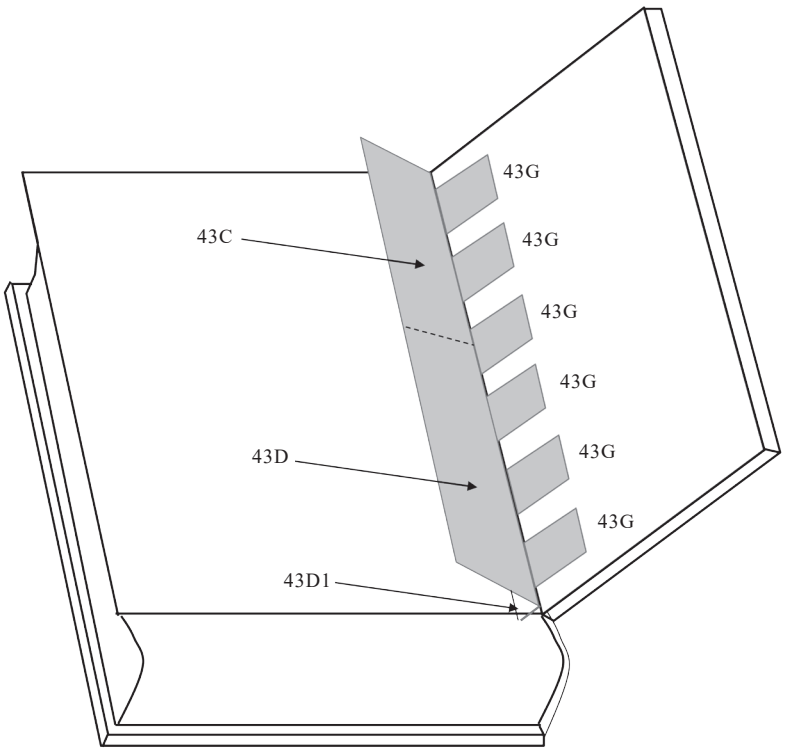

ד. סיכום השרידים שנותרו

בסיום מלאכת חשיפת הקטעים, שתוארו בסעיף הקודם, אמורים היינו לקבל כמות נכבדה של קטעים של כתב היד העברי. אלא שבמשך השנים נתלשו ואבדו חלקים מהרצועות (אלו שתוארו בסעיף קטן 1), וחמור מזה: מקצת מהיריעות הגדולות. אלא שגם אם נתלשו היריעות, נותרו בדרך כלל הקפלים, שמציצים לאחר קונטרס אחד של הספר. בכרך 41 שרדו כל ארבע היריעות;[24] בכרך 42 לא שרדה אף יריעה;[25] בכרך 43

23 ראה להלן, עמ' 59.

24 שתי היריעות שבתחילת הכרך (41A, 41B) ושתי היריעות שבסופו (41C, 41D).

25 מלבד שריד קטן מיריעה 42D.

שרדו רק שתי היריעות שבסוף הכרך;[26] וגם בכרך 44 שרדו רק שתי היריעות שבסוף הכרך.[27]

עשרות הקטעים ששרדו בידינו – חלקם יריעות גדולות יותר וחלקם רצועות קטנות – הקשו מאוד על שחזור צורתו המקורית של כתב היד. לאחר מאמצים רבים עלה בידי לשחזר שישה דפים של כתב היד, חלקם כמעט שלמים וחלקם פגומים.[28] שחזור זה מביא בפנינו ארבעה דפים, שכנראה רצופים זה לזה (להלן במהדורה: דפים 3-6) ועוד שני דפים בודדים (דף 1 ודף 8), שהדפים שלפניהם ושלאחריהם חסרים. הדפים הם בפורמט גדול, והטקסט הכתוב תופס כ־31 ס"מ (גובה) X 24 ס"מ (רוחב).[29]

וזה פירוט הקטעים:

דף 1 השתמר בידינו כמעט בשלמותו, והוא מורכב משלוש יריעות (ומהקפל של כל אחת מהיריעות): חלקו העליון של הדף: 41D; חלקו האמצעי: 43D; חלקו התחתון: 41B.

דף 2 ודף 7 אבדו כמעט לגמרי. כל אחד מהדפים הללו נחתך כנראה לשלוש יריעות (ובסך הכול: שש יריעות), והן הודבקו בזמנו בכרך 42 ובכרך 43. ברבות הימים יריעות אלו נתלשו ואבדו, ולא נותר מהן אלא כמה קטעים קטנים, בקפלים שנותרו מהן. אין בכוחי לקבוע אילו משרידים מקוטעים אלו שייכים לדף 2 ואילו לדף 7, ולכן במהדורה הצבתי את כולם באופן שרירותי כדף 2.

דף 3 נחתך לרוחבו לשש רצועות, והם שימשו לחיזוק השדרה של כרך 43 (43G1-G6).

דף 4 (שהוא המשכו הישיר של דף 3) שימש לכריכתו של כרך 44, ורק חלקו הגיע לידינו. הכורך השתמש בדף זה הן ביריעה שבתחילת הכרך (44A), שנשתייר ממנה שריד קטן בלבד, והן ביריעה שבסוף הכרך (44D; חלקו התחתון של הדף).

דף 5 (המשכו הישיר של דף 4) שימש לכריכתו של כרך 44, וגם הוא הגיע לידינו רק בחלקו. הכורך השתמש בדף זה הן ביריעה שבתחילת הכרך (44B), שנשתייר

26 סימנם במהדורה: 43C, 43D.

27 סימנם: 44C, 44D. נותר גם שריד קטן משתי היריעות שבתחילת הכרך (44A, 44B. הקפלים של שתי יריעות פגומות אלו לא שרדו).

28 קשה עד מאוד הייתה מלאכת השחזור, והעובדה שהקטעים נחשפו טיפין טיפין, ולא בבת אחת, הקשתה עוד יותר על המלאכה. גם קריאת הקטעים קשה הייתה עד מאוד, וקשה מכולם הייתה קריאתו של דף 6 (ראה תיאורו בסמוך). כל שורה בעמוד זה נחתכה לחמישה חלקים (שרק ארבעה מהם הגיעו לידינו), ומקצת הדיו לא שרד בקלף עצמו אלא נדבק בשדרת הספר וניתן לקרוא את האותיות רק באמצעות ראי – כך שלעתים קרובות צריך הייתי לעיין בחצי תריסר צילומי אולטרה־סגול כדי לשחזר שורה אחת. 'וכמה טרחתי יומם ולילה [...] בקבוץ חבור זה [...] שהרי קרבתי דברים מפוזרים ומפרדים [...] ושגיאות מי יבין' (איגרות הרמב"ם[3], מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ה, ב, עמ' תקב-תקג).

29 כך הוא בדף 6.

ממנה שריד קטן בלבד, הן ביריעה שבסוף הכרך (44C) והן ברצועות (44G1-G4), שנפגמו אף הן.

דף 6 (המשכו הישיר של דף 5) נחתך לעשרה חלקים. הדף נחתך לאורכו לחמש רצועות, ופעם נוספת לרוחבו. שמונה מהרצועות הגיעו לידינו; שש מהן שימשו לחיזוק שדרתו של כרך 41 (41G1-G6) ושתיים לחיזוק שדרתו של כרך 42 (42G1-G2).

דף 7: ראה לעיל, בתיאור דף 2.

דף 8 השתמר כמעט בשלמותו, והוא מורכב משלוש יריעות (ומהקפל של כל אחת מהיריעות): חלקו העליון של הדף: 41C; חלקו האמצעי: 43C; חלקו התחתון: 41A. הדפים שאחרי דף זה לא הגיעו לידינו.

***

מצב השימור של הדפים מלמד שניתן לחלק אותם לארבעה זוגות.

דף 1 ודף 8 השתמרו כמעט בשלמותם; השליש העליון של שני הדפים הללו מצוי ביריעות שהודבקו בסוף כרך 41, השליש האמצעי מצוי ביריעות שבסוף כרך 43 והשליש התחתון ביריעות שהודבקו בתחילת כרך 41.

דף 2 ודף 7 שימשו – לפי השחזור שהצעתי – כיריעות לכרכים 42 ו־43, ולא נותר מהם אלא כמה קטעים קטנים.

דף 3 ודף 6 נחתכו לרצועות. דף 3 נחתך לרוחבו, והרצועות שימשו לכריכתו של כרך 43, ואילו דף 6 נחתך לאורכו, והרצועות שימשו לכריכתם של כרכים 41 ו־42.

דפים 4-5 שימשו לכריכתו של כרך 44, ובשניהם חסר חלק גדול מהדף בגלל אובדן שתי יריעות בכרך זה.

ניתן להסביר בנקל את החלוקה הזו לזוגות אם ננית שכל זוג אינו אלא גיליון אחד, שדפיו הופרדו זה מזה על ידי כורך הספרים. דף 1 ודף 8 היו בזמנו גיליון אחד, וכך גם דף 2 ודף 7; וכן דף 3 ודף 6; וכך גם דפים 4-5. ואם כך הוא, כל שמונת הדפים הללו היו רצופים ונלקחו מקונטרס אחד. הגיליון החיצוני של הקונטרס (דף 1 ודף 8) השתמר בידינו, וכך גם שני הגיליונות הפנימיים (דפים 3-6); ואילו הגיליון השני (דף 2 ודף 7) אבד ברובו הגדול.

ה. זמנו ומקומו של כתב היד

לאחר שנחשפו חלקים נכבדים מהקטעים ביקשתי את עזרתה של ד"ר עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה העברית בקביעת זמנו ומקומו של כתב היד. חוות הדעת המלאה של ד"ר אנגל תובא להלן בנספח, וכאן אציג רק כמה משפטי מפתח:

> כ"י גראץ כתוב בכתיבה קליגרפית, מידי סופר/סופרים מקצועיים, ניתן להגדרה ככתב קדם־מרובע. כלומר, כתב שנפוץ במזרח (בעיקר בארץ ישראל)

לפני המאה העשירית והגיע לאירופה מהמזרח מאוחר יותר, כנראה סביב המאה האחת עשרה [...]; ההשוואה לכתב המזרחי הקדם־מרובע מוכיחה שאינו מזרחי אלא אירופאי. ההשוואה לשני הטיפוסים האירופאים הנפוצים – איטלקי ואשכנזי (לא נמצא כתב ביזנטי קדם־מרובע מתוארך) – מעלה את הקרבה הגדולה ביותר שלו לכתב האיטלקי. כתב איטלקי קדם־מרובע קיים בכתבי היד של דרום איטליה במאה האחת עשרה. [...] לא מן הנמנע אם כך שניתן לשייך את כ"י גראץ לאותה קבוצה של כתבי יד שהועתקו בדרום איטליה בשלהי המאה האחת עשרה (עם כל הספקות הנובעים מהסתמכות על הכתב בלבד).

בסעיפים הבאים אבקש לטעון שכתב היד שלפנינו הוא חיבור ארץ ישראלי קדום, מחד גיסא; וכי הייתה לו השפעה על תורתם של חכמי אשכנז ואיטליה במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, מאידך גיסא. דומה שאין מקום מתאים יותר מדרום איטליה לשמש כגשר למעבר של חיבור ארץ ישראלי לאירופה הצפונית, והתיארוך והמקום של שרידי כתב היד שהציעה ד"ר אנגל הם אפוא בעלי חשיבות רבה מאוד.

כתב היד איננו נקי מטעויות. את חלקן אפשר לתקן מסברה או על פי המקורות המצוטטים (אך תיקנתי זאת רק בהערותיי),[30] וטעויות מעטות אפשר לתקן על פי ציטוטים מהחיבור בכתביהם של חכמים מאוחרים יותר.[31]

ו. תוכנו של כתב היד

החיבור שלפנינו – שכאמור נותרו ממנו שישה דפים כמעט שלמים, ועוד שרידים מעטים משני דפים נוספים – לא השתמר בצורה רצופה וחסרים בו דפים וחלקי דפים. אך ממה שנותר בידינו ניתן להתרשם שהטקסט נכתב ברצף אחד, ללא כותרות המלמדות על חלוקה משנית.[32] ניתוח הטקסט מלמד שרובו מכיל חיבור אחד, שייקרא מכאן ואילך 'מעין שאילתות'. עם זאת, בתוך חיבור זה משוקעים גם שרידים משני חיבורים אחרים – מסכת גיהנם ו'המעשים לבני ארץ ישראל'. אדון תחילה בהרחבה בחיבור המרכזי, 'מעין שאילתות', ולאחר מכן אדון בשני החיבורים האחרים.

1. 'מעין שאילתות'

(א) פתיחה

החיבור העיקרי בקטעי גראץ דומה למדיי לספר שאילתות דרב אחאי, ועל כן אכנה אותו 'מעין שאילתות'. אלא שחיבור זה דומה רק במבנהו לספר שאילתות דרב אחאי,

30 ראה למשל להלן, הערות 270, 311, 332, 337, 353, 372, 379, 384, 594, 707, 711, 715, 811, 863, 883, 885, 890, 909, 910.

31 ראה להלן, הערות 281, 332.

32 על כותרת אחת – 'אתם נצבים' – ראה להלן, ליד הערה 34.

אך שונה ממנו לחלוטין בתוכנו. וכדי לחדד את ההבדל שבין שני החיבורים אפריז מעט בדבריי ואומר שהשאלות שנידונו בשאילתות דרב אחאי כמעט ואינן נידונות ב'מעין שאילתות', וכן גם להפך: השאלות שעלו ב'מעין שאילתות' כמעט לא נידונו בשאילתות דרב אחאי (בהמשך דבריי אסייג מעט את הדברים). החיבור 'מעין שאילתות' כתוב ברובו בעברית, וגם קטעי התלמוד הבבלי המובאים בו מתורגמים לעתים (אך לא תמיד) לעברית.[33] עם זאת, המחבר השתמש לעתים קרובות גם בארמית, ועל טיבה של הארמית שבפיו ארחיב בדברים להלן, סעיף קטן (ו).

החיבור נכתב על סדר פרשיות השבוע. פעם אחת מופיע בחיבור ציון מפורש לפרשת השבוע: 'אתם נצבים',[34] ובמקרה נוסף יש הפנייה לכתוב לעיל (בחלק שלא השתמר בידינו): 'כדכ' בפרש' ויקחו לי תרומה'.[35] עם זאת, הזיקה של החיבור לפרשיות השבוע ניכרת אך ורק במחציתו הראשונה של העמוד הראשון ששרד בידינו, ותו לא. עמוד ראשון זה פותח בעניין שילוח הקן (שו' 1–5), שמצוי בפרשת כי תצא, וממשיך בעניין ביכורים (שו' 5–20), שמצוי בפרשת כי תבא. לאחר מכן באה הכותרת הנזכרת

33 העברית של החיבור דורשת מחקר נפרד, על ידי מי שמלאכתו בכך. ראוי אף להשוותה לעברית שבחיבורים אחרים מסוגה זו, דוגמת 'הלכות על סדר הפרשיות', 'הלכות דרב אבא' וספר והזהיר (ראה להלן, עמ' 71–73). כן ראוי להשוות את העברית שבחבורנו לתרגום מארמית לעברית בספר הלכות ראו, שכנראה נכתב גם הוא בארץ ישראל (והוא תרגום לעברית של חיבור בבלי, בניגוד לחיבורנו, שרק מחקה את סגנון שאילתות דרב אחאי הבבלי אך כמעט לא השתמש בו). השווה י' ברויאר, 'התרגום מארמית לעברית בספר "הלכות ראו"': בעיות נוסח, שיטות תרגום ודרכי פירוש', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 531–555; ובספרו שבדפוס: תרגום הלכות פסוקות בספר הלכות ראו: מן הארמית של בבל אל העברית של ארץ ישראל. אציין כאן רק כמה ביטויים נדירים שמצויים בחיבורנו: 'ישמרו ימי האבל' = ינהגו ימי אבלות (ראה להלן, הערה 283); 'יתנו את הטעם' = ינחמו את האבל (ראה להלן, הערה 284); 'חזר הכתוב ואמר' (ראה להלן, הערה 329); השמטת מילת הקישור 'או' במשפט שאלה, כסגנון הרווח בתלמוד הירושלמי (ראה להלן, הערה 336 [פעמיים במשפט אחד]); 'מתחשדין' = חושדין (ראה להלן, הערה 498); 'מליי' = מלאי, סחורה (ראה להלן, הערה 535); 'מפקה' (ראה להלן, הערה 688; איננני יודע מה פירוש המילה); 'אפילו' = לפחות (ראה להלן, הערה 692); 'תקחי על צוארך' (ראה להלן, הערה 751); 'לא יש' = אין (ראה להלן, הערה 828); 'מנפשו' = מרצונו (ראה להלן, הערה 889); '[הב]א להורגך השכם להרגו' = מותר לרמות את הרמאי (ראה להלן, הערה 899); 'סימפון' = תנאי (ראה להלן, הערה 942); 'לא הכל ממנה' (ראה להלן, הערה 947). אציין גם למילה נדירה בארמית: 'יצטמתין' = יתאספו (ראה להלן, הערה 869). לעניין הכתיב אציין את 'ודאי' = בדא, בזה (ראה להלן, הערה 370); 'בו' (רק במקרים נדירים; בדרך כלל: בא, בוא) = בוא (ראה להלן, הערות 644, 684, 686).

34 דף 1 ע"א, שו' 20.

35 דף 2, שריד B, ע"א. וראה גם להלן, הערה 511. שני הציונים הנזכרים מתאימים הן לסדר הקריאה הבבלי, החד שנתי, והן לסדר הקריאה הארץ ישראלי, התלת שנתי (ראה: J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, New York 1966–1971, I, Prolegomenon, pp. LVI, LXVI), ועל כן אי אפשר לדעת מהי החלוקה שנהגה במקומו של המחבר.

'אתם נצבים', ואז נידונות הלכות אבלות (שו' 21-39),[36] אף שאין להן זיקה לפרשה זו. מכאן ואילך – ואנו נמצאים בסיומם של חמישה חומשי תורה – באים עשרות נושאים נוספים, ואינני מוצא בהם כל סדר או זיקה לפרשיות השבוע.

להלן בקיצור רב תוכנן של שאר השאילתות (מלבד אלו שבשרידים המקוטעים של דפים 2 ו־7, שלא יירשמו כאן): דף 1 ע"א, שו' 41-46: מכירת כלי זיין לגוי; 1 ע"א שו' 46 – 1 ע"ב שו' 4: שכר שבת; 1 ע"ב שו' 4-10 ושו' 10-29: ברכת המזון; שו' 30-36 ושו' 36-49: מילה בשבת; שו' 49-51: אכילה בערב שבת; 3 ע"א שו' 1-6: ניחוש (שו' 6-31 הן מעין נספח לשאילתא זו);[37] שו' 32-46: הלבנת פנים; 3 ע"א שו' 46 – ע"ב שו' 5: איסור שחיטת אותו ואת בנו; 3 ע"ב שו' 5-24: לימוד תורה וכיבוד אם ואם; שו' 24-30: חמץ; 3 ע"ב שו' 30 – 4 ע"א שו' 15: פדיון בכור; חסר; 4 ע"א שו' 33-36: גיור; 4 ע"א שו' 38 – 5 ע"א שו' 3: מסכת גיהנם;[38] 5 ע"א שו' 3-10: מסירת תינוק למינקת אחרת; שו' 10-16: גט על תנאי וגט ישן; שו' 16-26: מצוות לוויה; שו' 27-44: סוטה; 5 ע"א שו' 44 – ע"ב שו' 11: מלאכה בחול המועד; 5 ע"ב שו' 11-44: צרור דיונים קצרים, רובם בהלכות מסדר נשים; 5 ע"ב שו' 44 – 6 ע"א שו' 24: שליח לקידושין, אם מצטרף לעדות; 6 ע"א שו' 24-31: מלאכה ביום טוב; שו' 31-41: שליח ששינה בשליחותו; 6 ע"א שו' 41 – ע"ב שו' 3: ליילד גויה בשבת; 6 ע"ב שו' 4-25 ושו' 25-49: כיסוי הדם; 8 ע"א שו' 1-12: תקיעת שופר; שו' 12-25: עשרת ימי תשובה; שו' 25-38 ושו' 38-48: ציצית; 8 ע"א שו' 48 – ע"ב שו' 5: כפירת ממון בבית דין; 8 ע"ב שו' 6-20: כיבוי דליקה בשבת; שו' 21-34: ביטול עבודה זרה.[39]

(ב) מבנה השאילתא

כידוע, שאילתא שלמה ומלאה בספר שאילתות דרב אחאי (ולא כל השאילתות הן אכן שלמות ומלאות) מורכבת מארבעה חלקים – פתיחה, שאלה, דרשה ותשובה – עם לשונות הצעה כמעט קבועות, בארמית בבלית.[40] כך הוא גם בחיבור 'מעין שאילתות',

36 הן בעניין ביכורים והן בעניין אבלות מובאים בחיבורנו שתי שאילתות רצופות, אך מובדלות היטב זו מזו (ביכורים: דף 1 ע"א, שו' 5-12; ולאחר מכן: 'אחרת', שו' 12-20; אבלות: שו' 21-32; ולאחר מכן: 'אחרת', שו' 32-39). תופעה זו שכיחה בחיבורנו, ובארבעה נושאים נוספים יש בחיבורנו שתי שאילתות רצופות. ראה דף 1 ע"ב שו' 4-10; ולאחר מכן 'תינייניתא', שו' 10-29 (ברכת המזון); שם, שו' 30-36; ולאחר מכן ''עינייא' (כנראה צריך להיות: תינייא), שו' 36-49 (מילה בשבת); דף 6 ע"ב שו' 4-25 ושו' 25-49 (כיסוי הדם); דף 8 ע"א שו' 25-38; ולאחר מכן 'דב' אח'', שו' 38-48 (ציצית).

37 ראה להלן, הערה 434.

38 עניינה של מסכת גיהנם שבכתב היד יידון להלן, עמ' 54-60.

39 כאן החל הסופר להעתיק חיבור אחר; ראה על כך להלן, עמ' 52-54.

40 ראה ברודי, ציון, עמ' 203-215; ושם ספרות נוספת. לדיון מחודש אודות החלק השלישי –

אלא שבחיבורנו לשונות ההצעה באות בדרך כלל בעברית, ורק לעתים רחוקות נמצא בו את לשונות ההצעה הארמיות שבשאילתות דרב אחאי.[41] הסופר של כתב היד כתב בדרך כלל את לשונות ההצעה בקיצורים, ולולי היכרותנו עם ספר שאילתות דרב אחאי, היינו מתקשים לפענח את לשונות ההצעה המקוצרות. להלן השוואה בין לשונות ההצעה לארבעת חלקי השאילתא בשני החיבורים:

שאילתות דרב אחאי	'מעין שאילתות'
דמחייבין דבית ישראל; דאסיר להון לדבית ישראל.	ונתחייבו ישר'; והוזהרו ישר'; ואסר הק' לישר'; ואסור להן לישר'.
ברם צריך את למילף [...] מי אמרינן.	א' א' צ' ל' (=אבל אתה צריך ללמוד) [...] מה אנו או'; מהו שיהא מותר.
בריך שמיה דקודשא בריך הוא דיהב לנא אורייתא [...] כך תנו חכימיא במתניתא.	כך שנו חכמ'.
ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון תא שמע.	שאל'; שאיל'; וששאל'; ולעניין השא'; בו' וש' ול' (=בוא ושמע ולמד); ולעניין השא' בו וש' ול';[42] ותכך שמ' בו' ושמ' (אינני יודע את פירושן של שתי המילים הראשונות).[43]
וכן הלכתא.	וכן הלכה.

השאילתות שבחיבורנו אינן בעלות מבנה אחיד. חלקן בנויות היטב ויש בהן את כל מאפייני השאילתא, כגון זו:

ונתחייבו ישר' מ[9] ששוחט חיה או עוף צריך לכ[סות א]ת דמו. א' א' צ' ל' מי שהוא ש[וחט] [...] מה אנו או' [...] כך תנין חכימיא במתנית'

הדרשה – ראה עתה: שויקה, ספר שאילתות.

41 על לשונות הצעה בארמית ב'מעין שאילתות' ראה להלן, ליד הערה 395 ('דתני חכימיא') וליד הערה 763 ('כך תנין חכימיא במתנית'').

42 לעתים: 'ולעינ' השא' ב'נ'וש'' (ראה להלן, ליד הערה 779); אינני יודע איך לפענח את הקיצור נ'.

43 ראה להלן, הערה 536 והערה 560. פעם אחת השתמש המחבר בארמית גלילית 'נשמעה מן הדה' במקום 'תא שמע'; ראה להלן, הערה 555.

[...] ולעינ' השא' [...] והילכ' שחט חיה ועוף במקום אחד כיסוי אחד לכולן כדברי חכמ', וכן הלכה (דף 6 ע"ב).[44]

בשאילתות אחרות, והן הרוב, המבנה איננו מלא (ולא בגלל שהטקסט הגיע לידינו בצורה מקוטעת). בשאילתות אלו חסרים חלקים מסוימים מהמבנה הקלסי של השאילתא, אם מעט ואם הרבה, או שיש בהן תוספת על המבנה הקלסי.[45] ואציג כאן דוגמה לשאילתא קצרה עד מאוד, שאין בה אלא שני משפטים בלבד:

שאלו המו[כר שדה]לחבירו ולא מכר לו אחריות ובא בעל חוב וגבאה, מהוא שיהא חייב לו לשלם. בו' וש' [=בואושמע]דאמ'[א]חריות טעות הסופר היא שלא כ[תב] חייב לשלם המוכר אחד שטרי חוב ואחד שטרי מקח וממכר למפקה (דף 5 ע"ב, שו' 40-41).

בדוגמה זו הטקסט קצר מאוד אך עדיין ניכר בו מבנה של שאילתא. במקרים אחרים הטקסט ארוך יותר, אך חסרות לשונות ההצעה שמאפיינות כל כך את ספר שאילתות דרב אחאי ואת החיבור שלפנינו. אך גם אם אין בקטעים אלו את לשונות ההצעה של 'מעין שאילתות', עדיין יש בהם סממנים לשוניים מובהקים שמעידים שגם הם חלק מחיבור זה.[46]

(ג) הזיקה לספר שאילתות דרב אחאי

כתבתי לעיל כי אין שום זיקה בין ספר שאילתות דרב אחאי ובין החיבור 'מעין שאילתות', ועתה אסייג את דבריי. דברים אלו נכונים אמנם לגבי עשרות שאילתות שבחיבורנו,[47] אך ניתוח של שתי שאילתות מגלה זיקה ישירה בין שני החיבורים.

(א) אפתח באחת השאילתות האחרונות בשאילתות דרב אחאי, שמצויה בכל כתבי היד של הספר, והיא בנויה היטב וכוללת את כל החלקים של השאילתא 'הקלסית'. להלן שלד השאילתא בשני החיבורים:

שאילתות דרב אחאי, שאילתא קצב[48]	**'מעין שאילתות', דף 5 ע"א-ע"ב**
דמחייבין דבית ישראל לנטורי יומי טבי	שאילה. שאסור לישר' לעשות מלאכה שיש
[...] אפילו חולי דמועדא אסור בעשיית	בה טורח בחולו של מועד [שנ'] ש[שת ימ]ים

44 לדוגמה נוספת של שאילתא מלאה ראה גם זו שבדפים 5 ע"ב-6 ע"א, שתובא להלן, עמ' 34-35. לעניין הלשון 'כך תנין חכימיא במתנית'' ראה לעיל, הערה 41.

45 בשאילתות אחדות יש תוספת משפט לאחר מילות הסיום 'וכן הלכה'; ראה להלן, ליד הערות 298, 783.

46 ראה דף 6 ע"א שו' 24-31, ובדיוני בפסקה זו, עמ' 38-40.

47 לפירוט השאילתות שבחיבורנו ראה לעיל, עמ' 25-26.

48 שאילתות, דברים, עמ' קז-קיג. תודתי לבני חגי שהעמידני על המקבילה בין שני החיבורים.

שאילתות דרב אחאי

מלאכה [...] ועוד תניא ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת, מה שביעי עצור אף ששה עצורין [...] ואמור רבנן מילתא דאית בה פסידא שרי למעבד בחולא דמועדא ודלית בה פסידא אסור. פשיטא שערי כיון דפסידן שרי למיחצד בחולא דמועדא.

ברם צריך, חיטי מאי, מי אמרינן כיון דפסדן שרי למיחצד בחולי דמועדא [...] אין לו מה יאכל מאי, מי אמרינן כיון דסגי ליה למיזף אסור, או דילמא כיון דבעי למיזף עציבא ליה מילתא ולא מקיים ושמחת בחגך, מאי.

בריך שמיה דקב"ה אימור כך תנו חכימיא במתניתא דילנא, ר' אליעזר אומר מושכין את המים מאילן לאילן [...] אמר רב הונא אם היתה שדה מטוננת מותר [...].

חומת הבור נפלה וחזר ובונה אותה ואם אותה העיר סמוכה ליספר סותר ובונה כדרכו ואינו חושש.[49]

והיינו דתנן מי שהיה יינו בבור [...] אמר רב יצחק בר אדא מאן תנא שינוי במועד בדבר האבד, דלא כרבי יוסי [...] דהא אמר סיני הלכה כר' יוסי.

אמר רב חמא בר גוריא הלכות מועד כהלכות כותיים [...] שמואל כי דריש בחולי דמועדא מילי דשריין דריש ואזיל כל מילי דשריין [...]

'מעין שאילתות'

תאכל מצות וגו' ושנו חכמ' ביום השביעי עצרת, מה שביעי אף כל ששה עצורים [...] ואמרו חכמ' כל דבר שיש בה הפסד או אבד מותר לע[שותו] בחולו של מועד כגון שע[ו]רים שמותר לקצוץ בחולו של מועד שלא יאבדו.

א' א' צ' ל', חיטים מהו לקוצרן בחולו של מועד, מ[ה אנו א]ומר' שאף החיטים [מו]ת[ר][ים] [...] או שמא הוא[יל]בר עצב כיון שהוא ה[ו]לך [ללו]ות ואינו מ[קיים ו]ש[מ][חת] בחגך ילך ויקצר...

[שנו חכ]מ' במשנה ר' אלעזר בן יעקב או' מושכין את המים מאילן [לאילן] ובלבד שלא [ישקה את השדה כולה, ואם היתה שדה מטוננת מו]ת[ר].

שנו חכמ' חומת העיר שנפלה חוזר ובונה אותה ואם [היתה] עיר הסמוכה לספר סותר [ובונה כדרכו].

[מי] שהיה יינו [ו]פ[ו]'. א' רב נחמן בר יצחק הלכה כר' יוסי. א' רב נחמ' ב[ר י]צחק מא[ן] תנא שינוי [ב]מועד... הלכה כר' יוסי.

א' רב חמא בר [ג]וריא הילכות [מועד] כהילכות כותים... בר' דהוה דריש בחולא דמועדא מילין דשר[יין].

49 משפט זה מובא כאן על פי שאילתות, כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה Ms. 1371 (לשעבר: ששון 415), עמ' 244 (סימנו של כתב היד במהדורת מירסקי: ש. ראה שם במדור חילופי נוסחאות, עמ' קיא שו' 53–54). צריך כמובן לתקן: 'חומת העיר' במקום 'חומת הבור', והדברים הם על פי תוספתא מועד קטן א, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 367); ראה להלן, הערה 657.

שאילתות דרב אחאי	**'מעין שאילתות'**
ת"ר טוחנין קמח במועד לצורך המועד [...]	[שנו] חכמ' טוחנין במועד...
ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון תא שמע דרב חצדו ליה חצדא בחולי דמועדא שמע שמואל ואיקפד, ואמאי איקפד והא אמר מר דשערי שפיר דמי למיחצד, דחיטי הוה. אי הכי אמאי שרא רב, אין לו מה יאכל הוה, ושמואל לא סיימוה קמיה.	[בוא ו]שׁ' דרב שרא למיחצד בחולא דמועד איקפד שמו' ולמה... [ש]לא יאמרו אלא בחיטים התיר רב... שלא היה לו מה יאכל ולמה איקפד שמו'...
והלכתא דשערי שרי, דחיטי אסור. ואם אין לו מה יאכל, אפילו חיטי נמי שרי. וכן הילכתא.	[והלכתא] שעורים מותר חיטים אסור ואם אין לו מ[ה יא]כל אפילו חיטים מותר [וכן הלכה].

הדמיון המובהק בין שני החיבורים בשאילתא זו אינו מותיר מקום לספק כי האחד תלוי בחברו. אך מי נטל ממי?

(ב) דמיון מסוים בין חיבורנו ובין שאילתות דרב אחאי ניתן למצוא אף בשאילתא נוספת, העוסקת בבעל שקינא לאשתו ולאחר מכן מחל על קינויו. אך במקרה זה, הדמיון החלקי בין שני החיבורים מלמד גם על ההבדל הגדול שביניהם:

שאילתות דרב אחאי, שאילתא קלז[50]	**'מעין שאילתות', דף 5 ע"א**
דאילו מן דקני לה לאיתתיה ואמר לה אל תדברי עם איש פלוני, ונפקי סהדי דאיסתתרא בהדיה דההוא פלוני, אסירא לגברה, וכי היכא דאסירה לגברה הכי אסירא להההוא דקני לה מיניה, דתנן כשם שהיא אסורה לבעל כך אסורה לבועל [...].	... [מי ש]קנא את אשתו ואמ' לה אל תדברי [עם] ... וכשם שהיא אסורה לבעלה כך היא...
ברם צריך, בעל שמחל על קינויו, קינויו מחול או אינו מחול [...]	[שנו חכמ' במש]נה אילו נאמרין בכל לשון פרשת ס[וטה]...

50 שאילתות, במדבר, עמ' ח-יד.

שאילתות דרב אחאי	**'מעין שאילתות'**
תא שמע דא"ר יאשיה שלשה דברים סח לי ר' זעירא משום אנשי ירושלים, על בעל שמחל על קינויו שמחול ועל בן סורה ומורה שאם רצו אביו ואמו שמקיימין אותו ועל זקן ממרא שאם רצו חבריו לקיימו שמקיימין אותו. וכשבאתי אצל חברי שבדרום על שנים הודו לי ועל זקן ממרא לא הודו לי, שמא ירבו מחלוקת בישראל. קתני מיהת על בעל שמחל על קינויו שמחול.	ולעניין השא' בו וש' ול' דא' ר' יאשיה סח לי ר' זעירא [מש]ם אנשי ירושל' שלשה אם ביקשו למחול מוחלין [ו]אילו הן סוטה ובן [סורר] ומורא וזקן ממרא, סוטה לא מתני' היא ושבעלה אינו רוצה [להש]קותה, סברין למימר עד שלא נכתב[ה] המגילה, אתא [מימר]... ואפילו משנכתבה המגילה אבל אם נמחקה המגילה לא.
הני מילי קודם שנסתרה, נסתרה מאי, פליגו בה רב אחא ורבינא [...] אלא לאו ש"מ בעל שמחל על קינויו לאחר סתירה אין קינויו מחול, ש"מ וכן הילכתא.	והדא דתני בעל [שמ]חל על קינויו מחול לא אמרו אלא [קוד]ם סתירה, לאחר סתירה מאי, פליגי בה רב אחא ורבינא כול' עד אלא שמ' מי' הבעל שמחל על [קינ]ויו לאחר סתירה אינו מחול שמ' מי', וכן הילכ'.

פסקת הפתיחה זהה בשני החיבורים, ואילו השאלה נמצאת רק בשאילתות דרב אחאי ('ברם צריך') וכנראה נשמטה בטעות ב'מעין שאילתות'. לעומת זאת, הדרשה מצויה רק בחיבור האחרון ('שנו חכמים במשנה'), ובאריכות רבה, וחסרה בשאילתות דרב אחאי – וחסרון של הדרשה הוא תופעה שכיחה בחיבור זה.[51] אך מעניין הרבה יותר הוא ההבדל בתשובה שנותנים שני החיבורים לשאלה שעלתה לדיון. שניהם מביאים את דבריו של ר' יאשיה, אלא ששאילתות דרב אחאי הביא אותם מהתלמוד הבבלי (סוטה כה ע"א), ואילו 'מעין שאילתות' ציטט את דבריו של ר' יאשיה בנוסח אחר, כפי שהם מובאים בתלמוד הירושלמי![52] שימושו של 'מעין שאילתות' בתלמוד הירושלמי מפתיע עד מאוד, ועוד אשוב להלן, סעיף קטן (ה), לשאלה זו.

***

51 ראה ברודי, ציון, עמ' 207. לאחר תום השאילתא (שאילתות, עמ' יד) באה כותרת 'דרשה, איש איש כי תשטה', אך הדרשה עצמה לא נשתמרה. אינני רואה סיבה להניח שהדרשה שב'מעין שאילתות' היא הדרשה שהייתה בשאילתות דרב אחאי.

52 ראה להלן, הערה 645. הפסקה האחרונה, ובה מחלוקת רב אחא ורבינא, מבוססת על דברי התלמוד הבבלי (שם), והיא זהה בשני החיבורים.

מסתבר בעיניי, אף כי אין בידי ראיה של ממש, שספר שאילתות דרב אחאי הוא המקור, והחיבור 'מעין שאילתות' מאוחר לו. החיבור 'מעין שאילתות' עיבד בשתי השאילתות הנזכרות את לשונו של רב אחאי,[53] ואף החליף את הסוגיה הבבלית בסוגיה מקבילה מהתלמוד הירושלמי. אך שתי שאילתות אלו הן יוצאות דופן בזיקה התוכנית שיש להם לספר שאילתות דרב אחאי. בדרך כלל 'מעין שאילתות' הלך בדרך אחרת, והסתפק בחיקוי הסגנון של שאילתות דרב אחאי.

(ד) שימושו של 'מעין שאילתות' במשנה

המקור היחיד מספרות חז"ל הנזכר בשמו בחיבור 'מעין שאילתות' היא המשנה, שנזכרת בעברית בלשון 'כך שנו חכמים במשנה', או בארמית: 'תנינן'.[54] המשנה שעמדה לפני המחבר הייתה בנוסח שמצוי בעדי נוסח קדומים מאוד של המשנה, ואציין כאן שתי דוגמאות.

1. בשאילתא על מצוות ביכורים נכתב בחיבורנו: 'וכיצד מעטרן, נותן דבר הנשמר למטה ודבר שאינו נשמר נותנו למעלן' (דף 1 ע"א, שו' 8).[55] מקבילה למשפט זה מצויה בקטע מגניזת קהיר של משנה ביכורים (ג, ב), שמכיל משפט שלא מופיע באף עֵד נוסח אחר של המשנה: 'כאיזה צד סודרן, דבר שנישמר נתן למעלה (!) ודבר שאין נישמר נותן למטה (!)'.[56] יעקב נחום אפשטיין סבור היה שמשפט זה נוסף בקטע הגניזה על פי התוספתא (ושם: 'כיצד הוא עושה מביא שעורין ונותן מלמטה ודבר אחר על גביהן [...]').[57] אפשטיין ידע על קטע הגניזה רק מכלי שני (ולפיכך גם טעה ברישום מספר המדף שלו), ולא ידע את מה שנתברר רק לאחר זמן – שקטע גניזה זה הוא שריד מטופס קדום של המשנה שנכתב על קלף, עם ניקוד בבלי, שנשתמרו

53 דמיון מסוים יש גם בשאילתא שלישית, על הלכות ציצית; ראה להלן, הערה 871.

54 בשני מקומות כתב המחבר 'שנו חכ' במשנה', אך הכוונה שם לתוספתא או לבבלי; ראה להלן, הערה 437 והערה 900. במקרים אחדים מובאים דברי המשנה (או התלמוד הבבלי) בדילוג, בציון 'וכו'' או 'וגו'' (הביטוי האחרון משמש בעיקר לקיצור בהעתקת פסוקים); ואינני יודע אם כך הייתה הלשון המקורית של חיבורנו, או שמא הסופר הוא שקיצר. ראה להלן, ליד הערות 252, 410, 558, 696, 698, 719, 733, 835. וראה גם להלן, ליד הערה 558: 'כך שנו חכמ' [...] וגו' במת[נ]יתי' בבכורות'.

55 ראה להלן, ליד הערה 256. תודתי לד"ר יואב רוזנטל שהעמידני על חשיבותו של משפט זה ועל דיוניהם של אפשטיין וליברמן, שיוצגו בסמוך.

56 קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080.1.37 (זוסמן, אוצר, א, עמ' 170, מס' 1566). המשך המשנה שם מקביל למצוי במשנה שלפנינו: 'כאיזה צד מעלים את הביכורים [...]'. ראה משנה זרעים, ב, עמ' תכח, בשינויי נוסחאות. משפט זה צוטט לראשונה (בלי לציין את מקורו המדויק) אצל א' בן פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי־יד ישנים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 168.

57 אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 966–967 (על פי בן פורת, שם); תוספתא, בכורים ב, ח (מהדורת ליברמן, עמ' 291–292).

ממנו דפים רבים בגניזת קהיר.[58] טופס זה טרם נחקר דיו, אך מדיוניהם של אברהם גולדברג ודוד רוזנטל, שחקרו דפים אחדים של טופס זה, עולה שהוא שייך לענף הנוסח הארץ ישראלי של המשנה[59] ויש לתארך אותו לכל המאוחר לאמצע המאה האחת עשרה.[60]

שאול ליברמן הלך בדרך אחרת מזו של אפשטיין, וסבר שמשפט זה מקורי במשנה, והתוספתא אף מפרשת אותו. ליברמן מצא שר' טוביה בן אליעזר, שכתב את ספרו לקח טוב בסוף המאה האחת עשרה, ציטט כנראה גם הוא את המשפט הזה ממשנת ביכורים, ובנוסח מתוקן יותר. ציטוט זה חסר בספר לקח טוב הנדפס (וממילא אפשטיין לא הכירו), משום שהמעתיק (או המדפיס) קיצר שם וכתב רק 'תנן התם כיצד מפרישין ביכורים וכל הענין במסכת בכורים בסוף סדר זרעים'.[61] אך משפט זה השתמר בהגהות שהוסיף חכם חשוב, שזהותו טרם נקבעה, בגיליון הספר הנדפס. חכם זה השלים לאחר המילים 'תנן התם כיצד מפרישין ביכורים' את המשניות הראשונות של פרק ג, וכתב: 'יורד אדם לתוך שדהו [...] מאחר שיתלשו מן הקרקע. כיצ"ד סודרן, דבר שנשמר

58 לרישום של כל הקטעים שנותרו מטופס זה ראה זוסמן, אוצר (לעיל, הערה 56), ובנסמן שם. ראה גם משנה זרעים, א, מבוא, עמ' 92–93, יחידה א; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, א, עמ' 194–195, סעיף ב.

59 ראה א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, מבוא, עמ' מו־מז, מס' 1 (ושם: 'קטע זה, אף שהוא בניקוד בבלי, שומר הרבה על הכתיב "הירושלמי", ואין ספק שיש ליחסו לטיפוס ארץ־ישראל בכל מה שנוגע לכתיב'. לצירופם של שני הקטעים שרשם גולדברג – שאחד מהם הוא הדף העוקב לקטע קמברידג' – לטופס הנידון כאן ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 823, מס' 8669; א, עמ' 182, מס' 1670); ד' רוזנטל, אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 135–139 (לצירופו של קטע זה לטופס הנידון כאן ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 834, מס' 8765). לדברי רוזנטל, הקטע שנידון אצלו 'הוא שריד מטופס משנה השייך לענף הנוסח הארץ ישראלי [...] לא זו בלבד שהוא שומר צורות לשון ארץ ישראליות, אלא יש בו כמה וכמה גרסאות שאינן מתועדות בכתבי היד האחרים של המסכת, בחלק מהמקרים גרסאות אלה הן טעויות אבל אחרות צריכות עיון' (רוזנטל, שם, עמ' 135) – ודברים אלו יכולים להיאמר גם על גרסתו של טופס זה במשנת ביכורים, שעומדת כאן במרכז דיוננו.

60 בדף האחרון של הטופס, בסוף סדר טהרות (טורונטו, ספריית האוניברסיטה friedberg 001–9; זוסמן, אוצר, ב, עמ' 797, מס' 8458) יש קולופון מקוטע: 'שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה [...] יום שיני בשבת... [ו]חמשין ותרין שנין לשטרי'. בקטלוג הספרייה בטורונטו (http://go.utlib.ca/cat/2864863) נכתב: 'Dating uncertain; most scholars date it to the mid-11th cent., but several experts have postulated an earlier date based on codicological evidence (mid-9th cent.). There is a colophon at the end of the second leaf but it has gaps which make it impossible to determine the exact date recorded. Carbon-14 analysis yielded a mid-11th cent. date'

61 פסיקתא זוטרתא, ונציה ש"ו, פרשת כי תבוא, דף פג ע"א. דומני שלא נותר בידינו כתב יד של החלק הזה של ספר לקח טוב.

נותנו למעלה (תוקן בגיליון: למטה) ודבר שאינו נשמר נותנו למעלה. כיצד מעלין הביכורי' [...]'.[62]

אינני יכול לומר אם משפט זה אכן מקורי במשנה ונשמט מרוב עדי הנוסח, או שזו גלוסה שחדרה לטופס קדום אחד של המשנה. ועל כל פנים, נראה שמשפט זה עמד לפני מחבר 'מעין שאילתות'.

2. 'מעין שאילתות' מצטט את משנה ראש השנה א, ב בלשון זו: 'תנינן בארבעה פרקים העו' נידון בפסח על התבואה [בעצרת על פירות האילן] ובראש השנה כל העו' עוברים לפניו כבנו מרון שנ' היוצר יחד לבם וגו' ובחג נידונין על המים' (דף 8 ע"א, שו' 10-11). גרסת המשנה בכל עדי הנוסח של התלמוד הבבלי (ובכל מפרשיו) הוא 'כבני מרון', אך כבר העירו חכמים כי בתוספתא, בתלמוד הירושלמי ובכתבי היד הקדומים של המשנה מהענף האיטלקי־ארץ ישראלי הלשון היא: כבנומרון, או: כבנו מרון. מילה זו שאולה מיוונית, ופירושה: כמו בגדוד.[63] אם אינני טועה, כל חכמי ימי הביניים ציטטו את המשנה כלשון שהיא מובאת בתלמוד הבבלי, למעט פייטני ארץ ישראל הקדומים (ובעקבותיהם גם ר' יוסף טוב עלם הצרפתי באחד מפיוטיו), שהכירו כמובן את הנוסח הארץ ישראלי של המשנה: כבנו מרון (הפיוט הארץ ישראלי המפורסם ביותר לעניין זה הוא 'ונתנה תוקף', אלא שמעתיקים מאוחרים תיקנו את לשונו והעתיקו: 'וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון').[64] החיבור שלפנינו שמר אפוא על נוסח של המשנה, שלפי ידיעותינו היום נראה שלא היה ידוע כלל מחוץ לארץ ישראל.

(ה) שימושו של 'מעין שאילתות' בתלמוד הירושלמי

מקור נוסף שעמד בוודאי על שולחנו של מחבר 'מעין שאילתות', אף שהוא לא נקב בשמו ולו גם פעם אחת, הוא התלמוד הירושלמי.[65] כבר הבאתי לעיל דוגמה אחת לשימושו של חיבורנו בתלמוד הירושלמי,[66] ולהלן דוגמה נוספת:

62 הגהות אלו מצויות בטופס שתיאר ש' ליברמן, 'על שני כתבי־יד', קרית ספר, יג (תרצ"ו), עמ' 105-112 (=הנ"ל, מחקרים, עמ' 591-598. וראה שם, עמ' 109 [עמ' 595], על זמן חיבורו של לקח טוב). ההגהה הנידונה כאן הובאה על ידי ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 847. טופס זה מצוי עתה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, וכפי הנראה סימנו שם: SHF1988:11—11a. תודתי לפרופ' מנחם כהנא שהעמיד לרשותי צילום של עמוד זה ולאנשי ספריית בית המדרש לרבנים – הרב ג'רי שוורצבארד, ד"ר ג'יי רובנר וגב' אינה כהן – שסייעו בידי לאתר את מספר המדף של הטופס, שאיננו נגיש עקב שיפוצים בספרייה.

63 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 722; ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 1022-1023; נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 440-447.

64 ראה וידר, שם, עמ' 441-444; רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשע"ד, עמ' 105-106 ועמ' 156-157, הערה 51.

65 חיבורים ארץ ישראליים אחרים, כגון מדרשי האגדה הקלסיים, לא הובאו בחיבורנו ואינני רואה סימן לכך שעמדו לפני המחבר.

66 ראה לעיל, ליד הערה 52.

ונתחייבו ישר׳ שכל מי שמקדש אשה חייב ליתן לה אפילו שוה פרוטה [...] א׳ א׳ צ׳ ל׳ [=אבל אתה צריך ללמוד] מי ששילח שליח לקדש אשה מהו שיצטרף עם [העד ויה]יו שניהם עדים. [כ]ך שנו חכמ׳ במשנה האיש מקדש בו ובשלוחו והאשה מתקדשת בה ובשלוחה וגו׳ (משנה קידושין ב, א), אמ׳ רב יוסף [מצוה בו יותר מבשלוחו] (בבלי שם מא ע״א) [...] [ולעניין] השא׳ בית שמי אומ׳ אין השליח עולה משום עד ובית הילל או׳ השליח עולה משום עד, שילח שנים על [ד]עתון דבי שמי [שליח ו]עד ועל [דעתון] דבית הילל שניהם שלוחין ושניהם עדים. שילח שלשה ע[ל] דעתון דבית שמי שליח ושני עדים ועל דעתון דבית [הילל של]שתן שלוחין ושלשתן עדים (ירושלמי שם ב, א). ואיתמר רב אמ׳ השליח נעשה עד (בבלי שם מג ע״א) [...] וכן הלכה (דפים 5 ע״ב–6 ע״א).

מחלוקת בית שמאי ובית הילל המובאת כאן לקוחה מהתלמוד הירושלמי, ועל פיו פסק ׳מעין שאילתות׳ את מה שפסק. ולא עוד, אלא שנוסח הירושלמי בחיבור זה טוב יותר מזה שהיה בידינו עד כה – המילים המודגשות כאן נשמטו מחמת הדומות בירושלמי שלפנינו.[67]

בעניין אחר, ׳מעין שאילתות׳ פסק שאין לשלוח איגרת ביד גוי שלושה ימים קודם לשבת, כשיטת בית שמאי (!) בתלמוד הירושלמי, ובניגוד מפורש לדברי התלמוד הבבלי.[68] ולא הבאתי כאן אלא מקצת מהציטוטים ב׳מעין שאילתות׳ שלקוחים בוודאי מהתלמוד הירושלמי[69] – אף שכאמור, הוא איננו נזכר בשמו, ולו גם פעם אחת.

במקרים אחרים שילב המחבר את דברי שני התלמודים ויצר מהם נוסח כלאיים. ואציג כאן שלוש דוגמאות לדבר.[70]

1.

בבלי מועד קטן כז ע״ב	**ירושלמי מועד קטן ג, ז (דף פג ע״ג; עמ׳ 823—824)**	**׳מעין שאילתות׳, דף 1 ע״א שו׳ 25—26**
אמר רבי לוי אבל שלשה ימים הראשונים יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו בין שתי יריכותיו, משלשה עד שבעה כאילו	דאמ׳ ר׳ יוחנן כל שבעה החרב שלופה, עד שלשים היא רופפת, לאחר שנים עשר חודש היא חוזרת לתערה.	א׳ רב אידי בר אבין כל שבעה החרב מונחת מעל ראשו של אבל, כל שלשים בזוויות, כל שנים עשר חודש בחצר.

67 ראה להלן, הערות 725–726.

68 ראה להלן, הערה 333.

69 ראה להלן, הערות 254, 267, 304, 371, 373, 395, 426, 435, 441, 494, 611, 635, 645, 776, 845, 909–910.

70 לדוגמה נוספת של שילוב דברי התלמוד הבבלי עם דברי התלמוד הירושלמי ראה להלן, הערה 350.

בבלי מועד קטן כז ע״ב	**ירושלמי מועד קטן ג, ז**	**׳מעין שאילתות׳**
מונחת לו כנגדו בקרן זוית, מכאן ואילך כאילו עוברת כנגדו בשוק.		

הדברים שב׳מעין שאילתות׳ הם מלאכת פסיפס. שמו של האמורא (רב אידי בר אבין) שונה מזה שבשני התלמודים; החלוקה לשבעה, לשלושים ולשנים עשר חודש מבוססת על דברי התלמוד הירושלמי; והמילה ׳בחצר׳ היא כנראה עיבוד של לשון התלמוד הבבלי על ׳כנגדו בשוק׳.

.2

בבלי מועד קטן כא ע״א	**ירושלמי מועד קטן ג, ה (דף פב ע״ב; עמ׳ 814)**[71]	**׳מעין שאילתות׳, דף 1 ע״א שו׳ 33—35**
1. תנו רבנן אבל שלשה ימים הראשונים אסור להניח תפילין	אבל ביום הראשון אינו נותן תפילין, ביו׳ השיני הוא נותן תפילין	כך שנו חכמ׳ אבל ביום הראשון וביום השיני איני נותן תפילין
2. משלישי ואילך ושלישי בכלל מותר להניח תפילין		משלישי ולהלן הרי זה נותן
3. ואם באו פנים חדשות אינו חולץ דברי רבי אליעזר.	אם באו פנים חדשות חולצן כל שבעה דברי ר׳ ליעזר.	אם באו פנים חדשות חולצן כל שבעה דברי ר׳ אליעזר.
4. רבי יהושע אומר אבל שני ימים הראשונים אסור להניח תפילין, משני ושני בכלל מותר להניח תפילין, ואם באו פנים חדשות חולץ. [...]	ר׳ יהושע או׳ ביום הראשון וביום השיני אינו נותן תפילין, בשלישי הוא נותן תפילין, אם באו פנים חדשות אינו חולצן. [...]	ור׳ יהוש׳ או׳ ביום הראשון וביום השיני אינו נותן תפילין, בשלישי הרי זה נותן תפילין, ואם באו פנים חדשות אי[נו חולצן].
5. אמר עולא הלכה כרבי אליעזר בחליצה והלכה כרבי יהושע בהנחה.	ר׳ זעורה מר עוקבן בשם שמואל, ר׳ זעורה רב ירמיה בשם רב, הל׳ כר׳ ליעזר בנתינה וכר׳ יהושע בחליצה.	אמ׳ עולא הלכה כר׳ אליעזר בנתינה וכר׳ יהוש׳ בחליצה.

71 סוגיה זו בתלמוד הירושלמי השתמרה ברובה גם בטופס האשכנזי של הירושלמי המכונה ׳ספר ירושלמי׳ (ראה להלן, ליד הערה 91), ואין שם חילוף נוסח משמעותי; ראה זוסמן, שרידי ירושלמי, עמ׳ 73-74. באופן נדיר ביותר חדרה סוגיה זו שבתלמוד הירושלמי לסוגיית הבבלי בכ״י מינכן 95, דף 143ב (ברכות טז ע״ב), ונכתב שם בראש הציטוט הארוך: ׳בתלמוד ארץ ישראל׳ (ובגיליון נכתב: ׳מעיגול עד עיגול אינו מן הספר׳).

שימושו של החיבור בתלמוד ירושלמי עולה כבר בסעיף 1, שהרי דוד רוזנטל הראה שהביטוי 'נותן תפילין' מצוי רק בתלמוד הירושלמי, וכך הוא גם ב'מעין שאילתות' כאן, ואילו בתלמוד הבבלי: 'מניח תפילין'.[72] גם בסעיפים 3-4 הולך חיבורנו בעקבות התלמוד הירושלמי, וגורס בדברי ר' אליעזר 'חולצן' ובדברי ר' יהושע 'אינו חולצן', ואילו בבבלי הגרסה הפוכה. מאידך, בסעיף 1 גורס חיבורנו שביום השני אין נותן תפילין, כנוסח שבבבלי, ובניגוד לירושלמי; וגם בסעיף 5 גורס חיבורנו 'אמר עולא', ולא כגרסת הירושלמי. השילוב של דברי שני התלמודים לא עולה כאן כהוגן, שכן לפי חיבורנו עולה שהן ר' אליעזר והן ר' יהושע סבורים שאין להניח תפילין ביום הראשון וביום השני ויש להניחם ביום השלישי.[73]

.3

בבלי שבת סט ע"ב	**ירושלמי שבת ז, א (דף ט ע"א; עמ' 402)**	**'מעין שאילתות', דף 1 ע"א-ע"ב**
אמר רב הונא היה מהלך בדרך או במדבר ואינו יודע אימתי שבת	גדול שנשבה בין הגוים	יצא לדרך או היפליג בספינה ואינו יודע באיזה יום השבת
מונה ששה ימים ומשמר יום אחד, חייא בר רב אומר משמר יום אחד ומונה ששה [...] מיתיבי [...]	רב ושמואל, חד אמר מונה ששה ועושה שבת וחרנה אמר עושה שבת ומונה ששה [...].	רב הונא וחיא, [חד אמ' שו]בת מיד ומונה ששה וחרונא אמ' מונה ששה ימים ועושה שבת.
תיובתא דרבי חייא בר רב תיובתא.		והילכ' שובת ומונה ששה.

שמות האמוראים ב'מעין שאילתות' – רב הונא וחיא – לקוחים מדברי התלמוד הבבלי; אך הניסוח 'וחרונא אמר' לקוח בבירור מסוגיית הירושלמי. פסיקת ההלכה בחיבור שלפנינו, שיש לשבות יום אחד ואז למנות שישה ימי חול, מנוגדת לעולה מסוגיית הבבלי ולפסיקתם של גאוני בבל,[74] והמחבר פסק כנראה כדעה השנייה שנאמרה בסוגיית הירושלמי.

72 ראה ד' רוזנטל, 'מסורות ארץ־ישראליות ודרכן לבבל', קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 25; הנ"ל, 'על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל', תרביץ, עט (תשע"א), עמ' 65-71.

73 תודתי לידידי ד"ר יואב רוזנטל שהעמידני על רוב הדברים האמורים בסעיף זה.

74 דעה זו נשארה בבבלי בתיובתא, ואם כן יש לפסוק כדעה האחרת – מונה שישה ושובת. וכן פסק הלכות גדולות, א, עמ' 177.

(ו) שימושו של 'מעין שאילתות' בתלמוד הבבלי

I. פתיחה

הספר המצוטט יותר מכל חיבור אחר ב'מעין שאילתות' הוא התלמוד הבבלי, אף שהוא לא נזכר בשמו. לעתים קרובות מציג חיבורנו נוסח שונה במקצת של דברי התלמוד, ולעניין זה מוקדשים דבריי בסעיף זה. בדרך כלל דברי התלמוד הובאו בחיבורנו בקיצורים, בהשמטות ובעיבודים, וממילא קשה לעתים קרובות להגיע למסקנה ברורה האם נוסח התלמוד שעמד לפני החיבור שלנו זהה היה לחלוטין לנוסח התלמוד המוכר לנו. אפתח אפוא בסוגיה קצרה אחת במסכת ביצה שמובאת בחיבור שלפנינו כמעט ברצף, והיא תשמש כאבן פינה ללמדנו על טיבו של נוסח התלמוד המובא בחיבורנו. מספרתי להלן את חלקי הסוגיה והדגשתי את השינויים שאני מוצא בהם עניין מיוחד.[75]

בבלי ביצה לג ע"א-ע"ב	**'מעין שאילתות', דף 6 ע"א**
1. אמר רב יהודה אוכלי בהמה אין בהן משום תקון כלי. איתיביה רב כהנא לרב יהודה מטלטלין עצי בשמים להריח בהן ולהניף בהן לחולה ומוללו ומריח בו, ולא יקטמנו להריח בו ואם קטמו פטור אבל אסור, לחצוץ בו שניו לא יקטמנו ואם קטמו חייב חטאת.	א' רב יהוד' אוכלי בהמה אין בהן משום תיקון כלי. התי֯ב רב כהנא והתני מטלטלין עצי בשמים להניף ולהריח [בהן לחו]לה בש֯בּ֯ת ולא יקטמנו ואם קיטמו פטור אבל אסור ולא יקּ֯מנו לחצות בו את שיניו ולפתוח בו דלת [ו]אם קיטמו חייב [חטאת].
2. תני חדא קוטמו ומריח בו ותניא אידך לא יקטמנו להריח בו. אמר רבי זירא אמר רב חסדא לא קשיא הא ברכין הא בקשין.	[אמ' ר'] זעירא בשם רב חיסדא לית הוא פליגא, כאן בקשין וכאן ברכין.
3. מתקיף לה רב אחא בר יעקב בקשין אמאי לא, מאי שנא מהא דתנן שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי.	השיב רב אשי וליט ליה לכהנא הדה דתנינן שובר אדם [את הח]בית [לאכול הימ]נה גרוגרות וגו'.
אם תאמר שנייה היא[76] אוכל נפש מותר,	

75 דיוני בחילופי הנוסח בסוגיה זו וברבות אחרות שיובאו בסעיפים הסמוכים יהיה מינימלי. כל אחת מהסוגיות ראויה לעיון מפולש, ומקום הותרתי לבאים אחריי.

76 טרמין זה שכיח בתלמוד הירושלמי; ראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ' 565–568; עסיס, אוצר לשונות, ג, עמ' 1359–1362.

בבלי ביצה	**'מעין שאילתות'**
4. ועוד הא רבא בר רב אדא ורבין בר רב אדא דאמרי תרוייהו כי הוינן בי רב יהודה הוה מפשח ויהיב לן אלותא אלותא אף על גב דחזיא לקתתא דנרגי וחציני.	וא' רבא בר רב אדא ורב בר רב אד[א] תרויהון אמרין [כי הו]ינן גבי רב [יהו]ד' הוה מפשח ויהיב לן אלוותא.
5. לא קשיא הא רבי אליעזר הא רבנן, דתניא רבי אליעזר אומר נוטל אדם קיסם משלפניו לחצוץ בו שיניו וחכמים אומרים לא יטול אלא מאבוס של בהמה ושוין שלא יקטמנו ואם קטמו לחצוץ בו שיניו ולפתוח בו הדלת בשוגג בשבת חייב חטאת במזיד ביום טוב סופג את הארבעים דברי רבי אליעזר וחכמים אומרים אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות.	תנן לא יקטמנו ואם קטם בשוגג בשבת חייב חטאת במזיד ביום טוב [סו]פ[ג את הארבעי]ם דברי ר' אליעז' וחכמ' אומ' אחד שבת ואחד יום טוב אינו אלא משום שבות.
6. רבי אליעזר דקאמר התם חייב חטאת הכא פטור אבל אסור, רבנן דקא אמרי התם פטור אבל אסור הכא מותר לכתחלה.	לר' אליעזר דקא מחייב הכא... חטאת חולה [פטור] אבל אסור, [ל]רבנן דאינון אמרין אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות גבי חולה לכתחילה.
7. ולית ליה לרבי אליעזר הא דתנן שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי.	<השווה לעיל, סעיף 3>
8. אמר רב אשי כי תניא ההיא במוסתקי.	

'מעין שאילתות' מציג כאן שינויים מהתלמוד הבבלי הן בלשון והן בתוכן. בתוכן: סעיף 3 וסעיף 7 בסוגיית הבבלי אוחדו בחיבור שלפנינו לפסקה קצרה אחת ('השיב רב אשי ולית ליה לכהנא הדה דתנינן'), שסגנונה וגם תוכנה שונה לגמרי מסוגיית התלמוד שלפנינו. ואילו בתחום הלשון, החיבור שלנו שמר לעתים על הארמית הבבלית של הסוגיה (כגון בסעיף 4: '[כי הו]ינן גבי רב [יהו]ד' הוה מפשח ויהיב לן אלוותא'). אך במקרים אחרים המיר המחבר את הארמית הבבלית בארמית גלילית: 'התיב' במקום 'איתביה' (סעיף 1),[77] 'לית הוא פליגא' במקום 'לא קשיא' (סעיף 2),[78]

77 ראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ' 216-220; עסיס, אוצר לשונות, א, עמ' 438-441. לשימוש נוסף בטרמין זה ראה להלן, הערה 708.

78 ראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ' 348-350; עסיס, אוצר לשונות, ב, עמ' 855.

'תרויהון אמרין' במקום 'דאמרי תרוייהו' (סעיף 4),[79] '[ל]רבנן דאינון אמרין' במקום 'רבנן דקא אמרי' (סעיף 6),[80] וכן הלאה. גם שמו של ר' זירא שונה בחיבור שלפנינו לצורה המצויה בעיקר בחיבורים ארץ ישראליים: ר' זעירא.[81]

II. נוסח התלמוד הבבלי: ארמית בבלית מול ארמית גלילית

התופעה שהצגתי זה עתה, של שינוי הלשון מארמית בבלית לארמית גלילית, מצויה לא מעט בחיבור שלפנינו. להלן דוגמה נוספת, שבה חלק מהארמית הבבלית שונה לארמית גלילית וחלק נותר בעינו, וגם בתוכן יש שינוי מסוים:

בבלי בבא מציעא לה ע"א

ההוא גברא דאפקיד כיפי גביה חבריה, אמר ליה הב לי כיפי, אמר ליה לא ידענא היכא אותבינהו. אתא לקמיה דרב נחמן, אמר ליה כל לא ידענא פשיעותא היא, זיל שלים. לא שילם, אזל רב נחמן אגביה לאפדניה מיניה. לסוף אישתכח כיפי ואיקור, אמר רב נחמן הדרי כיפי למרייהו והדרא אפדנא למרה.

'מעין שאילתות', דף 5 ע"ב שו' 42—44

דההוא גברא דאפקיד מעיה לחבריה אתא ובעתון מיניה [א'] לית אנא ידע הן דזובתון,[82] אתא [עובד]א קומיה רב נחמ' אמ' כל לא ידענא פשיעותא היא איזיל שלים ליה, אמ' לית לי דאשלים, וגבה [ר]ב נחמן לאפדניה, בסופא אישתכ[ח מ]ציי [וא]הדריה למריה.

ודוגמה שלישית:

בבלי ברכות מז ע"א

תלמידי דרב הוו יתבי בסעודתא, על רב אחא, אמרי אתא גברא רבא דמברך לן, אמר להו מי סבריתו דגדול מברך, עיקר שבסעודה מברך.

'מעין שאילתות', דף 1 ע"ב שו' 23—24

תלמידוי דרב הוויין יתבין אכלין, עד אינון אכלין על ליה רב גבהון, אמרין הא גברא דבריך לן, אמ' לון מה אתון סברין גדול מברך, עיקר סעודה הוא ש(י)הא מברך.

שינויים נוספים מארמית בבלית לארמית ארץ ישראלית מצויים גם במקומות נוספים בחיבור, כגון: 'אית דבעי מימר' (במקום 'אי בעית אימא' שבתלמוד הבבלי);[83] 'אביי

79 ראה עסיס, אוצר לשונות, ג, עמ' 1452-1453.
80 ראה שם, א, עמ' 260-261.
81 ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 233, ושם בהערה 168. וראה גם להלן, הערה 789.
82 אולי צריך להיות: יהבתון; ראה להלן, הערה 690.
83 ראה להלן, הערות 446, 639. וראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ' 57-59; עסיס, אוצר לשונות, א, עמ' 74-75.

בעי קומי רבה' (במקום: 'בעא מיניה אביי מרבה');[84] 'אם כיני נתני אפילו עפר כיסוי הדם, תמן לטהר ולהכשיר אדם, ברם הכא מצוה היא' (במקום 'וליחשוב נמי עפר כסוי הדם, התם הכשר מצוה איכא הנאה ליכא' שבתלמוד);[85] ועוד.[86]

גם שמות האמוראים שונו לעתים לצורתם הארץ ישראלית, כגון 'ר' חייא רובה' (במקום 'רבי חייא' שבתלמוד הבבלי).[87] ואף לשונו של המחבר עצמו, כשהוא מציג 'שאילתא' או כשהוא מציע תשובה לשאילתא, היא לעתים בארמית גלילית, כגון: 'מה אנו או', יכול הוא בעל הקרקע לומר כיון דאמרית לך תזבין לחד אמרית לך ברם... ומי הדין תלתא לא אמרית לך';[88] וכן: 'נשמעה מן הדה';[89] וכך גם לשונו של המחבר כשהוא דן בסוגיית התלמוד והוא משתמש בסגנון המצוי הרבה בתלמוד הירושלמי: 'ודאי [=בדא!] תנינן [...] לכן צריכין להדה דתני [...]'.[90]

***

שינוי הלשון (בצורה לא קבועה ולא אחידה) מהארמית הבבלית שבה נתחבר התלמוד הבבלי לארמית גלילית מלמד שהמחבר העדיף לעתים את הארמית הגלילית, אם משום שהיא הייתה שגורה יותר על לשונו ואם משום שחשב שהיא שגורה יותר בקרב הלומדים הפוטנציאליים של חיבורו. ומיד עולה בדעתנו תגליתו הגדולה של מורי יעקב זוסמן, שחשף שרידים ראשונים מ'ספר ירושלמי' (אף הם מ'גניזת אירופה'), ומצא שם תופעה זהה, אך הפוכה לחלוטין מהמתואר בדבריי כאן. העורך של 'ספר ירושלמי' שינה את הארמית הגלילית של התלמוד הירושלמי והמיר אותה בארמית בבלית;[91] ואילו בחיבור שלפנינו נעשה עיבוד דומה, אך בכיוון ההפוך: הארמית הבבלית של התלמוד הבבלי הומרה לעתים בארמית גלילית.

III. נוסח התלמוד הבבלי: שינויים בתוכן

לעיל הבאתי דוגמה אחת לשינויים תוכניים בנוסח התלמוד המובא בחיבורנו.[92] בסעיף הנוכחי תובאנה דוגמאות רבות נוספות של שינויים, מסוגים שונים. דבריי כאן יעסקו רק בנוסחים מחודשים של התלמוד הבבלי העולים בחיבורנו, שאינם ידועים ממקור

84 ראה להלן, הערה 675. וראה עסיס, אוצר לשונות, א, עמ' 236-239.
85 ראה להלן, הערה 804. וראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ' 272-273 ועמ' 572-575; עסיס, אוצר לשונות, ג, עמ' 1380-1382.
86 ראה הציטוט מבבלי כתובות צט ע"ב, להלן, עמ' 46-47.
87 ראה להלן, ליד הערה 777. על כינויו זה של ר' חייא ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 144.
88 ראה להלן, ליד הערה 737.
89 ראה להלן, הערה 555.
90 ראה להלן, הערות 370-371.
91 ראה זוסמן, ירושלמי אשכנזי, ובעיקר עמ' 45-51.
92 ראה לעיל, ליד הערה 75 ואילך.

אחר. לא אזכיר כאן חילופי נוסח של התלמוד שכבר ידועים לנו ממקורות אחרים, והחיבור שלפנינו מצטרף לנוסח זה או אחר.[93]

א. שינויים בשם האמורא. לעתים מופיע מאמר המיוחס לאמורא מסוים בבבלי כשהוא מיוחס כאן לאמורא אחר. להלן מספר דוגמאות.

1. בבלי מועד קטן כו ע"ב: 'ואמר רב פפא תנא באבל רבתי אבל לא יניח תינוק בתוך חיקו מפני שמביאו לידי שחוק ונמצא מתגנה על הבריות'; ואילו בחיבורנו: 'א' רב חסדא אבל אסור ליתן תינוק בחיקו שמא ישחק ממנו ונמצא פגום על הבריות'.[94]

2. בבלי עבודה זרה טו ע"ב: 'והאמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה כדרך שאמרו אסור למכור לגוי כך אסור למכור לישראל החשוד למכור לגוי [...] אמר רב דימי בר אבא כדרך שאסור למכור לגוי אסור למכור ללסטים ישראל'; ואילו בחיבורנו: 'א' רב הונא אסורין לבני ישר' למכור כלי זין לגוים ואפילו למכור אפילו ללסטים ישר''.[95]

3. לעתים הכיר המחבר לישנא אחרינא על אודות שם האמורא. בבלי סוטה לב ע"ב: 'והאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי מפני מה תקנו תפלה בלחש כדי שלא לבייש את עוברי עבירה [...] גופא א"ר יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי מפני מה תיקנו תפלה בלחש שלא לבייש את עוברי עבירה'; ואילו בחיבורנו: 'וא' ר' יוח' משום ר' שמע[ון] בן יוחי ואמרי לה משום ר' יוסי בן זימרה מפני מה תיקנו תפילת לחש מפני שלא יתביישו עוב[רי ע]בירה'.[96]

ב. נוסח מקוצר של התלמוד. החיבור שלפנינו לא העתיק סוגיות ארוכות של התלמוד הבבלי בלשונן, והמחבר קיצר את הסוגיות כראות עיניו. עם זאת, לעתים מובא בחיבור קיצור קיצוני של סוגיה זו או אחרת, שלעתים אף משנה את המשמעות, או שָׁם בפי האמורא דברים שלפי הנוסח שבדפוסים הוא מעולם לא אמרם. להלן כמה דוגמאות.

1. בבלי מועד קטן יט ע"ב: 'אבא שאול אומר מותר לגלח אחר הרגל [...] קסבר אבא שאול מקצת היום ככולו ויום שביעי עולה לו לכאן ולכאן. אמר רב חסדא אמר רבינא בר שילא הלכה כאבא שאול [...] כמאן אזלא הא דאמר רב עמרם אמר רב אבל

93 ראה למשל להלן, הערות 537, 837. במקרה אחר עשוי היה חיבורנו לסייע בבירור מחלוקת עתיקה על נוסח התלמוד, אך הקטע פגום בדיוק במקום זה; ראה להלן, הערה 831.

94 דף 1 ע"א, שו' 31-32.

95 שם, שו' 46. בחלק מכתבי היד של הבבלי הלשון היא 'ראמי בר אבא' (קטע גניזה, קמברידג', אוסף לואיס־גיבסון [לשעבר: קמברידג', ווסטמינסטר קולג'], Talm. 2.111) או 'רמי בר חמא'.

96 דף 5 ע"א, שו' 32-33; וראה שם, הערה 633. לדוגמאות נוספות של חילוף בשמות האמוראים ראה להלן, הערות 634, 714, 716, 720, 798.

כיון שעמדו מנחמין מאצלו מותר ברחיצה, כמאן כאבא שאול. אמר אביי הלכה כאבא שאול ביום שבעה [...] רבא אמר הלכה כאבא שאול ביום שלשים ואין הלכה כאבא שאול ביום שבעה. ונהרדעי אמרי הלכה כאבא שאול בזו ובזו דאמר שמואל הלכה כדברי המיקל באבל'. ואילו בחיבורנו: 'א' רב חסדא כיון שמנחמין יוצאין מלפני אבל בשביעי מיד חופף את ראשו, ור' אבא אמ' עד יום שמיני'.[97]

2. בבלי מועד קטן כא ע"ב: 'תנו רבנן אבל שלשה ימים הראשונים אסור בשאילת שלום, משלשה ועד שבעה משיב ואינו שואל, מכאן ואילך שואל ומשיב כדרכו [...] ורמינהו המוצא את חבירו אבל בתוך שלשים יום מדבר עמו תנחומין ואינו שואל בשלומו, לאחר שלשים יום שואל בשלומו ואינו מדבר עמו תנחומין. מתה אשתו ונשא אשה אחרת אינו רשאי ליכנס לביתו לדבר עמו תנחומין, מצאו בשוק אומר לו בשפה רפה ובכובד ראש. אמר רב אידי בר אבין הוא שואל בשלום אחרים שאחרים שרויין בשלום, אחרים אין שואלין בשלומו שהוא אינו שרוי בשלום. והא מדקתני משיב מכלל דשיילינן ליה, דלא ידעי. אי הכי התם נמי, התם מודע להו ולא מהדר להו הכא לא צריך לאודועינהו'. ואילו בחיבורנו נכתב: 'א' רב אידי בני אדם שנכנסו במקומו של אבל ואינן יודעין שאבל... נותנין להם שלום לא יתן להם אבל משיב בשפה רפה. כל שלשים הוא נותן בתחילה אבל אחרים אינן נותנין לו לפי שאינו שרוי בשלום'.[98]

3. בבלי סוטה לג ע"א: 'והתניא יוחנן כהן גדול שמע בת קול מבית קדש הקדשים שהוא אומר נצחו טליא דאזלו לאגחא קרבא לאנטוכיא. ושוב מעשה בשמעון הצדיק ששמע בת קול מבית קדש הקדשים שהוא אומר בטילת עבידתא דאמר שנאה לאייתאה על היכלא ונהרג גסקלגס ובטלו גזירותיו וכתבו אותה שעה וכיוונו ובלשון ארמי היה אומר. אי בעית אימא בת קול שאני דלאשמועי עבידא ואי בעית אימא גבריאל הוה'. ואילו בחיבורנו, בקיצור נמרץ ובשילוב של שני המעשים: 'והתני מעשה בשמע' הצדיק ששמע בת קול מבית [קד]שי הקדשים שאמ' נצחו טליא בא... [ב]אנטוכיא אית דבעי מימר... הוא גברי[אל]'.[99]

4. בבלי מנחות מג ע"א: 'דתניא וראיתם אותו פרט לכסות לילה, אתה אומר פרט לכסות לילה או אינו אלא פרט לכסות סומא, כשהוא אומר אשר תכסה בה הרי כסות סומא אמור, הא מה אני מקיים וראיתם אותו, פרט לכסות לילה. ומה ראית לרבות כסות סומא ולהוציא כסות לילה, מרבה אני כסות סומא שישנה בראיה אצל אחרים ומוציא אני כסות לילה שאינה בראיה אצל אחרים'. ואילו בחיבורנו: 'דתני וראיתם אות[ו פרט לכסות] לילה, אתה או' או אינו אלא לכסות סומא ולהוציא (!) כסות לילה,

97 דף 1 ע"א, שו' 24-25.
98 ראה להלן, הערה 303.
99 דף 5 ע"א, שו' 36-37.

אחר שריבה הכת׳ ומיעט מרבה אני כסות סומא שיש לה [ראיה אצל] אחרים ומוציא אני כסות לילה שאין לו ראייה אצל אחרים׳.[100]

ג. נוסח מעובד של התלמוד, שמלמד אולי על מסורת נוסח שונה. להלן כמה דוגמאות:

1.

בבלי עבודה זרה כו ע״א

תנו רבנן בת ישראל לא תיילד את הנכרית מפני שמילדת בן לעבודה זרה ונכרית לא תיילד את בת ישראל מפני שחשודין על שפיכות דמים דברי רבי מאיר.

וחכמים אומרים נכרית מילדת את בת ישראל בזמן שאחרות עומדות על גבה אבל לא בינה לבינה. ור׳ מאיר אומר אפי׳ אחרות עומדות על גבה נמי לא, דזימנין דמנחא ליה ידא אפותא וקטלא ליה ולא מתחזי

כי ההיא איתתא דאמרה <בכ״י ניו יורק: כי ההיא דהות מנציא בהדי חברתה אמרה לה>[102] לחברתה מולדא יהודייתא בת מולדא יהודייתא, אמרה לה נפישין בישתא דההיא איתתא דקא משפילנא מינייהו דמא כי אופיא דנהרא.

׳מעין שאילתות׳, דף 6 ע״א

שנו חכמ׳ בת ישראל לא תיילד את הנכרית מפני שהיא מעמדת בן לעבו׳ זרה[101] ונכרית לא תילד את בת ישר׳ [מפני] שהיא חשודה על שפיכות דמים דברי ר׳ מאיר.

שהיה עומד ורואה [שת]י גויות שהיו עושות מריבה [זו] עם זו, אמרה אחת [לחבר]תה מיילדת עבריים את, משיבה לה ואמרה לה כך תקחי על צוארך [ש]אני הורגת מהן בכל יום, אמ׳ לה כיצד את הורגתן [אמרה ב]עת שהוא יוצא ממעי אמו מונחת אני אצבעותיי על מוחו ומיד ה[ו]א מת, באותה שעה גזרו חכמ׳ שלא תילד גוייה את בת [ישר׳].

100 דף 8 ע״א, שו׳ 43-45.

101 הלשון על פי המקבילה בירושלמי, עבודה זרה ב, א (דף מ ע״ג; עמ׳ 1384): ׳מפני שמעמדת בן לע״ז׳. תודתי לד״ר יואב רוזנטל שהעמידני על מקבילה זו, וכן גם על הלשון בכ״י ניו יורק שבהערה הסמוכה.

102 מסכת עבודה זרה כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מהדורת ש׳ אברמסון, ניו יורק תשי״ז, עמ׳ 46.

2. בבלי חולין קמ ע"ב: 'אמר רבי אבהו מאי טעמא דרבי אליעזר, אתיא דגירה דגירה, כתיב הכא קורא דגר ולא ילד וכתיב התם ובקעה ודגרה בצלה'. ואילו בחיבורנו הלשון היא: 'א' ר' אב[ה]ו מה דרש ר' אלעזר, ובקעה ודגרה בצלה, הכת' קראו בלשון נקבה'.[103]

3. בבלי חולין קמא ע"ב: 'במה משלחה, רב הונא אמר ברגליה רב יהודה אמר באגפיה [...] ההוא דגזינהו לגפה ושלחה ואח"כ תפשה, נגדיה רב יהודה, א"ל זיל רבי לה גדפיה ושלחה'. ואילו בחיבורנו: 'א' רב הונא מדדה ברגליה ור' יהוד' אמ' מגדלה בביתו עד שיוצאין לה כנפיים ואחר מש[לחה]'.[104]

4. בבלי שבת קנב ע"א: 'אמר רב חסדא נפשו של אדם מתאבלת עליו כל שבעה שנאמר ונפשו עליו תאבל וכתיב ויעש לאביו אבל שבעת ימים. אמר רב יהודה[105] מת שאין לו מנחמין הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו'. ואילו בחיבורנו הלשון היא: 'א' רב חסדא צריך שיבואו וישבו במקומו של מת ויתנו את הטעם, לפי שכל שבעה שנפשו של אדם יוצאת חוזרת ומתאבלת עליה וכשהן באין בני אדם ליתן את הטעם ומתנחמין לאבל מתנחמת נפשו של מת שנ' אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל'.[106]

5. בבלי שבת קלג ע"ב: 'אמר אביי אמרה לי אם, איספלניתא דכולהון כיבי, שב מינאי תרבא וחדא קירא, רבא אמר קירא וקלבא. דרשה רבא במחוזא [...]'; ואילו בחיבורנו, בעיבוד: 'דרשה רבא במח(ז)וזא איספלנית דכל כיבי, ומחתא שבעה חולקין תרבא וחד חולק זפת וקירא'.[107]

ד. שינויי נוסח שאינם משנים את המשמעות. בבלי שבת קלט ע"א: 'אם ראית דור שצרות רבות באות עליו צא ובדוק בדייני ישראל, שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דייני ישראל שנאמר שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל'. ואילו בחיבורנו: '... [ואין] את' יודע לְמָה צא ובדוק בשופטים ובשוטרים שבישר' שאין פורענות בא לעול' אלא בשביל שפטים [שנ' ויהי בימי שפט ה]שפטים ויהי רעב וג'.[108]

103 דף 1 ע"א, שו' 3.
104 שם, שו' 4.
105 בחלק מכתבי היד: רב חסדא.
106 דף 1 ע"א, שו' 29-31.
107 דף 1 ע"ב, שו' 43-44. לדוגמה נוספת ראה להלן, הערה 772.
108 ראה להלן, ליד הערה 398.

ה. נוסח תלמוד מלא יותר. להלן כמה דוגמאות:[109]

.1

בבלי קידושין ה ע״ב

אמר שמואל בקידושין נתן לה כסף ושוה כסף ואמר לה הרי את מקודשת הרי את מאורסת הרי את לי לאינתו הרי זו מקודשת [...] וכן בגירושין נתן לה ואמר לה הרי את משולחת הרי את מגורשת הרי את מותרת לכל אדם הרי זו מגורשת, איני אישך איני בעליך איני ארוסיך אין כאן בית מיחוש.

׳מעין שאילתות׳, דף 6 ע״א שו׳ 12—16

ואמ׳ רב יהוד׳ א׳ ש[מ׳] בלשון הזה הרי [את מקו]דשת לי הרי את מאורסת לי הרי את לי לאינתו הרי זו מקודשת [...] ו֗ין לענייי[ן] ג֗ירושין אמ׳ לה הרי את מגורשת הרי את משולחת הרי את מותרת לכל אדם הרי זו מגורשת... אמ׳ לה איני אישיך איני ארוסיך איני חפץ [בך] אינה מגורשת ואין ב[ה] בית מיחוש.

א׳ רבא עד שיאמר לה הרי את מקודשת... [ש]יאמ׳ לה כר׳ יהוד׳ שאמ׳ ודין דהוי ליכי מיני ספר ת֗י[רוכין] וגו׳.

2. בבלי חולין פט ע״א: ׳לא מרבכם מכל העמים חשק ה׳ בכם וגו׳, אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל חושקני בכם שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני׳. ואילו בחיבורנו: ׳מאי דכת׳ לא מרובכם מכל העמים למה שהן מרובים וכת׳ כי אתם המעט למה ש[הן] מעטין. ע״א... [אין אני חושק] בכם מפני שאתם מר [ו]בים ולא מפני שאתם מעוטין א[ל]א בזמן שאני נותן לכם גדולה א[תם ממעטין עצמכם לפני]׳.[110]

ו. שינויים משמעותיים. במקרים אחדים נראה שנוסח התלמוד שמובא בחיבורנו שונה בצורה משמעותית מנוסח התלמוד שבידינו.[111]

1. הדוגמה המובהקת ביותר היא:

בבלי כתובות צט ע״ב

פשיטא אמר לאחד ולא לשנים, האמר ליה לאחד ולא לשנים. אמר ליה לאחד סתמא מאי, רב הונא אמר לאחד ולא

מעין שאילתות, דף 6 ע״א שו׳ 35—41

דא׳ רב הונא לאחד ולא לשנים, רב הונא [ו]רב חסדא תרויהון [אמרין] לאחד אפילו למאה.

109 לדוגמה נוספת, מסופקת, ראה להלן, הערה 286.

110 דף 6 ע״ב, שו׳ 44-45. גם בהמשך, שו׳ 46-47, יש תוספת דברים, אך הדברים מקוטעים; ראה להלן, ליד הערה 813.

111 לדוגמה נוספת, מסופקת, ראה להלן, הערה 832.

בבלי כתובות	מעין שאילתות
לשנים, רב חסדא ורבה בר רב הונא דאמרי תרוייהו לאחד ואפילו לשנים, לאחד ואפילו למאה.	
איקלע רב נחמן לסורא, עול לגביה רב חסדא ורבה בר רב הונא, אמרו ליה כי האי גוונא מאי, אמר להו לאחד ואפי' לשנים, לאחד ואפילו למאה.	
אמרו ליה אף על גב דטעה שליח, אמר להו דטעה שליח לא קאמינא.	אמ' לו מכור ל[א']... מהו, בטל המכר וח[ו]זר בו.
אמרו ליה והאמר מר אין אונאה לקרקעות	אמ' ליה מה שנייא מן הדא ד[תנינ]ן אילו דברים [אין] להם הונייה העבדים והשטרות, אמ' שמו' שדה ששוה מאתים ומכרה...
הני מילי היכא דטעה בעל הבית	... דא הדה מתניתא...יתא אלא בבעל הבית שמכר קרקע שוה מאתים במנה אינו יכול לחזור בו
אבל טעה שליח אמר ליה לתקוני שדרתיך ולא לעוותי.	אבל שלוחו חוזר בו וב[טל] מכר.
	א' ליה רב נחמ' ...ו ובין שלוחו
ומנא תימרא דשאני בין שליח לבעל הבית, דתנן האומר לשלוחו צא ותרום תורם כדעת בעל הבית ואם אינו יודע דעתו של בעל הבית תורם בבינונית אחד מחמשים, פיחת עשרה או הוסיף עשרה תרומתו תרומה, ואילו גבי בעל הבית תניא תרם ועלה בידו אפילו אחד מעשרים תרומתו תרומה.	אמ' ליה הא לאו תנינן [ה]אומ' לשלוחו צא ותרום תורם כדעתו של בעל הבית ותנינן שיעור תרומה בעין יפה [אחת מארב]עים, (ואחד ושלוחו שתים) {ושלוחו שתרם אחד} מארבע[י]ם אין תרומתו תרומה, בעל הבית (שתים) {שתרם} אחד משים תרומתו תרומה.
	ואימתי שליחותו [שליח]ות כיון שהוא מתקן השליח אבל אם עיוות אין שליחותו שליחות [ו]אין מעשיו כלום.

במקרה זה נוסח התלמוד שבחיבור שלנו שונה מאוד מהנוסח המוכר לנו. ולא רק שינויים תוכניים יש כאן, ואף המרת ארמית בבלית לארמית גלילית, אלא גם משפט שלם של דברי שמואל, שאינו נמצא לפנינו בתלמוד.

2. בבלי שבת קלד ע"א: 'תנו רבנן דברים שאין עושין למילה בשבת עושין לה ביום טוב, שוחקין לה כמון וטורפין לה יין ושמן'. כך העתיקו גם כל הגאונים והראשונים, ומשמעות הדברים: דברים שאין עושין למילה בשבת עושין למילה ביום טוב. אך בחיבורנו: 'תני דברים שאין עושין למילה בשבת עושין לחיה ביום טוב'.[112] ואין זו טעות סופר שהחליף 'לה' ב'לחיה', שכן בסוף דבריו פסק המחבר כן להלכה: 'את' שמ' מינה שאין טורפין לחולה בשבת אבל טורפין לחיה בשבת'. מעבר לחידוש ההלכתי שבדבר, שיש דברים שאסור לעשות לחולה בשבת אך מותר לעשותם לחיה,[113] יש שני קשיים מהותיים במבנה המשפטים. האחד, בדברי החיבור, שפתח בהיתר לעשות לחיה ביום טוב וסיים בהיתר לעשות לחיה בשבת. והשני, בנוסח התלמוד שעולה מדברי החיבור, שהבדיל בין שתי צלעות רחוקות – בין מה שעושים למילה בשבת ובין מה שעושים לחיה ביום טוב – ולא ביאר מה דינן של שתי צלעות קרובות יותר, מילה ביום טוב וחיה בשבת.

3. בבלי מנחות מ ע"א: 'א"ר אליעזר ב"ר צדוק והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין, אמר רבי א"כ למה אסרוה, לפי שאין בקיאין. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא ולרמו בי עשרה ונפקו לשוקא ומפרסמא למילתא, כל שכן דמתמהו עילון. ולידרשא בפירקא, גזירה משום קלא אילן'. ואילו בחיבורנו: '[אמ' ר' אליעזר בר צדוק והלא כל] המטיל ציצית בסדינו בירוש' אינו אלא מן התמיהין, א' ר' אם כן מפני מה לא אסרוה א... יצטמתין ויעבדון, כל שכן דתמיהין, ונדרוש ברבים לא משגיחין אנן דאנן ידעין דשרי...'.[114]

4. בבלי יבמות קיג ע"ב-קיד ע"א: 'רב יצחק בר ביסנא אירכסו ליה מפתחי דבי מדרשא ברשות הרבים בשבתא אתא לקמיה דרבי פדת אמר ליה זיל דבר טלי וטליא וליטיילו התם דאי משכחי להו מייתי להו, אלמא קסבר קטן אוכל נבלות אין ב"ד מצווין להפרישו'. ואילו בחיבורנו: '[תא שמע דר' יצחק בר בצינא אבדו לו] מפתחות [של] בית... [אמ' לי' לר' פדת זיל ואייתי טליא ומטיילין לה]ת[ם] ומשכחין להון ומייתו להון, אלמא כל גרמא בשבת שרי'.[115]

112 דף 1 ע"ב, שו' 46. המשך דבריו של החיבור חורגים אף הם מנוסח התלמוד שלפנינו: 'מתניתין דלא כר' מאיר דתני אין טורפין יין ושמן לחולה בשבת (אמר רבי שמעון בן אלעזר משום רבי מאיר אף טורפין יין ושמן לחולה בשבת). וכבר חלה ר' מאיר וביקשנו לעשות כן ולא הניח לנו, אמרנו לו רבי אתה מבטל דבריך בחייך, אמ' לנו אפ על פי שהייתי אומ' כן לא מלאני לבי לעבור על דברי חבירי מימיי'. על המילים שהוספתי בסוגריים ראה להלן, הערה 384.

113 ראה גם בבלי שבת קכט ע"א.

114 דף 8 ע"א, שו' 34-36. המילים הבאות חסרות.

115 דף 8 ע"ב, שו' 19-20. על פסקה זו ראה גם להלן, עמ' 64.

ז. ציטוטים שאינם מצויים בתלמוד הבבלי ובספרות חז"ל. לעתים מביא המחבר דברים שאינם נמצאים בספרות חז"ל, וניתן לומר (בדוחק רב) שהוא חידש אותם מדעתו.

1. 'ן[א] [השכינה] שורה אלא על חכם גיבור ועשיר,[116] חכם דכת' עיר גיבורים עלה חכם, גיבור... [עמודיה]ם שלשה וא[דניהם שלש]ה משואן ארבעים סאה'.[117]

2. '...ציצית. יכול אין ניקראין ציצית אלא לעושה אותו, תל' לו' ונתנו (במדבר טו, לח), מכל מקום יביא ויתן. יכול... [תל' לו' והיה] לכם לציצית (שם לט). יכול לאותן שעמדו על הר סיני, תל' לו' לדורותיכם,[118] לדורות עול'. יכול אפילו מ... עשוי ציצית, תל' לו' ועשו להם ציצית (שם לח)'.[119]

במקרים אחרים אין ספק שהמחבר מצטט דברים מספרות חז"ל, אך הם אינם מוכרים לנו:[120]

3. 'א' ר' אבהו תיקנו לגרים בזמן הזה שיהו אומ' יי' אלהי...'.[121]

4. '[דתני בית שמי אומרים פוטר] הוא אדם את אשתו בגט שיני וב[ת] הילל אוסרין. א' ר' יוח' זו שאמרו בית שמי צרי[כה גט שיני והוא שנתייחד עמה ונתרפא, א]בל אם לא נתרפא ולא עמד ממיטת[ו] כל עיקר אותו הגט גט הוא והוא כשר'.[122]

5. 'שנו חכמ' מי שהלך בעלה למדינת הים ו... שלש שנים כיון שהגיע גט לידה צריכה להמתין שלשה חדשים משום גט ישן ה... אצל ביתו או אצל רבו או אצל...'.[123]

6. בחיבורנו מובאת המשנה במסכת עבודה זרה (ב, א) 'ולא יתייחד אדם [עמה]ם מפני שהן חשודין על שפיכות דמים', ומיד לאחר מכן: 'מעשה בר' מאיר שהיה ...ל... אצל [גוי] אחד א' לו א[ות]ו גוי מאיר... אוי לי שעברתי על דבר תורה, א' ל[ו] אילולי מאיר אתה שיש לך [ש]ם בעו"ה כבר הרגתיך'.[124] מעשה זה איננו ידוע לי בספרות חז"ל, והמקור הקרוב ביותר לזה הוא בבבלי שם, כט ע"א: 'רב חנא בר ביזנא הוה מסתפר מגוי בשבילי דנהרדעא, אמר ליה חנא חנא יאי קועיך לזוגא, אמר תיתי לי דעברי אדר' מאיר'.

116 השווה בבלי נדרים לח ע"א: 'אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו'; שבת צב ע"א: 'אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה'. לא מצאתי בספרות חז"ל את המשך הדרשה שלהלן.

117 דף 3 ע"א, שו' 21-22.

118 מילה זו לא נאמרה במקרא בקשר למצוות ציצית, ואינני יודע לאיזה פסוק הכוונה.

119 דף 8 ע"א, שו' 26-28.

120 ראה גם להלן, הערה 402 והערה 546.

121 דף 1 ע"א, שו' 16. וראה שם, הערה 271; וראה גם להלן, עמ' 66-67.

122 שם, שו' 11-13. למקבילות חלקיות מאוד בספרות חז"ל ראה שם, הערות 614, 616.

123 שם, שו' 14-15. וראה שם, הערות 618-619.

124 דף 6 ע"א, שו' 46-48.

7-8. שתי דרשות שלמות שמובאות בחיבורנו ואינן מצויות בספרות חז"ל. האחת: 'מפני מה אמרו אפרוח חייב, שנ' לא תקח האם על הבנים, מקיש בנים לאם, מה בנים [ראוי]ן לך [אף האם ראויה] לך, יצאו אפרוחים והן טרפה, הואיל ואין ראוין לך פטורה אימן מלשלח'.[125] והשווה בבלי חולין קמ ע"א: 'דתניא אם טרפה חייב בשילוח, אפרוחים טרפות פטור משילוח, מנא הני מילי, אמר רב כהנא דאמר קרא תקח לך ולא לכלביך'.

והשנייה: 'שנ' והיה עקב תשמעון וג', והֵ"י תשמעון, יכול שמיעה באוזן ולא שמירה בלב, תל' לו' ושמרתם, יכול יהא שמיעה בא[וזן ושמירה] בלב ולא עשייה בפה ובידים, תל' לו' ועשיתם אותם, עד שיהא שמיעה באוזן ושמירה בלב ועשייה בפה ובידיים, שנ' תשמ[עון] ושמרתם ועשיתם אתם. יכול שמיעה ושמירה ועשייה בשעה שיאמר לו דיין בלבד, תל' לו' את המשפטים האלה, בכל שעה...'.[126]

IV. סיכום: נוסח התלמוד הבבלי בחיבורנו

נוסח התלמוד הבבלי שבחיבורנו זהה בעיקרו לנוסח התלמוד המצוי בידינו, אך יש בו גם לא מעט שינויים.[127] פתחתי את דיוני באמירה שהחיבור שבקטעי גראץ נתחבר ככל הנראה בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים, ואם נכונים דבריי אלו, אזי

125 דף 1 ע"א, שו' 1-2.

126 דף 8 ע"א, שו' 50-52. לדוגמאות נוספת ראה להלן, הערה 546 והערה 676 וליד הערה 904.

127 בשנים האחרונות התפרסמו שלושה טפסים קדומים מגניזת קהיר של התלמוד הבבלי, שיש בהם שינויים של ממש מנוסח התלמוד הרווח – האחד למסכת מועד קטן, השני למסכתות סנהדרין ומגילה והשלישי למסכת שבת. למרבה הצער, הציטוטים שיש בחיבורנו ממסכתות אלו (ציטוטים שלעתים יש בהם שינויים משמעותיים מנוסח התלמוד הרווח) הם דווקא מדפי התלמוד שלא שרדו בשני טפסים אלו. על הטופס הראשון ראה: ע' שרמר, 'בין מסורת־עריכה למסורת־נוסח: מהדורה אחרת של בבלי מועד קטן מן הגניזה', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 375-399; הנ"ל, 'לישנא אחרינא למסכת מועד קטן מן הגניזה', סידרא, ט (תשנ"ג), עמ' 117-161; י' רוזנטל, 'לצורתה הקדומה של סוגיית בבלי, מועד קטן ז ע"ב-ח ע"א', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 45-69 (טופס זה מכיל רק את הפרק הראשון של המסכת. לציטוטים בחיבורנו מפרקים אחרים של המסכת, שיש בהם שינויים של ממש מנוסח התלמוד הרווח, ראה להלן, הערות 288, 290, 298, 300, 303). על הטופס השני ראה: ש' אפרתי, 'קונטרס פרק חלק ופרקי מגילה', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 65-144, 233-291; נ' לוק, 'קיטלוגם של קטעי הגניזה וחקר התלמוד הבבלי: דוגמאות נבחרות', עבודה סמינריונית בעלת אופי מחקרי המוגשת כחלק מהדרישות לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ח, עמ' 44-67 (וראה גם דיוניו בפרקים האחרים של העבודה בטפסים נוספים מן הגניזה המשמרים נוסח יוצא דופן של התלמוד הבבלי. לציטוטים בחיבורנו ממסכת מגילה, שלא שרדו בטופס זה, ראה להלן, הערות 526-527; ולציטוטים מפרק חלק ראה להלן, הערות 400, 403, 423 [וראה גם הערה 869]). על הטופס השלישי ראה טוביה, חילופי גמר עריכה (על היקפו של טופס זה ראה שם, עמ' 423. וראה להלן, הערה 391).

השינויים בנוסח התלמוד הבבלי שהובאו כאן משקפים כנראה את נוסח התלמוד בארץ ישראל באותם ימים.

בראשית שנות השלושים של המאה הקודמת נחשפו בגניזת קהיר קטעים ראשונים מתוך 'המעשים לבני ארץ ישראל',[128] ומיד עם מציאתם טען יעקב נחום אפשטיין כי באחד מהם מובאת סוגיה מהתלמוד הבבלי שחסרה בספרים שלנו.[129] לאחר שנים מעטות העלה אפשטיין טענה נוספת, כי ספר שאילתות דרב אחאי מציג בפנינו נוסח שונה של התלמוד הבבלי.[130] למרות הדמיון בין שתי הטענות שהעלה אפשטיין – זו על נוסח התלמוד הבבלי ב'המעשים לבני ארץ ישראל' וזו על נוסח התלמוד בספר שאילתות דרב אחאי – רק הטענה האחרונה זכתה לפיתוח והרחבה בשנים שחלפו מאז. קולמוסים רבים נשתברו בעשרות השנים האחרונות על נוסח התלמוד שבשאילתות דרב אחאי, תוך ניסיונות להגדיר בצורה מדויקת יותר את טיבם של השינויים – האם הם אכן מלמדים על נוסח אחר של התלמוד, או שאין הם חורגים מחילופי הנוסח הנמצאים בכתבי היד שלפנינו – ומה עשויים שינויים אלו ללמדנו על יצירת התלמוד ועל עריכתו. חוקרים אחרים אף הרחיבו את השאלה וניסו לבחון האם חיבורים קדומים אחרים מתקופת הגאונים – ספר הלכות גדולות, למשל – מציגים אף הם נוסח אחר של התלמוד הבבלי.[131] לעומת זאת, טענתו הראשונה של אפשטיין, כי 'המעשים לבני ארץ ישראל' שימר נוסח אחר של התלמוד הבבלי, לא זכתה לפיתוח של ממש במחקר.

השתיקה המחקרית הקיפה לא רק את שאלת נוסח התלמוד הבבלי על אדמת ארץ ישראל בתקופת הגאונים, אלא גם את שאלת מעמדו של התלמוד הבבלי מול התלמוד הירושלמי בארץ ישראל בימי הכיבוש המוסלמי – למן המאה השביעית ועד לחורבן הישיבה הארץ ישראלית בסוף המאה האחת עשרה. שתי שאלות אלו נידונו רק מעט

128 על חיבור זה ראה להלן, סעיף 2.

129 י"נ אפשטיין, 'לאור הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 412-414 (=הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 851-853). דיונו של אפשטיין הוא על אודות קטע גניזה שפרסם לוין, משרידי הגניזה, עמ' 408 (וראה שם בהערה 6). חוקרים אחרים פקפקו בזיהוי דף זה כשריד מספר המעשים (ראה למשל פרידמן, הלכות אישות, עמ' 213), והוא לא נכלל במהדורתו של ניומן, המעשים (ראה שם, תחילת עמ' 22).

130 י"נ אפשטיין, 'שרידי שאילתות', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 466-479; ז (תרצ"ו), עמ' 6-8; ח (תרצ"ז), עמ' 7-8. וראה גם מאמרו 'שרידי סוגיא בבלית ובריתות מוחלפות', תרביץ, יז (תש"ו), עמ' 21-23 (=הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 384-397, 423-425, 451-452, 371-373 [בהתאמה]).

131 ראה י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, א, ירושלים תש"ן, עמ' 237-303; פוקס, תלמודם של גאונים, עמ' 27-30, 160-162 (לביבליוגרפיה מקיפה – גם אם לא מלאה – של המחקר בנושא זה ראה במאמרו של מ"ב לרנר הנזכר שם, עמ' 28, סוף הערה 90). על שינויים בנוסח התלמוד בכתביו של רב סעדיה גאון ראה י' ברודי, חיבורים הלכתיים של רב סעדיה גאון, ירושלים תשע"ה, מבוא, עמ' כה-כט.

במחקר,[132] והדבר בולט במיוחד לאור העיסוק בשאלה קרובה – מעמדה של ההלכה הבבלית מול ההלכה הארץ ישראלית בארץ ישראל של אותם הימים – שאלה שנידונה לא מעט במחקר.[133] ועוד יש לציין, אף כי אין הדבר מפתיע כלל, כי לאורך כל ימי הביניים, למן אחרוני גאוני בבל ועד לאחרוני הראשונים, התייחסו חכמים מעת לעת לטפסים ארץ ישראליים של המשנה שהגיעו לידיהם (או ששמעם הגיע לאוזניהם);[134] אך דומה שאיש מהם לא התייחס לטפסים ארץ ישראליים של התלמוד הבבלי.[135]

ההימנעות מעיסוק בשתי השאלות המהותיות שהצגתי לא נבעה מחוסר עניין וזלזול כי אם ממחסור כמעט מוחלט של מקורות רלוונטיים. עתה, משמונח לפנינו חיבור ארץ ישראלי חדש, שהֶרבה להשתמש בתלמוד הבבלי, אך גם פסק לעתים על פי התלמוד הירושלמי, נפתח לנו כר נרחב לדיון בשאלות אלו.

2. 'המעשים לבני ארץ ישראל'

הדף האחרון ששרד בידינו בקטעי גראץ מכיל, כמו קודמיו, שורה של 'מעין שאילתות' בנושאים שונים ומגוונים, והאחרונה שבהם עוסקת בדיני ביטול עבודה זרה (דף 8 ע"ב, שו' 21–34). לאחר שאילתא זו עבר הסופר לפתע להעתיק כתריסר פסקים קצרים, שרובם אינם מחזיקים אלא משפט אחד בלבד. פסקים אלו תופסים את סופו של הדף (שו' 34–52), וההמשך חסר.

הפסקים הקצרים פותחים כולם (חוץ מאלו שתחילתם חסרה) במילה 'מעשה'. טרמין מובהק יותר מצוי בפסק האחרון, שאמנם תחילתו חסרה והמילה 'מעשה' אבדה, אך בהמשכו באות המילים 'כך הוא המעשה'. לשונות אלו – 'מעשה', 'כך הוא המעשה' – מזכירות מיד את סגנונו של 'המעשים לבני ארץ ישראל', החיבור ההלכתי הארץ ישראלי הקדום, שנחתם לכל המאוחר במאה השביעית.[136] ואכן, ארבעה מהמעשים שבקטעי גראץ מקבילים מילה במילה לשרידים שיש בידינו מ'המעשים לבני ארץ

132 ראה ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו יורק תש"א–תשכ"א, א, מבוא, עמ' קה–קז; מרגליות, הלכות ארץ ישראל, עמ' 11–13; מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ־ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"מ), עמ' 68; הנ"ל, הלכות אישות, עמ' 232–233; הנ"ל, 'על תרומת הגניזה לחקר ההלכה', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 281 ואילך, ושם ספרות מעטה נוספת.

133 ראה ברודי, ציון, עמ' 110–120.

134 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 719–720, 1269–1273. על אזכורים של טופסי משנה ארץ ישראליים בספרות הגאונים ראה גם פוקס, תלמודם של גאונים, עמ' 133–136.

135 על שריד בגניזת קהיר מתוך טופס של 'ברכות תלמוד שלאנשי מזרח' ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 540, מס' 5909, ובספרות הרשומה שם; א' הורביץ, קטלוג קטעי גניזת קאהיר בספריית ווסטמינסטר קולג', קיימברידג', אוסף לואיס־גיבסון, ניו יורק תשס"ו, עמ' 170–171, מס' 36–37.

136 על חיבור זה ועל השרידים שנותרו ממנו ראה ניומן, המעשים. על זמנו ראה שם, עמ' 59 ואילך.

ישראל'.[137] שלושה מהם מקבילים לשרידים מ'המעשים לבני ארץ ישראל' שנמצאו בגניזת קהיר:

קטעי גראץ	'המעשים לבני ארץ ישראל' בגניזת קהיר
[גרושה וחלוצה וחל]לה ושבויה (איני עילוה) {אינן עולות} לכהונה, ונשואות ל[ישראל] בנותיהן עולות ל...	מעשה... וגרושה וחלוצה וחללה ושבויה אינן עולות ל[כהן ליבום, ועולות] לישראל. ואם ילדו מישראל, בנותיהן עול[ות] ל[כהן ליבום].
מעשה שומרת יבם בשעת [מיתתה] אם ביקשה ליתן... כל חפצים שהיה לה {חוץ} מכתובתה ממה שהניח לה בעלה נותנת מתנה לכל מי שהיא רוצה על פי עדים, ומה שהיכניסה בכתובתה [אין לה רש]ות ליתן אותו אלא ליורשי בעלה בלבד.	שומרת יבם מה היא שתתן מתנה בשעת [מיתתה]. נותנת היא על פי עדין מה שיש לה חוץ מכתובתה, אבל כתובתה יורשי בעלה [יור]שין אותה בלבד.
מעשה כהן שנחשד מוכר תרומ' לשם חולין, לא יאכל בתרומ' מיכן ואילך.	מעשה [כהן ש]נחשד שמוכר תרומה לשום חולין [לא יטול] בתרומה מכאן ואילך.

המעשה הרביעי בקטעי גראץ שמקביל לשרידים שיש בידינו מ'המעשים לבני ארץ ישראל' הוא זה שנמצא בו הטרמין המובהק 'כך הוא המעשה'. 'מעשה' זה מצוי היה בידינו רק ממקור מעובד ומאוחר – קובץ תשובות גאונים שנעתק במאה החמש עשרה לערך ונדפס על ידי נחמן נתן קורונל.[138] המקבילה שבקטעי גראץ הועתקה מאות שנים קודם לקובץ שההדיר קורונל, ואף שונה ממנו בפרטים רבים, אך אין ספק שמדובר ב'מעשה' אחד:

קטעי גראץ	תשובות הגאונים
[מעשה] שארס אשה ועד שלא יכניס אותה חטפה אחר והוליכה לבית גוי עד שהוא מת[א]בק עימה שמע קול בני אדם והניחה וברח... חטפה ונחטפה שלא בטובתה.	ושאלתם מי שחטף אשה ארוסה והוליכה לבית או לחורבה וזינה בה ואין שם עדים שמעידין, אם יש שם עדים ששמעו אותה שצעקה והיא צווחת ומיללת ותפסה ואנסה על כרחה.

137 ראה להלן, ליד הערות 935, 937, 941, 945.

138 כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 456, דף 212ב, סי' טו; תשובות הגאונים קורונל, סי' טו; ובהעתקה מדוקדקת יותר: ניומן, המעשים, עמ' 207-208, מעשה סה.

קטעי גראץ

כך הוא המעשה, מכיון ששניהן מודין שנחטפה דנערה מותרת לבעלה, שאנוסה היא ואנוסה [מותרת לבעל]ה בזמן שאינו כהן.

ואם ראו אותה ויצא מן הבית ולא צווחה ואמר' נאנסתי, לא הכל ממנה אלא אסורה לזה ולזה וצריכה גט מארוסת...

תשובות הגאונים

כך הוא המעשה, אם יש עדים יעידו כי היא אנוס[ה] ושמעו צעקתה ויללתה מותרת היא לבעלה אם היה ישראל, ואם היה כהן אסורה היא לו לעולם ויצא ויתן כתובתה.

ואם לא היו עדים שיעידו שצווחה בשעת שאנסה ולא שמעו צעקתה, אלא היא מדעתה אומרת אנסני על כרחי, לא כל הימנה דבר זה, אלא על פי עדים מתקיים הדבר, והיא אסורה על בעלה ישראל ויוצאה ממנו בגט ואין לה כתובה, ואסורה לינשא למי שזינת עמו (עמו).

בנוסף לארבעת ה'מעשים' הללו, שכאמור כבר ידועים היו לנו ממקורות אחרים, יש בקטעי גראץ כעשרה 'מעשים' נוספים, חדשים.[139] וזו תרומה נכבדה לשבעים ושלושה 'מעשים' שהיו עד כה בידינו מ'המעשים לבני ארץ ישראל'.[140]

המעבר הפתאומי בקטעי גראץ מהחיבור 'מעין שאילתות' ל'מעשים' מצטרף לשורה ארוכה של ראיות שהבאתי עד כה, וכולם יחד מלמדים שהחיבור שבקטעי גראץ הוא חיבור ארץ ישראלי קדום. שני החיבורים הללו אינם בני זמן אחד. 'המעשים לבני ארץ ישראל' נחתם כאמור במאה השביעית לכל המאוחר, ואילו 'מעין שאילתות' התחבר כנראה זמן רב לאחר מכן.[141] ואינני יודע האם צירוף שני החיבורים הללו (וכן גם חיבור שלישי: מסכת גיהנם, שיידון בסמוך) למקום אחד נעשה באופן מלאכותי בטופס שבקטעי גראץ, או שמא המחבר של 'מעין שאילתות' הוא שהחליט לכלול בחיבורו גם את שני החיבורים הנוספים.

3. מסכת גיהנם

חטיבה ארוכה בקטעי גראץ (דף 4 אמצע ע"א – דף 5 ע"א) שונה באופיה מכל שאר החיבור, והיא מוקדשת כולה לענייני אגדה; וליתר דיוק: לעניינו של גיהינום. חטיבה זו מצויה באמצע החיבור 'מעין שאילתות', ולפניה וגם לאחריה באות שאילתות שונות. הטקסט בדפים אלו איננו רציף, והוא חסר הן בראשו, הן באמצעיתו והן בסופו, ועל

139 מקצת ה'מעשים' החדשים כבר היו בידינו בכלי שני, אך לא ידענו עד עתה לזהותם כשרידים מ'המעשים לבני ארץ ישראל'. ראה על כך להלן, ליד הערות 191-192.

140 ראה ניומן, המעשים.

141 על זמנו של 'המעשים' ראה לעיל, ליד הערה 136. על זמנו של 'מעין שאילתות' (כנראה במאה התשיעית או העשירית) ראה להלן, עמ' 73.

כן אינני יכול לנתח אותו עד תומו. עם זאת, ברור הוא שלפנינו מסכת גיהנם[142] – חיבור מדרשי קצר, כנראה מאוחר יחסית, שהגיע לידינו בכמה נוסחים וצורות. הנוסח שלפנינו שונה מהנוסחים הידועים של מסכת גיהנם, ואפרט תחילה את הנוסחים הנדפסים של המדרש.

1. המדרש נדפס לראשונה לקראת סוף המאה השש עשרה בתוך ספר ראשית חכמה של ר' אליהו בן משה די וידאש.[143] הכותרת שניתנה שם לחיבור היא 'מסכת גיהנם', והוא מחולק (לאחר פתיחה קצרה) לארבעה פרקים.[144] המחבר לא סיפק אינפורמציה על כתב היד שעמד לפניו, וכתב רק 'ראיתי להעתיק הנה מסכת גיהנם אשר מצאתי בדברי רבותינו ז"ל בכתיבת יד'. נוסח זה מצוי בידינו גם בכתבי יד לא מעטים, רובם בכתיבה אשכנזית. הקדום שבהם נעתק בסוף המאה השלוש עשרה, וכותרת החיבור שם: 'פרק גיהנם'.[145] כתבי היד דומים לנוסח זה, אך יש בהם שינויים לא מעטים.[146]

2. נוסח שני של המדרש, רחב הרבה יותר, מצוי בספר ארחות חיים (חלק שני) של ר' אהרן הכהן מנרבונה.[147] אהרן ילינק ההדיר את הנוסח השני, אך הוא הדפיס רק

142 שמו של החיבור הנידון כאן מופיע במקורות בצורות שונות, ואני משתמש בצורה המתועדת בדפוס הראשון (ראה עליו בסמוך): מסכת גיהנם. וראה א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית, ב: ענייני תצורה, ירושלים תשל"ט (עדה ולשון, ה), עמ' 286–287.

143 ר' אליהו בן משה די וידאש, ראשית חכמה, ונציה של"ט, שער היראה, פרק יג, דפים מז ע"א–מח ע"א. נדפס שוב בתוך: בית המדרש, א, עמ' 147–149; וראה שם במבוא הקצר (בגרמנית), עמ' XXV–XXVI.

144 נוסח דומה מצוי בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 10484, דפים שכח ע"ג–של ע"א. כתב היד נעתק בשאלוניקי בשנת רס"ט, והוא היה בזמנו בבעלותו של אברהם עפשטיין, ולאחר מכן בספריית הקהילה בווינה. לתיאורו ראה: A. Marx, 'Eine Sammelhandschrift im Besitze des Herrn A. Epstein', *ZfHB*, 5 (1901), pp. 54–61; A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, I, Leipzig 1931, pp. 16–17, no. 31. וראה גם מיליקובסקי, סדר עולם, א, עמ' 170 ועמ' 195 הערות 91–95.

145 כ"י פרמה, Parm. 2295 (דה רוסי 563; ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג פרמה, עמ' 458–460, מס' 1541), דפים 89ב–91א. על זמנו ומקומו של כתב היד ראה גם ר' קושלבסקי, סיגופים ופיתויים: הסיפור העברי באשכנז, כ"י פרמא 2295 (דה רוסי 563), ירושלים תש"ע, עמ' 5–9. גם בכתבי יד אשכנזיים נוספים נקרא החיבור 'פרק גיהנם': כ"י ורשה, ספריית האוניברסיטה 258, דף 331א–ג (נעתק בשנת ק"צ [1429–1430]); כ"י דרמשטט, ספריית המדינה Cod. Or. 25, דפים 27א–28א; כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 232, דפים 57[I]א–57[II]ב.

146 למבחר שינויים ראה במהדורתו של ע' דשא, ילקוט מדרשים: אוצר מדרשי חז"ל, ב, צפת תשס"ג, עמ' שלט–שנ.

147 כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1367 (לשעבר: הלברשטם 52; ולאחר מכן: לונדון, מונטיפיורי 131), דפים 278ב–280ב. לתיאור כתב היד ראה קטלוג אוסף מונטיפיורי, עמ' 158–159, מס' 121. בספר ארחות חיים הנדפס בחר המהדיר להשמיט חלק זה; ראה ארחות חיים, חלק שני, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרנ"ט–תרס"ב, מבוא, עמ' XXII–XXIII. בכתב יד קדום יותר של ספר ארחות חיים, משנת פ"ט (1329) – מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 107, דפים 223ד–224ד – מצוי נוסח מקוצר יותר של מסכת גיהנם.

חלקים ממנו, אלו שאינם נמצאים בספר ראשית חכמה.[148] בנוסח זה אין שֵם למדרש והוא איננו מחולק לפרקים.

3. נוסח שלישי של המדרש – אף הוא רחב מאוד, אך שונה מזה שהדפיס ילינק – מצוי בספר הזכרונות, חיבור אשכנזי רב היקף מן המאה הארבע עשרה, שמבוסס בחלקו על חיבור איטלקי מן המאה האחת עשרה.[149] הכותרת שם למדרש היא 'סדר גיהנם', ואף כאן אין חלוקה לפרקים.[150]

4. לוי גינצבורג הדפיס שני קטעים נפרדים מגניזת קהיר העוסקים גם הם בעניינו של גיהינום. שני הקטעים שונים לגמרי משלושת הנוסחים הנזכרים לעיל, ובכל זאת יש ביניהם זיקה מסוימת, כפי שיפורט להלן. הקטע האחד שהדפיס גינצבורג (קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 35.106) מכיל שישה דפי נייר (שלושה גיליונות) רצופים, והדפים שלפניהם ושלאחריהם חסרים.[151] הדפים שלמים,[152] ועל פי מראיתם ניכר שהם אינם מן הגניזה הקלסית. כפי הנראה לפנינו שריד מתוך כתב יד שלם, שנכתב אולי בספרד בסביבות המאה השלוש עשרה.[153] הסופר של קטע זה ציין

148 בית המדרש, ה, עמ' 49-51, ושם במבוא בגרמנית, עמ' XX-XXI.

149 ספר הזכרונות, עמ' 99-103 (וראה את הדיון המפורט של המהדיר עלי יסיף, שם, עמ' 462-468); מתוך כ"י אוקספורד, בודלי Heb. d. 11 (נויבאואר וקאולי 2797), דפים 15ב-17א. על מרכיביו השונים של ספר הזכרונות ראה במבואו של יסיף, עמ' 11 ואילך.

150 נוסח דומה מצוי בכ"י מאוחר יותר, מאמצע המאה השש עשרה: אוקספורד, בודלי Opp. 712 (נויבאואר 2240), דפים 145ב-149א (על זמנו ראה בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 421-423). בדף 16ב של כתב היד הראשון (ספר הזכרונות, סוף עמ' 101) מחק הצנזור כשמונה וחצי שורות, ולא הצלחתי לקוראן גם באמצעות צילומי אולטרה־סגול (תודתי לד"ר רחל פרונדה מספריית הבודליאנה על עזרתה בזה). הסופר של כתב היד השני העתיק מטופס אחר, שצונזר גם הוא, אך בטופס שלפניו נותרו כמה מילים נוספות: 'השיבה אותו רוח הקדש וא"ל אלו בני אדם שהיו כהנ' אדום ע"ז בעו' הזה ... (כאן באה מילה בת שלוש אותיות שלא הצלחתי לפענח) אסור[ים] ומדה כנגד מדה וקל להבין. חסר כאן בתופס' (דף 147ב), וניתן אפוא להסיק שהטקסט שנמחק עסק בנצרות. במקבילות אחרות יש המשך לטקסט הקטוע בכ"י אוקספורד, אך יש בהן לשון אחרת, שאיננה קשורה בנצרות (כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1367, דף 280א-ב [נדפס: בית המדרש, ה, עמ' 51]); גנזי שכטר, א, עמ' 198, שו' 7-17; שם, עמ' 205, שו' 15-20. על מקבילות אלו ראה בסמוך. לנושא בכללו ראה ליברמן, על חטאים וענשם [ובנוסח מעט שונה: הנ"ל, מחקרים, עמ' 70-85]). לפי שעה נראה שהצנזורים הצליחו במלאכתם, ואין ביכולתנו לשחזר את הדברים שנמחקו.

151 גנזי שכטר, א, עמ' 188-202. שלמה זלמן שכטר עמד על טיבו של קטע זה כמה עשרות שנים קודם לכן ושלח העתקה שלו למאיר איש שלום; ראה: איש שלום, סדר אליהו רבה, מבוא, עמ' 88-89.

152 עם זאת, הסופר השתמש בדיו מאכלת, ועל כן נוצרו חורים קטנים רבים בדפים. על דיו מאכלת ועל הקורוזיה שהיא גורמת לנייר ראה בקצרה אצל בית־אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ג, סעיף 4, עמ' 206-209.

153 תודתי לפרופ' מלאכי בית־אריה, שנועצתי עמו בעניין זה.

בשלושה מקומות את סופו של פרק, וכנראה גם את תחילתו של הפרק שלאחריו, אך ציונים אלו נפגמו מעט במהלך השנים. במקום אחד כתב הסופר: 'סליק [פר]קא ...ל שמואל הקטן', במקום שני כתב: 'סליק פרקא... אחר גיהנם, זה [הס]דר מן תלמוד רבא', ובמקום שלישי: 'סליק פרקא, זה סדר מן אליה רבא תלמוד גדול'.[154] שני החיבורים (או חלקי החיבורים) הנזכרים כאן – 'הסדר מן תלמוד רבא' ו'סדר מן אליה רבא תלמוד גדול' – נידונו על ידי כמה חוקרים, אך דומה שעדיין איננו יודעים מה טיבם.[155]

5. הקטע השני שהדפיס גינצבורג (קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 36.188) הוא של דף אחד, כתוב על קלף, פגום ומחורר.[156] פרופ' מלאכי בית־אריה בחן לבקשתי את הדף, ולדעתו הוא בכתיבה אשכנזית קדומה (ובלשונו, בשיחה בעל פה: לולי דמסתפינא, כנראה מהמאה השתים עשרה). ועוד הוסיף בית־אריה כי שני צדי הדף נכתבו על ידי מעתיקים שונים, ובכתיבות שונות. ואכן, אין רצף טקסטואלי בין שני העמודים; בעמוד א מסתיים עניין אחד ובעמוד ב מתחיל עניין אחר, על חמישה בתי דינין בגיהינום שראה ישעיה הנביא.[157]

הנתונים הפליאוגרפים שהצגתי לגבי שני קטעי הגניזה מלמדים שהם לא נכתבו במזרח, כפי שניתן היה להניח (בטעות) על סמך המצאותם בגניזת קהיר, אלא על אדמת אירופה – האחד באשכנז והשני בספרד או בסביבתה. ואם כך, אין בידינו אף עד

154 קטע קמברידג', דף ב ע"ב (קריאתי שונה מעט מזו של גינצבורג, גנזי שכטר, א, עמ' 194, שהעתיק: 'סליק [פר]קא... [שמוא]ל הקטן'. יעקב מאן הציע להשלים: 'סליק [פר]קא [גיהנם. פרקא שמוא]ל הקטן', אך אין די מקום בשורה להשלמה זו. ראה מאן, מחקרי גניזה, עמ' 267), דף ג ע"ב (אצל גינצבורג, עמ' 196: 'סליק פרקא אחר גיהנם [זה הס]דר מן תלמוד רבא') ודף ה ע"א (אצל גינצבורג, עמ' 198: 'סליק פרקא והסדר מן אליה רבא תלמוד גדול').

155 ראה איש שלום, סדר אליהו רבה, מבוא, עמ' 88-89; גינצבורג, גנזי שכטר, א, עמ' 188-191; מאן, מחקרי גניזה, עמ' 267-268; ב' מורמלשטיין, קרית ספר, ו (תרפ"ט-תר"צ), עמ' 324 (שני האחרונים: סקירות על ספרו של גינצבורג); M. Kadushin, *The Theology of Seder Eliahu: A Study in Organic Thinking*, New York 1932, pp. 13-16; ליברמן, על חטאים וענשם (ובנוסח מעט שונה: הנ"ל, מחקרים, עמ' 70-85); ש' אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, כו (תש"י), עמ' 78; הנ"ל, רב נסים גאון, עמ' 409, הערה 1; הימלפרב, מסעות בגיהינום, עמ' 31-32. אברמסון הציע שהסופר מפנה כאן לספר 'תלמוד רבא' של ר' יוסף ראש הסדר; אך כאמור לעיל, קטע הגניזה שלפנינו נכתב כנראה בספרד, ועל כן הצעתו של אברמסון איננה מסתברת.

156 גנזי שכטר, א, עמ' 202-205. להצעת השלמה של מקצת מן הדף הקודם ראה להלן, הערה 597.

157 גנזי שכטר, א, עמ' 204-205. חטיבה זו מכונה לעתים בספרות המחקר 'קטע ישעיהו' או 'חזון ישעיהו'; ראה הימלפרב, מסעות בגיהינום, עמ' 31-32; מ' פרי, מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים, בני ברק תשע"א, עמ' 202, הערה 13. לנוסח שונה של חטיבה זו, שאבד מאתנו בגלל מלאכתם של צנזורים, ראה לעיל, הערה 150.

נוסח מזרחי של חיבור זה.[158] כל חמשת הנוסחים של מסכת גיהנם שבידינו – ועמם גם כתבי היד של החיבור, שנזכרו בהערותיי כאן[159] – נעתקו על אדמת אירופה, ובעיקר באשכנז. ואציין עוד כי עקבותיו של החיבור ניכרים היטב בכמה מחיבוריהם של חסידי אשכנז.[160]

מערכת היחסים שבין חמשת הנוסחים הללו – שרק שלושת הראשונים שבהם הגיעו לידינו בשלמותם – מורכבת היא, ואסכם אותה בצורה לאקונית: נוסח 1 עומד בזיקה הדוקה לנוסחים 2-3, אך אין לו כל קשר לנוסחים 4-5. נוסחים 2-3 עומדים כאמור בזיקה הדוקה לנוסח 1, ויש בהם פסקאות אחדות שמצויות בנוסחים 4-5. פסקאות אחדות בנוסח 4 מצויות כאמור בנוסחים 2-3, וכן גם בנוסח 5. פסקאות אחדות בנוסח 5 מצויות כאמור בנוסחים 2-4.[161] נתונים אלו מובילים לשתי אפשרויות תיאורטיות. האחת, שבמקור היו שניים או שלושה חיבורים נפרדים בענייני גיהינום, ומקצת הסופרים שילבו בהעתקתם קטעים מחיבורים שונים (כפי שנפוץ הרבה בספרות מדרשית כדוגמת זו). והאפשרות השנייה, שלפני המעתיקים עמד חיבור אחד מקיף

158 על האפשרות שרב נסים גאון, איש קירואן, הכיר את אחד הנוסחים של מסכת גיהנם ראה להלן, הערה 597.

159 בנוסף על כתבי היד שנזכרו לעיל בהערות מצויה מסכת גיהנם בכתבי היד שלהלן (לא מניתי כאן כמה כתבי יד מאוחרים): וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 303, דף 267א; פריז, הספרייה הלאומית héb. 719, דפים 174א-176א; לונדון, ספריית בית הדין ובית המדרש 28, דפים 146ב-147א ואוקספורד, בודלי Opp. 603 (נויבאואר 2287), דפים 83ב-84ב (בשני האחרונים: נוסח מקוצר); ירושלים, הספרייה הלאומית 8°3182, דפים 10ב-11ב; לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 27, דפים 286א-287א.

160 ראה לפי שעה: 'דרכי תשובה', בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' אלף כג, עמ' תקצה-תקצו; ודיונו של ליברמן, על חטאים ועונשם, ובעיקר עמ' רנז-רנח (ובנוסח מעט שונה: הנ"ל, מחקרים, עמ' 70-85, ובעיקר עמ' 78 ואילך). בראש הסימן (עמ' תקצ) נכתב כי הוא מיסודו של ר' אלעזר מוורמייזא, אך אינני יודע אם כותרת זו מוסבת גם על סופו. על 'דרכי תשובה' ראה י' מרקוס, 'חיבורי התשובה של חסידי אשכנז', י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 369-384; I.G. Marcus, '*Hasidei 'Ashkenaz* Private Penitenials: An Introduction and Descriptive Catalogue of their Manuscripts and Early Editions', J. Dan and F. Talmage (eds.), *Studies in Jewish Mysticism*, Cambridge Mass. 1982, pp. 57-83

161 פסקאות שמצויות בנוסח 2 ובנוסח 4: 'וכשמת אדם מוליכין אותו אצל אברהם ויצחק'; ראה בית המדרש, ה, עמ' 50; גנזי שכטר, א, עמ' 193-194, דף ב ע"א שו' 5 – דף ב ע"ב שו' 3. פסקאות שמצויות בנוסחים 2-5: 'חמשה בתי דינין קבועים בגיהנם'; ראה בית המדרש, ה, עמ' 50-51; ספר הזכרונות, עמ' 101; גנזי שכטר, א, עמ' 196-198, דף ג ע"ב שו' 14 – דף ד ע"ב שו' 17; שם, עמ' 204-205, דף א ע"ב שו' 1-20. פסקאות שמצויות בנוסחים 4-5: גנזי שכטר, א, עמ' 191-192, דף א ע"א שו' 1 – דף א ע"ב שו' 6; שם, עמ' 203, דף א ע"ב שו' 7-22.

בענייני גיהינום, שלא הגיע לידינו, והסופרים בחרו ממנו קטעים שונים, איש איש לפי טעמו.

***

נפנה עתה לענייני גיהינום בקטעי גראץ. שתים עשרה השורות האחרונות בדף 4 ע"א מקבילות כמעט מילה במילה למסכת גיהנם כפי שנשתמרה בנוסח 1, ובקטע גראץ חסרה רק המילה הראשונה של החיבור. ייתכן שבשורה הקודמת – זו שהשתמרה, אך היא מוסתרת מעינינו משום שהכורך קיפל את היריעה והשחיל את חלקה העליון בין הקונטרס האחרון של הספר לקונטרס שלפניו[162] – נוכל למצוא גם את הכותרת למסכת. אך כרגע הדבר בלתי אפשרי. מסתבר שבשורה הקודמת נכתבו גם המילים 'פרק א', שכן בסוף היריעה (שו' 49), כתב הסופר 'פרק ב' – בדיוק כחלוקת הפרקים בנוסח 1.

תחילתו של דף 4 ע"ב – כשתים עשרה שורות – לא הגיעה לידינו. בשלוש השורות המקוטעות שלאחר מכן (שו' 13–15) ניתן למצוא את סופו של פרק ג ואת תחילתו של פרק ד של מסכת גיהנם על פי נוסח 1, אם כי בשינויים מסוימים, כפי שניתן לראות בהשוואה שלהלן:

מסכת גיהנם, נוסח 1	קטע גראץ
ודוחף אותם ומחזיר אותם למקומם לגיהנם ומהן נוטלין שלג ונותנין תחת בית שיחיהם	למקומן לגיה[נם]...
די לצנן אותם בששת ימי החול והקב"ה אומר להם רשעים אוי לכם שאף בגיהנם אתם גוזלים שנאמר ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו כלומר אך בשאול חטאו.	בראשית דהק' אומ' להן לרשעים אוי[9]...
פרק רביעי. כל י"ב חדש נעשים אפר והרוח מפזרתן תחת [...].	חודש נעשין אפר והרוח מפזרתן תחת...

לאחר מכן חסרות כשבע עשרה שורות נוספות, ואז באות שש עשרה השורות האחרונות של העמוד (שו' 34–49). שורה 35 מכילה את משפט הסיום של מסכת גיהנם בנוסח 2[163] ובשורות 36–49 באות שלוש דרשות בעלות מבנה אחיד: 'לְמה תשובת רשעים

162 ראה לעיל, ליד הערה 21. אין לי הסבר מניח את הדעת לשאלת רצף הטקסט בין הקפל ובין היריעה עצמה. בקפל (קטע 44D1; דף 4 ע"א שו' 33–35) יש תחילתה של שאילתא, לאחר מכן יש כשתי שורות שנסתרות מעינינו, והיריעה עצמה (קטע 44D; שו' 38) פותחת כאמור בענייני גיהינום. אינני מבין איך הצליח הסופר לסיים בשתי השורות הללו את השאילתא כולה.

163 ראה להלן, הערה 592.

דומה'. אחת משלוש הדרשות מצויה גם בנוסח 4 ובנוסח 5,[164] ובנוסח 5 יש דרשה אחת נוספת בסגנון זה, שחסרה בקטעי גראץ.[165] בתחילתו של דף 5 ע"א (שו' 1-3) של קטעי גראץ באים דברי מדרש נוספים בעניין הגיהינום, והם אינם מצויים באף אחד מחמשת הנוסחים של מסכת גיהנם. לאחר מכן חוזר קטע גראץ לעסוק בענייני הלכה.

לסיכום, הנוסח שבקטעי גראץ מקביל בחלקו לנוסח 1 (וממילא גם לנוסחים 2-3 התלויים בנוסח 1); בחלקו הוא מקביל לדברים המצויים רק בנוסח 2; ובחלקו הוא מקביל לדברים המצויים רק בנוסחים 4 ו־5. ניתן לשער אפוא שבקטעי גראץ – שקדומים הם לכל שאר הנוסחים שבידינו – השתמר נוסח קדום ומשובח של מסכת גיהנם, שממנו נובעים כל חמשת הנוסחים האחרים שהיו בידינו עד כה. למרבה הצער, הטקסט שבקטעי גראץ פגום ואיננו רצוף, ועל כן אין בידינו עדיין נוסח מלא ורציף של מסכת גיהנם.

בדבריי כאן עסקתי רק בשחזור צורתה של מסכת גיהנם כפי שהיא עולה מקטעי גראץ. לא דנתי בתכניו של החיבור, בזמנו ובמקום עריכתו. זאת אשאיר למומחים בספרות המדרש, שמלאכתם בכך.

ז. השפעתו של החיבור שבקטעי גראץ

1. חכמי איטליה במאה השלוש עשרה

חלק מהחיבור 'מעין שאילתות' סופח בשלב כלשהו לאחד העותקים של ספר שאילתות דרב אחאי והועתק כנראה כחלק אינטגרלי ממנו. אמנם בכתבי היד של הספר המצויים בידינו אין זכר לדבר,[166] אך כתב יד כזה היה מונח על שולחנם של שניים מחכמי איטליה והם אף כתבו פירוש מקיף למקצת החיבור 'מעין שאילתות', כחלק מפירושם לספר שאילתות דרב אחאי.

הפירוש המדובר הוא פרי עטו של ר' שלמה בן שבתי עניו, שחלקו האחרון הושלם על ידי ר' יהודה בן בנימן – שני חכמים שפעלו במרכז איטליה באמצע המאה השלוש עשרה לערך. פירוש זה מצוי בכתב יד יחיד, אוקספורד, בודלי Opp. 314 (נויבאואר 541), שנעתק על ידי ר' בנימן בן אברהם הרופא, אחיו של ר' צדקיה, מחבר ספר שבלי הלקט.[167] פירוש זה נדפס לראשונה במהדורתו של שמואל קלמן מירסקי לספר

164 ראה להלן, הערה 599.

165 גנזי שכטר, א, עמ' 202, דף א ע"א, שו' 1-5.

166 על כתבי היד של שאילתות דרב אחאי ראה ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, עמ' 11 ועמ' 194. על קטעים מגניזת קהיר (ומגניזת אירופה) של השאילתות ראה שויקה, ספר שאילתות, עמ' 147-148.

167 על כתב היד ראה שאילתות, בראשית, מבוא, עמ' 38-39. כתב היד הועתק באיטליה במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה; ראה בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 80. תודתי לידידי חזקיה סופר שמסר לי צילומים משובחים של כתב היד. על טיבו של ספר שאילתות דרב אחאי שעמד לפני שני החכמים האיטלקיים הללו ראה ברודי, לתולדות נוסח

שאילתות דרב אחאי, ונקרא שם בקיצור 'ר"ש'.[168] ר' שלמה פירש כמה שאילתות שאינן נמצאות בספר השאילתות שלפנינו,[169] וכולן מצויות היו בטופס השאילתות שהיה לפניו לקראת סוף ספר דברים.[170] שאילתא אחת עוסקת במצוות ביכורים (וכפי שיתברר להלן, אלו שתי שאילתות), וכבר תמה המהדיר על כך שספר שאילתות דרב אחאי הבבלי הקדיש מקום למצווה זו, שנוהגת רק בארץ ישראל ורק בזמן שבית המקדש קיים.[171] האחרות עוסקות בדיני אבלות (ואף כאן יתברר להלן כי מדובר בשתי שאילתות נפרדות), בדיני מכירת כלים לגוי ובדיני השכרת כלים לגוי בשבת – וכל השאילתות הללו אינן נמצאות באף אחד מכתבי היד של ספר שאילתות דרב אחאי שבידינו.[172]

השאילתות, עמ' 126-128; שויקה, ספר שאילתות, עמ' 149. על ר' יהודה בן בנימן ראה י"מ תא־שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות, ירושלים תשנ"ט-תש"ס, ב, עמ' 187-188, ובספרות הרשומה שם (בסוף עמ' 187 יש לתקן: ר' שלמה בן שבתי, ולא ר' שבתי בן שלמה).

168 אהרן קמינקא, חוקר כמעט נשכח של ספר השאילתות, היה הראשון לדון בפירושו של ר' שלמה, והוא אף עמד על כך שהיו לפניו שאילתות שאינן לפנינו. ראה קמינקא, סידורן של השאילתות, עמ' קפט-קצב. למחקרים נוספים של קמינקא על ספר השאילתות ראה: א' קמינקא, 'ע"ד השאילתות דר' אחאי ויחוסן לירושלמי', הקדם, ב (תרס"ח-תרס"ט), עמ' 20-23; הנ"ל, 'Die Komposition der Scheëltoth des R. Achai und die Rhetorik in den babyl. Hochschulen', *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin and Wien 1917, pp. 437-453. קמינקא אף הוציא לאור חוברת ובה מהדורה מתוקנת של השאילתות הראשונות: שאילתות דר' אחאי גאון ... על פי הנוסחאות הנכונות אשר בכתבי־יד העתיקים ... ושרידי כ"י מהגניזה במצרים, מחברת ראשונה, וינה תרס"ח. על קמינקא ותרומתו לחקר השאילתות ראה גם שויקה, ספר שאילתות, עמ' 145, הערה 1.

169 במקרים אחרים עמד לפני ר' שלמה נוסח רחב יותר של השאילתות 'שלנו', אך עניין זה שונה לגמרי מזה הנדון כאן. לנוסחים רחבים כדוגמת אלו ראה שאילתא ה (בראשית, עמ' לז-לח; וראה ביאורים והערות, שם, עמ' לה; דברים, שאילתא קפד, ביאורים והערות, עמ' סט-ע; קמינקא, סידורן של השאילתות, עמ' קפט-קצ); ושאילתא קמז (במדבר, עמ' נה; וראה ביאורים והערות, שם).

170 בספר דברים יש שינויים משמעותיים בין כתבי היד של ספר השאילתות (ראה ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, עמ' 185-189. לניסיון שחזור של הסדר המקורי של החיבור ראה שויקה, ספר שאילתות, עמ' 155-159). הטופס שעמד לפני ר' שלמה שונה היה מכל כתבי היד שהגיעו לידינו.

171 כ"י אוקספורד, דפים 77ב-79א; שאילתות, דברים, עמ' נה-נט; וראה ביאורים והערות, שם, עמ' נה. המעבר משאילתא אחת לחברתה מסומנת במילה 'פיס''; ראה עמ' נה, אחרי ד"ה חכורות (והשווה להלן, הערה 250). לעניין המילה 'פיס'' שבעמ' נו, אחרי ד"ה ולביתיך, ראה להלן, הערה 277.

172 כ"י אוקספורד, דפים 79ב-81א; שאילתות, דברים, עמ' סו־סט. אף כאן, המעבר משאילתא אחת לחברתה מסומנת במילה 'פיס''; ראה עמ' סז, אחרי ד"ה שמא; שם, אחרי ד"ה בשפה; ועמ' סח, אחרי ד"ה משום.

בסוף הפירוש לשאילתא הראשונה, על מצוות ביכורים, כתב הסופר בכ"י אוקספורד: 'העתקתי בפאר, מה שביאר, הרב המפרש [...] חזק בנימן ביר אברהם הרופא לעד. ומיכן ואילך אני יהודה ביר בנימן הואלתי לפרש כפי השגת יד יכולתי'; ומדברים אלו נלמד כי הפירוש לשאילתות החסרות בדפוסים הוא מעשה ידיהם של שני חכמים. הפירוש לשאילתא הראשונה נכתב על ידי ר' שלמה עניו, ואילו הפירוש לשאילתות האחרות נכתב על ידי ר' יהודה בן בנימן.[173]

עתה מתברר כי כל השאילתות החסרות שנתפרשו על ידי ר' שלמה עניו ועל ידי ר' יהודה בן בנימן מצויות בחיבור 'מעין שאילתות', וכולן בדף הראשון ששרד ממנו. שני המפרשים הללו ציטטו מילים רבות מהשאילתות החסרות כ'דיבור המתחיל' לפירושם, והן מצויות בחיבור שלפנינו, בשש 'שאילתות' רצופות[174] (ולעתים אף ניתן להשלים על פי ה'דיבור המתחיל' בפירוש את הפגמים בקטעי גראץ).[175] נמצינו למדים כי חלק מ'מעין שאילתות' הוכנס על ידי מעתיק איטלקי לתוך ספר שאילתות דרב אחאי ושובץ לקראת סוף הספר. כזה היה הטופס (או הטפסים) של ספר השאילתות שעמד לפני ר' שלמה עניו ולפני ר' יהודה בן בנימן.[176] שני החכמים הללו פעלו כאמור במרכז איטליה באמצע המאה השלוש עשרה לערך, והייתה ביניהם זיקה הדוקה, שהרי האחד השלים את מלאכתו של השני.

2. ספר 'בשר על גבי גחלים'

ספר 'בשר על גבי גחלים' הוא מהספרים שאבדו מאתנו ולא נותר לנו מהם אלא ציטוטים מקוטעים. במקום אחר הארכתי יותר בדברים על ספר זה, וכאן אציין רק כמה נתונים בסיסיים על אודותיו.[177]

(א) חלק ניכר מהציטוטים שנותרו מספר זה מצויים בחיבור 'מרדכי הגדול', ורובם – גם אם לא כולם – נאספו משם על ידי אברהם זולצבאך.[178] ספר מרדכי הגדול ייחס את ספר 'בשר על גבי גחלים' לרב ביבי גאון – חכם שזהותו טרם הובררה.[179]

173 כ"י אוקספורד, דף 77ב; שאילתות, דברים, עמ' נה. ר' יהודה תיאר שוב את חלוקת המלאכה בינו ובין ר' שלמה בסוף כתב היד, דף 90ב (שאילתות, שם, עמ' קיג).

174 ראה להלן, הערות 250, 264, 278, 299, 307, 318.

175 ראה להלן, הערות 257, 264, 266, 274, 302, 325, 332.

176 השרידים שנותרו בידינו אינם מהטופס שעמד לפניהם (ועל כל פנים, הטופס שעמד לפני ר' יהודה בן בנימן); ראה להלן, הערה 332.

177 על החיבור ראה: פריימן, בשר על גבי גחלים; זולצבאך, בשר על גבי גחלים; אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 274–277; גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 254–257, ושם במדור תיקונים והשלמות, עמ' 444; עמנואל, בשר על גבי גחלים. וראה גם להלן, עמ' 300.

178 על הקטעים שנשמטו אצל זולצבאך ראה להלן, הערה 937; עמנואל, בשר על גבי גחלים.

179 על 'מרדכי הגדול' ראה להלן, פרק תשיעי.

(ב) ספר 'בשר על גבי גחלים' מכיל קטעים רבים מתורתם של גאוני בבל, בעיקר אלו שפעלו עד לסוף המאה התשיעית, וכן גם העתקות מספר הלכות גדולות.[180] לצדם של הקטעים מתורתם של גאוני בבל הובאו בספר זה קטעים לא מעטים מתורתה של ארץ ישראל הקדומה.[181]

(ג) הציטוטים הקדומים ביותר מהספר הם מסוף המאה האחת עשרה, ומסתברים דבריו של אברהם גרוסמן, שספר 'בשר על גבי גחלים' נערך מעט קודם לכן, באמצע המאה האחת עשרה לערך.[182] ציטוט אחד מצוי בספר מעשה הגאונים, בדיון על המנהג האשכנזי שאין לאפות מצות לפסח אלא לאחר זמן ביעור חמץ: 'וכמו כן מצאתי בספר שקורין בשר על גבי גחלים' (ולדברי גרוסמן, החכם שמצא את הדברים בספר 'בשר על גבי גחלים' הוא כפי הנראה ר' נתן בן מכיר, מחכמיה הבולטים של מגנצא בשליש האחרון של המאה האחת עשרה).[183] ציטוטים נוספים מהספר מצויים בכתביו של רש"י ושל תלמידיו, כגון: 'ואני מצאתי בסדר בשר על גבי גחלים [...] ורבי אמר לי: יפה אמר המסדר ויישר כוחו'.[184]

***

ארבעה קטעים מהחיבור שבקטעי גראץ הועתקו בלשונם בספר 'בשר על גבי גחלים', וכולם בציטוטים מחיבור זה שנשתמרו במרדכי הגדול (כדרכו, כינה לעתים מרדכי הגדול את ספר 'בשר על גבי גחלים' בשם 'חיבור רב ביבי'). המקבילות בספר 'בשר על גבי גחלים' מסייעות מאוד להשלים את הפגמים בקטעי גראץ, ולולי מקבילות אלו ספק אם היה עולה בידינו להבין את פשר הדברים. להלן המקבילה הראשונה:

'מעין שאילתות', דף 5 ע"א שו' 10—14	מרדכי הגדול[185]
שאל'. מי שה[יה חולה ומוטל במטה ואמ'] אם מתי מחולי זה כתבו גט ותנו לאשתי	מחיבור רב ביבי. מי שהיה חולה ומוטל במטה ואמ' אם מתי מחולי זה

180 ראה פריימן, בשר על גבי גחלים; אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 276-277; עמנואל, בשר על גבי גחלים.

181 ראה ניומן, המעשים, עמ' 35-36, 177-178, 197-198; עמנואל, בשר על גבי גחלים.

182 ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 255-257, ובתיקונים והשלמות שבעמ' 444.

183 מעשה הגאונים, עמ' 16; גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 255-256. על ר' נתן בן מכיר ושלושת אחיו ראה שם, עמ' 361-386.

184 האורה, חלק שני, סי' פה, עמ' 207 (ובמקבילות; ראה גם תשובות רש"י, עמ' 162-163, סי' קלז). לציטוטים נוספים מספר 'בשר על גבי גחלים' בבית מדרשו של רש"י ראה: 'הלכות נדה לרבינו שלמה ז"ל', בתוך: האורה, חלק שני, סי' א, עמ' 170; מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט, ג, עמ' תשפז-תשפח.

185 כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678), דף 230א-ב; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 229א-ב; זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 66, סי' 15 (זולצבאך השמיט את מילות הכותרת 'מחיבור רב ביבי').

'מעין שאילתות'

[וכתבו] ונתנו באמצע ונתרפא וחזר ומת, מהו שיהא גטו [גט. תא שמע דתני בית שמי אומרים פוטר] הוא אדם את אשתו בגט שיני ובי[ת] הילל אוסרין. א' ר' יוח' זו שאמרו בית שמי צרי[כה גט שיני והוא שנתייחד עמה ונתרפא, א]בל אם לא נתרפא ולא עמד ממיטת[ו] כל עיקר אותו הגט גט הוא והוא כשר. ואם בא ה[יבם וא"ל יבמתו את, מביא עדים שנתרפא ולא נ]תן לה גט שיני וצריכ' לחלוץ ואסור[ה] ליבם.

מרדכי הגדול

כתבו גט ותנו לאשתו וכתבו ונתנו באמצע ונתרפא וחזר ומת, מהו שיהא גיטו גט. ת"ש דתני ב"ש אומ' פוטר אדם אשתו בגט שיני וב"ה אוסרי', א"ר יוחנן הא דאמרי ב"ש צריכה גט שיני והוא שנתייחד עמה ונתרפא, אבל לא נתרפא ולא עמד ממיטתו כל עיקר אותו הגט גט הוא וכשר. ואם בא היבם וא"ל יבמתו את, מביא עדים שנתרפא ולא נתן גט שיני וצריכה לחלוץ ואסור' ליבם. וכן הלכה.[186] ע"כ.

ומקבילה נוספת:

'מעין שאילתות', דף 8 ע"ב שו' 17—20

[מקום שנפ]ל[ה ד]ליקה בשבת בחצר או [במבוי] ולא היו באותה [חצר] קטנים שלא [באו לידי עונש להציל מדעת', מהו לילך לחצר אחרת ולומ' לתינוקות ששם בואו לכם בחצר פלונית שמחלקין שם אגוזים ותמרים ושכיון שהולכין שם מכבין מדעתן דהוי הגרמה בשבת, שרי או אסור.
תא שמע דר' יצחק בר בצינא אבדו לו] מפתחות [של] בית... [אמ' לי' לר' פדת זיל ואייתי טליא ומטיילין לה]ת[ם] ומשכחין להון ומייתו להון, אלמא כל גרמא בשבת שרי. וכן הילכתא נוהגת.

מרדכי הגדול[187]

שאילה מספר רב ביבי בשר על גבי גחלים. מקום שנפלה דליקה בשבת בחצר או במבוי ולא היו באות' חצר קטני' שלא באו לידי עונש להציל מדעת', מהו לילך לחצר אחרת ולומ' לתינוקות ששם בואו לכם בחצר פלוני' שמחלקי' שם אגוזי' ותמרי' ושכיון שהולכי' שם מכבין מדעתן דהוי הגרמ' בשבת, שרי או אסור. ת"ש דר' יצחק בר בצינ' אבדו לו מפתיחו' מרשו' רבי' לרשו' היחי' אמ' לי' לר' פדת זיל ואייתי טליא ומטיילי' להתם ומשכחין להון ומייתי להון, אלמ' כל גרמא בשבת שרי. וכן הלכה נוהגת. עכ"ל חיבור רב ביבי.

186 על המילים 'וכן הלכה' ראה להלן, הערה 617.

187 כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678), דף 56א, בגיליון; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 55א, בגיליון; זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 61, סי' 1.

שני הציטוטים שהבאתי הם מהחיבור 'מעין שאילתות' שבקטעי גראץ. עליהם ניתן כנראה להוסיף ציטוט שלישי מחיבור זה, שנשתמר רק במרדכי הגדול וחסר בקטעי גראץ:[188]

> מחיבור רב ביבי. פנוייה שזינת' עם ישר' מהו, מי אמרי' כיון שזינת' זונה היא ואסורה לכהן, או דילמ' הואיל והיא פנויה אינה קרויה זונה, שנ'[189] כי יפתה איש בתולה, הילכך תשתרי לכהן. ת"ש דתני[190] ר' אלעזר אומ' פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות עשאה זונה וחכמי' אומ' לא עשאה זונה, ואמ' רב עמרם אין הלכה כר' אליעזר אלא כחכמ' ומותרת לכהונה, וכן הלכה נוהגת.

פסקה זו כתובה בארמית בבלית ('מי אמרינן [...] או דילמא'), שלא כסגנונו של 'מעין שאילתות'. אך מבנה הפִּסקה הוא בדיוק כסגנון חיבורנו ('מהו [...] תא שמע [...] וכן הלכה נוהגת'), וייתכן שהמעתיק נטל אותה מחיבורנו ושינה מעט את לשונה.

***

ספר בשר על גבי גחלים ציטט גם שני קטעים רצופים מ'המעשים לבני ארץ ישראל' שבקטעי גראץ:

קטעי גראץ, דף 8 ע"ב שו' 42—45	מרדכי הגדול
מעשה שומרת יבם בשעת [מיתתה] אם ביקשה ליתן... כל חפצים שהיה לה {חוץ} מכתובתה ממה שהניח לה בעלה נותנת מתנה לכל מי שהיא רוצה על פי עדים, ומה שהיכניסה בכתובתה [אין לה רש]ות ליתן אותו אלא ליורשי בעלה בלבד.	מחיבור רב ביבי גאון מספר בשר ע"ג גחלים[191] [...] שומרת יבם יכולה ליתן מתנה בשעת מיתת' כל חפצים שלה חוץ מכתובת' ממה שהניח לה בעלה בפני עדים לכל מי שמבקשת על פי עדים, ומה שהכניס בכתובת' אין לה רשות ליתן אלא ליורשי בעלה בלבד, ע"כ.
מעשה מי שלווה מחבירו (ב)כסף או פירות או כל דבר וכתב לו בשטר שאני חייב לך כסף [והוקיר או] שהיזיל כסף הוא חייב לו {ו}כמה שכתוב בכתב חייב לשלם לו.	מחיבור רב ביבי.[192] ומי שלוה מחבירו כסף או פירות או כל דבר וכת' לו בשטר שאני חייב לך כסף והוקר או הוזל כסף הוא חייב לו וכמה שכתוב בשטר חייב לשלם.

***

188 כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678), דפים 144ד-145א; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673 דפים 143ד-144א; זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 62, סי' 5.

189 שמות כב, טו.

190 יבמות סא ע"ב, בשינוי.

191 כ"י אוקספורד, דף 137ג; כ"י ניו יורק, דף 136ג (נשמט אצל זולצבאך, בשר על גבי גחלים).

192 כ"י אוקספורד, דף 277ג; כ"י ניו יורק, דף 276ג; זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 68, סי' 26.

הזיקה ההדוקה בין ספר 'בשר על גבי גחלים' ובין החיבור שבקטעי גראץ ברורה עתה לעין. אינני רואה אפשרות לומר שהחיבור הנדפס כאן הוא ספר 'בשר על גבי גחלים' האבוד, משום שספר זה מלא וגדוש היה בתורתם של גאוני בבל – הן תשובות גאונים והן קטעים מספר הלכות גדולות – ואילו בחיבור שבקטעי גראץ אין דבר וחצי דבר מתורתם של גאוני בבל. על כורחנו אפוא שספר 'בשר על גבי גחלים' (שמצוי בידינו רק בצורה מקוטעת ומפוזרת) הכיר את החיבור שבקטעי גראץ והעתיק ממנו פסקאות לא מעטות, כדרך שהעתיק פסקאות אחרות מחיבוריהם של גאוני בבל. בספר 'בשר על גבי גחלים' הובאו קטעים רבים נוספים מתורתה של ארץ ישראל הקדומה, שאינם בקטעי גראץ;[193] ומי יודע, שמא הם היו בדפים אחרים של החיבור הנדפס כאן, שלא הגיעו לידינו.

אינני יודע אם ספר 'בשר על גבי גחלים' התחבר באשכנז (כך הייתה דעתו של אברהם גרוסמן); אך אין ספק שהוא היה מונח על שולחנם של חכמי גרמניה וצרפת למן סוף המאה האחת עשרה.[194] נמצא אפוא שחכמי אשכנז וצרפת הכירו בעקיפין לפחות חלק מהחיבור הנדפס כאן. ועוד יש להדגיש, כי חכמי אשכנז וצרפת קיבלו את התורה הארץ ישראלית שבחיבור הנדפס כאן כשהיא בלולה עד לבלי הכר עם תורתם של גאוני בבל – שהרי תורתם של האחרונים תופסת את חלק הארי של ספר 'בשר על גבי גחלים'.[195]

3. השפעתו האפשרית של החיבור על חכמי אשכנז

בשתי סוגיות ניתן למצוא רמזים לכך שהחיבור 'מעין שאילתות' מוכר היה לחכמי גרמניה, ואולי גם לחכמי צרפת.

א. ר' אלעזר מוורמייזא דן בהרחבה בנוסח ברכת המזון שגֵר צריך לומר, ומצטט את הברייתא המובאת בתלמוד הירושלמי 'תני בשם רבי יהודה גר עצמו מביא וקורא'.[196] על זה מוסיף ר' אלעזר מוורמייזא: 'וכן פסקו כל הגאונים כר' יהודה, והביאו סוגיא דהכא ואמרו: מיכן סמכו נמי לגרים בזמן הזה שיהו מתפללין אלהי אבות'.[197] דברים אלו אינם נמצאים לפנינו בספרות הגאונים, ולא עוד אלא שגאוני בבל מיעטו עד מאוד לצטט את התלמוד הירושלמי.[198] דומה בעיניי שר' אלעזר מוורמייזא ציטט כאן את החיבור 'מעין שאילתות', שהביא דברים שאינם מצויים לפנינו בספרות חז"ל,

193 ראה עמנואל, בשר על גבי גחלים, עמ' 36-41.
194 ראה לעיל, בתחילת סעיף זה.
195 על חשיבותו של עניין זה ראה להלן, עמ' 75-78.
196 ראה להלן, הערה 267.
197 רוקח, סי' שלא (ושם: אלהי האבות); כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 363, דף 132ב.
198 ראה ברודי, ציון, עמ' 168-169.

וכתב: 'א' ר' אבהו תיקנו לגרים בזמן הזה שיהו אומ' יי' אלהי...' (המשך המשפט חסר).[199]

ב. לפי סוגיית הבבלי, שביתת כלים בשבת אסורה רק לשיטת בית שמאי ומותרת לשיטתם של בית הלל ('מאן תנא שביתת כלים דאורייתא, בית שמאי היא ולא בית הלל').[200] להלכה נפסק כמובן כשיטתם של בית הלל, וגאוני בבל פסקו בתשובות רבות שכתבו שאין חיוב של שביתת כלים בשבת.[201] לעומת זאת, כמה מחכמי אשכנז וצרפת פסקו שיש חיוב של שביתת כלים בשבת. ראשון שבהם הוא רבנו קלונימוס, שדבריו הובאו בספר מעשה הגאונים (ומשם גם בספר רוקח):

> ואם יש ליהודי ספינה, אינו יכול להשכירה לגוים להוליכה במים בשבת או ביום טוב. והוא הדין לעגלה, שאינו יכול להשכירה לגוי להוליך בשבת או ביום טוב. ואם עשה כן, מחלל שבת ויו"ט הוא [...] וכל זה הוראה מפי רבינו קלונימוס.[202]

חכמים אחרים באשכנז פסקו אף הם כך,[203] ואחרון שבהם הוא ר' אלעזר מוורמייזא, שכתב:[204]

199 ראה להלן, ליד הערה 271.

200 בבלי שבת יח ע"א. וראה י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 308-315; י' ברנדס, 'שביתת כלים ואוטומציה בשבת: שימור הרעיונות בהלכה', אקדמות, כב (תשס"ט), עמ' 96-118.

201 ראה: תשובות רב נטרונאי גאון, סי' נח-ס; אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' כז; הפירושים, סי' לד; תשובות הגאונים אסף, תרפ"ז, עמ' סב-סג, סי' נא (והוספות ותקונים, שם, עמ' קלא-קלב). וראה גם התשובה האנונימית שמצויה בידינו בשני ניסוחים שונים במקצת: סידור רבנו שלמה מגרמייזא, עמ' רסה-רסו, סי' כה; ר' אלעזר מוורמייזא, מעשה רוקח, ירושלים תשע"ד, הלכות שבת, סי' כג. אך ראה תשובות הגאונים הלכות פסוקות, סוף סי' קכז (=כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4°8859 [לשעבר: לונדון, מונטיפיורי 98], דף 49א, סוף סי' שיא; אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' לו): 'וגוי שבא לישראל בערב שבת ואומר לו השאילני כלים של מחר, אם יכול לפוטרו פוטרו ואל ישאיל לו. ואם אין יכול להחזירו ישאיל לו מבעוד יום' (המשפט האחרון משובש, ואולי כוונתו לומר: ואם אין יכול לפוטרו).

202 מעשה הגאונים, עמ' 31; רוקח, סי' שד. אינני נכנס כאן לשאלת זהותו של רבינו קלונימוס (בספר מעשה הגאונים נזכרים מפעם לפעם ר' קלונימוס [בן יצחק] הזקן, ר' קלונימוס הבחור ור' קלונימוס [בן שבתי] איש רומי; ראה שם במבוא, עמ' XXI). לענייננו די בזה שמדובר בחכם שפעל באשכנז בסוף המאה האחת עשרה או בראשית המאה שלאחריה, ופסק שאין להשכיר לגוי ספינה או עגלה על מנת שיעשה בהן מלאכה בשבת.

203 ראה ראב"ן, סי' שלט (ח"א, עמ' שכב, ושם בהערה לח); ראבי"ה, סי' קצז, ס"ק יח (ח"א, עמ' קצד, ושם בהערה מג).

204 רוקח, סי' מא. ר' מרדכי בן הלל הביא בקיצור את דברי הרוקח, לצד דעות חכמים אחרים שפסקו שאין חיוב על שביתת כלים; ראה מרדכי השלם, שבת, עמ' כא.

מוכרין לנכרי וטוענין עמו ומגביהין עליו ונותנין עורות לעבדן וכלים לכובס נכרי וכלים שאין עושין בהם מלאכ' כגון טבלאות ותיבות. אבל כלים שעושין בהן מעשה, כגון מרה[205] ומחרישה וכלי נגר וקורדום, אדם מוזהר על שביתתם, אפי' השאילם באמצע השבת צריך ליקחם בערב שבת.

דברים דומים מצויים גם בפירוש לתורה המיוחס לר' אלעזר מוורמייזא: 'ובכל אשר אמרתי, בגי'[מטריא] בשביתת הכלים'.[206]

החכמים שמניתי פעלו כולם בגרמניה, אך גם בצרפת היה חכם מן השורה הראשונה שסבר שיש חיוב על שביתת כלים, והוא הרשב"ם. בפירושו לתורה כתב רשב"ם: 'תשמרו [...] ורבותינו דרשו לרבות שביתת כלים',[207] וכך כתב גם בפירושו למסכת עבודה זרה. פירוש זה לא שרד בידינו, אך ר' יצחק אור זרוע ציטט ממנו כדלהלן:[208]

וקשיא לי הא דתנן סוף פ"ק דעבודה זרה ובכל מקום לא ישכיר [לו] את המרחץ מפני שנקראת על שמו. ופי' רשב"ם זצ"ל את המרחץ – בית שהמרחץ בתוכו, אבל כלי מרחץ אף על פי שאין נקראין על שמו אסור מדאורייתא דאדם מצווה על שביתת כליו, דכתיב ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו (שמות כג, יג) – לרבות שביתת כלים, עכ"ל.

כפי הנראה לא היה רשב"ם יחיד בדעה זו על אדמת צרפת, שכן אחיו רבנו תם כתב לו: 'ורבותינו שפוסקין בכל מקום שביתת כלים דאורייתא, הא ליתא, וכן כתב רבנו חננאל כדברי המקיל בשביתת כלים'.[209]

דבריהם של החכמים הללו הסוברים שיש חיוב על שביתת כלים הובאו גם בחיבורים מאוחרים יותר, שתמהו עד מאוד על דבריהם. ר' יצחק אור זרוע ציטט כאמור את דברי רשב"ם בפירושו לעבודה זרה, והביע את פליאתו: 'תימא, שהרי שביתת כלים – בית

205 מעדר; ראה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 703, ערך מרא.

206 פירוש הרוקח על התורה[2], מהדורת שי"ח קניבסקי, בני ברק תשס"א, ב, עמ' קכח. ראה גם פירוש התורה לר' אלעזר הדרשן, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 202 (נויבאואר 945), דפים 160ב-161א: 'ובכל אשר אמרתי אליכם, לרבות שביתת כלים. אמרתי אליכ"ם כלי"ם'. על פירוש התורה של ר' אלעזר הדרשן ראה: תא־שמע, כנסת מחקרים, א, עמ' 255-256; ע' גאולה, 'מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים זוטא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז, ב, עמ' 17; ד' אברמס, בתוך: ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, מבואות מאת ד' אברמס וי' תא־שמע, לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 2, הערה 7. ר' אלעזר, בנו של ר' משה הדרשן, נפטר בווירצבורג בשנת 1286; ראה אברהם (רמי) ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בווירצבורג 1147-1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 132-134.

207 פירוש רשב"ם לתורה, שמות כג, יג.

208 אור זרוע, ב, סי' ב, סוף ס"ק א, עמ' ג.

209 ספר הישר, חלק התשובות, סי' ו, עמ' 13.

שמאי הוא דאית להו ולא בית הלל'![210] ר' יוסף קארו הכיר רק את דברי ר' אלעזר מוורמייזא, ודחה את דבריו מכול וכול: 'דההוא פסקא אתי כבית שמאי דסבירא להו אדם מצווה על שביתת כליו. אבל אנן קיימא לן כבית הלל דאמרי אין אדם מצווה על שביתת כליו' (הסבר זה לא סיפק את ר' יואל סירקיש, שכתב: 'ותימה היאך יכתוב הרוקח פסקיו אליבא דבית שמאי כיון דאין הלכה כמותם').[211] חכמים אלו תמהו על דעתו של חכם זה או אחר, אך עתה רואים אנו שדעה זו נפוצה הייתה בגרמניה ובצרפת ושורה ארוכה של חכמים מן השורה הראשונה סברו שיש חיוב על שביתת כלים בשבת.

מקור אפשרי לדעתם זו של חכמי גרמניה וצרפת מצוי בחיבור 'מעין שאילתות', שם נכתב:[212]

> כדכת' למען ינוח שורך [וחמורך, ע]דיין לא שמענו אלא לשור ולחמור אבל לכלים לא שמענו, חזר הכת' ואמ' אשר אמ' אליכם תשמרו, ושנה ...נתו, מי[כ]ן [ש]יש שביתה לכלים, שהמשכיר כלים אינו נוטל שכרו של שבת.

אינני יודע להסביר כיצד הגיע המחבר של 'מעין שאילתות' למסקנה שיש חיוב על שביתת כלים; אך אפשר שהוא זה שהביא את חכמי גרמניה וצרפת הראשונים לדבוק בשיטה זו. חכמים אלו נתנו משקל רב למסורת הפסיקה הקדומה, גם אם נראתה סותרת את התלמוד הבבלי, והחזיקו בדעה שיש חיוב על שביתת כלים. ואילו רבנו תם מחויב היה אך ורק לעולה מסוגיית הבבלי, והוא דחה שיטה זו מבית המדרש.

ח. סיום

1. סיכום הנתונים שעלו בסעיפים הקודמים

החיבור שחלקים ממנו השתמרו בכריכותיהם של ארבעה ספרים בספריית המנזר הפרנציסקני בגראץ הכיל בזמנו דפים לא מעטים, אך לידינו הגיעו רק שרידיו של אחד הקונטרסים האחרונים של כתב היד. שמונת הדפים שבקונטרס זה נחתכו לעשרות רבות של חלקים, שהגדולים בהם תופסים כשליש דף ואילו גודלן של הפיסות הקטנות הוא ס"מ ספורים בלבד. לידינו הגיעו כ־40 חלקים מקונטרס זה, ומהם עלה בידי לשחזר שישה דפים כמעט שלמים (דפים 1, 3–6, 8), וכן גם שרידים מועטים משני הדפים הנותרים (דפים 2, 7).[213] כתב היד נעתק בכתיבה איטלקית קדם־מרובעת, ואפשר שנעתק בדרום איטליה במאה האחת עשרה.

חלק הארי של החיבור שלפנינו מכיל 'מעין שאילתות' – כלומר חיבור ארץ ישראלי שדומה בסגנונו ובמבנהו לשאילתות דרב אחאי, אך מכיל שאילתות שונות לחלוטין.

210 ראה לעיל, הערה 208.
211 בית יוסף, או"ח, סי' רמו; בית חדש, שם.
212 ראה להלן, ליד הערה 327.
213 המעבר מקטע לקטע מסומן במהדורה, כרגיל, בקו אלכסוני.

חיבורנו מאוחר כפי הנראה משאילתות דרב אחאי, ובמקרים מועטים אף העתיק ממנו. חיבורנו נכתב גם הוא על סדר הפרשיות, והדפים שבידינו מכילים חלק מהשאילתות לספר דברים. ועם זאת, עולה רושם שהחיבור לא נערך בצורה קפדנית, והדבר ניכר הן בסדר ההלכות והן במבנה של השאילתות, שאיננו אחיד ומוקפד.

לפני המחבר של 'מעין שאילתות' מונח היה הנוסח הארץ ישראלי של המשנה, שמונח היה על שלחנם של חכמי ארץ ישראל בתקופת הגאונים ומוכר לנו אף מכתבי היד הקדומים של המשנה שנעתקו באיטליה במאה האחת עשרה. המחבר פסק הלכה לעתים קרובות על פי התלמוד הירושלמי, ונוסח הירושלמי שעמד לפניו משובח לעתים מזה שמצוי בידינו.[214] לצד שימושו של המחבר במקורות ארץ ישראליים – המשנה והתלמוד הירושלמי – הרבה המחבר להשתמש גם בתלמוד הבבלי, אך נוסח התלמוד שעמד לפניו שונה לעתים מזה המוכר לנו. במקרים אחרים הרכיב המחבר את דברי התלמוד הירושלמי על דברי התלמוד הבבלי ויצר נוסח כלאיים של הסוגיה התלמודית. לשונו של המחבר היא בעיקר עברית, אך הוא השתמש אף לא מעט בארמית. לציון מיוחד ראויה העובדה שבציטוטים שהביא מהתלמוד הבבלי הוא המיר לעתים את הארמית הבבלית לארמית גלילית – ניב הדיבור שנהג במקומו, אולי בשפת הדיבור ממש ואולי רק בשפת המקורות. וזו תופעת ראי ל'ספר ירושלמי', שבו המיר העורך של החיבור את הארמית הגלילית של התלמוד הירושלמי בארמית בבלית.

באמצע הדף האחרון ששרד בידינו הפסיק הסופר לפתע בהעתקת 'מעין שאילתות' ועבר להעתיק קטעים מ'המעשים לבני ארץ ישראל', פנקס ההלכה הארץ ישראלי הקדום, שנחתם לכל המאוחר במאה השביעית. מקצת מן המעשים שבקטעי גראץ מקבילים לשרידים שכבר היו בידינו מחיבור זה, אך לצדם מובאים גם כעשרה 'מעשים' חדשים. עוד נכלל בקטעי גראץ נוסח קדום של מסכת גיהנם. מסכת זו הועתקה באמצע החיבור 'מעין שאילתות', ונוסח זה מלא ומשובח מכל הנוסחים האחרים של המסכת.

***

הנתונים שהוצגו כאן מלמדים כי בקטעי גראץ נשתמר חיבור מיוחד במינו, שהתחבר בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים. אמנם, יכול בעל הדין לחלוק ולומר שהחיבור 'מעין שאילתות' נכתב מחוץ לארץ ישראל, על ידי חכם שהושפע עמוקות מתורת ארץ ישראל. חכם זה בקי היה היטב בלשונה של ארץ ישראל, היא הארמית הגלילית, ושִכתב על פיה את הציטוטים שהביא מהתלמוד הבבלי. הוא היה בקי גדול בתלמוד הירושלמי, והיה מוכן לפסוק הלכה על פיו בניגוד לבבלי. הוא אף הכיר היטב את ספרות 'המעשים לבני ארץ ישראל' וצירף לחיבורו קטעים רבים ממנה. ובמילים אחרות, תיאוריה זו תניח את קיומו של בית מדרש בעל מאפיינים ארץ ישראליים

214 על פסיקה בחיבור שמתאימה להלכה הארץ ישראלית דווקא ראה גם להלן, הערה 836; ועל פסיקה שעשויה להתפרש כמנוגדת להלכה הארץ ישראלית ראה להלן, הערה 369.

מובהקים מחוץ לאדמת ארץ ישראל (בדרום איטליה, למשל). אך תיאוריה זו נראית בעיניי רחוקה ובלתי סבירה, וסבורני שהחיבורים שבקטעי גראץ נתחברו על אדמת ארץ ישראל.

***

הטופס שלפנינו, שמכיל כאמור חיבורים ארץ ישראליים קדומים, נעתק כנראה על אדמת דרום איטליה, אך הגיע בשלב מסוים למרכז אירופה (הדפים נמצאו בכריכותיהם של ארבעה ספרים שנדפסו בנירנברג שבגרמניה בשנות השבעים של המאה החמש עשרה, אך אפשר שכריכת הספרים נעשתה בזמן מאוחר יותר בצפון מזרח אוסטריה). מחקרנו העלה שהחיבורים הללו הותירו רושם לא מבוטל בבתי המדרש באיטליה, בגרמניה ובצרפת במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה. פסקאות לא מעטות מהחיבורים הארץ ישראליים הללו הועתקו בעילום שם בספר 'בשר על גבי גחלים'. ספר זה נתחבר כנראה באמצע המאה האחת עשרה לערך ועמד על שולחנם של חכמי גרמניה וצרפת בשלהי אותה מאה, והובאו בו פסקאות רבות מתורתם של גאוני בבל, יחד עם כמה וכמה פסקאות משני החיבורים שבקטעי גראץ, 'מעין שאילתות' וה'מעשים לבני ארץ ישראל'. ייתכן אף ששני החיבורים הללו השפיעו על פסיקותיהם של חכמי גרמניה וצרפת במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה (וזאת ניתן להכיר בדרך כלל רק במקרים קיצוניים, של פסיקה בניגוד גמור לדברי התלמוד הבבלי), וכמה דוגמאות לכך הובאו בדבריי לעיל. חטיבות אחדות מהחיבור 'מעין שאילתות' הועתקו באיטליה כחלק אינטגרלי של ספר שאילתות דרב אחאי, ושניים מחכמי מרכז איטליה באמצע המאה השלוש עשרה, שכתבו פירושים לספר השאילתות, פירשו לפי תומם גם את החטיבות הארץ ישראליות הללו.

2. חיבורים נוספים בסגנון ספר שאילתות דרב אחאי

רב אחא משבחא לא חידש מדעתו את סגנון השאילתות ולא היה היחיד שהשתמש בסגנון זה. יש בידינו עדויות ורמזים על דרשות בסגנון דומה למן תקופת התלמוד (ואולי אף קודם לכן) ועד למאה העשירית.[215] 'שאילתות' נכתבו (או נאמרו) בתקופת הגאונים גם בארץ ישראל, וזאת ידענו גם קודם לגילוי החיבור המתפרסם כאן. רמז לכך ניתן למצוא למשל בחיבור שמרדכי מרגליות הכתירו בשם 'הלכות עריות של בני א"י'. בחיבור זה אנו מוצאים את הלשון: 'אלין מלייה שאילן רברבן וצורכה להון, מה

215 ראה ברודי, ציון, עמ' 203–204. וראה גם תשובות הגאונים החדשות, סי' קיח, עמ' 161–162, ושם בהערות. דוד רוזנטל פרסם לאחרונה את הצעתו של אביו, אליעזר שמשון רוזנטל, כי הגדה של פסח בנויה אף היא במתכונת של שאילתא: שאלה ('מה נשתנה'), דרשה ('ארמי אובד אבי') ותשובה ('רבן גמליאל אומר'); ראה ד' רוזנטל, '"והגדת לבנך": על דרכי ההוראה בתקופת התלמוד', י' הקר (עורך), חכמת־לב – עולמם של חז"ל: ספר זכרון ליפה הקר, ירושלים תשע"ז, עמ' 50–53.

הוא דיסב ברנש אתתיה דחורגיה או ברתה. אלפונן חכימייה, אנתתה דחורגה דבר נשא שריה וברתה אסירה לה'.[216]

חיבור אחר, שדומה עוד יותר לחיבורנו, הוא 'הלכות על סדר הפרשיות', שפרסם שניאור זלמן שכטר מתוך קטע בגניזת קהיר. וכך תיאר שכטר את חיבורו:[217]

> תוכנו הוא ע"פ הרוב הלכה על סדר הפרשיות. אבל קשה הוא לפעמים לעמוד על היחס שבין הפרשה להלכה המובאה שם [...] בנוגע לצורתם, הדרושים האלה על משפחת השאילתות יחשבו והמחבר מתכון לחקות את הדרשה העתיקה, להתחיל בשאלה בהלכה ולסיים בתשובה עליה [...] הלקוטים האלה מקורם בתלמוד בבלי ברובא דרובא, אבל לפעמים הוא משתמש ג"כ בהירושלמי או מרכיב הדברים משני התלמודים כאחד.

חיבור נוסף, דומה מאוד בצורתו, הוא 'הלכות דרב אבא' שפרסם יעקב נחום אפשטיין (ולדבריו, 'הלכות על סדר הפרשיות' הוא עיבוד ארץ ישראלי של 'הלכות דרב אבא'). וכך הוא מתאר אותו:[218]

> הלכות שלנו על סדר הפרשיות ממשפחתו של קטע שכטר הן. ההלכה מתחלת בשאלה [...] אחרי השאלה באים פסקים מענין השאלה שהם מתחילים תמיד: כך שנו חכמים במשנה [...] או: כך שנו חכמים [...] ובסוף הפסקים באה תשובת השאלה: ולענין שאילתא [...] אבל יש שהוא פונה ישרות [!] לתשובת השאלה ומשיבה בלי 'ושאילתא' [...] הלכות אלו מחקות איפוא את השאילתות דרב אחאי, ומסדרות כמוהו את הלכותיהן על סדר הפרשיות. אלא שבכל זאת דרכיהן שונות מעט מן השאילתות [...] וההלכות שלנו אף שחיקו את השאילתות – לא לקחו ממנו, שכל השאלות שלנו חדשות לגמרי.

חיבור נוסף, שאף לו קווי דמיון רבים הן לספר שאילתות דרב אחאי והן לחיבור המתפרסם כאן, הוא ספר 'והזהיר'. כמחצית מספר זה הגיעה לידינו[219] – הרבה יותר מכל שאר החיבורים מסוגה זו שנזכרו לעיל – וכך תיאר אותו שמחה אסף:[220]

216 מרגליות, הלכות ארץ ישראל, עמ' סד. על טיבו של החיבור ראה שם, עמ' נו־סג.

217 ז' שכטר, 'הלכות על סדר הפרשיות', מ' הילדסהיימר, י' וולגמוט וש' עפנשטיין (עורכים), לדוד צבי [...] לכבוד הרב [...] דוד צבי האפפמאנן [...] ביום מלאת לו שבעים שנה, ברלין תרע"ד, חלק עברי, עמ' 261–266. הציטוט מעמ' 261. סימנו של קטע הגניזה: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10G4.4.

218 אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 555–568. הציטוט מעמ' 555–556. על היחס שבין שני החיבורים ראה שם, עמ' 559–560.

219 ראה ספר והזהיר. קטע קטן נוסף של הספר התפרסם מאוחר יותר מתוך קטע מגניזת אירופה, ראה אנ"צ רות, 'קטע ממדרש והזהיר', תלפיות, ז, חוברת א (תשי"ח), עמ' 89–98.

220 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, בעריכת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ו, עמ' קסא–קסג.

ס׳ השאילתות עורר בתקופתו עוד מחברים אחדים שילכו בדרכו ויעשו כמעשהו. בין אלה נמנה ספר והזהיר שאינו אלא חקוי לספר השאילתות [...] ובשמו זה ידוע הספר אצל ראשוני החכמים הצרפתים והאשכנזים [...] ההלכות שבו מסודרות כפי סדר הפרשיות, לפי המנהג שהיה נהוג בבבל ומקובל עכשיו בכל העולם [...] ספר והזהיר לא רק שהלך בעקבות השאילתות בכל מה שנוגע לסדר, כי אם גם לקח ממנו דברים הרבה והעתיק ממנו שאילתות שלמות [...] חוץ מן השאילתות הרי הוא מעתיק פסקאות שלמות מן ההלכות הגדולות [...] הוא מתרגם לעברית גם את מאמרי התלמוד שנאמרו ארמית ומרצה את המו״מ של סוגיות שלמות בהרצאה עברית חיה [...] יש לקבוע את מקומו בא״י, כי יש בו השפעה ארץ־ישראלית חזקה, ואף סגנונו מורה על זה וזמנו הוא כנראה במאה העשירית.[221]

החיבור המתפרסם להלן שייך אף הוא לסוגה זו, ויכולים אנו ליטול חלק ניכר מדבריהם הנזכרים של שכטר, אפשטיין ואסף ולהשתמש בהם כמעט מילה במילה כדי לתאר את החיבור שלפנינו.

3. זמנו של ׳מעין שאילתות׳

הנתונים שנאספו כאן מסייעים רק במעט לתארך את החיבור שבקטעי גראץ. רב אחא משבחא פעל באמצע המאה השמינית,[222] ובדבריי לעיל התבאר כי החיבור ׳מעין שאילתות׳ הכיר כנראה את ספר שאילתות דרב אחאי ואף כתב שאילתות אחדות על פי מה שמצא בספר זה. ואם כך, הגבול התחתון לזמנו של החיבור הוא שנת 800 לערך. קטעים מ׳מעין שאילתות׳ הובאו בספר ׳בשר על גבי גחלים׳, שנתחבר כנראה באמצע המאה האחת עשרה לערך; והגבול העליון של החיבור הוא אם כן שנת 1000 לערך. החיבור נכתב אפוא במאה התשיעית או במאה העשירית, אך אפשר גם שנכתב מעט קודם לכן או מעט מאוחר מזה.

לדיונים נוספים על אודות ספר והזהיר ו׳מדרש השכם׳ המקביל לו ראה צונץ, הדרשות בישראל, עמ׳ 141, ובהשלמות של חנוך אלבק, שם, עמ׳ 428-429.

221 מורי יעקב זוסמן חידד יותר את שאלת זיקתו של ספר והזהיר לארץ ישראל. זוסמן הדגיש כי מקומו וזמנו של החיבור טעונים עדיין לימוד, אך ציין גם את שימושו של הספר בתלמוד הירושלמי (בדומה לחיבור המתפרסם כאן), אם כי במסכת אחת בלבד, היא מסכת שקלים. ראה י׳ זוסמן, ׳מסורת־לימוד ומסורת־נוסח של התלמוד הירושלמי׳, מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ״ג, עמ׳ 19-20, ושם בהערות 46-47. ראה גם דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ׳ 64-65, הערה 128.

222 ראה ברודי, ציון, עמ׳ 208.

4. ארץ ישראל במאות התשיעית והעשירית

ידיעותינו על היצירה ההלכתית בארץ ישראל בתקופת הגאונים מעטות עד מאוד, והיטיב לסכמן במילים קצרות מורי יעקב זוסמן:[223]

> עלינו לזכור שגורלה של היצירה הארצישראלית הענפה, בהלכה ובאגדה, למן סוף ימיהם של אמוראי ארץ־ישראל עד לקראת המאות הי'-י"א, מכוסה ערפל כבד, ותהום עמוק פעור בפנינו המפריד בינינו לבין אחרוני אמוראי ארץ־ישראל, ואין לנו בו אלא רמזי רמזים מעורפלים והשערות עמומות בלבד. יכולתנו להציץ אל מעבר למסך הכבד של אחרוני הגאונים [...] היא מוגבלת ביותר וכמעט אפסית.

הדפים המקוטעים המתפרסמים בזה תורמים משהו, בדרכם הצנועה, לפיזור הערפל הכבד המכסה תקופה חשובה זו. תרומה מיוחדת יש בחיבור זה לבירור שתי שאלות יסוד, ששלובות זו בזו: נוסח התלמוד הבבלי שהכירו חכמי ארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים והמשקל שהם נתנו לתלמוד הבבלי מול מסורת ההלכה הארץ ישראלית הקדומה.

פירקוי בן באבוי כתב בתחילת המאה התשיעית על בבליים שהגיעו לארץ ישראל ועשו שם 'מריבה ומחלוקת', עד שקיבלו עליהם בני ארץ ישראל את מנהג בבל.[224] אותם בבליים הביאו בוודאי עמם לארץ ישראל לא רק את מנהגי בבל אלא גם את התלמוד הבבלי, ובוודאי ניסו להשליט גם אותו בארץ ישראל. לא רחוק הוא להניח שבני ארץ ישראל במאות התשיעית והעשירית למדו ופסקו הן על פי התלמוד הירושלמי, מקור מחצבתם, והן על פי התלמוד הבבלי.[225] סביר גם להניח שהמינון של שני התלמודים השתנה במשך הדורות; בדורות הראשונים התלמוד הירושלמי היה עיקר והבבלי טפל לו, ובמשך השנים גדל כוחו של התלמוד הבבלי וקטן כוחו של התלמוד הירושלמי. החיבור 'מעין שאילתות' מייצג שלב אחד בתהליך זה; אלא שאיננו יודעים האם הוא מייצג את תחילתו של התהליך, את סופו או את אמצעו.

223 י' זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מ' בר־אשר וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 276-277.

224 גנזי שכטר, ב, עמ' 555-556; לוין, משרידי הגניזה, עמ' 400.

225 ראה גם הלכות קצובות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ב, מבוא, עמ' 11-15. לא אתייחס כאן לדעות לא מבוססות שנאמרו במאה התשע עשרה בעניין השפעתו של התלמוד הבבלי על אנשי ארץ ישראל; ראה א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, ד: מחתימת התלמוד עד סוף האלף הששי, וינה תרמ"ז, עמ' 304 (=הוצאה רביעית, וילנה תרס"ד, עמ' 270); י"א הלוי, דורות הראשונים, ג: מן חתימת התלמוד עד סוף ימי הגאונים, פרסבורג תרנ"ז, עמ' 48-50. וראה מה שכתבו על כך אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 56; א"ש רוזנטל, 'ללשונותיה של מסכת תמורה', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 319.

אינני יודע לומר – לפחות בשלב ראשוני זה של המחקר – איזה טופס (או טפסים) של התלמוד הבבלי הגיע לארץ ישראל עם בואם של המהגרים הבבליים בזמנו של פירקוי בן באבוי, או דורות רבים קודם לכן. האם היה זה טופס מוסמך של התלמוד, שבא מישיבות הגאונים בסורא ובפומבדיתא (אם בכלל היה פעם טופס שכזה בישיבות הגאונים בבבל),[226] או שמא טופס אחר, שמייצג את נוסח התלמוד בפריפריה הבבלית? והאם בכלל הגיע לארץ ישראל טופס כתוב, או שמא רק תלמוד שבעל פה?[227] בין אם כך ובין אם כך, דומה שניתן להניח שנוסח התלמוד הבבלי שהגיע לארץ ישראל לא עבר את העריכה האחרונה של התלמוד שנעשתה במאות האחרונות לפעילותן של ישיבות הגאונים בבבל. ייתכן אפוא שנוסח התלמוד המתועד בחיבור שלפנינו משקף שלב היולי יותר של התלמוד מזה שמצוי בידינו, בדפוס ובכתבי יד, וראוי הוא למחקר יסודי.

5. ארץ ישראל – דרום איטליה – אשכנז

כאמור לעיל, קטעי גראץ נעתקו כנראה על אדמת דרום איטליה בשלהי המאה האחת עשרה, והחיבורים הארץ ישראליים המצויים בהם השפיעו על תורתם של חכמי גרמניה (וצרפת) במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה.[228] מסלול זה של העברת מסורות ארץ ישראליות לדרום איטליה ומשם לאשכנז ידוע היטב במחקר, מאז הציע זאת שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) לפני קרוב למאתיים שנה.[229] דבריו של שי"ר עשו רושם רב במחקר, ורבים אחרים הביעו אף הם את דעתם בנושא זה. בדור האחרון התפתח מאוד הדיון בסוגיה זו ונאמרו בה דעות שונות ומגוונות. אלו טוענים לזיקה הדוקה יותר בין המרכזים הללו ולהשפעה ממשית של ארץ ישראל על איטליה ואשכנז ואלו ממעטים בחשיבותם של הקשרים הללו. ועוד נחלקו הדעות בשאלה האם מודעים היו חכמי אשכנז לכך שתורתם ומנהגיהם מושפעים במידה זו או אחרת מתורתה של

226 ראה פוקס, תלמודם של גאונים, עמ' 160-167.

227 השווה י' זוסמן, "'תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 209-384. וראה שם, עמ' 296-298, כי טופסי התלמוד הקדומים ביותר הנזכרים בספרות הגאונים הם מהמאה השמינית. וראה גם נ' דנציג, 'מתלמוד על פה לתלמוד בכתב: על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים', בר אילן, ל-לא (תשס"ו), עמ' 49-112, ובעיקר עמ' 60-102, 111-112; פוקס, תלמודם של גאונים, עמ' 48-86.

228 כמובן, אין לדעת האם הטופס המסוים הזה הגיע לשולחנם של חכמים, או שמא טופס אחר.

229 שי"ל רפפורט, 'הוספות ותיקונים לתולדות רבינו נתן בעל הערוך ושאר גדולים שנדפסו בשנה העברה', בכורי העתים, [יא] (תקצ"א), עמ' 94-100 (=הנ"ל, תולדות, ורשה תרע"ג, כרך ראשון, חלק ראשון, עמ' 239-246).

ארץ ישראל, או שמא השפעה זו נעלמה מעיניהם והם לא ידעו שמנהג זה או אחר שנהגו בו אבותיהם מבוסס על תורת ארץ ישראל.[230]

דומני שהחיבורים הארץ ישראליים המתפרסמים כאן לראשונה, ועוד יותר מזה: שימושו של ספר 'בשר על גבי גחלים' בחיבורים אלו, פותחים צוהר חדש לדיון זה.

(1) כפי שציינתי, ספר 'בשר על גבי גחלים' מלא וגדוש הוא בתורתם של גאוני בבל, אך הוא בלע לקרבו גם קטעים לא מעטים מתורת ארץ ישראל, שנלקחו משני החיבורים שבקטעי גראץ: 'מעין שאילתות' ו'המעשים לבני ארץ ישראל'. הקטעים מתורת ארץ ישראל שהובאו בספר 'בשר על גבי גחלים' אינם ניכרים לעין, משום שלא נרשם עליהם כי הם לקוחים מחיבור ארץ ישראלי; ואילו הקטעים שהובאו מתורתם של גאוני בבל, חלקם מזוהים בשמם וחלקם אנונימיים.

הרושם שהיה עד כה הוא שחכמי גרמניה במאה האחת עשרה החזיקו ספרים של גאוני בבל, ולצדם גם חיבורים ארץ ישראליים. ובלשונו של מורי, ישראל תא־שמע: 'לצד ספרות גאוני בבל היו ברשות חכמי אשכנז גם מקצת ספריהם של בני ארץ ישראל'.[231] תיאור זה נכון ומדויק, ולא באתי לפקפק בו; אך עתה מתברר כי מונח היה לפניהם גם חיבור שלישי, שתורתם של גאוני בבל ושל גאוני ארץ ישראל בלולה בו עד לבלי הכר. אפשר שחכמי גרמניה וצרפת מודעים היו למורכבותו של החיבור השלישי, וציטטו ממנו במודע את תורת ארץ ישראל ואף פסקו על פיה. אך ייתכן מאוד שהדבר נעלם מעיניהם, והם ספגו בעקיפין את תורתה של ארץ ישראל בלי לדעת את מקורה. ייתכן שחכם אשכנזי (או צרפתי) שעיין בסוף המאה האחת עשרה או במאה השתים עשרה בספר 'בשר על גבי גחלים' – וחכמים לא מעטים עשו כן – לא ידע לזהות שפסקה פלונית בחיבור שלפניו היא מתורתם של גאוני בבל ופסקה אלמונית היא מתורתה של ארץ ישראל. בשעה שבאו חכמים לפסוק, למשל, האם יש חיוב של שביתת כלים בשבת, ואולי מצאו דברים מפורשים בעניין בספר 'בשר על גבי גחלים', לא ידעו כי זו פסיקה ארץ ישראלית, והיא מנוגדת לפסיקתם של גאוני

230 למחקרים מהדור האחרון בנושא זה ראה בעיקר: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 424-435; מאמרי הביקורת של תא־שמע וברגר על ספר זה: י' תא־שמע, קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 345-348; ד' ברגר, 'חקר רבנות אשכנז הקדומה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 484-482; גרוסמן, זיקתה של יהדות אשכנז; הנ"ל, 'לחקר זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ־ישראל', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 192-197; הנ"ל, ישיבת ארץ ישראל, עמ' 197-203; ר' בונפיל, 'בין ארץ־ישראל לבין בבל: קווים לחקר תולדות התרבות של היהודים באיטליה הדרומית ובאירופה הנוצרית בימי־הביניים המוקדמים', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 1-30; תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 98-101; ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 321-343; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 65-81; סולוביצ'יק, מחקרים, ב, עמ' 3-215; אליצור, הקדושתא, עמ' 725-729.

231 תא־שמע, כנסת מחקרים, א, עמ' 21-42: 'ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות הי"א-הי"ב'. הציטוט מעמ' 34.

בבל.[232] וממילא עולה שחכם אשכנזי שראה את עצמו מחויב לתלמוד הבבלי, ורק לו, ומעולם לא פתח את התלמוד הירושלמי, עשוי היה בכל זאת לפסוק הלכה כדעתם של גאוני ארץ ישראל. חכם אשכנזי כזה שלמד בחיבור שתורתם של גאוני בבל תופסת בו מקום בולט, אולי לא ידע שפסקאות אחדות בחיבור שלפניו לקוחות מתורתם של חכמי ארץ ישראל.

(2) החיבור החדש שבקטעי גראץ מחדד את השאלה מתי הגיעה תורת ארץ ישראל לגרמניה.[233] נקודת ציון משמעותית לעניין זה היא הגירתה של משפחת קלונימוס מלוקא שבצפון איטליה למגנצא, ככל הנראה בשנת 917, שמסמלת יותר מכול את זיקתה של יהדות גרמניה ליהדות איטליה, ודרכה אל ארץ ישראל.[234] אך כאמור לעיל, ספר 'בשר על גבי גחלים' התחבר כנראה באמצע המאה האחת עשרה, ושימושו בחיבורים שבקטעי גראץ חשף את חכמי גרמניה וצרפת למן סוף אותה מאה ואילך אל מסורות הלכתיות נוספות של ארץ ישראל. ובמילים אחרות: נראה שתורת ארץ ישראל לא הגיעה לבתי המדרש בגרמניה בפעם אחת. גל אחד הגיע אולי בראשית המאה העשירית, עם הגירתה של משפחת קלונימוס; גל שני הגיע כנראה במחצית השנייה של המאה האחת עשרה באמצעות ספר 'בשר על גבי גחלים' (ולמרבה הפרדוקס, תקופה זו מתאפיינת דווקא בשימוש מוגבר מבעבר בתורתם של גאוני בבל!);[235] ואפשר שהיו גם גלים נוספים, שנעלמו מעינינו.

(3) המחקר המודרני עוסק באינטנסיביות בשאלה איך שילבו חכמי גרמניה את תורת בבל עם תורת ארץ ישראל ואיזה משקל הם נתנו לבית מדרש זה לעומת חברו. לעתים מגלגלים החוקרים את השאלות הללו אל איטליה הקדומה, שבוודאי השפיעה רבות על תורת אשכנז, ובוחנים כמה תורה ארץ ישראלית הייתה באיטליה הקדומה וכמה תורה בבלית.[236]

232 ראה לעיל, עמ' 67–69.

233 כידוע, חכמי גרמניה אף פנו פעמיים בשאלות לחכמי ארץ ישראל. פנייה אחת הייתה בשנת 960 (בין השאר על 'שמועה ששמענו על ביאת משיח'; ראה א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל[2], ירושלים תשמ"ח, עמ' 155–158) והשנייה בשנות השישים של המאה האחת עשרה (ראה A. Marmorstein, 'Notes et mélanges', *REJ*, 73 [1921], pp. 84–92; גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 391–392).

234 ראה א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה: בירורים לראשיתו של הישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 154–185; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 29–48 (ושם הפניות למחקרים קודמים). על חכמים נוספים שהיגרו מאיטליה לגרמניה במאות האחת עשרה והשתים עשרה ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 348–354; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 78–81.

235 ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 432–433.

236 ראה למשל א' גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ־ישראלית באיטליה?', ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 143–157.

החיבור שבקטעי גראץ מזכיר לנו כי לפני שנבוא לבחון את המתרחש על אדמת אירופה, צריכים אנו להיות ערים לשינויים הכבירים שהתחוללו בארץ ישראל גופה בסוף תקופת הגאונים. אם בראשית תקופת הגאונים שלטה בארץ ישראל ההלכה הארץ ישראלית כמעט בטהרתה (כפי שמלמדים הקטעים מ'המעשים לבני ארץ ישראל' שנמצאו בגניזת קהיר), הרי שברבות השנים הלכה וגברה שם השפעתם של העולים מבבל שעשו 'מריבה ומחלוקת' והשליטו בה את תורת בבל.[237] החיבור 'מעין שאילתות', שנתחבר כאמור בארץ ישראל במאה התשיעית או בזו שלאחריה, משקף היטב את השינויים המתחוללים בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים. בחיבור זה מצוטט לא מעט התלמוד הירושלמי, אך חלקו של התלמוד הבבלי כבר גדול יותר מזה של התלמוד הירושלמי. הד עמום לשינויים התרבותיים בארץ ישראל של אותם ימים משתקף גם בצד הלשוני של חיבורנו, שלעתים מביא את דברי התלמוד הבבלי בארמית גלילית.

מעתה, קודם שנשאל מה היה משקלה והשפעתה של תורת ארץ ישראל על אדמת אירופה במאות העשירית והאחת עשרה, עלינו לשאול כמה ארץ ישראלית הייתה תורת ארץ ישראל שהגיעה לאירופה במאות התשיעית והעשירית. וצבת בצבת עשויה.

***

החיבור הנדפס להלן דורש עוד לימוד רב. פסקאות רבות בו צריכות עוד בחינה מרובה, והשאלות הכלליות שמציב החיבור לפתחנו בוודאי עוד יידונו על ידי אחרים. ולא באתי אלא להציג מהדורה סבירה ככל האפשר של חיבור מקוטע ומפורד זה ולדלות ממנו כמה תובנות ראשונות.

ט. נספח – חוות דעת פליאוגרפית של ד"ר עדנה אנגל

כאמור לעיל, ביקשתי מד"ר עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה העברית לנסות לקבוע את זמנם ואת מקום כתיבתם של קטעי גראץ. חוות הדעת המובאת להלן נכתבה בטרם הושלמה הפרדת כל הקטעים וקודם שהשלמתי את מלאכת השחזור של הדפים. באותה שעה עדיין לא ידעתי כי הכורך חתך את מקצת הדפים לרצועות והשתמש בהן לחיזוק שדרתו של הספר, ואף לא ידעתי שלעתים ברור הוא לחלוטין שיריעה שמודבקת על כריכת הספר ורצועות שמחזקות את שדרת הספר נחתכו מדף אחד.[238] כל שידעתי באותה שעה הוא שהכורך השתמש בכמה יריעות, שגודלן כשליש דף, וכי פיסות רבות (שבבוא היום יתברר כי הן הקצוות של הרצועות) מודבקות על כריכת הספר. להלן חוות הדעת של ד"ר אנגל במלואה:

237 ראה לעיל, ליד הערה 224.

238 ראה למשל לעיל, עמ' 22–23, בתיאור דף 5.

על סמך הנתונים הקודיקולוגיים המעטים ולפי הכתב, סביר להניח כי כל הקטעים – חצאי הדפים והפיסות הקטנות – נחתכו מאותו כתב יד (להלן: כ"י גראץ) אך כנראה שעל פי הצילומים בלבד קשה מאוד לאשש זאת.

בהעמדת כתב חצאי הדפים מול כתב הפיסות הקטנות (לוח 1) נראה דמיון רב ביניהם המעיד לכאורה שיד אחת כתבה אותם. אולם לעומת מרקם הכתב, השוואת האותיות הבודדות (לוח 2) אינה מגלה זהות ביניהם. בהסתמכות על הכתב בלבד (בהתחשב במגבלות שכן יש לקחת בחשבון גם את הגוונים המרובים של כל אחת מהאותיות, הן בחצאי הדפים והן בקטעים), ניתן להניח כי שני סופרים השתתפו בהעתקה לסירוגין, או ברצף.

כ"י גראץ עשוי מקלף שניכרים בו שרידים מסימני השיער, כלומר שיש הבחנה בין צדדיו. כנראה ישנה גם הבחנה בצבע בין צד שיער לצד בשר. נראים לעין שרידים ברורים מחריטה של שורות מאוזנות ושוליים. האותיות כתובות בין שתי שורות השרטוט.

מאפיינים גרפיים בחצאי הדפים ובפיסות הקטנות:

א. שיטות למילוי שורה: שורה יתרה; אות שבורה עם סימן הקיצור – בשימוש נדיר. לעתים ללא כל מילוי – רווח בין המילה האחרונה לבין השול השמאלי.

ב. סימנים גרפיים לקיצור: נקודה מעובה מעל אות.

ג. צורת שם הוויה (לפי חצאי הדפים בלבד): שתי יודי"ן עם קו אלכסוני מתעבה בקצהו (לוח 3 – סימנים מיוחדים).

כ"י גראץ כתוב בכתיבה קליגרפית, מידי סופר/סופרים מקצועיים, ניתן להגדרה ככתב קדם־מרובע. כלומר, כתב שהיה נפוץ במזרח (בעיקר בארץ ישראל) לפני המאה העשירית והגיע לאירופה מהמזרח מאוחר יותר, כנראה סביב המאה האחת עשרה.

1. כ"י גראץ ככתב קדם־מרובע

מאפיינים של כתב קדם־מרובע משותפים למזרח, לאירופה ולכ"י גראץ (לוחות 4–7):

א. צפיפות המרקם וממדי האות הקטנים: צפיפות הנגרמת כתוצאה מרווחים קטנים בין אות לאות, בין מילים ובין שורות.

ב. מרבית האותיות נעדרות תגים, עוקצים וקישוטים המתווספים להן במהלך הגיבוש של כתב מרובע.

ג. הגגות הצרים כמו לגימ"ל ולנו"ן הם בצורת מעוין או עיבוי.

ד. צורת האל"ף: במרבית האותיות התחברות שני הרכיבים המרכזיים היא בקדקוד האות או קרובה אליו. הרגל (רכיב שמאלי) עדיין לא מעובדת לצורה של משיכת קולמוס חוזרת (כבכתב המרובע). לזרוע (רכיב ימני) אין עדיין ראש (המתפתח לימים בכתב המרובע).

ה. בסיסים משופעים ומתארכים, למשל בעי"ן.

2. האם כ"י גראץ נכתב בכתב קדם־מרובע מזרחי או קדם־מרובע אירופאי? (לוחות 5–6)

הכתב הקדם־מרובע נראה לראשונה בדרום איטליה בכתבי יד מתוארכים בשלהי המאה

האחת עשרה, אך סביר להניח שכבר היה שם קודם לתקופה זו. משם עבר כנראה לביזנטיון ולאשכנז אך לא ברור בדיוק מתי. במעבר לאירופה חלים בו שינויים הנראים לעין בעיקר באיכות הקווים ופחות במורפולוגיה של האותיות.

את ההשוואה בין כ"י גראץ לבין כתב קדם־מרובע מזרחי ערכתי על ידי העמדת כ"י גראץ מול קטע מגניזת קהיר ששיוכו המזרחי ברור.

הצפיפות של הכתב הקדם־מרובע ניכרת יותר בכתב המזרחי בשל רווחים קטנים יותר. לכתב המזרחי אותיות בעלות מבנה רחב יחסית, קווי הרוחב העליונים עם עוקצים זעירים (ראשיתם של תגי קווי הרוחב), לעתים משופעים בנטייה כלפי מטה. קווי האורך נטויים שמאלה. משיכות הקווים, הן קווי הרוחב והן קווי האורך יותר מעוגלים ומעוקלים. אפשר לראות זאת בעיקר בקווי האורך הארוכים כמו בנו"ן סופית. מבנה האל"ף רחב בשל הרגל השמאלית הנטויה לשמאל ומתחברת לאלכסון במרכזו.

שלא כמו בכתב הקדם־מרובע המזרחי, בכ"י גראץ האותיות פחות מרובעות ותוך האות גדול יותר. משיכות קווי הרוחב אחידות ללא תוספת של עוקצים. קווי האורך זקופים יחסית וישרים וניכרת ראשיתה של הצללה. מבנה האל"ף יותר ארכני והתחברות הרגל השמאלית לאלכסון היא בקדקודה של האות.

יוצאת דופן בהשוואה זו היא הגימ"ל שאינה מגלה את ההבדלים בין הכתב המזרחי לכ"י גראץ: כבמזרחי, רגלה נטויה באלכסון, עקבה המעוקל מסתיים בחידוד ודרך הכלתה את האות הבאה אחריה בשורה דומה.

לאור השוני בכל המאפיינים האחרים ניתן להניח שכ"י גראץ אינו מזרחי אלא אירופאי.

3. אירופאי – אשכנזי או איטלקי? (לוחות 6–7)

ערכתי השוואה בין כ"י גראץ לבין כ"י איטלקי מהמאה האחת עשרה: וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 31 משנת 1072/3 וכתב־היד האשכנזי הנושא את התאריך הקדום ביותר – כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית II–I–7, משנת 1177.

מקורו של דמיון מרקם הכתב בין שלוש הדוגמאות הוא בכך ששלושת כתבי יד אלו הם בכתב קדם־מרובע. הכתב האיטלקי וכ"י גראץ עשויים במשיכות קולמוס רכות יותר, ולמרקם הכתב מראה רחב וריבועי – שרידי מאפייניו של הכתב המזרחי הקדם־מרובע.

שלא כמו הכתב האיטלקי וכ"י גראץ, הכתב האשכנזי יותר ארכני, חיבורי האותיות זוויתיים ולכתב מראה מחודד. קווי הרוחב והאורך בכתב האשכנזי ישרים יותר וכבר ניכרת תכונת ההצללה המבחינה בין קווי רוחב עבים לקווי אורך דקים.

ההבדלים ניכרים גם במורפולוגיה של אותיות בודדות. למשל באל"ף: האל"ף בכ"י גראץ ובכתב האיטלקי – אות זקופה, נוטה לריבועית, חיבור הזרוע לאלכסון מתקרב למרכז האלכסון. בכתב האשכנזי – אות צרה וארוכה הנטויה על צדה הימני, הרגל השמאלית דקה ונמתחת מעבר לקדקוד האות, הזרוע מתקרבת לבסיס האלכסון. ארכנות הגימ"ל האשכנזית נעוצה בחיבור גבוה יותר של רגל קצרה ופחות מלוכסנת לגוף האות. כך נוצר גם עקב ישר ויותר ארוך.

4. מסקנה

לפי מאפייני הכתב נראה שכ"י גראץ (חצאי הדפים והפיסות הקטנות) כתוב בכתב קדם־מרובע. ההשוואה לכתב המזרחי הקדם־מרובע מוכיחה שאינו מזרחי אלא אירופאי. ההשוואה לשני הטיפוסים האירופאים הנפוצים – איטלקי ואשכנזי (לא נמצא כתב ביזנטי קדם־מרובע מתוארך) – מעלה את הקרבה הגדולה ביותר שלו לכתב האיטלקי. כתב איטלקי קדם־מרובע קיים בכתבי היד של דרום איטליה במאה האחת עשרה. צמיחת הכתב המרובע האיטלקי כנראה שאינה קודמת למאה השתים עשרה.

לא מן הנמנע אם כך שניתן לשייך את כ"י גראץ לאותה קבוצה של כתבי יד שהועתקו בדרום איטליה בשלהי המאה האחת עשרה (עם כל הספקות הנובעים מהסתמכות על הכתב בלבד). אישוש לקביעת התאריך למאה האחת עשרה ניתן על ידי השוואה לכתב איטלקי מהמאה השתים עשרה שכבר מוגדר ככתב מרובע. ההשוואה לקודקס רויכלין – קרלסרוהה, ספריית המדינה Cod. Reuchlin 3 משנת 1105/6 (לוח 8) ממחישה שכבר היה בתחילת המאה השתים עשרה כתב מרובע מפותח השונה מהכתב הקדם־מרובע של המאה האחת עשרה.

המהדורה: מעין שאילתות, מסכת גיהנם והמעשים לבני ארץ ישראל

<דף 1 ע"א>[239]

1 מלשלח שנ'[240] תקח לך, ולא לכלבך. מפני מה אמרו אפרוח חייב,[241] שנ'[242] לא תקח
האם על הבנים, מקיש בנים לאם, מה בנים [ראוי]ן לך [אף האם ראויה]
לך, יצאו אפרוחים והן טרפה, הואיל ואין ראוין לך פטורה אימן מלשלח. הזכר פטור
מלשלח. קורא זכר[243] [ר' אליעזר מחייב וחכמים]
פוטר'. א' ר' אב[ה]ו[244] מה דרש ר' אלעזר,[245] ובקעה ודגרה בצלה,[246] הכת' קראו
בלשון נקבה. ומה דרשו חכמ' [ ]א [ ]
ולעניין השא'[247] א' רב הונא[248] מדדה ברגליה ור' יהוד' אמ' מגדלה בביתו עד
שיוצאין לה כנפים ואחר מש[לחה]
5 שלח תשלח את האם וגו'.[249] ונתחייבו ישר'[250] להביא ביכורים למקדש שנ'[251]
ולקחת מראש' וגו', ושנו חכ[מים[252] אין מביאין]

239 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: שו' 1-12: 41D; חסר; שו' 14-15: 41D1; שו' 15-17: 43D1; חסר; שו' 19-37: 43D; שו' 37-39: 41B1; חסר; שו' 41-50: 41B.

240 דברים כב, ז; בבלי חולין קמ ע"א.

241 משפט זה סתום ואינני יודע לבארו.

242 דברים כב, ו. דרשה זו איננה מצויה בספרות חז"ל; והשווה בבלי, שם: 'דתניא אם טרפה חייב בשילוח, אפרוחים טרפות פטור משילוח, מנא הני מילי, אמר רב כהנא דאמר קרא תקח לך ולא לכלביך'.

243 משנה חולין יב, ב.

244 בבלי שם קמ ע"ב, בשינוי: 'אמר רבי אבהו מאי טעמא דרבי אליעזר, אתיא דגירה דגירה, כתיב הכא קורא דגר ולא ילד וכתיב התם ובקעה ודגרה בצלה'.

245 לפנינו: אליעזר.

246 ישעיהו לד, טו.

247 השאלה לא שרדה בידינו.

248 השווה בבלי חולין קמא ע"ב: 'במה משלחה, רב הונא אמר ברגליה רב יהודה אמר באגפיה [...] ההוא דגזינהו לגפה ושלחה ואח"כ תפשה, נגדיה רב יהודה, א"ל זיל רבי לה גדפיה ושלחה'.

249 דברים כב, ז.

250 שאילתא זו הייתה לפני ר' שלמה בן שבתי ור' יהודה בן בנימן (ריבב"ן) והם פירשו אותה (ראה על כך לעיל במבוא, עמ' 60-62); ראה שאילתות, דברים, עמ' נה. להלן הדיבורים המתחילים בפירושם של השניים: 'אין מביאין ביכורין חוץ משבעת המינין [...] וכיצד הוא מעטרן [...] אמ' עולא אילן הסמוך למצר [...] שעל מנת כן הנחיל יהושע לישר' את הארץ [...] חכורות – כעין אריסיות הוא' (המשפט האחרון השתרבב כאן בטעות, ומקומו בשאילתא הסמוכה). וראה גם להלן, הערה 257.

251 דברים כו, ב.

252 משנה ביכורים א, ג.

ביכורים חוץ משבעת המינין וכו׳. אילן שהיה עומד בשדה אחד ונוטה לשדה אחרת
מהו (שיב׳)[253] שיביאו הי[מ]נו [ביכורים. שנו]
חכמ׳[254] נאמ׳ כאן ולקחת מראשית כל פ[רי] האדמה ונא׳ להלן[255] ארץ חטה ושעורה
וגפן ותאינה, מה ארץ שנ׳ להלן בשבעת המינין הכ[תוב מדבר]
אף ארצך שנאמ׳ כאן בשבעת המינין מדבר. וכיצד מעטרן, נותן דבר הנשמר למטה
ודבר שאינו נשמר נותנו למעלן.[256] וכי[צד] ו[א מעטרן, נותן][257]
חיטין מלמטה ושעורין על גב חיטים ורימונים על גבי שעורים זיתים על גבי רימונים
ותמרים על גבי זיתים ותאנים על גבי [תמרים וענבים]
10 למעלה מכולן[258] ומעטרן באשכולות של ענבים.[259] ואמ׳ עולא[260] אילן הסמוך
למיצ[ר] שש עשרה אמה אין מביאין ממנו ביכורים מ[פני שגזלן]

253 בקלף יש כאן חור והמעתיק כתב את המילה הזו כמילוי שורה.

254 ירושלמי ביכורים א, ג (דף סג ע״ד; עמ׳ 350). ושם: ׳נאמר כאן ארצך׳.

255 דברים ח, ח.

256 דברים אלו מצויים בקטע גניזה קדום אחד של משנה ביכורים ג, ב: ׳כאיזה צד סודרן, דבר שנישמר נתן למעלה (!) ודבר שאין נשמר נותן למטה (!)׳ (קמברידג׳, ספריית האוניברסיטה Or. 1080.1.37); ראה על כך לעיל, עמ׳ 32–34.

257 ההשלמה על פי פירוש ר׳ שלמה בן שבתי (ראה לעיל, הערה 250), עמ׳ נה. והשווה תוספתא בכורים ב, ח (מהדורת ליברמן, עמ׳ 291–292; מובא באנונימיות אף בפירוש ר׳ שלמה, שם): ׳כיצד הוא עושה, מביא שעורין ונותן מלמטה ודבר אחר על גביהן, חטין על גביהן ודבר אחר על גביהן, זתים על גביהן ודבר אחר על גביהן, תמרים על גביהן ודבר אחר על גביהן, רמונים על גביהן ודבר אחר על גביהן, תאנים למעלה מכולן ומקיפין להן אשכולות של ענבים מבחוץ׳. דברי התוספתא נכללו בגרסת התלמוד הירושלמי שמציג ר׳ שלמה סיריליאו (ראה מסכת בכורים: חקר ועיון, מהדורת ק׳ כהנא, ירושלים תשמ״ט, ג, ט, עמ׳ פד; ובעקבותיו גם בדפוסים המאוחרים של הירושלמי), ודומה ששאול ליברמן סבר שכך אכן היה בכתב היד של הירושלמי שעמד לפני חכם זה (ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ׳ 847. תודתי לד״ר יואב רוזנטל שהעירני על כך). אך אפשר שר׳ שלמה סירליאו הוא שהוסיף דברים בירושלמי מתוך התוספתא; ראה ע׳ סמואל, ׳מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר׳ שלמה סיריליו לירושלמי זרעים׳, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ״ח, עמ׳ 153; עסיס, אוצר לשונות, א, מבוא, עמ׳ רז–רח (וראה דיונו המקיף שם, עמ׳ רב–רכח, על נוסח הירושלמי של ר׳ שלמה סירליאו).

258 סדר המינים בתוספתא: שעורין, חטין, זתים, תמרים, רמונים, תאנים, ענבים. הסדר שבחיבורנו – רימונים תחילה ורק לאחר מכן זיתים, תמרים, תאנים וענבים – מתאים יותר למשקל הפירות.

259 כך גרסו כמה מהראשונים בתוספתא, שענבים למעלה מכולן וענבים נוספים באים לעיטור, ולא כגרסת עדי הנוסח של התוספתא שבידינו, שתאנים למעלה מכולן; ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ׳ 847.

260 בבלי בבא בתרא כו ע״ב.

הוא. ואין הלכה כך, ואלא אפ על פי כן מביאין ממנו ביכורין.[261] וששאל'[262] אילן שהיה עומ' בשדה אחת ונוטה לשדה אחרת מביא [וקורא שעל]
מנת כֵּן [ה]פּה'[ל יהוש]ע לישר' את הארץ.[263] אחרת.[264] אדם שמפריש ביכורים קודם לחג ועבר עליהם החג כיצד תקנתן. כך שנו ח[כמ'[265] אלו מביאין]
[ולא קורין][266] /
[א]ף גר[267] עצמו מביא וקורא. א' ר' יהושע בן לוי מה דרש ר' יהוד', לא יקרא עוד את שמך אברם והיה שמך אבר' כי אב המון גוים [נתתיך,[268] לשעבר] /
15 הייתה אב לגוים מיכן / ואילך אתה אב לכל הגוים, שאף לגוים נקרא אברהם אב.
ושנו חכמ'[269] כשהוא מתפלל בינו לבין עצמו אומ' [אלהי אבות ישראל] /
וכשהוא מתפלל[270] אומ' אלה' אבותיכם, אם היתה אמו מישר' אומ יי' אלהי אבותינו.
א' ר' אבהו[271] תיקנו לגרים בזמן הזה שיהו אומ' יי' אלהי
[ ] גר עצמו מביא וקורא.[272] ר' יהוד' אומ'[273] אף בעלי אריסיות

261 ראה בבלי שם כז ע"ב.
262 אולי תרגום של לשון השאילתות 'ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון'; ראה גם להלן, הערה 327.
263 ראה בבלי שם: 'אילן הנוטה מביא וקורא שעל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ'.
264 שאילתא זו הייתה לפני ר' יהודה בן בנימן (ריבב"ן) והוא מפרשה; ראה שאילתות, דברים, עמ' נה-נו. להלן הדיבורים המתחילים בפירושו, ומהם ניתן לשחזר חלק מהחסר לפנינו: 'אדם שהפריש ביכורים קודם לחג [...] ועבר עליהן החג [...] כיצד תקנתם [...] ופשטינן אין להם תקנה אלא ירקבו. שנו חכמ' אילו מביאין הביכורים ולא קורין [...]' (ההמשך מובא להלן, הערה 266 והערה 274).
265 משנה ביכורים א, ד. ההשלמה על פי פירוש ריבב"ן.
266 חסרות כאן כמה שורות. חלק מהחסר ניתן לשחזר על פי הדיבורים המתחילים בפירוש ריבב"ן (ראה לעיל, הערה 264): 'הגר אינו קורא [...] ואם היתה אמו מישראל קורא [...] אברהם [...]' (ההמשך מובא להלן, הערה 274).
267 ירושלמי ביכורים א, ד (דף סד ע"א; עמ' 351). לפנינו: 'תני בשם רבי יהודה גר עצמו מביא וקורא, מה טעם, כי אב המון גוים נתתיך, לשעבר היית אב לארם ועכשיו מיכן והילך אתה אב לכל הגוים. רבי יהושע בן לוי אמר הלכה כר' יהודה'.
268 בראשית יז, ה.
269 משנה ביכורים א, ד.
270 צריך להוסיף: בבית הכנסת.
271 לא מצאתי זאת בספרות חז"ל. בירושלמי (לעיל, הערה 267): 'אתא עובדא קומי דר' אבהו והורי כר' יהודה'. והשווה רוקח, סי' שלא (כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 363, דף 132ב): 'וכן פסקו כל הגאונים כר' יהודה. והביאו סוגיא דהכא ואמרו מיכן סמכו נמי לגרים בזמן הזה שיהו מתפללין אלהי אבות' (בספר רוקח הנדפס: האבות); ואולי כוונתו לחיבור שלפנינו (ראה גם לעיל, עמ' 66-67).
272 ראה לעיל, הערה 267.
273 משנה ביכורים א, יא.

[וחכורות][274] /

[ ] החג[275]

20 א׳ ר׳ הושעיא[276] אין להם תקנה לאחר החג אלא ירקבו, וכן הלכה נוהגת.[277]

אתם נצבים[278] [ ] שבעת[279]

ימים שנ׳[280] ויעש לאביו אבל שבעת ימים. מי שגלה ממקומו למקום אחר לדור שם

ומת אין[281] לו מנחמין[282] שישמרו ימי האבל,[283] מהו שיבואו

בני אותה העיר וישבו במקומו של מת ויתנו את הטעם.[284] כך שנו חכמ׳[285] שמועה

קרובה נוהגת שבעה ושלשים ורחוקה אינה נוהגת אלא יום

274 חסרות כאן כמה שורות. חלק מהחסר ניתן לשחזר על פי הדיבורים המתחילים בפירוש ריבב״ן (ראה לעיל, הערה 264): ׳בעלי אריסיות [...] וחכורות [...] לא אמרו אלא באריסי בתי אבות (השווה ירושלמי ביכורים א, יא [דף סד ע״ב; עמ׳ 354]) [...] מנכסי אשתו ויקרא [...] ולביתיך [...]׳ (ראה בבלי גיטין מז ע״ב: ׳ולביתך [דברים כו, יא], מלמד, שאדם מביא ביכורי אשתו וקורא׳).

275 המחבר משיב כאן על השאלה שהציג בתחילת דבריו: ׳אדם שמפריש ביכורים קודם לחג ועבר עליהם החג כיצד תקנתן׳.

276 בבלי מכות יח ע״ב: ׳אמר רבי אלעזר אמר רבי הושעיא הפריש בכורים קודם לחג ועבר עליהן החג ירקבו׳.

277 ריבב״ן בפירושו (ראה לעיל, הערה 264), עמ׳ נו־נט, כתב כאן ׳פיס״ ולאחר מכן פירש את משנה ביכורים, ג, א-יב ומעשר שני ה, י-טו; אך מסתבר בעיניי שמשניות אלו לא היו לפניו בשאילתא זו.

278 על הציון לפרשת השבוע ראה לעיל, עמ׳ 25-26. שאילתא זו הייתה גם היא לפני ריבב״ן והוא מפרשה; ראה שאילתות, דברים, עמ׳ סו־סז. להלן הדיבורים המתחילים בפירושו: ׳נוהגת שבעה [...] קרובה בתוך שלשים [...] וחכמים אומרים אחד [...] נוהגת שבעה ושלשים [...] ופשטינן הילכתא כר׳ עקיבה [...] חייב מיתה [...] חופף את ראשו [...] ופשטינן דביום שמיני חופף. החרב [...] אדם אחד [...] הפקיד לי שני קיתונות [...] אתנם לו [...] או אכפור [...] שמא ישחוק ממנו [...] פגום׳.

279 בפירוש ריבב״ן, עמ׳ סו: ׳מצות אבילות לישב בארץ שבעת ימים׳.

280 בראשית נ, י.

281 צריך להיות: ואין. וכן הוא בפירוש ריבב״ן.

282 כלומר אחד משבעת הקרובים; על פי בבלי שבת קנב ע״א: ׳מת שאין לו מנחמין׳.

283 כלומר שינהגו ימי אבלות. וכעין זה בירושלמי מועד קטן, ג, ה (דף פב ע״ג; עמ׳ 815), ובמקבילות: ׳כשם ששימר הקדוש ברוך הוא על עולמו שבעה כך אתם שמרו על אחיכם שבעה׳.

284 כלומר ינחמו. וכעין זה להלן, ליד הערה 296: ׳צריך שיבואו וישבו במקומו של מת ויתנו את הטעם׳. השווה בבלי ברכות ו ע״ב: ׳אגרא דבי [טעמא] שתיקותא׳ (תיקנתי על פי כתבי היד; ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ׳ 20, והערה ה); תשובות גאונים קדמונים, סי׳ עד (=אוצר הגאונים, ברכות, התשובות, סי׳ כה): ׳וששאלתם מה טעם קורין לבית האבל בי טעמא׳; ובמקורות הנוספים המובאים באוצר הגאונים, שם, הערה ה; תשובות הגאונים החדשות, סוף סי׳ קעו. תודתי לבני חגי שהעירני על כך.

285 בבלי מועד קטן כ ע״א.

אחד, איזה הוא קרובה בתוך שלשים ורחוקה לאחר שלשים דברי ר' עקיב' וחכמ' אומ' אחת זו (וא) ואחת זו נוהגת שבעה ושלשים. ורחוקים אינן נוהגין אלא יום אחד.[286] א' ר' יוח' הלכה כר' עקיב'. אמ' שמו'[287] אבל שאינו נוהג דברי אבילות חייב מיתה. א' רב חסדא[288] כיון שמנחמין יוצאין
25 מלפני אבל בשביעי מיד חופף את ראשו,[289] ור' אבא אמ' עד יום שמיני. וכן הלכה, בשמיני. א' רב אידי בר אבין[290] כל שבעה החרב מונחת מעל ראשו של אבל, כל שלשים בזוויות, כל שנים עשר חודש בחצר. מעשה[291] באשה אחת שהיו לה שני בנים זכרים ונפלה[292] בשבת בבור של מים ומתו, לא בכתה ולא צעקה, כשבא בעלה מבית המדרש הניחה לפניו ואכל ושתה, אמרה לו רצונך שאומר לפניך דבר, א' לה אמרי,

286 המילים 'ורחוקים אינן נוהגין אלא יום אחד' אינן לפנינו בבבלי. מסתבר שהמחבר כפל שנית את הדברים שהביא לעיל, או שהסופר כפל זאת בטעות.

287 על פי בבלי מועד קטן כד ע"א: 'יתבי רבנן קמיה דרב פפא וקאמרי משמיה דשמואל אבל ששימש מטתו בימי אבלו חייב מיתה [...] אמר רב תחליפא בר אבימי אמר שמואל אבל שלא פרע ושלא פירם חייב מיתה'.

288 דברים אלו אינם לפנינו בבבלי. והשווה בבלי שם יט ע"ב: 'אבא שאול אומר מותר לגלח אחר הרגל [...] קסבר אבא שאול מקצת היום ככולו ויום שביעי עולה לו לכאן ולכאן. אמר רב חסדא אמר רבינא בר שילא הלכה כאבא שאול [...] כמאן אזלא הא דאמר רב עמרם אמר רב אבל כיון שעמדו מנחמין מאצלו מותר ברחיצה, כמאן כאבא שאול. אמר אביי הלכה כאבא שאול ביום שבעה [...] רבא אמר הלכה כאבא שאול ביום שלשים ואין הלכה כאבא שאול ביום שבעה. ונהרדעי אמרי הלכה כאבא שאול בזו ובזו דאמר שמואל הלכה כדברי המיקל באבל'.

289 ריב"ן (לעיל, הערה 278) פירש כאן שמותר לחפוף רק ביד, ומשום שהוא דבר שאין מתכוון: 'חופף את ראשו – ביד, והכי נמי אמ' בעניין שבת חופף ביד ואינו חושש משום השרת נימין, דדבר שאין מיתכוון מותר, אבל לא מפספס במסרק, דמודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות, דהכא ודאי משיר' (עיין בבלי נזיר מב ע"א; תוספות מועד קטן יט ע"ב ד"ה אתיא).

290 דברים אלו אינם מצויים לפנינו בספרות חז"ל, והם כנראה שילוב יצירתי של דברי התלמוד הבבלי והירושלמי בעניין זה (ראה לעיל במבוא, עמ' 35-36). ראה ירושלמי מועד קטן ג, ז (דף פג ע"ג; עמ' 823-824): 'דאמ' ר' יוחנן כל שבעה החרב שלופה, עד שלשים היא רופפת, לאחר שנים עשר חודש היא חוזרת לתערה'; בבלי מועד קטן כז ע"ב: 'אמר רבי לוי אבל שלשה ימים הראשונים יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו בין שתי יריכותיו, משלשה עד שבעה כאילו מונחת לו כנגדו בקרן זוית, מכאן ואילך כאילו עוברת כנגדו בשוק' (וכך גם בשאילתות, שאילתא לז [בראשית, עמ' רמד]). וראה גם בפירוש ריב"ן לשאילתא הסמוכה (עמ' סז): 'שהחרב מונחת לו בחצר כל שלשים יום כדאמ''.

291 מעשה זה מובא גם במדרש עשרת הדברות ('מעשים על עשרת הדברות', בתוך: חבור המעשיות והמדרשות והגדות, פירארה שי"ד; מדרש עשרת הדברות: טקסט, מקורות ופירוש, מהדורת ענת שפירא, ירושלם תשס"ה, עמ' 60-61; וראה שם בהערות על מקבילות נוספות); ובשינויים רבים במדרש משלי, מהדורת ב' וויסוצקי, ניו יורק תש"ן, פרק לא, עמ' 190-192 (בין השינויים שבמדרש משלי: הבעל [ר' מאיר] נזכר בשמו; הבנים לא נפלו לבור כי אם מתו בדרך אחרת; והאם הניחה את גופותיהן במיטה, והם לא קמו לתחייה).

292 צריך להיות: ונפלו.

אמרה לו אדם אחד הפקיד אצלי שתי קיתונות של זהב[293] הרי כעשר שנים עכשיו מבקשן ממני, אתנ֫ו לו או אכפור בהם, אמ׳ לה תן[294] לו,
א׳ לו שני בניך נפלו לבור ומתו, א׳ לה נאמן הדיין. עמדו ימולו[295] את הבור ונעשה להם נס ומצאום שהם חיים. ולעניין השא׳ א׳ רב חסדא[296]
30 צריך שיבואו וישבו במקומו של מת ויתנו את הטעם, לפי שכל שבעה שנפשו של אדם יוצאת חוזרת ומתאבלת עליה וכשהן באין בני
אדם ליתן את הטעם ומתנחמין לאבל מתנחמת נפשו של מת שנ׳[297] אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל. וכן הלכה. א׳ רב חסדא[298] אבל
אסור ליתן תינוק בחיקו שמא ישחק ממנו ונמצא פגום על הבריות. אחרת.[299] מי שבאת לו שמועת אביו או אמו לאחר שלשים
כיצד יעשה, ישב יום אחד וישמור יום אחד או שבעה ושלשים. כך שנו חכמ׳[300] אבל

293 בפירוש ריבב״ן, עמ׳ סז: ׳הפקיד לי שני קיתונות, פי׳ כלים שלזכוכית׳. וכנראה הוא לא גרס את המילים ׳של זהב׳.

294 תני.

295 ומלאו.

296 בבלי שבת קנב ע״א, בשינוי: ׳אמר רב חסדא נפשו של אדם מתאבלת עליו כל שבעה שנאמר ונפשו עליו תאבל וכתיב ויעש לאביו אבל שבעת ימים. אמר רב יהודה מת שאין לו מנחמין הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו׳.

297 איוב יד, כב.

298 בבלי מועד קטן כו ע״ב, בשינוי: ׳ואמר רב פפא (בחלק מכתבי היד: רפרם בר פפא) תנא באבל רבתי אבל לא יניח תינוק בתוך חיקו מפני שמביאו לידי שחוק ונמצא מתגנה על הבריות׳. וראה לעיל במבוא, הערה 45.

299 גם שאילתא זו הייתה לפני ריבב״ן והוא מפרשה; ראה שאילתות, דברים, עמ׳ סז. להלן הדיבורים המתחילים בפירושו: ׳שמועת מיתת אביו ואמו. ישב יום אחד [...] ביום הראשון וביום השני אינו נותן תפילין [...] אם באו פנים חדשות [...] חולצן כל שבעה [...] אינו חולצן [...] הילכתא כר׳ אלעזר בנתינה [...] והיל׳ כר׳ יהושע בחליצה [...] בשפה רפה [...] אלתר [...] שאילת שלום בין אדם לחבירו [...] שאילת תלמיד לרב׳.

300 הלשון כאן היא מלאכת שיבוץ של דברי שני התלמודים בעניין זה (וראה דיון בזה לעיל במבוא, עמ׳ 36–37). ראה בבלי מועד קטן כא ע״א: ׳תנו רבנן אבל שלשה ימים הראשונים אסור להניח תפילין, משלישי ואילך ושלישי בכלל מותר להניח תפילין, ואם באו פנים חדשות אינו חולץ דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר אבל שני ימים הראשונים אסור להניח תפילין, משני ושני בכלל מותר להניח תפילין, ואם באו פנים חדשות חולץ [...] אמר עולא הלכה כרבי אליעזר בחליצה והלכה כרבי יהושע בהנחה׳; ירושלמי מועד קטן ג, ה (דף פב ע״ב; עמ׳ 814 [=ברכות ג, א, דף ה ע״ד; עמ׳ 24]): ׳אבל ביום הראשון אינו נותן תפילין, ביו׳ השיני הוא נותן תפילין, אם באו פנים חדשות חולצן כל שבעה דברי ר׳ ליעזר. ר׳ יהושע או׳ ביום הראשון וביום השיני אינו נותן תפילין, בשלישי הוא נותן תפילין, אם באו פנים חדשות אינו חולצן [...] ר׳ זעורה מר עוקבן בשם שמואל, ר׳ זעורה רב ירמיה בשם רב, הל׳ כר׳ ליעזר בנתינה וכר׳ יהושע בחליצה׳.

ביום הראשון וביום השיני איני[301] נותן תפילין,
משלישי ולהלן הרי זה נותן, אם באו פנים חדשות חולצן כל שבעה דברי' ר' אליעזר,
ור' יהוש' או' ביום הראשון וביום השיני אינו נותן
35 תפילין, בשלישי הרי זה נותן תפילין, ואם באו פנים חדשות אי[נו חולצן].[302] אמ'
עולא הלכה כר' אליעזר בנתינה וכר' יהוש' בחליצה. א' רב
אידי[303] בני אדם שנכנסו במקומו של אבל ואינן יודעין שאבל [ ] נותנין להם שלום
לא יתן להם אבל משיב בשפה רפה. כל שלשים
הוא נותן בתחילה אבל / אחרים אינן נותנין לו לפי שאינו שרוי בשלום. שנו חכמ'[304]
קרע על מתו וחזרה בו נשמה אם לאתר[305] אינו צריך
[ל]קרע אם לאחר זמן צריך לקרע, כמה הוא על אתר כדי דיבור, ר' סימון בשם ר'
יהוש' בן לוי כדי שאילת שלום בין אדם לחבירו. רבה
[ ]ר רב הונא[306] בשם ר' יוח' כדי שאילת שלום בין הרב לתלמיד ויאמר לו שלום.
ולעניין השא' איני [ ]/[307]
40 [ ]
[ ] בין[308] ישר' למכור כלי זיין לגוים. כך שנו חכמים[309]

301 צריך להיות: אינו.
302 כך הדיבור המתחיל בפירוש ריבב"ן (ראה לעיל, הערה 299).
303 בבלי מועד קטן כא ע"ב, בשינוי: 'ורמינהו המוצא את חבירו אבל בתוך שלשים יום מדבר עמו תנחומין ואינו שואל בשלומו, לאחר שלשים יום שואל בשלומו ואינו מדבר עמו תנחומין. מתה אשתו ונשא אשה אחרת אינו רשאי ליכנס לביתו לדבר עמו תנחומין, מצאו בשוק אומר לו בשפה רפה ובכובד ראש. אמר רב אידי בר אבין הוא שואל בשלום אחרים שאחרים שרויין בשלום, אחרים אין שואלין בשלומו שהוא אינו שרוי בשלום. והא מדקתני משיב מכלל דשיילינן ליה, דלא ידעי. אי הכי התם נמי, התם מודע להו ולא מהדר להו הכא לא צריך לאודועינהו'. וראה גם מסכת שמחות, ו, ב, עמ' 131: 'שאלו בשלומו אומר להן אבל אני. ביום הראשון וביום השני אומר להן אבל אני, בשלישי משיבן בשפה רפה, והוא אינו שואל'; שם, י, יא, עמ' 183: 'חכם או תלמיד חכם שמת לו מת באין ויושבין לפניו ונושאין ונותנין בהלכות אבלים, ואם טעו משיבן בשפה רפה, והוא אינו שואל'.
304 ירושלמי מועד קטן ג, ז (דף פג ע"ג; עמ' 824).
305 לאלתר. בפירוש ריבב"ן (לעיל, הערה 299): 'אלתר – על אתר [...] א"ח ע"ה מתחלפין'.
306 לפנינו בירושלמי: אבא בר בר חנה.
307 חסרות כאן כמה שורות, ומכאן ואילך: סופה של השאלה בשאילתא אחרת. גם שאילתא זו הייתה לפני ריבב"ן והוא מפרשה; ראה שאילתות, דברים, עמ' סז-סח. להלן הדיבורים המתחילים בפירושו: 'למכור כלי זיין לגויים [...] מקום שנהגו למכור בהמה דקה מוכרין [...] ר' יהודה מתיר בשבורה [...] בן בתירה מתיר בסוס [...] ושנו חכמים [...] אמ' לו והלא מרביעה ויולדת [...] ממשנה זו אתה למד שאסור למכור להם עששיות של ברזל [...] ושנו חכמים [...] שחייבין עליו חטאת [...] משום כלי זיין [...] ומשום בהמה גסה'.
308 אולי צריך להיות: בן, או: בני ['י' ברודי].
309 משנה פסחים ד, ג; עבודה זרה א, ו.

מקום שנהגו למכור בהמה דקה לגוים
מוכרין מקום שנהגו שלא למכור אין מוכרין. אמ׳ רב נחמן[310] כשם שאסרו למכור
לגוים כן אסרו למכור לישר׳ החשות[311] למכור
לגוים. ר׳ יהוד׳ מתיר בשבורה בן בתירה מתיר בסוס.[312] שנו חכמ׳[313] ר׳ יהוד׳ מתיר
בשבורה שאינה יכולה להתרפות, א׳ לו והלא הוא
מרביעה והיא יולדת. ממשנה זו את למד שאסור למכור להם עששית של ברזל מפני
שעושין מהן כלי זיין.[314] ושנו חכמ׳[315] בן בתירה
45 מתיר בסוס שאין עושה מלחמה[316] שחייבין עליו חטאת ר׳ או׳ שהוא אסור משום שני
דברים משום כלי זיין ומשום בהמה
גסה. ולעניין השא׳ א׳ רב הונא[317] אסורין לבני ישר׳ למכור כלי זין לגוים ואפילו
למכור אפילו ללסטים ישר׳. אחרת.[318] המשכיר
כלים לגוים מהו שיטול שכרו של שבת. כך כת׳ בתור׳[319] ושמרו בני ישר׳ את השבת,
משמע שבת אחת, וכת׳ אחר או׳[320] אך את שבת׳ תשמ׳,

310 בבלי עבודה זרה טו ע״ב.
311 צריך להיות: החשוד.
312 משנה שם ושם.
313 בבלי עבודה זרה טז ע״א; תוספתא, שם, ב, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 462).
314 בבלי שם.
315 בבלי שם; תוספתא שם.
316 צריך להיות: מלאכה [י׳ ברודי].
317 בבלי שם טו ע״ב: ׳והאמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה כדרך שאמרו אסור למכור לגוי כך אסור למכור לישראל החשוד למכור לגוי [...] אמר רב דימי בר אבא (בחלק מכתבי היד של הבבלי: ׳ראמי בר אבא׳ או ׳רמי בר חמא׳ [ראה לעיל, הערה 95]) כדרך שאסור למכור לגוי אסור למכור ללסטים ישראל׳.
318 גם שאילתא זו הייתה לפני ריבב״ן והוא מפרשה; ראה שאילתות, דברים, עמ׳ סח-סט (ניתן לשחזר מפירושו משפט שדילג המעתיק בטופס שלפנינו; ראה להלן, הערה 332). להלן הדיבורים המתחילים בפירושו: ׳המשכיר כלים לגוי מהו ליטול שכר שבת מהן [...] כך כתוב בתורה ושמרו בני ישראל את השבת [...] וכתוב אחר אומר את שבתותי תשמורו [...] השוכח עיקר שבת [...] תינוק שנישבה לבין הגוים ועשה מלאכות הרבה [...] אינו חייב אלא חטאת אחת [...] אבל גדול [...] ונשבה לבין הגוים ועשה מלאכות הרבה [...] חייב על כל [...] יצא לדרך [...] הפליג בספינה [...] ואינו יודע באי זה יום היא השבת, חד אמר שובת מיד [...] וחד אמר מונה ששה ימים [...] עושה שבת. והילכתא שובת מיד ומונה ששה [...] ופשטינן בעיא דרישא כך כת׳ למען ינוח שורך וחמורך [...] עדיין לא שמענו [...] אלא בשור וחמור [...] אבל לשמר כלים לא שמענו, חזר ואמר הכתוב בכל אשר אמרתי אליכם תשמרו [...] מיכן שהמשכיר כליו אינו נוטל שכרו של שבת. במה דברים אמורים [...] כשהשכירן לימים [...] אבל אם השכירו לחדשים [...]׳ (ההמשך מובא להלן, הערה 332).
319 שמות לא, טז. וראה בבלי שבת סט ע״ב.
320 שמות שם יג.

משמע שבתות הרבה, הא כיצד[321] שני כתובים הללו. ושנו חכמ׳[322] השוכח עיקר שבת, ואיזה השוכח עיקר שבת זה תינוק שנישבה
לבין הגוים, אף על פי שעשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת, אבל גדול שנשבה לבין הגוים ועשה
מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל אחת ואחת. יצא[323] לדרך או היפליג בספינה ואינו יודע באיזה יום השבת, רב הונא וחיא,
<דף 1 ע״ב>[324]
[חד אמ׳ שו]בת מיד[325] ומונה ששה וחרונא אמ׳ מונה ששה ימים ועושה שבת. והילכ׳ שובת ומונה ששה.[326] וששאל׳[327] כדכת׳[328] למען ינוח שורך
[וחמורך, ע]דיין לא שמענו אלא לשור ולחמור אבל לכלים לא שמענו, חזר הכת׳ ואמ׳[329] אשר אמ׳ אליכם תשמרו, ושנה
[ ]נתו, מי[כ]ן [ש]יש שביתה לכלים,[330] שהמשכיר כלים אינו נוטל שכרו של

321 צריך להוסיף: יתקיימו; והתשובה חסרה [י׳ ברודי]. בבבלי שם: ׳הא כיצד, ושמרו בני ישראל את השבת שמירה אחת לשבתות הרבה, ואת שבתתי תשמרו שמירה אחת לכל שבת ושבת. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק אדרבה איפכא מסתברא, ושמרו בני ישראל את השבת שמירה אחת לכל שבת ושבת, ואת שבתתי תשמרו שמירה אחת לשבתות הרבה׳.

322 ראה בבלי שבת שם.

323 השווה בבלי שבת שם: ׳אמר רב הונא היה מהלך בדרך או במדבר ואינו יודע אימתי שבת מונה ששה ימים ומשמר יום אחד, חייא בר רב אומר משמר יום אחד ומונה ששה [...] מיתיבי [...] תיובתא דרבי חייא בר רב תיובתא׳; ירושלמי שבת ז, א (דף ט ע״א; עמ׳ 402): ׳גדול שנשבה בין הגוים, רב ושמואל, חד אמר מונה ששה ועושה שבת וחרנה אמר עושה שבת ומונה ששה׳.

324 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: שו׳ 1-13: 41D (הצד הימני חתוך); חסר; שו׳ 15-16: 41D1; שו׳ 16-18: 43D1; חסר; שו׳ 20-39: 43D; שו׳ 39-41: 41B1; שו׳ 42-51: 41B.

325 ההשלמה על פי הדיבור המתחיל בפירוש ריבב״ן; ראה לעיל, הערה 318.

326 דעה זו נשארה בבבלי בתיובתא, ואם כן יש לפסוק כדעה האחרת – מונה שישה ושובת. וכן פסק הלכות גדולות, א, עמ׳ 177. וראה על כך לעיל במבוא, עמ׳ 37.

327 אולי תרגום של לשון השאילתות ׳ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון׳; ראה גם לעיל, הערה 262.

328 שמות כג, יב.

329 שם יג (הביטוי ׳חזר הכתוב׳ מצוי רק במדרשים מאוחרים; ׳חזר הכתוב ואמר׳ לא מצוי כלל). וראה בבלי שבת יח ע״א: ׳דתניא ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו, לרבות שביתת כלים׳. וראה גם ילקוט שמעוני, שמות, עמ׳ 625, רמז שנה, ומשם (!) במכילתא, מסכתא דכספא, פרשה ט, עמ׳ 332: ׳ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו, להביא שביתת כלים׳.

330 לפי סוגיית הבבלי, שם, שביתת כלים אסורה דווקא לשיטת בית שמאי (׳מאן תנא שביתת כלים דאורייתא, בית שמאי היא ולא בית הלל׳). וכן פסקו גאוני בבל שאין חיוב בשביתת כלים, כדעת בית הלל. אך שורה ארוכה של חכמים בגרמניה ובצרפת במאות האחת עשרה,

שבת.[331] במה דבר' אמו' בזמן שהשכירו
[לימים אבל א]ם השכירו לחדשים.[332] אין משלחין איגרת ביד גוי פחות משלשה ימים
קודם לשבת.[333] ונתחייבו ישר'
5 [ ]ן[334] כמה שנאמ'[335] ואכלת ושבעת וברכת וגו'. וחייבין להזכיר מעין המאורע
בבונה ירוש' של שבתות וימים
[טובים ו]ראשי חדשים. וברכת הארץ מזכיר' של חנוכה ושל פורים. מי שהיה יושב
ואוכל בערב שבת והאריך על
[שולחנו ע]ד שקידשה עליו השבת כיצד מברך, של חול ושל שבת,[336] או יושב ואוכל

השתים עשרה והשלוש עשרה פסקו שיש חיוב של שביתת כלים בשבת, ואפשר שמקורם בחיבור שלפנינו. ראה על כך לעיל במבוא, עמ' 67-69.

331 זה פירוש מחודש לאיסור שביתת כלים (לשיטת בית שמאי), שמותר להשכיר לגוי אך אסור לקבל על כך שכר. שיטה זו רמוזה בשאלה שנשלחה לרב נטרונאי גאון: 'ישראל שקנה מרחץ או פורני והשכירם לגוים לשנה או לחדש, והגוי עושה בהם בשבת ובחול, שכרו מותר או לא. כי מצאנו מקצת גאונים אוסרים מפני שנקראת על שמו, ויש מי שמתיר ואומר אין שביתה לכלים' (תשובות רב נטרונאי גאון, סי' נט. הגאון פסק כמובן שהשכר מותר. וראה שם בהערה 2, כי זה המקרה היחיד שבו נתבקש רב נטרונאי להכריע בין דעות קודמיו. ושמא הדעה שהציג השואל היא דעתם של בני ארץ ישראל).

332 המעתיק דילג כנראה מחמת הדומות (אין – אין), ויש להשלים: 'אין שביתה לכלים. ואין נותנין כלים לכובס פחות משלשה ימים קודם לשבת'. כך עולה מפירוש ריבב"ן (שאילתות, דברים, עמ' סט), שכתב: 'במה דברים אמורים שאינו נוטל שכר שבת, כשהשכירן לימים, דהתנה כך וכך פשיט' ביום, אבל אם השכירו לחדשים, דהתנה עמו כך וכך בחודש, ושבת מובלע בתוכו ולא יזכר כשיפרעו, דאומר לו טול שכר חודש. ואין נותנין כלים להתלבן בגפרית לכובס נכרי, כובס פי' שם אומנות, פחות משלשה ימים קודם לשבת, דילמא אתי למיעבד בשבת מלאכה בהן. ואין משלחין איגרות ביד גוי בשבת פחות משלשה ימים קודם לשבת [...]'. והשווה תוספתא שבת יז, כו-כח (מהדורת ליברמן, עמ' 85-86; ושם, בבא מציעא ח, א, עמ' 103; בבלי בבא מציעא נח ע"א) לעניין שכר שבת של שכיר יהודי: 'השוכר את הפועל לשמר לו את הפרה ולשמר לו את התינוק לא יתן לו שכרו של שבת [...] אם היה שכיר שבת שכיר חדש שכיר שנה שכיר שבוע נותן לו שכרו של שבת [...] לא יאמר לו תן לי שכרי של שבת אלא או' לו תן לי של עשרה ימים'.

333 ראה ירושלמי שבת א, ז (דף ד ע"א; עמ' 374): 'אין משלחין איגרות ביד גוי לא בערב שבת ולא בחמישי בשבת, בית שמי אוסרין אפילו ברביעי ובית הלל מתירין'. ולעומת זאת, תוספתא שבת יג, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 61): 'אין משלחין איגרות ביד גוי בערב שבת, וברביעי ובחמישי מותר' (ושם, הל' יג: 'אין מפליגין בים הגדול פחות משלשה ימים קודם לשבת'); וכך גם בבבלי שבת יט ע"א.

334 כנראה יש להשלים: לברך על המזון.

335 דברים ח, י.

336 יש לתקן (כמו בשורה הסמוכה): של חול מברך של שבת מברך; כלומר האם מברך של חול או של שבת. פרופ' שלמה נאה הודיעני כי השמטת מילת הקישור 'או' במשפט שאלה רווחת בתלמוד הירושלמי; 'ולשון רגיל הוא בירושלמי' (אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים,

בערב שבת[337] והאריך על שולחנו סעודתו עד
[שיצאה השב]ת, כיצד מברך, של שבת מברך של חול מברך. בוא ושמ׳ ול׳[338]
שכח[339] שלא נתפלל במנחה בערב שבת מתפלל לערבית שתים
[של שב]ת, שכח ולא נתפלל במנחה בשבת מתפלל לערבית שתים של חול, ומבדיל
בראשונה ואינו מבדיל בשנייה, ואם לא הבדיל
[בראשונה ו]הבדיל בשנייה, שנייה עלתה לו ראשונה לא עלתה לו,[340] וכן הלכה
נוהגת. תיניינ׳תא.[341] שלשה[342] על שולחן באחד חייבין
[לזמן. ו]למדו הלכות זימון ממה שנ׳[343] גדלו ליי׳ אתי ונרוממה שמו יחדו, ר׳ אבהו
אמ׳ מהכא[344] כי שם יי׳ אקרא הבו וגו׳, א׳ ר׳ חנין בר אבא
[מנין לעונה] אמן שלא יגביה קולו יותר מן המברך (גדלו) תל׳ לו׳ גדלו ליי׳ אתי. וא׳
ר׳ שמע׳ בן פזי מנין למתרגם שלא יגביה קולו יותר
[מן הקורא שנ׳][345] משה ידבר והאלהים יעננו בקול, [בקולו ש]ל משה, ואם אינו יכול
ל[ ][346] /
[ ]
היא בידינו[347] שנים שאכלו כאחת מצוה לחלק דתנינן שנים שאכלו מצוה ליחלק,
במה דבר׳ אמו׳ בזמן שהיו שניהם סופרים
[אבל אחד] סופר ואחד בור סופר מברך ובור יוצא. רב דימי בשם רב יוסף[348] שלשה
שאכלו כאחד ויצא אחד מהן ל/שוק קורין לו ומזמנין
עליו אבל עשרה לא. והילכ׳ כרב דימי בר יוסף. שלשה שאכלו אחד מפסיק לשנים
ואין שנים מפסיקין לאחד. והא רב פפא

עמ׳ 447, הערה 10. וראה גם שם, עמ׳ 196, בהסבר דברי התלמוד הירושלמי ׳מה מבפנים? מבחוץ?׳).

337 צריך להיות: ואוכל בשבת.

338 =ושמע ולמד. תרגום של הטרמין בשאילתות: תא שמע.

339 בבלי ברכות כו ע״ב.

340 חסרה כאן התשובה לשאלה. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ׳ 75.

341 הדיון שלהלן איננו במבנה של שאילתא.

342 יש להוסיף: שאכלו. הלשון על פי משנה ברכות ז, א, אך שם: ׳שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן׳. בכ״י מינכן: שלשה שאכלו על שולחן אחד (וראה דקדוקי סופרים, ברכות, עמ׳ 240, הערה א).

343 תהלים לד, ד; בבלי ברכות מה ע״א.

344 דברים לב, ג.

345 שמות יט, יט.

346 המשך הסוגייה בבבלי: ׳ואם אי אפשר למתרגם להגביה קולו כנגד הקורא ימעך הקורא קולו ויקרא׳.

347 בבלי ברכות מה ע״ב. ושם: ׳אמר אביי נקיטינן׳.

348 שם.

אפסיק לאבא מר בריה [ ]

[ ][349] /

עביד רחים דרבנן ואיתסי[350] ר' זעירא ועבד ר' אבהו סעודה לרבנן ושרי ר' אבהו
ופרס ואמ' המוציא לחם, מן דאכלין א' ר' אבהו ר' זעירא
סב בריך[351] ליה ר' זעירא חכים רבי לרב הונא דמן בבל אנש רובה הוא הוה אמ'
הפותח הוא החותם. ור' אבהו סבר כר' יוח', דא' ר' יוח' בשם
ר' שמע' בן יוח' בעל הבית בוצע כדי שיבצע בעין יפה ואורח מברך כדי שיברכו
לבעל הבית, ומה הוא מברך לבעל הבית, יהי רצון
שלא יבוש ולא יכלם, לא יבוש בעולם הזה ולא יכלם לעולם הבא, ר' מוסיף בה
והצלח מאד בכל נכסיך. תלמידוי[352] דרב הוויין יתבין
אכלין, עד אינון אכלין על ליה רב גבהון, אמרין הא גברא דבריך לן, אמ' לון מה
אתון סברין גדול מברך, עיקר סעודה הוא שהא[353] מברך,
והלכה גדול הוא שמברך אפ על פי שבא בסוף. תני[354] ר' דניאל בריה דרב קטינא אין
הבוצע רשאי לבצוע עד שיכלה אמן מפי העונין,
א' רב חסדא עד שיכלה מפי רוב העונין. א' ליה רב דימי בר חמא לרב חסדא אני או'

349 חסרות כאן כמה שורות.

350 הדברים שלהלן הם שילוב של דברי התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי. ראה בבלי ברכות מו ע"א: 'רבי זירא חלש, על לגביה רבי אבהו קביל עליה אי מתפח קטינא חריך שקי עבידנא יומא טבא לרבנן. אתפח, עבד סעודתא לכולהו רבנן. כי מטא למשרי אמר ליה לרבי זירא לישרי לן מר, אמר ליה לא סבר לה מר להא דרבי יוחנן דאמר בעל הבית בוצע. שרא להו. כי מטא לברוכי אמר ליה נבריך לן מר, אמר ליה לא סבר לה מר להא דרב הונא דמן בבל דאמר בוצע מברך, ואיהו כמאן סבירא ליה, כי הא דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי בעל הבית בוצע ואורח מברך, בעל הבית בוצע כדי שיבצע בעין יפה ואורח מברך כדי שיברך בעל הבית. מאי מברך יהי רצון שלא יבוש בעל הבית בעולם הזה ולא יכלם לעולם הבא, ורבי מוסיף בה דברים ויצלח מאד בכל נכסיו ויהיו נכסיו ונכסינו מוצלחים וקרובים לעיר [...]'; ירושלמי ברכות ח, ב (דף יב ע"א; עמ' 61): 'ר' זעירא סליק גביה ר' אבהו לקיסרין [...] מן דאכלון אמ' ליה סב בריך, אמר ליה חכם ר' לרב הונא אנשא רבא, והוא הוה אמ' הפותח הוא חותם'.

351 צריך להוסיף: אמר [י' ברודי].

352 בבלי ברכות מז ע"א: 'תלמידי דרב הוו יתבי בסעודתא, על רב אחא אמרי אתא גברא רבא דמברך לן, אמר להו מי סבריתו דגדול מברך, עיקר שבסעודה מברך. והלכתא גדול מברך אף על גב דאתא לבסוף'.

353 צריך להיות: שיהא.

354 בבלי ברכות מז ע"א: 'רבה בר בר חנה הוה עסיק ליה לבריה בי רב שמואל בר רב קטינא, קדים ויתיב וקמתני ליה לבריה אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיכלה אמן מפי העונים, רב חסדא אמר מפי רוב העונים. אמר לו רמי בר חמא מאי שנא רובא דאכתי לא כליא ברכה, מיעוטא נמי לא כליא ברכה, אמר ליה שאני אומר כל העונה אמן יותר מדאי אינו אלא טועה' (לגרסה 'ר' דניאל בריה דרב קטינא' ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 248).

כל העונה אמן יותר מדאי אינו אלא טועה. וכן תני[355]
אין עונין אמן יתומה לא חטופה ולא קטופה ולא ארוכה ולא קצרה אלא בינוני ולא
יזרוק את הברכה מפיו. בן עזאי או' העונה אמן
יתומה יהיו בניו יתומים, קטופה נתקטפו ימיו, חטופה נחטפו ימיו, ארוכה מאריך
ימים בטובה. תני[356] חדא העונה אחר ברכותיו הרי זה
משובח ותני אידך הרי זה מגונה, לא פליגי כאן בשאר ברכות כאן בבונה ירושל',
בבונה ירוש' משובח בשאר כל הברכות מגונה.
30 ונתחייבו ישר' שישמרו את השבת כמצותה שנ'[357] ושמרתם את השבת כי קדש
היא וגו'. ואסור לעשות חבורה בין באדם בין בבהמה
כיון שהוא מוציא דם חייב. אבל לעיניין מצות מילה מל כל צורכו בשבת דכת'[358]
וביום השמיני ימול, אפילו בשבת. במה דבר' אמ' בזמן
שנולד בשבת ביום, אבל נולד בין השמשות ספק שבת ספק ערב שבת אין מחללין
עליו את השבת ואין מל אותו אלא באחד בשבת.[359]
וזה (שמלין אותו)[360] שמחללין עליו את השבת בן תשעה, אבל בן שמונה הרי הוא
כאבן ואסור לטלטלו בשבת אבל אמו שוחה עליו
ומניקתו מפני הסכנה.[361] א' א' צ' ל'[362] נולד בן לשמונה מהו למולו בשבת, מה אנו
אומ' כיון שלעניין לידה אין מחללין מילה נמי לא לימול
35 אותו אלא באחד בשבת. בו' וש' ול'[363] דתני[364] בן שמונה אין מחללין עליו את
השבת, ושנו חכמ'[365] ימול בשר ערלתו,[366] ערלתו ודאי דוחה את
השבת ואין ערלתו מספק דוחה את השבת. עיניינא.[367] עושין[368] כל צורכי מילה
מולין ופורעין ומוצצין ונותנין עליה אספלנית

355 בבלי שם.
356 שם מה ע"ב.
357 שמות לא, יד.
358 ויקרא יב, ג; בבלי שבת קלב ע"א.
359 ראה משנה שבת יט, ה; בבלי שם קלה ע"א.
360 המילים 'שמלין אותו' נכתבו כנראה בטעות, שכן להלן שואל המחבר האם מותר למול בשבת את מי שנולד לשמונה.
361 תוספתא שבת טו, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 69); בבלי יבמות פ ע"א-ע"ב.
362 אבל אתה צריך ללמוד.
363 בוא ושמע ולמד.
364 בבלי שבת קלה ע"א.
365 שם קלד ע"ב-קלה ע"א.
366 ויקרא יב, ג.
367 כלומר: עניין אחר. ואפשר שיש לתקן: תינייא [י' ברודי].
368 משנה שבת יט, ב.

וכמון.[369] דתנינן עושין כל צורכי מילה למילה ודאי תנינן[370] מוהלין ופורעין, לכן צריכין להדה דתני[371] כל שעה שהוא עוסק במילה חוזר
בין על ציצין[372] שאין מעכבין את המילה, פורש אינו חוזר אלא על ציצין המעכבין את המילה, ר׳ יוסי או׳ אפילו פירש חוזר אפילו /
על ציצין שאין מעכבין את המילה, הדה אמרה אף בסכין של מילה כן אף במצה כן. אילו[373] (ב)ציצין המעכבין את / המילה, ר׳ אבינא /
40 בשם רב ירמיה בחופה רוב גובהה של עטרה ור׳ יוסה בן יוסה או׳ בחופה רוב גגה של עטרה. מל ולא פרע את המילה כאילו לא מל,
תנא ענוש כרת. מהלקטין[374] את המילה, ר׳ יהוד או׳ אם לא הילקיט ענוש כרת. א׳ רב פפא[375] כל אומן שהוא מוהל ואינו מ[וצץ] /
מעבירין אותו שלא ימול, שהדם בולע[376] הוא בברית וכיון שהוא אינו מוצץ אין הדם יוצא ומסתכן התינוק, לפיכך צריך למצוץ.
ונותנין עליה אספלנית, פלג זפת ופלג קירא.[377] דרשה רבא במח(ז)וזא[378] איספלנית דכל כיבי, ומחתא שבעה חולקין תרבא וחד
חולק זפת וקירא, כיון ששמעו הרופאים קרעו בגדיהם, אמרו לו מה הינחתה לנו, אמ׳ להו שבקינן לכו חדא דאמ׳

369 השווה אוצר חלוף מנהגים, עמ׳ 95, סי׳ מו: ׳בני בבל עושין רפואה למילה בגלל חמורים וכמון, בני ארץ ישראל אין עושין׳. אך חילוף זה מצוי רק במקצת עדי הנוסח; ראה החילוקים, עמ׳ 73, 88 סי׳ מו. וראה שם, עמ׳ 169.

370 אולי צריך להיות: בדא תנינן; כסגנון המצוי הרבה בתלמוד הירושלמי, ופירושו כאן: אם שנינו עושין כל צורכי מילה למילה, למה צריך לכפול ולשנות מוהלין ופורעין. ראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ׳ 114–116; עסיס, אוצר לשונות, א, עמ׳ 216.

371 ירושלמי שבת יט, ד ושם יט, ו (דף יז ע״ב; עמ׳ 447, 448). וראה גם בבלי שבת קלג ע״ב. הביטוי ׳לכן צריכין׳ מצוי הרבה בתלמוד הירושלמי, והוא מקביל לטרמין ׳לא נצרכה אלא׳ שבתלמוד הבבלי; ראה מוסקוביץ, הטרמינולוגיה, עמ׳ 362–363; עסיס, אוצר לשונות, ב, עמ׳ 865–866.

372 נשמט כאן מחמות הדומות: המעכבין את המילה בין על ציצין.

373 ירושלמי שם (עמ׳ 447–448).

374 תוספתא שבת טו, ד (מהדורת ליברמן, עמ׳ 69).

375 בבלי שבת קלג ע״ב: ׳אמר רב פפא האי אומנא דלא מייץ סכנה הוא ועברינן ליה [...] מהו דתימא האי דם מיפקד פקיד, קא משמע לן חבורי מיחבר [...] כי לא עביד סכנה הוא׳.

376 אולי צריך להיות: בלוע.

377 בבלי שם: ׳רבא אמר קירא וקלבא׳ (כלומר שעווה וזפת; ראה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ׳ 1015–1017, ערך קירא וערך קלבא). המחבר הותיר את המילה הארמית הראשונה ותרגם את השנייה לעברית.

378 בבלי שם קלג ע״ב–קלד ע״א, בשינוי: ׳אמר אביי אמרה לי אם, איספלניתא דכולהון כיבי, שב מינאי תרבא וחדא קירא, רבא אמר קירא וקלבא. דרשה רבא במחווא, קרעינהו בני מניומי אסיא למנייהו [...]׳.

שמו' האי מאן דמשי אפיה ולא מיגניב[379] נקטא ליה חספניתא, מאי אסותיה, לימשי במיא דסילקא. לא[380] שחק מערב שבת לועס

בשיניו ונותן וטורף יין ושמן ונותן זה לעצמו וזה לעצמו. תני[381] דברים שאין עושין למילה בשבת עושין לחיה[382] ביום טוב.

מתניתין דלא כר' מאיר[383] דתני אין טורפין יין ושמן לחולה בשבת.[384] וכבר חלה ר' מאיר וביקשנו לעשות כן ולא הניח לנו, אמרנו

לו רבי אתה מבטל דבריך בחייך, אמ' לנו אפ על פי שהייתי אומ' כן לא מלאני לבי לעבור על דברי חבירייי מימיי. את' שמ' מינה

שאין טורפין לחולה בשבת אבל טורפין לחיה בשבת.[385] ערב פסחים[386] סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. ולמה[387] בערבי

פסחים אפילו בערבי שבתות ובערבי ימים טובים, דתני לא יאכל אדם לא בערב שבת לא בערב יום טוב מן המנחה

ולמעלה כדי שיכנס לשבת בתאוה דבר'[388] יהודה, ר' יוסי אומ' אוכל והולך עד שתחשך. ולא אמרו אלא בערבי שבתות ובערבי

- - - -

379 צריך להיות: מינגיב.

380 משנה שבת יט, ב. הלשון כאן קרובה יותר לזו שבמשנה כ"י קויפמן: 'אם לא טרף יין ושמן נותן זה לעצמו וזה לעצמו'.

381 בבלי שם קלד ע"א.

382 לפנינו, בכל כתבי היד ובכל ציטוטי הגאונים והראשונים: 'עושין לה', או 'עושין', דהיינו למילה! הגרסה הייחודית של חיבורנו הביאה אותו לפסיקה מחודשת, ראה להלן, הערה 385. אלא שנוסח זה של התלמוד תמוה הוא, שכן לפיו הבדיל התלמוד בין שתי צלעות רחוקות – בין מה שעושים למילה בשבת ובין מה שעושים לחיה ביום טוב – ולא ביאר התלמוד מה דינן של שתי צלעות קרובות יותר: מילה ביום טוב וחיה בשבת. וראה לעיל, עמ' 48.

383 המילים 'מתניתין דלא כר' מאיר' אינן לפנינו בתלמוד.

384 כנראה נשמט כאן מחמת הדומות, ויש להוסיף: 'אמר רבי שמעון בן אלעזר משום רבי מאיר אף טורפין יין ושמן לחולה בשבת' (שתי המילים האחרונות חסרות בדפוסים ומצויות בכתבי היד של הבבלי).

385 זו פסיקה מחודשת, שיש דברים שאסור לעשות לחולה בשבת אך מותר לעשותם לחיה. והשווה לעיל, הערה 382. אך הדברים סתומים, שכן המחבר פתח בהיתר לעשות לחיה ביום טוב וסיים בהיתר לעשות לחיה בשבת.

386 משנה פסחים י, א.

387 בבלי שם צט ע"ב. ושם בארמית: 'מאי איריא'.

388 דברי ר'.

<דף 2,[389] שריד A, ע"א>[390]

[ ] [ ]
[ ] מבעוד יום ולא [ ]
[ ] סעודות לו ולאנשי ביתו ולכל אורחין שהן עמו בבית ומניח את השאר עד
מוצאי שבת ואם היה שם אחרים א[ ]
[ ] לכם ומותרים לרדות מן התנור ולהציל כדי שלש סעודות לכל אחד
ואחד.[391] א׳ א׳ צ׳ ל׳[392] טמן בשר בגחלים או צלה [ ] /
לא נתבשלו עד שקידשה עליה השבת או שכח שיטלן מבעוד יום וקידשה עליהם
ה[שבת]
משום שאינו נוגע בגחלים כן[393] שהוא נוגע בגחלים אסור או הואיל וכונתו אינה
לגחל[ים
בו׳ וש׳ ול׳[394] דתני חכימיא[395] פגה שטמנה בזבל וחררה שטמנה בגחלים אם היו
מקצתן מ[גולין מותר לטלטלה ואם לאו אסור לטלטלה]
[ ]
- - - -

389 כפי שמבואר לעיל במבוא (עמ׳ 22), קיבצתי כאן ארבעה שרידים קטנים. שרידים אלו לקוחים, ככל הנראה, משני דפים לפחות – דף 2 ודף 7 (קטע A וקטע B אינם מדף אחד; וקטע C וקטע D אינם מדף אחד); אך מחוסר אפשרות לשחזר את צורתו של כל אחד מהדפים הבאתי כאן במרוכז את כל השרידים הללו. הקביעה איזהו עמוד א של כל קטע ואיזהו עמוד ב היא שרירותית, וגם הסדר בו מובאים כאן השרידים הוא שרירותי.

390 חסרה ההתחלה. שו׳ 42B1 :2-4 (פגום משני הצדדים); שו׳ 43A1 :5-8 (פגום רק מצד שמאל).

391 על פי תוספתא שבת יג, ח (מהדורת ליברמן, עמ׳ 60); בבלי שבת קיז ע"ב. תוספתא זו מובאת גם בספר והזהיר, שמות, עמ׳ 43-44: 'ולענין השאלות כך שנו חכמים בתוספתא [...] ולענין פת ששכח בתנור כך שנו חכמים בתוספתא מי ששכח פת בתנור וקדש עליו היום מצילין מזון שלש סעודות ואומר לאחרים באו והצילו לכם מזון שלש סעודות, ובלבד שלא יעשה עמו חשבון לאחר השבת. וכשהוא רודה לא ירדה במרדה אלא בסכין, כל שאפשר לשנות משנין וכן הלכה' (על הדמיון המסוים בין חיבורנו ובין ספר והזהיר ראה לעיל, עמ׳ 72-73. על אף מראה המקום לתוספתא שבספר והזהיר, אפשר שהוא נטל את דבריו מסוגיית הבבלי; ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ׳ 211-212; טוביה, חילופי גמר עריכה, עמ׳ 448-450).

392 אבל אתה צריך ללמוד.

393 כלומר: כיון.

394 בוא ושמע ולמד.

395 ירושלמי שבת ג, ג (דף ה סוף ע"ד; עמ׳ 384. ושם: פגה שטמנה בתבן); ירושלמי כלאים א, ט (דף כז ע"ב; עמ׳ 148. ושם: פגה שטמנה בטבל); ובמקבילות; תוספתא שבת טז, י (מהדורת ליברמן, עמ׳ 77; וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ׳ 271); בבלי שבת קכג ע"א. על הלשון 'דתני חכימיא' (כלשון ספר השאילתות) ראה לעיל במבוא, הערה 41.

<שריד A, ע"ב>[396]

[ואין]
את' יודע לְמה צא[397] ובדוק בשופטים ובשוטרים שבישר' שאין פורענות בא לעול'
אלא בשביל שפטים [שנ'][398]
[ויהי בימי שפט ה]שפטים ויהי רעב וג'. ואין ירוש' עתידה להיבנות ואין בית המקדש
עתידה[399] להיבנות ואין ארץ ישר' עתיד[ה] /
[אל]א עד[400] שיכלו שפטים ושוטרים מישר' שנ'[401] ואשיבה ידי עליך
ואצרף כבור וגו'. א' ר' יוח'[402]
[ ] שהן צריכין חכמי ישר' לדון אחריהם הדין שהן דנין. אמ' רב פפא[403]
וכן הוא או'[404] הסיר
[י"י משפטיך פנה איבך] על ישראל שנ'[405] מלך ישר' יי' בק' לא תֵּ' [רע] עוד [ ]
[ ]
- - - -

<שריד B, ע"א>[406]

[ ]
כוסמין[407] מין חיטים ושי[בולת] שועל מין [שעורין]
ונאמ' להלן[408] מצות לחם עוני, מה להלן מחמשת המינין אף כאן מחמשת המינין.[409]
ומכמה שיעור [ ] חלה כדי [עיסת]

396 שו' 2-3: 42B1 (פגום בצד ימין, ואילו בצד שמאל חסרה כנראה רק אות או שתיים); שו' 4-6: 43A1.
397 בבלי שבת קלט ע"א.
398 רות א, א (בבבלי שם מובא פסוק אחר: 'שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דייני ישראל שנאמר שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל').
399 צריך להיות: עתיד.
400 בבלי שבת שם וסנהדרין צח ע"א (וראה לעיל, הערה 127).
401 ישעיהו א, כה.
402 אינני יודע למה מכוונים הדברים.
403 בבלי שבת וסנהדרין שם: 'אמר רב פפא אי בטלי יהירי בטלי אמגושי אי בטלי דייני בטלי גזירפטי אי בטלי יהירי בטלי אמגושי דכתיב ואצרף כבר סגיך ואסירה כל בדיליך ואי בטלי דייני בטלי גזירפטי דכתיב הסיר ה' משפטיך פנה איבך'.
404 צפניה ג, טו.
405 שם.
406 שו' 2-5: 42A1; שו' 6-8: 43B1.
407 בבלי מנחות ע ע"א-ע"ב. והשווה שאילתות, שאילתא פז (ויקרא, עמ' לב-לה).
408 דברים טז, ג.
409 ראה בבלי שם; ספרי במדבר, פי' קי, עמ' 289.

מדבר עשירית האיפה וכו׳[410] כדכ׳ בפרש׳ ויקחו לי תרומה.[411] והוזהרו ישר׳ שכל מי שיודע עדות לחבירו ואין מעיד לו אין מן ה[ ]

5 [ ] שם׳[412] והוא עד או ראה או ידע אם לא יגיד. ומי שיודע עדות בערוה והוא יחידי שאין עמו עד אחד /

[ ] על חבירו בבית דין חייב לעשות בו דין תורה שנ׳[413] לא יקום עד אחד באיש וג׳ ואם העיד הק׳ שונאו שכך שנו חכמ׳[414]

[שלשה הק׳ שונאן] המדבר אחד בפה ואחת בלב והיודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו והרואה דבר ערוה בחבירו[415] והוא שנים

[ ] שהן מעידין עליו, וקדם אחד מהם והעיד בבית דין וחבירו העד השיני אינו יודע בו /

[ ]

- - - -

<שריד B, ע״ב>[416]

1 [ ]

[ ] עולה[417] למעלה כשמטה רגלו והיה קרוב ליפול אמ׳ עכשיו קרוב היה מי

ששונא אותי כמחללי שבת וכעובדי עבו׳ זרה שהייתי מת כמותן, אמ׳ לי בריה דרב מדיפתי שמא עני בא לידך ולא פרנסתו

ששנו חכמ׳ ר׳ יהושע בן קרחה אומ׳ כל המעלים עיניו מן העני כאילו עובד עבו׳ זרה, כת׳ כאן[418] השמר לך פן יהיה דבר [עם] ל[בבך]

5 בליעל ולהלן / כת׳[419] יצאו אנשים בני בליעל, מה להלן עבו׳ זרה אף כאן עבו׳ זרה. שנו חכמ׳[420] ר׳ יהו׳ אומ׳ גדול[ה צדקה שמקרבת]

410 ראה בבלי עירובין פג ע״ב.
411 על הציון לפרשת השבוע ראה לעיל, עמ׳ 25–26. בפרשת ׳ויקחו לי תרומה׳ נידונו כנראה הלכות תרומה וחלה.
412 ויקרא ה, א.
413 דברים יט, טו.
414 בבלי פסחים קיג ע״ב.
415 מכאן ואילך תוספת הסבר על דברי הבבלי. בבבלי: ׳והרואה דבר ערוה בחבירו ומעיד בו יחידי׳.
416 שו׳ 2–5: 42A1; שו׳ 5–7: 43B1.
417 בבלי בבא בתרא י ע״א, בארמית.
418 דברים טו, ט.
419 שם יג, יד.
420 בבלי בבא בתרא י ע״א.

את הגאולה שנ'[421] כה אמר יי' שמרו משפט ועשו צדקה. הוא היה אומ' עשרה דברים
קשים נבראו בעו[לם, הר קשה ברזל מחתכו]
ברזל קשה האש מפעפעו, האש קשה המים מכבין אותו, המים קשים [ ]
[ ]
- - - -

<שריד C, ע"א>[422]

1 [ ]
[ ] מן הרשע ושגגתה עולה זדון ומשרת רוח הקודש על נביאי השקר[423] [ ]
[ ]
- - - -

<שריד C, ע"ב>[424]

1 [ ]
[ ] כנסת[425] לבית המדרש של חכמים [ ]
מבית הכנסת לבית הכנסת אסור. מ[הו[426] למ]כור בית הכ[נסת]
[וליקח בית המדרש, מילתיה דרבי יהוש]ע בן לוי אמרה שרי שנ'[427] וישרף [את בית] יי'
זה בית המקדש ואת בית המלך [זה פלט]ין של צדק[יהו ואת]
[ ]
- - - -

<שריד D, ע"א>[428]

1 [ ] ר' אליעזר בן יעקב אומ'[429] כל שיש] לו תפילין בראשו

421 ישעיהו נו, א.
422 42D (נותרה רק שורה אחת). שריד C ע"א עוסק במצוות צדקה, ואפשר שהוא קשור בשריד B ע"ב.
423 השווה בבלי סנהדרין קג ע"ב: 'אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן קסמא גדולה לגימה שהרחיקה שתי משפחות מישראל שנאמר על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים ורבי יוחנן דידיה אמר מרחקת את הקרובים ומקרבת את הרחוקים ומעלמת עינים מן הרשעים ומשרה שכינה על נביאי הבעל ושגגתו עולה זדון' (וראה לעיל, הערה 127).
424 42D1.
425 השווה ירושלמי מגילה ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 762): 'מהו ליקח אבנים מבית הכנסת זו ולבנות בבית הכנסת אחרת, אמ' לון אסור'.
426 ירושלמי שם.
427 מלכים ב כה, ט; ירמיהו נב, יג.
428 42C1.
429 בבלי מנחות מג ע"ב.

[ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו] לא י[ ]ק שנ׳[430] והחוט המשולש לא
[במהר]ה ינתק וכן הוא אומ׳[431]
חונה מלאך יי׳ [סבי]ב ליראיו. תניא[432] היה ר׳ אומ׳ אין לך [אחד] מישר׳ שאינו עושה
מאה [מצות]
5 בכל יום קורא [את שמע]
[ ]
- - - -

<דף 3 ע״א>[433]
1 לו ש״נ׳[434] אני הנה בריתי אתך והיית לאב המון גוים. א׳ ר׳[435] כל המנחש סופו להביא
עליו ש[נ׳[436] כי] לא נחש [ביעקב] וגו׳. וכך שנו ה״ק במשנה[437] איזהו
המנחש האומר פיתו נפלה מפי מקלי נפל מידי צבי הפסיקי עורב קרא לי שועל [ ]
מ[שמא]לי אל תתחל בי שחרית הוא חודש
הוא מוצאי שבת הוא. לא תנחשו[438] ה״ה המנחש בעופות ובכובים וכן כיוצא בהן, לא

430 קהלת ד, יב.
431 תהלים לד, ח.
432 תוספתא ברכות ו, כד (מהדורת ליברמן, עמ׳ 40); ירושלמי ברכות ט, ה (דף יד ע״ד; עמ׳ 76); ובשניהם: ר׳ מאיר אומר.
433 דף זה נחתך לרוחבו לשש רצועות (43G1-43G6; שו׳ 1-6, 7-15, 16-25, 26-34, 35-44, 45-48), והם שימשו לחיזוק השדרה של כרך 43. החלק המרכזי של כל רצועה הודבק לשדרת הספר, והחלק הימני והשמאלי הודבקו לכריכה הפנימית של הספר, זה מימין וזה משמאל. הרצועות השתמרו כמעט בשלמותן, חוץ מהחלק הימני של הרצועה השלישית (שו׳ 16-25), שאבד. הטקסט השתמר באופן גרוע, וחלק מהאותיות שבאמצע הרצועות נדבקו במהופך לכריכה, ולעתים אות אחת נותרה בקלף והאות הסמוכה לה נדבקה לכריכה, וכן הלאה. קריאתי מבוססת על צילומי אולטרה־סגול.
434 בראשית יז, ד. וראה בבלי נדרים לב ע״א: ׳תניא רבי אומר גדולה מילה שאין לך מי שנתעסק במצות כאברהם אבינו ולא נקרא תמים אלא על שם מילה שנאמר התהלך לפני והיה תמים וכתיב ואתנה בריתי ביני ובינך׳. הדיון כאן הוא בענייני ניחוש (שו׳ 1-6), בעיקר על פי הסוגיה בנדרים שם. בעקבות זאת הובא גם המשך הסוגיה, אף שאיננו קשור לעניין זה (שו׳ 6-19), וכן הובאה סוגיה נוספת מהפרק הסמוך במסכת נדרים (שו׳ 19-31). שאילתא זו איננה מסתיימת במסקנה הלכתית.
435 ירושלמי שבת ו, י (דף ח ע״ד; עמ׳ 400-401): ׳אמ׳ ר׳ לוי כל המנחש סופו לבוא עליו, ומה טע׳ כי לא נחש ביעקב, כי לו נחש׳. וראה גם להלן, הערה 439.
436 במדבר כג, כג.
437 הדברים אינם מצויים לפנינו במשנה. והשווה תוספתא שבת ז, יג (מהדורת ליברמן, עמ׳ 27): ׳אי זהו מנחש האומר נפלה מקלי מידי נפלה פתי מפי קרא לי איש פלני מאחרי קרא לי עורב נבח בי כלב עבר נחש מימיני ושועל משמאלי ופסק צבי את הדרך לפני אל תתחיל בי שהרי שחרית היא וראש חדש היא ומוצאי שבת היא׳. וראה גם בבלי סנהדרין סה ע״ב-סו ע״א.
438 ויקרא יט, כו; ספרא, קדושים, פרק ו הל׳ ב (דף צ ע״ב-ע״ג; הציטוט לפי כ״י וטיקן, הספרייה

תעוננו [ז]ה המעביר על העינים וחכמים או׳
אילו אוחזי עינים, ר׳ עקי׳ או׳ אילו שקובעין עיתים ושעות ואו׳ היום יפה לצאת היום
יפה ל[יקח, למוד]י ערבי שביעיות להיות ח[טים] יפות
עקירת קטניות להיות חיטים רעות. וא׳ ר׳ לוי[439] כל המנחש סופו לבוא עליו מה
תעמ׳ [ ] ואמר׳ [ ] כי לא נחש ביעקב, למד אלף, אלא
מידה[440] כנגד מידה. תני רב אחא בריה דר׳ אלעזר[441] בתוכה כעת יאמר לישר׳
וגו׳. וא׳ ר׳ אלעז׳[442] מפני מ[ה נ]ע[נש] אברהם אבינו /
שיש[תעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים] מפ[ני] שהפריז על מידותיו של הק׳
שנ׳[443] ויאמר י״י אלהים במה אדע כי אירשנה. ר׳ יוחנן אמ׳
[שה]פ[ריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה] שנ׳[444] ויאמר מלך סדום אל אבר׳ תן לי
הנפש וגו׳. וירק[445] את ח[ניכ]יו, רב ושמו׳ [חד] אמ׳ שהריקן
בת[ורה וחד] א[מ׳] שהריקן [בזהב]לה [ ] ת[ ]א א׳ רמי בר אבא אליעזר [ש]קול
כנ֯ד כולן ואית [דבעי] מימר[446] מיניין אליעזר בגימטריא

האפוסטולית (ebr. 66): ׳לא תנחשו כגון אלו שהן מנחשין בחולדה ובעופות ובכוכבין וכן כיוצא בהן. לא תעוננו אלו אוחזי עינים, ר׳ ישמעאל או׳ זה המעביר על העינים, ר׳ עקיבה או׳ אלו נותני עיתים, כגון אלו שהן אומרין לימודות ערבי שביעיות להיות יפות, עקידות קטניות להיות רעות׳.

439 בבלי נדרים לב ע״א: ׳אמר רבי כל המנחש לו נחש שנאמר כי לא נחש ביעקב, והא בלמ״ד אל״ף כתיב, אלא משום מדה כנגד מדה׳; ירושלמי שבת ו, י (ראה לעיל, הערה 435).

440 שורה זו חתוכה ורק ראשי האותיות נותרו בה (תחתית האותיות של שתי המילים האחרונות מצויות ברצועה הסמוכה). במילה ׳אליעזר׳ ניכרת היטב רק האות ל׳, והשלמתי מסברה את שאר האותיות.

441 ראה ירושלמי שבת ו, י (דף ח ע״ד; עמ׳ 401): ׳אמ׳ ר׳ אחא בר זעירא כל מי שאינו מנחש מחיצתו לפנים כמלאכי השרת, ומה טע׳ כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל׳. בבלי נדרים לב ע״א: ׳תני אהבה בריה דרבי זירא כל אדם שאינו מנחש מכניסין אותו במחיצה שאפי׳ מלאכי השרת אין יכולין ליכנס בתוכה שנאמר כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל וגו׳׳.

442 ראה בבלי שם: ׳אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים מפני שעשה אנגרייא בת״ח שנאמר וירק את חניכיו ילידי ביתו, ושמואל אמר מפני שהפריז על מדותיו של הקדוש ברוך הוא שנא׳ במה אדע כי אירשנה, ורבי יוחנן אמר שהפריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה שנאמר תן לי הנפש והרכוש קח לך׳.

443 בראשית טו, ח.

444 שם יד, כא.

445 בבלי שם: ׳וירק את חניכיו ילידי ביתו רב אמר שהוריקן בתורה ושמואל אמר שהוריקן בזהב, שמנה עשר ושלש מאות א״ר אמי בר אבא אליעזר כנגד כולם, איכא דאמרי אליעזר הוא דחושבניה הכי הוי׳.

446 לפנינו בבבלי: ׳איכא דאמרי׳. וראה לעיל, הערה 83.

10 שלש מאות ושלשה[447] [עשר]. [ו]א' [ר'] אמי בן אבא[448] כל השנה כולה השטן[449] חוץ
מיום הכיפור', מה טעם, שהשטן בגימטריא שלש מאות
ששים [ואר]בע, וחמשה הן,[450] ⸢מ⸣אתה א[ין] השטן מקטרג ביום הכיפור'. וא' רמי בר
אבא[451] עקב אשר שמ[ע א]בר' וג',[452] מניין עק"ב עסק אברהם
בתורה חוץ משלש שנים. וא' רמי בר אבא[453] כתחילה המליך הק' את אברהם על
מאתים וארבעים ושלשה איברים ואחר כך המליכו על
מאתים וארבע' ושמונה איברים, אילו הן שתי עיניו שתי אזניו וראש הגוויה. וא' רמי
בר אבא[454] מה [היא] דכת'[455] עיר קטנה ואנשים בה
[מעט, ע]ר קטנה [זה] הג[וף וא]נשים בה מעט אילו איבריו של אדם ובא אליה מלך
גדול וסבב אותה [זה יצר] הרע ובנה עליה מצדים גדולים
15 [אלו עוו]נות ומצא בה איש מסכן וחכם [זה] יצר טוב ומלט הוא את העיר בחכמתו זו
תשובה מעשים טובים,[456] אשר היו בעיר[457] אילו איבריו /
[שתי עינים ושתי ידים ושתי רגלים ו]⸢שתי אזנים⸣ וראש הגויה והפה. וא' ר' זכריה
בשם ר' ישמע'[458] ביקש הק' להוציא כהונה משם בן
[נח שנ'][459] ויברכהו [ו]⸢ב⸣רוך אל ⸢ע⸣ליון, [אמר לו] אבר' כלום מקדימין
ברכת העבד לברכת [ר]בו, [ב]אותה שעה א' הק' לאבר' ממך

447 צריך להיות: ושמונה.
448 בבלי נדרים לב ע"א-ע"ב: 'ואמר רמי בר אבא השטן בחושבניה תלת מאה ושיתין וארבעה'.
449 צריך להוסיף: מקטרג [י' ברודי]; או: שולט (השווה מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט, ג, עמ' תשעה: 'אין השטן שולט באדם ביום הכיפורים'; וראה שם בהערה 13).
450 כלומר 365 ימים בשנה.
451 בבלי נדרים לב ע"א: 'וא"ר אמי בר אבא בן ג' שנים הכיר אברהם את בוראו שנא' עקב אשר שמע אברהם בקולי, חושבניה מאה ושבעין ותרין'.
452 בראשית כו, ה.
453 בבלי נדרים לב ע"ב.
454 בבלי שם.
455 קהלת ט, יד.
456 צריך להיות: ומעשים טובים. ואולי צריך להשלים: 'ומעשים טובים, מעשרה שליטים', וטעה הסופר בגלל דמיון המילים מעשים/מעשרה.
457 קהלת ז, יט.
458 בבלי נדרים לב ע"ב, בשינוי: 'אמר רבי זכריה משום רבי ישמעאל ביקש הקדוש ברוך הוא להוציא כהונה משם שנאמר והוא כהן לאל עליון, כיון שהקדים ברכת אברהם לברכת המקום הוציאה מאברהם שנאמר ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ וברוך אל עליון, אמר לו אברהם וכי מקדימין ברכת עבד לברכת קונו, מיד נתנה לאברהם שנאמר נאם ה' לאדני שב לימיני עד אשית אויביך הדום לרגליך ובתריה כתיב נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על דברתי מלכי צדק על דיבורו של מלכי צדק, והיינו דכתיב והוא כהן לאל עליון, הוא כהן ואין זרעו כהן'.
459 בראשית יד, יט-כ.

[תצ]א הכה[ונה שנ'][460] אתה כהן לעו' על דברת[י] מלכ' צד', על
דיבורו של מלכי צדק, וכת'[461] והוא כהן לאל עליון, הוא כהן
[ואין זר]עו [כהן]ג[ו]'. א' ר' [ ]א בר חנינא[462] מפסולת הלוחות
העשיר משה רבינו דכת'[463] פסול לך, פסילתן תהא שלך
[למשה][464] רבינו [ו]לזרעו שנ'[465] כתוב לך את
הדברים האלה, בג[ ]ם לך, ומשה נהג בה בטוב עין
[א]ין[466] [השכינה] שורה אלא על חכם גיבור
ועשיר, חכם דכת'[467] עיר גיבורים עלה חכם, גיבור
[עמודיה]ם שלשה וא[דניהם שלש]ה[468] משואן ארבעים
סאה,[469] ראה גבורתו של משה דכת' אשר[470]
[מ]ש' פסול לך.[471] וא' ר' יוח'[472] כל הנביאים כולם
שהתנבאו לישר' היו [ע]שירים, ומניין לנו ממשה ושמואל
ועמו[ס ויונה. במשה כת'[473] לא חמור אחד] מהם נשאתי וגו', במה הכת' מדבר, אתה
אמר בחינם וכי יש אדם שהוא לוקח חינם ממון חבירו,

460 תהלים קי, ד.
461 שם יח.
462 בבלי נדרים לח ע"א.
463 שמות לד, א.
464 ראה בבלי שם: 'אמר רבי יוסי בר' חנינא לא ניתנה תורה אלא למשה ולזרעו שנאמר כתב לך פסל לך, מה פסולתן שלך אף כתבן שלך, משה נהג בה טובת עין ונתנה לישראל, ועליו הכתוב אומר טוב עין הוא יבורך וגו''.
465 שמות לד, כז.
466 בבלי שם: 'אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו'; שבת צב ע"א: 'אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה'. לא מצאתי בספרות חז"ל את המשך הדרשה שלהלן.
467 משלי כא, כב. השווה ויקרא רבה, לא, ה (עמ' תשכב; ובמקבילות): 'עלה חכם, זה משה'.
468 שמות כז, יד.
469 לא מצאתי מקור לכך שעמודי המשכן (או האדנים) שקלו ארבעים סאה.
470 אולי יש לתקן: עשר. השווה בבלי שבת צב ע"א: 'דכתיב (שמות כו, טז) עשר אמות ארך הקרש וכתיב (שם מ, יט) ויפרש את האהל על המשכן ואמר רב משה רבינו פרשו'; בבלי נדרים לח ע"א: 'אמר ר' יוחנן אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו, וכולן ממשה, גבור דכתיב ויפרוש את האהל על המשכן ואמר מר משה רבינו פרסו וכתיב עשר אמות ארך הקרש וגו''; לקח טוב, שמות מ, יח, עמ' 221: 'ויקם משה את המשכן, בוא וראה כמה גבורתו של משה רבינו שהקים לבדו את המשכן, מיכן אמרו אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו אלא על גבור וחכם'.
471 שמות לד, א.
472 בבלי נדרים לח ע"א.
473 במדבר טז, טו.

25 אלא א[פילו] בשכ[ר ל]א הי[ה, מ]ג[יד][474] שהיה עשיר שנ׳ פסול לך, שתהא פסולת שלך. שמו׳ שכת׳ בו[475] את מי עשקתי ואת מי רצותי, במה // [ ]א לוקח ממון חבירו חינם, אלא שהיה עשיר ולא היה צו[ך] למה שנ׳[476] ותשובתו הרמתה כי שם [ביתו] שהיה ה[ולך ביתו ע]מו. א׳ רבא גדול שא׳ בשמו׳ יותר ממה שא׳ במשה רבינו, שבמשה כת׳[477] ולא הריעותי את אחד [מהם, וב]שמוא[ל כת׳[478] ואת מי עשקתי] ואת מ[י] רצותי, לא באונס ולא ברצון ולא היה שוכר מהן. עמוס שכת׳ בו [479] ויאמר עמוס אל אמציהו לא [נביא אנכי וגו׳ כדמתרגם] רב יוס[ף][480] אילא [תרגו]מא דהאי קרא לא הוינן ידעין מה הוא אילהין גבר׳א מרי גיתי אנא ושיקמין אית לי

30 בשפלתא. [יונה שכת׳ בו[481] ויתן שכרה] וג׳, [א׳ ר׳ רו]מניס מלמד שנתן שכר כל הספינה וכמה שנים עשר אלף זהובים.[482] וא׳ ר׳ יוח׳[483] כל אותן ארבע{׳} [יום שעשה משה בהר היה לו]מד [תורה ומ]שכחה, כל כך למה להזהיר[484] את הטיפשין, ולבסוף נתנה לו במתנה שנ׳[485] ויתן אל משה ככלותו וגו׳ [ ][486] ל֯הלבין פני [הונאת] דברים כמה ששנו חכמ׳[487] לא תונו איש את עמיתו[488] זה הונאת דברים, יכול זו הוניית ממון

474 ייתכן שיש לקרוא כאן כמו בשורה הסמוכה: צורך [י׳ ברודי].
475 שמואל א יב, ג.
476 שם ז, יז.
477 במדבר טז, טו.
478 שמואל א יב, ג.
479 עמוס ז, יד.
480 לפנינו בבבלי הדברים מצויים יותר בקיצור: ׳כדמתרגם רב יוסף ארי מרי גיתי אנא ושקמין לי בשפלתא וגו׳׳ (וכך גם בתרגום יונתן שבידינו; ראה: כתבי הקדש בארמית, ג: תרגום יונתן לנביאים אחרונים, מהדורת א׳ שפרבר, ליידן 1962, עמ׳ 427). ד״ר יואב רוזנטל העירני שאפשר שהמילים היתרות כאן הן גיליון שחדר לגוף הטקסט.
481 יונה א, ג.
482 לפנינו בבבלי: ד׳ אלפים דינרי.
483 ראה בבלי נדרים לח ע״א: ׳וא״ר יוחנן בתחלה היה משה למד תורה ומשכחה עד שניתנה לו במתנה שנאמ׳ ויתן אל משה ככלותו לדבר אתו׳; ירושלמי הוריות ג, ח (דף מח ע״ב; עמ׳ 1429): ׳אמר ר׳ יוחנן כל אותן ארבעים יום שעשה משה בהר היה למד תורה ומשכחה ובסוף נתנה לו במתנה כל כך למה בשביל להחזיר את הטיפשים׳.
484 לפנינו בירושלמי: להחזיר.
485 שמות לא, יח.
486 כאן מתחילה שאילתא חדשה. ואולי יש להשלים: ׳ואסר הק׳ לישראל׳ (כמו להלן, ליד הערה 503), או: ׳ואסור להן לישראל׳ (כמו להלן, ליד הערה 531).
487 ספרא, בהר, פרק ד הל׳ א (דף קז ע״ד).
488 ויקרא כה, יז.

כש[הוא אומר[489] אל תונו] איש את [אחיו הרי אונאת] ממון, הא מה אני מקיים אל תונו איש את עמיתו זו הונ[את] דברים. וא' רב נחמ' בר יצחק[490]

כל [המלבין] פני [חבירו]ו ברבים [כאילו שופך דמים], א' ר' חנינא שלשה יורדין לגיהינם ואינם עולים ואילו הן המלבין פני חבירו ברבים והבועל /

35 אשת [איש] של[491] הק' [ד]ומין כמלך בשר ודם ש[הם] צועקים על השיני תחילה ואחר כך הוא דן, חוץ

מן ה[ ] חבירו[ ] הק' בעצמו יוצא נצב על החומה ועושה את הדין שנ'[492] הנה יי' נצב על חומת אנך

[ובידו אנך] חבירו שיחליש דעת חבירו אחר על ידיו נופל בגיהינם, דתנ'[493] [ר]אה חמרים מבקשים

תבוא[ה ל]א [י]אמר לכו אצ[ל פלוני] והו[א]ש[ה מ[י]מיו. וכל מי שהוא חוזר בו בתשובה אינו צריך לפרוט את מעשיו.[494] א' רב ששת[495]

חצוף עלי [מי] שהוא פור[ט את] מעש[יו] שנ'[496] אשרי נשוי פשע כסוי חטאה. א' א' צ' ל'[497] כיון שאמ' חכמ' מי שהוא גורם

40 להתבייש על ידיו נופל בגהינם, מי ש[ ] אחרים מתחשדין[498] בו מהו, ראוי לו לשתוק כיון דא' רב ששת חצוף עלי מי שהוא

פורט את מעשיו [ ], או שמא הואיל [ ] חשודין בו ראוי להודות ולפרסם חטאו. בו' ש' ול'[499] דא' ר' שמו' בן נחמן בשם ר'

יוח'[500] כת'[501] יחי ראובן וגו' [וזאת] ליהודה וא[ ] בשם רב כל אותן השנים שהיו

489 שם יד.

490 בבלי בבא מציעא נח ע"ב.

491 אינני יודע מה מקורו של המשפט שלהלן.

492 עמוס ז, ז. השווה בבלי שם נט ע"א: 'הכל נפרע בידי שליח חוץ מאונאה, שנאמר ובידו אנך'.

493 שם נח ע"ב: 'אם היו חמרים מבקשין תבואה ממנו לא יאמר להם לכו אצל פלוני שהוא מוכר תבואה ויודע בו שלא מכר מעולם'.

494 ראה ירושלמי יומא ח, ט (דף מה ע"ג, עמ' 602): 'תני צריך לפרוט את מעשיו דברי ר' יהודה בן בתירה, ר' עקיבה אומר אינו צריך לפרוט את מעשיו'.

495 בבלי סוטה ז ע"ב.

496 תהלים לב, א.

497 אבל אתה צריך ללמוד.

498 חושדין. ראה כעין זה בירושלמי, עבודה זרה א, ז (דף מ ע"א; עמ' 1381): 'ואם מתחשד הוא אסור'.

499 בוא ושמע ולמד.

500 השווה בבלי בבא קמא צב ע"א: 'דאמר ר' שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן מאי דכתיב יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר וזאת ליהודה, כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון עד שבא משה ובקש רחמים, אמר לפניו רבונו של עולם מי גרם לראובן שיודה יהודה, מיד שמע ה' קול יהודה'.

501 דברים לג, ו-ז.

ישר' במדבר היו עצמותיו של יהודה מגולגלין עד
שבא [מ]שה וביקש עליו רחמים, א' לפני[ו רב]ון כל העולמ' מי גרם לראובן שיודה
יהודה, וזאת ליהודה, מיד שמע י"י קול יהודה,
ניחא יהודה הודה בשביל תמר וראובן [ ] הודה בשביל שלא יחשדו כל אחיו. וכך
למדנו, מי שהוא עושה דבר ואחרים [נ]חשדו /
45 בשבילו, והוא עשאו בסתר והודה בשביל שלא יבוא לידי חשד על אחרים, הק' מ[ ]
לו [חכמים] יגידו ולא כיחדו מאבותם
להם לבדם נת' הא',[502] וכן הלכה נוהגת. ואסר הק' לישר' לשחוט שה נקבה ובנה
או [ ]או [ ]הן ובנותיהן או בנותיהן
והן ביום אחד כמה שנ'[503] ושור או שה וגו'. ולא אסרה תורה שחיט' אותו ואת בנו
אלא בש[וח]ש [ ]כר' מאיר באותו ואת בנו[504] כש׳
שכך שנו חכמ'[505] השוחט ונמצא טריפ' השוחט לעב' זרה השוחט פרת חטאת ושור
הנסקל ר' מאיר [מ]חייב ור' שמע' פוטר, השוחט /
<דף 3 ע"ב>[506]
1 ונתנבלה בידו והנוחר והמ[עק]ר פטור מ[שום] אותו [ואת] בנו. מה טעמיה דר' מאיר,[507]
נאמ' כאן לא תשחטו ונאמ' [ ][508] איש איש מבית ישר' אש' ישחט
וגו' ואל פתח אהל מועד וג', מ[ה] שחיטה [ ]ואף על פי ש[אינ]ה כשירה [
אותו] ואת בנו [טב]ח טבח והכן[509] וטבוח אמ' להם
יוסף שחטו לפניהם טבח א' לטבח ה[ ]ר[אוי]ש א' לו [
]של אינן אוכלין. ושווין שאם
שחט את אמה ואחר כך שחט את ה[ ]וכן [שנו] חכ[מ'][510] אותו ואת בנו,
[אין לי אלא אותו ואת] בנו, אותו ואת אמו מניין תל'

502 איוב טו, יח-יט. ראה תוספתא ברכות ד, יח (מהדורת ליברמן, עמ' 23): 'מפני מה זכה יהודה למלכות מפני שהודה בתמר, הוסיפו הן מעצמן אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבתם להם לבדם נתנה הארץ וגו''.

503 ויקרא כב, כח.

504 ראה בבלי חולין פה ע"א: 'ראה רבי דבריו של רבי מאיר באותו ואת בנו ושנאו בלשון חכמים'. אינני יודע מה פשר המילה האחרונה בשורה זו.

505 משנה חולין ה, ג (כגרסת כ"י קויפמן. בדפוסים: 'רבי שמעון פוטר וחכמים מחייבין').

506 לרישום הקטעים מהם מצורף עמוד זה ראה לעיל, הערה 433.

507 בבלי חולין פה ע"א: 'מאי טעמא דרבי מאיר באותו ואת בנו, אמר ר' יהושע בן לוי גמר שחיטה שחיטה משחוטי חוץ, מה התם שחיטה שאינה ראויה שמה שחיטה אף הכא נמי שחיטה שאינה ראויה שמה שחיטה'.

508 ויקרא יז, ג-ד.

509 בראשית מג, טז.

510 בבלי חולין פב ע"א.

לו׳ לא תשחטו, הרי כאן שנים כול׳ כדכת׳[511] [ונתחיי]בו ישר׳ לעסוק בתורה וללמוד בה יום ולילה שנ׳[512] והגית בו יומם ולילה, כן הוא [או׳][513] אם לא בריתי יומם ולילה. וחייב א[דם] להגות [שאין[514] ה]תורה מתקיימת אלא במי שממית / עצמו עליה שנ׳[515] זאת התורה אדם כי ימות באהל. ובמקום שאין רב ללמדו חייב לגלות[516] [ ] שהוא [ ] לגלות ולילך בדרך שאין בה סכנה אדם חייב לגלות וללמוד תורה ולמסור עצמו [ ]מא מה [ ] לא בשמים היא[517] הא אילו היות בשמים צריך לעלות א[חרי]ה, ולא מעבר לים [היא ה]א א[י]לו היית מעבר לים אתה צריך לילך אחריה. ו[כ]שם[518] שאדם חייב בכ[בוד ה]מקום כך הוא חייב בכבוד אביו ואמו שנ׳[519] כבד את י״י מהונך וכת׳[520] כבד את אביך ואת אמך, הקיש[521] כיבוד אב ואם לכיבוד המקום [ ] מה שאומ׳ לו אביו לעשות לו רצונו ולשמוע לו לא [יעבור] על פיו של אביו, אלא אם כן אמ׳ לו לעבור על אחת מן מצו[ ] לא ישמע לו כיון שאומ׳ לו אביו לעשות דבר. [היתה][522] לפניו [מצו]ה אחרת והוא מבקש להתעסק ואם

511 אפשר שהמחבר מפנה כאן לדברים שכתב במקום אחר בחיבור. ראה כעין זה לעיל, ליד הערה 411: ׳כדכ׳ בפרש׳ ויקחו לי תרומה׳.

512 יהושע א, ח.

513 ירמיהו לג, כה.

514 בבלי שבת פג ע״ב: ׳אמר ריש לקיש אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באהל׳.

515 במדבר יט, יד.

516 השווה משנה אבות ד, יד.

517 דברים ל, יב; בבלי עירובין נה ע״א: ׳והיינו דאמר אבדימי בר חמא בר דוסא מאי דכתיב לא בשמים היא ולא מעבר לים היא, לא בשמים היא שאם בשמים היא אתה צריך לעלות אחריה ואם מעבר לים היא אתה צריך לעבור אחריה׳.

518 בבלי קידושין ל ע״ב.

519 משלי ג, ט.

520 שמות כ, יב.

521 בבלי שם; ספרא, קדושים, פרשה א הל׳ ה והל׳ י (דף פו ע״ד-פז ע״א): ׳נאמר כבד את אביך ואת אמך ונאמר כבד ה׳ מהונך, הקיש כיבוד אב ואם לכיבוד המקום [...] יכול אם אמר לו אביו ואמו לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה ישמע להם, תלמוד לומר ואת שבתותי תשמורו, כולכם חייבים בכבודי׳.

522 בבלי קידושין לב ע״א: ׳אלעזר בן מתיא אומר אבא אומר השקיני מים ומצוה לעשות, מניח אני כבוד אבא ועושה את המצוה, שאני ואבא חייבים במצוה. איסי בן יהודה אומר אם אפשר למצוה ליעשות ע״י אחרים תיעשה על ידי אחרים וילך הוא בכבוד אביו. אמר רב מתנה הלכה כאיסי בן יהודה׳.

יש אחר שמתעסק ועושה ה[ ]יעשנה והוא הולך ועושה מה שאומ' לו אביו, ואם לא [יעש]ה אותן תחילה ואחרכך הוא עושה

רצונו של אביו. א' א' צ' ל'[523] מי שהוא דר עם אביו ואמו ורבו ש[הוא] מלמדו תורה, כולם דרים במקום אחד, הרי הוא עושה ש[ ]ת[524]

15 למד תורה מרבו ועושה רצון אב[יו ו]אמו, מהו שאם היה לבן [ ]ם[525] אחד שהוא מתיירא ממנו, מהו שיהא מותר להניח אביו /

ואמו ולגלות במקום אחד ללמוד תורה, מה אנו אומרים, הואיל והוא עו[סק] בתורה [ ]א בשביל

זה שהוא מצערו אינו יכול לעסוק לו בתורה ומותר לו להניח אביו ואמו [ו]לגלות מ[ ] אמ' רבא

ואמרי לה בשם רב יהוד' בן שמו' ב[ר] מרתא[526] כל אותן השנים שהיה יעקב אבינו למד [בבית עבר לא נענש] ממי את למד

כשם[527] שנכסה יעקב מאביו [כך נכסה יוס]ף מאביו, יעקב כמה נתכסה ארבע עשרה שנה[528] [ ] לבן בש[תי]

20 בנותיו ושש שנים בצא[נו, ושתי שנים] בסוכות הרי שלשים ושש שנים, בן כמה [ ] שנה[529] וכשעמד לפני פרע[ה בן שלש]ים שנה שנ'[530] ויוסף בן שלשים שנה בעומדו פרעה [ ]

נשתייר שלש עשרה שנים, ושבע [מש]בע שני השבע ושתי שנים מן שבע שני רעב הרי ע[שרים ושתים שנים]

מאביו, אלא ללמדך שכל אות[ם ארבע] עשרה שהיה יעקב אבינו למד תורה ממנו [ ]

אביו ואמו וגלה ללמוד תור[ה] מעבר ולא נענש [על]יה. ואסור להן לישר'[531]

523 אבל אתה צריך ללמוד.

524 אולי יש להשלים: שתי מצוות.

525 אולי יש להשלים: אדם.

526 בבלי מגילה טז ע"ב: 'אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, שכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש' (וראה לעיל, הערה 127).

527 ראה שם יז ע"א.

528 כלומר יעקב נתכסה ארבע עשרה שנים בבית שם ועבר וארבע עשרה שנים נוספות בבית לבן עבור שתי בנותיו (על פי בראשית לא, מא: 'זה לי עשרים שנה בביתך עבדתיך ארבע עשרה שנה בשתי בנתיך ושש שנים בצאנך').

529 אפשר שיש להשלים מקצת מן החסר: '[שנ' יוסף בן שבע עשרה] שנה' (בראשית לז, ב).

530 שם מא, מו (וצריך להיות: בעמדו לפני פרעה).

531 השווה שאילתות, שאילתא פט (ויקרא, עמ' מה): 'דאסיר להון לדבית ישראל למיכל חמירא ביומי דפסחא, ומאן דאכיל חמירא ביומי דפסחא קאי בכרת שנאמר כי כל אוכל מחמצת

שלא [שנ'[532] ולא י]ראה

25 לך חמץ וג', ולא סוף דבר שהוא אסור לשבעת הימים אלא אפילו [אחר] ימי הפסח [
] דתנינ[ ][533] חמץ /

של נוכרי שעבר עליו מותר ב[ה]נייה כשעבר הפסח, של ישר' אסור שנ' לא יראה לך
חמץ וג' [כי הוו נפקי שבעה יומי פס]חא פוקו

ואיתו לנו חמרא דבני חילא. א' א' צ' ל'[534] חנות של ישר' ומליי[535] של ישר'
ושוכרין גוים פרע[לים] ג[וי]ם נכנסים [שם ונמצא חמץ] אחר הפסח,

אסור בהנייה או שמא אחר [ ]היו הולכין והחמץ של גוי מותר בהנאה. ותכך שמ'
בו' ו[ש]'[536] ששנו חכמ'[537] חנות של גוי ומליי של גוי

והפועלים של ישר' נכנסין ויו[צאין ל]שם ונמצא חמץ אחר הפסח אסור בהנאה לפי
שאחר [החנו]ת והמליי אינן[538] [ ] והחמץ של ישר'

30 הוא ואסור בהנייה וכן הלכה [נוהגת]. ונתחייבו ישר' במצוות בכורה,[539] שכל מי
שיש לו [בכו]ר חייב לפדותו כ[יו]ן שהוא [מ]של[י]ם

שלשים יום שנ'[540] ופדוייו מב[ן חדש ת]פדה. ואדם שהוא לוקח שתים שלש נשים

ונכרתה. וכי היכי דאסיר באכילה הכי נמי אסיר בהנאה, דאמר חזקיה מניין לחמץ בפסח שאסור בהנאה שנאמר לא יאכל חמץ, לא יהיה בו היתר אכילה. וחמץ של נכרי שעבר עליו הפסח מותר לישראל בהנאה, ושל ישראל אסור בהנאה. ושל נכרי שעבר עליו הפסח אפילו באכילה נמי שרי, והאי דקתני בהנאה, משום דישראל, כי הא דאמר רבא כד הוינן בי רב נחמן כי הוו נפקין שבעה יומי דפסחא הוה אמר לן אייתו לי חמירא דבני חילא' (המשך השאילתא שם שונה לגמרי מזו שלפנינו).

532 שמות יג, ז.

533 משנה פסחים ב, ב; בבלי שם ל ע"א.

534 אבל אתה צריך ללמוד.

535 מלאי; סחורה (ראה כעין זה: תוספתא חלה א, ג [מהדורת ליברמן, עמ' 275]).

536 בא ושמע. אינני יודע לבאר את שתי המילים הקודמות. וראה גם להלן, הערה 560.

537 בבלי פסחים לא ע"ב, כגרסת מקצת כתבי היד (ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1623; ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 T 14a; מינכן 6; אוקספורד, בודלי Opp. Add. fol. 23 [נויבאואר 366]); וכן גרסת ר' חננאל שם (דהיינו, כל עדי הנוסח הישירים והעקיפים של מסכת פסחים שאליעזר שמשון רוזנטל כינה 'לישנא אחרינא', ונוסף עליהם כאן גם כ"י אוקספורד; ראה א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות־עריכה בחקר התלמוד הבבלי, תרביץ, נז [תשמ"ח], עמ' 9–11). ואילו לפנינו בבבלי להפך: 'חנות של נכרי ומלאי של נכרי ופועלי ישראל נכנסין ויוצאין לשם חמץ שנמצא שם אחר הפסח מותר באכילה ואין צריך לומר בהנאה' (וכן בתוספתא שם, ב, ה–ו [מהדורת ליברמן, עמ' 145–146], אך ראה שם בחילופי הנוסח). וראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 86, הערה פ; ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 489–491.

538 אולי צריך להיות: אנו הולכין ['י ברודי].

539 'שאילתא' זו חריגה במבנה שלה; אין בה שאלה (וראה להלן, הערות 551, 554) ויש בה שימוש כפול בביטוי 'כך שנו חכמים' (ראה להלן, ליד הערות 552, 553).

540 במדבר יח, טז.

בתולות [וילדו] לו בנים [ ] בבכורה [שנ׳[541] וכל בכו]ר
אדם בבניך תפדה. ולוייה וכ[הנת ש]נישאו לישר׳ וילדו ממנה בנים אינ[ן] חייבין
פדיון שנ׳[542] [פטר] רחם בבני ישר׳, ולא [ב]לוייה ולא
בכוהנת. ומי שיש[543] פטר חמ[ור] חייב לפדותו בשה שנ׳[544] ופטר חמור תפדה בשה.
ואם פדה אותו [ ]עצמו אפי׳ [בכ]די דמי כסף אחד
פדוי הוא.[545] ואם הביאו לפני הכל[ ] א׳ רבא[546] אם אמרו לו דמי הגדי הזה ואמ׳
אני[547] פודה אותו אלא בכסף אחד צריך לפדות את השה /
35 כמה ששוה בכור של פטר רחם [ ] עד שיהא פודה אותו אסור ב[ ] /
[ ] צריך לו שאינו שוה /
כלום מביאין את ה[ ][548] ועורפין אותו מצוארו מאחוריו והורגין אותו שנ׳[549] [ואם]
ל[א תפדה וערפתו] / נת]ערב [ ] הפטר רחם /
בבהמת אחרת וא[ינו יוד]ע איזה הוא, מביא שה מחזר על [כו]להן ואומ׳ [ ] /
[ ] תופקע ממנו קדושתו ותחול /
[ ]על זה השה ונותנו לכ[הן].[550] מי[551] שלקה מן הגוי או עז או כבשה או פרה או
חמורה [ ] / [ ] ואינו יודע אם ילדו אם לא ילדו. /
כך שנו חכמ׳[552] זה הכלל [כל] שיזוע שבכרה אין בו לכהן כלום וכל שלא ביכיר[ה]
ה[רי זה] / לכהן ואם ספק יאכלו [ב]מומיו לבעלים. /
40 כך שנו חכמ׳[553] רבן שמ[עון בן] גמל׳ או׳ הלוקח הבהמה מן הגוי אינו חושש שמא בנה
של / אח[רת היה] נכנס לתוך ע[דרו וראה] את /
הבכירות אינו חושש שמא בנה של זו בא לו אצל זו ושמא בנה של זו בא לו אצל /[
]ה. והלכה[554] [ ] כרבן שמעו׳ בן גמל׳ או כחכמ׳. /

541 שמות יג, יג; בבלי קידושין כט ע״ב.
542 שמות יג, ב. וראה בבלי בכורות ד ע״א ושם מז ע״א. והשווה לקח טוב, שמות יג, ב, עמ׳ 72: ׳בישראל ולא בלוים, מיכן אמרו לויה שנשאת לישראל בנה פטור מפדיון הבן׳.
543 לפי העניין צריך להוסיף: לו [י׳ ברודי].
544 שמות לד, כ.
545 ראה בבלי בכורות י ע״ב: ׳תפדה – כל שהוא׳.
546 אינני יודע את מקור הדברים.
547 אולי צריך להיות: איני [י׳ ברודי].
548 אולי יש להשלים: הקופיץ. ראה משנה בכורות א, ז.
549 שמות יג, יג.
550 ראה משנה בכורות א, ד.
551 כאן מתחילה השאלה, וייתכן שחסר כאן הטרמין הקבוע: א׳ א׳ צ׳ ל׳ (=אבל אתה צריך ללמוד).
552 משנה בכורות ג, א.
553 שם ב.
554 ייתכן שהמשפט צריך להיות מנוסח בלשון שאלה: א׳ א׳ צ׳ ל׳ הלכה.

נשמעה מן הדה[555] ד[ ] הלכה כרבן שמע' בן גמל',[556] וכן הלכה נוהגת.
והוזהרו [יש]/ר' במצות בכורה שאילו אשה שהיפילה /
פעם ראשונה וחזרה ועברה פעם שנייה, מהו שיהא פטור מליתן חמש סלעים /
[ל]כהן, ולענין [ ][557] שיטול. כך שנו חכמ'[558] /
יש בכור לנחלה ואינו [ב]כור לכהן, יש בכור לכהן ואינו בכור לנחלה, בכור לנחלה
ולכ/הן, ויש ש[אינו] בכור ל[א לנ]חלה ולא לכהן /
45 ואיזו בכור לנחלה ואינו [בכור] לכהן וגו' במתפ"ת בבכורות. א' א' צ' ל'[559] [ ]
אשה שע[ברה] תאומים שני זכרים ובעת לידת[ה]
יצא פדחת של אחד מהן [ונתנ]ה בו החיה סימן [וחזר] ונכנס ואחר כך יצא השיני ואחר
[כך יצ]א הראשון של סימן שיצא פדחתו,
איזה הבכור שיתן חמש ס[לעים ל]כהן ולעיניין בכור לנחלה שיטול פי שנים. ותכך
שמ"[560] ר' חלבו שאל לר' שמו' בר נחמן[561] מה
ראה יעקב ליטול הבכורה מ[ראו]בן וליתנה ליוסף, א' ליה בשביל מה שכת[562] וילך
ראובן ויש[כב], אית דאמרין מפני שבילבל מצעה /
<דף 4 ע"א>[563]
11 [ ]
[צניעות]
שהיתה ברחל מסרה אותו הסימן ללאה[564] [
ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף]
וגו'[565] עד עכשיו לא רצה לילך, א' לו כיון שנולד יו[סף והיה בית]

555 המחבר חרג כאן מהניסוח הרגיל שלו, בעברית: 'בא ושמע ולמד', והשתמש בביטוי המקביל בארמית גלילית (ראה מוסקוביץ, טרמינולוגיה, עמ' 493-494; עסיס, אוצר לשונות, ב, עמ' 1142-1145).
556 ראה בבלי בכורות כג ע"ב-כד ע"ב.
557 אולי יש להשלים: כהן מהו; או: פי שנים מהו.
558 משנה בכורות ח, א.
559 אבל אתה צריך ללמוד.
560 קריאתן של שתי מילים אלו מסופקת מאוד. ולא העתקתי כך אלא משום שטרמין זה – שאינני יודע את פירושו – מצוי גם לעיל, ליד הערה 536.
561 ראה בבלי בבא בתרא קכג ע"א, בצירוף בבלי שבת נה ע"ב.
562 בראשית לה, כב.
563 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: חלקו העליון של העמוד חסר; שו' 13-15: 44A (נותר רק החלק התחתון של היריעה); חסר; שו' 33-35: 44D1; חסר; שו' 38-49: 44D.
564 ראה בבלי בבא בתרא קכג ע"א.
565 בראשית ל, כה. וראה בבלי שם ע"ב: 'בעא מיניה ר' חלבו מר' שמואל בר נחמני, כתיב ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו', מאי שנא כי אתיליד יוסף, אמר ליה ראה יעקב אבינו שאין

15 יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש וגו׳,[566] אותו [ ]
[ ] /[567]
33 [ ] בסוף נודע הדבר
שמחמת ישראל אוהבה נתגיירה בשביל אותו שהיה חשוד עליה, מהו שתהא כשירה להתגייר, מה אנו אומ׳ מיכוון[568] שנודע הדבר
35 שמחמת בשביל אותו שחשוד עליה נתגיירה אינה גיורת, או שמא הואיל וקיבלה עליה את כל המ[צו]ות הרי היא גיורת, אם תימצי[569]
[לומר]
[ ] /
[לפני][570] זעמו מי יעמד ומי יקו׳ בחר׳ אפו,[571] ר׳ אחא פתח לעלוקה שתי בנות הב הב,[572] א׳ ר׳ אלעזר שתי כיתות של מלאכי חבלה עומדין
על פתח גיהינם[573] ואומרין הב הב אייתי אייתי. למה נק[רא] שמה גיהינם, גיא שקול נהמתה הולך מסוף העולם ועד סופו. ולמה
40 נקרא שמו תפתה,[574] שהכל נכנסין שם בפיתוייו של יצר הרע. ר׳ יוחנן פתח עוברי בעמק הבכא מ[עין ישי]ת ידו,[575] מהו יעטה מורה,
מלמד שהרשע מתודה כשם שהמצורע מתודה ואומ׳ אני פל׳ בן פל׳ עברתי עבירה פלונית ביום [פלו]נ׳ במקום פל׳ במעמד פלו׳ ופלונ׳.
שלשה שערים יש לגיהינם,[576] אחד בים ואחד במדבר ואחד ביישוב. שבים מניין, מבטן שאול שיו[עת]י,[577] שבמדבר מנין, וירדו הם וכל

זרעו של עשו נמסר אלא ביד זרעו של יוסף שנאמר והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש וגו׳׳.

566 עובדיה א, יח.

567 חסר כאן כשליש דף.

568 מכיוון.

569 חסרות כאן כשתי שורות בלבד (במעבר בין קטע 44D1 לקטע 44D), ונראה ששאילתא זו הובאה ללא מענה.

570 מכאן ועד להלן, עמ׳ 117, ליד הערה 606 מקבילים הדברים למסכת גיהנם, על נוסחיה השונים, וחסרה בהתחלה רק הכותרת. על חשיבותו של נוסח זה של מסכת גיהנם ראה לעיל במבוא, עמ׳ 54–60.

571 נחום א, ו. והשווה בבלי עבודה זרה יז ע״א.

572 משלי ל, טו.

573 על הכתיב של מילה זו במקורות קדומים ראה לעיל, הערה 142.

574 ישעיהו ל, לג. וראה בבלי עירובין יט ע״א. ראה גם להלן, ליד הערה 602.

575 תהלים פד, ז: ׳מעין ישיתוהו׳.

576 בבלי עירובין יט ע״א.

577 יונה ב, ג.

אשר להם חיים שאולה,[578] שביושב[579] מנין, שנ'[580] נאם י"י אשר אור לו בציון ותנור לו בירוש'. חמשה מיני אש יש בגיהינם, יש אש אוכלת ושותה, ושותה ואינה אוכלת, אוכלת ולא שותה, לא שותה ולא אוכלת, ויש אש אוכלת אש ויש בה גחלים כהרים ויש בה גחלים
כגבעות ויש ב[ה] גחלים כים הגדול ויש בה גחלים כאבנים גדולות, יש בה שמונה נהרות של זפת וגפרית מושכין ורותחין. נחתם גזר
דינו של רשע מלאכי חבלה דוחפין אותו על פניו ואחרים מקבלין מהן ודוחפין אתו על פניו, מיד גהינם פוערת פיה ומקבלת
אותו שנ'[581] לכן הרחיבה שאול נפשה ופערה וגו', לפי[582] שאין בידו מצוה אחת שת[כרי]ע עליו לכף זכות, אבל מי שיש בידו ת[ורה] והייסורין
רבים עליו ניצל מדינה של גיהינם שנ'[583] גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע, [שבטך] אילו הייסורין משע[נתך] אילו זו התורה,
המה ינחמוני. פרק ב. ר' יוח' פתח ועיני רשעים תכלינה,[584] גוף שאינו [כלה] נשמה [שאינה][585] יוצאה ואש שאינה /

<דף 4 ע"ב>[586]

11 [ ]
[ ]
[בכל[587] ערבי שבתות מוליכין אותם בין שני הרים של שלג ומניחין אותן ובמוצאי שבת מניחין אותן] למקומן לגיה[נם]
[ ] בראשית דהק' אומ' להן לרשעים אר'

578 במדבר טז, לג.
579 צריך להיות: שביישוב.
580 ישעיהו לא, ט.
581 שם ה, יד.
582 בנוסחים 1-3 של מסכת גיהנם (ראה עליהם לעיל במבוא, עמ' 55-56): למי.
583 תהלים כג, ד.
584 איוב יא, כ.
585 כך יש להשלים, על פי כ"י דרמשטט, ספריית המדינה Cod. Or. 25, דף 27ג ('ונשמתך שאין יוצא') כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 303, דף 266א ('ונשמתה שאינה יוצאה') וארחות חיים חלק שני, כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1367, דף 279א ('ונפש שאינה יוצאה'). בדפוס ראשון של מסכת גיהנם ובכתבי יד אחרים: 'ונשמתו יוצאה', או 'נשמה יוצאה' (על כל עדי הנוסח הללו ראה לעיל במבוא, עמ' 55-56).
586 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: ההתחלה חסרה; שו' 13-16: 44A (נותר רק החלק התחתון של היריעה); חסר; שו' 34-36: 44D1; שו' 37-49: 44D.
587 ההשלמה על פי נוסח 3 של מסכת גיהנם (כ"י אוקספורד, בודלי Heb. d. 11, דף 16א; נדפס בספר הזכרונות, סוף עמ' 100. על נוסח זה ראה לעיל, עמ' 56).

15 [לכם שאף בגיהנם אתם גוזלים שנא'[588] ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו. פרק ד.[589]
כל י"ב] חודש נעשין אפר והרוח מפזרתן תחת
[כפות רגלי הצדיקים דכתיב[590] ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם][591] /
33 [ ]
וכן כל השמות הללו [ ] וכן [ ]
35 ליתן לישר' ולא מצא להם מידה טובה אלא עניות שמתוך כך מכוונין לבן למקום
ונעשין יריאי שמים על ידי עניות.[592]
ר' שילא אמ' למה תשובת רשעים דומה[593] לשני בני אדם שביקש אחד מהם לילך
למדינת[594] היה או' לחבירו חבירי הוי זן /
לאנשי ביתי בשוה פרוטה תבלין, [בשוה פר]וטה ירק, א' לו [ ]
איני יודע אלא כל מה [הו]צאה כתוב לי על ה[ ]א שכת' לו יותר מעשר
מנה, מיד היה צ[ועק],
א' לו חבירו מפני מה אתה [בוכ]ה, כלום כתבתי עליך מה שלא הוצ[אתי], א' לו לאו,
ועכשיו מפני מה א[ ]ין בוכה, מה את[ה]
40 בשר ודם שיש לפניך ש[כיחה]עת כתבת עלי כך, מלך מלכי המלכים הק' שאין
לפניו לא עולה ולא שכיחה[595] ולא משוא
פנים ולא מקח שוחד[596] על א[חת] כמה וכמה. דב' אח', למה תשובת רשעים דומה,[597]

588 איוב כד, יט.
589 השלמתי כך על פי מסכת גיהנם, דפוס ראשון (וכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 10484, דף שכט ע"ד, המקביל לו; על שניהם ראה לעיל, עמ' 55), משום שחלוקת הפרקים שם תואמת לזו שלפנינו. בכתבי יד אחרים של מסכת גיהנם החלוקה לפרקים שונה.
590 מלאכי ג, כא; תוספתא סנהדרין יג, ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 434); בבלי ראש השנה יז ע"א.
591 חסרות כאן שורות רבות.
592 כך מסתיים נוסח 2 של מסכת גיהנם (ראה עליו לעיל, עמ' 55–56): 'לפי שחזר הקב"ה על כל מדה טובה לתת להם לישראל ולא מצא אלא עניות שמתוך עניות לומדין תורה ואין להם לחם לאכול ומתוך כך מתייראין מהקב"ה' (כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1367, דף 280ב; נדפס: בית המדרש, ה, עמ' 51). וראה בבלי חגיגה ט ע"ב: 'מאי דכתיב (ישעיהו מח, י) הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עני, מלמד שחזר הקדוש ברוך הוא על כל מדות טובות ליתן לישראל ולא מצא אלא עניות'.
593 על סדרת הדרשות שלהלן, שכולן פותחות במילים 'למה תשובת רשעים דומה', ראה לעיל, עמ' 59–60.
594 צריך להוסיף: הים.
595 שכחה.
596 הלשון על פי משנה אבות ד, כב.
597 משל זה הובא על ידי רב נסים גאון, חיבור יפה מהישועה, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תשי"ד, פרק כז, עמ' פד: 'ומשלו על זה החכמי' ז"ל שני משלים. הראשון, לאדם שקנה שתי פרות [...] פעם ברחה אחת מהן אל המדבר ונשארה שם זמן רב עד שחזרה למקומה [...] שמח

לאחד ש[ל]ק[ח] שתי פרות והעמידן על
אבוס אחת,[598] ברחה אחת מהן [ו]הלכה לה למדבר, סוף ארבעים או חמשים יום חזרה,
בעל הפרות באיזו מהן שמח, בזו
שברחה או בזו שלא ברחה, הוי או' בזו שברחה וחזרה. אף כך הק' שמח ברשעים
כשהן עושין תשובה לפניו. ד' א'[599] למה
תשובת רשעים דומה, לשני בני אדם שגוזלין וגונבין ועושין כל מעשים מקולקלים
ביחד, אחד מהם עשה תשובה לפני
45 מותו, תופשין אותו ומוליכין אותו אצל צדיקים לגן עדן, ושלא עשה תשובה מוליכין
אותו אצל הר[שע]ים לג[יהנם],
ו[אומ'] שמא יש חנופה, אני וחברי גזלנו ועשינו מעשים מקולקלים ביחד ועכשיו
מוליכין אותו לגן עדן ולי לגיהנם
[ ] לו שוטה בעו', חבירך עשה תשובה לפני מותו לפיכך
מוליכין אותו לגן עדן, ואתה לא עשית תשובה.
[ואומ'] להם בבקשה מכם המתינו לו[600] עד שא[עש]ה תשובה, א' לו שוטה שבעולם
מה שעשית כבר [ ] בעולם [ ]ה
ואינו דומה לע[ ] והעולם [הבא] דומה לשבת, אם התקין מאכל בערב שבת אוכל
בשבת ואם לאו מהיכן הוא

<דף 5 ע"א>[601]

1 [כי ערוך]
מאתמול תפתה[602] על ש[ם מ]עשיה שהיא ע[ ]ו[ ]ה[603] בגיא הינום. א' רב נחמן בר

בה בעלה שמחה רבה ועלץ בה [...] והיא נעשתה יותר חשובה מן האחרת, כי שבה לאחר שהתייאש ממנה' (המשל השני שהובא שם הוא על אודות שני שתילים, שאחד מהם עשה פרי רק לאחר שנים רבות. קטע הגניזה שהדפיס גינצבורג, גנזי שכטר, א, עמ' 202 [ראה עליו לעיל, ליד הערה 156], פותח במשל זה. ואפשר שבדף שלפניו, שאבד, הובא גם המשל הראשון).

598 צריך להיות: אחד.

599 דבר אחר. והשווה לנוסח המדרש בגנזי שכטר, א, עמ' 191–192 ועמ' 202–203; מדרש קהלת רבה, א, טו (מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' 110–113), ובמקבילות הרשומות שם.

600 צריך להיות: לי [י' ברודי].

601 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: השורה (או השורות) הראשונה חסרה; שו' 2–11, ימין: 44G1; שו' 12–15, ימין: 44B; שו' 16–32, ימין: חסר; שו' 33–34, ימין: 44C1; שו' 35–48, ימין: 44C; שו' 4–26, שמאל: 44G2; שו' 26–47, שמאל: 44G3; שו' 48, שמאל: 44G4 (פיסה זעירה).

602 ישעיהו ל, לג.

603 אולי צריך להיות: ערוכה. ראה בבלי עירובין יט ע"א.

יצחק[604] כל המתפ[תה ביצרו יפול שם. גן עדן][605]

א[ם ב]ארץ יש֗ר֗ היא [פתח]ה בית שאן [ואם] ערבייא היא פתחה בית גרם ואם בין הנהרות [ ].[606]

[תינ]וק [ש]היא מכיר את א֗מו֗ מהו שתתנהו אמו למינקה אחרת. שנו חכמ֗[607] כמה היא [מניקתו שתי שנים] / [ר' יהודה אומר] ש֗[מנה] ע֗ש֗ר֗ [חודש]. /

5 שמו[א]ל֗ א֗מ֗ [אין] הלכה [כר' י]ה֗ו֗ד֗.[608] תינוק[609] שהוא מכיר את אמו אין ר֗א֗ו֗ ליתנו למניקה אח[רת] / וימות, ואסורה להינשא לאיש /

עד שתגמול את בנה. מ[ע]שה[610] היה ובא לפני רבינו שמו֗ א֗מ֗ לכו והושיבו [ ] / מכירה אינה רשאה ליתניהו למניק[ה] /

א[ח]רת. ל[כמ]ה ימים הול[ד] מכיר את אמו[611] א֗ רב יהודה בשם רב שלשה [חדשים] / שלח לו שמו֗ לר֗ יוח֗ לכמה ימים /

[הי]כרתה את אמך א֗ לו לשבעת ימים היכרתי את אמי ואת החי֗ה֗ [ואת] / כל הנשים שהיו בבית המילה, הח֗[יר] /

שמו֗ תשובה לר֗ יוחנן א֗ [לו] אני בשעה שנולדתי היכרתי את ה[ ] / אצל אמי, באותה שעה אמ֗ רבא[612] /

10 הלכה כר֗ יוח֗ ע֗ד֗ חמשים יום הוולד מכיר את אמו. שאל֗.[613] מי שה[יה חולה ומוטל

604 בבלי שם, באנונימיות.

605 שם: 'גן עדן אמר ריש לקיש אם בארץ ישראל הוא בית שאן פתחו ואם בערביא בית גרם פתחו ואם בין הנהרות הוא דומסקנין פתחו'.

606 כאן מסתיימת מסכת גיהנם.

607 משנה גיטין ז, ו.

608 כנראה על פי בבלי כתובות ס ע"ב: 'רב ושמואל דאמרי תרוייהו צריכה להמתין עשרים וארבעה חדש חוץ מיום שנולד בו וחוץ מיום שנתארסה בו'.

609 תוספתא נידה ב, ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 642): 'תינוק המכיר את אמו אין נותנין אותו למיניקת אחרת מפני סכנות נפשות'.

610 בבלי כתובות ס ע"א: 'ההיא דאתאי לקמיה דשמואל אמר ליה לרב דימי בר יוסף זיל בדקה, אזל אותבה בדרי דנשי ושקליה לברה וקמהדר ליה עלייהו, כי מטא לגבה הות קא מסוי לאפה, כבשתנהי לעינה מיניה, אמר לה נטף עיניך קום דרי בריך'.

611 שם: 'עד כמה, אמר רבא אמר רב ירמיה בר אבא אמר רב שלשה חדשים ושמואל אמר שלשים יום ורבי יצחק אמר ר' יוחנן חמשים יום'; ירושלמי כתובות ה, ה (דף ל ע"א; עמ' 983): 'כמה יהא לו ויהא מכירה, ר' ירמיה בשם רב שלשה חדשים, והוה ר' זעירא מסתכל ביה, אמ' ליה מה את מסתכל בי, נימר לך מן ההיא דשמואל, דאמ' שמואל ג' ימים, שמואל כדעתיה, שמואל אמ' חכים אנא לחייתא דילדין לי, ר' יהושע בן לוי אמ' חכים אנא לגזורה דגזרין לי, ר' יוחנן אמ' חכים אנא לנשייא דצבתין עם אימא'.

612 ראה בבלי שם: 'אמר רב שימי בר אביי הלכה כרבי יצחק שאמר משום רבי יוחנן'. המילים 'באותה שעה' הן תוספת של המחבר.

613 פסקה זו הובאה בספר 'בשר על גבי גחלים' (ראה זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 66, סי' 15) ועל פיו ניתן להשלים את הפגמים שבכתב היד. וראה לעיל, הערה 185.

במטה ואמ׳] / אם מתי מחולי זה כתבו גט ותנו /
לאשתי [וכתבו] ונתנו באמצע ונתרפא וחזר ומת, מהו שיהא גטו [גט. תא שמע דתני[614]
בית שמי אומרים פוטר] / הוא אדם את אשתו בגט שיני[615] ובי[ת] /
היל׳ אוסרין. א׳ ר׳ יוח׳ זו שאמרו בית שמי צרי[כה גט שיני והוא שנתייחד עמה ונתרפא,
א]/בל אם לא נתרפא ולא עמד ממיטת[ו] /
כל עיקר אותו הגט גט הוא והוא כשר.[616] ואם בא ה[יבם וא״ל יבמתו את, מביא עדים
שנתרפא ולא נ]/תן לה גט שיני וצריכ׳ לחלוץ ואסור[ה] /
ליבם.[617] שנו חכמ׳[618] מי שהלך בעלה למדינת הים ו[ ] / שלש
שנים כיון שהגיע גט לידה
15 צריכה להמתין שלשה חדשים משום גט ישן[619] ה[ ] / אצל
ביתו או אצל רבו או אצל
[וכן] היל׳. היה[620] ר׳ מאיר אומ׳ כופין (לה)
[ללויה שנ׳[621] ויראו השמרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו הראנו נא] את מבוא העיר
ונעשה[622] עמך ח[סד]
[ומה חסד עשו עמו שכל אותה העיר הרגו לפי חרב ואותו האיש ומשפחתו שלחו. וילך[623]
האיש אר]ץ החתים ויבן עיר וי[קרא שמה]
[לוז מלאך המות] לא נכנס בה

614 משנה גיטין ח, ד.
615 כך גם בספר ׳בשר על גבי גחלים׳, וכן להלן בשורה הסמוכה: ׳גט שיני׳. אך צריך להיות: בגט ישן [׳י ברודי].
616 משפט זה (שהושלם כאן על פי ספר ׳בשר על גבי גחלים׳) תמוה, שהרי לדעת בית שמאי הגט כשר. לפנינו בבבלי גיטין פא ע״א-ע״ב הדברים מצויים בשינוי מהותי: ׳אמר רבה בר בר חנה אמר ר׳ יוחנן מחלוקת בשראוה שנבעלה, דבית שמאי סברי אדם עושה בעילתו בעילת זנות ובית הלל סברי אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, אבל לא ראוה שנבעלה דברי הכל אינה צריכה הימנו גט שני׳.
617 בספר ׳בשר על גבי גחלים׳ מסתיימת כאן ההעתקה, ונוסף שם (אולי על פי שו׳ 16 להלן): וכן הלכה.
618 אף כאן, הדברים אינם מצויים בספרות חז״ל שלפנינו בניסוח שכזה. והשווה תוספתא יבמות ו, ז (מהדורת ליברמן, עמ׳ 20): ׳המשליש גט לאשתו ואמר אל תתנוהו לה אלא לאחר שלשה חדשים, כיון שהגיע גט לידה מותרת לינשא מיד ואינו חושש שמא גט ישן הוא׳.
619 הדברים תמוהים, שהרי אין קשר בין גט ישן להמתנת שלושה חודשים.
620 בבלי סוטה מו ע״ב.
621 שופטים א, כד.
622 צריך להיות: ועשינו.
623 שם כו. בבלי שם: ׳ויקרא שמה לוז הוא שמה עד היום הזה, תניא היא לוז שצובעין בה תכלת היא לוז שבא סנחריב ולא בלבלה נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה אלא זקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן יוצאין חוץ לחומה והן מתים׳.

20 [א]ת נשמתן. והרי דברים
קל וחומר[624]
[חזקיה א׳ בפיו] עקם להם ר׳ יוח׳ א׳
באצבעו הר[אה]
[להם. תניא כוותיה דר׳ יוחנן בשביל שכנעני זה הראה באצבעו גרם הצלה לו ולזרעו] עד סוף
כל הדורות וכל שאין [מלוה]
[ומתלוה כאילו שופך דמים ויאמרו[625] אנשי העיר אל אליש]ע הנה נא מושב
העיר טוב [כאשר]
[אדני ראה] חינים הן, חן האשה בעיני בע[לה][626]
25 [ ]קו א׳ ויתקלסו[627] [בו] ויאמר׳
לו עלה
[קרח ויפן[628] אהריו ויראם /
ויקללם בשם י״י
[מי[629] ש]קנא את אשתו ואמ׳ לה
אל תדברי [עם]
[ ] וכשם שהיא אסורה לבעלה
כך היא
[שנו חכמ׳ במש]נה[630] אילו נאמרין בכל לשון פרשת
ס[וטה]
30 [על[631] מה היא שו]תה על עיסקי קינוי וסתירה ובמה הי[א]

624 בבלי שם: ׳והלא דברים קל וחומר, ומה כנעני זה שלא דיבר בפיו ולא הלך ברגליו גרם הצלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, מי שעושה לויה ברגליו על אחת כמה וכמה. במה הראה להם, חזקיה אמר […]׳.
625 מלכים ב ב, יט; בבלי שם מז ע״א.
626 בבלי שם: ׳אמר רבי יוחנן שלשה חינות הן חן מקום על יושביו חן אשה על בעלה חן מקח על מקחו׳.
627 מלכים שם כג; בבלי שם מו ע״ב.
628 מלכים שם כד.
629 על הזיקה שבין שאילתא זו לספר שאילתות דרב אחאי, שאילתא קלז (שאילתות, במדבר, עמ׳ ח-יד) ראה לעיל במבוא, עמ׳ 30-31. בשאילתות, שם: ׳דאילו מן דקני לה לאיתתיה ואמר לה אל תדברי עם איש פלוני, ונפקי סהדי דאיסתתרא בהדיה דההוא פלוני, אסירא לגברה, וכי היכא דאסירה לגברה הכי אסירא להוא דקני לה מיניה, דתנן כשם שהיא אסורה לבעל כך אסורה לבועל׳.
630 משנה סוטה ז, א. חסרה כאן השאלה (השווה להלן, ליד הערה 644: ׳ולעניין השא׳ בו וש׳ ול״). בשאילתות דרב אחאי, כאן: ׳ברם צריך, בעל שמחל על קינויו, קינויו מחול או אינו מחול […]׳.
631 בבלי סוטה לב ע״ב.

[שותה במקידה של חרש על מה נטמאת על עסקי שחוק וילדות ובמה היא נטמאת ב]שוגג או במזיד באונס או ברצון ו[כל]

[כך למה שלא להוציא לעז על מים המרים. וידוי מעשר מנלן דכתיב[632] ואמרת לפני י״י אלהיך בערתי הקודש] מן הבית. וא׳ ר׳ יוח׳ משום ר׳ שמע[ון] /

בן יוחי ואמרי לה משום ר׳ יוסי בן זימרה[633] מפני מה תיקנו תפילת לחש מפני שלא יתביישו עו֯ב/[רי ע]בירה [ ] שלא חלק הכת׳ [מקום בין] /

חטאת לעולה. קריית שמע מניין, דתני קריית שמע ככתבה דבר׳ ר׳ מאיר[634] וחכמ׳ או׳ בכל לשון / [ ]ה[635] בכל לשון שהוא יודע, כדי ש[יהא] /

35 [יודע כל[636] השואל צר]כיו בלשון ארמי אין מלאכי השר[ת]

[נזקקי]ן לו לפי שאינן מכירין לשון ארמי, והתני מעשה בשמע׳ הצדיק[637] ששמע בת קול מבית / [קד]שי הקדשים שאמ׳ נצחו טליא בא[ ][638] /

[ב]אנטוכיא, אית דבעי מימר[639] [ ] הוא גברי[אל] ברכת המ[זון] / [ואכל]ת ושבעת וברכת[640] כדי שיהא יוד[ע] /

[למי מבר]ך לפיכך מברך בכל לשון. א׳[641] רב חנה בר ביזנ[א] בשם ר׳ שמע׳ חסידא יוסף שקי[דש שם ש]/מים בסתר הוסיפו לו אות אחת מ[שמו] /

של הק׳ שנ׳[642] עדות ביהוסף שמו, יהודה שקידש שם שמים בפרהסיא נקרא כולו על שמו [של הק׳ לפ]/יכך זכה יהודה לממשלה בישר׳ [שנ׳][643] /

632 דברים כו, יג.

633 לפנינו: רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי. לשמועות אחרות של ר׳ יוחנן בשם ר׳ יוסי בן זימרה ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ׳ 161.

634 לפנינו: ׳דברי רבי׳; ואף בהמשך הסוגיה: ׳מאי טעמא דרבי׳.

635 ראה בבלי שם: ׳קרית שמע מנלן, דכתיב שמע ישראל, בכל לשון שאתה שומע׳; ירושלמי סוטה ז, א (דף כא ע״ב; עמ׳ 933): ׳אמ׳ ר׳ מנא מגילת אסתר היה יודע לקרותה אשורית ולעז אינו יוצא אלא אשורית, בלעז יוצא בה בלעז, וכן יוצא בה בכל לשון שהוא יודע, ותפילה – כדי שיהא יודע לתבוע צרכיו, וברכת המזון – כדי שיהא יודע למי מברך׳.

636 בבלי סוטה לג ע״א.

637 לפנינו: ׳יוחנן כהן גדול שמע בת קול מבית קדש הקדשים שהוא אומר נצחו טליא דאזלו לאגחא קרבא לאנטוכיא, ושוב מעשה בשמעון הצדיק ששמע בת קול מבית קדש הקדשים שהוא אומר בטילת עבידתא׳. וכן הוא בתוספתא סוטה יג, ה-ו (מהדורת ליברמן, עמ׳ 231-232).

638 אפשר שמילה פגומה זו אינה אלא מילוי שורה; ואם כך הוא, לא חסר כאן בטקסט דבר.

639 לפנינו: ׳אי בעית אימא בת קול שאני דלאשמועי עבידא ואי בעית אימא גבריאל הוה דאמר מר בא גבריאל ולימדו שבעים לשון׳. וראה לעיל, הערה 83.

640 דברים ח, י. וראה לשון התלמוד הירושלמי, לעיל הערה 635.

641 בבלי סוטה י ע״ב.

642 תהלים פא, ו.

643 שם קיד, ב. וראה בבלי סוטה לז ע״א.

היתה יהודה לקדשו ישר׳ ממשלותיו. ולעניין השא׳ בו[644] וש׳ ול׳ דא׳ ר׳
יאשיה[645] סח לי ר׳ זעירא / [מש]ם אנשי ירושל׳ שלשה אם ביקשו /
למחול מוחלין [ו]אילו הן סוטה ובן [סורר] ומורא[646] וזקן ממרא, סוטה לא מתני׳ היא
ושבעלה אינו רוצה / [להש]קותה, סברין למימר עד שלא נכתב[ה] /
המגילה, אתא [מימר] ואפילו משנכתבה המגילה אבל אם נמחקה המגילה לא. והדא
דתני בעל / [שמ]חל על קינויו מחול לא אמרו אלא /
[קוד]ם סתירה, לאחר סתירה מאי,[647] פליגי בה רב אחא ורבינא כול׳ עד אלא שמ׳ מי׳
הבעל שמחל על / [קינ]ויו לאחר סתירה אינו מחול שמ׳ מי׳, /
וכן הילכ׳. שאילה.[648] שאסור לישר׳ לעשות מלאכה שיש בה טורח בחולו של
מועד [שנ׳] ש/[שת ימ]ים תאכל מצות וגו׳[649] ושנו חכמ׳ ביום /
השביעי עצרת, מה שביעי[650] אף כל ששה עצורים הא לא מסרך הכת׳ אלא לחכמ׳
לומר לך אי[זה י]/ום אסור ואיזה יום מותר איזו /
מלאכה אסורה ואיזו מלאכה מותרת. ואמרו חכמ׳ כל דבר שיש בה הפסד או אבד
מותר לע[שותו] / בחולו של מועד כגון שעורים[651] /
שמותר לקצוץ בחולו של מועד שלא יאבדו. א׳ א׳ צ׳ ל׳[652] חיטים מהו לקוצרן
בחולו של מועד, מ[ה] / [אנו א]ומר׳ שאף החיטים [מו]תר[ים] /
אותן שהן א[ ]ת מותר ל[ק]צרן אלא אמרת ואם היגיע זמנן להיקצר ואחרכך הביאו
עשר[ ] / [ ]רות אבל [ ] /

644 בוא; ראה לעיל, הערה 33.

645 ירושלמי סנהדרין ח, ד (דף כו ע״ב; עמ׳ 1308). וראה לעיל במבוא, עמ׳ 30–31. פרופ׳ שלמה נאה הודיעני כי סוגיה זו מצויה גם בירושלמי סוטה ד, ב (עמ׳ 924 שו׳ 16), אלא שהיא נשמטה בכתבי היד על ידי ׳גרש׳ ונשתמרה רק בקטע מגניזת אירופה (פרמה, ארכיון המדינה 5271; ראה V. Bocchi, P.F. Fumagalli and L. Masotti, *Hebraica parmensia — Da molti luoghi e tempi: frammenti di memoria ritrovata*, Parma 2014, pp. 64–65, no. 29). קטע זה עתיד להתפרסם בקרוב בספרו של י׳ זוסמן על קטעי הירושלמי מן הגניזה, וסימנו שם: סוטה ד.

646 כך – ומורא – גם בקטע פרמה.

647 בבלי סוטה כה ע״א.

648 פסקה זו (עד דף 5 ע״ב שו׳ 11) היא עיבוד של שאילתות דרב אחאי, שאילתא קצב (שאילתות, דברים, עמ׳ קו–קיג). תודתי לבני חגי שהעמידני על עניין זה. וראה על כך לעיל במבוא, עמ׳ 28–30.

649 דברים טז, ח; בבלי חגיגה יח ע״א.

650 צריך להוסיף: עצור [י׳ ברודי].

651 ראה בבלי מועד קטן יב ע״ב.

652 אבל אתה צריך ללמוד.

<דף 5 ע"ב>[653]

1 [ ] [ ]

[ ] או שמא הוא[יל]בר עצב כיון שהוא הולך [ללו]ת ואינו מ[קיים ו]שמ[חת] בחגך[654] ילך ויקצר

[ ] שנו חכ]מ' במשנה[655] ר' אלעזר בן יעקב או' מושכין את המים מאילן [לאילן] ובלבד שלא [ישקה]

[את השדה כולה, ואם היתה שדה מטוננת מו]תר.[656] שנו חכמ'[657] חומת העיר שנפלה חוזר ובונה אותה ואם [היתה] עיר הסמוכה לספר /

5 סותר [ובונה כדרכו. מי] / שהיה יינו [ו]מ'.[658] א' רב נחמן בר יצחק הלכה כר' יוסי.[659] א' רב נחמ' ב[ר י]צחק מא[ן] תנא שינוי /

[ב]מועד [בדבר האבד דלא כר' יוסי][660] / הלכה כר' יוסי, א' רב חמא בר [ג]וריא הילכות [מועד] כהילכות כותים. א[מ']ר[661] /

[ ]/בר'[662] דהוה דריש בחולא דמועדא מילין דשר[יין. שנו] חכמ'[663] טוחנין במועד /

653 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: השורה (או השורות) הראשונה חסרה; שו' 2-4, ימין: חסר; שו' 5-26, ימין: 44G2 (מטושטש מאוד); שו' 27-47, ימין: 44G3; שו' 48, ימין: 44G4 (פיסה זעירה); שו' 2-11, שמאל: 44G1; שו' 12-15, שמאל: 44B; שו' 16-32, שמאל: חסר; שו' 33-35, שמאל: 44C1; שו' 36-48, שמאל: 44C.

654 דברים טז, יד. הלשון בשאילתות (לעיל, הערה 648), עמ' קח: 'ברם צריך חיטי מאי, מי אמרינן כיון דפסדן שרי למיחצד בחולי דמועדא, או דילמא הני מילי היכא (פסדן) דאי שבקן עשרה יומי, אבל ארבעה חמשה יומי לא פסדן מידי. אם תמצא לומר חיטי אסור דלא פסדן, אין לו מה יאכל מאי, מי אמרינן כיון דסגי ליה למיזף אסור, או דילמא כיון דבעי למיזף עציבא ליה מילתא ולא מקיים ושמחת בחגך, מאי'.

655 משנה מועד קטן א, ג.

656 בבלי שם ו ע"ב.

657 השווה תוספתא שם א, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 367): 'חומת העיר שנפרצה גודרין אותה, גדרוה ונפרצה אין גודרין אותה, אם היתה סמוכה לספר סותרה ובונה כדרכו'. תוספתא זו מובאת כפי הנראה גם בשאילתות (לעיל, הערה 648), עמ' קיא; ראה לעיל, הערה 49. (על שימושם של גאוני בבל בתוספתא ראה ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ב, ירושלים תרצ"ח, מבוא, עמ' 7-13.)

658 משנה מועד קטן ב, ב.

659 בבלי שם יב ע"א.

660 בשאילתות (לעיל, הערה 648), עמ' קיב: 'מאן תנא שינוי במועד בדבר האבד דלא כר' יוסי [...] דהא אמר סיני הלכה כר' יוסי'.

661 השווה שאילתות, שם: 'למאי הלכתא, אמר רב דניאל בר רב קטינא לומר עקורות הן ואינן למדות זו מזו'.

662 השווה שאילתות, שם: 'שמואל כי דריש בחולי דמועדא מילי דשריין דריש ואזיל כל מילי דשריין, וכד דריש מילי דאסירן דריש ואזיל כל מילי דאסירן'.

663 בבלי מועד קטן יב ע"ב.

[לצורך המועד ושלא לצורך המועד אסור]/שׁ[664] דרב שרא למיחצד בחולא
דמועד איקפד שמו' ולמה[665] /
[ש]/לא יאמרו אלא בחיטים התיר רב [ ]
שלא היה לו מה /
10 יאכל ולמה איקפד שמו' [והלכתא] / שעורים מותר חיטים אסור ואם אין
לו מ[ה יא]כל אפילו חיטים מותר /
[וכן הלכה. יבמה[666] ג' חדשים הראשונים ניזונת] / משל בעלה מיכן ואילך אינה
ניזונית לא משל [בעל] ולא משל יבם. עמד /
יבמה [בדין וברח נזונת משל יבם] / [צריכה להמתין שלשה חדשים] / חוץ מיום שנתארסה
בו[667] וגבי מניקה /
צריכה להמתין עשר[ים וארבעה חדשים] / [חוץ מיום שנולד] / בו וכן הלכ'.
החולץ[668] למעוברת והיפילה ר' יוחנ' אמ' /
אינה צריכה [חליצה מן האחים] / [ ]/ע' לריש לקיש[669]
החולץ למעוברת צריכה חליצה מן /
15 האחים. א' רבא הל[כתא]אשׁת[ ] / [הכותב[670] נכסיו לבנו לאח]/ר
[מו]תו האב אינו יכול למכור מפני שהן [כתובין] ל[בן] /
[והבן אינו] יכול למכור [מפני שהן ברשות האב]
[ ] האב ו[ ] לא [ ]
[ ]כה לאחד מה[ ] ש[ ]
[ ]ה עד שיאמ' פל[ ]
20 [י]במה שנפלה לפני יבם [ק]טן מהו[671] להפ[ ]

664 כנראה יש להשלים: בוא וש' (=ושמע); השווה שאילתות, שם, עמ' קיג: 'ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון תא שמע'.
665 השווה שאילתות, שם: 'ואמאי איקפד, והא אמר מר דשערי שפיר דמי למיחצד, דחיטי הוה. אי הכי אמאי שרא רב, אין לו מה יאכל הוה, ושמואל לא סיימוה קמיה'.
666 בבלי יבמות מא ע"ב; כתובות קז ע"ב.
667 בבלי יבמות מג ע"א: 'והא רב ושמואל דאמרי תרוייהו צריכה להמתין ג' חדשים חוץ מיום שמת בו וחוץ מיום שנתארסה בו, ההוא לענין מינקת איתמר, דרב ושמואל דאמרי תרוייהו צריכה להמתין כ"ד חודש חוץ מיום שנולד בו וחוץ מיום שנתארסה בו [...] והלכתא צריכה להמתין כ"ד חודש חוץ מיום שנולד בו וחוץ מיום שנתארסה בו וצריכה להמתין ג' חדשים חוץ מיום שמת בו וחוץ מיום שנתארסה בו'.
668 בבלי יבמות לה ע"ב.
669 אולי יש להשלים: סיוע' לריש לקיש. ראה שם לו ע"א: 'תניא כוותיה דריש לקיש'.
670 משנה בבא בתרא ח, ז; בבלי יבמות לו ע"ב.
671 ראה בבלי יבמות מא ע"ב: 'ת"ר יבמה שלשה חדשים הראשונים נזונת משל בעל [...] נפלה לפני יבם קטן מאי, מיבם לית לה מבעל מאי, פליגי בה רב אחא ורבינא, חד אמר אית לה וחד אמר לית לה והלכתא לית לה, משמיא קנסוה'.

[ ]עומדת ואם את [י]כול לחלוץ [ ]
[ ]ה אותה האשה אין לה מזונות [ ]
[כ]ופין ל[ ]
[ ] בעל ולא קידש קנ[א]תו [ ] אלא [ ]
[ ] בשידוכין ומאן דמקדש ב[שוקא][672]]
[ ] שנו חכמ'[673] כיצד במאמר [ ]
[מ]קודשת. כתובת יבמים כיצד[674] אומ' [ ]
[ע]ל ניכסי בעלה הראשון ולא אמרו [תהא
קלה בעיניו]
[ל]הוציאה. אביי בעי קומי רבה[675] האומר [ ]
[ ]ת מדמי לה לאשתו. איסי בן יהוד'[676] ו[ ]
[ה]רי אמרו[677] אמ' ללבלר כתוב לארוסתי [ ]
[ה]ואיל ואין בידו לגרשה לא צריכא [ ]
[ב]ידו לכונסה [ ] / אמ' רב ששת[678] /
[מנ]יין ליבמה שנפלה לפנ[י מו]כה שח[ין ש]/אין חוסמין אותה תל' לו'[679] לא תחסום
שור בדישו וכת' בתריה כי ישבו אחים יחדו, מיכן ליבמה שנפלה /
[ ]אינה רוצה אין כופין אותה ליבם [ ] / יוצאה. א' רב יהודה בשם רב[680] אסור
לאדם שיקדש אשה עד שיראנה שמא ימצא בה /
[דבר] מגונה ומוציאה ואמרה תורה[681] / [ואהבת ל]רעך כמוך. וא' רב יהודה בשם

672 ראה שם נב ע"א: 'דרב מנגיד מאן דמקדש בביאה ומאן דמקדש בשוקא ומאן דמקדש בלא שדוכי'.
673 שם: 'תנו רבנן כיצד מאמר נתן לה כסף או שוה כסף'.
674 ראה שם: 'אמר אביי הכי קאמר שטר כתובת יבמין כיצד כתב לה אנא פלוני בר פלוני קבילית ית פלונית יבמתי עלי לזון ולפרנסה כראוי ובלבד שתהא כתובתה על נכסי בעלה הראשון ואי לית לה מראשון תקינו לה רבנן משני כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה'.
675 השווה שם: 'בעא מיניה אביי מרבה נתן לה גט ואמר הרי את מגורשת הימני ואי את מותרת לכל אדם מהו, גט יבמה דרבנן הוא, גט דמהני באשת איש מהני ביבמה, גט דלא מהני באשת איש לא מהני ביבמה, או דלמא אתי לאחלופי בגיטא'. וראה לעיל, הערה 84.
676 אינני יודע מה מקור המימרה ואיך להשלים את המשפט הפגום.
677 בבלי יבמות נב ע"א-ע"ב: 'אמר רמי בר חמא הרי אמרו אמר אחד ללבלר כתוב גט לארוסתי לכשאכנסנה אגרשנה הרי זה גט מפני שבידו לגרשה, ולאשה בעלמא אין גט מפני שאין בידו לגרשה'.
678 שם ד ע"א.
679 דברים כה, ד-ה.
680 בבלי קידושין מא ע"א.
681 ויקרא יט, יח.

רב[682] [אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל]
[ו]תאמר בפלוני אני רוצה. שאלו הג/[וזל] שדה [ו]מכרה והשביחה והר[י היא] יוצאה
[ ]לו וכן המכיר בשדה שאינה /
[ש]ל חבירו ולקחה ממנו רב אמר חוזר[683] / [ ]הנה וצריך אתה לידע
[הי]לכתא כרב או כשמו'. בו וש'[684] דאמ' רבא[685] הלכה המוכר /
שדה לחבירו ונמצאת שאינה שלו / [הלכה כר]ב דאמ' יש לו מעות ויש לו שבח לקונה.
ואם הכיר בשדה שאינה של חבירו ולקחה, הלכה /
40 [כ]רב דאמ' מעות חוזרין. שאלו המו/[כר שדה] לחבירו ולא מכר לו אחריות ובא בעל
חוב וגבאה, מהוא שיהא חייב לו לשלם. בו' וש'[686] דאמ'[687] /
[א]חריות טעות הסופר היא שלא כ[תב] / חייב לשלם המוכר אחד שטרי חוב ואחד
שטרי מקח וממכר למפקה.[688] שאלו המפקיד פיקדון /
אצל חבירו ושכח באיזה מקום הני/[חו], מהו שיהא חייב לשלם לו. תא שמ' דההוא
גברא[689] דאפקיד מעיה לחבריה אתא ובעתון מיניה /
[א']לית אנא ידע הן דּוּובתוּן,[690] אתא / [עובד]א קומיה רב נחמ' אמ' כל לא ידענא
פשיעותא היא איזיל שלים ליה, אמ' לית לי דאשלים,[691] וגבה /
[ר]ב נחמן לאפדניה, בסופא אישתכ[ח] / [מ]ע' [וא]הדריה למריה. ונתחייבו ישר'
שכל מי שמקדש אשה חייב ליתן לה אפילו[692] שוה פרוטה /
45 [ש]נ'[693] כי יקח איש וג', כי יקח איש מגי[ד ש]/היא ניקנית בכסף ולמ[דּוּן][694] לקיחה

682 בבלי שם.
683 ראה בבלי בבא מציעא יד ע"ב: 'המוכר שדה לחבירו ונמצאת שאינה שלו, רב אמר יש לו מעות ויש לו שבח ושמואל אמר מעות יש לו שבח אין לו'.
684 בוא ושמע. וראה לעיל, הערה 33.
685 ראה בבלי שם טו ע"ב: 'אמר רבא הלכתא יש לו מעות ויש לו שבח ואף על פי שלא פירש לו את השבח'.
686 בוא ושמע.
687 בבלי שם יד ע"א, טו ע"ב.
688 אינני יודע מה פירושה של מילה זו.
689 בבלי שם לה ע"א: 'ההוא גברא דאפקיד כיפי גביה חבריה אמר ליה הב לי כיפי אמר ליה לא ידענא היכא אותבינהו אתא לקמיה דרב נחמן אמר ליה כל לא ידענא פשיעותא היא זיל שלים לא שילם אזל רב נחמן אגביה לאפדניה מיניה לסוף אישתכח כיפי ואיקור אמר רב נחמן הדרי כיפי למרייהו והדרא אפדנא למרה'. בחיבור שלפנינו תחילת המעשה מובאת בארמית גלילית.
690 לפנינו: 'לא ידענא היכא אותבינהו'. ואפשר שצריך לתקן: הן יהבתון (תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן על ההצעה; ולדעתו כך כנראה כתב הסופר). על 'הן' במשמעות של היכן ראה סוקולוף, מילון ארמית גלילית, עמ' 164, ערך הן.
691 לפנינו: 'לא שילם'.
692 לפחות; וזו משמעות יוצאת דופן של המילה 'אפילו'.
693 דברים כד, א.
694 בבלי קידושין ב ע"א.

לקיחה משדה עפרון דכת׳[695] נתתי כסף השדה קח ממני, מה /
[א]ותה לקיחה בכסף אף זו בכסף, וש/[נינו][696] האשה ניקנית בשלשה דרכים וגו׳. א׳
א׳ צ׳ ל׳[697] מי ששילח שליח לקדש אשה, מהו שיצטרף עם /
[העד ויה]יו שניהם עדים. / [כ]ך שנו חכמ׳ במשנה[698] האיש מקדש בו ובשלוחו והאשה
מתקדשת בה ובשלוחה וגו׳, אמ׳ רב יוסף[699] /
[מצוה בו יו]תר מבשלוחו / [ ]כך בשלוחו. ומנין שהאיש עושה שליח לקדש ולגרש
ואשה עושה שליח לקבל גט וקידושין /
<דף 6 ע״א>[700]
1 [ושלח][701] / מלמד שהוא עושה שליח, ושילחה מ/למד שהיא עושה
שליח. אין לי אל/א בגירושין, בקידושין /
[מניין, מקיש הויה ל]/יציאה, מה יציאה אפילו על ידי שלי/ח נפטרת, אף הווייה אפילו
על ידי / שליח. ושליח של אדם /
[כמותו[702] מני]/ן תל׳ לו׳ ושחטו אותו,[703] וכי הכל שוחטי/ן אותו,
אלא אחד שוחט על ידי כולן. / יכול אפילו במקום /
[דם יחש]/ב לאיש ההוא[704] ולא שולחיו, ונכרת ה/איש ההוא ולא
שולחיו, דקיימא לן[705] אי/ן שליח לדבר עבירה /
5 [אין עבד כנע]/ני נעשה לישר׳[706] לא בקידושין ולא ב/גירושין, למה, שאין

695 בראשית כג, יג.
696 משנה קידושין א, א.
697 אבל אתה צריך ללמוד.
698 שם ב, א.
699 בבלי שם מא ע״א.
700 דף זה נחתך לעשרה חלקים; פעם אחת הוא נחתך לאורכו, לחמש רצועות ארוכות, ופעם נוספת לרוחבו. הרצועה הימנית ביותר (שהכילה בעיקר את השוליים של הדף, ורק מעט מאוד טקסט), על שני חלקיה, אבדה. הרצועות השנייה, השלישית והרביעית, על שני חלקיהן, שימשו לחיזוק שדרתו של כרך 41, והרצועה החמישית, על שני חלקיה, שימשה לחיזוק שדרתו של כרך 42. השליש האמצעי של כל רצועה מודבק היה בגב הספר, מתחת הכריכה (והוא קשה לקריאה; וראה לעיל, הערה 28), ושני השלישים האחרים הודבקו בכריכתו הפנימית של הספר, מכאן ומכאן, מתחת ליריעה הגדולה. וזה פירוט חלקי הדף: שו׳ 1–27: 42G1 (שו׳ 6–27 בלבד) + 41G6 + 41G5 + 41G3; שו׳ 28–49: 42G2 (שו׳ 28–47 בלבד) + 41G4 + 41G1 + 41G2.
701 בבלי קידושין מא ע״א.
702 שם ע״ב.
703 שמות יב, ו.
704 ויקרא יז, ד; בבלי קידושין מג ע״א; ולפנינו: ׳הוא ולא שלוחו׳.
705 בבלי שם מב ע״ב.
706 צריך להיות: נעשה שליח; או: נעשה שליח לישר׳.

לו תורת גירושי/ן ולא גירושין,[707] היתיב[708] /

[ ] תרו]/מה יש לו שליחות הרי גוי שיש לו / תורת תרומה [ ] תרומה

[ ] / [ ] וגו' [ ] /

[ ] דתנינן אף על פי שיש לו תור[ת תרו/מה אין לו שליחות וק[ ] כן תרימו / גם אתם[709] לרבות שלוחכם מה אתם / בני ברית [אף שלוחכם] /

[בני ברית]. א' [ר' חי]א בר אבא בשם ר' יוח' אין /[ע]בד כנעני זוכה בגט אשתו ונראי[ן] / הדברים שעבד כנעני זוכה בגט ש/[ח]רור לחבירו [ ] /

[ ]ל [ ] רבו. ואמ' חכמ'[710] האומ' לאש/ה הרי את מקודשת לי לחציי[711] לא א[מר ו]/לא כלום שנ'[712] כי יקח איש אשה ולא / חצי אשה /

10 [ ] אשה. [דרש] רבה בר רב הונא[713] כשם ש/המקדש חצי אשה לא עשה ולא / כלום כך המקדש אשה וחצייה ש/[פח]ה וחצייה בת חו[רין] /

[אינה מקו]דשת, ואוקים רב חיסדא[714] אמוריה וד/[ר]ש המקדש חצי אשה לא עשה כל/ום שנ' כי יקח איש אשה ולא חצי / [א]יש[715] אשה אב[ל] /

[הנושא] אשה שחציה שפחה חציה בת חור[ין] / הואיל ויש בה צד חירות גמורה / הרי זו מקודשת. ואמ' רב יהוד' א' ש[מ'][716] / בלשון הזה הרי /

[את מקו]דשת לי הרי את מאורסת לי הרי את / לי לאינתו הרי זו מקודשת אבל אם / אמ' לה הריני בעליך הריני ארוסי[ך] / הריני אישיך /

[אינה מקו]דשת ואין כאן בית מיחוש, ומין לעניי/[ן] גירושין אמ' לה הרי את מגורשת / הרי את משולחת הרי את מותרת לכל / אדם הרי זו מגורשת /

15 [ ] אמ' לה איני אישיך איני ארוסיך א/יני חפץ [בך][717] אינה מגורשת ואין ב[ה] / בית מיחוש. א' רבא[718] עד שיאמר / לה הרי את מקודשת /

[ש]יאמ' לה כר' יהוד' שאמ'[719] ודין דהוי / ליכי מיני ספר תי[רוכין] וגו'. א' רב גיד/ל בשם רב המקדש בעד אחד אין / [ח]וששין לקידושין /

707 צריך להיות: קידושין. ראה בבלי גיטין כג ע"ב.
708 לפנינו בבבלי: 'מתקיף לה ר' אלעזר'; וראה לעיל, הערה 77.
709 במדבר יח, כח; בבלי בבא מציעא עא ע"ב.
710 בבלי קידושין ז ע"א: 'אמר רבא התקדשי לי לחציי מקודשת, חצייך מקודשת לי אינה מקודשת'.
711 כפי הנראה נשמט כאן, ויש להשלים על פי הבבלי: 'מקודשת, חצייך מקודשת לי'.
712 דברים כד, א.
713 בבלי גיטין מג ע"א.
714 לפנינו: רבה בר רב הונא.
715 מילה זו מיותרת. ואפשר גם שהיא איננה מיותרת אלא שצריך להוסיף כאן: ולא חצי.
716 בבלי קידושין ה ע"ב. ולפנינו: אמר שמואל.
717 לפנינו: איני אישך איני בעליך איני ארוסיך.
718 משפט זה איננו לפנינו בבבלי.
719 משנה גיטין ט, ג.

[ ]רבא אפילו שניהן מודין חוששין ל/קידושין.[720] וא' רב יהודה בשם שמו'[721] כל / שאינו יודע בשיב גירושין וקידושין / אל יהי לו עסק /

[עמהן] עסק בהן קשין לעולם [ ] / המבול [ואמ' רב] אסי [מ]/דור המבול שדור המבול [ ] בו[722] מ/כל אשר ב[חר]בה מתו /

[ ] כת'[723] אלה וכחש / וגו'. עובדא[724] הוה בחד גבר דהוה יתי/ב בחנותא שתי חמר אמרה ליה ה/[הי]א איתתא אשקיני /

20 [חד כס]א אמ' לה מקדש [ל]יה / אשקי אשקויי, אתא עובדא קמי ר/ב חמא אמ' כל אשקי אשקויי לא ה/ווו קידושין. /

[ולעניין] השא' בית שמי אומ'[725] אין השליח עו/לה משום עד ובית הילל או' השלי/ח עולה משום עד, שילח שנים על / [ד]עתון דבי שמי[726] /

[שליח ו]עד ועל [דעתון] דבית הילל שניהם של/וחין ושניהם עדים. שילח שלשה ע/[ל] דעתון דבית שמי שליח ושני עדי/ם ועל דעתון דבית /

[הילל של]/שתן שלוחין ושלשתן עדים. ואית/מר[727] רב אמ' השליח נעשה עד, ואמ' רב / נחמ' אמ' לשנים צאו וקדשו לי אש/ה הן שלוחין הן עדים /

[ ] אמ' לשנים צאו (לשנים צאו)[728] וקדשו [ל]/י אשה הרי ה[ן] בעדים[729] לכל דבר וכן / הלכה. שנו חכמ' במשנה[730] ר' אליעזר / או' נוטל אדם קיסם /

720 בבלי קידושין סה ע"ב; ולפנינו: 'אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב המקדש בעד אחד אין חוששין לקידושיו ואפילו שניהם מודים, אמר רבה בר רב הונא המקדש בעד אחד בי דינא רבה אמרי אין חוששין לקידושיו, מאן בי דינא רבה רב [...] מאי הוי עלה, רב כהנא אמר אין חוששין לקידושיו רב פפא אמר חוששין לקדושיו' (והשווה בבלי פסחים ז ע"א: 'דאמר רב גידל אמר רבי חייא בר יוסף אמר רב המקדש משש שעות ולמעלה אפילו בחיטי קורדניתא אין חוששין לקידושין').

721 בבלי קידושין יג ע"א: 'דאמר רב יהודה אמר שמואל כל שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין לא יהא לו עסק עמהן, אמר ר' אסי אמר רבי יוחנן וקשין לעולם יותר מדור המבול שנאמר אלה וכחש ורצוח וגנוב ונאוף פרצו ודמים בדמים נגעו'.

722 כנראה צריך להשלים: נאמר בו. בראשית ז, כב.

723 הושע ד, ב.

724 בבלי קידושין ט ע"א.

725 ירושלמי קידושין ב, א (דף סב ע"א; עמ' 1161).

726 בירושלמי הנדפס יש כאן דילוג מחמת הדומות, עד 'דבית שמי' שבשורה הבאה. וראה את ניסיון התיקון של ליברמן, תוספתא כפשוטה, נשים, עמ' 949. לאחרונה תוקן נוסח הירושלמי על פי החיבור שלפנינו, ראה מ' כ"ץ, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין: מהדורה וביאור קצר, ירושלים תשע"ו, עמ' 127, ושם בהערה, ובנספח לספר (שמצוי רק באינטרנט, באתר יד יצחק בן־צבי), עמ' 562.

727 בבלי קידושין מג ע"א.

728 נכפל בטעות.

729 צריך להיות: כעדים.

730 משנה ביצה ד, ו.

[משלפניו לחצוץ ב]ו את שיניו. א׳ רב יהוד׳[731] אוכלי בה/מה אין בהן משום תיקון כלי. התיב[732] / רב כהנא והתני מטלטלין עצי בשמ/ים להניף ולהריח / [בהן לחו]לה בשבת ולא יקטמנו ואם קיטמ/ו פטור אבל אסור ולא יקטמנו ל/חצות בו את שיניו ולפתוח בו דלת / [ו]אם קיטמו חייב / [חטאת. אמ׳ ר׳] זעירא בשם רב חיסדא לית הו/א פליגא כאן בקשין וכאן ברכין. ה/שיב רב אשי[733] ולית ליה לכהנא הדה ד/תנינן שובר אדם / [את הח]בית [לאכול הימ]נה גרוגרות וגו׳, אם ת/אמר שנייה היא אוכל נפש מותר. / וא׳[734] רבא בר רב אדא ורב בר רב אד[א] / תרויהון אמרין / [כי הו]ינן גבי רב [יהו]ד׳ הוה מפשח ויהיב לן / אלוותא. תנן לא יקטמנו ואם קטם / בשוגג בשבת חייב חטאת במזיד / ביום טוב [סו]פ[ג] א׳* / [את הארבעי]ם דברי ר׳ אליעז׳ וחכמ׳ אומ׳ אחד שב/ת ואחד יום טוב אינו אלא משו/ם שבות, לר׳ אליעזר דקא מחייב ה/כא [ ] חטאת חולה / [פטור] אבל אסור, [ל]רבנן דאינון אמרין אח/ד זה ואחד זה אינו אלא משום ש/בות גבי חולה לכתחילה. שאיל׳. / אילו[735] מי שאמר / [לשליח] לך ומכור[736] [ל]י בית זה ושדה זו בין לזכ/[ו]ת ובין לחובה והלך השליח ומכר ל/שני בני אדם או לשלשה בית אחד / או לכל אחד ואחד / [ ] מהו שיהא מכרו של שליח מכר או / לא, מה אנו[737] או׳, יכול הוא בעל הקרק/ע לומר כיון דאמרית לך תזבין לח/ד אמרית לך ברם / [ ]ומי הדין תלתא לא אמרית לך כיון / שיש בו ביזיון בדבר חוזר ולא נקבה[738] / המקח, או כיון שאמרו חכמ׳[739] הש/ליח עושה שליחותו / [בין לזכות בין] לחובה אפילו מכר למאה [נקנ]/ה המקח או לא נקנה. בו׳ וש׳[740] דא׳ ר/ב הונא[741] לאחד ולא לשנים, רב הונא / [ו]רב חסדא תרויהון /

731 בבלי שם לג ע״א-ע״ב. על השינויים בתוכן ובלשון שבציטוט ראה לעיל, עמ׳ 38-40.

732 לפנינו: איתביה. וראה לעיל, סוף עמ׳ 39.

733 לפנינו באנונימיות ובסגנון אחר: ׳ולית ליה לרבי אליעזר הא דתנן שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי אמר רב אשי כי תניא ההיא במוסתקי׳.

734 שם לג ע״ב.

735 ייתכן שיש לקרוא: [ו]אילו.

736 הכוונה, כפי שמבואר בהמשך: מכור לאדם אחד.

737 אפשר שיש לקרוא: אני. על סגנון השאלה כאן, בארמית גלילית, ראה לעיל, עמ׳ 41.

738 כנראה צריך להיות: נקנה (כמו בשורה הסמוכה).

739 לא מצאתי. והשווה בבלי עירובין לא ע״ב (ובמקבילות): ׳חזקה שליח עושה שליחותו׳; בבלי כתובות צט ע״א: ׳שליח כי האי גוונא עושה שליחותו ומוסיף על דבריו׳.

740 בוא ושמע.

741 בבלי כתובות צט ע״ב: ׳רב חסדא ורבה בר רב הונא דאמרי תרוייהו לאחד ואפילו לשנים לאחד ואפילו למאה׳.

[אמרין] לאחד אפילו למאה. אמ׳ לו מכור ך/[א׳] [ ] מהו, בטל המכר
וח[ו]/זר בו, אמ׳ ליה[742] מה שנייא מן הדא ד/[תנינ]ן[743] אילו דברים /
[אין] להם הונייה העבדים והשטרות, אמ׳ / שמו׳[744] שדה ששוה מאתים ומכרה / [
] / דא הדה מתניתא /
[ ]יתא אלא בבעל הבית שמכר קרק/ע שוה מאתים במנה אינו יכול ל/חזור בו אבל
שלוחו חוזר בו וב[טל] / מכר. א׳ ליה רב נחמ׳ /
[ ]ו ובין שלוחו, אמ׳ ליה הא לאו תנינן / [ה]אומ׳ לשלוחו צא ותרום תורם כד/עתו
של בעל הבית ותנינן[745] שיעור / תרומה בעין יפה /
40 [אחת מארב]עים, ואחד ושלוחו שתים[746] מארבע/[י]ם אין תרומתו תרומה, בעל הבית
ש/תים[747] אחד משש תרומתו תרומ/ה, ׳אימתי שליחותו /
[שליח]ות כיון שהוא מתקן השליח אבל א/ם עיוות אין שליחותו שליחות [ו]/אין
מעשיו כלום, וכן הלכה. שא [ל׳]. / חיה בת ישראל מהו /
[שתיי]לד גוייה בשבת.[748] שנו חכמ׳[749] בת ישראל / לא תיילד את הנכרית מפני
שהיא / מעמדת בן לעבו׳ זרה ונכרית לא / תילד את בת ישר׳ /
[מפני] שהיא חשודה על שפיכות דמים ד/ברי ר׳ מאיר, שהיה[750] עומד ורואה
[ש]/[ת]י גויות שהיו עושות מריבה [זו] / עם זו, אמרה אחת /

742 לפנינו, שם: ׳איקלע רב נחמן לסורא, עול לגביה רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרו ליה כי האי גוונא מאי, אמר להו לאחד ואפי׳ לשנים לאחד ואפילו למאה. אמרו ליה אף על גב דטעה שליח, אמר להו דטעה שליח לא קאמינא. אמרו ליה והאמר מר אין אונאה לקרקעות, הני מילי היכא דטעה בעל הבית אבל טעה שליח אמר ליה לתקוני שדרתיך ולא לעוותי׳.

743 משנה בבא מציעא ד, ט.

744 לא מצאתי.

745 משנה תרומות ד, ג.

746 צריך להיות: שתרם (ראה גם בהערה הסמוכה). וכנראה יש לשנות את סדר המילים ולגרוס: ושלוחו שתרם אחד [׳י ברודי].

747 צריך להיות: שתרם.

748 המילה ׳בשבת׳ כנראה מיותרת.

749 תוספתא עבודה זרה ג, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 463); בבלי שם כו ע״א. הן בתוספתא והן בבבלי: ׳מפני שמיילדת בן׳, והלשון כאן היא בהשפעת המקבילה בירושלמי, עבודה זרה ב, א (דף מ ע״ג; עמ׳ 1384): ׳מפני שמעמדת בן לע״ז׳. תודתי לד״ר יואב רוזנטל שהעמידני על כך.

750 השווה בבלי שם: ׳דזימנין דמנחא ליה ידא אפותא וקטלא ליה ולא מתחזי כי ההיא איתתא דאמרה לחברתה מולדא יהודייתא בת מולדא יהודייתא אמרה לה נפישין בישתא דההיא איתתא דקא משפילנא מינייהו דמא כי אופיא דנהרא׳. הלשון כאן קרובה יותר לכ״י ניו יורק (ראה לעיל, ליד הערה 102): ׳כי ההיא דהות מנציא בהדי חברתה׳. תודתי לד״ר יואב רוזנטל שהעמידני גם על עניין זה.

[לחבר]ה מיילדת עבריים את, משיבה לה / ואמרה לה כך תקחי על צוארך[751]
[ש]/אני הורגת מהן בכל יום, אמ׳ לה כ/יצד את הורגתן א*/
45 [אמרה ב]עת שהוא יוצא ממעי אמו מונח/ת אני אצבעותיי על מוחו ומיד ה/[ו]א מת,
באותה שעה גזרו חכמ׳ ש/לא תילד גוייה את בת /
[ישר׳]. בת ישר׳ לא תניק בנה של נכרית מ/פני שהיא מינקת בן לעבודה זרה. א׳ /
אביי[752] אפילו להניק בשכר אסור. / ולא[753] יתייחד אדם /
[עמה]ם מפני שהן חשודין על שפיכות / דמים. מעשה בר׳ מאיר[754] שה׳ה / [ ]ל[
] אצל [גוי] אחד א׳ לו א[ות]/ו גוי מאיר [ ] /
[ ] / אוי לי שעברתי על דבר תורה, א׳ / ל[ו]
אילולי מאיר אתה ש׳ש לך [ש]/ם בע׳ כבר הרגתיך. /
[אין[755] מסתפרין אצ]/ל הגוי בצינעה אבל ברשות הרבים / מותר.
מתרפין מהן ריפוי ממון, אב/ל לא ריפוי נפשות. /
<דף 6 ע״ב>[756]
1 אמ׳ ר׳ יוח׳[757] מהו רי/פוי ממון כגון בהמתו, ריפוי נפשות ע/צמו [ ] רב דימי בשם ר׳
יוח׳[758] גוי רופה / [מומחה] /
אבל מן הכל אס׳. / א׳ ליה[759] לרב חייא בריה לא תימ[ ]א/רמא ולא תינצי עם תרין
ול׳א תק/[נא] /
ולא תיסב תרתין / נשא, בריוא[760] מארעא ולא כורא מא/יגרא פתח שקא שרי כיסא

751 לא מצאתי ביטוי זה במקורות אחרים.
752 ראה בבלי שם.
753 משנה שם ב, א.
754 לא מצאתי מעשה זה בספרות חז״ל. והשווה בבלי שם כט ע״א: ׳רב חנא בר ביזנא הוה מסתפר מגוי בשבילי דנהרדעא אמר ליה חנא חנא יאי קועיך לזוגא אמר תיתי לי דעברי אדר׳ מאיר׳.
755 משנה עבודה זרה ב, ב, בשינוי לשון.
756 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: שו׳ 1-27: 42G1 + 41G6 + 41G5 + 41G3 (שו׳ 6-27 בלבד); שו׳ 28-49: 42G2 + 41G4 + 41G1 + 41G2 (שו׳ 28-47 בלבד).
757 השווה ירושלמי עבודה זרה ב, ב (דף מ ע״ד; עמ׳ 1384): ׳ומתרפין מהן ריפוי ממון כול׳, ר׳ יעקב בר זבדי בשם ר׳ אבהו ריפוי ממון בהמתו, ריפוי נפשות גופו. ר׳ בא בשם רב יהודה אם היה נחמם אסור׳.
758 ראה בבלי עבודה זרה כו ע״ב-כז ע״א: ׳והכא במאי עסקינן ברופא מומחה, דכי אתא רב דימי אמר ר׳ יוחנן אם היה מומחה לרבים מותר׳.
759 צריך להוסיף: רב. השווה בבלי פסחים קיג ע״א (המילים הרלוונטיות לציטוט המובא בחיבורנו מודגשות): ׳ואמר ליה רב לרב אסי לא תדור במתא דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא ואל תדור בעיר דריש מתא אסיא ולא תנסיב תרתי [...] אמר ליה רב לחייא בריה לא תשתי סמא [...] ולא תקנא בארמאה [...] אמר ליה רב לאיבו בריה [...] שרי כיסיך פתח שקיך, קבא מארעא ולא כורא מאיגרא, תמרא בחלווז לבית סודנא רהיט׳. מסתבר שסוגיה זו הובאה כאן בגלל המשפט ׳ולא תקנא בארמאה׳, שקשור בעקיפין לנושא השאילתא.
760 אולי צריך להיות: גריוא.

ולע[ ] / [ ]. /

ונתחייבו יש/ר' מ֯ ששוחט חיה או עוף צריך לכ/[סות א]ת דמו. א' א' צ' ל'[761] מי שהוא ש[וחט] / [ ] /

או כל אחד ואחד/ צריך לכסות בפני עצמו, מה אנו או' ו/כְּסֵה[ו אמ'] הכת',[762] כסהו בכל מקום, או ש/[ ] /

בפני עצמו. כך / תנין חכימיא במתנית'[763] כי ירחיב י"י א/להיך את גבולך [וגו'][764] מ֯יכן ל[מדה] תור' / [דרך ארץ שלא יאכל אדם] בשר [אלא לתאבון] / יכול[765] [ ] / [ ] א' ר' יוח'[766] כגון אנו [לווין ו]/אוכלין [ ] אף על גב [ ] / [ ]

של עוסהו. כבש[י] /ם ללבושך,[767] מגז כבשים יהא לבושך. / [ו]מחיר שדה עתודים, מיכן לימדה תו/[רה דרך] ארץ [ימכור] שדה ויקח [עתודים ואל] / ימכור עתודים וי/קח שדה. ודי חלב עזים,[768] דיו פרנסתו / חלב וגבינה וגדיים וטלאים שיש / בתוך ביתו. ללחמך, לחמך קודם [ללחם ביתך]. /

וחיים לנערותיך, / תן חיים לנערותיך. מיכן א' מר זוטרא / בריה דרב נחמ' לעול' אל ילמד אדם / [את בנו] בשר ויין. וא' ר' יוח'[769] [הרוצה שיתעשר] / יעסוק בבהמה כ/הא דרב חסדא, דמר[770] רב חסדא מ֯הר/א הדין דכת'[771] ועשתרות צאנך, שמ/[עשירות] את [בעליהן, ואמ'] ר' יוח'[772] [כס] דחר[שין ולא כסא] / דפשרין ולא א' א/לא[773] צוייץ בהם אם ציץ לא, ואפילו / דלא ציץ לא אמרן אלא

761 אבל אתה צריך ללמוד. כפי שמתברר להלן בתשובה, השאלה היא על אודות כיסוי הדם כששחט חיות רבות. והשווה שאילתות דרב אחאי, שאילתא קז (שאילתות, ויקרא, עמ' קמ).

762 ויקרא יז, יג.

763 בבלי חולין פד ע"א. על הלשון 'דתני חכימיא' (כלשון ספר השאילתות) ראה לעיל במבוא, הערה 41.

764 דברים יב, כ.

765 בבבלי שם: 'יכול יקח אדם מן השוק ויאכל ת"ל וזבחת מבקרך ומצאנך, יכול יזבח כל בקרו ויאכל כל צאנו ויאכל ת"ל מבקרך ולא כל בקרך מצאנך ולא כל צאנך'.

766 בבבלי שם: 'רב נחמן'.

767 משלי כז, כו.

768 שם כז.

769 בבלי חולין פד ע"א-ע"ב.

770 דאמר (כסגנון השכיח בירושלמי).

771 דברים ז, יג.

772 בבלי חולין פד ע"ב; ושם: 'ואמר רבי יוחנן כסא דחרשין ולא כסא דפושרין והני מילי בכלי מתכות אבל בכלי חרש לית לן בה ובכלי מתכות נמי לא אמרן אלא דלא שדי בהו ציביא אבל שדי בהו ציביא לית לן בה וכי לא שדי בהו ציביא נמי לא אמרן אלא דלא ציץ אבל ציץ לית לן בה'.

773 צריך להוסיף: שלא [י' ברודי].

דלא ליה / [ ]א לא. א׳ [ר׳ יוח׳[774] מי] /
שהניח אביו מעו/ת והוא רוצה לאבדן (כלי) ילבש כלי פ/שתן וישתמש בכלי זכוכית
וישכיר / [פועלים] ואל ישב עמהן. דרש ר[ב עוירא] /
בשם ר׳ אמי זימני/ן בשם ר׳ אסי מהו הדין דכת׳[775] טוב איש / חונן ומלוה וגו׳, לעולם
ילבש אדם ו/יתכסה פחו[ת ממ]ה [שיש] לו [ויא]כ[ל פחות ממה] /
15 שיש לו ויכבד / [א]נשׁי ביתו יותר ממה שיש לו שהן / [תלוין בו ו]הוא תלוי במי שא׳
והיה הע/[ולם. ר]ב[776] [ה]וה ליה [כית]ן ול[קת ש]א[יל ל]ר׳ [חייה רובא מהו] /
מיכס ציפר ומגב/ול אדמיה בזרע דכיתן, א׳ ליה נבלה, ו/[למה לא] א׳ ליה שרפה
מש[ום דר׳ מאיר] / [דאמ׳ ט]ריפה ח[ייבת] בכיסוי [ ] /
ר׳ חייא רובה[777] [ ] / [ ] אתא ושא/ל לר׳ א׳ ליה כוס ציפו׳ ונבלה
בכובית[ ] /[ד]מיא וא[ד]מה ושב[יק ליה] /
[ ] בעפר / [ ] מן הגולה[778] [ ] / [ ] / [
] /
ורוחות ורעמים, [נ]/תנו חכמ׳ עיניהם בזכות ר׳ [חייא] הגדו/ל ובניו. ולמה פשתנו של
ר׳ חייא ורב[ ] / [ ] /
20 היה לוקה ש[ז]כותן / [הית]ה מגינת לאחרים ופשתן של עצמ/ן היתה לוקה בייסורין [
]מר [ ]טו/[ ] /
מת[ ]ה דא׳ ר/ב יהוד׳ בשם רב בכל יום ויום בת קול / יוצאת ואומרת כל העו׳
כולו ניזונין / [ב]שב[יל חנינא בני וחנינא בני די לו בקב חרובין] /
מערב שבת לערב/ שבת. ולעינ׳ השא׳ ב׳נ׳וש׳[779] שחט[780] מא/ה חיה במקום אחד
כיסוי אחד לכולן / [מאה עופות] במקום א[חד] כיסוי א[חד לכולן] /
חיה ועוף במקום א/חד כיסוי אחד לכולן, ר׳ יהוד׳ או׳ שח/ט חיה יכסה ואחר כך
ישחוט את ה/עוף. [אמרו] לו[781] א[ינו] צריך והלא כבר נ[א׳[782] כי נפש] /

774 בבלי שם.
775 תהלים קיב, ה.
776 ירושלמי מעשר שני ה, יג (דף נו ע״ד; עמ׳ 309).
777 בבלי חולין פה ע״ב: ׳רבי חייא נפל ליה יאניבא בכיתניה אתא לקמיה דרבי אמר ליה שקול עופא ושחוט על בוביתא דמיא דמורח דמא ושביק ליה׳. וראה לעיל במבוא, ליד הערה 87.
778 ראה שם פו ע״א: ׳משעלו בני הגולה פסקו הזיקין והזועות והרוחות והרעמים ולא החמיץ יינם ולא לקה פשתנם ונתנו חכמים עיניהם ברבי חייא ובניו, כי מהניא זכותייהו אעלמא, אדידהו לא, כדרב יהודה אמר רב דאמר רב יהודה אמר רב בכל יום ויום בת קול יוצאת ואומרת כל העולם כולו ניזון בשביל חנינא בני וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת׳.
779 ולעינין השאלה בוא ... ושמע. אינני יודע לפענח את הקיצור שבאות נ׳.
780 משנה חולין ו, ד.
781 בבלי שם פו ע״ב.
782 ויקרא יז, יד.

כל בשר דמו בנפש/ו הוא. והילכ' שחט חיה ועוף במקום / אחד כיסוי אחד לכולן
כדברי חכמ' ו/כן הלכה. [אמ'] ר' חנינה[783] ומו"ה ר' יהוד' ל[ענין ברכה] /
25 שאינו מברך אלא / ברכת אחת. ונתחייבו ישר' מי ש/שוחט חיה איל וצבי ויחמור
ואקו ודי/שון ותאו וזמר[784] ועוף והצפור בכלל [ ] /
כל צפור טהורה תא/כלו[785] וכיון שהוא שוחט חייב לכסות / את דמו. ואם כיסה וחזר
ונתגלה פט/[ו]ר מלכסות אבל אם שחט [ו]עד ש[לא כיסה] /
נשבה הרוח וכיסת/ו חייב לחזור ולכסות. מנין שהוא חיי/ב לכסות, דתנינן[786] כיסהו
ונתגלה פטו/[ר] מלכסות[787] [וד]ם[788] שנבלע בקרקע ח[ייב לכסות], /
א' ר' זעירא[789] כשהיה / [רי]שומו ניכר. א'א'צ' [ל']כ[790] אילו שש/חט ולא כיסה ורואה
אחד לדם שא/[ינו] מכוסה, מהו שיהיה [חייב] לכסות, [מה אנו] /
אומ' [אות]ו ששחט / [הו]א חייב לכסות אבל אחר לא, או ש/מא וכיסהו אמרה
תורה[791] ואפילו כי/[סה מ]ברך.[792] כך שנו [חכמ'] במשנה[793] [דם הניתז] /
30 ושעל הסכין חייב / [לכסו]ת ושנו חכמ'[794] את דמו וכיסהו, מ/למד שכל דמו חייב
לכסות, מיכן אמ' / [ד]ם הניתז ושעל ה[סכין ח]יב לכסו[ת, אמר ר' יהודה] /
אימתי בזמן שאין / [ש]ם דם אלא הוא אם יש שם דם / שלא הוא פטור מלכסות. ועוד
שנו / [ח]כמ'[795] דמו וכסה מלמד שכל דמו [חייב לכסות], /
מיכן אמרו דם הני/[תז ו]שעל הסכין חייב לכסות. ושעל[796] א/גפיים ושעל הצואר[797]
חייב לכסות / אמ' ריש לקיש[798] אימתי בזמן שלא כ[סה דם] /
הנפש, אבל כיסה דם / [הנ]פש פטור מלכסות. במה מכסין[799] ו/במה אין מכסין,

783 בבלי שם. וראה לעיל במבוא, הערה 45.
784 על פי דברים יד, ה.
785 שם יא.
786 משנה חולין ו, ד.
787 כנראה נשמט כאן מחמת הדומות: 'כסהו הרוח חייב לכסות' ['י' ברודי].
788 בבלי שם פז ע"א.
789 כגרסת חלק מכתבי היד והראשונים: ר' זירא (ראה דקדוקי סופרים, דף קיז ע"ב, ושם בהערה פ), ואילו בדפוסי התלמוד באנונימיות. וראה לעיל, הערה 81.
790 אבל אתה צריך ללמוד.
791 ויקרא יז, יג.
792 כנראה צריך להיות: ואפילו כיסה אחר.
793 משנה חולין ו, ו.
794 ספרא, אחרי מות, פרק יא הל' ט (דף פד ע"ד); בבלי חולין פח ע"א.
795 ספרא שם.
796 בבלי שם.
797 ושעל הצואר: ליתא לפנינו.
798 לפנינו: אמר רבן שמעון בן גמליאל.
799 משנה חולין ו, ז.

מכסין בזבל דק וב/[חול הד]ק [ ] וא׳[800] [רבה בר] בר חנה א[מ׳ ר׳ יוחנן] /
כל שאין היוצר צר/[יך] לכותשו. ד[רש][801] רב נחמ׳ בר רב חסד/[א] אין מכסין אלא
בדבר שזורעין / בו ומצמיח א׳ ליה [רב] נחמ׳ בר יצח[ק] /
35 היה מהלך במדבר ו/[אין] לו עפר לכסות שוחק דינר זה/ב ומכסה, כיוצא בו היה
מהלך בס/[פינה ואין לו עפר לכסות שורף טליתו ומכסה] /
[בשלמא שורף] טל/[יתו]מצינו אפר שהוא [ק]רוֹ[י] עפר [שנ׳][802] / מעפר שריפת
[החטאת] / [ ] /
הד[ ]ן קריה דם [ ] ועפ/[ר] / [ ]א בעפר שנ׳[803] ואנכי עפר
ו/[אפר. תנא] הוסיפו עליהן השחו[ר והכחול] /
ונקרת פסולין ויש או/[מ׳] אף [הזרניך. אמ׳] רבא בשכר שא/[מ׳ א]ברהם ואנכי עפר
ואפר זכו בניו / [לשתי] מצו[ת] לע[פר] סוטה ולא[פר פרה]. /
אם כיני[804] נתני אפילו / עפר כיסוי הדם, תמן לטהר ולהכ/שיר אדם ברם הכא מצוה
היא. / א׳ רבא[805] בשכר שא׳ אברהם [אם מחוט ועד] /
40 שרוך נעל[806] זכו בניו ל/שני מצות לחוטי ציצית ולרצועו/ת תפילין היך דכת׳[807] וראו
כל עמי ה/[ארץ כי] שם וגו׳ ותני ר׳ אליעזר הג[דול או׳] /
אילו תפילין שבראש. / תכלת מנלן דתני היה ר׳ מאיר או/[מ׳ מפני] מה נשתנה תכלת
מכל מיני צבעו/[נין כו׳]. א׳ ר׳ אבא[808] כמה קשה עונש [גזל] /
הנאכל שאפילו צדיק/ים גמורים לא יכלו להחזירו שאין / לך צדיק גמור יותר
מאברהם דכ/ת׳[809] [בלעדי] רק אשר אכלו הנ[ערים. אמ׳ ר׳] /
יוח׳ משום ר׳ אלעזר / בר׳ שמע׳ כל מקום שאתה מוצא / מדרשו של ר׳ אליעזר בנו
של ר׳ יו/[סי] הגלילי [בהגד]ה עשה אזנך כא[פרכסת] /
דדרש מאי דכת׳[810] לא / מרובכם מכל העמים למה שהן מ/רובים וכת׳ כי אתם המעט
למה ש/[הן] מעטין. ע״א [אין אני חושק] /

800 בבלי שם פח ע״א.
801 שם פח ע״ב.
802 במדבר יט, יז.
803 בראשית יח, כז.
804 לפנינו בתלמוד: ׳וליחשוב נמי עפר כסוי הדם, התם הכשר מצוה איכא הנאה ליכא׳. וראה לעיל, הערה 85.
805 בבלי חולין פח ע״ב–פט ע״א.
806 בראשית יד, כג.
807 דברים כח, י.
808 בבלי חולין פט ע״א.
809 בראשית יד, כד.
810 דברים ז, ז. לפנינו בבבלי הדרשה קצרה יותר: ׳לא מרבכם מכל העמים חשק ה׳ בכם וגו׳ אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל חושקני בכם שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני׳.

45 בכם מפני שאתם מר/[ו]בים ולא מפני שאתם מעוטין א/[ל]א בזמן שאני נותן לכם
גדולה א/[תם ממעטין עצמכם לפני,[811] נתתי גדולה למשה] /
ולאהרון אמרו ונהגו / מה, נתתי גדולה לדוד אמ'[812] אנכי / [תולעת] ולא איש, אבל
אומות ה/[עולם אינן כן][813] /
[ ]/ין עצמן ומפ[ ] לפני, [נתתי] גדול/[ה לנמרוד אמ'[814] הבה נבנה] לנו עיר וגו'
/ [ ] /
אחרים [ ] נת/תי גדולה לפרעה וא[מ'[815] מי] יי', נתתי גדו/לה לסנחריב וא'[816] מי
בכל אלהי הארץ, / [לנבוכדנצר וא'[817] אעלה] /
על ב[מ]תי עב [וג']ן, נתת[י] / גדולה לחירום מלך צר וא'[818] מושב / אלהים ישבתי. א'
רבא ואמרין בשם / [ר' יוחנן[819]]
- - - -

<דף 7: ראה לעיל, דף 2, ושם בהערה 389>

<דף 8 ע"א>[820]
[[נסדק[821] לאורכו פסול,]]
1 לרחבו אם נשתייר בו שיעור תקיעה כשר ואם לאו פסול, וכמה הוא שיעור תקיעה
פירש רבן שמע' בן [גמליאל כדי שיאחזנו בידו ויראה לכאן]
ולכאן. ובמוסף של ראש השנה צריך לתקוע דתנינן[822] העובר לפני התיבה ביום טוב
של ראש השנה השי[ני מתקיע]

811 השלמתי לפי אורך השורה, ומסתבר שהסופר דילג כאן מחמת הדומות: 'נתתי גדולה לאברהם אמר לפני ואנכי עפר ואפר'.
812 תהלים כב, ז.
813 הדרשה כאן בנוסח רחב יותר מזה שלפנינו בבבלי.
814 בראשית יא, ד.
815 שמות ה, ב.
816 מלכים ב יח, לה.
817 ישעיהו יד, יד.
818 יחזקאל כח, ב.
819 בבלי שם: 'אמר רבא ואיתימא ר' יוחנן גדול שנאמר במשה ואהרן יותר ממה שנאמר באברהם, דאילו באברהם כתיב ואנכי עפר ואפר ואילו במשה ואהרן כתיב ונחנו מה'.
820 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: שו' 1-14: 41C (פגום בחלקו השמאלי); שו' 15-16: 41C1; שו' 16-17: 43C1; חסר; שו' 19-40: 43C (חלקו השמאלי נחתך ואבד); שו' 40-54: 41A + 41A1.
821 בבלי ראש השנה כז ע"ב.
822 משנה שם ד, ז.

ציבור השיני מתקיע. א'[823] ר' יצחק למה תוקעין ומריעין ותוקע' בראש השנה כדי
לערבב את השטן [ ]
שיעור תקיע' כדי שלש תרועות, שיעור תרועה בשלש יבבות,[824] ותנינן[825] סדר
תקיעות תוקע ומריע [ותוקע שלש פעמים]
שהן תשע, שיעור תקיעה כדי תרועה, שיעור תרועה כדי שלשה שברים. שיעור
שופר כדי שיה[ ][826]
תשע תקיעות במוסף של ראש השנה.[827] מי שאין לו קרן, או שיש לו קרן ולא יש[828]
לו אדם שיודע [לתקוע, או ששמע מתשעה]
בני אדם, או ששמע תקיע' מזה ותקיע' מזה, מהו שיצא ידי חובתו. אין צריך שיצא
ידי חובתו [ ]
ודאי ואינו יוצא ידי חובתו אלא כששמע סדר תקיעה אחת כולה מזה וסדר תקיעה
אחת כולה מזה [ ]
ב' וש' ול'[829] דאמ' ר' יוח'[830] שמע תשע תקיעות בתשע שעות ביום יצא. תני שמע
תשע תקיעות מתשעה בני [אדם[831] תקיעה]
מזה ותרועה מזה לא יצא[832] אפילו כל היום כולו, וכן הילכ'. תנינן[833] בארבעה פרקים

823 בבלי שם טז ע"א-ע"ב.
824 משנה שם ד, ט.
825 שם, בשינוי.
826 השווה לעיל, שו' 1.
827 על פי משנה ראש השנה ד,ה ושם ט. לפי העניין, דומה שחסר כאן הטרמין הקבוע בחיבורנו: א' א' צ' ל' (אבל אתה צריך ללמוד).
828 הצירוף 'ולא יש' נדיר מאוד במקורותינו.
829 בוא ושמע ולמד.
830 בבלי ראש השנה לד ע"א-ע"ב.
831 אפשר שיש להשלים כאן: 'יצא', אך אפשר גם שיש להשלים: 'לא יצא'. עדי הנוסח של הבבלי חלוקים כאן בגרסתם. בדפוס פיזארו: 'מט' בני אדם כאחד תקיעה מזה ותרועה מזה יצא', אך בדפוסים מאוחרים הגיהו: 'מט' בני אדם כאחד [לא יצא], תקיעה מזה ותרועה מזה יצא'. גם כתבי היד של הבבלי חלוקים בעניין זה, ובשני עדי נוסח קדומים מהגניזה הנוסח הוא 'לא יצא'; ראה ד' גולינקין, גנזי ראש השנה: שיירי כתבי יד של בבלי ראש השנה מהגניזה בקהיר, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' ל ועמ' סא (על זמנם של שני הקטעים ראה שם במבוא, עמ' 8-13 ועמ' 18-22, בהתאמה). בתוספתא, ראש השנה ב, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 319): 'יצא'; אך זו גרסתו של כ"י ארפורט בלבד, ובכ"י לונדון ובדפוס ראשון חסרה כל הפִסקה. וראה תוספתא כפשוטה, עמ' 1057). בהלכות פסוקות, עמ' כ: 'יצא' (וכן בהלכות ראו, עמ' 19); אך בקטע גניזה: 'לא יצא' (דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 520). הלכות גדולות (ח"א, עמ' 308) ורבנו חננאל בפירושו גרסו: 'לא יצא'.
832 גרסה זו מחודשת, בניגוד לכל עדי הנוסח של הבבלי ושל התוספתא. ואולי יש למחוק את המילה 'לא' (ודומני שאף השימוש במילה 'אפילו' מסייע להצעה זו).
833 משנה ראש השנה א, ב.

העו' נידון בפסח על התבואה [בעצרת על פירות האילן]
ובראש השנה כל העו' עוברים לפניו כבנו מרון שנ'[834] היוצר יחד לבם וגו' ובחג
נידונין על המים. תניא[835] ר' יהוד' או' משום [ר' עקיבה מפני מה אמרה]
תורה הביאו עומר בפסח וכו'. וצריך אדם לענות את עצמו מראש השנה ועד יום
הכיפור'[836] וליחד את לבו לשמים [ ]
ודם בין טובה לרעה מראש השנה ועד יום הכיפור' נחתך עליו, וכיון שרואין אותו
בעינוי מן השמים מרחמין עליו [ ]
[ ] אבו'[837] דרבנין חוזא /
15 (חוזא) כל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכיפור' חוץ מהוצאת
שבת וימים טובים והכנסת[838] בניו לתלמוד [תורה שאם] /
פיחת פוחתין / לו ואם מוסיף מוסיפין לו, ואמ' ר' אבהו מאי קראה, תקעו בחדש
שופר וגו',[839] איזה חג שראש חודש מתכסה בו הוי אומ' ז[ה] /
ראש השנה וכת'[840] כי חוק לישר' הוא, מהו לשון חוק, לשון מזון שנ'[841] ואכלו את
חוקם אשר נתן [להם פרעה]
[מראשית] /
השנה נידון מה יהיה בסופה,[842] דב' אח' כי חוק לישר' הוא וגו' מלמד שאין בית דין
של מע[לה נכנסין לדין אלא אם כן קידשו בית דין של מטה]
20 את החדש. שנו חכמ'[843] כי חוק לישר' הוא מלמד שישר' נכנסין תחילה לדין דרב
חסדא אמ' [מלך וציבור מלך נכנס תחילה לדין שנ'[844] משפט]
עבדו ומשפט עמו ישר' דבר יום ביומו מפני מה, אית דאמ' שאין דרך ארץ לישב

834 תהלים לג, טו. על הגרסה המשובחת 'כבנו מרון' ראה לעיל במבוא, עמ' 34.
835 בבלי ראש השנה טז ע"א.
836 מדברי המחבר עולה שיש לצום גם בראש השנה, וכנראה אף בשבת, כשיטת גאוני ארץ ישראל. השווה י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 74-109.
837 בבלי ביצה טו ע"ב-טז ע"א. לפנינו: 'תני רב תחליפא אחוה דרבנאי חוזאה', אך בכתבי היד ובציטוטי הראשונים יש שתי לישנות, כגון 'תני רב תחליפא אבוה דרבנאי חוזאה ואמרי לה אחוה דרבנאי חוזאה' (כ"י גטינגן 3). ראה גם דקדוקי סופרים, כאן, עמ' 34, הערה ג.
838 לפנינו: והוצאת.
839 תהלים פא, ד. הדברים שמכאן ואילך מצויים הן בבבלי ביצה, שם, והן בבבלי ראש השנה ח ע"א-ע"ב (וחלקם רק בסוגיה שבראש השנה).
840 תהלים שם ה.
841 בראשית מז, כב.
842 בבלי ראש השנה שם: 'רב נחמן בר יצחק אמר לדין דכתיב (דברים יא, יב) מראשית השנה ועד אחרית שנה, מראשית השנה נידון מה יהא בסופה'. אף המשך הדברים כאן לקוח מהסוגיה שם.
843 בבלי שם.
844 מלכים א ח, נט; בבלי שם: 'משפט עבדו ומשפט עמו מאי טעמא, אי בעית אימא לאו אורח ארעא למיקם מלכא אבראי ואיבעית אימא מקמי דליפוש חרון אף'.

המלך ב[ ]
עד שלא ירבה חרון הדין. דרשו י״י בהמצאו[845] אילו מדרשות, קראוהו בהיותו קרוב
עשרת י[מים][846]
מצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, קראוהו בהיותו קרוב, אין[847] הוא קרוב בבתי
כנסיות ובבת[י מדרשות אמר ר׳ יוחנן[848] אפילו בשעת כעסו]
של הק׳ זוכר את הצדיק׳ שנ׳[849] ויהי בשחת אלהים את ערי הככר וגו׳. א׳ ר׳ אלעזר[850]
אפילו בשעת כ[עסו של הק׳ הוא זוכר את הרחמים שנ׳[851] כי לא אוסיף עוד]
25 ארחם את בית ישר׳ כי נשא אשא להם. והוזהרו ישר׳ לעשות ציצית בגדיהם
בבגד[ ]
ציצית. יכול[852] אין ניקראין ציצית אלא לעושה אותו, תל׳ לו׳[853] ונתנו, מכל מקום
יביא ויתן. יכול [תל׳ לו׳[854] והיה]
לכם לציצית. יכול לאותן שעמדו על הר סיני, תל׳ לו׳ לדורותיכם,[855] לדורות עול׳.
יכול אפילו מ[ ]
עשוי ציצית, תל׳ לו׳[856] ועשו להם ציצית. גדילים תעשה לך,[857] עשו עשייה לשמה
תעשה[858] ול[ ]
שהרי קבעו אותה בקרית שמע כדי להזכירה בכל יום ויום. ומפני מה קבעוה א׳ רב

845 ישעיהו נה, ו; ירושלמי ברכות ה, א (דף ח ע״ד–ט ע״א; עמ׳ 43): ׳דרשו את י״י בהמצאו, איכן הוא מצוי, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות׳.
846 על פי בבלי ראש השנה יח ע״א (ומקבילות).
847 כנראה צריך להיות: איכן [=היכן] [י׳ ברודי].
848 בבלי ברכות נד ע״ב.
849 בראשית יט, כט.
850 בבלי פסחים פז ע״ב.
851 הושע א, ו.
852 מדרש הפסוקים המובא כאן איננו ידוע ממקור אחר.
853 במדבר טו, לח.
854 שם לט.
855 שם לח: ׳על כנפי בגדיהם לדרתם׳. בספרי זוטא (שנשתמר רק בציטוט משוער במדרש הגדול) הדרשה הפוכה, ובאה ללמד שגם יוצאי מצרים (שלא עמדו על הר סיני) חייבים בציצית: ׳ועשו להם לדורותם, אין לי אלא לדורות, ומניין אף ליוצאי מצרים, ת״ל להם׳ (ספרי על ספר במדבר, מהדורת ח״ש הורוביץ, לייפציג תרע״ז, עמ׳ 289, וראה שם בהערה; מדרש הגדול, במדבר, מהדורת צ״מ רבינוביץ, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ רנב). תודתי לד״ר יואב רוזנטל שהעירני על מקור זה.
856 במדבר שם.
857 דברים כב, יב.
858 אולי יש להשלים: תעשה ולא מן העשוי; ראה ספרי דברים, פי׳ רלד (עמ׳ 266); בבלי מנחות מ ע״ב.

יהוד[ה בר חביבא[859] מפני שיש בה חמשה דברים, מצות ציצית]

30 ועול מצות ויציאת מצר' והירהור עבירה והירהור עבו' זרה, עול ציצית ועשו להם
ציצית [ ]
כי [ ] אשר הוצאתי אתכם מארץ מצר',[860] אחרי לבבכם זו מ[ג]ות שנ'[861] אמר נבל
בלבו, אחרי עיני[כם זה הרהור עבירה שנ'[862] ויאמר שמשון אל אביו אותה קח לי]
כי היא וגו', אשר אתם זונים זו הירהור עבודה זרה שנ'[863] גדילים,[864] גדיל שנים גדיל
ארבעה ובש[א' א' צ' ל'][865]
סדין של פשתן מהו שיהא חייב בציצית, מה אנו אומ' כסותך א' הכת'[866] כל כסותך או
שמא [ ]
ציצית בפשתן של צמר. בא וש' ול'[867] סדין בציצית בית שמי פוטרין ובית הילל
מחייבין ו[הלכה כדברי בית הילל אמ' ר' אליעזר בר צדוק והלא כל]
35 המטיל ציצית בסדינו בירוש' אינו אלא מן התמיהין, א' ר' אם כן מפני מה לא
אסרוה[868] א[ ]
יצטמתין[869] ויעבדון, כל שכן דתמיהין, ונדרוש ברבים לא משגיחין אנן דאנן ידעין
דשרי [ ]
הדא[870] מילתא איתמר במערבא משום ר' זעירא גזירה שמא יקרע סדינו ויתפרנו
והתורה א[מרה תעשה ולא מן העשוי, שרא ר' זירא]
לסדיניה, וכן הילכתא. דב' אח'[871] ועשו להם ציצית על כנ' בג' לדרת' וגו',[872] ואם

859 בבלי ברכות יב ע"ב (בדפוסי הבבלי: 'עול מצות ומינות', או 'עול מצות ודעת מינים'; אך ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 57, והערה מ).
860 במדבר טו, מא. וראה בבלי שם: 'יציאת מצרים דכתיב אשר הוצאתי'.
861 תהלים יד, א.
862 שופטים יד, ג.
863 המעתיק דילג כאן כפי הנראה מחמת הדומות, אך אינני יודע להשלים אלא את מקצת החסר: 'ויזנו אחרי הבעלים (שופטים ח, לג) ... שנ''.
864 דברים כב, יב; בבלי מנחות לט ע"ב.
865 אבל אתה צריך ללמוד.
866 דברים כב, יב.
867 בא ושמע ולמד. בבלי מנחות מ ע"א.
868 לפנינו: 'אם כן למה אסרוה, לפי שאין בקיאין. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא ולרמו בי עשרה ונפקו לשוקא ומפרסמא למילתא, כל שכן דמתמהו עילון, ולידרשא בפירקא, גזירה משום קלא אילן'.
869 כנראה משורש צמת, ופירושו: יתאספו (וכך גרס ספר הערוך, ז, ערך צמת, עמ' 26, בבבלי סנהדרין קט סוף ע"ב: 'ההוא יומא דהוו מצטמתין קמת ואשקיתיה חמרא' [וראה לעיל, הערה 127]). וראה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 967; הנ"ל, מילון ארמית גלילית, עמ' 531.
870 בבלי מנחות מ ע"ב: 'ואיתמר במערבא'.
871 השווה שאילתות, שאילתא קמד (במדבר, עמ' לט-מא); וראה לעיל במבוא, הערה 53.
872 במדבר טו, לח: 'ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם לדרתם ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת'.

אין לו יוצא בלבן[873] גדול[874] עונשו של לבן]

יותר משל תכלת, משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שא׳ לשני עבדיו אחד מכם יביא [לי חותם של זהב ואחד מכם יביא לי חותם של טיט, על][875]

40 מי המלך כועס, לא על מי שא׳ לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא. תני[876] היה ר׳ מאיר או׳ / [מה] נשתנה תכלת מכל מיני צבעים, מ[פני שתכלת]

דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא כבוד וכסא כבוד דומה לאבן ספיר שנ׳[877] כמראה [אבן ספיר]

דמות כסא וכת׳[878] כמעשה לבנת הספיר. וסדין בציצית גזרו בה חכמ׳[879] שמא יקרע סדינו בתוך שלש אצבעות ויתפרנו [והתורה אמרה תעשה]

[ו]לא מן העשוי ונמצא עובר עלה עליך[880] ועוד משום כסות לילה ש[הלילה] פטור׳ מן הציצית דתני[881] וראיתם אות[ו[882] פרט לכסות]

לילה, אתה או׳ או אינו אלא לכסות סומא ולהוציא[883] כסות לילה, אחר שריבה הכת׳ ומיעט מרבה אני כסות סומא שיש לה [ראיה אצל]

45 אחרים ומוציא אני כסות לילה שאין לו ראייה אצל אחרים. (ש)שנו חכמ׳[884] כמה חוטין הוא נותן, בית שמי או׳ ארבעה,[885] וכמ[ה תהא משולשת]

בית שמי או׳ ארבע ובית הילל או׳ שלש, ושלש שבית הילל אמ׳ ארבע בטפח של כל אדם, דא׳ רב פפא[886] טפח של תורה ארבע ב[גודל]

873 ראה משנה מנחות ד, א; בבלי שם לח ע״א-ע״ב.

874 בבלי שם מג ע״ב.

875 ההשלמה על פי לשון השאילתות (לעיל, הערה 871), עמ׳ מ.

876 בבלי חולין פט ע״א.

877 יחזקאל א, כו.

878 שמות כד, י.

879 בבלי מנחות מ ע״ב.

880 שתי המילים האחרונות סתומות (כך קראתי את המילים בביקורי הראשון בספריית המנזר בגראץ. לאחר מכן נכרך הספר מחדש בצורה הדוקה, ושוב אי אפשר לקרוא את המילים הללו, המצויות בשולי העמוד).

881 בבלי מנחות מג ע״א, בסגנון אחר: ׳דתניא וראיתם אותו פרט לכסות לילה, אתה אומר פרט לכסות לילה או אינו אלא פרט לכסות סומא, כשהוא אומר אשר תכסה בה הרי כסות סומא אמור, הא מה אני מקיים וראיתם אותו, פרט לכסות לילה. ומה ראית לרבות כסות סומא ולהוציא כסות לילה, מרבה אני כסות סומא שישנה בראיה אצל אחרים ומוציא אני כסות לילה שאינה בראיה אצל אחרים׳.

882 במדבר טו, לט.

883 צריך להיות: ולהביא.

884 בבלי מנחות מא ע״ב.

885 חסר כאן: ובית הילל או׳ שלש.

886 לפנינו: ׳אמר רב פפא טפח דאורייתא ד׳ בגודל, שית בקטנה, חמש בתילתא. אמר רב הונא ד׳ בתוך ד׳ ומשולשת ד׳ ורב יהודה אמר ג׳ בתוך ג׳ משולשת ג׳׳.

ושלש באצבע שש בקטנה, א׳ רב הונא שלש בתוך שלש ומשולשת ארבע. א׳ א׳ צ׳
ל׳[887] הלכ׳ כרב הונא או הלכ׳ כרב יהוד׳. ב[ ][888]
דא׳ רב פפא ארבע בתוך שלש ומשולשת ארבע, וכן הלכה נוהגת. והוזהרו ישר׳
שכל מי שיש לו דין עם חבירו הולכין [ ]
וצריך הדיין להוכיח בעלי הדין וללמדם ולומר להם שכל מי ששומע לדיין ונותן
מנפשו,[889] הק׳[890] בזכותו ברית אבות ומביא [ ]
50 בחייו שנ׳[891] והיה עקב תשמעון וג׳ ותג׳[892] תשמעון, יכול שמיעה באוזן ולא שמירה
בלב תל׳ לו׳ ושמרתם, יכול יהא שמיעה בא[וזן ושמירה]
בלב ולא עשייה בפה ובידים, תל׳ לו׳ ועשיתם אותם, עד שיהא שמיעה באוזן ושמירה
בלב ועשייה בפה ובידיים, שנ׳ תשמ[עון]
ושמרתם ועשיתם אתם. יכול שמיעה ושמירה ועשייה בשעה שיאמר לו דיין בלבד,
תל׳ לו׳ את המשפטים האלה, בכל שעה [ ]
א׳ א׳ צ׳ ל׳[893] כיון שאדם חייב לומר אמת וליתן את הדין מנפשו, מי שהוא חייב
לחבירו מנה וחבירו תובעו מאתים ובאו להם [ ]
מהו שיהא מותר לזה שתובעין אותו במאתים והוא יודע שאינו חייב לו אלא מנה, מהו
שיכפור בפני בית דין ואו׳ לו אינ[י חייב]
<דף 8 ע״ב>[894]
1 [ואתן לו] מנה ביני לבינו, [ש]אם מודה לו בבית דין בית דין או׳ לו שבועה מהו
לעשות כן[895] תן לו מנה והשבע לו על השאר
[שהמודה מקצת הט]ענה ישבע על השאר,[896] ואם הודה הוא גורם שבועה לנפשו, מהו
שיהא מותר לעשות כן, או שמא כיון שא׳ הכת׳
[מ]שפט אסור לכפור לפני בית דין, מה אנו או׳, תמן אמ׳[897] לא תעשוק ולא
תגזול, ולא תשנה הוא ולא תשנה[898]

887 אבל אתה צריך ללמוד.
888 אולי יש להשלים: ׳בוא ושמע ולמד׳, כטרמין השכיח בחיבורנו.
889 כנראה: נותן מעצמו, בלי כפייה. והשווה להלן, שו׳ 53 וע״ב שו׳ 2.
890 צריך להוסיף: זוכר.
891 דברים ז, יב.
892 לא מצאתי דרשה זו בספרות חז״ל.
893 אבל אתה צריך ללמוד.
894 עמוד זה מצורף מקטעים אלו: שו׳ 1-13: 41C (פגום בחלקו הימני); שו׳ 14-15: 41C1; שו׳ 15-18: 43C1; שו׳ 19-39: 43C (חלקו הימני נחתך ואבד); שו׳ 39-41: 41A1; שו׳ 41-52: 41A.
895 דומה ששלוש (או ארבע) המילים האחרונות מיותרות.
896 ראה בבלי בבא מציעא ד ע״ב, ובמקבילות.
897 ויקרא יט, יג.
898 אולי מלשון שינוי.

[ ]הב]א להורגך השכם להרגו.[899] תא שמ' ששנו חכמ' במשנה[900] מנין לאחד שנושין בו מנה וטוענין בו במאתים

[שלא יאמר אכפרנו בבית דין ואודה לו ח]וץ לבית דין שלא תתגלגל עליו שבועה ממקום אחר, תל' לו'[901] מדבר שקר תרחק, וכן הלכה.

[והוזהרו ישראל]השבת כתיקנה שנ'[902] ושמרתם את השבת, ומי שמחללה ועשה בה מלאכה חייב סקילה שנ'[903] וימצאו בני

[ ]אש בשבת שנ'[904] לא תבערו אש בכל משבות' ביום השבת. אין לי אלא המבעיר שהוא חייב עליו, המכבה

[ ]שכל אבות מלאכות ממשכן למדו, בשבת כת'[905] כל העושה בו מלאכה יומת וכת' במשכן[906] ויכל משה את כל המל'

[ ]כיון שהיו מבשלין ביורה סממנין של שמן המשחה היו מכבין האש מתחתיו שלא ישרפו הסממנין ושמ[ן]

[המשחה[907]]מלאכה. ואם נפלה דליקה בשבת בתבואה או בכלים או ליהטה בעצי הבית אסור לכבותה בשבת. ואם הלכו גויים[908]

[ ]אדם אין אתה זקוק להם לומר כבו ואל תכבו, ואם הלכו קטנים שלא הגיעו לידי עונש מצות אין אומ' להן אל תכבו

[ ]ת וספק נפשות אפילו גדול ישר' מחללין את השבת ואין חוששין, שכך שנו חכמ' בספק נפשות, דתני[909] חדא הרי זה משובח

[והשואל הרי] זה שופך דמים, ואין או[מ]' יעשו דברים [בג]ים ובקטנים אלא אפילו בגדולים שבישר', ישר'[910] ביומי דר' אמי נפלה דליקה בכפ[ר] /

[ולא כן] תני כל דבר שהיא של סכנה אין או' יעשו דברים בגוים[911] ובקטנים אלא אפילו בגדולים שבישר'. מעשה שנפלה דליקה בחצירו של יוסי

899 בבלי סנהדרין עב ע"א; וכאן שימוש חריג במליצה זו – האם מותר לרמות את הרמאי.
900 בבלי (!) שבועות לא ע"א.
901 שמות כג, ז.
902 שם לא, ד.
903 ראה במדבר טו, לב: 'ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו איש מקשש עצים ביום השבת'.
904 שמות לה, ג: 'לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת'.
905 שם ב.
906 שם מ, לג: 'ויכל משה את המלאכה'; שם לט, מג: 'וירא משה את כל המלאכה'.
907 השווה רש"י שבת עג ע"א: 'מכבה ומבעיר – באש שתחת הדוד של סממנין'.
908 על פי משנה שבת טז, ו.
909 ירושלמי יומא ח, ז (דף מה ע"ב; עמ' 599): 'תני הזריז משובח והנשאל מגונה והשואל הרי זה שופך דמים'. וכנראה צריך לתקן כאן: דתני הזריז.
910 צריך להיות: מעשה. הדברים שמכאן ואילך מצויים, ויותר באריכות, הן בירושלמי יומא, שם, והן (ולעתים רק) בירושלמי שבת טז, ו (דף טו ע"ד; עמ' 439).
911 כך בירושלמי יומא. בירושלמי שבת: בנשים.

15 [בן] סימוי בשיחין וירדו בני קצרה של ציפורי לכבות ולא הניח להם,[912] / הניחו לגביי
שיגבה את חובו מיד קשר עליו הענן וכיבהו. חד נפתיה הוה במגירתיה
[דר' יונה נפילת דליקה במגורה דרבי יונה אזל ההוא נפ]תייה בעי מטפייה ולא שבקיה דר'
יונה אמ' ליה בגדי מדלי ליה אן[913] ואישתזב כולה ר' יודן דכפר
[ ] שאילה.[914] מקום שנפ]ל[ה ד]ליקה בשבת בחצר או [במבוי] ולא
היו באותה [חצר] קטנים שלא [באו]
[לידי עונש להציל מדעת', מהו לילך לחצר אחרת ולומ' לתינוקות ששם בואו לכם בחצר
פלונית שמחלקין שם אגוזים ותמרים ושכיון] /
[שהולכין שם מכבין מדעתן דהוי הגרמה בשבת, שרי או אסור. תא שמע[915] דר' יצחק בר
בצינא אבדו לו] מפתחות [של] בית [ ]
20 [אמ' לי' לר' פדת זיל ואייתי טליא ומטיילין לה]ת[ם] ומשכחין להון ומייתו להון, אלמא
כל גרמא בשבת שרי.[916] וכן הילכתא נוהגת.
[ולא י]דבק בידך [מא]ומה מן החרם[917] וכל בית שקבוע בו
עבו' זר' אסור לישב בצילו,[918] וכל עין מים שקבוע
[נר]אה כמשתחוה לעבו' זר' ואף על פי שלבו לשמים
משום שכת'[919] והייתם נקיים מי"י ומישר'.
[ ] שותה. ואם מצא תכשיטין או כלים שחקוק עליה' עבו'
זרה אסור אפילו למוכרן וליהנות בדמיהן
[ ] יורות וקומקמין מותרין,[920] כללו של דבר המכובדין

912 צריך להוסיף: אמר.
913 לפנינו בירושלמי: 'אמ' ליה בגדך מדלי אמ' ליה אין'.
914 השלמתי את החסר בשורות הבאות מתוך מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678), דף 56א, בגיליון; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 55א, בגיליון (=זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 61, סי' 1): 'שאילה מספר רב ביבי בשר על גבי גחלים. מקום שנפלה דליקה בשבת בחצר או במבוי ולא היו באות' חצר קטני' שלא באו לידי עונש להציל מדעת', מהו לילך לחצר אחרת ולומ' לתינוקות ששם בואו לכם בחצר פלוני' שמחלקי' שם אגוזי' ותמרי' ושכיון שהולכי' שם מכבין מדעתן דהוי הגרמה בשבת, שרי או אסור. ת"ש דר' יצחק בר בצינא אבדו לו מפתיחו' מרשו' הרבי' לרשו' היחי' אמ' לי' לר' פדת זיל ואייתי טליא ומטיילין להתם ומשכחין להון ומייתי להון, אלמ' כל גרמא בשבת שרי. וכן הלכה נוהגת. עכ"ל חיבור רב ביבי'.
915 בבלי יבמות קיג ע"ב-קיד ע"א.
916 לפנינו בבבלי בשינוי של ממש: 'אלמא קסבר קטן אוכל נבלות אין בית דין מצווין להפרישו'.
917 דברים יג, יח.
918 ראה משנה עבודה זרה ג, ז-ח.
919 במדבר לב, כב. וראה תוספתא עבודה זרה ו, ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 469); בבלי שם יב ע"א.
920 עיין בבלי שם מג ע"ב.

אסורין והמבוזין מותרין.[921] והמכובדים אם ביטלם

25 [ ] רוק עליה רוק או קוטע ממנה דבר או סוחבה אותה עבו' זר' על פניה זה הוא ביטולה.[922] ואילן

[ ] אסור לא]כול מפירותיו ואם ביטלה גוי מותר לאכול מפירותיו. וכיצד מבטלה, נוטל ממנה מקל או שרביט[923]

[ ] א' א' צ' ל'[924] אמר ל]קטן בטל לי עבו' זר' ובטלה, מהו שיהא מותר, מהו כיון שסתם גוים לעבו' זר' הם עובדים אפילו

[ ] יודע בטיב] עבו' זרה מבטיל ושאינו יודע בטיב עבו' זר' אינו מבטיל. ואם תימצי לומר גוי שאינו יודע

[ ] יבטל ואם לא יכנו עד שיבטל בעל כורחו, מהו שיהא ביטולו ביטול או לא, מה אומ' מדעתו

30 [ ]א הוא בעל כורחו הוא ברצונו.[925] ואם תימצי לומר בעל כורחו הגוי מבטל עבו' זר', של חבירו אינו

[ ] הן עובדין אפילו של חבירו יכול לבטל. בא וש'[926] דא' רבה בר בר חנה א' ר' יהושע בן לוי[927] פעם

[א' הייתי מהלך אחר ר' אלעזר הקפר בריבי בדרך ו]מצא טבעת ועליה עבו' זר' ומצא גוי קטן ולא אמ' לו כלום ומצא גוי גדול וא' לו בטלהו ולא

[בטלה, סטרו ובטלה, שמ'] מי' גוי קטן שאינו יודע בטיב עבו' זר' אינו יכול לבטל ושמ' מי' גוי מבטל עבו' זר' בין

[שלו בין של חבירו בין מרצונו בין בעל כורחו.[928] אינה][929] עולה לכהונה

921 ראה משנה שם ג, ג.

922 ראה שם ד, ה.

923 ראה שם ג, י.

924 אבל אתה צריך ללמוד.

925 כלומר מה דינה של עבודה זרה שגוי ביטלה בעל כורחו ושלא ברצונו. והשווה ספר והזהיר, שמות, עמ' 72–74.

926 בא ושמע.

927 בבלי עבודה זרה מג ע"א.

928 מכאן ואילך מובאים קטעים מ'המעשים לבני ארץ ישראל'; ראה לעיל במבוא, עמ' 52–54.

929 הדיון כאן הוא כנראה על אודות חלל. השווה מרגליות, הלכות ארץ ישראל, עמ' מו (=צ"מ רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ־ישראל: שרידים חדשים', תרביץ, מא [תשל"ב], עמ' 289): 'כהן שנישבה ביד ישמעאלין ואחר כך נ[שבית אש]תו ביד ישמעאלין ואחר כך פדו עצמן ונטלו זה את זה הולידו בת, הבת אסורה לכהן, ואם זכר בתו אסורה לכהן, וזה היא בת חלל. ויש רבותינו חולקין עד שלושה דורות'. התלמוד הבבלי הכיר כנראה דעה זו ודחה אותה, ואילו בתלמוד הירושלמי זו מחלוקת רב ור' יוחנן; ראה משנה קידושין ד, ו: 'בת חלל זכר פסולה מן הכהונה לעולם'; בבלי שם עז ע"א: 'מאי לעולם, מהו דתימא מידי דהוה אמצרי ואדומי, מה להלן לאחר שלשה דורות אף כאן נמי לאחר שלשה דורות, קא משמע לן';

לעו', ויש או' עד שלשה דורות. מעשה חרש אינו חולץ,[930] אם בא עליה
[ ] עימה, ואם לא בא עליה כך היא יושבת שומרת יבם.
מעשה שומרת יבם אין יורשי
[בעלה נות]ני[ן] לה כתובתה מה שהכניסה בכתובתה ומה שכת' לה
בעלה, ואם לא היה במה שהניח
[ ]. מעשה אדם שנמצאת אשתו מקלקלת עם אחד והיה
בעלה באכסניא[931] במקום אחר[932]
[ ] אבל אם היה בעלה אצלה ומי שנתפשה נמצאת מעוברת
הולד כשר, שר[ו]ב בעילות אחר
[הבעל][933] [ואם היה] בעלה במקום קרוב יכולה היא שתאמר בא / [בע]לי אמש
ושיברתי ממנו. ואם היה בעלה כהן הולד כהן הוא. מעשה אדם שאירס /
[ ] אירס אשה היתה מעוברת שזינתה עם אחרים מותרת להינשא לו לאחר שתלד
ויהא לולד עשרים וארבעה חודש[934] אבל מש[ ] /
[עב]ד משוחרר [ ] / שנתארסה ארוסה מוציא אותה, ואם היתה מעוברת עד
שלא נתארסה אינו מוציא אותה. /

ירושלמי שם ד, ו (דף סה ע"ד; עמ' 1183): 'רב המנונא בשם רב, בת בת בת לעולם, ר' יוחנן בשם ר' ישמעאל בעמיו, מה בעמיו שנ' להלן זכרים [אסורין] ונקיבות מותרות, אף בעמיו שנ' כאן זכרים אסורין ונקיבות מותרות. מה נפק מביניהון, כהן שבא על הגרושה והוליד בן והלך הבן והוליד בן ובת, על דעת' דרב בן ובת בן ובן בת ובת אסורה, על דעת' דר' יוחנן בת בן אסורה ובת בת מותרת'.

930 ראה משנה יבמות יד, ג.

931 מילה זו שכיחה בספר המעשים; ראה ניומן, המעשים, עמ' 88-89.

932 על פי המשפט הסמוך נראה שיש להשלים כאן: הוולד פסול (או: ממזר).

933 בבלי סוטה כז ע"א; ירושלמי שם א, ז (דף יז ע"א; עמ' 910): 'שרוב בעילות מן הבעל'; תוספתא יבמות יב, ח (מהדורת ליברמן, עמ' 42).

934 האיסור על מינקת אלמנה להינשא עד כ"ד חודשים מפורש בתוספתא ובתלמודים (תוספתא נידה ב, ב [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 642]; ירושלמי סוטה ד, ג [דף יט ע"ג-ע"ד; עמ' 924]; בבלי כתובות ס ע"א-ע"ב). במאה השתים עשרה נחלקו רבנו תם ור' שמשון מפלייזא האם דין זה חל גם על מינקת גרושה (ספר הישר, חלק החידושים, סי' יא וסי' תשמח), ואילו דינה של מינקת פנויה נידון רק במקורות מאוחרים יותר, ובעיקר באשכנז. ועתה מתברר כי שאלה זו נידונה כבר מאות שנים קודם לכן. לדיונים בעניין מינקת פנויה ראה: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס קרימונה, סי' קסא; פסקי ר' מנחם מרקנטי, סי' רמא (=כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Urb. 33, דף 19א, סי' יד. הדברים שבפסקי ר' מנחם לקוחים כנראה מתשובה של מהר"ם מרוטנבורג שלא הגיעה לידינו; ראה עמנואל, פסקי ר' מנחם מרקנטי, עמ' 146-150; שו"ת מהר"י וייל, סי' עג, עמ' צא); מרדכי, יבמות, הגהות מרדכי סי' קו; מרדכי, כתובות, הגהות מרדכי סי' רצ; נימוקי יוסף, יבמות, דף יד ע"ב, ד"ה מניקה; שו"ת מהרי"ל, סי' קד-קה). על איסור נישואין למינקת ראה גם אוצר חלוף מנהגים, עמ' 7-11, סי' ג; החילוקים, עמ' 95-96, סי' ג; ניומן, המעשים, עמ' 136-138, מעשה יא; פרידמן, הלכות אישות, עמ' 229-235.

[גרושה[935] וחלוצה וחל]לה ושבויה איני עילוה[936] לכהונה, ונשואות ל[ישראל] בנותיהן
עולות ל[ ]. מעשה[937] שומרת יבם בשעת [מיתתה] אם ביקשה ליתן
[ ]כל חפצים שהיה לה[938] מכתובתה ממה שהניח לה בעלה נותנת מתנה
לכל מי שהיא רוצה על פי עדים, ומה שהיכניסה בכתובתה
[אין לה רש]ות ליתן אותו אלא ליורשי בעלה בלבד. מעשה[939] מי שלווה מחבירו (ב)
כסף או פירות או כל דבר וכתב לו בשטר שאני חייב לך כסף
45 [והוקיר או] שהיזיל כסף הוא חייב לו {ו}כמה שכתוב בכתב חייב לשלם לו. מעשה
בית שדר בו גוי או גויה ארבעים יום, מדור גוים הוא ואסור[940]
[ ]לו[ ]תוכו אפילו לבתים מעורבים לו. מעשה[941] כהן שנחשד מוכר תרומ׳
לשם חולין, לא יאכל בתרומ׳ מיכן ואילך. מעשה מי שקידש
[סי]מפון[942] ונתקיים תניי הסימפון, הכל לפי תנאו. וסדר[943] הסימפון כך הוא,

935 השווה י״נ אפשטיין, ׳תורתה של ארץ ישראל׳, תרביץ, ב (תרצ״א), עמ׳ 320 (=הנ״ל, מחקרים, ב, עמ׳ 348), ושוב אצל ניומן, המעשים, עמ׳ 172, מעשה מ: ׳מעשה ... וגרושה וחלוצה וחללה ושבויה אינן עולות ל[כהן ליבום, ועולות] לישראל. ואם ילדו מישראל, בנותיהן עול[ות] ל[כהן ליבום]׳.

936 צריך להיות: אינן עולות.

937 מעשה זה השתמר בשני מקורות נוספים, וכן במקור שלישי – ספר ׳בשר על גבי גחלים׳ – שנטל את הדברים מחיבורנו; ושלושתם נאספו אצל ניומן, המעשים, עמ׳ 222-224, מעשה ע. ראה: מרגליות, הלכות ארץ ישראל, עמ׳ סד, הלכה II: ׳שומרת יבם מה היא שתתן מתנה בשעת [מיתתה]. נותנת היא על פי עדין מה שיש לה חוץ מכתובתה, אבל כתובתה יורשי בעלה [יור]שין אותה בלבד׳; תשובות הגאונים הקצרות, סי׳ פד: ׳שאלה, שומרת יבם מהו שתתן מתנה כשתבא למות. תשובה, אם יש לה נכסים דהיינו נכסי מלוג חוץ מכתובתה על פי עדים נותנת לכל מי שתרצה אבל מה שהכניסה בכתובתה אין לה רשו׳ ליתן לשום אדם אלא יורשין אותה יורשי בעלה׳; מרדכי הגדול, כ״י אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678), דף 137ג (וכ״י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 136ג; נשמט אצל זולצבאך, בשר על גבי גחלים): ׳מחיבור רב ביבי גאון מספר בשר ע״ג גחלים [...] שומרת יבם יכולה ליתן מתנה בשעת מיתת׳ כל חפצים שלה חוץ מכתובת׳ ממה שהניח לה בעלה בפני עדים לכל מי שמבקשת על פי עדים, ומה שהכניס בכתובת׳ אין לה רשות ליתן אלא ליורשי בעלה בלבד, ע״כ׳.

938 צריך להוסיף: חוץ.

939 מעשה זה הועתק מכאן לספר ׳בשר על גבי גחלים׳, ראה: זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ׳ 68, סי׳ 26 (מכ״י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 276ג; כ״י אוקספורד, בודלי Opp. 42 [נויבאואר 678], דף 277ג).

940 ראה משנה אהלות יח, ז.

941 מעשה זה נמצא גם בקטע מגניזת קהיר, ראה י׳ מאן, ׳ספר המעשים לבני ארץ ישראל׳, תרביץ, א,ג (תר״ץ), עמ׳ 14, שו׳ 16; ניומן, המעשים, עמ׳ 193, מעשה נח (ויש לתקן את הקריאה שם לאור הקטע שלפנינו: לא יאכל).

942 תנאי. ראה א׳ גולאק, ׳סימפון באירוסין לפי התלמוד הירושלמי׳, תרביץ, ה (תרצ״ד), עמ׳ 126-133.

943 ירושלמי קידושין ג, ב (דף סג ע״ד; עמ׳ 1170): ׳ר׳ אבהו בשם ר׳ יוחנן סדר הסימפון כך הוא,

אנא פלן בר פלן מקדש ליך פלנית בת פלו׳ על מנת ליתן ליך
[מיקמת פלן ומ]כס[י׳] ביום פלן דאן אתא יום פלן ולא הוית כנוסה לי לא יהוי לי עליך
כלום. ואם עבר אותו היום שהיתנה ולא נתן לה מה
[הי]א מותרת להינשא בלא גט לכל מי שתרצה. מעשה[944] שהיא יושבת
באלמנותה יכולה היא ליתן מתנה כל כתובתה לכל מי שתרצה.
50 [מעשה]שארס[945] אשה ועד שלא יכניס אותה חטפה אחר והוליכה לבית גוי עד
שהוא מת[א]בק עימה שמע קול בני אדם והניחה וברח
[ ]חטפה ונחטפה שלא בטובתה. כך הוא המעשה מכיון ששניהן מודין
שנחטפה דנערה[946] מותרת לבעלה, שאנוסה היא ואנוסה
[מותרת לבעל]ה בזמן שאינו כהן. ואם ראו אותה ויצא מן הבית ולא צווחה ואמרי
נאנפתי, לא הכל ממנה[947] אלא אסורה לזה ולזה וצריכה גט מארוסת[948]

- - - -

אנא פלן בר פלן מקדש ליך אנת פלנ׳ בר פלן על מנת ליתן ליך מיקמת פלן ומיכנסיניך ליום פלן, ואין אתא יום פלן ולא כנסתיך לא יהוי לי כלום׳.

944 כנראה צריך להוסיף: אשה [י׳ ברודי].

945 השווה תשובות הגאונים קורונל, סי׳ טו; ובנוסח מתוקן על פי כתב היד, ניומן, המעשים, עמ׳ 207–209, מעשה סה: ׳וששאלתם מי שחטף אשה ארוסה והוליכה לבית או לחורבה וזינה בה ואין שם עדים שמעידין, אם יש שם עדים ששמעו אותה שצעקה והיא צווחת ומיללת ותפסה ואנסה על כרחה. כך הוא המעשה, אם יש עדים יעידו כי היא אנוס[ה] ושמעו צעקתה ויללתה מותרת היא לבעלה אם היה ישראל, ואם היה כהן אסורה היא לו לעולם ויצא ויתן כתובתה. ואם לא היו עדים שיעידו שצווחה בשעת שאנסה ולא שמעו צעקתה אלא היא מדעתה אומרת אנסני על כרחי, לא כל הימנה דבר זה, אלא על פי עדים מתקיים הדבר, והיא אסורה על בעלה ישראל ויוצאה ממנו בגט ואין לה כתובה, ואסורה לינשא למי שזינת עמו׳.

946 צריך להיות: הנערה (ואולי כך אכן כתב הסופר אך הרגל של האות ה״א מטושטשת).

947 בחיפוש באתר ׳מאגרים׳ של האקדמיה ללשון העברית אני מוצא כי הלשון ׳לא הכל ממנה׳ מצויה אך ורק בתלמוד הירושלמי, וכן גם בהלכות ראו, עמ׳ 88 ועמ׳ 90. הלכות ראו התחבר גם הוא בארץ ישראל, ראה לעיל, הערה 33.

948 צריך להיות: מארוסה.

פרק שני

מעין ספר המקצועות למסכת בבא מציעא

מבוא

א. ספר המקצועות

'ספר המקצועות הוא אחת החידות בספרותנו, ובנוגע אליו המבוכה רבה מאד. עסקו בו חוקרים ראשונים ואחרונים [...] ועדיין לא הגענו לפתרון ודאי. רבו הספיקות בנוגע למחברו ומקום חבורו, וכן בנוגע לתכניתו וסדורו הפנימי'. במילים אלו פתח שמחה אסף את חיבורו הקטן ספר המקצועות.[1] בהמשך דבריו כתב אסף, כי גם הוא לא הצליח להגיע למסקנות ודאיות על אודות ספר זה, ובשבעים השנים שחלפו לא התקדם המחקר הרבה בנושא זה.

נסכם תחילה בקיצור את מסקנותיו של שמחה אסף על ספר זה, שכולן מקובלות עלינו.[2] לדבריו, ספר המקצועות התחבר באמצע המאה האחת עשרה לערך. הוא היה מסודר לפי סדר המסכתות והפרקים, אך בדומה לספר הלכות גדולות, היו בו גם כותרות לפי עניינים, כגון 'הלכות עריות', וכדומה. הספר הקיף את הסדרים מועד, נשים ונזיקין, וכן את מסכתות ברכות ונידה. כמעט אי אפשר למצוא בספר את דעותיו של המחבר עצמו, והוא בנוי בעיקר מציטוטים מספרות הגאונים – שאילתות דרב אחאי, הלכות גדולות ותשובות גאונים. לעומת זאת, אין בספר ציטוטים מתורתם של גאוני ארץ ישראל, של חכמי ספרד הראשונים ושל חכמי אשכנז הראשונים. ספר המקצועות מצוטט אך ורק בפי חכמי אשכנז. הקדום שבהם הוא ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא, בן המאה השתים עשרה, והאחרונים שהחזיקו את הספר וציטטו ממנו מכלי ראשון הם תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, בסוף המאה השלוש עשרה. עם זאת, בגניזת קהיר נמצאו כמה קטעים מן הספר, בכתיבה מזרחית (ראה להלן), ונתון זה יכול ללמד שמוצאו של הספר בארצות המזרח דווקא. כמה מחכמי אשכנז ייחסו את החיבור לר' חננאל בן חושיאל, גדול חכמי קירואן, אך אי אפשר לקבל ייחוס זה.

* פרק זה נכתב יחד עם פרופ' אנדראס לנרד ונדפס לראשונה בכתב העת גנזי קדם, יג (תשע"ז). תודתי לידידי פרופ' לנרד, לפרויקט פרידברג (המוציא לאור את כתב העת גנזי קדם) ולעומד בראשו, מר ראובן רובלוב, על הסכמתם לפרסום המעודכן הנוכחי. תודתי גם לידידי פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שכמה מהערותיו על הפרסום הראשון משולבות בדברים שלהלן.

1 ספר המקצועות, מבוא, עמ' 5.

2 שם, עמ' 5–12.

שמחה אסף ליקט בחיבורו את כל הציטוטים שמצא מתוך ספר המקצועות, ועל פיהם הצליח לזהות בגניזת קהיר כמה דפים שלמים, או כמעט שלמים, מחיבור זה. שבעה דפים כאלה פרסם אסף בחיבורו, והוא שיער שכולם שייכים לטופס אחד.[3] הוא זיהה באוסף אנטונין שבספרייה הלאומית בסנקט פטרבורג שלושה דפים גדולים מספר המקצועות למסכת יבמות;[4] וארבעה דפים נוספים, מספר המקצועות למסכת בבא מציעא, זיהה אסף באוסף אנטונין ובספריית האוניברסיטה בקמברידג'.[5] לאחר שנים רבות מצא מרדכי עקיבא פרידמן בגניזת קהיר גיליון נוסף (שני דפים רצופים), שאותו תיאר כ'קובץ הלכתי מעין ספר המקצועות', ואף הוא עוסק במסכת בבא מציעא. פרידמן פרסם רק שתי תשובות מן הקטע החדש ורובו טרם נדפס.[6]

ב. דף חדש מגניזת אירופה

להלן מתפרסם דף בודד, שגם הוא ראוי לכינוי שטבע פרידמן: 'קובץ הלכתי מעין ספר המקצועות', ואף הוא למסכת בבא מציעא. הדף שלפנינו מכיל ארבעה דיונים. הדיון הראשון (מסומן במהדורה שלהלן: א) מקביל בעיקרו לדבריו של ספר הלכות גדולות

3 לדיון ראשוני בדפים נוספים מגניזת קהיר שאולי יש לשייכם לספר המקצועות ראה: דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 248–249, הערה 21 ושם בתיקונים והוספות, עמ' 720; פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 470; שויקה, עיונים, עמ' 41, 42–43, ושם בהערה 83 (וראה להלן, סוף הערה 8). אזכיר כאן שני דפים נוספים, שאולי יש לזהותם כשרידים של ספר המקצועות למסכת בבא קמא: כ"י לונדון, דוד סופר D.S. 76. בדף 2, סוף ע"א, מובאות ברצף אחד תשובותיהם של '[רב מ]ת[תי]ה גאון' ושל מר רב עמרם גאון, שמצויות היו בספר המקצועות; ראה: אור זרוע, בבא קמא, סי' שעג–שעד (וראה גם ספר הפרדס, עמ' קו–קז).

4 סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, אוסף אנטונין 493 (שני דפים; נדפסו תחילה בתשובות הגאונים אסף, תרפ"ט, עמ' 221–233; ושוב בספר המקצועות, עמ' כא–כז, מ–מה); אנטונין 879 (דף אחד; נדפס בספר המקצועות, עמ' כז–לא). לדברי שויקה, הגיע לידינו דף רביעי מספר המקצועות למסכת יבמות: אוקספורד, בודלי Heb. b. 10 (נויבאואר וקאולי 2833), דף 65. דף זה, שטרם נדפס, מקביל להלכות גדולות, ב, עמ' 41 שו' 97 – עמ' 50 שו' 58 (הילדסהיימר זיהה אותו כדף מתוך טופס של הלכות גדולות; ראה שם, עמ' 30, 47). ראה שויקה, עיונים, עמ' 65. שויקה אינו מנמק את זיהויו.

5 אנטונין 880 (שני דפים. נדפסו בתשובות הגאונים אסף, תרפ"ט, עמ' 233–241 ובספר המקצועות, עמ' נד–סב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S G 2.17 (שני דפים. נדפסו בספר המקצועות, עמ' סב–עא).

6 קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 252.8; פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 462–463, 469–472. שרגא אברמסון ציטט משפטים אחדים מקטע זה אך לא ציין את מספרו; ראה ש' אברמסון, 'אחת שאלה ושתיים תשובות', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 3, 7, 10; פרידמן, שם, עמ' 469, הערה 88. נראה שדבריו של אברמסון במקום אחר, שיש בידו קטע חדש מספר המקצועות, מכוונים אף הם לקטע זה; ראה: אברמסון, פירוש רבנו חננאל, עמ' 31. פסקאות אחדות מקטע קמברידג' נדפסו לאחרונה באוצר הגאונים החדש, בבא מציעא (וניתן היה אף להביא פסקאות נוספות), עמ' 238–239, סי' שעט (ראה להלן, הערה 32); עמ' 240–241, סי' שפה; עמ' 244–245, סי' שצג; עמ' 249, סי' תד.

בסוף הלכות ריבית.[7] הדיון השני (ב) כולל תשובה של מר רב צמח בר שלמה דיינא דבבא, העוסקת בביאור מימרה בתלמוד המובאת בהלכות גדולות, שם. תשובה זו כבר הייתה בידינו ממקור אחר, ובו היא מיוחסת ל'רב צמח גאון' סתם – ספק רב צמח בן פלטוי גאון פומבדיתא, ספק רב צמח בן חיים גאון סורא. הפרסום הנוכחי מלמד שהמשיב הוא רב צמח בן שלמה, חכם מפורסם פחות, שלא כיהן כגאון (במקום אחר הוא נזכר בתוארו המלא: 'רב צמח ראש דיינא דבבא דמרואתא חסדאי ריש גלותא, ברי דמרואתא נטרונאי ריש גלותא').[8] בדיון השלישי (ג) יש תשובה של רב משה גאון בהלכות ריבית. הדיון הרביעי (ד) עוסק בהלכות פועלים. חלקו הגדול הם דברי המשנה והתלמוד (לעתים בנוסח המקוצר שהביא ספר הלכות גדולות),[9] ובסופו באה פסיקה קצרה של רב נחשון גאון.

שלושת הדיונים הראשונים קשורים בהלכות ריבית שנידונו בפרק הרביעי ובפרק החמישי של מסכת בבא מציעא, ואילו הדיון הרביעי עוסק בהלכות פועלים, בסוגיה מן הפרק השישי של המסכת. המחבר לא ציין את המעבר מפרק לפרק, וכך הוא גם בקטע קמברידג' שמצא פרידמן, שאף הוא עובר מהפרק החמישי של המסכת לפרק השישי ללא כל סימן היכר.[10]

ארבעת הדפים למסכת בבא מציעא שפרסם אסף, שני הדפים שמצא פרידמן והדף הבודד המתפרסם בזה מייצגים שלושה נוסחים שונים של ספר המקצועות למסכת בבא מציעא, פרקים ד-ו. כל אחד מן השלושה מקביל במקצת לשני האחרים ושונה מהם בעניינים אחרים. הקטע שפרסם אסף והקטע שמצא פרידמן מקבילים לעתים זה לזה[11]

7 ראה להלן, הערות 23-29.

8 אוצר הגאונים, כתובות, אוצר התשובות, עמ' 162, סי' תיא. וראה גם הלכות גדולות, א, עמ' 173: 'רב צמח בר שלמה דיינא דבבא דמרותא חסדאי'. על רב צמח בר שלמה ראה תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 389; אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 574-584; מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 162; ברודי, ציון, עמ' 42, 61-62. תורתו של רב צמח בר שלמה מובאת בספר המקצועות הרבה מעבר למצוי בחיבורים אחרים; ראה: ספר המקצועות, עמ' יג-יד, סי' כג; שם, עמ' מד-מה; תשובה נוספת של '...צמח דיאנא דבבא' מצויה בקטע מגניזת קהיר שאולי יש לזהותו כשריד מספר המקצועות; ראה פרידמן, שם, עמ' 162-165, ולוח 34 בסוף הספר (מתוך קטע קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S F 11.22. על זיהויו האפשרי של קטע זה כספר המקצועות ראה במחקריהם של פרידמן, דנציג ושויקה, לעיל, הערה 3).

9 ראה להלן, הערה 57.

10 העיסוק בהלכות ריבית בקטע שלפנינו מסתיים כאמור בתשובתו של רב משה גאון. גם בקטע קמברידג' מסתיים הדיון בהלכות ריבית בתשובתו של רב משה גאון, ומיד לאחר מכן מועתקת שם פסקה מהלכות גדולות, ב, עמ' 410, שו' 27-30, שעניינה הפרק השישי של המסכת.

11 פרידמן פרסם כזכור רק חלק מקטע הגניזה (ראה לעיל, הערה 6), ולא עסק בקטעים המקבילים לפרסומו של אסף. המקבילות בקטע קמברידג' הן לפסקאות שנדפסו בספר המקצועות, עמ' ס ועמ' סח-ע.

ולעתים שונים לגמרי זה מזה. אף כך הקטע המתפרסם כאן. תשובתו של רב משה גאון המופיעה בדיון השלישי מצויה גם בקטע שפרסם פרידמן, אך שם היא הובאה בקצרה, ואילו בדף שלפנינו היא מלאה הרבה יותר. הדיון שבפסקה הרביעית בדף שלפנינו מצוי בקטע אנטונין שפרסם אסף, ואף כאן הנוסח בדף שלפנינו מלא יותר.

היחס המורכב בין שלושת הנוסחים – זה שפרסם אסף, זה שמצא פרידמן וזה המתפרסם כאן – דורש עוד עיון נוסף. לפי שעה איננו יודעים לומר מי מהם משקף את צורתו המקורית של ספר המקצועות ומי עיבד ושינה אותו.

ג. גילויו של הדף החדש

הקטע המתפרסם להלן נתגלה לפני מספר שנים בספרייה הכנסייתית על שמו של מרטינוס (Martinus Bibliothek) במיינץ. הספרייה נוסדה במאה השבע עשרה כספרייה של הסמינר לכמרים, והיא הלכה וגדלה במשך השנים במאות עיזבונות של כמרים קתולים, שהורישו את ספריהם לכנסייה. הספרייה התרחבה מאוד בשנת 1866, עם קבלת ספרייתו העצומה של המשפטן פריץ שלוסר (Fritz Schlosser) מפרנקפורט.[12] הקטע הנידון כאן נמצא באחד הספרים שהיו בספרייתו של שלוסר.

בספריית מרטינוס יש כיום כשלוש מאות ספרי ערש (אינקונבולות) ודפוסים קדומים, ובכריכות של רבים מהם נתגלו כמה עשרות קטעים של כתבי יד עתיקים. קצתם מודבקים על הכריכות החיצוניות של הספרים, והם ניכרים היטב כבר במבט ראשון, וקצתם נמצאו בתוך כריכות הספרים. הקטעים נכתבו ברובם הגדול בלטינית, ביוונית, בגרמנית ובהולנדית.[13] נציין בעיקר את השרידים החשובים של האפוס הגרמני העתיק 'שירת הניבלונגים' שנמצאו בספרייה זו, שרידים שמשכו את תשומת לבם של חוקרים רבים ואף של הקהל הרחב בגרמניה.[14]

צוות הספרייה והחוקר ד"ר קורט הנס שטאוב מדרמשטדט זיהו בכריכות הספרים גם ארבעה קטעים עבריים.[15] קטעים אלו מצטרפים לקרוב לשבעים קטעים עבריים נוספים שנתגלו בעיר מיינץ, רובם בספרייה העירונית ומיעוטם בספרייה של מוזיאון

12 שלוסר, חברו של המשורר הנודע יוהן וולפגנג פון גתה (Johann Wolfgang von Goethe), נפטר בשנת 1851 ואלמנתו הורישה את ספריו לבישוף של מיינץ. על ספרייתו ראה: R. Kany, 'Schlossers Welt. Funktion und Physiognomie einer Bibliothek', H. Hinkel (ed.), *Goethekult und katholische Romantik. Fritz Schlosser (1780-1851)*, Mainz 2002, pp. 181-206

13 ראה: H. Hinkel (ed.), *Bibliotheca S. Martini Moguntina. Alte Bücher – Neue Funde, Mainz*, Würzburg 2012

14 ראה: H. Hinkel (ed.), *Nibelungen Schnipsel. Neues vom alten Epos zwischen Mainz und Worms*, Mainz 2004

15 לסקירה ראשונה של הקטעים העבריים ראה לנרד, קטעים בספריית מרטינוס.

גוטנברג.[16] הקטעים האחרים שהתגלו במיינץ זוהו כשרידים של ספרי תלמוד, מדרש תנחומא (בובר), מחזורים וספרי הלכה.[17] לפי שעה לא נתגלו במיינץ שרידים נוספים מכתב היד שנידון כאן.

הקטע בספריית מרטינוס המתפרסם כאן[18] נשתמר כמעטפה חיצונית של הספר *Commentarius de Militia Romana* מאת Henricus Savili. ספר זה, שתורגם מאנגלית ללטינית, נדפס בהיידלברג בשנת 1601 בבית הדפוס של פוגל (Vogel).[19] הספר הוא בפורמט של אוקטב (8°), ומספר המדף של העותק במיינץ היא 15/189. לא ברור מתי והיכן הודבק הדף העברי לכריכת הספר. על הצד הפנימי של הכריכה רשום שהוא הגיע מעיזבונו של פריץ שלוסר, שנזכר בדברינו לעיל. על שער הספר נרשמו שמותיהם של בעלים קודמים נוספים, אך בעלים אלה אינם מוכרים לנו ממקום אחר.

במהלך השיקום של כריכת הספר הופרד הדף העברי, הכתוב על קלף, וכך יכולנו לקרוא גם את צדו השני, שהיה מהודק לקרטון הכריכה. לאחר מכן הוסרו מן הדף גם פיסות נייר קטנות שעליהן נרשם מספר המדף של הספר. מתחת לכריכה הפנימית התגלה קטע נוסף, כתוב לטינית. קטע זה קטן מאוד ומכיל רק אותיות בודדות בכתיבה גותית מרובעת. על פי צורת האותיות הלטיניות ניתן לשער שזמנו של קטע זה הוא המאה השלוש עשרה לכל המאוחר.[20]

הטקסט העברי נכתב בכתיבה מרובעת, שני טורים בכל עמוד, 31–32 שורות בכל טור. מידות הדף הם 22 x 29 סנטימטר (מידות הטקסט הכתוב: 19 x 22 סנטימטר). בצדה החיצוני של העטיפה (עמוד ב של הדף) מחק הכורך לגמרי את השורות האמצעיות, שכיסו את שדרת הספר, כדי לכתוב במקומן את פרטיו של הספר הלטיני. חלקיו האחרים של עמוד זה היטשטשו במקצת במשך השנים. לעומת זאת, עמוד א של הדף, שהיה טמון בחלקה הפנימי של העטיפה, השתמר בצורה טובה ומלאה.

פרופ׳ מלאכי בית־אריה נענה לבקשתנו ועיין בצילום של הדף, והוא משער בהערכה גסה כי זו כתיבה אשכנזית (כנראה מגרמניה) מן המאה השתים עשרה. יש לציין כי בתשובתו המועתקת בדף שלפנינו השתמש רב משה גאון בכמה מילים

16 ראה: A. Lehnardt, 'Hebräische und aramäische Handschriftenfragmente in Mainzer Bibliotheken', *Mainzer Zeitschrift. Mittelrheinisches Jahrbuch für Archäologie, Kunst und Geschichte*, 103 (2008), pp. 15–28

17 ראה: A. Lehnardt and A. Ottermann, (eds.) *Fragmente jüdischer Kultur in der Stadtbibliothek Mainz. Entdeckungen und Deutungen* (*Veröffentlichungen der Bibliotheken der Stadt Mainz*, 62), Mainz 2015

18 לפרסום ראשוני של הקטע ראה לנרד, קטעים בספריית מרטינוס, עמ׳ 125–136.

19 על בית הדפוס ראה: C. Reske, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 2015, pp. 389–390

20 תודתנו למר כריסטוף וינטרר (Christoph Winterer) שהעריך לבקשתנו את זמנו של הקטע הלטיני.

שאולות מן השפה הפרסית, וכמה מהן לא נמצאו לפי שעה באף טקסט עברי אחר.[21] הסופר האשכנזי, שבוודאי לא הבין את פשר המילים הללו, הצליח להעתיק כמה מהן בצורתן הנכונה, אך לעתים שיבש בהעתקתו את המילה הפרסית.[22]

תודתנו נתונה לד"ר הלמוט הינקל (Dr. Helmut Hinkel), מנהל הספרייה על שם מרטינוס במיינץ, על הרשות לפרסם את הדף.

21 ראה להלן, הערות 35, 37, 50. וראה גם להלן, הערה 34.

22 ראה להלן, הערה 37. המילה 'ניהר' הנידונה שם מופיעה כמה וכמה פעמים בתשובתו של רב משה גאון, והסופר האשכנזי העתיק אותה בדרך כלל כהוגן.

המהדורה

<ע"א, טור א>
<א> הוא[23] כשומר שכר דמי. והיכא דנפלו
גנבי על (ב)ספינתא, כשבוי דמי ולא
משלם. ואיכ' רבנ' דאמרי[24] כיון דיהיב
ליה אגר טירחיה, דינא הוא (~~דינא~~)
דמשלם לפום דקא אכיל, ואע"ג דמטי
ליה כל אונסא, דשויוה רבנן הלואה.
והיכא[25] דשקל זוזי בעיסקא מחבריה
ומית, אינמי שקל מניה זוזי למעבד
בהון זיבנא ואיתיה לזיבנא בעייניה[26]
ומית וידיע דהאי זיבנא בהנך זוזי
שקיל, אע"ג דנפלו נכסי קמי יתמי, הדר
האי עיסקא למריה ואתי מריה ושקיל
ליה, דא' רב אידי בר אבין[27] אם מת נעשה
מטלטלין אצל בניו (ובא) {רבא} א' להכי קרו {{ליה עיסקא}}
דאם מת לא נעשה מטלטלין אצל
בניו, והילכ' כרבא. ודאי ליתיה
לעיסקא בעיניה ואישתני ליה מעיסקא
לעיסקא נשבע גובה מחצה

23 שני המשפטים הראשונים לקוחים מהלכות גדולות, ב, עמ' 408 שו' 13-14. תחילת הדברים בהלכות גדולות שם, ועל פיהם ניתן להשלים את החסר בתחילת הפִּסקה (ההעתקה כאן היא על פי הלכות גדולות דפוס ונציה, דף צו ע"ג): 'עיסקא פלגא מלוה, אי מיתניס ליקו ברשותא דלווה לשלומי בגניבה ואבידה, אבל בשבויה ובשבורה ובמתה לא משלם, מידי דהוה אשומר שכר, מה שומר שכר לא משלם בשבורה ובשבויה ובמתה, אף האי נמי לא משלם, מאן משלם בשבויה ובשבורה ובמתה, שואל, דכולי הנאה דידיה היא, עיסקא דכוליה הנאה לאו דידיה היא, כשומר שכר דמי'.

24 הלכות גדולות, ב, עמ' 426.

25 הלכות פסוקות, עמ' נא; הלכות גדולות (לעיל, הערה 23). הדברים מובאים גם בתשובה של רב שרירא גאון, שכתב: 'הא כבר נקיטי רבנן פירושא דרבנן סבוראי דבתר הוראה והכין אמרו [...] אלין מילי כסדר הזה וכלשון הזה אתאמרו משמא דרבנן סבוראי וסדירן בפומיהון דכולהון רבנן בתלמוד' (תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ח, סי' ה; אוצר הגאונים החדש, בבא מציעא, עמ' 296, סי' שצח); ובתשובה נוספת של רב שרירא ורב האי: 'ונקיטי רבנן משמיה דרב יהודאי גאון זכר אדונינו לברכה ומן רבוותא דקמיה' (תשובות הגאונים חמדה גנוזה, סי' קלב; אוצר הגאונים החדש, בבא מציעא, עמ' 301-302, סי' תקה).

26 בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות: בעיניה.

27 בבלי בבא מציעא קד ע"ב.

ממטלטלי, דא׳ רבא הילכ׳ שטר כיס
היוצא על היתומים נשבע וגובה
מחצה,[28] ואפילו ממטלטלי, דא{׳} סל׳ דע׳
ממקרקעי קאמ׳ רבא, עד כאן לא
שמעינ׳ דבעל חוב גובה ממקרקעי,
אלא רבא כטעמיה סביר׳ ליה דלא
יעשה מטלטלין אצל בניו.[29] <ב> הכי אמ׳
מר רב צמח בר שלמה דיינא דבבא[30]
הא דא׳ רבא[31] שטר כיס היוצא על
[ה]יתומים נשבע וגובה מחצה, דבר
קצוב אמרו חכמ׳, מידה בינונית כעין
[פ]שרה בין יש בה הפסד בין אין בה
[ה]פסד, בין קיבל אביהם אחריות
[ו]בין לא קיבל אביהם אחריות
<טור ב>
נשבע בעל ממון וגובה מחצה.
<ג> שאילו מקמי מר רב משה גאון[32]
גברא דאוזיף[33] מן חבריה עשרה
מני קושטא,[34] וקם ליה גראן,[35] כדבעי

28 בבלי בבא בתרא ע ע״ב.
29 עד כאן בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות.
30 תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ג, סי׳ מד. ושם: ׳רב צמח גאון׳. על רב צמח בר שלמה ראה לעיל, הערה 8.
31 ראה לעיל, הערה 28.
32 נוסח מקוצר של פסקה זו מצוי גם בקטע קמברידג׳, והוא נדפס אצל פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ׳ 469–470. נוסח מקוצר עוד יותר של התשובה מובא בשם רב נחשון גאון (תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ב, סי׳ יח). אוצר הגאונים החדש, בבא מציעא, עמ׳ 238–239, סי׳ שעט.
33 ׳היינו, יזף, לווה׳ (פרידמן, שם).
34 ׳היינו הבושם קושט, costus, שבתקופה הקלסית של תעודות הגניזה ייבאו אותו מהודו׳ (פרידמן, שם; ראה שם מקורותיו). וראה גם סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ׳ 1004, ערך קושטא.
35 פרידמן הקדיש דיון נרחב לביאורה של מילה זו, והוא מציע בשמו של פרופ׳ שאול שקד שזו מילה פרסית (girân), שפירושה בהקשר שלפנינו: התייקר. (פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ׳ 471–472). לשימוש במילה זו בארמית חדשה ראה: מ׳ עסיס, ׳מן הארמית היהודית החדשה לארמית התלמודית והגאונית (ניב זאכו)׳, סידרא, כד–כה (תש״ע), עמ׳ 323–324. ראה גם סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ׳ 297, ערך גראן.

למפרע, קושטא פרע או דמי
קושטא פרע. וא' הכי חזינא, אי
ההוא לווה מן[36] דעסיק בקושטא
הוא ושכיח ליה אפילו חד מנא
דקושטא, ולא מיבעיא אי (פסקנו
הרדיליה) {פסק ניהר דיליה}[37] בשוקא ובריר וידי{{י}}ע, אלא
אפילו אתא קושטא מן דוכתיה
ולא פסיק ולא ידיע נוהר[38] דיליה,
כיון דאית ליה בביתיה חד[39] מנא,
מתפרע קושטא, דקיימ' לן הילי כר'
יצחק דא'[40] יש לו סאה לווה עליה
כמה כורין. והיכ' דא' ליה נמי עד
שיבא בני או עד שאמצא מפתח,[41]
אע"ג דלא פרע ליה עד כמה (זהוה) {דהוה}[42]
גראן הם קושטא מפרע מלוה
ולא[43] אית ביה ריבית דאיתבעי ליה
למיפרעיה. והיכ' דפסיק ניהר דיליה
וידיע בשוקא, לא מיבעיא כי אית
ליה בביתיה קושטא אפילו חד מנא
דפרע קושטא ולא אית ביה משום
ריבית, אלא {{אפילו}} לית ליה בביתיה
קושטא אפילו חד מנא, כיון דידיע

36 בקטע קמברידג': מן מאן.
37 כך בקטע קמברידג', ואילו הסופר שלנו לא הבין ושיבש. על פשר המילה 'ניהר' כתב פרידמן: 'פרופ' שקד הודיע לי שאין ספק שמילה זו בנויה על המילה הפרסית nirx (נִרְךְ), שפירושה "מחיר". הצורה "ניהר" נגזרת ממנה על ידי שיכול אותיות' (פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 471; עיין שם). וראה גם סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 749, ערך ניהר.
38 בקטע קמברידג': ניהר.
39 בקטע קמברידג': אפילו.
40 בבלי בבא מציעא עה ע"א.
41 ראה שם במשנה.
42 בקטע קמברידג': זה וזה. באוצר הגאונים (ראה לעיל, הערה 32) הציעו להגיה: 'עד כמה (זה וזה) [זמן וקם] גראן'.
43 בקטע קמברידג', בשיבוש: ואי (ומעתה שוב אין צורך בהצעת התיקון של פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 470, הערה 93).

ניהר דיליה[44] בשוקא אי הוו גראן
מיפרע קושטא ולא אית ביה
משום ריבית. ולא מיבעיא היכא
דפריש, אלא אפילו היכ' דלא
פריש, כיון דידיע ניהר דיליה בשוקא
מיפרע קושטא ולא אית ביה משום
<ע"ב טור א>
(משום) ריבית,[45] דבע' מניה מרב
הונא[46] בני רב הונא דיזפי חיטי
בתשרי ופרע בטבת שרי או
אסור, א' לה הא חיטי בהינו הא
חיטי בשולו אי בעו זבני ופרע.
והיכ' דלא ידיע ניהר דיליה בשוק'
ולא אית ליה בביתיה אפילו חד
מנא ולא א' ליה עד שיבא בני או
עד שאמצא מפתח, ולוה ממנו
סתם ולא קצץ לו דמים, והיכי
דמי כגון דימי ניסן אינון, אינמי
אישתדויין[47] חיטי ושערי מן
ביזרי,[48] אינמי אתא זיבנא מן
דוכתיה דעבר[49] דהוי ארזאן[50] ועדיין
לא פסיק ניהר דיליה בשוקא
ולא ידיע היכ' מיזדבין אי פסיק

44 כאן מסתיים עמוד א בקטע קמברידג'. ההמשך שם בעמוד ב פגום ומטושטש. וראה בבא מציעא עב ע"ב, במשנה.

45 בקטע קמברידג' מסתיימת כאן התשובה, ומתחילה תשובה אחרת.

46 בבלי בבא מציעא עב ע"ב.

47 כנראה משורש שדי (זרק, נפל; השווה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 1109-1112, ערך שדי), בבניין אתפעל (השווה כעין זה בבלי גיטין מה ע"א: ואשתביין). ושמא צ"ל: אישתדוף.

48 זרעים, גרעינים. ראה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 195, ערך בזרא.

49 על פי הענין פירושו: מקח שבא ממקום חיצוני, רחוק.

50 arzān (בשפה הפרסית); בזול. ראה F.J. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1930, p. 36. אך לעתים משמעותה הפוכה: ביוקר; ראה ד' רוזנטל, 'ערכים נוספים למילון התלמודי [ג]: "ארזניג" (בבלי, תמיד לב ע"ב)', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 219-225; מ' סבתו, 'קבורה מן התורה מניין', נטועים, ד (תשנ"ח), עמ' 69-77 (תודתי לד"ר עוזי פוקס שהפנה אותי לשני מאמרים אלו).

ליה דמי לניאר[51] דה[ו]א[ ]
[ ]ל[ ]
[ ] פסיק ליה לדמ[י]
הוזלו נוטל חיטין הוקרו נוטל
דמיהן[52] לא איפשר לאוקמה
אלא בדלא עמד שער שבשוק
ואין לו סאה בביתו נמי, דאי סל'
דע' היכא דיש לו סאה בביתו נמי
הוזלו נוטל חיטין, אם כן
מיפרכא דר' יצחק דא'[53] יש לו סאה
לווה עליה כמה כורין, ואי מוקמת
לה אע"ג דעמד שער בשוק,
מיפרכא דרב הונא דא'[54] לוין על
שער שבשוק ועד שיבא בני
או עד שאמצא מפתח כדלא
<טור ב>
עמד שער בשוק, דאי סל' דע[']ה הכ[א]
נמי דווקא שעמד שער בשוק, אם
כן מיפרכא דרב הונא דא' לווין על
שער שבשוק אע"ג דאין ל[ו]
אפילו סאה ואע"ג דלא א' ליה [עד]
שיבא [בני] או עד שאמצא מ[פת]ח
ולא פרעיה עד דהוה גריאן אמר[י]נ'
דהאי דלא פרעיה דעכביה למ[ ]
דהוה בבייתיה עד דהוה גראן [ ]
ופרעיה ולאו כל כמיניה דמכרה
ליה לחיטי דאסמכיה למלוה ומזבין
ליה גראן ופרע ליה בזול. וכל [חד]א
וחדא אית ביה כמא טע[מ לפרו]ושי

51 אולי צ"ל: לניהר.
52 בבלי בבא מציעא עה ע"א.
53 שם.
54 שם עב ע"ב.

בבבֿתא טפי לֵא אֵפשר.[55] <ד> השוכר[56]
את החמור להוליכה בהר והול[יכה]
בבקעה, בבקעה והוליכה בהר א[פי]לו{'}
זו ע[שר מילין וזו] עשֵר [מילין]
[ומתה חייב. השוכר את החמור]
[והבריקה] א[ו שנעשית] א[נגרי]א
או' לו הרי שלך לפניך. מתה או
נשברה חייב להעמיד לו חמ[ור[57]]
מאי[58] והבריקה, הכי תרגימו נ[הורית]א
(רבבא א אבוקות) {רבא א' אבזקת}.[59] או שנעשת[ה]
אנגריא וגומ' א' [רב לא שנו אל]א
באנגריא החוזרת[60] אבל בֿא[נגריא]
שאינה חוזרת חייב להעמיד [לו]
חמור ושמו' א' בין באנגריא [חוזרת]
בין באנגריא שאינה חוזרת א[ם]
כדרך הליכתא נוטלה א[ו'] לו [הרי']
שלך לפניך ואם לאו חייב [ ][61]
להעמיד לו חמור. הכי א' מ[רב]
נחשון גאון הילכתא כשמוא[']].[62]
- - - -

55 לפי העניין אפשר שכוונת הגאון לומר: אי אפשר לפרט יותר (ראה כעין זה בתשובת רב שר שלום גאון, תשובות הגאונים חמדה גנוזה, תחילת סי' קיג).
56 פסקה זו מצויה בקיצור בספר המקצועות, עמ' ס (מתוך קטע אנטונין 880), וכאן היא באה בנוסח מלא יותר.
57 הלכות גדולות, ב, עמ' 410, על פי בבלי בבא מציעא עח ע"א, במשנה (במשנה מובאים הדברים באריכות רבה יותר).
58 בבלי בבא מציעא שם ע"ב.
59 כך בבבלי ובקטע אנטונין (ראה ספר המקצועות, שם).
60 המעתיק של קטע אנטונין דילג כאן מחמת הדומות; ראה ספר המקצועות, שם, הערה 22.
61 לפי העניין לא חסר כאן דבר.
62 כאן מסתיים הדף. בקטע אנטונין (ראה ספר המקצועות, שם) מתחיל לאחר מכן עניין חדש: 'איתמ' השוכר את החמו[ר ומ]תה לה בחצי הדרך'.

פרק שלישי

פירוש ר׳ יוסף קרא לספר משלי

מבוא

א. תיאור הקטעים

בספריית המנזר הפרנציסקני בעיר צֶ׳ב (Cheb)[1] שבמערב צ׳כיה מצויים היו כמה וכמה ספרי ערש (אינקונבולה) לטיניים שנכרכו בקטעים מתוך כתבי יד עבריים. לאחר גלגולים רבים – שבמהלכם אבדו או נמכרו ספרים רבים – נרכשה ספרייה עשירה זו בשנת 2008 על ידי הספרייה הלאומית של צ׳כיה השוכנת בפראג.[2] הספרייה הלאומית בפראג שומרת את ספרי המנזר באוסף נפרד ולא שינתה את מספרי המדף המקוריים של הספרים.[3] הקטעים העבריים שמצויים בכריכות הספרים שבאו מהמנזר בצֶ׳ב לפראג תוארו במפורט לפני שנים אחדות על ידי דניאל פולקוביץ,[4] והוא זה שזיהה לראשונה כי מסתתר בהם פירוש אנונימי לספר משלי.[5]

1 במקורות עבריים נזכרת העיר בשמה האחר: איגר. על הישוב היהודי בעיר בשלהי ימי הביניים ראה גרמניה יודאיקה, III, עמ׳ 267–284. בין החכמים ששהו בעיר זו, לתקופות קצרות או ארוכות, ניתן למנות למשל את ר׳ נתן איגר (ראה עליו: יובל, חכמים בדורם, עמ׳ 172–194), ר׳ זלמן מסנט גואר, מחבר ספר מנהגי מהרי״ל (ראה יובל, שם, עמ׳ 102–105; פלס ושפיצר, מהרי״ל, עמ׳ 369–372) ור׳ ישראל איסרליין (ראה לקט יושר, אורח חיים, עמ׳ טו). תודתי לפרופ׳ יהונתן יעקבס ולהלל נובצקי, שניאותו לקרוא פרק זה וסייעו לשיפורו.

2 קטעים מכתבי יד עבריים מתגלים מעת לעת גם בכריכותיהם של ספרים אחרים בספרייה הלאומית בפראג, שמוצאם איננו במנזר הפרנציסקני בצ׳ב. בחודש אייר תשע״ז עשיתי שעות אחדות במעבדה לשימור של הספרייה כדי לבדוק את הקטעים הנידונים בפרק זה, ובמקרה מצאו אנשי המעבדה בשעות אלו קטעים עבריים בארבעה כרכים לטיניים שהיו על שולחנם. אחד מהם, שהתגלה בתוך כרך IV F 7, מכיל ממצא נדיר יחסית בגניזות אירופה: דף אחד מתוך ספר מורה הנבוכים (ההקדמה ופרקים א–ב של החלק הראשון). הקטעים העבריים האחרים נמצאו בכרכים XII A.9 (תורה, ספר בראשית), IV F 4 26 (תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא), IV F 9 (תוספות למסכת שבת). אינני יודע אם גילויים אלו היו נודעים לולי נוכחותי המקרית במעבדה בשעות אלו; ומסתבר שזו אך דוגמה למקריות בחשיפת קטעים עבריים במאות ספריות אחרות ברחבי אירופה.

3 על ספריית המנזר וגלגוליה ראה: M.F. Bajger, ‘Czech Franciscan Book Culture: Libraries of Franciscans, Conventual Franciscans, and Capuchins through centuries’, Ph. D. dissertation, University of Ostrava, 2007; Translated to English and actualised in 2016, pp. 239–249

4 פולקוביץ, קטעים בצֶ׳ב.

5 פירוש אחר לספר משלי (כ, יא – כג, ד) מגניזת אירופה יצא לאור על ידי מאורו פיראני:

שלושה כרכים בספריית המנזר מכילים שלושה חלקים של ספר ערש שנדפס בבזל בשנת 1475 לערך, ושניים מהם נכרכו בקטעים מכתבי יד עבריים שונים.[6] וזה פירוט הכרכים:

(א) Cheb 2/42. בכריכתו של ספר זה נמצאו שרידים משלושה כתבי יד עבריים שונים: האחד מתוך טופס שהכיל פירוש לספר משלי, השני של ספר תהלים (מנוקד) והשלישי של ספר בראשית (ללא ניקוד).[7] מהפירוש לספר משלי שרד גיליון אחד פגום, שמודבק היה בסוף הספר, בכריכתו הפנימית, ורק צדו האחד ניתן היה לקריאה.

(ב) Cheb 7/11. בכריכתו של ספר זה נמצאו שרידים מארבעה כתבי יד עבריים, ששלושה מהם נלקחו מהטפסים שכבר נזכרו לעיל – פירוש לספר משלי, ספר תהלים וספר בראשית – ונוסף עליהם בכרך זה גם קטע מכתב יד רביעי, של תלמוד בבלי, מסכת גיטין.[8] מהפירוש לספר משלי נותר גיליון אחד, פגום. חלק מהגיליון הודבק על הכריכה הפנימית שבראש הכרך, חלק הודבק על שדרת הספר, מתחת לכריכה, ולא ניתן היה לראותו וחלק שלישי הודבק על הכריכה הפנימית שבסוף הכרך. גם החלקים שהיו גלויים לעין ניתנים היו לקריאה רק מצדם האחד, ולא עוד אלא שגם הצד הגלוי היה מוסתר במקצת על ידי הקטעים העבריים האחרים, שהודבקו עליו.

(ג) בכריכתו של הספר השלישי בסדרה לא נמצאו קטעים מכתבי יד עבריים, כנראה משום שהוא הגיע לספריית המנזר ממקור אחר.[9] אך שרידים נוספים מהפירוש לספר משלי מצויים בכריכתו של ספר אחר, שסימנו Cheb 2/30. בספר זה מצויים גם קטעים מספר בראשית ומספר תהלים וכן קטעים מתלמוד בבלי (מסכת עירובין ומסכת בבא בתרא).[10] מצבו של הקטע מהפירוש לספר משלי זהה לקודמו (זה שבכרך Cheb 7/11) ולפיכך ניתן היה לקרוא רק חלק קטן ממנו.

M. Perani, 'Frammenti di un commento medievale sconosciuto a Proverbi e Giobbe rinvenuti nell'Archivio di Stato di Imola', *Henoch*, 15 (1993), pp. 47-64. המחבר מזכיר בדבריו את בנו יצחק (עמ' 56: 'ובני יצחק אומ' [...] ונראים דבריו'), ואינני יודע לזהותו.

6 Guillelmus Peraldus, *Summa de vitiis*, [Basel 1475]

7 ראה פולקוביץ, קטעים בצ"ב, עמ' 91-92.

8 ראה פולקוביץ, שם, עמ' 104-106.

9 סימנו של הכרך השלישי: Cheb 1/8 adl. 1. על מוצאו של כרך זה ראה: M. Bäumlová, 'Soukromé knihovny tří diecézních kněží na sklonku středověku', K. Boldan and J. Marek (eds.), *Libri catenati Egrenses: Knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*, Praha 2013, pp. 40-52

10 הכרך הלטיני מכיל את: Robertus Caracciolus, *Sermones quadragesimales de poenitentia; Sermo in festo annuntiationis Beatae Virginis Mariae; Sermo de praedestinato numero damnatorum*, Koln 1473. לתיאור הקטעים העבריים בכרך זה ראה פולקוביץ, קטעים בצ"ב, עמ' 88-90.

כפי שהכיר פולקוביץ במחקרו החלוצי על הקטעים העבריים מספריית המנזר בצֶ׳ב, הפירוש לספר משלי שמצוי בשלושת הקטעים הנזכרים חדש הוא, ואיננו מצוי בדפוס או בכתב יד אחר. לאור מצבם העגום של קטעים אלו ביקשתי מאנשי הספרייה הלאומית בפראג לפרק את כריכות הספרים, כדי שניתן יהיה לקרוא את הקטעים העבריים במלואם. גב׳ יאנה דרביקובסקה (Jana Drevikovska) וגב׳ סוזאנה מילנרובה (Zuzana Milnerová) נענו בחפץ לב לבקשתי והפרידו את שלושת הקטעים של הפירוש למשלי, כמו גם את הקטעים העבריים האחרים שהיו בכריכותיהם של שלושת הספרים הנזכרים, ואף שלחו לי צילומי אולטרה־סגול של הקטעים. עתה ניתן לקרוא את הקטעים הללו במלואם, וכמות הטקסט שבידינו של הפירוש למשלי גדלה פי שלושה לערך.[11]

***

אתאר אפוא מחדש את שלושת הקטעים מהפירוש לספר משלי, כצורתם לאחר הפרדתם מכריכת הספרים הלטיניים. כל אחד משלושת הקטעים מכיל גיליון אחד (שני דפים) של הפירוש, בכתיבה אשכנזית, ובסך הכול יש אפוא בידינו שלושה גיליונות. בכל אחד מהגיליונות ניתן למצוא דף אחד שנותר שלם (לפחות ברוחבו), ואילו הדף השני שבכל גיליון נחתך לאורכו ולא נותר ממנו אלא כשליש מכל שורה ושורה. וזה סדר הגיליונות:

הגיליון הראשון, שהופרד מכריכתו של הספר שסימנו Cheb 7/11, מכיל שני דפים שאינם רצופים. דף אחד (להלן: דף 1) נחתך לאורכו, והוא מכיל את הפירוש למשלי א, יז – ג, ה. הדף השני (להלן: דף 4) נותר בשלמותו, אך כורך הספרים חתך ממנו שלוש רצועות צרות כדי להעביר ברווחים שנוצרו את החישוקים של שדרת הספר.[12] דף זה מכיל את הפירוש למשלי ט, טז – יא, ט.

הגיליון השני, שהופרד מכריכתו של הספר שסימנו Cheb 2/30, מכיל גם הוא שני דפים שאינם רצופים, ומצבו זהה לזה של קודמו: דף אחד (להלן: דף 2) נחתך לאורכו, והוא מכיל את הפירוש למשלי ג, ה – ד, יט, ואילו הדף השני (להלן: דף 3) נותר בשלמותו, אך כורך הספרים חתך גם ממנו שלוש רצועות.[13] דף זה מכיל את הפירוש למשלי ח, ג – ט, טו.

11 הקטעים העבריים האחרים שהיו בשלושת הכרכים הללו (ראה לעיל) יצאו נשכחים אף הם ממלאכת ההפרדה והיקפם גדל, אך לא אעסוק כאן בזה.

12 גודלו הנוכחי של הגיליון הוא 30 ס״מ רוחב X 28 ס״מ גובה. רוחב השטח הכתוב של דף 4 הוא 16 ס״מ, והרוחב של דף 1 הוא 5.5–6.5 ס״מ. השוליים הפנימיים והחיצוניים של הגיליון תופסים כשמונה ס״מ נוספים.

13 גודלו הנוכחי של הגיליון: 26 ס״מ רוחב X 27 ס״מ גובה. רוחב השטח הכתוב של דף 3: 16 ס״מ, והרוחב של דף 2 הוא 2.5–3.3 ס״מ.

הגיליון השלישי, שהופרד מכריכתו של הספר שסימנו Cheb 2/42, מכיל שני דפים רצופים (להלן: דפים 5–6). חלקו העליון של הגיליון נחתך ואבד, וכך גם חלקו התחתון, ולא נותר אפוא אלא חלקו האמצעי; ולא עוד אלא שדף 6 נחתך גם לאורכו ולא נותרה ממנו אלא רצועה צרה.[14] שני דפים אלו, שכאמור רצופים הם, מכילים את הפירוש למשלי טז, לג – יט, כח.

בסך הכול נותרו בידינו שישה דפים, חלקם כמעט שלמים וחלקם חסרים, ובהם הפירוש למשלי א, יז – ד, יט (שני דפים רצופים, שניהם חתוכים); ח, ג – יא, ט (שני דפים רצופים, שלמים); טז, לג – יט, כח (שני דפים רצופים, פגומים). דפים אלו מכילים פירוש לתשעה פרקים בערך, והפירוש ל־22 הפרקים הנותרים אבד.

ניתן לשחזר כי דפים אלו הם שרידים חלקיים משני הקונטרסים הראשונים של כתב היד, שכרגיל בכתבי יד אשכנזיים הכיל ארבעה גיליונות בכל קונטרס.[15] מהקונטרס הראשון אבד הגיליון הראשון (החיצוני) והגיליון הרביעי (הפנימי), והשתמרו רק שני גיליונות רצופים, האמצעיים בקונטרס. דפים 1–2 (שנחתכו שניהם) רצופים הם, וכמותם גם דפים 3–4 (שנותרו כמעט בשלמותם). בין שני צמדי הדפים חסרים כאמור שני דפים נוספים (גיליון אחד).[16] מהקונטרס השני השתמר בידינו גיליון אחד בלבד, הפנימי, שמכיל שני דפים רצופים (דפים 5–6). בין דף 4 לדף 5 חסרים אפוא ארבעה דפים – הדף האחרון של הקונטרס הראשון ושלושת הדפים הראשונים של הקונטרס השני.

ב. זהותו של המפרש

1. עדויות חיצוניות על זהותו של המפרש

יש בידינו כמה עדויות על כך שר' יוסף קרא כתב פירוש לספר משלי,[17] ושתי החשובות שבהן באות מכתביו של ר' יוסף קרא עצמו. בפירושו לקהלת כתב ר' יוסף קרא: '[ויתרון הדעת] – פת'[רונו] הדעת יתר על הכסף, שהרי החיים אין אדם יכול לקנות בכסף, והחכמה תחיה בעליה, **כמו שפירשתי בספר משלי** בפסוק "אורך ימים בימינה"

14 גודלו הנוכחי של הגיליון הוא כ־29 ס"מ רוחב x 15 ס"מ גובה. רוחבו של השטח הכתוב של דף 5 הוא כ־16.5 ס"מ והרוחב של השריד מדף 6 הוא כ־4.5 ס"מ בלבד. גיליון זה הודבק בזמנו רק בצדו האחד של הספר, ולא עטף אותו משני צדיו, והנזקים שנגרמו לו במהלך השימוש המשני שונים מאלו שנגרמו לשני הגיליונות האחרים.

15 ראה בית־אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ד, עמ' 222–223, 227.

16 קביעתי כי בין דף 2 לדף 3 חסר גיליון אחד ותו לא מבוססת על חישוב סטטיסטי. כל אחד מהדפים שברשותנו מכיל פירוש לארבעים עד חמישים פסוקים לערך, ובין דף 2 לדף 3 חסר פירוש ל־95 פסוקים – כלומר חסרים ביניהם שני דפים, שהם גיליון אחד.

17 לדיון ראשוני בנושא זה ראה פוזננסקי, מבוא, עמ' XXXI. ההפניות להלן לפירושיו של ר' יוסף קרא למקרא תהיינה בדרך כלל למהדורת מקראות גדולות הכתר, אף שיש בה שיבושים לא מעטים (ראה להלן, הערות 18, 59, 61).

(משלי ג, טז)'.[18] במקום אחר, בפירושו לספר תהלים, שהתגלה רק לפני שנים אחדות, כתב ר' יוסף קרא:

> לשונם יחליקו[ן] (תהלים ה, י) – מקרא זה דומה למקרא שנ' בספר ירמיה 'לכן יהיה דרכם להם כחלקלקות באפלה ידחו ונפלו בה' (ירמיהו כג, יב) ומקרא שכת' במשלי '(לב) [ופה] חלק יעשה מדחה' (משלי כו, כח), **וכבר פירשתי איש איש במקומו**.[19]

ארבעה ציטוטים מפירושו של ר' יוסף קרא למשלי מצויים בפירושו של רש"י לספר משלי (ד, ג-ד; ה, יד; ו, כג; יח, כב). ליסה פרדמן בדקה ומצאה שכולם מצויים אך ורק בדפוס הראשון של פירוש רש"י (שלוניקי רע"ה)[20] וחסרים בכל שאר עדי הנוסח, ומכאן שהם תוספת מאוחרת לפירוש רש"י;[21] ומכל מקום, אלו עדיין שרידים מפירושו האבוד של ר' יוסף קרא. אברהם עפשטיין סבר למצוא ציטוט נוסף מפירושו של ר' יוסף קרא למשלי בפירוש למסכת אבות של בן דורו לערך, ר' יעקב בן שמשון,[22] שכתב:

> וראיתי מדרשו של ר' שמעון קרא בספר משלי שמוצא קניינו של אברהם אבינו מדכת' 'אלה תולדות השמים והארץ בהבראם', אל תיקרי בהבראם אלא באברהם, זהו שאמר הכת' 'ברוך אברם לאל עליון קנה שמים וארץ'.[23]

עפשטיין שיער שיש להשלים כאן: 'מדרשו של ר' [יוסף בן] שמעון קרא'.[24] אך הנוסח הנדפס מקוים בכל כתבי היד המרובים של פירוש זה למסכת אבות, שבכולם הנוסח הוא 'מדרשו של ר' שמעון (או: שמשון) קרא'.[25] דבריו של ר' יעקב בן שמשון נכתבו

18 ר' יוסף קרא, קהלת ז, יב (B. Einstein, *R. Josef Kara und sein Kommentar zu Kohelet*, Berlin 1886, pp. 30-31; תורת חיים: קהלת, עמ' קעה). במקראות גדולות הכתר (חמש מגילות, עמ' 173), בטעות: 'כמו שפירש'. וראה להלן, הערה 115.

19 פיראני, פירוש תהלים, עמ' 413. בפירושו לירמיהו שם (מקראות גדולות הכתר, עמ' 135) ר' יוסף קרא אכן מפרש את המילה.

20 הספר נדפס ללא שער והוא מכיל את תהלים, משלי, איוב ודניאל, עם פירוש רש"י.

21 פרדמן, רש"י משלי, עמ' 38-40.

22 על ר' יעקב בן שמשון ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 411-426; על פירושו למסכת אבות ראה שם, עמ' 413-416, ושם ספרות נוספת.

23 מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 563; משנת ראובן מסכת אבות עם פירושי הראשונים, מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשס"ה-תש"ע, ב, עמ' תטז-תיז (ושם: 'רבי שמשון קרא'. על כתבי היד שעליהם מבוססת מהדורה זו ראה שם במבוא, עמ' ג). ובלשון דומה בפירוש המיוחס לרש"י, בתוך: מחזור כמנהג ק"ק רומה, מנטובה שי"ז, דף פח ע"א.

24 עפשטיין, כתבים, ב, עמ' שכב (וראה דיונו שם, עמ' שטו-שכ).

25 ראה למשל לעיל, הערה 23; עפשטיין, שם, עמ' שטו, הערה 7. אציין כאן רק ללשון בשני כתבי יד. האחד, כ"י ורשה, ספריית האוניברסיטה 258 (משנת ס"ג, 1303), דף 175ג:

בקשר לפסוק במשלי ח, כב 'ה' קנני ראשית דרכו' (שמובא באבות ו, י), ובפירוש הנדפס להלן לפסוק זה אין התייחסות לעניין זה.[26]

מקבץ קטן של פירושים לתשעה פסוקים רצופים בספר משלי (ל, כד-לב), פרי עטו של ר' יוסף קרא, מצוי בקטע חשוב מגניזת אירופה (בולוניה, ארכיון המדינה 509.1). קטע זה הוא שריד מטופס שהכיל בין השאר גם את פירושיו של ר' יוסף קרא לתורה ולספר תהלים, ומאורו פיראני סבר שלפנינו שריד מפירושו של ר' יוסף קרא לספר משלי.[27] אלא שהלל נובצקי הוציא לאור מהדורה זמנית של מקבץ זה, והוא מוכיח שאי אפשר שלפנינו קטע מקורי של פירוש ר' יוסף קרא למשלי, שהרי מקבץ הפירושים מצוי באמצע הדף, ולפניו ולאחריו מובאים פירושים של ר' יוסף קרא לספרים אחרים במקרא. לדבריו, מסתבר שלפנינו מעין 'קונטרס אחרון' שכתב ר' יוסף קרא בסוף פירושו לתורה, והוא מכיל השלמות לפירושים המקיפים שכתב ר' יוסף קרא לספרי המקרא השונים.[28] בין כך ובין כך, השריד המתפרסם להלן איננו מכיל את פרק ל, ועל כן אין לו כל זיקה לקטע שבבולוניה.

לסיכום ביניים אומר כי בסך הכול יש בידינו ציטוטים מפירושו של ר' יוסף קרא או רמיזות אליו לשישה פסוקים (ג, טז; ד, ג-ד; ה, יד; ו, כג; יח, כב; כו, כח), ועוד תשעה פסוקים רצופים (ל, כד-לב) שהתפרשו ב'קונטרס אחרון' שבקטע בולוניה.

שלושה מהפסוקים הנזכרים – האחד שנרמז בפירושו של ר' יוסף קרא לקהלת (ג, טז) ושניים שמצוטטים בתוספות לפירוש רש"י (ד, ג-ד; יח, כב) – התפרשו בשרידים המתפרסמים להלן. אך שלושת הפסוקים הללו מצויים בדפים הפגומים ביותר (דף 2 ודף 6), שלא נשתיירו מהם אלא רצועות צרות.[29] אוסיף לכך את העובדה ששני הציטוטים, וכמובן גם הרמיזה האחת, אינם מביאים את לשונו המלאה של ר' יוסף קרא, וכל זה מקשה מאוד על ההסתמכות על שלושת המקורות הללו כדי לזהות בוודאות את הפירוש שלפנינו כפירושו של ר' יוסף קרא. עם זאת, דומני שניתן להיעזר בהם כדי לקבוע את זהותו של המפרש,[30] בנוסף לראיות אחרות שיובאו להלן.

'וראיתי במדרשי' של קרא בספר משלי' (נדפס: מסכת אבות עם פירוש רש"י, מהדורת מא"ז קינסטליכער; ועם פירוש ראב"ן לרבינו אליעזר בן רבי נתן, מהדורת ש"י שפיצר, בני ברק תשנ"ב, עמ' קכח); והשני, קטע מהפירוש בגניזת אירופה, שגרסתו: 'וראיתי במדרשו של שמשון קרא בספר משלי' (ולא ציינתי לקטע זה דווקא אלא משום גלגוליו המעניינים. זהו קטע שהיה בארכיון המדינה בפיזארו, וסימנו שם n. i. 99 c [סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו, עמ' 59-60, מס' P.I.9], ועתה הוא נמצא בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, וסימנו שם: Mic. 10832. הציטוט מדף 2ג-ד).

26 ראה להלן במהדורה, ליד הערה 139.

27 פיראני, פירוש תהלים, עמ' 402.

28 ראה נובצקי, ר' יוסף קרא.

29 ראה לעיל, הערות 13-14.

30 ראה להלן הערות 115, 123, 228.

2. ראיות פנימיות לזהותו של המפרש

ראיות פנימיות מלמדות שהפירוש שלפנינו הוא ככל הנראה פרי עטו של ר' יוסף קרא. אפתח בראיות כלליות יותר, שאינן מובהקות, ואסיים בראיה מובהקת יותר.

(א). אופי הפירוש. הפירוש שלפנינו הוא על דרך הפשט, כדרכם של פרשני המקרא בצרפת בשלהי המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה.[31]

(ב). 'פתרון'. אחד המאפיינים הבולטים לפירושיו של ר' יוסף קרא למקרא – אף שניתן למוצאו לעתים גם אצל מפרשי מקרא אחרים – הוא השימוש במילה 'פתרון' (או 'פתרונו') לפני הסבר המילה המקראית.[32] טכניקה זו שכיחה מאוד גם בפירוש המתפרסם כאן.

(ג). לעזים בצרפתית. רבים ממפרשי המקרא בצרפת שילבו בפירושיהם לעזים בצרפתית, אך ר' יוסף קרא מתייחד בכך שהביא אף משפטים שלמים בצרפתית, ולא רק מילים בודדות.[33] בשרידים המתפרסמים להלן יש כמה לעזים קצרים של מילה או שתיים, וכן גם שניים ארוכים יותר. פרופ' סיריל אסלנוב נענה בטובו לבקשתי, ודן במפורט בלעזים אלו בנספח שלהלן.

(ד). 'כפל מילה'. ביטוי זה כבר משמש כלי ביד החוקרים מאז סוף המאה התשע עשרה כדי להבחין בין סגנונו של פרשן אחד למשנהו.[34] ביטוי זה שכיח אצל ר' יוסף

31 הספרות המחקרית על פרשנות הפשט בצרפת רחבה מני ים, ואציין כאן רק לתיאור כללי, אצל מ' גרינברג, 'פרשני צרפת', בתוך: פרשנות המקרא היהודית: פרקי מבוא[2], ירושלים תשנ"ב, עמ' 68-86. יש לציין כי כמה פירושים המיוחסים לרשב"ם לספר משלי מצויים בפירוש אשכנזי; ראה ד' פרנקל, 'קטעים מפירוש רשב"ם על משלי', הנ"ל (עורך), ספר היובל לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס במלאת ארבעים שנה לכהונתו בתור ספרן בישראל, ניו יורק תש"ג, עמ' 67-69 (=ספר משלי עם פירוש מאת רבנו אלעזר מגרמייזא בעל ספר הרוקח, מהדורת אליעזר שוואַרץ, ניו יורק תשע"ד, עמ' קמה, קסא, קעה, קעו, רב. ייחוס הספר לר' אלעזר מוורמייזא אין לו סימוכין; ראה לפי שעה בדיון בפורום זה: http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=7&t=1557&p=13254&hilit#p13254 [הכותב שם הוא יעקב ישראל סטל]).

32 ראה גם ע' ויזל, 'הפירוש האנונימי לספר דברי הימים המיוחס לתלמיד של רס"ג: מקומו בתולדות פרשנות הפשט היהודית', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 421, ושם בהערה 32.

33 על הלעזים בפירושי ר' יוסף קרא ראה להלן בנספח, ובספרות הרשומה שם; וכן: ארנד, איוב, עמ' קמה-קנה; פיראני, פירוש תהלים, עמ' 422-423 (נספח מאת קריסטין פודמן); S. Eppenstein, 'Joseph Karas Commentar zum I. Buch Samuel', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 7 (1909), pp. 365-366; idem, 'Joseph Kara's Kommentar zum II. Buch Samuel', *ibid*, 8 (1910), pp. 434-435; K.A. Fudeman, 'The Linguistic Significance of the *le'azim* in Joseph Kara's Job Commentary', *JQR*, 93 (2003), pp. 397-414; idem, 'The Old French glosses in Joseph Kara's Isaiah commentary', *REJ*, 165 (2006), pp. 147-177

34 ראה: D. Rosin, *R. Samuel b. Mëir als Schrifterklärer*, Breslau 1880, p. 16, n. 1; פוזננסקי, מבוא, עמ' LXXXVII; ש' יפת, 'פירוש רשב"ם על מגילת קהלת', p. 19, n. 8

קרא (לפחות בפירושו לספר איוב),[35] אך הוא מצוי גם בפיהם של חכמים אחרים. בפירוש המתפרסם להלן מופיע ביטוי זה פעמיים.[36]

(ה). פולמוס עם הנצרות. דברי פולמוס חריפים עם הנצרות מצויים בפירוש למשלי ב, יג. הדברים מקוטעים בגלל מעשיו של כורך הספרים שחתך את הדף, אך די במה שנותר בידינו כדי להכיר שהמפרש מאריך בדבריו ותוקף בחריפות את 'אומה הרשעה הזאת שהפכה תורה' וביטלה את דיני חמץ ושמירת שבת.[37] אברהם גרוסמן הראה שר' יוסף קרא הרבה להתפלמס בכתביו עם הנצרות, בשתיקה או במפורש, והדברים שלפנינו מצטרפים למגמה זו.[38]

(ו). 'הניקוד מלמדך פתרונו'. המפרש מתייחס בשני מקומות לטעמי המקרא, וזו לשונו:

> **רש עושה כף רמיה** (משלי י, ד) הרי"ש ננקד ברביע ומפרידו מתיבה הסמוכה לו ומעמידו לבד, ללמדך שהיא מילה בפני עצמה, והניקוד מלמדך פת', וזה פת', רש נעשה לבסוף אדם שהוא עושה כף רמיה, שמתוך שהבריות (מכריחין) {מכירין} בו שהוא רמאי הם פורשים ממנו ונמנעים מלישא וליתן עמו, וסוף נעשה רש.

וכן:

> **בפה חנף ישחות רעהו** (משלי יא, ט) בפ[ה] ננקד [ברביע] והרביע מפרידו מתיבה הדבוקה לה ומעמידה לבד, ללמדך שהוא מילה בפנ[י עצ]מ[ה ו]הרביע מלמדך פת' המקרא, שיהא פת' הרשע שהוא מראה...

המפרש מכנה את טעמי המקרא 'ניקוד' – כדרכו של ר' יוסף קרא במקומות אחרים,[39] ובמקרה הראשון אף מציין את האות שעליה נכתב ה'ניקוד'. וחשוב מזה; הוא מפרש את

תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 84-88; א' גרוסמן, 'הפירוש למגילת קהלת המיוחס לרשב"ם', שם, מה (תשל"ז), עמ' 339; יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת, עמ' 21-27; פירוש רשב"ם לשיר השירים, עמ' 26-27.

35 ראה יפת וסולטרס, שם, עמ' 25, הערות 57-58.

36 ראה להלן, בפירוש למשלי ח, כד-כה. על לשונות נוספים שמצויים בפירושנו וכן גם בפירושיו של ר' יוסף קרא לספרים אחרים ראה להלן, הערה 93 ('ואביא לך [ראיה]') והערה 102 ('כל מקום שתמצא').

37 ראה להלן, ליד הערה 101.

38 א' גרוסמן, 'הפולמוס היהודי־הנוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה הי"ב (לפרשת זיקתו של ר"י קרא אל הפולמוס)', ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 29-60; הנ"ל, 'גלות וגאולה במשנתו של ר' יוסף קרא', ר' בונפיל, מ' בן־ששון וי' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי־הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן־ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 269-301; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 263-288, 481-488.

39 ראה למשל בציטוטים המובאים בסמוך.

הפסוק על סמך החלוקה התחבירית של המשפט שיוצרים טעמי המקרא.[40] לפירושו, הטעם ׳רביע׳ שבמילה הראשונה של שני הפסוקים הללו מלמד כי יש להבין אותם: ׳רש – עֹשה כף רמיה׳; וכן: ׳בפה – חנף ישחֵת רעהו׳.

השימוש בטעמי המקרא כדי לפרש את הפסוק מצוי לא מעט בפירושיו של ר׳ יוסף קרא לספרים אחרים במקרא,[41] ולעתים בדיוק בסגנון המצוי בפירוש שלפנינו; כגון: (א) ׳הב׳ של ״לאביך״ ננקדת בזקף ומפרידו מתיבה של אחריו ומעמידו לבד, להפסיק הפתרונות זה מזה׳;[42] (ב) ׳שהזקף מעמיד את התיבה לבד ומפרידה מחבירתה ועושה אותה סוף מילה׳;[43] (ג) ׳והזקף שבתיבת ״עשתה״ מוכיח על פתרון זה, שמעמיד את התיבה ומפרידה מתיבה של אחריה׳;[44] וכהנה רבות.[45] לא מצאתי סגנון זה אצל מפרש אחר באסכולת הפשט של חכמי צרפת הצפונית במאה השתים עשרה, והוא ייחודי לר׳ יוסף קרא לבדו.

מול שש הראיות הפנימיות שהבאתי אציג גם לשונות המופיעות בפירוש שלפנינו שלא מצאתי כדוגמתן אצל ר׳ יוסף קרא: ׳כפתרון הראשונה כך פתרון [השניה]׳;[46] ׳השני מפרש את הראשון׳;[47] ואף פירוש המנוגד לדבריו של ר׳ יוסף קרא במקום אחר.[48] אך דומני שאין בהן כדי לסתור את מה שעלה מכל הראיות שהובאו כאן, הפנימיות והחיצוניות גם יחד – שגם אם אין ראיה חד משמעית לדבר, נכון הוא להניח שהפירוש למשלי שלפנינו הוא של ר׳ יוסף קרא.[49]

40 השווה ש׳ קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ״ו.

41 לדוגמאות אחדות ראה פוזננסקי, מבוא, עמ׳ XXXV.

42 ר׳ יוסף קרא שופטים ו, כה (מקראות גדולות הכתר, עמ׳ 119). וראה גם שם יב, ד (עמ׳ 145): ׳ואף הניקוד מוכיח על הפתרון, שגלעד ננקד בזקף גדול לפי שהוא סוף דבר׳; שם יג, יח (עמ׳ 149; וכן בנוסח אחר של הפירוש: עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ׳ 81): ״׳לשמי״ נקוד באתנחתא והטעם מפרידו ומעמידו לעצמו ומלמדך שאין ״לשמי״ דבוק ל״והוא פלאי״, והם שני דברים׳.

43 ירמיהו ט, יב (מקראות גדולות הכתר, עמ׳ 65).

44 אסתר ב, א (מקראות גדולות הכתר: חמש מגילות, עמ׳ 225, נוסח ב׳).

45 ראה גם נחום א, א (מקראות גדולות הכתר: תרי עשר, עמ׳ 203): ׳וקמץ שהוא בחי״ת של ״חזון״ לימדנו על פתרונו זה [...] קמץ של חי״ת וניגונו מעמידו לבד ומפרידו מ״נחום״׳; איוב כד, ו (ארנד, איוב, עמ׳ סט): ׳עכשיו שהטעם בכ״ף הטעם מפרידו מתיבה של אחריו ומלמדך שכך פתר״; שם כז, יז (עמ׳ עט): ׳הרביע בכ״ף להפרידו מתיבה שלאחריו׳. וראה עוד ארנד, איוב, עמ׳ 49.

46 ראה להלן, אחרי הערה 102.

47 ראה להלן בפירוש למשלי ג, כז; ג, כט (דף 2 סוף ע״א ותחילת ע״ב).

48 ראה להלן, הערה 174.

49 במשפט קטוע בפירוש נכתב ׳שמפרש רבי׳ וההמשך קטוע. אם הפרשן הוא אכן ר׳ יוסף קרא, שמא הכוונה כאן לרש״י. ראה להלן, הערה 236.

ג. דרכו של המפרש

דרכו של המפרש נידונה בקצרה בדבריי האחרונים, ואציין כאן מספר עניינים נוספים, שלא נידונו לעיל.[50]

1. אמונות ודעות

עניין אחד עולה שוב ושוב בדבריו של המפרש – והוא חובתו של אדם להתפרנס ממלאכה, שהיא שתציל אותו מדבר עבֵרה, והסכנות הרוחניות שאורבות למי שאינו עושה כן. כאמור לעיל, ר' יוסף קרא אמון היה על דרכי הפשט, אך הוא סטה מדרך זו כדי להדגיש את חובת הפרנסה. כך, למשל, כתב ר' יוסף קרא בפירושו למשלי יז, כד:

> **את פני מבין חכמה ועיני כסיל בקצה הארץ** פת' לפני פתח ביתו של מבין מונחת החכמה להתפרנס ממנה, שהחכם מחשב ללמד אומנות שיתפרנס בה בביתו, שלא יהא צריך להיות נע ונד בקצה הארץ, **ועיני כסיל בקצה** [הארץ שאינו] נותן לב ללמד אומנות המתבקשת על פתח ביתו אלא נותן עיניו להיות נע ונד בארץ.

חשיבותה של הפרנסה מודגשת עוד כמה וכמה פעמים בפירושו של ר' יוסף קרא למשלי,[51] והעניין בולט במיוחד בפירושו למילים 'וצדקה תציל ממות', המצויות פעמיים בספר משלי. מרבית המפרשים (כמו גם הקבצנים לדורותיהם) הסבירו כי הכוונה היא לנתינת צדקה לעניים. לא כן ר' יוסף קרא, שפירש כך:

> [**וצדקה ת**]**ציל ממות** (משלי י, ב) פת' אדם שמלאכתו צדק, מלאכתו תצילנו מן המות, שמתוך שמתפרנס ממלאכתו לא תתאוה נפשו לגזול ולקפח את הבריות.

ושוב:

> **וצדקה תציל** את בעליה מן המות (שם יא, ד), שמתוך שעוסק תמיד במלאכת של צדק ומתפרנס ממנה אינו מתאוה לעשות מאזני מרמה ולא עוול.

פירוש מחודש זה משתלב יפה עם דברים שכתב ר' יוסף קרא במקומות אחרים בפירושיו למקרא בביאור המילה 'צדקה'. בפירושו לתורה, ששרידים ממנו נמצאו בגניזת

50 אציין גם את דבריו החריגים של המפרש (על פי מדרש שלא הגיע לידינו?): 'לא תקח שוחד (דברים טז, יט), אזהרה לבעל דין שלא יתננו ואזהרה לשופט שלא יקבלנו'; ראה להלן במהדורה, ליד הערה 207.

51 ראה בפירוש למשלי י, טו: 'הון עשיר קרית עוזו עשרו קרית עוז לו, לכך הוי זהיר במלא[כתך] שת[מח]ת דלים רישם עצלות העצל המתרפא(!) במלאכתו מחיתה הוא לו, עצלותו גורם לו שמבט[לתו ונ]שה רש'. ראה גם בביאורים הקטועים למשלי ב, יג (לפסוק 'העזבים ארחות ישר ללכת בדרכי חשך'); שם, ג, טז.

אירופה, כתב ר' יוסף קרא: 'וכן בכל כ"ד ספרים שתמ[צא לשון צדקה, אינו] נתינת מעות, אלא לשון צדק ומשפט'.[52] וכך כתב ר' יוסף קרא גם כמה פעמים בפירושו לנביאים, כגון: 'צדק – לשון דין הוא [...] ואינו לשון נתינת צדקה לעניים'.[53] אך גם אם סבר ר' יוסף קרא שצדקה במקרא פירושה צדק ומשפט, עדיין עמדו בפניו אפשרויות אחרות לפרש את המילים 'צדקה תציל ממות' (כגון: עשיית צדק ומשפט תציל ממות).[54] אך ר' יוסף קרא רצה להדגיש שוב ושוב את חובת הפרנסה המוטלת על כל אדם, ופירש את הפסוקים על פי דרכו.

2. בין פירוש המקרא לפירוש הפיוט

ר' יוסף קרא בעל שתי מלאכות היה: פרשן המקרא ופרשן הפיוט. הוא היה מהבולטים שבמפרשי המקרא על דרך הפשט בצרפת במפנה המאות האחת עשרה והשתים עשרה, ולצד זה היה גם 'המפרש', בה"א הידיעה, של ספרות הפיוט.[55] שני התחומים הללו בפעילותו של ר' יוסף קרא נשתרגו זה בזה; הוא נעזר בידיעתו המעמיקה במקרא כדי לפרש את הפיוטים, ובפירושיו למקרא נעזר מפעם לפעם בדברי הפייטנים או הקדיש מילים אחדות לביאור פיוטים.[56]

גם בפירושו למשלי נעזר ר' יוסף קרא בדברי הפייטנים, אך דבריו הגיעו לידינו בצורה מקוטעת מאוד. הדברים מצויים בפירושו לפסוק 'ארך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד' (משלי ג, טז), ולא נותרו מהם אלא המילים 'שייסד בקרובה'.[57] אינני יכול לפי שעה לשחזר את החסר בטקסט ולזהות את הקרובה המדוברת, אך דומני שעיון

52 א' גרוסמן, 'מ"גניזת איטליה" – שרידים מפירוש ר' יוסף קרא לתורה', פעמים, 52 (תשנ"ב), עמ' 27. משפט זה מצוי בפירוש לדברים כד, יג.

53 פירוש ר' יוסף קרא לישעיהו טז, ה (מקראות גדולות הכתר, עמ' 117). וראה גם שם א, כז (עמ' 13): 'ודע, שבכל מקום שאתה מוצא צדקה אצל משפט, אותה צדקה אינה נתינת מעות, אלא לשון דין אמת [...] וכן "לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט), וכן "ויהי דוד עושה משפט וצדקה" (שמואל ב ח, טו), וכן "משפט וצדק תראה במדינה" (קהלת ה, ז), וכן כולם. ומיעוטן שכתבתי לך יורו על רובן'.

54 כך כנראה עולה מפירושו של ר' יוסף קרא לקהלת ח, ח (מקראות גדולות הכתר, עמ' 183; וראה בחילופי הנוסח במהדורת 'על התורה': http://mg.alhatorah.org/Full/Kohelet/8.8#e0nf). תודתי להלל נובצקי שהעירני על מקור זה.

55 ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 13–23; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 325–340 (ושם ספרות נוספת).

56 ראה עפשטיין, כתבים, ב, עמ' שלג–שלה; פוזננסקי, מבוא, עמ' XXVII, ושם בהערה 2. לא אתייחס כאן לציטוטי פיוטים ששאב ר' יוסף קרא מפירושו של רש"י על אתר; ראה בפירושיהם של השניים למלכים ב יא, ב, לישעיהו כד, כב ולאיכה ג, כ. תודתי להלל נובצקי על מקצת ההפניות.

57 ראה להלן במהדורה, ליד הערה 116. לזיקה נוספת בין הפירוש למשלי ובין פירוש הפיוטים ראה להלן, הערה 130.

בציטוטים אחרים שהביא ר' יוסף מדברי הפייטנים יוכל לסייע בידינו לשחזר בעתיד את הטקסט החסר, כפי שיבואר להלן.

***

בפירושיו לספרי המקרא נקב ר' יוסף קרא בדרך כלל בשם הפייטן שעליו הסתמך, ולעתים גם ציין את סוג הפיוט (כגון: 'מיסודו של רבי אלעזר קליר שיסד בקינתו'),[58] אך לא ציין את מילות הפתיחה של הפיוט. יותר מכל הסתמך ר' יוסף קרא על פיוטיו של הקלירי, אך פעם אחת הוא טעה והביא פיוט של יוסי בן יוסי על שמו של הקלירי – וזו טעות מפתיעה, ובוודאי לחכם כר' יוסף קרא, שהפיוטים היו לחם חוקו.[59] מקצת מפיוטי הקלירי שציטט ר' יוסף קרא אינם מצויים במחזור האשכנזי,[60] וחלקם כלל לא הגיעו לידינו;[61] ורק ציטוט אחד שהביא ר' יוסף קרא מפיוטי הקלירי נשתמר במחזור האשכנזי.[62]

בנוסף לפיוטי הקלירי הסתמך ר' יוסף קרא גם על פיוטיו של ר' שלמה הבבלי,[63] של ר' קלונימוס [בן יהודה][64] ושל רבנו גרשם בר יהודה (ציטוט אחד שהביא בשמו הוא אכן מפיוט של רבנו גרשם,[65] ואילו השני כנראה מוטעה, והכוונה לפיוט של שלמה

58 ראה להלן, הערה 61.

59 ראה פירושו לזכריה ט, טז: 'זהו שיסד הפיט רבי אלעזר קלירי ביסודו: "ומיגרום בלא כח מכהני מלוכה"' (מקראות גדולות הכתר: תרי עשר, עמ' 317; ושם טעו המהדירים והוסיפו לציטוט עוד שתי מילים, מפירושו של ר' יוסף קרא לפסוק[!]: 'מתנוססות – מטיפות'). הציטוט הוא מהפיוט 'אהללה אלהי' (מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, עמ' 240).

60 'אור חמה ולבנה'; ראה בפירושו לאיוב לח, לא (ארנד, איוב, עמ' קיז). על פיוט זה ראה ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 124 ואילך, ובספרות הרשומה שם. לדוגמאות נוספות של פיוטים קלסיים שלא נשתמרו במחזורים על אף שהיו ידועים בזמנו באשכנז או בצרפת ראה אליצור, הקדושתא, עמ' 726.

61 ר' יוסף קרא, ירמיהו ט, א: 'מי יתנני במדבר [...] וראייה לדבריי שמקרא זה תשובה היא שהקדוש ברוך הוא משיב לישראל, מיסודו של רבי אלעזר קליר, שיסד בקינתו "ופץ מי יתניני במדבר", למדת שהקדוש ברוך הוא אומר מקרא זה, ולא ירמיה' (מקראות גדולות הכתר, עמ' 63). המהדירים ציינו בטעות שהכוונה לקינה 'אאדה עד חוג שמים' (סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' מ), אך ציטוט זה אינו מצוי שם, ואף איננו מתאים למבנה הקינה, שבנויה כולה על דברי האדם 'מי יתן'. לדבריה של פרופ' שולמית אליצור, ציטוט זה אינו מצוי בשום פיוט קלירי ידוע.

62 פירושו למלאכי ג, כ (מקראות גדולות הכתר: תרי עשר, עמ' 359; הציטוט הוא מהפיוט 'תחת אלת עפר', מחזור פסח, עמ' 224). וראה גם לעיל, הערה 56. על הערכתו הגדולה של ר' יוסף קרא לקלירי ראה א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר"י קרא', ש' אליצור (ואחרים, עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת; אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר. ירושלים תשנ"ה, עמ' 293–308; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 331–339.

63 ראה להלן, ליד הערה 68.

64 בפירושו לאיוב לג, כה (ארנד, איוב, עמ' צו, ושם בהערה).

65 בפירושו לאיכה ה, יח (מקראות גדולות הכתר: חמש מגילות, עמ' 121, נוסח א' ונוסח ב').

הבבלי).[66] ר' יוסף קרא ציטט גם את 'הפייט' סתם, בלי לפרש את שמו של הפייטן, וכוונתו כנראה ליוסי בן יוסי.[67]

לעתים חזר ר' יוסף קרא על רעיון מסוים הן בפירושו למקרא והן בפירושו לפיוט. בפירושו למקרא הסתמך ר' יוסף קרא על דברי הפייטן ובפירושו לפיוט הסתמך על דברי המקרא. כך למשל עשה ר' יוסף קרא בפירושו למילים 'נשא לבבנו אל כפים' (איכה ג, מא), שאותן פירש: עם כפיים. להלן דבריו של ר' יוסף קרא בפירושו למקרא ובפירושו לפיוט:

פירוש ר' יוסף קרא לספר איכה[68]

נישא כפינו עם לבבינו אל אל בשמים, ולא שיפרוש כפיו השמימה ויהא לבו מלא עבירות. הוא שיסד רבי שלמה הבבלי[70] 'שוה לכף שית הקרב שלוך שרץ וטבילה העל'.

פירוש לפיוט 'אך בך לדל מעוז'[69]

שוה לכף שית לקרב, שכשם שירחץ בנקיון כך יהא יסוד הקרב רחוץ ונקה מכל עבירה, כדא' 'נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים', ואמרו רבותי'[71] ששיוה הקב"ה את הלב לכפים, מה כפים של אדם

הציטוט הוא מהפיוט 'גרוני נחר', סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קסח.

66 פירושו לתהלים יד, ג (פיראני, פירוש תהלים, עמ' 420). הציטוט שם הוא מהפיוט 'אשמתינו כי רבה' של שלמה הבבלי (פיוטי שלמה הבבלי, עמ' 315. וראה שם, עמ' 313, כי פיוט זה צורף בזמן קדום לפיוט אחר של רבנו גרשם, ואולי זה גרם לייחוס המוטעה אצל ר' יוסף קרא). גם רשב"ם בפירושו לתהלים הסתמך על הפיוט הנזכר, והוא הביאו על שם שלמה הבבלי; ראה תא־שמע, כנסת מחקרים, א, עמ' 285 ושם בהערה 4; א' מונדשיין, 'על גילוי הפירוש ה"אבוד" של רשב"ם לספר תהלים ופרסום מוקדם של פירושו למזמורים קכ-קלו', תרביץ, עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 103.

67 ראה להלן, ליד הערה 72. עפשטיין (כתבים, ב, עמ' שלה) מנה גם את הציטוט בפירוש לשיר השירים א, יז: 'ובפיוט מצאתי' (מתוך הפיוט 'שבתי וראה תחת השמש' של ר' שמעון בן יצחק; ראה מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, עמ' 104). אך הפירוש לשיר השירים כנראה איננו של ר' יוסף קרא; ראה ש' יפת, 'פירוש אנונימי לשיר השירים בכתב יד פראג (חומש איגר): מבוא ומהדורה ביקורתית', ש' יפת וע' ויזל (עורכים), ליישב פשוטו של מקרא: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 206-247 (ציטוט הפיוט: שם, עמ' 235). עוד מנה עפשטיין את ציטוט הפיוט בפירוש לעובדיה א, טז (נטעי נעמנים, דף ט ע"א); אך אינני יודע אם פירוש זה הוא אכן של ר' יוסף קרא. הציטוט שם הוא מהפיוט 'אימת נוראותיך' של ר' משולם בן קלונימוס (מחזור פסח, עמ' 535).

68 מקראות גדולות הכתר: חמש מגילות, עמ' 111, נוסח ב'.

69 כ"י פרמה, Parm. 3205 (דה רוסי 655; ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג פרמה, עמ' 299, מס' 1134), דף 258ב טור א. מסתבר בעיניי כי המפרש הוא ר' יוסף קרא, לאור המקבילה לפירושו לספר איכה.

70 הציטוט הוא מהפיוט 'אך בך לדל מעוז' (מחזור לימים הנוראים, יום כיפור, עמ' 231); ראה פיוטי שלמה הבבלי, עמ' 349-350, ובספרות הרשומה שם.

71 ראה בבלי תענית טז ע"א ורש"י שם ד"ה נשא.

פירוש ר׳ יוסף קרא לספר איכה

פירוש לפיוט ׳אך בך לדל מעוז׳

הולך לטבול ושרץ בידו והשליך השרץ והטבילה תעל, אף כל זמן שהלב של אדם שב ומתענה, אם נותן בדעתו שלא לחטוא עוד עלתה לו תשובה, וזהו שוה לכף שית הקרב שלוך שרץ טבילה תעל.

דוגמה נוספת, וחשובה יותר, מצויה בציטוט מפיוט שהביא ר׳ יוסף קרא בפירושו לתורה, שנשתמר רק בגניזת אירופה. אף כאן, כמו בציטוט שבפירוש למשלי שבו פתחתי את דבריי, הדף קטוע וכמעט לא נשתייר דבר מהציטוט. אך המקבילה שבפירוש הפיוטים לא משאירה מקום לספק כי ר׳ יוסף קרא הסתמך בפירושו לתורה על החרוזה ׳דִּבְרֵי בגאוה נעשינו עשה לנו כרחמיך׳ בפיוטו של יוסי בן יוסי:[72]

פירוש ר׳ יוסף קרא לתורה[73]

ולא מצינו דברי בגאוה כמביאי ביכורים ומפרישי [תרומות ומעשרות, בוי]דוי מעשר נאמר עשיתי ככל אשר צויתני, ועל דבר זה יסד הפייט בפזמון [ ] בגאוה.

פירוש לפיוט[74]

דוברי בגאוה נעשינו עשה לנו ברחמיך ואמרו רבותי[75] לא מצינו דוברי בגאווה כמביאי ביכורים ומעשר כדכת׳ ואמרת לפני י״י אלהיך ביערתי הקודש מן הבית וגו׳ ולא אכלתי באוני וגו׳ השקיפה ממעון קדשך וגו׳, וזהו שיסד דוברי בגאווה עשינו עשה לנו כרחמיך.

המסקנה שעלתה בידינו, כי במקרים שר׳ יוסף קרא הסתמך על פיוט בפירושו למקרא הוא כפל לעתים את הדברים בפירושו לפיוט זה, מותירה בידינו תקווה לשחזור המשפט הקטוע בפירוש למשלי. כזכור, בפירושו לפסוק ׳ארך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד׳ (ג, טז) ציין ר׳ יוסף קרא לדברי הפייטן ׳שייסד בקרובה׳, וייתכן אפוא שבבוא היום יימצאו דברים דומים בפירושו של ר׳ יוסף קרא לפיוטים, שברובו הגדול טרם נדפס. אם הביא ר׳ יוסף קרא את הפסוק הנזכר בפירושו לאחת הקרובות, נוכל אולי להיעזר בדבריו שם כדי להשלים את הפירוש המקוטע שלפנינו.

72 ׳אמנם אשמינו׳, מחזור לימים הנוראים, יום כיפור, עמ׳ 20.

73 בולוניה, ארכיון המדינה 469.1, דף 1 ע״ב (דברים כו, יג-טו). על פירושו של ר׳ יוסף קרא לתורה ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ׳ 44, ובספרות הרשומה שם. לפרסום ראשוני של הפירוש ראה נובצקי, ר׳ יוסף קרא.

74 כ״י אוקספורד, בודלי Opp. 170 (נויבאואר 1205), דף 162ב (כתב היד הוא מאמצע־סוף המאה השלוש עשרה; ראה בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ׳ 193-194); ובכתבי יד מקבילים רבים אחרים.

75 לא מצאתי.

נספח: לעזים בפירוש ר׳ יוסף קרא למשלי

מאת פרופ׳ סיריל אסלנוב (אוניברסיטת אקס־מרסיי [AMU/CNRS],
האוניברסיטה הממלכתית של סנקט־פטרבורג והאקדמיה ללשון העברית)[76]

פיענוח הלעזים הנכללים בפירוש ספר משלי מאת ר׳ יוסף קרא, היוצא לאור בכרך הנוכחי במהדורת שמחה עמנואל, נותן לי הזדמנות להתחבר מחדש עם לעזי החכם הצרפתי, שחקרתי כמה מלעזיו בעבר.[77] במאמר שפרסמתי לפני כמעט 20 שנה, הדגשתי שלעזי ר׳ יוסף קרא מצטיינים בצביונם הקדום (תחילת המאה ה־12). להלן כמה לעזים, הנמצאים בקטעי פירוש אחר מאת אותו חכם צרפתי, פירוש ספר משלי. נשאלת כאן השאלה האם התובנות שהצעתי במאמרי על הלעזים הצרפתיים בפירוש ר׳ יוסף קרא ליחזקאל תקפות לאור הממצאים החדשים, ששמחה עמנואל גילה. להלן רשימת הלעזים שבקטע המתפרסם כאן עם פיענוח ופירוש בלשני.

1. [**מפרי דרכם** (משלי א, לא) כמו] פרו ורבו (**בראשית א, כב**), **גזיינא** בלעז. gesine; ׳הריון׳.

האיות **ביו״ד** כפולה אינו תואם את הצורה הנכונה gesine, שמשמעה ׳הריון׳. היא הייתה מתאימה יותר לצורה חילופית כגון gesigne*, אך הצורה הזאת אינה מתועדת כלל בצרפתית עתיקה והיא גם בלתי אפשרית מבחינה אטימולוגית, שכן הצורה התקינה gesine מהווה את המשכו הסדיר והישיר של הגזרון הלטיני המאוחר jacina*; ׳שכיבה׳.[78] מומלץ אפוא לתקן את הלעז **גזיינא** ל־**גזינא** או אפילו ל־**ג׳זינא**. ייתכן מאוד שהאיות **ג׳זינא**, שבו הגרש אמור לסמן את ביצוע הגימ״ל כמחוכך בתר־מכתשי [dʒ], התפרש לא נכון אגב העתקת כתב היד והגרש נתפס כנראה כיו״ד, שחוברה ליו״ד, המופיעה באמצע המילה.

2א. [**מְזִמָּה**] (משלי ב, יא) **פורפנש** בלעז כמו שהוא אומ׳ בכאן… porpens/purpens; ׳מחשבה׳. שם פעולה, הנגזר בגזרה הפוכה מהפועל /porpenser purpenser ׳לחשוב׳.

76 מחקר זה נעשה בעזרת הקרן הרוסית למדע, האוניברסיטה הממלכתית של סנקט־פטרבורג
This research was conducted thanks to the funding of the Russian Science Foundation [project no. 15-18-00062], Saint Petersburg State University

77 Cyril Aslanov, ‘Le français de Rabbi Joseph Kara et de Rabbi Eliézer de Beaugency d’après leurs commentaires sur Ezéchiel’, *REJ, 159* (2000), pp. 427-433

78 Walther v. Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Basel, Basel Universitätsverlag, 1922-2002, vol. 5, p. 5

2ב. **ודעת מְזִמּוֹת אמצא** (משלי ח, יב), **פירפנש** בלעז.
יש לתקן את הלעז: **פורפנשי** = porpensé, צורת הבינוני העבר הסביל של אותו הפועל porpenser/purpenser.

השווה מנחת יהודה, בראשית ו, ו:[79] 'וינחם [...] ונחמה זו שלישית נקראת **פורפנשיר** porpenser בלעז', כלומר 'להתחרט, להינחם' (כאן הכוונה היא כנראה לצורה החוזרת porpenser soi/se porpenser). המשמעות 'להתחרט', שניתן לשחזר עבור ההיקרות הזאת של הפועל se porpenser/porpenser soi נדירה. היא מתועדת רק פעמים ספורות בספרות הצרפתית העתיקה. מעניין שבקורפוס הלעזים הצרפתיים, הערך הסמנטי המיוחד הזה מתועד לא פחות מפעמיים. השווה גם מנחת יהודה, שמות לב, יד:[80] 'וינחם ה' על הרעה, הוא לשון וינחם ה' כי עשה את האדם, **אפו"ט פורפנש"י** בלע"ז'. יש לתקן את המשפט הזה ל־**אשו"ט פורפנש"י**; e s'ot porpensé כלומר 'ו<הוא> התחרט'. השימוש בפועל העזר aveir/avoir במקום estre בזמן המורכב (כאן passé antérieur, דהיינו הצורה המורכבת של הפרפקט) בפעלים החוזרים מתועד היטב בצרפתית עתיקה.[81]

3. [**כי לקח טוב** (משלי ד, ב)] ... [ ]**נְמנט כִּי מִלור** ...
-נְמנט כִּי מִלור: המילה הראשונה נשמטה חלקית. ניתן לזהות ברצף האותיות **נְמנט** את הסיומת **-מנט** -ment ואת העיצור האחרון של השורש, דהיינו -n-. מסיבות קונטקסטואליות (ההתאמה בין המילה העברית המפורשת לבין לעזה) ניתן לשחזר כאן את הלעז [**אֵינשֵׁיי**]**נְמנט**, כלומר enseignement. כמו כן, חובה לתקן את **כִּי** ל־**לִי** משום ש־**כִּי** אינו במקומו ברצף הדיבור הזה, מה גם שהשימוש באות **כ"ף** בקושי מתועד בלעזים הרומאניים. ובכן הניסוח המלא הוא [**אֵינשֵׁיי**]**נְמנט לי מילור**, כנראה enseignement li meillour, שמשמעותו המילולית היא 'הלקחים הטובים ביותר', כלומר צורת יחסת הנושא ברבים דווקא, כפי שמסתמן מהשימוש בצורת תווית הידוע li (**לי**) במקום le. נזכיר שביחסת הנושא, היעדר הסיומת s- הוא הסימון המורפולוגי לרבים, וההבחנה בין יחסת הנושא ברבים לבין יחסת המשלימים (cas-régime) ביחיד מסומנת אך ורק על ידי ההתחלפות בין צורות תווית הידוע li/le. תרגום המושא הישיר ביחיד **לֶקַח טוֹב** לצירוף המופיע ביחסת הנושא ברבים enseignement li meillour 'הלקחים הטובים ביותר', או 'הלימודים הטובים ביותר' משקף את מודעותו של ר' יוסף קרא לערך הקיבוצי של צורת היחיד **לֶקַח** בחצי הפסוק **כִּי לֶקַח טוֹב נָתַתִּי לָכֶם**.

79 מנחת יהודה: פירוש לתורה מאת רבי יהודה בן אלעזר מרבותינו בעלי התוספות, מהדורת ח' טויטו, ירושלים תשע"ב, בראשית, עמ' כג-כד.

80 דעת זקנים, ליוורנו תקנ"ג, דף נא ע"א.

81 Joseph Anglade, *Grammaire élémentaire de l'ancien français*, Paris, Armand Colin, 1931, p. 200

4. **שמעו כי נגידים אדבר** (משלי ח, ו) **שינדילש יוש[ ]** בלעז.
גם כאן דרוש תיקון, הפעם מדל״ת לרי״ש: **שינרילש** = seignorils; ׳ריבוני׳, כנראה ביחסת המשלימים ברבים, בהתאם למעמד המורפוסינטקטי של המושא **נְגִידִים** בפסוק. משמעות של השימוש בצורת שם הפועל המועצם seignorils ברבים היא ׳דברים ריבוניים; דברים נחשבים׳. המילה המקוטעת **יוש**[ ] עומדת כנראה במקום הכינוי ביחסת הנתינה ויש כנראה לתקנה **לווש**, כלומר vos; ׳לכם׳. ניתן אפוא להשלים את הלעז כדלקמן:

שינורילש [ווש ...], כלומר seignorils vos; ׳דברים נחשבים לכם... [אגיד]׳.

5. **טוב פִּרְיִי מחרוץ ומפז** (משלי ח, יט), **פִּרְיִי** – **מגדיינא ב**[לעז].
ma gadaigne; ׳הרווח שלי׳.
הצורה gadaigne ׳רווח׳, שניתן לזהות מאחורי הלעז **מגדיינא** מצטיינת לכאורה בצביונה הקדום. במקורות הצרפתיים העתיקים, הכתובים באותיות לטיניות, השם הזה תמיד מאוית gaaigne, ואילו דרך הקטע מתוך פירוש ר׳ יוסף קרא למשלי ניתן לשחזר שלב התפתחות של המילה הצרפתית העתיקה, שקודם לתיעודיה הראשונים במקורות הכתובים באותיות לטיניות. האיות **-גדיינא** מאפשר לשחזר את הצורה [gaðaɲə]*, שבה השתמר החוכך הבין־שיני [ð] של הגיזרון הגרמאני waiðanjan* (׳לרעות׳) של gaaignier ׳להרוויח׳, שממנו gaaigne / gaðaigne נגזר בגזירה הפוכה. ברם, מבחינה סינכרונית, השימוש **בדל״ת** רפה כדי לסמן את החוכך הבין־שיני [ð] אינו בהכרח קשור לגיזרון הגרמאני, אלא כנראה ממודעותם של יהודי צרפת הצפונית בקיום המקבילה הפרובנסלית של הצורה הצרפתית העתיקה gaaignier, דהיינו הצורה gazanhar. נזכיר כאן שבמסורת הפרובנסלית היהודית של ימי הביניים, השורק הקולי [z] מיוצג באופן שיטתי על ידי **הדל״ת** הרפה.[82] ניתן אפוא לייחס את שמרנותו של האיות הצרפתי היהודי לכך שיהודי צרפת היו חשופים יותר מאשר שכניהם הנוצרים למגעים עם שפות רומאניות אחרות. ובכלל, נדמה שמזווית הראייה של המשתמשים בלשון הקודש, כל שכן מזווית הראייה של מעתיקים דוברי שפות אחרות (כגון גרמנית עילית בינונית למשל), ההבחנה בין הצרפתית העתיקה לבין הפרובנסלית העתיקה, שהייתה ברורה למי שהצרפתית או הפרובנסלית הייתה שפתו, טושטשה מהרגע ששתי השפות נתפסו מזווית ראייה רחוקה יותר.[83]

82 Cyril Aslanov, *Le provençal des Juifs et l'hébreu en Provence: le dictionnaire* Šaršot Ha-Kesef *de Joseph Caspi,* Leuven-Paris, Peeters, 2001, p. 53

83 Cyril Aslanov, 'Quand les langues romanes se confondent... La Romania vue d'ailleurs', *Langage et société*, 99 (mars 2002), pp. 12-13

6. [ת]**בואת רשע לחטאת** (משלי י, טז) **אַפורפִיט** בלעז.
בצרפתית: forfait; 'פשע'.

האל"ף התחילית עומדת במקום מילת היחס a, כלומר à בצרפתית מודרנית. החיריק מתחת ליו"ד של **אַפורפִיט** מסמן כנראה את הרכיב השני של הדו־תנועה [ɛj], הוא הערך של האיות <ai> בתחילת המאה השתים עשרה, לפני ש־[ɛj] עבר תהליך של מונופתונגיזציה והפך ל־[ɛ] בשלבים מאוחרים יותר של אותה המאה.[84]

7. **חושך אמריו יודע דעת ויקר רוח איש תבונה** (משלי יז, כז), יְקַר רוּחַ – **קוברט טלנט** בלעז, פת' האיש אשר רוח חכמה בו מכסה רוח כעסו והוא נקרא איש תבונה.
קוברט טלנט covert talent; 'מחשבה מכוסה' (השווה גם ארנד, איוב, עמ' קנא, מס' 42 ומס' 44). **כלומר:** 'יקר' פירושו מכוסה, ו'רוח' היא רוח כעסו. והשווה רש"י, כאן; רש"י שמואל א ג, א: 'היה יקר – היה מנוע, וכן "יקר רוח איש תבונה" – מנוע דברים אדם מבין'.

משמעותו המילולית של **קוברט טלנט** היא 'רצון מכוסה' או 'כוונה מכוסה'. סדר המילים בצירוף הזה אינו הטבעי ביותר בצרפתית עתיקה. למעשה, הסדר ההפוך talent covert שכיח יותר. סדר המילים בצירוף covert talent מהווה לפי דעתי בבואה תחבירית של הצירוף העברי יְקַר־רוּחַ.

***

לסיכום, קומץ הלעזים, המופיעים בקטע הזה של פירוש ר' יוסף קרא למשלי, מאושש את מה שכבר ציינתי בנוגע ללעזיו של אותו החכם בפירושו לספר יחזקאל: לפנינו השתקפות של צרפתית עתיקה קדומה באותה מידה כמעט כמו לעזי רש"י. אך בשונה מרש"י, ר' יוסף קרא מספק לעזים ארוכים, המדגימים הרכבי מילים וחלקיקי משפטים, ולא רק מילים בודדות. הממד התחבירי שלא בא כל כך לביטוי בלעזי רש"י הועלה על הנס בלעזי ר' יוסף קרא, דווקא משום שלעזיו מכילים לעתים קרובות יותר ממילה אחת.

אשר לצביונה הקדום של שפת הלעזים בפירוש ר' יוסף קרא למשלי, הוא קשור כנראה לכך שליהודי צרפת בכלל ולחכם הצרפתי הזה בפרט, הייתה מסורת כתיבה בלעז העם, שהתפתחה במרחב גיאוגרפי־לשוני, החורג מצרפת הצפונית במשמעות המצומצמת, והוא כולל אזורים, שבהם לעז העם לא היה צרפתי אלא פרובנסלי דווקא. ציינתי לעיל שהשימוש בדל"ת (כנראה דל"ת רפה) כדי לתעתק את השם הצרפתי העתיק gaaigne 'רווח' (-**גדיינא**) מושפע כנראה מכך שמקבילתה הפרובנסלית של

84 Gaston Zink, *Phonétique historique du français*, Paris, Presses Universitaires de France, 1986, p. 132

הצורה הצרפתית gaaigne היא gazanha עם עיצור שורק קולי, שסימונו במסורת הפרובנסלית היהודית דל״ת רפה.

ההשפעה הנקודתית הזאת של מסורת יהדות פרובנס על פרשן הקשור לעיר טרואה (טרוייש) שבשמפניה, הרחק מהאופקים הפרובנסליים, יש בה כדי למתן את הדעה שהבעתי בעבר על הריחוק שבין קהילות פרובנס מחד גיסא לבין קהילות צרפת הצפונית מאידך גיסא.[85] ואולי ניתן לראות כאן ביטוי לשוני־גרפי של השפעה רחבה יותר, היא השפעת אסכולת נרבונה, המיוצגת על ידי ר׳ משה הדרשן, ראש ישיבת נרבונה, ועל ידי החכם הצפון־צרפתי ר׳ מנחם בן חלבו, שהיה רבו של ר׳ יוסף קרא. עצם העובדה שר׳ מנחם בן חלבו קיבל את הכינוי **קָרָא**,[86] הוא כינויו של בעל הפירוש דעסקינן כאן, מהווה אולי הוכחה נוספת לזיקת חכמי צרפת הצפונית בכלל ושמפניה בפרט למורשת נרבונה.

85 Cyril Aslanov, 'The Juxtaposition Ashkenaz/Tsarfat vs. Sepharad/Provence Reassessed – A Linguistic Approach', *Simon-Dubnow-Institut Yearbook*, VIII (2009), pp. 49-65

86 גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ׳ 341.

המהדורה

פירוש ר׳ יוסף קרא למשלי א, יז – ד, יט; ח, ג – יא, ט; טז, לג – יט, כח

<דף 1 ע״א>[87]

<א, יז> [[**כי חנם מזרה הרשת בעיני כל בעל כנף** לא]]

לחנם זרוה אלא לרמס של עופות י[<יח> **לדמם יארבו**]

והגוזלין כל אשר יעבר עליהן בדרך [ ]

בליסטיות ונהרגין כמו שמפרש. <יט> **כן אור**[חות **כל בצע בצע את נפש בעליו**]

יקח הבצע. בעליו זה הליסטיות שלמ[ ] <כא> [**בראש**]

הומיות תקרא בפתחי שערים בעיר א[מריה **תאמר**]

אדם שאינן מלמדין חכמה, ו[ין החוטא [ ]

אומר דבריהם בחשאי שלא ישמעו ד[ריו]

אדם הם ירימו קולם כדי שישמעו רבים [ ]

בראש הומיות תקרא בפת׳ שע׳ אמריה [ ]

<כב> **וכסיליהם**[88] **ישנאו דעת פתיות פתי תש**[ ]

לחטוא <כג> **ותשובו לתוכחתי הנה אביעה ל**[כם רוחי] <כד-כה> [ואין]

מקשיב. ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אב[יתם]

נתפשים בליסטיות. <כח> **אז יקראונני ולא א**[ענה] <כט> [**לא**]

בחרו. <ל> **לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי** [ ] <לא> [**מפרי דרכם כמו**]

פרו ורבו,[89] **גזיינא בלעז.**[90] <לב> **כמו**[91] **משובת פתי**[**ם תהרגם**]

ולא פנים למוכיחיהם ומשיבים ג״ן ולא פנ[ים]

תאבדם. <לג> **ושומע לי ישכון בטח ושאנן מ**[**פחד רעה**]

<ב, א-ב> **בני אם תקח אמריי ומצוותי תצפן אתך** [ ]

הבריות מניחין שֵם שקראוהו אביו וא[מו החכם קורין אותו]

87 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 7/11, דף 1. הדף חתוך לאורכו ונותר רק החלק הימני של עמוד א והחלק השמאלי של עמוד ב.

88 לפנינו: וכסילים.

89 בראשית א, כב (ועוד).

90 היריון. לניתוח הלעז ראה לעיל, בנספח.

91 לפנינו: כי.

חכם, הנבון קורין אותו נבון.[92] ואביא לך[93] [ ]
עתה מניח שם שקראתהו ביתיה בת פ[רעה שאלו[94] לתורה חוטא מה עונשו אמרה להם]
יביא אשם ויתכפר לו, שאלו לנבואה ח[וטא מה עונשו, אמרה להם הנפש החוטאת]
היא תמות,[95] שאלו לחכמה חוטא מה ת֗ו[ ]
נקראין על שם אומנותן, אף כאן כש֗[תטה לבך]
לתבונה פת' תטה אזנך לנבון שמבין ד[בר]
האמורה למעלה[96] לדעת חכמה ומוסר ו֗[ ]
דבר. <ד> **אם תבקשנה ככסף וכמטמונים ת[חפשנה**]
י"י וה֗ראה היא החכמה כעניין שאמור [ ]
שלמה להבטיח את הבריות [ש]אם יבקש [ ]
בסמוך מפרש הטעם[97] כי י"י יתן חכמה [ולא]
תמצא בארץ החיים[98] אלא כי י"י יתן חכ[מה]
מצפין אותה לבני אדם המלמדין א֗ות[ ]
ולעשות ככל הכתוב בו וההחכמה היא ה[ ]
וכמטמונים תחפשנה. <ה> **אז תבין יראת** [י"י]
וגם הק' אינו מקפח שכרך, כעניין ש֗[פרש] <ב, ט-יב> **[אז תבין צדק ומשפט ומישרים]**
כל מעגל טוב כי תבא חכמה בלבך ד[עת לנפשך ינעם, מזמה תשמר עליך תבונה תנצרכה, להצילך]
מדרך רע מאיש מדבר תהפוכות [ ]
מחשבה זהו שיעלה על לב איש לעשו[ת]

92 לדברי המפרש, 'חכמה' הוא כינוי לאיש חכם ו'תבונה' הוא כינוי לאיש נבון. הדברים מבוארים יותר בפירוש ר' יוסף קרא לקהלת א, א (מקראות גדולות הכתר, עמ' 124): 'על שם שקיבץ את החכמה נקרא "קהלת", וכן מצינו שהניחו חכמים שם שקראוהו אביו ואמו וקורין אותו על שם אומנותו, שכן הוא דורש בפסיקתא שאלו לתורה, כשהוא רוצה לומר שאלו למשה אומר שאלו לתורה, וכשהוא רוצה לומר שאלו יחזקאל הוא אומר שאלו לנבואה, וכשהוא רוצה לומר שאלו לשלמה אומר שאלו לחכמה'. תודתי להלל נובצקי שהעירני על כך.

93 לשון כעין זו מצויה בפירוש ר' יוסף קרא לשופטים ה, כא (מקראות גדולות הכתר, עמ' 113): 'ואביא לך ראיה מן המחברת שפתר דונש בספר אגרון שלו'.

94 ראה פסיקתא דרב כהנא, שובה, עמ' 355 (ובמקבילות): 'שאלו לחכמה החוטא מהו עונשו, אמרה להם וחטאים תרדף רעה (משלי יג, כא). שאלו לנבואה החוטא מהו עונשו, אמרה להם הנפש החוטאת היא תמות. שאלו לתורה חוטא מה עונשו, אמרה להם יביא אשם ויתכפר לו. שאלו להקב"ה החוטא מהו עונשו, א' להם יעשה תשובה ויתכפר לו'.

95 יחזקאל יח, ד.

96 משלי א, ב.

97 שם ב, ו.

98 על פי איוב כח, יג.

דבר שלא כהוגן ורואה את הנולד ש[מזמה]
פורפנש בלעז[99] כמו שהוא אומ׳ בכאן [ ]
ואתה רואה את סוף הדבר שבאחרו[נה]
<דף 1 ע״ב>
[ ]לתה אם בא ללמדה בתחילה משברת
[ ]ה אם יתנו לו כל כסף וזהב שבעולם
[ ] <י״א–י״ב> [מזמה תשמר ע]**ליך תבו׳ תנצרכה להצילך מדרך רע.**
[ ] <י״ג> [**ללכת בדר**]**כי חושך** אדם שמלאכתו בצדק עושה
[ ]גנ]בים המקפחים את הבריות ישנים
[ ]ת אשה ללכת בדרכי חושך ונכשול[100]
[ ]אומה הרשעה[101] הזאת שהפכה תורה
[ ]מש]ה רבינו ככתבה וכמשמעה אם נודה ה׳*
[ ]אכילת חמץ ושמירת יום השביעי שהוא
[ ]הינו אחר רצונם ואחר תרפותם מורים
[ ]באדם שיתחמץ רום לבבו בגאוה ובגודל
[ ] <י״ד> **השמחים לעש**]**ות רע.** <ט״ו> **אשר אורחותיהם עיקשים**
[ ]פּ֫ים כל מקום שתמצא שתי תיבות[102]
[ ]֫ כפתרון הראשונה כך פתרון הש׳*
[השניה] **עיקשות** תיבה ידועה ותיבת נלוזים
[ ] ראייה מן הספר הזה, שהוא אומר
[ ] עיניך] לנכח יביטו,[103] שפתרונו לנכח חכמה יביטו
[ ] <ט״ז> [**מאש**]**ה זרה מנכריה אמריה החליקה** העוזבת
[ ]ה֫ א**לא** אם כן<י״ז> **ברית אלוה׳ שכחה** וכן
[ ]ש]נ׳[104] מעלה מעל בי״י וכחש בעמיתו כ֯
[ ] <י״ט> ו֯לא **ישיגון**[105] **אורחות חיים פתרונו**

99 מחשבה. לניתוח הלעז ראה לעיל, בנספח.
100 צריך להיות: ומכשול; או: ונכשל.
101 מכאן ואילך באים דברי פולמוס עם הנצרות.
102 השווה פירוש ר׳ יוסף קרא לישעיהו ג, א (מקראות גדולות הכתר, עמ׳ 21): ׳מידה זו תפוס בכל הקרייה, כל מקום שתמצא שתי תיבות זו אצל זו שאינם מפורשים, או שני דברים קצרים זה בצד זה והם קצרים וסתומים, אל תייגע עצמך לתור אחר פתרונם, כי לעולם תמצא פתרונם בצדם. ואפרש לך מקצתן, ומקצתן יורו על רובן [...]׳. הלל נובצקי הודיעני כי הלשון ׳כל מקום שתמצא׳ מצויה כמעט רק בפיו של ר׳ יוסף קרא.
103 משלי ד, כה.
104 ויקרא ה, כא.
105 לפנינו: ישיגו.

[ ]ד שיאמרו הבריות נביא הבלים ונ'
[ ]טוח כדומה אי איפשר לפרוש מן
[ ]אורחות חיים. וכן היה ר' שמעון בן
[מנסיא אומר[106] הבא] על הערוה על זה נאמר[107] מעוות לא יוכל
[לתקון] <כ> **ואורחות צדיקים תשמר** ושמא
[ ] <טו> **אשר אורחותיהם עיקשים ונלוזים**
[ ] <כא-כב> [ותמי]**מים יותרו בה ורשעים מארץ יכרתו**
[ ] <ג, א-ב> [ומצותי יצר ל]**בך כי ארך ימים ושנות חיים ושלום**
[**יוסיפו לך**] מצוה מוספת אורך ימים הרבה חכמ'
[ ]שאר לאדם כעניין שאמ' איוב חוקיו[108]
[ ] בני אם יפתוך חטאים אל תאבה[109]
[ ] עו]ברי עבירה ומסיתים אותו ללכת
[ ]דך והן הולכים ונתפסין בני אלה ונגע
[ ]הורג את הנ[ ] וכן אם הולכין
[ ] עמהן הוראת אביו ומצותו אשר
[ ] א]ותן שנהרגו הרי מת אביו ומצותו
[ ] **אורך ימים ושנות חיים יוסיפו לך**
[ ]רכם על [ ] <ד> **ומצא חן ושכל**
[ ]ברים על דבר [ ]ני אדם על
[ ] <ה> **אל תשען** פת' אם בא לידך

<דף 2 ע"א>[110]
שכר עבירה כגו[ן]
פן תיוקש בו[111] א[ ]
ואתה מתיירא [ ]
אל יצא איש[112] [ ]
<ז> **אל תהי חכם ב**[עיניך בלא]
תוגה ובלא דא[גה] <ח> [**ושקוי לעצמותיך**]

106 בבלי חגיגה ט ע"ב.
107 קהלת א, טו.
108 הכוונה כנראה לאיוב יד, ה: 'חקיו עשית ולא יעבור'.
109 משלי א, י (ולפנינו: אל תבא).
110 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 2/30, דף 1. הדף חתוך לאורכו ונותר רק החלק הימני של עמוד א והחלק השמאלי של עמוד ב.
111 דברים ז, כה.
112 שמות טז, כט.

עצמותיו ריקנין [ ] <י> [ותירוש]
יקביך יפרוצו א[ ]
חסרון לא יוכל[113] [ ] <יא> [ואל]
תקוץ בתוכחתו [ ] <יב> [אשר יאהב י״י]
מאהבת י״י אתכ[ם][114]]
מחריש עליך רע[ ]
מי שונא אותך [ ]
שונא אותך אב[ ]
ומזהירך כך לא [וכאב]
את בן ירצה [ ]
ורגבונים. <יד> כי טוב [סחרה מסחר כסף]
בשעה קלה מר[<טו> יקרה היא]
מפנינים פת׳ מדב[ר וכל]
חפציך לא ישוו ב[ה <טז> ארך ימים]
בימינה[115] והוא ה[ ]
שייסד בקרובה[116] [ ]
יכולין לומר כבד[ ]
הליסטים והקפחנין[117] [ ]
שמלאכתו צדק[ ]
והגזלנים הן כענ[ ]
פת׳ מוחזק[118] כמו א[ ]
והתבונה קלה בע[ ]
והולך ומפרש כי א[ ]
האילנות והעשבים [ ]
שתחת הארץ של[ ]
פרח והעשבים י[ ]

113 אולי על פי קהלת א, טו.
114 על פי דברים ז, ח.
115 השווה פירוש ר׳ יוסף קרא לקהלת ז, יב (לעיל, הערה 18): ׳והחכמה תחיה בעליה – כמו שפירשתי בספר משלי בפסוק ״אורך ימים בימינה״׳.
116 אינני יודע באיזה פיוט מדובר כאן. וראה לעיל במבוא, עמ׳ 171–174.
117 השווה ספר והזהיר, תרומה (דף עז ע״א): ׳אדם לוקח סחורה מתירא מן הלסטין ומן הקפחנין, אבל התורה אינה כן, כלום יכולין הלסטין לקפחה מלבו׳.
118 ייתכן שמשפט זה בא לפרש את פסוק יח: ׳עץ חיים היא למחזיקים בה׳.

לה֗ם[119] מטר סוחף מ[ ]
פרח האילן ואת ה[ ]
<כא> **בני אל יליזו מ[עיניך**]
<כג> **אז תלך לבטח דרכ[ך**]
<כד> **אם תשכב לא תפ[חד**]
לקחתי כופר קרוב[ ]
<כה> **לא[120] תירא מפחד פת[אם**]
פתאום כי י״י יהיה [<כז> **אל תמנע**]
טוב מבעליו בהיות [לאל ידיך]
השיני מפרש את ה[ראשון[121]]
<דף 2 ע״ב>
[ ] כסאיך אל
[ ] <כט> [**והוא יו]שב לבטח אתך**
[השיני מ]פרש את הראשון
[ ] <ל> **לא גמלך רעה.**
[ ] עמו אהבה
[<לב> **ואת יש]רים סודו מגלה**
[ ] לבריות שהוא
[ש]הוא צדיק הבריות
[<לד> **אם ללצים הו]א יליץ אם בא**
[ ] בוחר בדרך
[הבר]יות מקרבין אותו
[ ]יני הבריות לפני
[ל]יצנות לבחור
[ ]הם אחריה בה
[<לה> **וכסילים מרי]ם קלון** פת׳ לוקח
[ ]ך דאלישע.
[<ד, ב> **כי לקח טוב**]טב לכם מדרך
[ ] שלא תעזיבו
[ ]נְמנט כִי מִלור[122]
[ ]לקח הוא הלימוד

119 אולי יש לקרוא: לחם; והשווה משלי כח, ג: ׳מטר סחף ואין לחם׳.
120 לפנינו: אל.
121 כעין זה גם להלן, בפירוש פסוק כט.
122 לביאור הלעז (כנראה: הלקחים הטובים ביותר) ראה לעיל בנספח.

] <ג> **כי בן] הייתי לאבי** מקֹרא[123]
] **ת שונא את הבריות**
] **וק מהן יופי של**
] **אל תלך ברגל את]ם מנע רגלך. מ***
[מנת׳יבתם[124] **]תרחק מהן ואם**
] **א]ל תאמרו כן כי**
] **יו]כיח אתכם כמו**
] **א]ני מוכיח אתכם**
] **]לה <ה> קנה בינה אל**
[**תשכח** <ז> **ובכ]ל קניינך קנה בינה**
] **ה וכל קניינך קנה**
] **]בהן ולהרויח בהן**
] **]הי. <ט> תתן לראשך**
[**לוית חן תפארת תמגנך** אשר מגן צריך[125] מתר]גמינן ד׳יממר
[**סנאך**] **לא נעשה יוסיף**
] **כי <׳ב> תרוץ לא תכשל**
] <׳ד> ו]**אל תאשר בדרך**
[**רעים** **]אישון לילה ואפילה**
] **]ההולך באישון לילה**
] <׳ח> **וארח צד]יקים כאור נוגה מ***
] **]ה אבן לפניו נוטה**
] <׳ט> **דרך רשעים כאפ]ילה אינן יודעין**
_ _ _ _[126]

123 ניתן להשלים מקצת מהחסר כאן על פי תוספת מאוחרת בפירוש רש״י, כאן, שמצויה רק בדפוס הראשון וחסרה בכתבי היד (פרדמן, רש״י משלי, עמ׳ 38–39, 211): ׳**כי בן הייתי לאבי** אם תאמר שלמה היה שונא הבריות, שהזהירו על הגזל ועל העריות, דבר שנפשו של אדם מתאוה להם, לכך נאמר **כי בן הייתי** וגו׳ **רך ויחיד** וגו׳, שהיה אוהב אותי ביותר. **ויורני** על כך **ויוכיחני ויאמר לי יתמך דברי לבך**. ולפי שהוכיחני בדברים אלו, לכך אני מזהירכם על כך. ר׳ יוסף קרא׳. הלשון איננה זהה, וכנראה הציטוט בפירוש רש״י הובא רק בפרפרזה; אך המילים ׳שונא את הבריות׳ מצויות הן בתוספת לפירוש רש״י והן בפירוש שלפנינו.

124 משלי א, טו.

125 בראשית יד, כ; ובתרגום אונקלוס, שם: ׳דמסר סנאך׳.

126 חסר כאן גיליון אחד (שני דפים); ראה לעיל במבוא, ליד הערה 16.

<דף 3 ע״א>[127]

<ח, ג> [[לפי קרת]]

זה קרייה[128] [ ]מה [ ] ארם מקדם ופלשתים מאחור ויאכלו את ישר׳ בכל פה,[129] שפת׳ בכל מקצועֹ[ני]

[ ]ת ש[ל מ]לכות פתוח ליכנס שמה קרת הוא, הוא לשון קריה. וכן מפרש והוא **מבוא פתחים**

תרונה <ד> **אליכם אישים אקרא וקולי אל בני אדם** <ה> **הבינו פתאים ערמה** שלא יפתו אתכם חוטאים

ולא אשה זונה [ ]א[], מה בין פושעים וחטאים לחכמים ונבונים [ ] האשה הזונה דבריה בחשאי

ובמטמניות מסי֯תי֯ם חסירי לב לבוא אל ביתם, והחכמים והנבונים מוכיחים את בני אדם בקול רם

ומזהירים אותם שלֹא יתעו בנתיבותיה של זונה ושלא יקרבו אל פתח ביתה. <ו> **שמעו כי נגידים אדבר**

שינדילש יוש[ ] בלעז.[130] **ומפתח שפתי מישרים** <ז> **כי אמת** [יהגה] **חיכי ותעבת שפתי רשע** פתר׳

שפתי מתעבין[131] [ ] פתאים והכסילים מניחין דרך

ישרה מלפתו׳ א[ ]ה או עד שהזונה יוצאה לקראתו

והטתו לדרך כי [ ] לוקחה עד שכחלה שפתיה תדיחנו, אבל החכמים והנבונים <ח> **בצדק כל אימרי**

פיהם אין בהן [נפ]**תל ועיקש** <ט> **כולם נכוחים למבין מישרים למוצאי דעת לפיכך** <י> **קחו מוסרי ואל כסף**

ודעת מחרוץ [נבחר] פת׳ אם יביאו לך כסף אבנים טובות ומרגליות שנקראין חרוץ ויאמרו לך קח לך

127 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 2/30, דף 2.

128 השווה להלן בפירוש, ט, ג: ׳על גפי מרומי קרת, פת׳ על גפי מרומי קריה׳.

129 ישעיהו ט, יא. דומה שלדעת המפרש ׳פה׳ פירושו צד, וכך הוא מפרש גם את מילות הפסוק כאן ׳לפי קרת׳ – בצד הקרייה.

130 כלומר: דברים נחשבים לכם... [אגיד]; ראה ביאור הלעז לעיל בנספח. והשווה פירוש לפיוטים, כ״י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 615, דף 32ג וכ״י פרמה Parm. 3507 (ריצ׳לר ובית־אריה, קטלוג פרמה, עמ׳ 299–300, מס׳ 1135), דף 99א: ׳**שמעו כי נגידים אדבר להבינה** (מחזור שבועות, עמ׳ 242) בת קול משמעת קול לישר׳ ואומרת להם שמעו [כי נגידים אדבר], כלומ׳ דברים חשובים אנכי מדברת׳. לזיקה בין פירושו של ר׳ יוסף קרא לספר משלי ובין פירושו לפיוטים ראה לעיל במבוא, עמ׳ 171–174.

131 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו וזו שאחריה פגומות.

איזה מהן שתר[צה] בו, בחר לך הדעת והאופן שעומד לעולם ואל תבחר בכסף ובחפצים שכלין בשעה

קלה, <יא> **כי טובה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה.** <ח, יב> **אני חכמה שכנתי ערמה ודעת מזימות אמצא**

פת' אם נברא לה פ[ה] לחכמה והיתה יכולה להתפאר בעצמה אני חכמה שכנתי ערמה שאין

החוטאין יכולין לפתות אותי ולא אשה זונה לפתות אותי אחריה. **ודעת מזימות אמצא** פירפנש בלעז.[132]

<יג> **יראת י"י שנא[ת ר]ע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפוכות שנאתי** אדם שיש בו יראת שמים הוא שונא

ומתרחק מבני [אד]ם שיש בהן מדות הללו. <יד> **לי עיצה ותושיה אני בינה ולי גבורה** החכמה אילו נברא

לה פה הייתה יכולה להתפאר בעצמה לי עיצה ותושיה לי בינה וגב[ורה] שבו חכמה יכול לעשות

בחכמתו מה שלא נעשה הגיבור בגבורתו כמו שמושלים בני אדם [ ]ל עיר גיבורים חכם עלה וירד

ויורד עוז מבטח[ה[133]]גדולה היא אלו היא נדמית

גדולה אבל שאר [וב]א אליה מלך גדול וסבב אותה

ובנה עליה מצודים גדולים ומצא בה איש מסכן וחכם ומלט הוא את העיר בחכמתו ואדם לא זכר

האיש המסכן ההוא ואמרתי אני טובה חכמה מגבורה וחכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעין.[134]

<טו> **בי מלכים ימלכו** יוסף לא נעשה שליט על הארץ אלא מתוך חכמתו, רחבעם לא איבד מלכות

עשרת השבטים אלא מתוך סכלותו. [ו]**רוזנים יחוקקו צדק** אין דין יוצא לאמיתו למשפט צדק

אלא מתוך החכמה, והחכמה אוהבת בני אדם האוהבים אותה והמחפשים אחריה וסוף שימצאונה

כעניין שמפרש <יז> **אני אוהבי אהב ומשחרי ימצאונה.**[135] <יח> **עושר וכבוד אתי יש** לך בני אדם המקבצים

132 לניתוח הלעז ראה לעיל, בנספח.

133 על פי משלי כא, כב. אף כאן חתך הכורך רצועה מהקלף ולכן שורה זו וזו שאחריה פגומות.

134 קהלת ט, יד-טז.

135 לפנינו: ימצאנני.

עושר בלא צדק ובלא משפט, עושר יש בהן אבל כבוד אין בהן, שלב[סו]ף נהרגין עליו ונצלבים עליו,

אבל אני <יח> **עושר וכבוד עתק וצדקה**, כלומ׳ עושר שכנוס בצדקה ובמשפט. <ח, יט> **טוב פריי מחרוץ ומפז**

פריי מגדיינא ב[לעז].[136] **ותבואתי מכסף נבחר** יש בידי להנחיל אהבה[137] אותה נחלה מרובה אע״[פ] שאיני

נותן לו ממון, שהשומע לחכמה׳י מתוך החכמה שאני מלמדו והנה נחלה גדולה ואוצרות של

שומעים לי יש בידי ל[ ] אותה. <כב> **י״י קנני ראשית ד[רכו קד]ם מפעליו מאז** גם בדברים הללו אילו

נברא לה פה לחכמ[ה[138] **קנני[139] ראש]ית דרכו קדם מפעליו מאז**

פתרונו הבינני כמ[ו <כג> **מעול]ם נסכתי מראש מקדמי ארץ**

פת׳ טרם מעולם [ ] מראש עד שלא נברא. מקדמי ארץ [כמו] מקדומי ארץ, בריות ש[ ]

בימי קדמונים הם ששת ימי בראשית. <כד> **באין תהומות חוללתי** פת׳ עד שלא ברא תהומות נבראתי,

שמראש חכמה [גדו]לה שהיה בו בהקב״ה ברא תהומות והשקיעם באוצרות מתחת לארץ ומעלה

אותם במדה ש[ ] את השרשים ומלחלח אותם, ואם יבקע התהום יותר ממד[ ]הו מציפים

את העולם, ופע[ם א]חת בדור המבול נבקעו כל מעיינות תהום רבה יותר מכשיעור הזה והציפו את

העולם. **באין מעיינ[ות] נכבדי מים** כפל מילה.[140] <כה> **בטרם הרים הטבעו** [ ]ת טבע הארץ במצחו שכבש

<דף 3 ע״ב>

הרים על התהום ומציף את העולם. **לפני הגבעות[141] חוללתי** כפל מילה. <כו> **עד לא עשה ארץ** של [ה]שוב

136 כלומר הרווח שלי. לניתוח הלעז ראה לעיל בנספח.

137 ייתכן שמילה זו סומנה למחיקה על ידי הסופר.

138 אף כאן חתך הכורך רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.

139 ראה לעיל במבוא, עמ׳ 165–166.

140 על מטבע לשון זו (המצויה גם בפסוק הסמוך) ראה לעיל במבוא, ליד הערות 34–36.

141 לפנינו: גבעות.

הראויה לזרע ולנטיעה. **וחוצות** זה מדבר לא אדם בו,[142] **לצורך חיות. וראש עפרות תבל** [זה] אדם

הראשון שנוצר עפר מאדמה,[143] שבתחילה תיקן לו מזונותיו ואחרכך בראו. <כז> **בהכינו ש**[מים] **שם (אני)**

אני כעניין שנ'[144] כונן שמים בתבונה. **בחוקו חוג על פני תהום** עשה גבול לתהום [כמח]וגה זה שהאומן

מקיף את הבניין במ[חוג] יתארהו[145] כך עשה מחוגה לתהום שלא יעבר המחוגה ויציף את העולם.

<כח> **באמצו שחקים ממעל** שהרי כמה שנים שנטה שמים כיריעה וימתח כאהל לשבת[146] ואין הרקיע

מתמוטט, ונוהג שבעולם [ש[ ]ם המותח כאהל על ידי טורח ועל ידי שהות [ ]ה הוא מוטה

כלפי מטה. הק' או֯מר אינ֯י[147] [שני]ם **רבות שנטה**

אותם ת"ל **חזקים.** בעזוז עי֯נ֯ו[ת]עולם **לא יצמחו**

האילנות ולא עשבים. <כט> בשומו למים חוקו ומים לא יעברו פיו **[בחוקו מוסדי ארץ]** רקע הארץ

על המים שלא יעלה התהום ויציף את העולם ורגביה כדובקו[148] שאינו נש[קע ב]תהום, ונוהג

שבעולם אם תשליך אבן במים היא שוקעת, והארץ רקועה על התהום ואינה שוקעת, כעניין

שנ'[149] יסד ארץ על מ[כוניה] בל תמוט לעולם ועד. <ל> (אצ) **ואהי(ה) אצלו אמון** אנ֯י [ ]תי כלי אומנותו.

ואהיה שעשועים [יום י]**ום** האומן שעושה מלאכתו באומנות, מלאכתו מש[ע]שעתו כשרואה

142 על פי איוב לח, כו.

143 על פי בראשית ב, ז.

144 משלי ג, יט.

145 על פי ישעיהו מד, יג.

146 על פי תהלים קד, ב; ישעיהו מ, כב. השווה ירושלמי ברכות א, א (דף ב ע"ד; עמ' 3; מובא בפירוש ר' יוסף קרא לישעיהו, שם [מקראות גדולות הכתר, עמ' 261]): 'בנוהג שבעולם אדם מותח אוהל על ידי שהוא רפה, ברם הכא וימתחם כאהל לשבת, וכתיב חזקים'.

147 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.

148 על פי איוב לח, לח. והשווה פירוש ר' יוסף קרא, שם (ארנד, איוב, עמ' קכ): 'בנוהג שבעולם אדם משליך אבן או חול למים והם שוקעין מתוך כבידן, והארץ כולה עפר ורגבים ורקועה על המים ואינה נשקעת'.

149 תהלים קד, ה.

שמלאכתו עולה בידו ומצלחת. **שעשועים יום יום** מלאכת יום ראשון של מעשה בראשית
וכן מלאכת יום ש[ני] {וכן מלאכת יום שלישי} וכן מלאכת יום רביעי וכן מלאכת יום חמישי וכן מלאכת יום שישי.
<לא> **משחקת בתבל ארצו** שברא תבל ארצו. **ושעשועי אל**[150] **בני אדם** פת' וגם כשב[ר'] את אדם היה
משתעשע ביצירתו, בחכמה ברא אותו, שתיקן פרנסתו עד שלא נברא ואחר כך בראו. <לב> **ועתה**
בנים שמעו לי ואשרי דרכי ישמורו מאחר שאתם רואים שהעולם לא היה איפשר להבראות
אלא מתוך חכמה [ ]כו אתם, כי אי איפשר לו לאדם לעמוד אם אין בו חכמה. <לג> **שמעו מוסר**
וחכמו. <לד> **אשרי אדם שומע**[151] [**לי לשקד**]ה **על דלתותיי**
מתי יפתח שישמע חכמת [ ] ושמר י"י לך את
הברית ואת החסד.[152] <לה> כי מוצאי [מ]צא חיים ויפק רצון מיי"י פרנסה והתפרנס וגם [ ]ם שאינו בא
לידי עבירה ומצלח[ ]ין. **ויפק רצון מי"י** פת' וגם הק' אוהב. <לו> **וחוטאי חומס נפשו כל**
משנאי אהבו מות. <ט, א> **חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה** איש ואשתו, בנו ובתו, עבדו
ואמתו ושורו, הרי שבעה. <ב> **טבחה טבחה מסכה יינה** לפי שבאותן מלכיות אין דורכין את הענבים
בעונת הבציר אלא מייבשין אותן ועושין אותן צימוקין, וכשצריכין ליין מביאין יורה גדולה
וממלין את המים ומ[שרין]ן את הענבים שנים או שלשה פעמים ובפעם השלישית דרי על חד
תלתא הוא,[153] וזהו [מסכה]. <ג> **שלחה נערותיה תקרא על גפי מרומי קרת** פת' על גפי מרומי קריה.[154] <ד> **מי פתי**
יסור הנה חסר לב אמ[רה לו] <ה> **לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי.** <ו> **עזבו פתאים וחיו פתרונו עזבו**

150 לפנינו: את.
151 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.
152 דברים ז, יב.
153 על פי בבלי שבת עז ע"א, ובמקבילות.
154 השווה לעיל בפירוש, ח, ג.

פתיות. וחיו ואשרו בדרך בינה כמו באשורו אחזה רגלי,[155] **ושהוא חכם שומע לו וחיה,** <ז> **אבל מי**

שמייסר ומוכיח את ה[לץ] המוכיח **לו לוקח לו קלון שהלץ מתריז כנגדו** [ ] למוכיחיו וכן

המוכיח לרשע מומו כמו שמפרש והולך <ח> **אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך.** <ט> **תן לחכם**

ויחכם עוד הודע לצדיק[156] [ויוסף לקח <י>]ה חכמה ובינה

שלהם היא יראת י״י כי ב[ ] <יא> אך לאורך ימים

[ ] **שנות חיים** שמתוך ירא[ ] שלי אני מוכיחך

אלא לצורך עצמך כמו שמפרש והולך <יב> **אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא.** <יג-טו> **אשת**

כסילות הומייה פתיות ובל ידעה מה וישבה לפתח ביתה על גפי מרומי קרת לקרוא לעוברי

דרך המיישרים אורחתם בוא וראה מה בין חכמה אשר **שלחה נערותיה על גפי מרומי קרת**[157]

ובין הרמת קול **לאשת כסילות הומייה,** שאשת כסילות הומייה היא מוציאה **פתיות** מפיה, **בל**

ידעה מה ליתן טעם בדבריה, היא קוראה **לעוברי דרך** אשר כוונתם היה לי[ש]ר **ארחותם** אם לא

<דף 4 ע״א>[158]

ה׳יא המש[ריח]ה אותם לדרך עקלתון ו׳אומ׳ להם <טז-יז> **מי פתי יסור הנה אמרה לו מים גנובים ימתקו, הנאה**

לאדם לתש[מי]ש אשה זרה מתשמיש אשתו [ ] מעלה <יח> **לא ידע** פ׳ [ר]**פאים שם בעימקי שאול קרואיה**

אבל החכמ[ה] שמכרזת לעוברי דרך השומע לו משתכר הרבה ומתפרנס ממנה ומארכת ימי שומעיה

כמו שמפרש והולך[159] **שלחה נערותיה תקרא על גפי מקומי קרת מי פתי יסור הנה חסר לב ואמ׳ לו**

155 איוב כג, יא. וראה פירוש ר׳ יוסף קרא, שם (ארנד, איוב, עמ׳ סח): ׳באשורו אחזה רגלי – פתר׳ בדרכיו הלכתי. באשורו – פתר׳ בפסיעתו׳.

156 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.

157 משלי ט, ג.

158 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 7/11, דף 2.

159 משלי ט, ג-ו; שם יא; שם טז.

לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי עזבו פתאים וחיו ואשרו בדרך בינה, כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך

שנות חיים. <י, א> **משלי שלמה בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו** עכשיו לוקח לו קלון

משלים,[160] שתחילת המשל משבח בן חכם וכנגדו מ"ס יאו, האחרון מגנה את הכסיל כמו שאומ' **בן**

חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו. <ב> **לא יועילו אוצרות רשע** אפילו אם יתן כל הון ביתו כופר, בוז

[יבוזו לו[161] אשר הוא] **רשע** למות כי מות יומת,[162] וכן ארבע

[**וצדקה ת]ציל ממות** פת' אדם שמלאכתו צדק

מלאכתו תצילנו מן המות, שמתוך שמתפרנס ממלאכתו לא תתאוה נפשו לגזול ולקפח את

הבריות כמו שמפרש בסמוך.[163] <ג> **לא ירעיב נפש צדיק והוות רשעים יהדוף** פת' והעוולה שהרשע

עושה גורם לו שיהדוף אותו הק' מן העולם. <ד> **רש**[164] **עושה כף רמיה** הרי"ש ננקד בריבי"ע ומפרידו

מתיבה הסמוכה לו ומעמידו לבד, ללמדך שהיא מילה בפני עצמה,[165] והניקוד מלמדך פת', וזה פת',

רש נעשה לבסוף אדם שהוא עושה כף רמיה,[166] שמתוך שהבריות מכריחין[167] בו שהוא רמאי

הם פורשים ממנו ונמנעים מלישא וליתן עמו, וסוף נעשה רש. **ויד חרוצים תעשיר** פתרונו

ויד ישרים תעשיר, שמתוך שמכירין בו הבריות משתתפין עמו ונושאים ונותנים עמו וסוף

160 הלשון 'לוקח לו קלון' היא על פי משלי ט, ו. הביטוי 'קלון משלים' ייחודי ולא מצאתי כדוגמתו במקום אחר. ואולי נפל כאן שיבוש בהעתקה.

161 על פי שיר השירים ח, ז. הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן תחילת שורה זו וזו שאחריה פגומות.

162 במדבר לה, לא.

163 על פרשנות מקורית זו ראה לעיל במבוא, עמ' 170-171.

164 לפנינו: רָאש.

165 השווה כעין זה בפירוש להלן, יא, ט; וראה לעיל במבוא, עמ' 168-169.

166 כלומר: אדם שהוא עושה כף רמייה נעשה לבסוף רש.

167 כנראה צ"ל: מכירין, כמו להלן.

נעשה עשיר. חרוצים פת׳ ישרים, כמו משפטיך אתה חרצתה.[168] <ה> **אוגר בקיץ בן משכיל**

פת׳ אפי׳ נרדם בקיץ בקציר.[169] **בן מביש** פת׳ אפילו בשעת הקציר שכל העולם כולו טרוד הוא נרדם.

<ו> **ברכות לאיש**[170] **צדיק** שהברי֯ות מברכים אותו. **ופי רשעים יכסה חמס** שבפיו שלום אל רעהו ידבר

[ו]בקרבו ישים ארבו,[171] בפיהו יחשב[172] החמס שמחשב [ב]לבו. <ז> **זכר צדיק לברכה** זכר הוא הבן שהוא

[ז]כרו[ ] לאב לאחר מיתת האב. **ושם רשעים ירקב** אף שם הוא בנו של אדם, כעניין והכרתי לבבל

[שם ושאר ונין ונכד[173]] מברכו שכשרואין אותו הבריות ושואלין

[ ] <ח> **חכם לב יקח מצוות** פת׳ יקח מצות

הא֯ב והאם ועושה אותו ל֯מכובד בין הבריות, ומי שאינו שומע להם ומתקוטט עם הבריות ומחרף

ומגדף את הבריות הרבה פעמים הוא ג֯לקה כמו שמפרש והולך **ואויל שפתים ילבט.** <ט> **הולך בתום ילך**

בטח ומעקש דרכיו יודע פת׳ י֯שבר, כמו ויודע בהם את אנשי סוכות.[174] <י> **קורץ עין יתן עצבת** נותן

עצבות בל[ב]בלב, כל אחד ואחד מן הח֯בורה [ ][175] ע֯לי רמז זה, אבל אינו לוקה ע֯ל

רמיזות על [כל] אחד ואחד הוא א֯ומר עליך רמזתי, אבל עצבות תתן בלב כל אחד ואחד מן

החבורה, [שכו]לם אומ׳ מספק שכל אחד ואחד סבור [עלי] רמז, אבל זה שהוא **אויל שפתים**

168 מלכים א כ, מ (בפירושו שם לא ביאר ר׳ יוסף קרא את המילה; ואילו בפירושו ליואל ד, יד כתב: ׳ולמה נקרא שמו "עמק החרוץ", אלא שכל מי שנשפט שם דינו חרוץ לעולם, והוא כמו "כן משפטיך אתה חרצת"׳ [מקראות גדולות הכתר: תרי עשר, עמ׳ 93]).

169 משפט זה תמוה. ואולי צ״ל: פת׳ אינו נרדם.

170 לפנינו: לראש.

171 על פי ירמיהו ט, ז.

172 אולי צ״ל: יכסה.

173 ישעיהו יד, כב. הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן תחילת שורה זו וזו שאחריה פגומות.

174 שופטים ח, טז. פירוש דומה מצוי ברש״י למשלי, כאן; וכן באבן עזרא, כאן: ׳יודע פירושו ישבר, והוא מגזרת "ויודע בהם את אנשי סוכות"׳ (תורת חיים, עמ׳ רכד, ׳ראב״ע כת״י׳. על טיבו של פירוש זה ראה שם במבוא, עמ׳ 4–5). ואילו בפירוש ר׳ יוסף קרא לשופטים, שם: ׳ויודע בהם – תרגומו וגרר עליהם׳ (מקראות גדולות הכתר, עמ׳ 127).

175 כנראה יש להשלים: אומר, או: שמא.

[ש]מחרף [ ] שלא [ ] שזהו שהוא מחרפו ומגדפו, ג׳מצא ששניהם נענשים בין זה שקורץ

עין בין [שהוא] מחרף את הבריות, ומה שזה לוקה על איולת שפתיו פי(ו) צדיק מתפרנס מדבר

פיה כמו [ש]מפרש בצידו <יא> **מקור חיים פי צדיק ופי רשעים יכסה חמס** בפיו מחשב חמס החושב

בלבו לעשות <יב> **שנאה תעורר מדנים על**[176] **כל פשעים תכסה אהבה** פת׳ הוי דבק באהבת הבריות

והתר[ק] בשנאת הבריות, שהשנאה מעוררת המד׳ים שעבר׳ה משנים קדמונים. **תעורר** תקיץ וה*

[ ] באהבת הבר׳יות שעל **כל פשעים** שעברו מבר[ ]ם **תכסה אהבה.** <יג> **בשפתי נבון תמצא**

[**חכמה**[177]] הוא מכוסה לבריות. **ושבט לגיו חסר**

[**לב**] <יד> לב החכם משמר את פיהו שאינו

מוציא מפיו דבר ש׳ע׳נש עליו. **ופי כסי[ל]**[178] **מחיתה** ק׳רובה. <טו> **הון עשיר קרית עוזו** עשרו קרית עוז

לו, לכך הוי זהיר במלא[כתך] שת[מח]תה **דלים רישם** עצלות העצל המתרפא[179] במלאכתו

מחיתה הוא לו, עצלותו גורם לו שמבט[לתו ונ]ש׳שה רש. <י, טז> **פעלת צדקה**[180] **לחיים** פת׳ אם ראית צדיק

<דף 4 ע״ב>

שמשתכר במלאכתו פרוטה ביום אחד תעלה לו יותר ממה שמשתכר רשע הרב[ה], שאם

השתכר היום פרוטה בידוע ש[יכו]ל לשתכר[181] כמו כן שמלאכת[ו] מתבקשת בכל יום לרבים מתוך

שניכר לבריות שפעולתו בצד[ק. ת]**בואת רשע לחטאת** אַפורפִיט בלעז.[182] אבל אם [ר]אית רשע

176 לפנינו: ועל.
177 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן תחילת שורה זו וזו שאחריה פגומות.
178 לפנינו: אויל.
179 המתרפה.
180 לפנינו: צדיק.
181 להשתכר.
182 פשע. לביאור הלעז ראה לעיל בנספח.

שיאמר לך היום בא לידי ריוח הרבה ושכר הרבה, סוף שמחר יומת עליו ויהרג עליו
[ ]
רשע הוא שגנב את הבריות וקיפח את הבריות. <יז> **אורח לחיים מישר ועוזב תוכחות מתעה** [או]ת[ם]
מדרך החיים לדרך מות. <יח> **מכסה שנאה שפתי שקר ומוציא דיבה הוא כסיל נמצא שניהם** [ ]
בין שפתים המכסים שנאה בלבם [ ] המוציא אותו בפה כמו שמפרש בצידה[183] <יט>
ברוב [ד]ברים
שאדם מריב עם הבריות **לא יחד[ל**[184] **פשע**] משה שקיבל תורה
מסיני ומסרה
ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביא[ים ונביאים[185]]
אנשי כנסת הגדולה מתורתם שלמדו מכ[<כב> **ברכת י״י היא תעשיר**]
שהק׳ מברכו, אותה ברכה שהק׳ מברכו היא תעשירנו. **ולא יוסיף** [עצב] **עמה** פת׳ אינו צריך לטרוח
עוד לרדוף אחר מזונותיו אלא י״י [ ] והברכה אשר בירכו הקב״ה היא תעשירנו.
<כג> **כשחוק לכסיל**
עשות זימה כשחוק דומה לו לכסיל כשהוא עושה מזימות לבו, ואינו חושב כי לעצמו יבוא לו אותו
השחוק באחרית, אבל החכם אם ח[וש]ב לעשו[ת] איולת הוא חוזר ואינו עושה אותה כמו שמפרש
וחכמה לאיש תבונה. <כד> **מגור[ת ר]שע היא תבואנו** כשהרשע עושה רשעה מ**שתצא** תדע שיגור
הוא, שסופו נפרעין מהן, ומה שיגור **היא תבואנו** באחריתו. אבל **תאות צדיקים** שמתאוה שיהא
שאריתו טובה היתה טובה יס[ ] עמנו. <כו> **וכחומץ לעינים וכעשן לעיניים כן העצל לשולחיו.** <כח> **תוחלת**
צדיקים שמחה מה שצדיק מ[יח]ל לטובה, סוף יבא תוחלתו לידי שמחה, ומה שהרשע מקוה שאחר
טוב, לא כאשר הוא מקוה אלא ת[קו]**ת רשעים** [ת]**אבד.** <כט> **מעוז לתם דרך** (זו) כשם שלאיש תמים

183 השווה לפירוש המיוחס לאבן עזרא, כאן (תורת חיים, עמ׳ רלד): ׳מכסה, ברוב (להלן יט) – שניהם דבקים׳.
184 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.
185 משנה אבות א, א. אינני יודע היאך קשורה משנה זו לפירוש הפסוק שלפנינו.

מעוז היא לו תמימותו ששומר [דר]ך, נהפוך הוא לרשע שפעולתו **מחיתה** לו כמו שמפרש והולך

<ל> **צדיק לעולם בל ימוט ורשעים לא ישכנו ארץ.** <לא> **פי צדיק ינוב חכמה** לשון ניב שפתים,[186] ושפת אמת

תיכון לעד.[187] **ולשון תהפוכות תיכרת.** <לב> **שפתי צדיק**[188] [ידעון רצון להפוך]

פנים של זעם לרצון כמו משה ויחל מ[שה וינחם י״י על הרעה אשר]

דבר לעשות לעמו.[189] [ו]**פי רשעים תהפוכ**[ות]

להם לישר׳ ראה כי נתן י״י לפניך עלה [ר]ש,[190] המרגלים גרמ[ו] שהפכו פנים של רצון לזעם ויניעם במדבר

ארבעים שנה.[191] <יא, א> **מאזני מרמה תועבת** י״י כעניין שנ׳[192] לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה, כי

תועבת י״י כל עושה אלה. **אבן של**[ם]**ה רצונה**[193] וברכה בה כעיניין שנ׳[194] אבן שלמה וצדק יהיה לך למען

יברכך. <ב> **בא זדון ויבא קלון** פת׳ רשע שהוא עושה כ[ ] מאזני מרמה, מחר יגלה וי[פורס]ם

מרמה שלו ו[י]בא לחרפה ולקלון שהשופט [ ] פורע על כרחו מה שנשתכר במאזני מרמה. **ואת צנועים חכמה** פת׳ הצדיקים שעושין משפט ואוהבים חסד והצנע לכת עם בוראם,

חכמתם מביאתו שמונעים מלעשות מאזני מרמה כמו שמפרש והולך <ג> **תומת ישרים תנחם**

וסלף בוגדים ישדם. <ד> **לא יועיל הון** שאסף במאזני מרמה **ליום עברה** ומשפט **וצדקה תציל** את

בעליה מן המות, שמתוך שעוסק תמיד במלאכת של צדק ומתפרנס ממנה[195] אינו מתאוה לעשות

186 ישעיהו נז, יט.
187 משלי יב, יט.
188 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.
189 שמות לב, יא-יד.
190 דברים א, כא.
191 במדבר לב, יג.
192 דברים כה, יג-טז.
193 לפנינו: רצונו.
194 שם טו: 'אבן שלמה וצדק יהיה לך איפה שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכו ימיך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך'.
195 ראה לעיל במבוא, עמ' 170-171.

מאזני מרמה ולא עוול כמו שמ[פ]רש <ה-ו> **צדקת תמים תישר דרכו וברשעתו יפול רשע, צדקת ישרים**

תצילם ובהוות בוגדים ילכדו רשע עושה פעולת שקר ומחר ימצא בגדות שקר שלו וילכד

ברמאותו. <ז> **במות אדם רשע**[196] תאבד תקוה פת' [ ] ש[ ] הוא עמו ותוחלת

אונים אבדה פת' ותוחלת כמו אריה [ ]א

לעולם לידי צרה חרפה וקלון כש[ ]

ובא לידי קלון וחרפה כשם שנ' למעלה[197] בא זדון ויבא קלון, והוא שמפרש כאן <ח> **ויבא רשע תחתיו.**

<ט> **בפה חנף ישחות רעהו** בפ[ה] ננקד [ברביע] והרביע מפרידו מתיבה הדבוקה לה ומעמידה

לבד, ללמדך שהוא מילה בפנ[י עצ]מ[ה, ו]הרביע מלמדך פת' המקרא,[198] שיהא פת' הרשע שהוא מראה

- - - -

<דף 5 ע"א>[199]

[ ]

<טז, לג> האדם הקורות אותם בין טוב ובין רע, כסבורין לומר מקרה הוא היה לנו, ואינו כן, אלא למה

דבר זה דומה, לזה המטיל גורלות על שני חלקים, כסבור על חלק שיפול בו מקרה הוא היה לי, ואינו

כן, אלא מי"י **כל משפטו**, פת' נפל לו חלק זה. ופעמים רבות הגורל מטיל מריבה בין החולקין, <י, א> **וטוב פת**

חריבה ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב. לפיכך כל חלק שנפל לו (וקבל) {יקבל} בשמחה ולא יריב עליו אלא יאמר

חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלה שפרה עלי,[200] שאף ארץ ישר' לא נתחלקה אלא בגורל כעניין [שנ'[201] אך]

196 הכורך חתך כאן רצועה מהקלף ולכן שורה זו והשתיים שאחריה פגומות.
197 משלי יא, ב.
198 השווה לעיל, הערה 165.
199 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 2/42, דף 1. השורות הראשונות של הדף חסרות.
200 תהלים טז, ו.
201 במדבר כו, נה: 'אך בגורל יחלק את הארץ'.

בגורל תחלק את הארץ. <ב> ופעמים **שעבד משכיל ימשל בבן מביש ובתוך אחים יחלק נחלה** [ ]
שירש נחלה בקרב אחיו סופו נעשה רש, מתוך סיכלותו יימכר נחלתו שירש בתוך אחיו לעבד משכיל
ואחר[202] באין לחלוק ונמצא עבד משכיל מחלק נחלה בתוך אחיו. <ה> **לועג לרש חרף עושהו** שהקב״ה הוא
המוריש הוא המעשיר,[203] לפיכך אין לו לעשיר להלעיג על הרש מפני עניותו, שהרש יכול להשיבו על שאתה
מלעיג על עניותי, לא על{י} אתה מלעיג אלא למי שעשאו עני. **שמח לאיד לא ינקה** שאף הוא סופו
שנעשה רש. <ו> **עטרת זקנים בני בנים** פת׳ זקנים שמאריכין ימים עד שרואים בני בנים,
עטרה גדולה הוא להם, שאם תראה זקן ואיש שיבה בידוע שהיה בבחרותו איש שלום, שאם
היה איש ריב ואיש מדון בבחרותו לא היה מגיע לכלל זקנה ושיבה, אלא בבחרותו היה נה[רג].
ותפארת בנים אבותם[204] וכן האמור בזקנים לבנים והאמור בבנים לזקנים, ותאמר אם ראית
זקנה ושיבה, עטרת ותפארת הוא לו, ועטרת תפארת לבניו מזקנת אבותם. <ז> **לא נאוה לנבל**
שפת יתר אף כי לנדיב שפת שקר קל וחומר הוא זה, ומה לנבל שלא למד לשונו אלא נבלה
ידבר כל ימיו לא נאה שפת יתר, כי חזקה הוא כל מה שמוסיף לדבר נבלה ידבר, כל שכן
לנדיב שכל ימיו נדיבות יעץ והוא על נדיבות יקום,[205] שלא נאה לו שפת שקר מה שלא למד מימיו.
<ח> **אבן חן השחד בעיני בעליו** השוחד דומה לאבן שנושאת חן בעיני הקונה, שאע״פ שאין שוויה
חצי הדמים שהקונה קונה אותם, מתוך שנושאת חן בעיני הקונה אותה הוא קונה אותה כפליים

202 צ״ל ואחיו, או: ומחר.
203 על פי שמואל א ב, ז.
204 הסופר כתב תחילה: אבותינו.
205 על פי ישעיהו לב, ח.

בדמיה, כך השוחד בעיני בעלה, אע"פ ששניהם מוזהרים עליו לא תקח שוחד,[206] אזהרה לבעל דין

שלא יתננו ואזהרה לשופט שלא יקבלנו.[207] **אל(א) כל אשר יפנה ישכיל** כי השוחד יעור עיני חכמ'

ויסלף דברי צדיקים.[208] <ט> **מכסה פשע מבקש אהבה ושונה בדבר** מחליף בדבר מפסיד **ריע מאת**

רעהו. <יא> **אך מרי יבקש רע** פת' אם ראית אדם שכל מחשבות לבו רק רע וממרה על תוכחת

מוכיחיו, סופו שיבקש רע לעצמו **ומלאך אכזרי ישולח בו.** <יב> **פגוש דוב שכול באיש ולא**[209] **כסיל**

באיולתו שפוגע בדוב המשכל בבני אדם ספק (~~ימלא~~) ימלט מידו וספק לא ימלט, אבל הפוגע

באיש כסיל חזקה הוא שלא ימלט מידו עד שמחרפו ומנוולו. <יג> **משיב רעה תחת טובה לא**

תמוש רעה מביתו פת' אם ראית אדם ששילם רעה תחת טובה סוף שימדוד לו הק' מידה במידה [ ] שובה וגם בניו ובני ביתו ישלמו לו רעה תחת טובה שגידלם [ ][210]

<דף 5 ע"ב>

[ ][211]

<כא> הוא היולד בן כסיל מביא את האב לייבש גרם. <כב> **לב שמח ייטיב גהה** פת' לב שמח יתקן מאור פניו

של אדם להאיר את פניו ועז פניו ישונה[212] **ורוח נכאה תייבש גרם.** <כד> **את פני מבין חכמה ועיני**

כסיל בקצה הארץ פת' לפני פתח ביתו של מבין מונחת החכמה להתפרנס ממנה, שהחכם מחשב

ללמד אומנות שיתפרנס בה בביתו, שלא יהא צריך להיות נע ונד בקצה הארץ, **ועיני כסיל בקצה**

206 דברים טז, יט.

207 לא מצאתי מקור לכך שגם נותן שוחד עובר בלאו. והשווה רמב"ם הלכות סנהדרין כג, ב, שהנותן שוחד עובר משום 'לפני עור לא תתן מכשול'.

208 שמות כג, ח; דברים טז, יט.

209 לפנינו: ואל.

210 השורות האחרונות של העמוד חסרות.

211 השורות הראשונות חסרות.

212 על פי קהלת ח, א.

[הארץ שאינו] נותן לב ללמד אומנות המתבקשת על פתח ביתו אלא נותן עיניו להיות נע ונד בארץ

[ ] <כה> **כעס לאביו בן כסיל ומימר ליולדתו** פת' עושה מרת רוח ליולדתו, כמו ותהיינה מרת

רוח ליצחק ולרבקה.[213] <כו> **גם ענוש לצדיק לא טוב להכות נדיבים על-יושר**[214] לפי שא' למעלה[215] עיקש

לב לא ימצא טוב ונהפוך[216] בלשונו יפול ברעה, לפיכך הוא אומ' בעניין גם ענוש לצדיק לא טוב להכות

צדיקים עלי יושר. <יז, כז> **חושך אמריו יודע דעת ויקר**[217] **רוח איש תבונה** יקר רוח קוברט טלנט בלעז,[218] פת'

האיש אשר רוח חכמה בו מכסה רוח כעסו והוא נקרא איש תבונה. <כח> **גם אויל מחריש חכם יחשב**

כסבורין הבריות שהוא חכם כל זמן שאין שומעין דברי איולתו **ואוטם שפתיו** הוא **נבון**.

<יח, א> **לתאוה יבקש נפרד** פת' אדם שהוא נפרד מתווכחין מוכיחין, מחר יבקש תאות נפשו

ופרנסתו ואינו מספיק. **בכל תושיה יתגלע** פת' יתגלה, כמו שמפרש בסמוך, <ג> **בבוא רשע**

בא גם בוז ועם קלון חרפה. <ד> **מים עמוקים דברי פי איש** פת' דברי פי חכם נמשלו למים עמוקים

שאינן פוסקין לעולם, כמו כן דברי פי החכם, החכמה מפרנסת לעולם את בעליה כמו שמפרש

והולך **נחל נובע מקור חיים.**[219] <ה> **שאת פני רשע לא טוב להטות צדיק במשפט** ולפי שכל עניין

פרשה זו מדבר בדברים שאין טובים להן לאדם כמו שנ' למעלה[220] עקש לב לא ימצא טוב, גם

213 בראשית כו, לה.
214 לפנינו: על.
215 משלי יז, כ.
216 לפנינו: ונהפך.
217 לפנינו: וקר כתיב, יקר קרי.
218 מחשבה מכוסה (לניתוח הלעז ראה לעיל, בנספח). כלומר: 'יקר' פירושו מכוסה, ו'רוח' היא רוח הכעס. והשווה רש"י, כאן; רש"י שמואל א ג, א: 'היה יקר – היה מנוע, וכן "יקר רוח איש תבונה" – מנוע דברים אדם מבין'.
219 לפנינו: מקור חכמה.
220 משלי יז, כ וכו.

ענוש לא טוב, גם שאת פני רשע לא טוב, ומקרא זה מוסב למעלה שאומ'[221] **בבא רשע בא גם בוז ועם**

קלון חרפה. <ו> **שפתי כסיל יבואו בריב ופיו למהלומות יקרא** כאילו אומ' לבריות באו והכוני והלמוני, וכי

[יע]ל דעתך שהכסיל יבקש מן הבריות שהכיהו והלמוהו, אלא מתוך דבריו (~~שמתוך~~) שמתקוטט עם

הבריות כאילו אומ' לבני אדם בואו והכוני כמו שמפרש בסמוך <ז-ח> **פי כסיל מחיתה לו ושפתיו מוקש**

נפשו דברי נרגן כמתלהמים נרגן הוא המטיל מריבה בין הבריות כעניין שנ'[222] ונרגן מפריד אלוף,

ודבריו דומין לבני אדם שמתלהמין, פת' לבני אדם שהלקוהו באבן או באגרוף או בכלי עץ יד[223] וכסבורין

שלא ימות באותה הכאה ומחר ימות בה באותן הכאות שהכוהו אתמול, אף דברי נרגן המטיל

מריבה בין הבריות דומה ללשון הרע, לא עשה זה מעשה של כלום, **והם** הם הדברים **ירדו חדרי בטן**

שלבסוף נהרג מי שנ' עליו בלשון הרע. <ט> **גם מתרפה במלאכתו אח הוא לבעל משחית** פת' אם

ראית אדם שמתרפה במלאכתו, מחר יתחבר לאנשי חמס וגזל לצורך פרנסתו. <י> **מגדל**

עוז שם י"י פת' הירא את שם י"י הנכבד והנורא.[224] יראת השם הקדוש דומה למגדל עוז, כשם שמגדל

[ ] ארץ בו נמלט כמו כן **בו ירוץ צדיק ונשגב.** ונשגב פת' ונמלט. <יא> **הון עשיר קרית עוזו** פת'

[225]

221 שם יח, ג.
222 שם טז, כח.
223 על פי שמות כא, יח ובמדבר לה, יז-יח.
224 על פי דברים כח, נח.
225 השורות האחרונות של העמוד חסרות.

<דף 6 ע״א>[226]

[ ]

<יח, יט> שהקשה לפייסו יותר מש֗ה[ ]

ממה שתשבר דברי חירופי֗ם]

ומדברי חירופים וגידופים [ ] <כ> [**מפרי פי איש תשבע**]

בטנו תבואת שפתיו ישבע [ ] {{**ביד**}}[227] [ ]

<כב> **ויפק רצון מי״י שני דברים**[228] [**בית והון**]

נחלת אבות,[229] אבל אשה ש[**דבר**]

זה כתוב בתורה ובנביאים ו[בכתובים, בתורה ויען לבן ובתואל ויאמרו מי״י יצא הדבר,[230] בנביאים ואביו ואמו לא]

ידעו כי מי״י היא,[231] **בכתובים** [**בית והון נחלת אבות**]

[ומי״י אשה] משכל[ת[232]]טו[<כג> **תחנונים**]

ידב[**ר רש**] **ועשיר** [**יענה עז**]**ות** [ ]

ש֗לא [יד]ע֗ ושלא הכיר בו מ[ ]

ואין אתה יודע איזה מהן [ ]

הר[ ] **בו שיענה** [ ] <כד> [**איש רעים להתרועע**]

עושה לאדם ריע שמקרבו ע[ ]

תרועם בשבט ברזל[233] **ופעמים** [ ] <יט, א> [**והוא**]

כסיל. ושמא תאמר מאחר [**אל**]

תאמר כן כי <ב> **גם בלא דעת נ**[**פש לא טוב**]

בלא קרבן הייתי אומ׳ ונ֗ל֗ה֗ [ ]

שהיה לו מתחילה לשום על ל[ב]

226 פראג, הספרייה הלאומית, Cheb 2/42, דף 2. הדף חתוך לאורכו ונותר רק החלק הימני של עמוד א והחלק השמאלי של עמוד ב. השורות הראשונות של הדף חסרות.

227 מילה זו נוספה בגיליון, וספק האם היא שייכת לשורה זו או לשורה שלאחריה.

228 שני הדברים הם כנראה ׳בית׳ ו׳הון׳, והם באים לאדם מנחלת אבותיו; ואילו מציאת האישה היא מאת הקב״ה. תמצית הדברים הובאה בתוספת מאוחרת לפירוש רש״י, כאן: ׳מצא אשה מצא טוב – מצא תורה, וכמשמעו אשה טובה. ויפק רצון – ויוציא. זה פשוטו. **ד״א אדם שמצא אשה ומצא טוב ויפק רצונו, אותו האיש מוצא רצון מהב״ה. ר׳ יוסי קרא**׳ (כך בדפוס ראשון, שלוניקי רע״ה; מילות הסיום ׳זה פשוטו [...] ר׳ יוסי קרא׳ הן תוספת שאיננה מצויה בכתבי היד. ראה פרדמן, רש״י משלי, עמ׳ 40, 287).

229 משלי יט, יד.

230 בראשית כד, נ.

231 שופטים יד, ד.

232 בראשית רבה, סח, ג, עמ׳ 771; בבלי מועד קטן יח ע״ב.

233 תהלים ב, ט.

שגגת תלמוד עולה זדון[234] ש[ ]
ע[ל מ]קרא זה שאמ׳ לבני [ ]
בחומ[ ]מה[ ]ם נפש בלא [ ]
מזיד נע[נ]ש כמו **ואץ בר[גלים חוטא**]
יוסף ויקח מא[תם] את ש[מעון[235]]
[ ] לנו. <ד> **הון יוסיף ריעים** [ ]
שמפרש רבי[236] [ ]נ׳[ ]
<ז> **אף כי מרעהו** [רחקו] מ[מנו מרדף אמרים **לא**[237] **המה** אם]
למסורת יש אם [למקרא]
אם למסורת אפ״ל [ ]
[ ][238]

<דף 6 ע״ב>

[ ]
[ ] <י״ד> [**ומי״י אשה משכלת**] כמו שנ׳[239] **חכמות נשים בנתה**
[ביתה] <י״ג> [**ודלף טרד**] **אשה שנמשלת לדלף**
[ ] <טז> [**שמר מצוה שמר נפש**]**ו** פת׳ שומר מצות האב ומ*
[ ]ה הוא אומ׳ בסמוך שומר
[ ]וה כשלמה החכם שמצוה
[ ] תרדמה וקרעים (תלבישו מה)
{תלביש נומה}[240]
[ ] <י״ז> [**מלוה י״י**] **חונן דל העשיר המלוה פרוטה**
מח]לת המלוה [ש]אין בידו לשלם
[ ]בו [ ]ל[ ]
[ ]
[ ] <י״ח> [**ו**]**אל המית**[**ו אל תשא נפש**]**ך**
[ ]צמות כעניין [ ]כר

234 משנה אבות ד, יג.
235 בראשית מב, כד.
236 שמא הכוונה לרש״י, שפירש כאן: ׳הון יוסיף רעים רבים – אוהבים רבים, ויש לפותרו במי שלמד תורה׳.
237 הכתיב : לא; והקרי: לו. דבריו של המפרש להלן עוסקים בחילוף זה.
238 השורות האחרונות של עמוד זה והשורות הראשונות של העמוד השני חסרות.
239 משלי יד, א.
240 שם כג, כא.

[ ] <יט> [גרל ח]**מה נושא עו[נש] כי אם** [ת]**ציל**

[**ועוד תוסף** ת]חיה ויש לה תקוה שעוד

[ ] <כ> [**שמע עצה וקבל מוס]ר למען תחכם באחריתך**

[ ] מוטב אז תחכם באחריתך

[ ] <כא> [**רבות מח]שבות בלב איש** ובכולן אין

[ת]שמע אל החוקים ואל המשפט[׳]

[ ] <כב> **תאוות אדם חסדו** כל מה שאדם

[ ]**נו עושה.** <כד> **טמן עצל ידו**

[ ] <כה> [**ופתי יער**]פת׳ הוא א[דם] שנוח ל[פתו]**תו**

[**והוכיח] לנבון יבין דע**[**ת**] מה[ ] **פתי**

[ ] כתובה [ ]לן[ ]**ם.**

[ ] <כו> [**משדד**] **אב** אפי[לו] מכות שמכהו הא[ ]**ם**

[ ]מידו[ ] **בן** אני אם אוכ[ ]

[ ] א[ל]**שגות מאימרי**

[**דעת** מו]**סר לשגות מאימרי**

[**דעת** ובכל] אלהי מצרים אעשה

[**שפטים**[241]]**עונשים.** <כח> **עד בליעל**

[ ][242]

- - - -

241 שמות יב, יב.

242 השורות האחרונות של הדף חסרות.

פרק רביעי

פירוש ר׳ יהודה בן נתן (ריב״ן) למסכת יבמות

דפים סה ע״ב-סז ע״ב; קטו ע״א-קטז ע״א; קיח ע״א-קיט ע״א; קכא ע״א-קכב ע״א

מבוא

א. פרסומים קודמים של פירוש ריב״ן למסכת יבמות

ר׳ יהודה בן נתן, חתנו של רש״י, הלך בעקבות חותנו הדגול ופירש חלק גדול מהתלמוד הבבלי. אך רובם המכריע של פירושי ריב״ן אבד מאתנו, ורק חלק קטן שרד בידינו.[1] שפר במקצת גורל פירושו של ריב״ן למסכת יבמות, שציטוטים רבים ממנו הובאו בכתביהם של חכמי צרפת וגרמניה,[2] והוא אף השתמר בצורה חלקית בשניים מכתבי היד של פירוש רש״י למסכת זו, וכן גם בגניזת אירופה. ואלו הם הפרסומים מפירוש ריב״ן למסכת יבמות, בסדר כרונולוגי:

בשנות החמישים של המאה הקודמת מצא אברהם נפתלי צבי רות בעיר שופרון שבמערב הונגריה חמישה דפים מגניזת אירופה, ובהם פירוש ריב״ן למסכת יבמות, דפים נו ע״ב-נח ע״ב, נט ע״א-ס ע״ב, סה ע״ב-סז ע״ב, והוא פרסמם במאמר מיוחד.[3]

כ״י רומא, אנג׳ליקה Or. 57, נכתב בכתיבה איטלקית במאה הארבע עשרה־החמש עשרה לערך, והוא מכיל את פירוש רש״י למסכתות יבמות, כתובות וגיטין.[4] אפרים קופפר מצא כי רק מקצת הפירוש למסכת יבמות הוא של רש״י, והסופר הרכיב בהעתקתו שני פירושים נפרדים. חלקו השני של הפירוש, מדף סא ע״א ועד לסוף המסכת, הוא אכן של רש״י, ואילו חלקו הראשון של הפירוש (דפים 1א-65ב), עד לדף

1 ראה אפשטיין, מחקרים, ג; ובעיקר עמ׳ 11-41, 61-63, 65-71, 269-280; אורבך, בעלי התוספות, עמ׳ 38-41. בעניין השאלה האם הפירוש הנדפס על שם רש״י לפרק האחרון של מסכת סנהדרין הוא של ריב״ן ראה גם י׳ פרנקל, דרכו של רש״י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל״ה, עמ׳ 304-335. על האפשרות שבגניזת אירופה נותר שריד מפירוש ריב״ן לפרקים אחרים של מסכת סנהדרין ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ׳ 208, הערה 7.

2 ראה להלן, סעיף ב.

3 על הדפים בשופרון ועל פרסומו של רות ראה להלן, עמ׳ 212-214.

4 קופפר, פירוש ריב״ן, עמ׳ 3, כתב בטעות: יבמות, כתובות וסוטה. צילום של עמוד אחד מהפירוש ליבמות מובא בדקדוקי סופרים השלם, יבמות, א, קונטרס הפקסימיליות, עמ׳ XXIV, מס׳ 22.

סא ע"א, הוא של ריב"ן. אלא שלמרבה הצער כתב היד פגום, ולא נשאר בו מפירוש ריב"ן אלא הפירוש לדפים ט ע"א-מה ע"ב ולדפים נו ע"ב-סא ע"א.[5] קופפר ההדיר את פירוש ריב"ן שבכ"י זה, והוכיח במבוא את בעלותו של ריב"ן על הפירוש.[6]

שנים ספורות לאחר תגליתו של קופפר מצאו חוקרי מכון התלמוד הישראלי השלם כתב יד נוסף של פירוש רש"י למסכת יבמות, שאף בו חלק מהפירוש הוא של רש"י וחלק של ריב"ן. כתב יד זה – אוקספורד, בודלי Opp. 248 (נויבאואר 367) – נעתק בצפון איטליה באמצע המאה החמש עשרה לערך, בכתיבה אשכנזית.[7] כתב היד מכיל את התלמוד הבבלי, מסכתות יבמות וקידושין, ובשוליו העתיק הסופר מגוון של חיבורים אשכנזיים: פירוש רש"י, תוספות וספר המרדכי.[8] הפירוש לדפים מו סוף ע"א-סד סוף ע"ב אינו של רש"י אלא של ריב"ן.[9] חלק מפירוש ריב"ן שבכ"י אוקספורד נדפס על ידי מאיר מינצברג[10] וכולו על ידי משה יהודה בלוי.[11] בלוי לא ציין כלל באיזה כתב יד השתמש, ואף העתיק משום מה את פירוש רש"י לדף סה ע"א-ע"ב כאילו הוא מפירוש ריב"ן.[12] בלוי אף צירף למהדורתו חלק ממה שפרסם רות מתוך קטעי שופרון.[13]

לסיכום, כתבי יד רומא ואוקספורד שימרו לנו את פירוש ריב"ן למסכת יבמות דפים ט ע"א-מה ע"ב ומו ע"א-סד ע"ב,[14] ובקטעים שבשופרון שפרסם רות השתמר גם הפירוש לדפים סה ע"ב-סז ע"ב.

5 הדפים הראשונים של כתב היד אבדו. כמו כן אבד קונטרס או שניים (עשרה או עשרים דפים) באמצע כתב היד, אחרי דף 59 (ראה קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 210, בהערה). בהגיעו לדף סא ע"א עבר הסופר להעתיק מפירוש רש"י, אך לא ציין זאת.

6 קופפר, פירוש ריב"ן.

7 בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 56, מס' 367.

8 ראה דקדוקי סופרים השלם, יבמות, א, עמ' 32-34, 38; זוסמן, אוצר, א, עמ' 78, מס' 628.

9 כ"י אוקספורד, דפים 89ב-131א. דף 89 ע"א מסיים בפירוש רש"י לדף מו ע"א, ד"ה תורמוס; ובע"ב עבר הסופר להעתיק מפירוש ריב"ן, בלי לציין את המעבר. בדף 131א עבר הסופר ללא כל ציון מפירוש ריב"ן ('כונסין אותו לכיפה [...] בתרי זימני שלקחה' [=שיטת הקדמונים יבמות, תחילת עמ' רסא]) לפירוש רש"י לדף סה ע"א ('קובעת לה ווסת – לסמוך עליה [...]').

10 מ' מינצברג, 'פי' ריב"ן ליבמות פרק ר"ג', כבוד חכמים, קובץ ... לכבודו ולזכותו של ... כ"ק אדמו"ר מרן מנחם מענדל שניאורסאהן שליט"א מליובאוויטש בהגיעו לגבורות שמונים שנה, ירושלים תשמ"ב, עמ' מ-נו. פרסום זה מכיל את הפירוש לדפים נ ע"א-נג ע"ב.

11 שיטת הקדמונים יבמות, עמ' רג-רסא, ושם בהקדמה, עמ' 9.

12 שם, עמ' רסא, שו' 3 מלמעלה – שו' 2 מלמטה (וראה שם, הערה 24), דפים 131א-134א בכ"י אוקספורד.

13 כבר העיר על כך פיק, פירוש על הרי"ף, עמ' 44, הערה 6. החלק הלקוח מפרסומו של רות: שיטת הקדמונים יבמות, עמ' רסא, שו' 2 מלמטה – עמ' רסז, סוף הפִּסקה השנייה = רות, מפירושי ריב"ן, עמ' 302-311 (בשיטת הקדמונים הושמט המשפט הקטוע האחרון בפרסומו של רות).

14 הפירוש לדפים ט ע"א-מה ע"ב: בכ"י רומא; לדפים מו ע"א-סד ע"ב: בכ"י אוקספורד, ומקצתו אף בכ"י רומא ובקטעים שבשופרון.

ב. ציטוטים בספרות הראשונים

פירוש ריב"ן למסכת יבמות צוטט פעמים הרבה בכתביהם של חכמים, ויעקב נחום אפשטיין כבר ערך רשימה של חלק ניכר מציטוטים אלו.[15] בעיקר חשובים ציטוטיו של ר' יצחק אור זרוע, שציטט עשרות פעמים מפירוש ריב"ן למסכת יבמות, וכדרכו תמיד בציטוטים שהביא מדברי קודמיו, העתיק משפטים שלמים מהפירוש ולא הסתפק בפרפרזה של דבריהם.[16]

לרשימתו של אפשטיין ניתן כיום להוסיף עוד ציטוטים רבים, בעיקר מחיבורים שנדפסו לאחר שאפשטיין כתב את דבריו.[17] קופפר העיר על שני מחברים נוספים, שאפשטיין לא הכיר, שעשו שימוש רב בפירושו של ריב"ן. האחד, ר' יהודה אלמדארי, שבפירושו למסכת יבמות השתמש רבות בפירוש ריב"ן, בדרך כלל בלי להזכירו בשמו;[18] והשני, שיטה מקובצת למסכת יבמות, שציטט הרבה את 'לשון רש"י במהדורא קמא', והכוונה לפירוש ריב"ן[19] – בדיוק כמות שעשה ר' בצלאל אשכנזי, שציטט את פירוש ריב"ן למסכת כתובות בשם 'רש"י מהדורא קמא'.[20]

15 אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 14. העתקה של ציטוטים רבים מפירוש ריב"ן הובאה שם, עמ' 271–276. שתי הרשימות אינן מלאות ואינן זהות, ויש בזו מה שאין בזו. ראה גם אורבך, בעלי התוספות, עמ' 38, הערה 8.

16 על דרכו זו של ר' יצחק אור זרוע, שמסייעת מאוד לשחזר חיבורים שלא הגיעו לידינו, ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 7–8.

17 אציין רק שלושה ציטוטים, שנדפסו במקומות רחוקים: ראבי"ה, סי' תתקנ (ג, עמ' קצד) – הדברים מצויים אצל קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 209; בעלי התוספות על התורה, מהדורת ש' אברמסון, ירושלים תשל"ה, עמ' 91 (ושם במבוא, עמ' 22) – והדברים מצויים בשיטת הקדמונים יבמות, עמ' רז; ר' אברהם סכנדרי, בתוך: שו"ת רבינו מאיר גאויזון, מהדורת א' שוחטמן, ירושלים תשמ"ה, סי' מה (ח"ב, עמ' קעו; ראה שם בהערה 31; ושם תחילת עמ' קפג).

18 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 10; וראה גם תא־שמע, כנסת מחקרים, ד, עמ' 53–54. ריב"ן נזכר במפורש פעם אחת בפירושו של ר' יהודה אלמדארי למסכת יבמות; ראה פירוש רבנו יהודה אלמדארי, עמ' טו טור א, אמצע ד"ה גרסינן; הציטוט הארוך מאוד שמובא שם מצוי בשיטת הקדמונים יבמות, עמ' רח ואילך (וראה שם הערה 17). ר' יהודה אלמדארי ציטט את פירוש ריב"ן למסכת יבמות גם בפירושו למסכת כתובות; ראה פירוש רבנו יהודה אלמדארי, עמ' מו תחילת טור א (השווה קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 172–173).

19 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 10. לדברי קופפר, המחבר של שיטה מקובצת למסכת יבמות הוא ר' אהרן לפפא; אך מאיר בניהו זיהה ששמו של החיבור הוא 'לחושבי שמו', והוא פרי עטו של ר' אברהם פיליף, בכתיבתו של ר' יעקב פיליף. ראה מ' בניהו, 'הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס־האב שלהם', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' סו–פט (ובעיקר עמ' פ). ליקוטים מחיבור זה נדפסו בתוך: שיטת הקדמונים יבמות, עמ' רעז–שט, וראה שם בהקדמה, עמ' 10–12. לציטוטים בחיבור זה מ'רש"י מהדורא קמא' ראה שיטת הקדמונים יבמות, עמ' רעח, ד"ה כתב; עמ' רפב–רפג; עמ' רפה ד"ה פגע (פעמיים); ועוד.

20 על ציטוטיו של ר' בצלאל אשכנזי מפירוש ריב"ן למסכת כתובות ראה אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 16–19, 77–79, 81–254. וראה עוד פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל, בבא קמא, מהדורת ש"י פרידמן, ירושלים וניו יורק תשכ"ט, מבוא, עמ' לח, הערה 86.

שלמה זאב פיק מצא מקור חשוב נוסף לשחזור פירוש ריב״ן למסכת יבמות – והוא הפירוש שבשולי ספר הרי״ף בכ״י פריז, הספרייה הלאומית héb. 314. בפירוש זה הועתק לעתים קרובות פירוש ריב״ן למסכת יבמות (לצד פירושים אנונימיים אחרים), אך בדרך כלל בלי לציין את שמו.[21]

ג. אחד עשר דפים מפירוש ריב״ן למסכת יבמות בגניזת אירופה

שרידים רבים מפירוש ריב״ן למסכת יבמות שרדו בגניזת אירופה, וכולם באוסטריה ובסביבתה הקרובה. שרידים אלו פזורים בחמש ספריות שונות: בווינה (בשתי ספריות שונות), בגראץ, במריה זאל (Maria Saal) ובשופרון שבמערב הונגריה. להלן פירוט השרידים.[22]

1. גראץ, המנזר הפרנציסקני, Fragm. A 1/5 A–B: פירוש ריב״ן לדפים כד ע״ב–כה ע״ב, כח ע״ב–כט ע״ב. קטע זה מכיל גיליון אחד, שנחתך לאורכו ולרוחבו. תחילה נחתך הגיליון לרוחבו לארבעה חלקים. החלק העליון והחלק התחתון אבדו, ונותרו בידינו רק שני החלקים המרכזיים, שמצטרפים במדויק זה לזה: קטע B (העליון) + קטע A (התחתון), ובשניהם יחד 28 שורות. החיסרון העצום של טקסט בין סוף ע״א ובין תחילת ע״ב (ראה להלן, הערה 24) מלמד שחלק ניכר מהדף איננו בידינו. בשלב שני נחתכו שני הקטעים גם לאורכם, ובכך אבדו חלקים נוספים מן הגיליון. החיתוך לאורך של שני הקטעים איננו זהה. קטע B נחתך פעמיים לאורכו, ונותר בידינו מעט מזעיר מהדף הראשון – בדרך כלל מילה אחת בלבד, וכן גם הדף השני, שרק קצהו נחתך ואבד (חסרות רק אותיות בודדות בכל שורה). קטע A נחתך פעם אחת לאורכו; הדף הראשון של הגיליון אבד, ונותר בידינו רק הדף השני. ובמילים אחרות, קטע גראץ מכיל דף אחד, שחלקו העליון וחלקו התחתון חסרים, ובחלקו חסר גם משהו מצדו (להלן: דף 2); וכן שרידים מדף אחד נוסף, שנותרו ממנו רק מילים בודדות: כ־13 שורות, ובכל שורה מילה אחת בלבד (להלן: דף 1). לא ידוע מה מקורם של

21 ראה פיק, פירוש על הרי״ף. כתב יד אחר שיש לו זיקה של ממש לכ״י פריז הוא כ״י מנטובה, הקהילה היהודית 30 (ראה פוקס, כ״י מנטובה 30, עמ׳ 389–412). מידת שימושו של כתב יד זה בפירוש ריב״ן למסכת יבמות טרם נבדקה. על כל פנים, כתב יד זה איננו יכול לסייע בידנו לדיון על אודות הקטעים המתפרסמים להלן, שכן הדפים הרלוונטיים בכתב היד אבדו (ראה פירוט הדפים שנותרו בכתב היד אצל זוסמן, אוצר, א, עמ׳ 52–53, מס׳ 422).

22 תודתי לחוקרים ולספרנים בכל חמש הספריות שסייעו בידי בנפש חפצה: האב דידקוס סודי (Frater Didacus Sudy OFM) מספריית המנזר הפרנציסקני בגראץ; האב ד״ר ויליאם סטפן דוצ׳י (P. Dr. Viliam Štefan Dóci OP) ומחליפו, ד״ר ארמנד טיף (Dr. Armand Tif), בספריית המנזר הדומיניקני בווינה; ד״ר אילדיקו נמט (Dr. Ildikó Németh) מהארכיון הלאומי בשופרון; ד״ר סיני תוראן, שמסר לי צילומים טובים של הקטעים בשופרון; גב׳ אינגבורג פורמן (Dipl.-Ing.(FH) Mag. Ingeborg Formann) מהספרייה הלאומית בווינה; וד״ר פטר ג׳ טרופר (Dr. Peter G. Tropper) מארכיון הבישופות בקלגנפורט.

שני קטעים אלו ובכריכתו של איזה ספר נמצאו. הטקסט נכתב כנראה ללא שרטוט, ולפיכך השורות אינן ישרות.

שני הדפים שבגראץ מכילים חלקים מפירוש ריב"ן שכבר מצויים בפרסומו של קופפר, ועל כן לא נכללו במהדורה שלפנינו. דף 1, ששרדו ממנו כאמור רק מילים בודדות, מכיל את פירוש ריב"ן לדפים כד ע"ב–כה ע"ב,[23] דף 2, שגם הוא איננו שלם, מכיל את פירוש ריב"ן לדפים כח ע"ב–כט ע"ב.[24]

נוסח הפירוש בקטעי גראץ זהה בדרך כלל לנדפס במהדורת קופפר. לעתים הנוסח בקטעי גראץ אף גרוע מזה שנדפס אצל קופפר; כך למשל בפירוש לדף כט ע"ב:

קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 123—124	דף 2 סוף ע"ב
נערה המאורסה [...] וקטנה נמי לאו בת נדר היא ואין נדרה נדר אפי' נישאת. מפי ר'.	**נערה המאורסה** [...] וקטנה נמי לאו בת נדר היא ואין נדרה נדר אפ' ניסת. מ"ר.
מאי מפר נמי דקאמר ר' אליעזר.	**מאי מיפר** נמי (לאו בת נדר היא ואין נדרה נדר אפ' נדר)[25] דקאמ' ר' אליעז'.
בשותפות הוא ואביה ולעולם אירוסין עושה.	**בשותפות** הוא ואביה, ולעולם עושה.
אימר דאמרי אנא דמאמר לא קני לחומרא דלא סגי לבעלת מאמר בגט אלא אף חליצה צריכה לזיקתו דמאמר לא מפקע זיקה, דתיהוי ככנוסה לקולא, כגון הפרת נדרים מי אמרינן.	**אימר לא קני** לחמר'(!) דלא סגי לבעלת בגט אלא אף חליצה לזיקתו, דאימר לא מיפקעא זיק' דתהוי ככנוסה לקולא, כגון הפרת.
איבעי תימ' אמ' לך ר' אלעזר ולרב נחמן מי ניחא כלומר [...]	מי איכא אי"ה ולרב נחמ' מי ניחא...

עם זאת, לעתים יש בקטעי גראץ נוסח משופר לעומת הנדפס. דוגמה בולטת לדבר בפירוש לדף כט ע"א, שם נוספו בקטעי גראץ שני דיבורים שלמים החסרים במהדורת קופפר (והם לקוחים מילה במילה מפירוש רש"י, שם, ד"ה והא וד"ה דמגמר).[26]

23 עמוד א: כד ע"ב ד"ה והכי קאמר – כה ע"א ד"ה מקום (=קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 97–98); עמוד ב: דף כה ע"ב ד"ה הא דדברי – ד"ה בנדר (=שם, עמ' 101–102). כזכור, מדובר בשריד חלקי מתוך דף גדול, וקשה לשחזר מה הכיל הדף השלם.

24 כח ע"ב ד"ה האסורה לזה – כט ע"א ד"ה ומיגמר (=קופפר, פירוש ריב"ן, סוף עמ' 118 – תחילת עמ' 120) וכט ע"ב ד"ה זה יעשה – ד"ה איבעי תימ' (=שם, סוף עמ' 121 – תחילת עמ' 124).

25 מילים אלו השתרבבו מהשורה הקודמת.

26 דף 2 סוף ע"א. מקומם של הדברים: קופפר, פירוש ריב"ן, תחילת עמ' 120, לאחר ד"ה ומשני.

2. וינה, המנזר הדומיניקני (Dominikanerkonvent) Cod. 200/165: **פירוש ריב"ן לדפים נו ע"א-נז ע"א.**

כתב יד לטיני, שבתחילתו הודבק דף אחד מכתב יד עברי, שרק צדו האחד ניתן לקריאה, ובסופו הודבק דף אחד מכתב יד לטיני. הספרן במנזר, האב ד"ר ויליאם סטפן דוצ'י, ניאות לבקשתי להפריד את הדף שבתחילת הכרך, ועתה ניתן לקרוא אותו משני צדיו (להלן: דף 3). הכורך גזר רצועות צרות נוספות משני כתבי היד, שרוחבן מילימטרים ספורים, והן קופלו והוכנסו לעתים באמצע הקונטרסים של הכרך הלטיני, כדי להגן עליהם מחוט הכריכה. הספר כרוך במהודק ואי אפשר לקרוא את הרצועות הללו.[27]

דף זה מכיל את פירוש ריב"ן לדפים נו ע"א-נז תחילת ע"א, והוא מקביל כולו לחלקים מהפירוש שכבר מצויים בידינו. כל הטקסט שבדף זה מצוי גם בכ"י אוקספורד, דפים 111ב-113 סוף ע"א; ובנוסף לזה, שני השלישים האחרונים של עמוד ב מצויים גם בכ"י רומא, והשליש האחרון של עמוד ב מצוי גם בעד נוסח שלישי – קטע שופרון, שנדפס על ידי רות. ובמילים אחרות, מקצת הפירוש מצוי עתה בידינו בארבעה עדי נוסח: בכ"י רומא, בכ"י אוקספורד בקטע שופרון שפרסם רות ובקטע שבווינה. דף זה לא נכלל במהדורה המתפרסמת להלן.

לעתים יש בקטע וינה נוסחים משופרים מאלו שבכ"י אוקספורד, כגון בפירוש לדף נו סוף ע"א:[28]

קטע וינה, דף 3 ע"א	כ"י אוקספורד, דף 112א
קסבר ר' נתן נישואי חרש חרש שקידש כשהוא פיקח.	**קסבר ר' יוחנן נשואה חרש חרש שקדש כשהוא פקח.**
נישואין מאכילין דמד[אורייתא] כיון דבשעת אירוסין הוה בן דעת אוכלת שנ' וכהן כי יקנה נפש קיניין כספו וכשהכניסה	**נשואין מאכילין**

27 אני מניח שכל השרידים שבעברית – הן הרצועות והן הדף שבתחילת הספר – הם מטופס אחד. אך אינני יכול לקבוע זאת בוודאות, משום שכאמור אי אפשר כלל לקרוא את הטקסט שברצועות ובכל שורה לא נותרו אלא אותיות בודדות. רצועות מכתב היד העברי מצויות, למשל, אחרי דפים XVII, XLI, 44, 126 ו־138 של כתב היד הלטיני (בהמשך הדפים אינם ממוספרים ועל כן אינני יכול לציין את מספרם), וכן גם בסוף כתב היד, אחרי דף 341.

28 דוגמה נוספת בפירוש לדף נז ע"ב. בכ"י אוקספורד, דף 112ב, הלשון היא: 'ולעולם אשת איש ישראל שנאנסה לא נפסלה מן הכהונה הואיל ומותרת לבעלה'; אך מקטע וינה, תחילת ע"ב, מתברר שיש כאן דילוג מחמת הדומות. למרבה הצער מקום זה בכתב היד מטושטש וזה מה שהצלחתי להציל ממנו: 'הואיל ומותרת לבעלה [ ] באונס כגון חמותו [ ] רב עמרם באשת ישר' אשמעי' דפסלה דמסיק אדעתין דלא פסלה הואיל ומותרת לבעלה'.

כ״י אוקספורד	קטע וינה
ומשום הכי מת הבן אוכלת משום בעל אבל משום בן ודאי לא אכלה דלא גזרינן נשואי חרש אטו קדושי חרש.	לחופה ליכא ל[מיגזר] שמא תשקה, ומשום הכי כי מת הבן אוכלת משום בעל, ולא קא גזר ר׳ נתן נישואי חרש א[טו קידושי חרש דלאו] בר קינייַן הוא, ורבנן דקאסרי גזרו נישואי חרש דהוה בן דעת בשעת קידושין אטו היכא דקידשה כש[הוא חרש] דקינייניה לאו קינייַן.
נולד לו בן למה לי הא בלא בן נמי אכלה.	**נולד לה בן למה לי** בלאו בן נמי הא קא אכלה משום בעל לר׳ נתן.
היכא דנולד לו בן מודו דאכלה.	**משום רבנן** דאע״ג דל[רבנן] לא קאכלה משום בעל דגזרינן נישואי חרש אטו קידושי חרש, היכא [דנולד] לה בן מודו ד[אכלא].

3. שופרון, הארכיון הלאומי, קטעים עבריים מס׳ 12, 14, 23, 24:[29] פירוש ריב״ן לדפים נו ע״ב–נח ע״ב, נט ע״א–ס ע״ב, סה ע״ב–סו ע״ב, סו ע״ב–סז ע״ב.

בארכיון זה שרד גיליון אחד (מס׳ 14), ועוד שלושה דפים נפרדים (מס׳ 12, 23, 24) שכולם מטופס אחד, ובסך הכול: חמישה דפים. הדפים שימשו לכריכת תיקים ארכיוניים מהשנים 1541–1551 (בסמוך לגירוש היהודים משופרון בשנת 1526).[30] שלושה מן הדפים מקבילים לנדפס אצל קופפר, ושניים מכילים חלקים מהפירוש שאינם מצויים אצל קופפר. וזה תוכן הקטעים בשופרון:

א. קטע מס׳ 14. גיליון אחד (שני דפים לא רצופים), ובו הפירוש לדפים נו ע״ב ד״ה מן הנישואין – נז ע״ב ד״ה מתקדשת (להלן: דף 4) ולדפים נט סוף ע״א – ס ע״ב (להלן: דף 6).[31] אני מניח שבכתב היד היו ארבעה גיליונות בקונטרס (כמקובל בכתבי יד אשכנזיים), וגיליון זה הוא השלישי בקונטרס.[32]

29 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, XV 84b, fr. 12, 14, 23, 24

30 עשרות קטעים עבריים התגלו בשופרון, והם אינם אלא מיעוט מבוטל מתוך מאות רבות של קטעים שהתגלו בעיר זו, רובם בלטינית. קטעים עבריים אחדים תוארו על ידי פולאק כבר בשלהי המאה התשע עשרה; ראה: M. Pollak, *A zsidók története Sopronban*, Budapest 1896, pp. 88–90 (ויותר בקיצור: idem, *Die Geschichte der Juden in Oedenburg*, Wien 1929, pp. 30–31); לקטלוג מפורט של הקטעים העבריים ראה רות, שופרון. על הקטעים הלטיניים ראה E. Madas et al., *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, Budapest 2006. על ההיסטוריה של אוסף הקטעים ראה שם במבוא, עמ׳ 7–16.

31 מקביל לנדפס אצל קופפר, פירוש ריב״ן, עמ׳ 210–214, 223–228.

32 על הרכב הקונטרסים בכתבי יד אשכנזיים ראה לעיל, עמ׳ 164. מספר הגיליונות שהיו

ב. קטע מס' 23. דף אחד, ובו הפירוש לדפים נז ע"ב ד"ה מתקדשת – נח ע"ב ד"ה היינו (להלן: דף 5).[33] דף זה הוא החלק הימני של הגיליון הפנימי (הרביעי) של הקונטרס, ואילו הדף השמאלי אבד. דף 5 הוא המשכו הישיר של דף 4, ואילו בין הדפים 5 ו-6 חסר דף אחד.

ג. קטע מס' 24. דף אחד, ובו הפירוש לדפים סה ע"ב-סו ע"ב (להלן: דף 7). הדף השני של גיליון זה אבד.

ד. קטע מס' 13. דף אחד, ובו הפירוש לדפים סו ע"ב-סז ע"ב (להלן: דף 8). הדף השני של גיליון זה אבד. דף זה הוא המשכו הישיר של דף 7.[34]

חמשת הדפים שבשופרון התגלו על ידי אנ"צ רות בשנת 1955 (עוד קודם לפרסומו של קופפר), והוא הביאם לדפוס בסמוך למציאתם.[35] שלושה מהדפים (דפים 4-6) מקבילים למה שהדפיס קופפר לאחר שנים אחדות, ועל כן הם לא נכללים במהדורה שלפנינו. המהדורה שלהלן תכלול רק את דפים 7-8, ובהם פירוש רצוף לדפים סה ע"ב-סז ע"ב.

קופפר לא עשה שימוש ראוי בפרסומו של רות. הוא נעזר בו פעם אחת בלבד,[36] והתעלם מנוסחים משובחים אחרים שיש בו. ולא אציין אלא לדוגמאות בולטות. לעתים במהדורת קופפר יש דילוגים מחמת הדומות והנוסח המלא מצוי כבר במהדורת רות, אך קופפר לא ציין לכך. כך למשל במהדורת קופפר, בפירוש לדף נח ע"א: 'אלימא דקני לה כשהיא שומרת יבם ואיסתתרה כשהיא שומרת יבם ונכנסה לחופה', ואילו במהדורת רות: 'אילימא דקני לה כשהיא שומרת יבם ואיסתתר כשהיא שומרת יבם בת מישתייא היא תחת אישך אמר רחמנא כו'. וליכא לאוקמא נמי דקני לה ואיסתתר כשהיא שומרת יבם ונכנסה לחופה'.[37] כך גם בפירוש לדף ס ע"ב, במהדורת קופפר: 'והא אמ' ר' שמעון לעיל בתולה שלימה משמ' מדאיצטריך קרא לרבות כול'', ואילו במהדורת רות: 'והא' ר' שמע' לעיל בתולה שלימה משמע מדאיצטריך בתוליה למישרי בוגרת לכהן גדול. ומשני ר' שמע' נמי מהכא דריש דבתולה שלימה משמע מדאיצטריך קרא לרבות כו''.[38] במקום נוסף,

בקונטרס איננו חשוב לעצם העניין. אם היו בכתב היד חמישה גיליונות, אזי הגיליון שלפנינו הוא הרביעי.

33 מקביל לנדפס אצל קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 214-218.

34 דפים 7-8 הם מקונטרס אחר של כתב היד, ואינני יודע לקבוע את מקומם בו.

35 רות, מפירושי ריב"ן. רות הזכיר את הקטעים במאמר שפרסם מיד עם מציאתם בעיתון של יהודי הונגריה (*Uj elet*, 11,4 [April 1955], p. 5), ויותר בפירוט: רות, שופרון, עמ' 328-329. תיאור נוסף של הקטעים פרסם שייבר: A. Scheiber, *Hebräische Kodexüberreste in Ungarländischen Einbandstafeln*, Budapest 1969, pp. 213-214, no. 102

36 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 212, הערה 673.

37 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 217 (דף 62א בכ"י רומא); רות, מפירושי ריב"ן, עמ' 297.

38 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 227 (דף 64ב בכתב היד); רות, מפירושי ריב"ן, עמ' 301.

בפירוש לדף ס תחילת ע"ב, הלשון בכ"י רומא היא: 'והאמ' ר' אושעיא ראויה לכהן גדול. מוכת עץ נמי תרבי מקרובה ותוקי לאשר לא היתה ולאחותה הבתולה באנוסה ומפותה'. קופפר השמיט במהדורתו את שש המילים הראשונות (בלי לציין את ההשמטה!), כנראה משום שהן ציטוט מדברי התלמוד אך הן מובאות ללא פירוש. אך ממהדורת רות יש ללמוד שאין להשמיט מילים אלו, אלא דווקא להוסיף כמה מילים, שנשמטו מחמת הדומות בכתב יד רומא: 'והא' ר' שמע' ראויה לכהן גדול כו' וארוסה שנגרשה אינה ראויה לכהן גדול'.[39]

4. וינה, הספרייה הלאומית, Cod. 4793 (= Hebr. Fragm. B 45): פירוש ריב"ן לדפים קטו ע"א-קטז ע"א, קיח ע"א-קיט ע"א.[40]

כתב יד לטיני שנעתק בווינה בשנת 1447.[41] הכורך נטל שני דפים נפרדים מתוך כתב יד עברי אחד, הדביק אותם זה לזה על ידי קטע לטיני והשתמש ביריעה הגדולה שנוצרה כדי לכרוך את כתב היד. לבקשתי הפרידה הספרייה את הקטע, וניתן עתה לקרוא את שני הדפים על שני צדיהם, אלא שחלק מהדיו דבק בכריכת הספר. בדף הראשון (להלן: דף 9) הפירוש לדפים קטו סוף ע"א-קטז ע"א ובדף השני (להלן: דף 10) הפירוש לדפים קיח ע"א-קיט ע"א.

5. מריה זאל, ספריית המנזר Maria Saal, Archiv des Collegiatstiftes, Cod.) 41): פירוש ריב"ן לדפים קכא ע"א-קכב ע"א.

כתב יד לטיני, מהמאה החמש עשרה לערך, ובו חלקים מהמקרא ומהברית החדשה, עם פירוש.[42] הכריכה הפנימית של כתב היד נעשתה בעזרת קטעים מתוך שלושה כתבי יד עבריים. בראש הכרך – קטע מספר תורה. ובסוף הכרך – דף מתוך פירוש ריב"ן למסכת יבמות, שצדו האחד מודבק לספר ואי אפשר לקוראו; ועל גביו הודבק קטע עברי נוסף (מקרא), שמכסה חלק מהעמוד של פירוש ריב"ן. לבקשתי, הסכימו מנהלי

39 קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 227 (דף 64ב בכתב היד); רות, מפירושי ריב"ן, עמ' 301.

40 הקטע תואר אצל שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 246, מס' 45; אך שם הוא זוהה בטעות כפירוש רש"י למסכת יבמות.

41 לתיאורו של כתב היד הלטיני ראה: F. Unterkircher, *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1450 bis 1500*, II, Wien 1971, p. 116; K. Hranitzky et al., *Mitteleuropäische Schulen V (ca. 1410–1450): Wien und Niederösterreich*, Wien 2012, p. 338. כתב היד היה תחילה ברשותו של המנזר האוגוסטיני בווינה; ראה: E. Madas, 'Die in der Österreichischen Nationalbibliothek erhaltenen Handschriften des ehemaligen Augustiner-Chorherrenstiftes St. Dorothea in Wien', *Codices manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde*, 8 (1982), pp. 81–114

42 ראה: H. Menhardt, *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken, Band I: Klagenfurt, Maria Saal, Friesach* (*Handschriftenverzeichnisse österreichischer Bibliotheken, Kärnten, Band 1*), Wien 1927, p. 285, no. 41

הספרייה (השמורה בשנים האחרונות בארכיון הבישופות בקלגנפורט)[43] להפריד את שלושת הקטעים, ועתה יש בידינו דף אחד שלם מפירוש ריב"ן (להלן: דף 11).

ד. טיבם של השרידים מפירוש ריב"ן בגניזת אירופה

בגניזת אירופה השתמרו כאמור אחד עשר דפים, ובהם פירוש ריב"ן למסכת יבמות, דפים כד ע"ב-כה ע"ב, כח ע"ב-כט ע"ב, נו ע"א-נז ע"א, נו ע"ב-נח ע"ב, נט ע"א-ס ע"ב, סה ע"ב-סז ע"ב, קטו ע"א-קטז ע"א, קיח ע"א-קיט ע"א, קכא ע"א-קכב ע"א. רוב הדפים שלמים, ורק הראשון אין בו תועלת מרובה, שכן הוא מכיל רק אותיות בודדות מכל שורה.

אחד עשר הדפים הללו אינם באים מטופס אחד, שהרי מקצת הפירוש (לדפים נו ע"ב-נז ע"א) מצוי הן בקטע שבמנזר בווינה (דף 3) והן בקטעים שבשופרון (דף 4). ובמילים אחרות, לפנינו שרידים של לפחות שני טפסים של פירוש ריב"ן למסכת יבמות. אלא שלצערי אינני יכול לקבוע אילו מהדפים שייכים לטופס אחד ואילו לטופס שני.[44]

מכנה משותף יש לכאורה לכל הדפים (ולפחות לתשעה מהם) – שהסופר לא ציין בהם את המעבר מפירוש המשנה לפירוש סוגיית התלמוד, ולהפך[45] (במהדורה שלהלן ציינתי את המעברים הללו, בתוך סוגריים מזווים). אך תופעה זו, שאולי נראית חריגה למי שהורגל בפירוש רש"י הנדפס לתלמוד, איננה ייחודית לדפים הללו של פירוש ריב"ן. בחלק מכתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד אין שום ציון למעבר מפירוש המשנה לפירוש סוגיית התלמוד ולהפך,[46] וגם בפירושים אשכנזיים אחרים אין שום ציון למעברים

43 סימנו שם: Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Depot Maria Saal, Cod. 41

44 אציין שני נתונים סותרים בעניין זה. האחד – דף 3 גדול יותר מהדפים האחרים, ולפיכך גם מספר התווים בכל שורה גדול יותר ממספרם בדפים האחרים (השטח הכתוב בדף 3 הוא 27 ס"מ x 20 ס"מ; בדפים 10-11 השטח הכתוב הוא 24-25 ס"מ x 17-17.5 ס"מ). נתון זה עשוי ללמד שדף 3 הוא מטופס אחר. מאידך, הקטעים שבשופרון (דפים 4-8) כתובים בצפיפות רבה, והסופר ויתר לעתים על הרווח שבין המילים, כגון: 'מכרו שניהם אוזה אוזה' (דף 8 ע"א, וצ"ל: או זה או זה); 'מילא מודי' (שם, וצ"ל: מי לא). ולעתים להפך, כגון: 'דלא גבי תינהו' (שם, וצ"ל: גביתינהו). בהעתקתי להלן תיקנתי בלי לציין את צורת הכתיבה של הסופר.

45 בטקסט שנותר בדפים 1-2 אין מעבר ממשנה לתלמוד או להפך. תופעה זו מצויה גם בדפים שאינם נדפסים כאן; הן בקטע שבמנזר בווינה (דף 3) והן בקטעים שבשופרון (דף 4; ראה רות, מפירושי ריב"ן, תחילת עמ' 290: השורה וחצי הראשונות הן פירוש למשנה, דף נו ע"ב, ומשם ואילך: פירוש לסוגיית התלמוד).

46 ראה פירוש רש"י למסכת מגילה: מהדורה ביקורתית, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשס"ח, עמ' 94-95; פירוש רש"י למסכת ראש השנה: מהדורה ביקורתית, מהדורת הנ"ל, שם תשע"ד, עמ' 100-102 (ותן דעתך שאף אחד מכתבי היד שנידונו בשני דיוניו של ארנד איננו אשכנזי). וראה גם פירוש רש"י למסכת מועד קטן, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשכ"א; פירוש רש"י על מסכת הוריות, בתוך: מסכת הוריות, מהדורת ב' דבליצקי, ירושלים תשס"ה;

אלו.[47] נושא זה ראוי לבדיקה מקיפה הרבה יותר,[48] אך לפי שעה אוכל לומר שהיעדר הציונים הללו איננו יכול לשמש מכנה משותף לקטעים השונים מפירוש ריב"ן.[49]

ראוי לציין כי שני כתבי היד של פירוש ריב"ן שאינם מגניזת אירופה – כתבי יד רומא ואוקספורד, הנזכרים לעיל – הם כתבי יד מנומרים, והסופרים צירפו בהעתקתם חלק מפירוש ריב"ן למסכת יבמות לצד חלק מפירוש רש"י למסכת יבמות.[50] לא מן הנמנע שגם הטפסים שבגניזת אירופה הכילו בשעתו רק חלקים מפירוש ריב"ן, לצד חלקים מפירוש רש"י. ואכן, בכריכות ספרים שהתגלו בערים שבהן נמצאו דפים של פירוש ריב"ן או בסביבת ערים אלו נמצאו גם חלקים מפירוש רש"י למסכת יבמות. ייתכן אפוא שמקצתם שייכים לטפסים של פירוש ריב"ן שנידונו כאן (באחד הקטעים הללו יש קולופון, משנת 1336, והסופר ציין בו שהוא העתיק את 'אילו הפירושים מיבמות' – בלשון רבים, ובלי לנקוב בשמו של רש"י).[51]

ש' פיק, 'פירוש רש"י למסכת ביצה דף ב' ע"א', מגל, ו (תשמ"ח), עמ' 74, מדור 'יתר שינויי גירסאות', שו' 6 ('גמ': בכל כתבי היד חסר'). כך הוא גם בקטעים מפירוש רש"י ליבמות הנזכרים להלן, הערה 51.

47 ראה למשל אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 160-199; פרושי מסכת פסחים וסוכה מבית מדרשו של רש"י, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשמ"ד; א' ארנד, 'שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה', קבץ על יד, סדרה חדשה, יז (תשס"ג), סוף עמ' 149 ותחילת עמ' 150; הנ"ל, 'שרידי פירוש למסכת סוכה מבית מדרשו של רש"י', שם, כב (תשע"ד), עמ' 110-112.

48 מראי המקומות המעטים שהבאתי הם מפירושים קדומים שעשויים על פי 'דיבור המתחיל'. לא הזכרתי כלל את דרכם בעניין זה של מפרשי התלמוד שפירושיהם בנויים בצורה אחרת, דוגמת גאוני בבל ור' חננאל.

49 מכנה משותף נוסף הוא מניין השורות: 38-41 שורות בכל עמוד. מניין השורות איננו זהה לחלוטין גם בדפים שהם בוודאי מטופס אחד (כך למשל בדף 3 ע"א יש 38 שורות ובע"ב 40 שורות; ובדומה לזה, בדף 9 ע"ב יש 39 שורות, ובדף 10 ע"א וע"ב יש 37 שורות). דפים 1-2 השתמרו בצורה חלקית בלבד וקשה לשחזר מה היה מספר השורות בכל עמוד.

50 ראה לעיל, סעיף א.

51 אלו הם הקטעים מפירוש רש"י שנמצאו לפי שעה באוסטריה: (א) קלוסטרנויבורג, ספריית המנזר [=Fragm. 343-344] Cod. 741 (שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 87, מס' 43). שני דפים, ובהם פירוש רש"י לדפים קי ע"ב-קיא ע"ב, קכב ע"א-ע"ב, עם קולופון: 'אני יהושע המכונה בעיר שטרוביג הושענא רבה כת' אילו הפירושים מיבמות לר' אברהם בן הח"ר שלמה וסיימתי אותם ביום ה' י"ט לאייר שנת צ"ו לפרט [...]'. (ב) שני עמודים נוספים מטופס זה מצויים בספריית המנזר הבנידקטיני בווינה [=Fragm. 33] Cod. 333 A [756], ובהם פירוש רש"י לדפים פד ע"א-ע"ב, צו סוף ע"ב-צז ע"ב. בראש העמוד השני ציין הסופר את המילה 'יהושע'. (ג) וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4959 (Hebr. Fragm. D 17): שתי פיסות, ובהן פירוש רש"י לדפים קיט סוף ע"א-ע"ב, קכ ע"א; (ד) סט פאול, ארכיון המנזר הבנדיקטיני, Cod. 112a/4: שני עמודים, ובהם פירוש רש"י לדפים ב סוף ע"ב-ג ע"א, ח ע"ב-ט ע"א; (ה) וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4828 (Hebr. Fragm. B 44; שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 246, מס' 44): דף אחד, שכתוב בשני טורים לעמוד. הדף כרוך בסוף הכרך הלטיני, אחרי דף 265. הדף מקופל, ורצועה צרה שלו (הימנית) מציצה אחרי דף 263 (בעמוד א טור ב תחילת שורה 7 מופיעה המילה 'יהושע' ללא עיטור). הדף מכיל את פירוש רש"י

חלקים מהפירוש שבאחד עשר הדפים הללו – כמו גם חלקים מהפירוש שבכתבי יד רומא ואוקספורד – צוטטו על ידי קדמונים. ר' יצחק אור זרוע העתיק קטעים אחדים מהפירוש על שמו של ר' יהודה בן נתן,[52] ואחרים – ר' יהודה אלמדארי והליקוט שבשולי הרי"ף, כ"י פריז 314 – העתיקו, כדרכם, מהפירוש בשתיקה, כלומר בלי לציין את מקור הדברים.[53] לעתים שמרו שני אלה, ובייחוד ר' יהודה אלמדארי, על נוסח טוב יותר של פירוש ריב"ן מזה שהשתמר בקטעים שלפנינו, אם משום שהקטעים פגומים ואם משום שהסופר לא העתיק כהוגן.[54] להלן דוגמה לשימושו של המלקט בכ"י פריז בפירוש ריב"ן:

דפים 7 ע"ב—8 ע"א	**כ"י פריז, דף 31א—ב**
לאיש סימא הבעל את עין של אחד מהן יצא לחירות.	**לאיש** סימא הבעל עין של אחד מהן יצא לחרות.
אבל לא לאשה אם סימת עינו לא יצא לחירות והוי כמזיק פרתו של בעל ומשלמת לו מה שהזיקה משום דלאו דידיה נינהו.	**אבל לא לאשה** אם סימת עינו לא יצא לחרות והוי כמזיק פרתו של בעל דמשלמת לו מה שהזיקה משום דלאו דידה נינהו.
ולא ימכור שאם תגרשנה תטול כליה.	**לא ימכור** שאם יגרשנה תטול כליה.
מכרו שניהם או זה או זה. בתשובת רבי' ר' גרשם[55] נמצא כמו כן מכרו שניהם זה בלא זה.	**מכרו שניהם** או זה או זה. בתשובת רבי' גרשם נמצא כמו כן מכרו שניהם זה בלא זה.
לפרנסה אורחא דמילתא נקט שאין אדם מוכר כלי תשמישו אלא למזונות.	**לפרנסה** אורחא דמילתא נקט שאין אדם מוכר כלי תשמישו אלא למזונות.
זה היה מעשה שהיא מכרה בלא דעתו ומתה.	**זה היה מעשה** שהיא מכרה בלא דעתו ומתה.
וא' רבן שמע' בן גמל' הבעל מוציא מיד הלקוחות דלא היתה מכירתה מכירה, כ"ש.	**וא"ג הבעל מוציא מיד הלקוחות** דלא היתה מכירתה מכירה.

לדפים מג ע"ב-מז ע"א. מקצת האותיות דבקו לכריכת הספר וניתן לקוראן בעזרת ראי. עשרים וארבע רצועות נוספות נגזרו מטופס זה, והן קופלו והוכנסו באמצע כל קונטרס של הכרך הלטיני, כדי להגן עליו מחוט הכריכה; אך הספר כרוך במהודק ואת רובן לא ניתן לקרוא כלל. הרצועות נמצאות אחרי דפים II; 6; 18 (ברצועה זו אין טקסט); 30; 42; 54 ; 66; 78; 90; 102; 113; 125; 137; 149; 161; 173; 184; 196; 208; 220; 232; 244; 256; 264.

52 ראה להלן, הערות 101, 102, 110. ר' יצחק אור זרוע ציטט רק מתוך דפים 7-8 המתפרסמים להלן ולא ציטט מדפים 9-11.

53 ראה לעיל, עמ' 208-209. גם הליקוט שבכ"י פריז (דפים 31א-32א) העתיק רק מתוך דפים 7-8 המתפרסמים להלן, ואף זאת רק לעתים.

54 ראה להלן, הערות 87, 119, 141, 144, 145, 153, 162-164.

55 הדברים מובאים באור זרוע בשם ריב"ן; ראה להלן, הערה 110.

ר׳ יהודה אלמדארי והמלקט בכ״י פריז לא העתיקו ברציפות את פירוש ריב״ן, והשתמשו לעתים קרובות גם בפירוש רש״י (ובפירושים נוספים). פירוש ריב״ן דומה לעתים לפירוש רש״י, ובמקומות אלו קשה להכריע באיזה פירוש הם השתמשו. משום כך, לא הערתי במהדורה על כל דיבור ודיבור שהובא בעילום שם על ידי שני חכמים אלו.

ה. המפרש ודרכו

ר׳ יהודה בן נתן היה חתנו של רש״י, ויעקב נחום אפשטיין הביא לזה ארבע עדויות.[56] על אלה יש להוסיף עוד עדות חמישית – תשובה של ר׳ יצחק בן שמואל (ר״י הזקן), שכתב בה: ׳הרב ר׳ יהודה זקיני חתן רש״י׳.[57] תשובה זו של ר״י הזקן היא המקור היחיד שבו נזכרת אשתו של ריב״ן, בתו של רש״י, בשמה: ׳וגם בבית מרת שלימה אשת הר״ר אליעזר שתופסת מנהג אמה מרת מרים בתו של ר׳ שלמה ובת הרב ר׳ יהודה זקיני חתן רש״י אינה נוהגת להחמיר׳;[58] ומדברים אלו נלמד גם על בתם של מרים וריב״ן: מרת שלימה, שנשואה הייתה לר׳ אליעזר.[59]

תשובה זו של ר״י הזקן היא המקור היחיד לידיעה מוטעית שהשתרשה במחקר, על בת נוספת של ריב״ן ומרים, אלווינה שמה. מקור הידיעה המוטעית בדברים שכתב אברהם ברלינר על אלבינה (ברלינר כתב בגרמנית: Alwina), בתו של ר׳ יהודה בן נתן; ובתרגום לעברית נכתב: ׳אלווינא נכדת רש״י אשת (!) ר׳ יהודה ב״ר נתן למדה

56 אפשטיין, מחקרים, ג, עמ׳ 12, הערה 6. אפשטיין הציג שם מקורות רבים, אך יש לצמצמם לארבעה מקורות ראשוניים, וכל השאר העתיקו מהם. המקורות הראשוניים הם: ספר הישר, חלק החידושים, סי׳ שכז; ספר התרומה, סי׳ ס; תוספות רבנו יהודה שירליאון, ברכות, מא ע״ב, עמ׳ תס-תסא; תשובות מהר״ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי׳ תשיא.

57 תשובות ופסקים לר״י הזקן, עמ׳ קצו, סי׳ מו; ובמקבילה שבסמ״ק מצוריך, ב, מצוה קצז, עמ׳ רלד; תשובות ר״י הזקן, סי׳ לח. ר״י הזקן מעיד כאן שהיה נכדו (או נינו) של ר׳ יהודה חתן רש״י, אך ידוע לנו שהוא היה נכדו של חתנו האחר של רש״י, ר׳ מאיר (ראה עליו בהערה הסמוכה). ולא ארחיב בעניין זה כאן.

58 תשובות ופסקים לר״י הזקן, שם; סמ״ק מצוריך, שם (צונץ הכיר היטב את סמ״ק מצוריך, אף שטרם נדפס בזמנו [ראה: צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ׳ 237-251], ומסתבר שממנו נטל את הידיעה על מרים בתו של רש״י; ראה צונץ, תולדות הספרות, עמ׳ 253). בתו השנייה של רש״י, ׳יוכבד החסידה׳, שנישאה לר׳ מאיר, ידועה מתוך דברים שבכתב יד אשכנזי משנת 1300 לערך: כ״י פרמה, Parm. 3204 (דה רוסי 181), דף 258ב; ראה: A. Berliner, ‘Aus den Bibliotheken Italiens’, *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur*, 2 (1875), p. 45; ריצ׳לר ובית־אריה, קטלוג פרמה, עמ׳ 92, מס׳ 502.

59 עם זאת, במקבילות אחרות של התשובה הנוסח קצת שונה: ׳ובבית **מרת מרים בת בתו של רבינו שלמה**׳ (תשובות מיימוניות, קדושה, הלכות מאכלות אסורות, סי׳ ה; וכך גם בתשובות מיימוניות, כ״י בודפשט, האקדמיה למדעים, אוסף קויפמן A77, כרך ד, דף 151א); ׳אמרה לי אשת הר״ר אליעזר מגרמאזא שתופס׳ מנהג אמה בת בתו של רש״י וחתנו אביה הר״ר יהודה זקני׳ (ספר הנייר, עמ׳ רלב).

את ר' יצחק ב"ר שמואל מנהגי איזו מצות שקבלה מאמה מרים בת רש"י (מספר הנייר כ"י)'.[60] אך בכתב היד שעמד לפני ברלינר כתוב: 'ושאלתי הגברת אלמנה ר"י דודי',[61] וברלינר טעה בשניים: הוא קרא 'אלבינה' במקום 'אלמנה', ואף הבין בטעות ש'ר"י דודי' הוא ריב"ן, בשעה שהכוונה היא לר' יצחק בן מאיר, אחי אמו של ר"י הזקן. על כל פנים, לריב"ן ומרים אשתו לא הייתה בת בשם אלווינה.[62]

רש"י היה רבו המובהק של ריב"ן, והזיקה ההדוקה בין פירוש ריב"ן ופירוש רש"י לתלמוד היא מן המפורסמות.[63] זיקה זו ניכרת היטב אף בקטעים המתפרסמים להלן, וחלק ניכר מפירוש ריב"ן לקוח מילה במילה, או בשינויים קלים, מפירוש רש"י[64] – נתון שסייע לעתים להשלים את המקומות הפגומים שבקטעי הכריכות. שימושו של ריב"ן בפירוש רש"י נרחב כל כך עד שלא ראיתי צורך ואפשרות לציין זאת שוב ושוב, וייטיב הלומד אם יעיין במקביל בפירוש רש"י לסוגיה.

רק שלוש פעמים הזכיר ריב"ן במפורש את 'רבי', הוא רש"י, בקטעים המתפרסמים כאן. במקרה הראשון הביא ריב"ן התלבטות של רש"י ('ודעת ר' מגמ[גם] לומ'), שאיננה מצויה בפירושו לתלמוד, וכנראה ריב"ן תיעד כאן דברים ששמע בעל פה מרש"י.[65] במקרה השני הביא תשובת גאון, והקפיד לציין שמצא זאת בפירוש רש"י.[66] מסובך יותר המקרה השלישי: ריב"ן הביא שני פירושים אלטרנטיביים למימרה אחת

60 A. Berliner, *Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter*, Berlin 1900, p. 11; א' ברלינר, חיי היהודים באשכנז בימי־הבינים, ורשה תר"ס, עמ' 8.

61 ספר הנייר, כ"י אוקספורד, בודלי Heb. e. 17 (נויבאואר וקאולי 2696), דף 168א; וכך אכן נדפס בספר הנייר, עמ' רלא-רלב (תשובה זו מצויה לקראת סופו של ספר הנייר, בחלק שחסר בכל כתבי היד האחרים של החיבור). ואף הנרי גרוס תרגם נכונה את המשפט שבכתב היד; ראה H. Gross, 'Étude sur Simson ben Abraham de Sens', *REJ*, 7 (1883), p. 74. כ"י אוקספורד היה ברשותו של שז"ח הלברשטם עד שנת 1889 (ראה נויבאואר וקאולי, קטלוג אוקספורד, מבוא, עמ' xiv), ואולי בביתו ראה ברלינר את כתב היד.

62 הלשון במקבילות אחרות אינה זהה לזו שבספר הנייר. בסמ"ק מצוריך (לעיל, הערה 57): 'שאלתי את הגברת חמותי אלמנת דודי רבינו יצחק'; בתשובות ופסקים לר"י הזקן (לעיל, שם): 'ועתה שאלתי את הגברת חמותי אלמנת דודי הר"ר יצחק'; בתשובות מיימוניות (לעיל, הערה 59): 'ושאלתי לאלמנת דודי ר"י'; ובכ"י אוקספורד, בודלי Opp. 276 (נויבאואר 566), דף 13ב: 'ושאלתי חמותי אשת הרב ר' יצחק'. את הידיעה שאשתו של ריב"ן נקראה מרים נטל ברלינר מתשובות מיימוניות או מדבריו של צונץ (תולדות הספרות [לעיל, הערה 58]), והיא איננה מצויה בספר הנייר.

63 ראה אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 11-34; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 340-341; קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 6-10; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 38-41.

64 אף הלעז היחיד שמובא בפירוש לקוח מפירוש רש"י; ראה להלן, הערה 182. במקרה אחר הביא ריב"ן שני פירושים ('לישנא אחרינא'), ואף זה לקוח מרש"י; ראה להלן, הערה 124.

65 ראה להלן, ליד הערה 152.

66 'ובתשובות הגאונים מצ[א] ר"'; ראה להלן, ליד הערה 190.

בתלמוד, ושניהם לקוחים מפירוש רש"י; אלא שאת הפירוש הראשון הביא ריב"ן בשם 'ר'' ואת השני הביא בשם 'כולי עלמא מפרשי'.[67] ושמא נפל כאן שיבוש בהעתקה.

בנוסף לדברי רש"י ציטט ריב"ן תשובה של רבנו גרשם, שלא נשתמרה אלא כאן (ואצל חכמים שהעתיקו מפירוש ריב"ן).[68] מקורות אחרים שכנראה היו לפני ריב"ן, אך הוא לא הזכירם בשמם, הם תשובה פרשנית של רב שרירא ורב האי גאון (ממנה הוא נטל את ביאורה של מילה קשה על פי הלשון הפרסית)[69] וכנראה גם ספר הערוך.[70]

בקטעים המתפרסמים כאן – כמו גם בחלקים האחרים של פירוש ריב"ן ליבמות שפרסמו אפרים קופפר ומשה יהודה בלוי – עוסק ריב"ן לעתים בנוסח התלמוד. מקצת מדיוניו הטקסטואליים לקוחים מדברי רש"י, וריב"ן לא חידש בהם דבר;[71] אך במקרים אחרים דן ריב"ן בנוסח התלמוד כאשר רש"י לא עשה כן. במקרה אחד הסביר ריב"ן איזו גרסה הוא בא לשלול,[72] ובשני מקרים אחרים הציג שתי גרסאות אפשריות.[73] אך בדרך כלל הלך ריב"ן בדרכו של רש"י, והציג רק את הנוסח הנכון בעיניו, בלי להזכיר מהו הנוסח המשובש.[74] אציין עוד שלעתים הגרסה 'הנכונה' שהביא ריב"ן לא השתמרה באף אחד מכתבי היד של התלמוד שהגיעו לידינו,[75] ולעתים להפך – הגרסה הנכונה שהוא מזכיר מצויה בכל עדי הנוסח שבידינו, ולא ברור איזו גרסה משובשת בא ריב"ן לפסול.[76]

***

במהדורה שלהלן נכללו רק החלקים מפירוש ריב"ן שלא נשתמרו בכתבי יד רומא ואוקספורד, ולכן נדפסו כאן רק דפים 7–11. כדי להקל על הלומד הוספתי בסוגריים מזווים את המעברים מפירוש המשנה לפירוש התלמוד ולהפך, שאינם מסומנים בגוף כתב היד.[77]

67 ראה להלן, ליד הערה 192.

68 ראה להלן, ליד הערה 110.

69 ראה להלן, הערה 167. על תשובה אחרת של גאון שהביא ריב"ן מתוך פירושו של רש"י ראה לעיל, הערה 66.

70 ראה להלן, הערה 86, ובאפשרות האחרת המוצגת שם. על השאלה האם ריב"ן נעזר בספר הערוך ראה אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 26–27 (לעניין היכרותו של רש"י עם ספר הערוך ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 247, ובספרות העשירה המובאת שם, הערה 391).

71 ראה להלן, הערות 88, 104, 129, 154.

72 ראה להלן, הערה 198.

73 ראה להלן, ליד הערה 105: 'ואית דגרסי [...] והיא היא'; ובהערה 171.

74 ראה להלן, ליד הערות 106, 120, 155, 181, 197.

75 ראה בעיקר להלן, הערות 106, 155, 197.

76 לשונות מיוחדים שמצויים בקטעים הנדפסים כאן: 'לע"א' (ראה להלן, הערה 107); 'כ"ש [=כך שמעתי]' (ראה להלן, הערה 111 וליד הערה 152); 'כ"ש גימגום' (ראה להלן, ליד הערה 187; וראה גם להלן, ליד הערה 152). על לשונותיו של ריב"ן בפירושיו לתלמוד ראה אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 30–34; קופפר, פירוש ריב"ן, עמ' 6–9.

77 ראה על כך לעיל, עמ' 215–216.

המהדורה

פירוש ריב"ן ליבמות סה ע"ב-סז ע"ב; קטו ע"א-קטז ע"א; קיח ע"א-קיט ע"א; קכא ע"א-קכב ע"א

<דף 7 ע"א>[78]

<סה ע"ב> בן[79] (שתטען) {שתשען} עליו בעת זקנותה. **ומרא לקבורה** אם תמות יקברנה.

צער לידה שלא היתה יולדת

אלא תאומים, כדאמרי' בנידה[80] יהודה וחזקיה אחי תאומי הוו, אחד מהם נולד לשבע ואחד לתשעה.

שנא מנא החליפו בגדיה שלא יכירנה בעלה. **מי מיפקדא אפרייה וריבייה** ואע"ג דכבר היו לו

בנים, כבר פסקינ' הילכת' כר' יהוש' דא'[81] היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו.

איכו ילדת חדא

כרסא מי יתן שלא תישתי והיית יולדת עוד כרס אחד של שני בנים, שרגילה היתה לילד

תאומים. **דא' מר כו'** תלמודא קא' הכי. **אחי** תאומים. <סו ע"א> **אחוותא** תאומות, ובנותיו היו פזי וטוי.

כפו את רבה ועשאה בת חורין כדי שתהא מותרת לינשא, לפי שלא היתה ראויה לינשא לא לעבד ולא לישר', שהרי צד חירות וצד עבדות בה, ומדכפינן לרבה אלמא (מקפדא) {מפקדא}. **מנהג**

הפקר נהגו בה לפי שלא הייתה יכולה (לינשי) {לינשא} לא לעבד ולא לבן חורין היתה מפקרת עצמה

וחוטאין בה, לפיכך כפו את רבה לשחררה, ולעולם לא מיפקדא.

הדרן עלך הבא על יבמתו. אלמנה לכהן גדול[82]

היא עצמה אינה אוכלת בתרומה כדאמרן בפירקין דלעיל[83] וכן הבא על אחת מכל העריות

78 שופרון, הארכיון הלאומי, קטעים עבריים, מס' 24. דף זה נדפס כבר על ידי רות, מפירושי ריב"ן.

79 השווה רש"י, כאן: 'חוטרא לידה – עץ שתשען עליו לעת זקנתה ואם תמות יקברנה'.

80 נידה כז ע"א. דברים אלו מצויים גם לפנינו בסוגיה, אך הם חסרים בדפוס פיזארו ובכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים השלם (ב, עמ' תנט).

81 יבמות סב ע"ב.

82 קטעים אחדים מהפירוש לפרק זה מועתקים באנונימיות בפירוש רבנו יהודה אלמדארי (עמ' יח).

83 יבמות נג ע"ב, במשנה.

או פסולות פסל׳, וטעמ׳ לקמן בפירקין[84] כי תהיה לאיש זר,[85] כיון שנבעלה לפסול (לא) {לה} פסלה. והוא
הדין לממזרת ונתינה או לאחת מכל העריות הנישאות לכהן, אלא דלא בעי למיחשב כי רוכלא.
הכניסה לו עבדי מלוג כו׳ מה שהאשה [מכנ]סת לבעלה ושמה לו לקבלם באחריות כתובתה כמו
שכותבים ודין נדוניא דהנעלת ליה והוא [מוס]יף כנגדן וכותב סך הכל קיבל פל׳ עליו כך וכך קרי
צאן ברזל, קרן קיים שאינו פוחת ונפסד שאפיל׳ מתו כולן אחריותן עליו לשלם לה כשימות
או יגרשנה. ויש שמכנסת ממון הרבה ואינה כותבתן כולן בכתובתה ומשיירת לעצמה, והן
ניכסי מלוג, והבעל אוכל פירות והקרן קיים לה, ואם מתו או פיחתו פיחתו לה.[86] ולשון מלוג
כמו מולגין {את} הראש,[87] שמשיר השיער והראש קיים, כך זו אוכל׳ פירות והקרן קיים לה. **לא יאכלו**
לפי שהן שלה והיא חללה, ובגמ׳ {מפרש} טעמ׳. **הותירו** השביחו. **אע״פ שהוא חייב במזונ{ו}תן** דהא
מלאכתו קא עבדי, ומידי דהוה אשכירו ולקיטו דמזונותן עליו. **לא יאכלו בתרומה** הואיל
ואין הגוף קנוי לו. **בת ישר׳ שניסית לכהן** אפיל׳ עבדי מלוג שאינן שלו אוכלין הואיל והיא עצמה אוכלת, דהוי קיניינו שקנה קיניין, וילפינן בגמר׳ {ד}קיניינו שקנה קיניין אוכל. **לא**
יאכלו הואיל והיא מיפסלא מתרומה דבי נשה. <גמ׳> **שנשא אשה וקנה עבדים** או נשא או קנה
עבדים. **ת״ל וכהן כי יקנה נפש הוא יאכל בו. ומניין לאשה בת ישר׳ לכהן. שקנתה עבדים**

84 שם סח ע״א.
85 ויקרא כב, יב.
86 מתחילת הדיבור ועד כאן לקוחים הדברים מפירוש רש״י, ומכאן ואילך מבוססים הדברים על ספר הערוך, ה, ערך מלג, עמ׳ 149 (ואולי ריב״ן וספר הערוך העתיקו שניהם ממקור קדום, דוגמת פירוש ר׳ חננאל). וראה לעיל, ליד הערה 70.
87 ביצה לד ע״א. התיקון על פי פירוש רבנו יהודה אלמדארי.

מניכסי מלוג שלה או **עבדיו** של כהן שקנו עבדים. ועבדיו שקנו עבדים גרסי'.[88] ואם תאמ'[89]

מה שקנה עבד קנה רבו ולמאי איצטריך לרבוייהו, משכחת לה כגון שנתנו לו לעבד מנה על מנת שאין לרבו רשות בו. **וכהן כי יקנה נפש קיניין כספו** קיניין כספו קרא יתירא

הוא ודרשינן דלהכי אתא, והכי משמע וכהן כי יקנה קיניין כספו נפש שעבדו יקנה עבד הוא יאכל בו, ובמתני' נמי כהני דהני קיימי[90] עליה בלאו, מיהו קידושין תפסי ליה בהו

וקינייגו הוו. ומשני **האוכל** בתרומה **מאכיל** קינייגו כמו כן, ואלמנה הואיל ואינה אוכלת

אינה מאכלת. **ערל** כהן ערל שמתו אחיו מחמת מילה ולא מלוהו. **ומאכילין** כדתנן לקמן[91]

הערל וכל הטמא' לא {י}אכלו. **פומייהו כאיבלהו** כלומ' מחסרי תקנה נינהו אבל עומדין הן

להיתקן ולאכול, אבל זו שנעשת חללה אי איפשר לה בתקנתא. **והרי ממזר בת ישר' שניסית**

לכהן וילדה בת והבת ניסית לממזר וילדה בן ומתה והבן קיים הרי אם אמו אשת כהן אוכלת

בשבילו (לאחת) {לאחר} מיתת בעלה לפי שיש לה זרע מן הכהן כדתנן בסיפא דפירקין,[92] והוא אינו

אוכל דזר הוא. והוא הדין דאי כשר הוה ונולד מישר' כשר אינו אוכל ומאכיל את אם אמו,

והאי דנקט לאותובי ממזר משום דמתני' היא. **קיניין**[93] **קאמרינן** דלא מצינו קיניין כהן שאינו

אוכל ומאכיל, דהכי כת'[94] וכהן כי יקנה נפש וג' הוא יאכל בו, אבל ממזר לאו קיניין כהן הוא,

88 כך הגיה גם רש"י. וראה דקדוקי סופרים השלם (ג, עמ' ד).
89 הסופר עיטר את שתי המילים האחרונות.
90 הלשון משובשת. ואולי צ"ל: כהני נהי דקיימי.
91 יבמות ע ע"א, במשנה.
92 שם סט ע"ב, במשנה.
93 צריך להוסיף: אוכל.
94 ויקרא כב, יא.

<דף 7 ע"ב>

ולהכי מאכיל אע"פ שאינו אוכל. **מדאורייתא מיכל אכלי** דקיניינו שקנה קיניין אע"פ שאינו

אוכל.[95] **הילכך אתי לאפוקה** מתוך כך (תוציאנה) {יוציאנה} ולא משהי לה באיסורא. **שמא תאכיל** עבדי מלוג

שלה בתרומה לאחר מיתת בעלה, אבל בעבדי צאן ברזל ליכא למיגזר מידי, דתאכיל ואין בכך

כלום, דשל כהן הן, דהא אמרי' לקמן דאי אמ' בעל דמים אני נותן הדין עמו.[96] ועוד, יש לו בנים

אוכלין משום בנים אין לו בנים אוכלין כו' כדתני מתני'.[97] **אלא מעתה בת ישר' שניסית לכהן**

לא תאכיל עבדי מלוג בתרומה **גזירה שמא תאכילם** לאחר מיתת בעלה, אלמ' תנן במתני' בין

עבדי מלוג בין עבדי צאן ברזל יאכלו. **אלא א' רב אשי** היינו טעמ' דעבדי מלוג לא יאכלו משום

דבאלמנה בת כהן עסיקינן ששבה לתרומות אביה מתרומת בעלה, ואי אמרת יאכלו, אתייא

לאורויי, מעיקר' באלמנותי ראשון מקמי דאינסבי לי באיסורא לכהן גדול הוו **אכלי** עבדי דידי

בתרומה דבי נשה, וכי **אינסבי ליה** באיסורא הוו אכלי נמי בתרומה דגבראי משום קיניין שקנה

קיניין, וסברא **השתא** דמית גבראי הדרי **לי למילתא קמייתא** ואכלי עבדיי בתרומה דבי נשאי

ולא ידעא כו'. והני נמי או[98] גרושה כהנת היא אתייא לאורויי הכא.[99] **השתא שויתה לנפשה**

חללה דזרה גמורה היא דמאיסור כהונה הוא דהויא חללה כדאמרי' בקידושין,[100] הילכך עבדיה

לא מצו אכלי מחמתיה כלל. **אלמנה בת ישר'** לכהן דלא אתייא לאורויי, דלא מציא למימ' מעיקרא

95 צריך להוסיף: מאכיל.
96 ראה תוספות, ד"ה גזירה.
97 יבמות סז ע"א, בגמרא.
98 =אי.
99 צ"ל הכי.
100 קידושין עז ע"א.

אכלי בתרומה דבי נשאי. **מאי איכא למימ'** מאי טעמ' לא אכלי עבדי מלוג, הא לא גרעא מעבדו
שקנה עבדים. **לא פלוג** לא חילקו בין אלמנה לא[למנה]. והשתא לרב אשי, ממזרת ונתינה או
אחת מכל העריות שיש להן הווייה לכהן, עבדי מלוג יאכלו משום קיניין שקנה קיניין, דליכא
למימ' בהו אתיא לאורויי. ואליבא דרבינא דא' קיניין אוכל ומאכיל כו', אחת מכל העריות נמי לכהן
כיון שאין אוכלין אין מאכילין. **שום** ניכסי ברזל ששמה (לה) {לו} בכתובתה והיו בהן כלים ודבר
המסויים, כשיגרשנה[101] ובאת לגבות כתובתה **היא אומרת כליי אני נוטלת** בדמי חוב גביית
כתובתי. **דמים אני נותן** והכלים צריכין לי. <סו ע"ב> **הדין עמה** שפיר קא טענה וכליה ת{י}טול. **משום**
שבח בית אביה דאין הדבר מתקבל שיהא **שבח בית אביה** כלים שהביאה מבית אביה
ביד אחר, הילכך איהי שקלא להו בדמי כתובתה ומשום חינה.[102] תנן אילו הן עבדי צאן ברזל
כו', מדקתני **הואיל וחייב באחריותן יאכלו** ש"מ דידיה נינהו, וקשיא למאן דא' הדין עמה.
הואיל וחייב באחריותן קתני ולהפסידן הוא [ד]קאמ', דאם מתו מתו לו, אבל אי הוו בעין
לעולם יד אשה על העליונה ונוטל{ת} בכתובתה משום שבח בית אביה, ואי לאו דידיה נינהו.
משום שחייב באחריותן מי **אכלי בתרומה והתנן ישר' ששכר פרה מכהן** דכהן מאכיל
בהמתו בתרומה כדכת'[103] כי יקנה נפש, בהמה במשמע. וי{ר'} ששכרה מכהן שכירות לא

101 דברים אלו מובאים באור זרוע, ח"א, סי' תרנד, סעיף ג: 'בפירש"י ובפר"ח וכן רבינו יהודה בר נתן זצ"ל כולם פירשו גבי מכנסת שום לבעלה וכשגרשה היא אומרת כלי אני נוטלת וכו'' (ועל כך מוסיף ר' יצחק אור זרוע: 'ולאו דוקא נתגרשה, אלא הוא הדין מת נוטלת כליה, אלא משום דמסיק והוא אומר דמים אני נותן, דהיינו על כרחין בגרושה').

102 ראה רש"י כתובות פד ע"א: 'משום חינא – שימצאו האנשים חן בעיני הנשים ויהיו נשאות להן, שלא תדאגנה להפסיד כתובתן'. דברי ריב"ן הובאו באור זרוע, ח"א, סי' תרנד, סעיף א: 'פי' רבינו יהודה בר נתן זצ"ל דאין הדבר מתקבל שיהא כח בית אביה כלים שהביאה מבית אביה ביד אחר, הלכך איהי שקלה להו בדמי כתובתה ומשום חינא'.

103 ויקרא כב, יא.

קנייא ופרתו של כהן היא, ואם יש לו לישר' [תרומה] שנפלה מבית אבי אמו **יאכילנה** במקום
מזונות שהוא חייב ליתן משלו. **לא יאכילנה כרשיני תרומה** משום דשכירות לא קנייא וכל
היכא דאיתיה לבהמה דישר' היא, והא הכא דכהן חייב באחריותא, דשומר שכר חייב בגניב'
ואבידה, וקתני אין מאכילין כרש[יני] תרומה. ה"ג **באונסיה ובכחישה וביתרת דמיה מי מיחייב**[104]
שוכר פטור מן האונסין אם מתה א[ו] נשבית. **בכחישה** כחשה מחמת מלאכה, דלאו לאוקומה
בכילתה שאלה. **ביתרת דמיה** נתזלזלה מכמות שיכולין למוכרה בשעת שכירות. ואית
דגרסי בתור[105] דמיה, והיא היא. **מי מיחייב** אבל במתני' חייב בכל זה משום הכי יאכלו.
הא מתני' **לא דמיא אלא לסיפא** אבל **כהן ששם פרה מישר'** בדמים כששכרה הימנו התנה
עמו להחזירה לו בדמים הללו, שאם תכחיש או תיאנס או יוזלו פירות בעולם יתן הדמים.
יאכילנה כרשיני תרומה הואיל וקיבלה באחריותו, ואע"פ שהוא מחזירה בעיניה לבעלים
אם תעמוד בדמים הללו ונמצא שאין גופה שלו. וגבי עבדים נמי אע"ג דהדרי בעינייהו כיון
דלעיניין אונסא וזולא ברשותיה קיימי (אם אכלו) {יאכלו}. **בשילהי פירקין** גרס', בת[ק][9] **עיניני**,[106] **שבאו**

104 כך כתב גם רש"י. והשווה חידושי הרמב"ן, כאן: 'ה"ג בכולהו נוסחי נהי נמי דמחייב באונסיה בכחישה ובפחיתת דמים מי מחייב [...] אבל רש"י ז"ל גריס נהי נמי דמחייב בגניבה ואבדה באונסין ובכחישה ובפחיתת דמים מי מחייב'. וראה דקדוקי סופרים השלם, ג, עמ' י-יא, ושם בהערות.

105 המילים 'ואית דגרסי בתור' מודגשות בכתב היד. וראה דקדוקי סופרים השלם, שם.

106 אינני יודע מה פשרן של שתי המילים האחרונות, ואף אינני מבין מה פשר גרסתו של ריב"ן. בכל עדי הנוסח שבידינו: 'בשילהי פרקיה (או: פרקי; דפירקיה; פירקיה) דרב נחמן' (ראה דקדוקי סופרים השלם, ג, עמ' יא-יב); וכך גם בעירובין סה ע"ב: 'יתוב רבה ורב יוסף בשילהי פירקיה דרב ששת'; בבא מציעא סד ע"א: 'הוה יתיבנא בשילהי פרקי דרב'; ופירשו חכמים: 'בסוף פרקו של פלוני' (פרקים מן מבוא התלמוד לר' שמואל בן חופני גאון, מהדורת ש' אברמסון, ירושלים תש"ן, עמ' 168); 'בסוף הפרק ובאחריתו' (אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 144; וכן ספר הערוך, ח, ערך שלהי, עמ' 78). וכך פירש רש"י בשלוש הסוגיות (על 'פירקא' כשיעור ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 898-900).

בסוף הדרשא. לע"א[107] **שישבו בסוף שורות התלמידים. לאיש**[108] **סימא הבעל את עין של**

<דף 8 ע"א>[109]

אחד מהן יצא לחירות. אבל לא לאשה אם סימת עינו לא יצא לחירות, והוי כמזיק פרתו של בעל

ומשלמת לו מה שהזיקה משום דלאו דיד(י)ה נינהו. (ו)לא ימכור שאם (תגרשנה) {יגרשנה} **תטול כליה. מכרו**

שניהם או זה או זה. בתשובת רבי' ר' גרשם[110] **נמצא כמו כן מכרו שניהם זה בלא זה. לפרנסה**

אורחא דמילתא נקט, שאין אדם מוכר כלי תשמישו אלא למזונות. זה היה מעשה שהיא מכרה בלא דעתו ומתה. וא' רבן שמע' בן גמל' הבעל מוציא מיד הלקוחות דלא היתה מכירתה

מכירה, כ"ש.[111] **אע"ג דתניא כוותיה דר' אמי הואיל ואשכחן אחריתי כרב יהודה מסתבר**

ההיא דרב יהודה משום שבח בית אביה ואיכא חינה. פרסוה אמתנא לשם תכריכין. קנייה

מיתנא תכריכי המת באיסור הנאה הן כהקדש, דגמר שם שם מע(ג)לה ערופה.[112] **צאנאי.**[113] **והא'**

רבא זקיני א' רב נחמן הלכה כרב יהוד' דשלה הן, והיכי א' הכא קנייה מיתנא, הא לאו דידיה

107 אולי: לשון עניין אחר. ראשי תיבות אלו מצויים גם בפירוש קדום למסכת נזיר שמצאתי בגניזת אירופה (בולוניה, ארכיון המדינה 268 ו־443) ובשרידים נוספים מפירוש זה המובאים אצל ר' יעקב פיתוסי, ברית יעקב, ליוורנו תק"ס, דפים קטז ע"ג-קכב ע"ד (כגון: 'לע"א אמר לנו המורה' [דף קיח ע"א]). על פירוש זה ראה ש' עמנואל, "גניזת אירופה": בין תקווה למציאות', א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' עג-עז; על שימושו של המפרש בראשי התיבות 'לע"א' ראה שם, עמ' עו, ובהערות 26-27.

108 למקבילה לדברים שלהלן בכ"י פריז 314 ראה לעיל במבוא, עמ' 217.

109 שופרון, הארכיון הלאומי, קטעים עבריים, מס' 13. דף זה נדפס כבר על ידי רות, מפירושי ריב"ן.

110 ארבע המילים האחרונות נכתבו באותיות גדולות. הדברים מובאים באור זרוע, ח"א, סי' תרנד, סעיף א: 'וכתב רבינו יהודה בר' נתן זצ"ל שכך נמצא בתשובות רבינו גרשום זצ"ל דמכרו שניהם זה בלא זה'.

111 כך שמעתי.

112 ראה סנהדרין מז ע"ב.

113 לפנינו: נאנאי. הפירוש למילה זו לא מובא כאן.

הוא ואין אדם מקדיש דבר שאינו שלו. **א׳ ליה רב כהנא מי לא מודי רב יהוד׳ במחוסר**[114] **גוביינא**

אע״ג דהדין {עמה}[115] מודה רב יהודה דכיון דמיחסרי גובייא הנך כלים, כל כמה דלא גבית׳נהו לאו ברשותה

קיימי אלא שיעבודא בעלמא אית לה עילווייהו, דהא אי נאנסו אי אבדו הוא חייב באחריותן,

וכיון דברשות יתמי נינהו, אתי הקדש דאקדשונהו יתמי ומפקע לשיעבודיה, ויהיב דמיה.

ורבא לטעמיה כו׳. הקדש דווקא קדושת הגוף כי האי גוונא, אבל קדושת דמים לא, כדתנן[116] מוסיף

עוד דינר ופודהו. **חמץ** נוכרי שהלווה ישר׳ על חמיצו, אחר הפסח אסור בהנאה, דאתי איסור

חמץ ומפקע ליה לשיעבודיה דגוי והוי חמיצו של ישר׳ שעבר עליו הפסח ואסור בהנאה.

והא דתנן בכל שעה[117] מותר בהנאה, מוקי לה התם בשהרהינו אצלו, שנתנו ישר׳ בביתו

של גוי {דההוא לא}[118] מיחסר גובייא. <סז ע״א> **ושיחרור** ישר׳ ששיעבד עבדו לבעל חוב ושיחררו, הרי הוא בן

חורין וחוזר בעל חוב וגובה מ״ז[119] ממקום אחר. **ואחד נותנת דמים** משלה **ונוטלת** דמה שהותירו הותירו לו. <משנה> **בת ישר׳ שניסית לכהן** ויש לו לאותו כהן בנים מאשה אחרת **ומת**

והניחה לזו **מעוברת לא יאכלו** אפיל׳ עבדי צאן ברזל שלו שהן ברשות היתומין **בתרומה מפני חלקו של עובר** לפי שעובר זה אע״פ שלא בא לאויר העולם יש לו חלק באותן עבדים,

ועבדיו אין אוכלין בתרומה לפי שזר הוא במעי זרה, שהרי אמו אינה אוכלת עד שיוולד הוא מאכיל את אמו, והואיל והוא זר וחלק עבדיו לא הוברר, לא יאכל אחד מהן בתרומה,

דאכל חד איכא למימ׳ האי דידיה הוא. והכי אמרי׳ בגמר׳. ולמאן דפריש בגמר׳ דטעמ׳ דר׳ יוסי

114 לפנינו: דמחוסר. וראה דקדוקי סופרים השלם (ג, עמ׳ טו).
115 כך ברש״י.
116 ערכין כג ע״ב, במשנה.
117 פסחים ל ע״ב, במשנה, ובבלי שם לא ע״א.
118 כך ברש״י.
119 מילה זו סומנה כנראה למחיקה בידי הסופר. ברש״י: ׳והמלוה גובה מלוה ממקום אחר׳; ובכ״י פריז 314, דף 32א: ׳וגובה מן הלוה ממקום אחר׳.

משום ילוד מאכיל איכא לאוקומה אפיל' כשהיו לו לכהן בנים ממנה והניחה מעוברת, ונהי דעבדי מלוג שלה אוכלין בשבילה, שהרי היא אוכלת משום בנים שיש לה, אבל עבדי

צאן ברזל של יתומין אין אוכלין מפני שיש חלק לעובר בהן. ואע"ג שהוא במעי אוכלת בתרומה דחשיבא ככהנת אינו מאכיל, לפי שאינו ילוד, דכהן ילוד מאכיל עבדיו ולא כהן

שאינו ילוד. ה"ג **שהעובר**[120] **פוסל ואינו מאכיל** אם בת כהן {נישאת}[121] לישר' (היא) ומת והניחה מעוברת

ואין לה בן אחר פוסלה מלשוב לבית אביה בנעוריה. **ואינו מאכיל** עבדי בת ישר' שניסית

לכהן מפני חלקו כדפרישנא. ואמו נמי אינו מאכיל אם אין לה בנים אחרים מן אותו כהן, דשאינו

ילוד אינו מאכיל. **אחר שהעדת כו' אף בת כהן לכהן ומת והניחה מעוברת** אין העבדים אוכלין בתרומה **מפני חלקו של עובר** שהרי עבדיו הן ואינן אוכלין אלא בשבילו, והוא אין בו כח להאכיל מפני שאינו ילוד. <גמ'> והשתא לא ידעינן אי הנך רבנן לפלוגי עליה דר' יוסי

אתי, דר' יוסי לא א' אלא בבת ישר' לכהן ומשום **עובר במעי זרה זר הוא** אבל בבת כהן לכהן

לא, ואתו רבנן למימ' אף בבת כהן לכהן משום דשאינו ילוד אינו מאכיל, **או דילמא** לפרושי

למילתיה אתו. **לעובר במעי כהנת** בת כהן לכהן והניחה מעוברת, דאי אמרת משום זרות

ליכא ואי משום שאינו ילוד איכא. **מיתיבי אמרו לו כו'** ממתני' ליכא לאותוביה, דאימר רבנן

לפרושי למילתיה דר' יוסי אתו. **היינו דקאמ' זו שמעתי** דלא יאכלו משום דעובר במעי זרה

<דף 8 ע"ב>

זר הוא. **וזו לא שמעתי** אלא אוכלין, דהא במעי כהנת הוא ואינו זר. **היא היא**[122] חד טעמא לתרוייהו

דאינן אוכלין משום דאינו ילוד. **זו דברי ר' יוסי** דקסבר עובר קנה וחייש לחלקו של עובר. **יש לו**

120 כך גם לפנינו, אך בכתבי יד רבים: 'העובר', או 'והעובר' (ראה דקדוקי סופרים השלם, ג, עמ' יז); וכנראה שריב"ן בא להוציא מגרסה זו.

121 כך ברש"י.

122 כך גם במקצת כתבי היד, ראה דקדוקי סופרים השלם (ג, עמ' יט). לפנינו: איהי היא.

בנים אחרים לבד עובר זה **אוכלין** העבדים משום בנים, דעובר לית ליה זכייה. **משום אחין**
אחי האב הראוין לירש. **בשביל**[123] **משפחה** שאין לך אדם בישר' שלא יהו לו יורשים {ו}כל זמן
שלא נולד העובר זוכה הקרוב לירושה בהן ואוכלין בגינו. **זו דברי ר' יוסי** מכלל דלא סבירא ליה
לשמואל דעובר אית ליה זכייה. **בגדתאה** בעל אגדה, ל"א שם מקום.[124] **בי עשרה** כדי לפרסם הדבר.
אלא זו וסבירא ליה מאי קמ"ל בהא דקאמ' זו דברי ר' יוסי אבל חכמים אומ' כו', לימא הלכה כר' יוסי.
ומשני הקמ"ל **דפליגי רבנן עליה. מפי שמעיה ואבטליון** לא ששמע מפיהם, שהרי לא ראה
אותם מעולם, ששמעיה ואבטליון מתנאים הראשונים היו שנחלקו בסמיכה,[125] ור' יוסי תלמידו
של ר' עקיב'[126] למטה מהם הרבה, אלא משמם היה מעיד. **והודו לו** אלמא דלא פליגי עליה. **מי**
קתני וקיבלו דמשמע דקבעו הלכה כמותו. **הניח בנים** הכהן ולא הניחה מעוברת. **אילו ואילו**
עבדי מלוג ועבדי צאן ברזל. **אוכלין** עבדי מלוג אוכלין בשבילה שהיא אוכלת ועבדי צאן ברזל אוכלין משום בנים. **הניחה מעוברת** ולא הניח בנים והיא בת ישר' **אילו ואילו אין אוכלין** שהעובר אינו מאכיל את אמו ולא את עבדיו עד שיהא ילוד, אמו משום דכת'[127]
ויליד ביתו הם יאכלו בלחמו. וקרינן יאכילו, בנידה.[128] עבדיו אי משום עובר במעי זרה זר
הוא אי משום שאינו ילוד אינו מאכיל. **הניח בנים** ממנה **והניחה** נמי **מעוברת עבדי מלוג**
שהן של{ה} **אוכלין** כמוה, שאין לעובר חלק בהן. **הבת מאכלת** לקמן מפרש לה. ה"ג **זכרים**[129] **יאכלו**

123 כך גם במקצת כתבי היד, ראה דקדוקי סופרים השלם (שם). לפנינו: משום.
124 שני הפירושים לקוחים מפירוש רש"י.
125 משנה חגיגה ב, ב.
126 ראה יבמות סב ע"ב.
127 ויקרא כב, יא.
128 נידה מד ע"א.
129 ראה רש"י: 'כולן זכרים – ל"ג כולן אלא ה"ג זכרים יאכלו כולן'.

כולם נקיבות לא יאכלו שמא ימצא כו' אם יש שם זכרים והיא מעוברת יאכ(י)לו עבדי צאן ברזל, דאין חוששין למיעוט שמא יהא עובר זכר, דהיינו מיעוט, שכל היולדות יולדות מחצה זכרים ומחצה נקיבות, ויש שמפילות, סמוך מיעוטא דמפילות למחצה נקיבות, הוו להו זכרים הראוין לירש מיעוטא, ואין חוששין למיעוט אלא ארובה סמכינן והיא נקיבה ואין לה חלק, דאין לבת במקום זכרים כלום. ואם **כולן נקיבות** שאין זכר ביניהו (ו)לא יאכלו **שמא ימצא עובר זכר כו'**. וקא מתמה' **מאי אירייא שמא ימצא עובר**

זכר, תיפוק לי דאי נמי הוי נקיבה **פסלא**, דכיון דכל אותן שלפנינו נקיבות הן יש לעובר

חלק בהן ואפיל' היא נקיבה. **חדא ועוד דקאמ'**[130] **חדא** ונהי ההוא ועוד לא איצטריך מידי

דכיון דסבירא ליה אין חוששין למיעוט ליכא לפרושי ליה הכי ועוד קאמ' דלא איפשר בתקנתא דשמא ימצא עובר זכר כו' דהא למיעוט לא חיישינן ובתקנתא הוה איפשר כדלקמן <סז ע"ב> **אין חוששין למיעוט** שמא יהא זכר ויהא לו חלק בהן, דבתר רובא אזלינן ורוב

וולדות או נקיבות או נפלים כדפרישי' לעיל. **דעבדינן להו תקנתא** דבוררין לו שאר נכסים לחלקו כדמי העבדים ונמצאו עבדים כולן מגיעין לחלק הנולדים. אבל היכא דכולן נקיבות לא מצינן למיעבד תקנתא שמא יהא עובר זכר והכל שלו. **יתומים** קטנים **שבאו לחלוק מעמידין להן אפיטרופוס** לכל אחד ואחד **ובורר** אפיטרופוס לחלקו חלק **יפה. הגדילו** היתומין **יכולין לימחות** ומהניא חלוקה לפירי דעד מחאה. **הגדילו אין יכולין**

לימחות. והשתא אליבא דרב נחמן דידיה איפשר בתקנתא, דהא אין יכולין לימחות, הילכך זכרים יאכלו ולא חיישינן לחלקו של עובר מאחר שבירורו חלקו. **לימא דרב נחמן תנא**{י} **הוא** מדקא' ר' שמע' זכרים יאכלו משום תקנתא דרב נחמן, מכלל דר' ישמע' כר' יוסי דא' הבן אינו מאכיל אפיל' בתקנתא קא', אלמא לית ליה דרב נחמן ואינו

רשאי לחלוק עד שיגדלו. **לא דכולי עלמא אית להו דרב נחמן** ואי עביד להו תקנתא הכי נמי אפילו לר' ישמע' אכלי, והכא בשלא עבוד תקנתא פליגי, וקאמ' ר' שמע' יאכלו

דלא חייש למיעוט, ותנא קמא חייש למיעוט. **הבת מאכלת** קס"ד דהכי קאמ' אם יש כאן[131]

- - - -

130 צ"ל: קאמר. הדברים שלהלן עמומים מעט, ואולי נשמט משהו בהעתקה.

131 ההמשך ברש"י: 'בת ולא בן מאכיל עבדים אבל אם זכרים הם לא יאכלו העבדים'.

<דף 9 ע"א>[132]
<קטו ע"א> בדדמי.[133] **ותסברה** דמשום דאמרן נשי [טב]ע [ה]שיא ר' את נשותיהן
[ו]הא[134] **[מים]**
שאין להם סוף נינהו דבים הוה ההוא מעשה, וים מים שאין להם סוף [ ]
ביותר ושמא טבעו בצד זה ויצאו בצד אחר ואמרינ' בפירק' בתרא[135] מים שאין
להם סוף אשתו אסורה. **אלא היכי דמי** הכא כגון **דאמרן אסוקי** להו **קמן** <קטו ע"ב>
(וחזינ')[136]
וחזינינהו לאלתר דלא תימ' אחריני מעלמא הוא דדמי להאי, וקאמרן נמי **סימני**
שומא היה לו במקום פלוני, דאי לאו סימני חיישינ' דילמ' אחריני נינהו, שהמים
משנין צורת פנים ואינן ניכרין כל כך, ולכך השיא ר' את נשותיה'. אבל במלחמה
לא איפשיט לן אכתי אי עד נאמן לומ' מת במלחמה אע"ג דלא קאמ' סימני' ואע"ג דלא
קאמ' אסיקנה קמאי וחמיתיה דמית דמסתמא לא משקר או דילמ' לא. מים שיש להם
סוף מפרש בפירק' דלקמן[137] כל שעומד ורואה מארבע רוחותיו. **דאיפקיד שומשמי**
בעדים הפקיד אצלו, דליכא למימ' דאי בעי אמ' לא היו דבר' מעולם כי אמ' נמי שקל'
שקלתנהו מהימן. **שקלתנהו** כבר החזרתים לך. **אמ' ליה**[138] מפקיד **והא כן וכן הויין**
כך וכך סאין היו שם. **ובחביתא רמיין** עדיין הן אצלך בחבית, צא (ובדון בה)
ובדוק בה ותמצא כחשבוני. ואע"ג דהאי מפקיד מוציא מחבירו הוא, אלימא (טענ')[139]
טענתיה משום סימנין, ורואין טענת שניהם כאילו טוענין על מנה שנמצא בשוק
זה אומ' שלי וזה אומ' שלי. **אמ' ליה** מפקיד **דידך שקלתינהו והני אחריני נינהו** ושלי
הן.
היינו שני תל' חכמ' דתניא לעיל השיא ר' את נשותיהן. ותריצנן דאמרן סימני ולא
אמרי' אחריני נינהו וסימנין הכי איתרמו. גבי שומשמי נמי אמרי' הני קמאי נינהו,

132 וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4793 (Hebr. Fragm. B 45), דף 1. הדף שלם כמעט לגמרי; בצד שמאל חסר מעט מאוד בחלק מהשורות. חלק מהדיו דבק בקרש הכריכה, וניתן לקרוא אותו באמצעות ראי. ההעתקה שלהלן מבוססת הן על הדיו שנותר בקלף והן על הדיו שדבק בכריכה. קטעים אחדים מהפירוש שבדף זה מועתקים באנונימיות בפירוש רבנו יהודה אלמדארי (עמ' כט).

133 יש להשלים על פי פירוש רש"י: 'מים כמלחמה – דאיכא למימר בדדמי'.

134 כך גרסת מקצת הראשונים; ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רפג). מילה זו חסרה בנדפס.

135 יבמות קכא ע"א.

136 כנראה מילוי שורה.

137 יבמות קכא ע"א.

138 כך הגרסה בחלק מכתבי היד של התלמוד; ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רפד). שתי מילים אלו חסרות בנדפס.

139 כנראה מילוי שורה.

שומשמי גופייהו מאי סימנא אית בהו איתרמויי איתרמו[140] **שמא מידת** {**החבית**}[141] **היה יודע.**

מר קשישא תרי בנים הוו ליה ושמייהו מר, אחד גדול ואחד קטן,[142] מיקרי מר קשיש[א] קטן מר ינקא. **ומי חיישינן שמא פינן** מפקיד ונטלן היכן דסימני קמא איתיה קמן. **וכתוב עליו הקוף** אות אחת לסימן נכתבה עליו לומ' מה שבתוכו **קרבן** מעות הקדש ומועלין בהן. **דימוע** חולין ותרומה שנתערבו ואם אכל כזית לוק[ה] משום זרות עד שיאכל בכדי אכילת פרס. **תיו תרומה** ולוקה עד כזית. **שבשע**[ת] **הסכנה** היו מתייראים להוליך תרומה לכהן כותבין ת' על הכלי לומ' מה שבתוכ[ו] תרומה, ועכשיו אין חוששין לשמא פינן. ודוקא תרומה בשעת הסכנה, אבל הנך כולהו נעשין בצינעא בבית וכל שעה עושין בהן להיות בדילים מהם עד שיפנה אותם היום או למחר. **הרי אילו חולין** דאזלינן בתר רובא ופינה, אלמא בסיפא חיישינן שמא פינן ולא מצית למיפרך מרישא. **אלא דכולי עלמ' כו' אם איתא דפנינהו** מיגרר והוה גריר לה לאות שעל הכלי. **לפנחייא שבקיה** להצלת פירות שבתוכה הניח בו אות זו ולא גיררה כדי שיבדלו בני אדם מהם. **פנחיי**[א] לשון שימור כאדם שתולה ממונו באדם חשוב כד[י שלא י]גזלו[הו הימנו], ודומ[ה] לו בהגוזל עצים[143] הלוקח שדה [בשם] ריש גלות[א כו'] ופנ[חיא] בעלמא [קבעינן. **מי**] **חיישי' לתרי יצחק** היכא דלא הוחזקו תרי יצחק [בן שמעון בעיר אחת].[144]

אביי אמ' חיישי' דכל כמה דלא בדקנין אי איכא תרי יצחק קמן [ ][145] הוחזקו הוא וחיישינ' דילמ' יצחק אחרינ' הוא דשכיב ולא בעלה. [**רבא אמר לא**] **חיישינ'** הואיל ולא הוחזקו, אבל היכא דהוחזקו מודי כדאמרי' [לקמן.[146] **דאישתכח בנהרדעא**]

והאשה תובעתו. **בציד קלוניא**[147] **שם עיר. ארודנילאי נהרדעא שם אדם**

140 כך הגרסה בחלק מכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רפה). בדפוס: אימר חושבנא איתרמי.

141 כך בפירוש רבנו יהודה אלמדארי, כאן (עמ' כט).

142 כנראה צריך להוסיף: גדול. והשווה רש"י כתובות פט ע"ב: 'מר קשישא ומר ינוקא – שני בנים היו לרב חסדא ושם שניהם שוין, אלא שהגדול קורין לו מר קשישא ולצעיר קורין לו מר ינוקא'; תוספות בבא בתרא ז ע"ב ד"ה מר ינוקא.

143 בבא קמא קב ע"ב-קג ע"א.

144 כך בפירוש רבנו יהודה אלמדארי, כאן (עמ' כט).

145 בפירוש רבנו יהודה אלמדארי: 'תרי יצחק מקורטבא לאספמיא'.

146 ראה בפירוש להלן קטז ע"א ד"ה הכא חיישנא.

147 לפנינו: בצד קלוניא. וראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רפז).

<דף 9 ע״ב>[148]

[נ]הרדעא.[149] **תיבדק נהרדעא** דכמו[150] דבמקום שהשיירות מצויות אישתכח חיי[שינן] לאדורנילאי אחרינא כל כמה דלא מיבדקא נהרדעא. והא דאמ׳ רבה בשנים או[חזין][151] דאפילו במקום שהשיירות מצויין אי הוחזקו אין ואי לא לא, לא פליגא (~~אדבייי~~) אדאביי, דאביי נמי כל כמה דלא מיבדקא הוחזקו קרי ליה. כ״ש. ודעת ר׳ מגמ[גם] לומ׳ דאביי לית ליה הך דרבה רביה.[152] **אי איתה דחיישינ׳ יבדק כל העולם מיבעי לי**[ה]

שמא אדורנילאי אחר היה בנהרדעא והלך לו. **אלא משום כבודו** להודיע [ ] דדבר הצורך שאל וצריך לבדוק נהרדעא כולה. ומיהו אין צריך כדרבא, אלא שלא לביישו נתכוון ולא רצה לומ׳ דבר שלא לצורך שאל. **חבֵי בר נאנאי ונאנאי ב**[ר] **חבי** כלומ׳ דכת׳ בהו הכי ואיכ׳ דכת׳ בהו הכי. **ואגבי בהו רבא** כשהיה מוציא ד״חבי בר נאנאי או נאנאי בר חבי אותו שטר על אחרים שאין שמו בו. אבל זה על זה ששמן כמותו לא היה מוציא, דשמא לאחר שהחזירן מלוה חוזר לווה וגובה בו. וכן אחר אינו מוציא עליו, שיכול לדחותו אצל חבירו ששמו כמותו. אבל הוא מוציא על אחרים אע״פ שיש לחוש שמא מחבי בר נאנאי אחר נפל, דשכיח טובא במחוזא. וכיון דלעיניין ממונא אע״ג דהוחזקו לא חיישי׳, לעיניין איסורא כי לא הוחזקו מיהא לא חיישי׳. **ואביי** לעול׳ חיישי׳ אבל הכא <קטז ע״א> **למאי ניחוש אי**

לנפילה דדילמ׳ נפל מחבי בר נאנאי אחרינא **מיזהר זהיר ביה** כל איניש ואיניש **בשטריה. לא מפקיד גביה** שלא יגבה בו כל צורכו. **דילמ׳ מסר ליה** זה נתן את שטרו לזה ששמו כשמו ולא קנה מידו בקניין, ושמא יחזור בו הנותן ויטלנו ויגבה בו פעם אחרת לאחר שגבה בו המקבל ונמצא טורף ממון שלא כדין. להכי ליכא למיחש **דאותיות** כגון שטר **ניקנין במסירה** בלא קיניין ואין יכול לחזור בו. **מחגרא** חיגר. **גבן הוה** בנהרדעא, וגיטא איכתיב בסורא. **הכא לא חיישי׳** לתרי ענן דהא איבדקא כולה נהרדעא, ולהאי ענן ליכא למיחש דהא אמרינן **דהא אמרי סהדי כו׳** לד״רך בעלה של אשה זו התובעתו (~~מאי כתוב~~) האי כתבו ושלה הוא ותינשא.[153] ואביי לא חייש לדילמ׳ אזל ליה לעלמא ובדיקה קא מצריך באותו

148 החלק הימני התחתון של העמוד חתוך מעט וחסרה אות או שתיים בשורות התחתונות. החלק השמאלי העליון מכוסה מעט על ידי המדבקה המחברת את שני הדפים.

149 אולי צ״ל: מנהרדעא.

150 אפשר שמילה זו מיותרת.

151 בבא מציעא יח ע״א.

152 דברים אלו אינם מצויים בפירוש רש״י שלפנינו.

153 משפט זה משובש. בפירוש רבנו יהודה אלמדארי: ׳ליכא למיחש דהא אמרי סהדי לפ[נ]י[נו] שבעלה של זו האשה התובעת ודאי כתבו ושלה הוא ותנשא׳.

מקום והא איבדק. **הכא חיישנא** לגבי איסורא הואיל והוחזק איש אחד בעירו בשמו, ואע"ג דאמרי סהדי דהוה בנהרדעא בההוא יומא, דאימר **בגמלא פרחא אזל** בסורא, מין גמל הולך כעוף הפורח. **בקפיצה** על ידי (שבר) {שם} קפצה לו הארץ. **מילי מסר** דברי הגט מסר בנהרדעא לסופרים והם כתבו בסורא, ואחר מקום כתיבת הגט כתבו הכי בסורא מתא אנא ענן כו'. **שילֵי והֵיני** מקומות. ה"ג **מאי הוו עלייהו דשומשמי**[154]{מי} חיישינן שמא פינן מפקיד והני אחריני נינהו. **אמרת הכי** בשעת (כעסו) {כעסן} ואם כן אין לך אשה נאמנת לומ' מת בעלי. **באומרת לבעלה** רגילה

[ל]ומ' לו גירשתני, דהא וודאי סנייא ליה. **נאמנת** ואע"ג דאין גט בידה. **לא היו**

[ד]**ברים מעולם** לפיכך הוחזקה דסניא ליה, וכי אמרה מת בעלי אינה נאמנת.

[מ]**אי טעמא דקטטה** דתנן במתני' כי אמרה מת בעלי לא מהימנא. **דמשקרא**

[מ]רוב שנאה מתכוונת לאסור עצמה עליו. **דאמרה בדדמי** כל מקום סכנה

[ש]ראתהו אינה נותנת דעתה לומ' שמא לא מת ולא אינשא, דהואיל וסנייא

[לי]ה לא דייקא כולי האי. <קטז ע"ב> ה"ג **איכא בינייהו וארגיל הוא קטטה**[155] דלשיקרא ליכא

[ל]מיחש הואיל וברצונה אין לו קטטה עימה, אבל משום דאמרה בדדמי איכא

[למ]יחש. **עד אחד בקטטה** קטטה בינו לבינה והלך למדינת הים ובא עד אחד[156]

- - - -

<דף 10 ע"א>[157]

<קיח ע"א> **ומת**[158] **בני ואחרכך מת בעלי** דלא מפקא נפשה מחזקה קמייתא שעדיין היא צריכה ליבם. **נאמנת** ומותרת להתייבם, דהפה שאסר הוא הפה שהתיר. **בעלי ואחרכך בני אינה נאמנת** להינשא לשוק בלא חליצה, דכי הימנו רבנן לאשה אבעלה הימנוה, דדייקא ומינסבא, אבל לאפוקי נפשה מיבם לא הימנוה, דזימנין דסניא ליה. **וחוששין לדבריה** דמפקא נפשה מחזקה ואם יבא יבם לייבומה לא שבקינן ליה **וחולצת ולא מתייבמת. לדבריה הוא דלא חיישינן**[159] דהא לא איצטריך ליה למיתני חוששין לדבריה, דליתני

154 כך הגיה גם רש"י. וראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רצג).

155 אינני יודע איזו גרסה בא ריב"ן לשלול. לחילופי הנוסח בכתבי היד ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' רצה).

156 ההמשך ברש"י: 'ואמר מת מי מהימן אי לא'.

157 וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4793 (Hebr. Fragm. B 45), דף 2.

158 ניתן להשלים את החסר על פי פירוש רש"י, כאן: 'ניתן לי בן – אשה שהלכה עם בעלה למדינת הים וכשיצתה מכאן לא היה לה בן ועומדת בחזקת ייבום ובאת ואמרה ניתן לי בן במדינת הים ומת בני [...]'.

159 דומה שצ"ל: הוא דחוששין.

אינה נאמנת וחולצת ולא מתייבמת, אלא למעוטי דברי צרה תנא ליה, דלדבריה משמע מיעוט, דאין חוששת לדברי צרה שאמרה מת בעלי ותאכל זו בתרומה כר' טרפון. <קיח ע"ב> **מניח כתובה** במקום שכותבין כתובה מן האירוסין עסיקינן.

<משנה> **מידי עבירה** מידי גזל כתובה. <גמ'> **קידש קתני** במתני' דר' טרפ[ון] פליג ואמ' דמניח כתובה ביניהן ומסתלק, אבל בבעל דקנאה באיסור, דרב מנגי[ד] א[מ]אן דמקדש בביאה,[160] בההיא לא פליג ר' טרפון אלא קנסינן ליה למיתב כתובה לכל חדא וחדא. **גזל קתני** דפליג ר' עקיב' ואמ' לא זו [הדרך מו]**ציאתו** [מידי עבירה][161] **כו'** משום דעבד איסורא אבל בלוקח לא קתני דפליג [מ]ניח מקח ביניהן ומסתלק כיון דלאו באיסורא אתא לידיה. **ליתני** [קידש ולקח] **בפלוגתא** דר' עקי' ור' טרפון ואליבא דר' אליע' לא נחלקו בקידש. [**מאי קיד**]**ש קידש בביאה תנא קידש להודיעך כוחו דר' עקיב' דאע"ג דאי**[סורא דרבנן] **עבד קניס כו'**. כלומ' ואיצטריך למיתני פלוגתייהו בבעל וגזל דא[ת]נא בעל הוה אמינ' הכא הוא דקא' ר' עקי' עד שישלם גזילה לכל א[חד ואחד], דאיסור' דאוריית' עבד קנסינן ליה, אבל בעל דאיסורא דרבנן עבד [כרב דמנ]גיד אמאן דמקדש בביאה אימא דמודי, תנא בעל להודיעך כ[חו דר' עקי]ב[']ן דאפי' באיסורא דרבנן קניס. ואי תני בעל הוה אמינ' בהא קא' ר' [טרפון אבל] בהך אימא מודי ליה לר' עקיב', צריכא.

<משנה> **ואחר כך מת בני נאמנת** [דלא מ]פקה[162] נפשה מחזקה קמייתא ומעיקרא כשהלכה

לא היתה זקוקה ליבם כמו עכשיו. **אינה נאמנת** להתייבם כיון דקא מפקא נפשה מחזקה קמייתא, ואעפ"כ **חוששין לדבריה וחולצת.**[163] **ניתן לי יבם** כשהלכה לא היה לה יבם ועכשיו אומרת שחמיה היה לו בן במדינת הים ויבמה כשמת בעלה ואחרכך מת היבם, או מת **יבמי ואחרכך בעלי נאמנת** דבחזקת שאינה זקוקה הלכה והשתא נמי אינה זקוקה. אבל **הלכה היא ובעלה ויבמ' למדינת הים** שהיתה בחזקת שתיזקק לייבום בא[164] אמרה מת יבמי. **אינה נאמנת שאין האשה נאמנת**

160 יבמות נב ע"א.

161 ספק אם מילים אלו נפגמו בכתב היד, או שהקלף היה פגום מלכתחילה והסופר לא כתב כאן דבר.

162 ההשלמה על פי פירוש רבנו יהודה אלמדארי, כאן (עמ' ל).

163 בפירוש רבנו יהודה אלמדארי נוסף, ואולי נשמט כאן מחמת הדומות: 'ניתן לי בן כשהלכה לא היה לה בן ובחזקת עתידה ליבום. ואחר כך מת בעלי נאמנת ומותרת להתיבם דהא בחזקת יבום הלכה. מת בעלי ואחר כך מת בני אין נאמנת ואסורה לשוק. וחוששין לדבריה דמפקא נפשה מחזקא קמיתא וחולצת ולא מתיבמת'.

164 בפירוש רבנו יהודה אלמדארי: כי.

כו'. דלא מיבעיא אמיתת בנה דלא מהימנא, דרבנן לא הימנוה אלא אמיתת בעלה, אלא אפי' אמיתת יבמה נמי דדמי לבעלה לא מהימנא, שאין האשה נאמנת לומ' מת יבמי כו'. <גמ'> **המזכה גט לאשתו** אומ' לחבירו זכה בגט זה {(בשביל)} (ל)אשתי, וכגון שמת
הוא קודם שהגיע הגט לידה או נאבד ולא הגיע לידה. במקום יבם שיש לו אח ונתכוון לפוטרה הימנו, דשלא במקום יבם פשיט' לן דלא מיגרשא עד שיגיע גט לידה, דאין האיש עושה שליח לקבלה לפי שחוב הוא לה ואין חבין לאדם אלא בפניו, אבל הכא מי אמרינ' זכות הוא לה כיון דזימנין דסניא ליה ליבם. תניתה[165]
<דף 10 ע"ב>[166]
וחוששין לדבריה וחולצת ולא מתייבמת מאי טע' לאו משום דאיכ' למימ' דסנייא ליה ליבם ואיכ' למימ' דרחמא ליה ואזלינן לחומרא, הכא נמי אזלינן לחומרא ותחלוץ ליבם. **במקום קטטה** שהיה לה קטטה עם בעלה. **ניחא דגופא** תשמיש עדיף לה וחוב הוא לה ואינה מגורשת. **טן גוף בלש' פרס.**[167] **דו שנים כמו כדו בד קיימת קמי מרך.**[168] **שומשמנא** גוץ כנמלה. **כורסייה בי חרתא רמו לה** נותנין לה כסא של בנות חורין כיון שיש עליה שם נישואין כל שהו. **נפסא**[169] אומנותו מאוסה, מנפץ צמר. **תִּיקַרְיֵיא**[170] **בסיפי בבא ותיתיב** נקראת לישב עם חברותיה על סף השער משום כבוד נישואיה. אי סיפ' דכתבה[171] **תתַלְיֵה בסיפי בבא** תולה עצמה על סף השער ויושבת עם האחרות. **דקולסא** שמץ פסול משפחה. **לא בעיא טלופה לקידרא** אינה צריכה לבקש אף עדשים לקדירתה,

165 כך גם בחלק מכתבי היד של התלמוד, ולפנינו: תנינא. ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' שכג).

166 חלק מהדיו דבק בקרש הכריכה, וניתן לקרוא אותו באמצעות ראי. ההעתקה שלהלן מבוססת הן על הדיו שנותר בקלף והן על הדיו שדבק בכריכה.

167 בפירוש רבנו יהודה אלמדארי (עמ' ל) נשמטה המילה 'פרס'. השווה תשובת רב שרירא ורב האי, תשובות הגאונים הרכבי, סי' לג (=אוצר הגאונים, יבמות, סי' תקע): 'טן דו בלשון פרסי שני בני אדם'. והשווה את פירושו של הגאון שם להמשך הסוגיה עם פירושו של ריב"ן כאן. (על ייחוסה של תשובה זו לרב שרירא ורב האי ראה צ' גרונר, 'לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות [דרג'] בתשובות הגאונים הרכבי', עלי ספר, ב [תשל"ו], עמ' 7–8. על האפשרות שמקור המילה בפרסית ראה סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 508, ערך טן דו.)

168 ברכות ו ע"ב.

169 כגרסת חלק מכתבי היד; ולפנינו: דנפצא. ראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' שכה).

170 הניקוד מטושטש.

171 אולי צ"ל: אית ספרים דכתוב בהם. וראה דקדוקי סופרים השלם (ד, עמ' שכה), שבחלק מכתבי היד הגרסה היא: תיתי ליה. על שימושו של ריב"ן בלשון 'ואית ספרים דכתיב בהו' (או: 'ואית ספרים דלא כתיב בהו') ראה אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 33.

שבעלה ממלא כל חסרונה משום דכי ניחא לה בבעל [ ].[172] **הדרן עלך שלום בינ[ו] לבינה**

<קיט ע"א> **לא תינשא** לשוק דשמא לא נתעברה צרתה והרי זו זקוקה ליבם, ולא תתייבם,

ואע"ג דבחזקת זקוקה ליבם היתה כשהלכה צרתה, חיישי' שמא ילדה צרתה הואיל וליתה קמן, דכי אמרינ' אוקמה אחזקה היכא דליכא צרה, כגון ניתן לי בן במדינת הים ומת בני ואחרכן מת בעלי דאיתא קמן וקא חזינן דאין לה בן. **היתה לה חמות** במדינת הים וכשיצאת לא היה לה בן ואין יבם לזו אינה חוששת שמא ילדה בן [ ] זקוקה לו, [ו]אע"ג דחיישינ' לעיל שמא ילדה צרתה, התם הוא דכל מה דילדה צרה בין זכר בין נקבה מפיק לה להא מיבם, אבל חמות דאי נמי ילדה לא זקיק לה להך אלא אם כן ילדה זכר, וכולי האי לא חיישינן. **יצתה מליאה** יצאת חמותה מעוברת. **חוששת** שמא זכר היה ולא תינשא לשוק. **אינה חוששת** דאיכא למימר שמא היפילה ואם תימ' לומ' לא הפילה שמא נקבה היתה. <גמ'> **מאי היא צרתה** למה לי למיתני היא. **אבל לצרה אחריתי לא חיישינן** אם ל[א]

הלכה צרתה עמו אין חוששין שמא נשא אחרת במדינת הים ונתעברה הימ[נו אלא] הלך אחר רוב נשים [ ] צרתה ילדה ואין זו זקוקה ליבם ומותרת ל[שו]ק.

ר' מאיר חייש למיעוט בפרק הכל שוחטין[173] גבי כותים שגזר על כותים משום אותן שמצאו דמות יונה והשתחוו לה. היא צרה כמי[174] ממיעוט ש**אינן** מתעברות ויולדות היא הילכך לא תינשא זו. **אפילו תימ' רבנן** דלא חיישי למיעוט והתם לא פליגי בהדיא רבנן. **תשע חנויות** דתנן[175] ובנמצא הלך אחר הרוב, דכיון דחנויות לפני[נו] הם ואנו רואין שרובן מוכרות בשר שחוטה מותרות. **וסנדרי'** שנים עשר מזכין וי"א מחייבין, דקיימא לן[176] זכאי הואיל ורובה מזכין וקמן נינהו. **דליתיה** [קמ]ן כגון הכא דניזיל בתר רוב נשים שבעולם. **איש כתוב בפרשה** גבי חליצה[177] [ככה] יעשה לאיש. **שמא תימצי איילונית** דמקח טעות לא הוי, דסתם מקדש [ ] מקבל לה דאפי' היא איילונית תהא קנוייה לו. **ורבנן** דאמרי ליה מה טעם אין מייבמין, אלמ' סבירא להו מייבמין, היינו טעמיהו **דזיל בתר רובא**

172 ראה גם פירוש ר' חננאל לכתובות עה ע"א, מובא בספר הערוך, ה, ערך נפס, עמ' 365: 'אפי' בעלה של אשה קולסא היה ממתק את הקדירה ולא היתה צריכה למתק אותה בעדשים'.

173 חולין ו ע"א.

174 אולי צ"ל: נמי.

175 חולין צה ע"א, ובמקבילות.

176 סנהדרין מ ע"א, במשנה.

177 דברים כה, ט.

קטנים כו'. אימ' סיפא היתה לה חמות אינה חוששת אמאי נהי דזכר"ם מיעו[טא][178]

<דף 11 ע"א>[179]

<קכא ע"א> [ ] ועלה לאחר ג' ימים. ובגמ' מפר'[180] כיפין על גבי כיפין הוו. ונהי אם נשתהא

[י]מים הרבה דיש להחזיק ברעב מת הכי נמי דאשתו שריא, אבל ביום או יומים

[לא מ]חזקינן ליה דמית, דשמא מחילה נזדמנה שניצול שם. ה"ג **אמ' ר' יוסי מעשה**[181]

[ ]מיפלג פליג אדר' מאיר. **מושכו** אותו העומד על פתח המערה ירד אחרי[ו]

[מש]כו **ושהו** חבירם על פתח מערה כשיעור שתצא נפשם והתירו נשותיהן וה[א]

[מער]ה מים שיש להן סוף הן. ופליג ר' יוסי ואמ' אשתו מותרת דקסבר אין אדם [י]כ[ול]

[לשהו]ת כל כך במים, ואי משום שמא יצא לאלתר, אין זו חששא, דהא אי נפק הוו

[חזו לי]ה, אבל במים שאין להם סוף מודה ר' יוסי דאסורה שמא יצא לאלתר למרחוק

[ולא ר]אוהו. **בכדי שת[צא] נפשם** ג' שעות. <גמ'> **אשתו מותרת** דאם איתא דסליק מיחזא

[חז]ו ליה. **אגמא דסמקי** אגם שלאותו מקום. **אגם** מרשק.[182] עומד במקומו

[ואינם] מים חיים. **שמתיה** דהא מים שאין להם סוף אשתו אסורה. **כיון דקוו וקיימו**

[ ]אינו מושך והולך לא ממטו ליה ובדוכתא דנפל מיניה סליק וחזי ליה. **כיון דאיכ'**

[גלי א]ע"ג דקוו יש לו גלים על ידי רום כמין ים שמכונסת במקום אחד וגליה רבים

[ ]ה ואמטיוה לדוכתא אחריתי וסליק. **לא יאונה לצדיק כל און** שלא באת מ[כשול]

[על] ידו של רב לנדות את רב שילא, דמיטעא טעה ושלא במתכוין עשה. **תשועה**

[של רב ש]ילא **ברוב יועץ** על ידי שמואל שאמ' לו לרב ששלח לו ברישא. **מכמרין מכמור[ין]**

[עוש]ין מצודות למחילה של [דגים] שחוטטין סמוך לשפת הנהר בין למטה מן המים ב[ין]

178 ניתן להשלים את ההמשך על פי פירוש רש"י: 'נהי נמי דזכרים מיעוטא כדמפרש ואזיל, מיהו הלך אחר רוב נשים, וכיון דרוב נשים מתעברות ליכא למימר בזכרים מיעוטא דמיעוטא אלא חד מיעוטא דרוב נשים מתעברות ויולדות ומיעוט כו'.

179 מריה זאל, ספריית המנזר 41.

180 יבמות קכא ע"ב.

181 אינני יודע איזו גרסה בא ריב"ן לשלול.

182 marescה; ביצה. לעז זה מצוי גם ברש"י, כאן (בדפוס ונציה; בדפוסים מאוחרים בשיבוש); וראה מ' קטן, אוצר הלעזים: המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד[2], ירושלים תשמ"ח, עמ' 92, מס' 1135.

[למעל]ה מן המים בגובה שפתו ואינה מתמלאת כולה ואדם הנכנס שם (מנגבה)[183] [מגביה]

[את צוארו] בתוך המערה למטה[184] מן המים. **נעניתי לו ראשי** הייתי כופף ראשי נגד [גל שע]בר עלי. **מיכן אמרו חכמ׳** כיוצא בדבר אמרו חכמ׳ ברשעים. מזיגת. כרך [ר׳] עקיב(א).[185] **כמה גדולים כו׳** דבכמה עיניינין אדם במים שאין להן סוף דבמים ש[יש]

[להם סוף] ליכא גלי כי האי גוונא. **לגוב אריות אין מעידין עליו** דשמא אין רעיבין [ואין]

[טורפי]ן אותו. **לחפירה מליאה נחשים** מעידין (דירכן) {דדרכן} לישוך אף על השבע. <קכא ע״ב> **חבר**

[ ] **הוא** מכשף ועל ידי לחש ינצל. **אגב איצצא מזקי ליה** ואין לחש מועיל [ ]

[ ] **נפל לתוך כבשן האש מעידין עליו ליורה מליאה יין ושמן אין**[186] **מעידין** [עלי]ו ו[ביורה]

[מרות]חת על אש קאמ׳ **שהוא מבעיר** כשנופל ביורה, שיפנה שמן ויוצא ונופ[ל שהוא] [מב]**עיר** האש ומת מחום האור. **שהוא מכבה** את האור והיורה מתקררת. **אמרו** [לו] **תחילתו מכבה וסופו מבעיר** שלאחר שמכבין את הבקעת ביין דרכה להיות [חוזרת] ודולקת יותר מתחילתה מה שאין כן במים, כ״ש גימגום.[187] **אין מזכירין מעשה** [נסים] דאפילו לא מת מחמת מים היה לו למות מפני דבר אחר. **דלא אכל** בג׳ ימים [שעמ]ד במים ואעפ״כ חייה. **מלקין אותו** דשבועת שוא היא משעה שהוציאה [מפיו] אינו יכול לקיימה הילכ׳ האי דלא נים בג׳ יומי מעשה ניסים היו. ולר׳ מאיר [לא] מעשה ניסים דודאי נים בהנהו ג׳ יומי. **דכיפין על גבי כיפין הוו** כמין בינ[ונים] [ואול]מות היו באותו בור וסרך עליהן עד שהוציא ראשו מעט חוץ למים וישן].

[דשי]**שא הוו** סתם בינין שבמים של שייש שלא ישחקו המים האבנים ושייש מח[ליק] [ואינו יכו]ל לסרך ולעלות עד שהוציא ראשו, לפיכך מעשה ניסים היו שלא ישן ג׳ ימי[ם].

[חופר] **שיחין** [מ]תקן וחוטט בורות ומערות לצורך עולי רגלים שישתו מימיהן. **שלום** [שעדיי]ן יכול לחיות וכן בשנייה, אבל שלישית שאינה יכולה לחיות **א׳ להן עלתה** [שידוע] שלא תמות כדלקמ[ן דבר שהיה מתעסק בו אותו צדיק] אביה לא יכשל בו זרעו. [ש]**ל רחלים** זה איל. **וזקן א**[חד מנ]**היג** [זה אברהם. **מתעסק בו**] בטורח עשייתו.

183 מילה זו נמחקה כנראה על ידי הסופר.
184 צ״ל: למעלה. וכן הוא ברש״י.
185 המילים האחרונות סתומות ואינני יודע לפרשן. ואף הדברים שבהמשך השורה אינם מובנים.
186 כך!
187 השווה רש״י.

<דף 11 ע"ב>

אעפ"כ מת בנו של ר' נחמיה[188] בצמא, שכך דרכו של מקום לדקדק עם הח[סידים].

[ו]**סביביו נסערה** לשון חוט השערה. **עם סביביו** עם חסידיו הקרובים אצלו. <משנה>

[אפי']

שמע מן הנשים שלא היו מתכוונות להעיד ומסיחות לפי תומן. **דיו** [ויכול]

לילך ולהעיד ולהשיא את אשתו. **הרי אנו הולכין לספוד** כלומ' הרינו הולכ[ין]

למקום הספידו וקבורתו **בין שהוא מתכוין** היינו מלתיה דתנא קמא **בין ש**[הוא]

[מת]**כוין** להעיד **בין שאינו מתכוין** להעיד אלא מסיח לפי תומו [משי]אין. **בישו**[ר' אם]

מישר' שמעו אין עדותן כלום עד שיתכוין להעיד, אבל מסיח לא משיאי' כלן [ ]

דאי הוה ידע ליה דמית ליה הוה אתי ומסהיד כדי שלא תהיה אשתו עגונ[ה]

היה מתכוין להעיד אין עדותו כלום אבל מסיח לפי תומו עדותו עדות הילכך [ ].

<גמ'> **אזילי** תחילה שמעו שהוא גוסס ואמרו [ה]רי אנו הולכין [ ] וא[חר] כך שמעו

[ ]

שנתרפא וחזרו להם. **קמצא** ארבה ואסוחי ליה שהאיש כ[ ] תוך שחוק כ[דרך]

תינוקות. **נתכוון להתיר** את אשתו אין עדותו עדות לקלקלה [ ] בדיברי [ ]

גדול בדורו **היכי משכחת לה** שיהא עדותו עדות. **חיואי** שם האיש **מאן** [**איכא**]

בי חיואי מי מאנשי ביתו של בית חיואי שישמע דברייי דשכיב חיואי. **לפ**[**רשא**]

זריזא גיבור חיל וישר' היה **אכלוה כווריי לחסא**. אי חסא [א]כלוהו ד[ ]

מדיבוריה דרב נחמן אזלא דביתהו דחסא אינסיבא. שעל [ ] עד אחד [ ]

ה[ ] נישאת דמים דאין להם סוף אשת' אסורה לדברי רבותא [ד]אמ' אכל[וה כווריי]

ולא אמר [ ]ותו שיעלה וינצל ואזלא ואיתפ[בא. **קטול אספסת'** ק[צור] שחת ל[בהמותי]

שמעה דביתהו דההוא גברא דאיקטיל. <קכב ע"א> [תל]**תא ריגלי**. שהיו תל[מיד'

באים][189] לשמוע

הילכות פסח בפסח והיה שואלת מהם. ובתשובות הגאונים מצ[א] ר'[190] כל הנך [ריגלי]

דאמוראי היינו יום שהיה בו מת אדם גדול קובעין אותו לכבודו ומדי [ש]נה בשנ[ה]

כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמ' [חכמ'] מכל סביביו ובאין על קברו עם שאר [העם]

להושיב ישיבה שם. **דחריפא סכיניה** מיחדדו שמעתתיה. **של עזוקה הן** ש[ם עיר]

שבארץ ישר' כדכת'[191] השליך עליה' אבנים גדולו' מן השמים עד עזיק[ה ו]ימותו,

ופירותיה משובחין, ואם היה גוי זה בחוצ' לארץ ומשבחן ואומ' מע[זי]קה הבאת[י],

אין חוששין לומר אמת דבריו דשמא לא נתעשרו וישר' מכרם [לו. והא] דאמרינ[ן אין]

188 צ"ל: נחוניא.

189 ברש"י: 'תלמידי חכמים נקבצים'; אך בכתב היד אין מקום לשלוש מילים ארוכות אלו.

190 ראה רש"י, כאן.

191 יהושע י, יא.

קינין לגוי בארץ ישר׳ להפקיע מידי מעשׂר, לא אמרינן אלא בקונה קרקע, אבל ב[קונה]

פירות לא. וכן נראה לר׳. וכולי עלמ׳[192] מפרשי עזיקה לשון גדר כמו[193] ויעזקהו ויסק[להו],

ובשביעית [ק]א מיירי, דכל ארץ ישר׳ מחוייבת להיות הפקר בשביעית [ו]הלה היה מ[שבח]

פירותיו לומ׳ שהיו פירותיו מפרדס מעוזק וגדר סביביו. ולא נהירא, דמאן[194] איסור יש [כאן],

אם עבר זמן ביעור לא שנא מן המשומר לא שנא מן המופקר אסור, וקודם הז[מן אילו] ואילו מותרין. אילנות של גוים אסורין לישר׳ (אסור לישר׳) משום ערלה ונטע רבעי, [ובתורת]

כהנים[195] יליף מקרא בהדיא. **להשביח מקח[ו]** דפירות יפין הן מאילן [נאה] של ער[לה]

[ ] הכא נמי לא נתכוון גוי זה אלא להפחיד לזה ולעלות עצמו לפֿרֿיתֿ[196] ולומ׳ ש[עשה]

כן ישר׳ אחר שעבר על ציוויו, והרי אשתו אסורה. ה״ג **תניא**[197] **אבא יודן כול׳**. ה״ג [קולר]

של בני אדם, ולא גרס שני,[198] כלומ׳ בחבורה [אחת של] בני אדם. **לכרקום ביתר כשב**[אה]

ב[יתר] במצור.[199] <משנה> {**לאור הנר**} אם ראוהו מת לאור הנר. **על פי** [בת] **קול. שמעו קול צועקת איש פ**[לוני מת ולא][200]

ראו אדם. **והשיאו את אשתו** אע״פ שלא מצא [ ] אותו אלא ששמעו קולו [ולא ראו]

192 זהו פירושו הראשון של רש״י בסוגייתנו, ד״ה של עזיקה, ואף הקושיה שלהלן על פירוש זה היא של רש״י. ואינני יודע מדוע הביא ריב״ן את הדברים בשם ׳כולי עלמא׳. וראה לעיל במבוא, עמ׳ 219–220.

193 ישעיה ה, ב.

194 ברש״י: ׳דמה׳.

195 ספרא, קדושים, פרשה ג הל׳ ב (דף פט ע״ד).

196 אולי צ״ל: לפריץ.

197 המילה ׳תניא׳ איננה מופיעה באף אחד מעדי הנוסח שבידינו (ראה דקדוקי סופרים השלם, ד, עמ׳ שע). ואפשר שריב״ן הגיה כן מכיוון שדברים אלו מצויים בתוספתא, יבמות יד, ז (מהדורת ליברמן, עמ׳ 53).

198 כלומר אין לגרוס ׳קולר של שני אדם׳, כגרסתם של מקצת כתבי היד ומקצת הראשונים; ראה דקדוקי סופרים השלם, ד, עמ׳ שעא.

199 הסופר הוסיף בין השיטין סימן של סגול הפוך, ובגיליון כתב מילים אחדות, שלא נשתייר מהן כמעט דבר.

200 כך נראה להשלים, אך השלמה זו ארוכה מדיי.

בצלמו(ן). <גמ'> מאי קמ' לן רבה בר שמואל דלבית הלל משיאין וניעבד כוותייהו,
סתם מ[תני']
נמי הכי אמרה וממילא [הלכתא ה']א כס[תם משנה]א ונתכוין [ ]ל
אש[ ]
להטעות מידמו [ ] בבואה. לימדני[201]

201 כך גם ברש"י ובכתבי היד (ראה דקדוקי סופרים השלם, ד, עמ' שעה). בנדפס: 'אמר לי יונתן'.

פרק חמישי

תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא

דפים מו ע"ב-מז ע"ב

מבוא

בארכיון המנזר הציסטרסיאני שבעיירה וילהרינג שבאוסטריה, על גדות הדנובה,[1] מצוי קטע עברי אחד, שהופרד מכריכתו של כתב יד לטיני שסימנו Cod. IX. 54. כתב היד הלטיני נעתק במאה הארבע עשרה לערך, אך אין בידינו מידע מתי הוא נכרך בקטע העברי. הקטע העברי נותר ללא סיגנטורה ואינני יודע מתי הופרד מכריכת הספר.[2]

הקטע העברי הוא שריד מתוך גיליון אחד (שני דפים), שנחתך מכל עבריו. בדף האחד חסר חלקו העליון וחלקו התחתון, ונותרו בו רק 34 שורות. ואף השורות שנותרו קטועות, ולא נותר מכל אחת מהשורות אלא כמחצית הטקסט.[3] מצבו של הדף השני גרוע הרבה יותר; גם בו חסר חלקו העליון וחלקו התחתון, וחמור מזה: בכל שורה לא נותרו אלא אותיות בודדות. וכל כך מעט נותר מדף זה, עד שאינני יודע האם שני הדפים רצופים זה לזה אם לאו, ואיזה מהדפים הוא הראשון ואיזה השני. דבריי להלן יעסקו אך ורק בדף הפחות פגום, וגם המהדורה שלהלן תכלול דף זה בלבד.

1 Wilhering, Zisterzienserkloster. וילהרינג נמצאת ק"מ ספורים מערבית לעיר לינץ וכ־190 ק"מ מערבית לווינה. על ספריית המנזר ראה לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה, III, עמ' 280–282.

2 בקטלוג כתבי היד של המנזר נזכר שבכריכתו של כתב היד יש קטע של חיבור פילוסופי, אך לא צוין שמדובר בקטע עברי. ראה: O. Grillnberger, 'Die Handschriften der Stiftsbibliothek zu Wilhering', in: *Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, Bd. 2: *Wilhering, Schlierbach, Osegg, Hohenfurt, Stams* (*Xenia Bernardina*, II,2), Wien, 1891, p. 24. ידיעותיי על הקטע העברי והצילומים שעליהם מבוססת המהדורה שלהלן נובעים אך ורק מאתר האינטרנט של הקטעים העבריים באוסטריה (http://hebraica.at/?ID=1476). פניותיי המרובות למנזר בבקשת אינפורמציה נוספת לא נענו, אך בסופו של דבר ענה לי ראש המנזר, האב ריינהולד דסל (Abbot Reinhold Dessl) כי אין במנזר קטעים של כתבי יד עבריים (מייל מתאריך 15/5/2017). אך בצילומים של הקטע, שנעשו בוודאי במקום הימצאו (והם מצויים כאמור באתר האינטרנט הנזכר) מצורף לקטע פתק ובו נכתב שהקטע מצוי בספריית המנזר בווילהרינג.

3 כך עולה מהשורות שניתן להשלימן על פי מקבילות אחרות; ראה להלן במהדורה.

הדף שנותר בידינו מכיל תוספות למסכת בבא בתרא, דפים מו ע"ב-מז ע"ב. תוספות אלו שונות מהתוספות הנדפסות עם התלמוד (שהן תוספות ר' אליעזר מטוך),[4] ודומני שניתן להוכיח שהתוספות שבדף זה הן של ר' שמשון משאנץ:

1. בידינו עדויות מוצקות על כך שר' שמשון משאנץ כתב תוספות למסכת בבא בתרא, וקטעים מתוספות אלו הובאו על ידי שורה של חכמים.[5] שריד מתוספות אלו (לדפים ה ע"ב-ט ע"א) השתמר בקטע אחר מגניזת אירופה, שכבר יצא לאור על ידי הרב יעקב ליפשיץ.[6] קטע זה התגלה לפני כמה עשרות שנים בספרייה הלאומית בירושלים,[7] והוא מטופס אחר מזה שלפנינו.

2. המחבר ציטט בקטע שלפנינו ארבע פעמים את מורו כ'רבי', בלי לנקוב בשמו (הלשונות המצויות בקטע שלפנינו הן: ואומר ר'; מ"ר [=מפי רבי]; ופירש לנו ר'; קשה לר').[8] תופעה זו נפוצה בעיקר בתוספות שכתבו תלמידי ר"י הזקן לפני רבם, כפי שהעיד ר' יוסף קולון (מהרי"ק): 'והנה דבר ידוע הוא וברור, שכל מקום שהביא רבנו אלחנן דברי אביו רבנו יצחק אומר כך כתב ר"י או כך מפרש ר"י, כאשר עשו לו כל תלמידיו שהזכירוהו בלשון רבי'.[9] הפורה שבתלמידי ר"י הזקן, שחיבר תוספות לתלמוד יותר מכל חבריו, הוא ר' שמשון משאנץ; והוא אכן הרבה להשתמש בלשון זו בתוספותיו, אלו שהגיעו לידינו.[10]

4 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 648-654; א' ליבוביץ, 'התוספות שנכתבו על ידי רבי אליעזר מטוך', ישורון, כט (תשע"ג), עמ' תתפ. אינני נכנס כאן לשאלת זהותו של מחבר התוספות לסוף המסכת, דף קמד ע"ב ואילך; לעניין זה ראה אורבך, שם; א"א אהרונוב, 'שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, י (תשע"ז), עמ' תשלו-תשמא, תשמג-תשמה.

5 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 292, 650. קטעים אחדים נוספים מתוך תוספות שאנץ מובאים בסמ"ק מצוריך, מצוה רנא (ח"ג, עמ' קטו; לדף לב ע"ב) ובשיטה מקובצת (כו ע"א. לדברי טולידאנו, זהו הציטוט היחיד מתוספות שאנץ למסכת בבא בתרא שהביא ר' בצלאל אשכנזי בכל כתביו, ולכן הוא משער שפסקה זו נודעה לר' בצלאל אשכנזי מכלי שני. ראה טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי, עמ' 228).

6 ראה ליפשיץ, תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא.

7 סימנו של הקטע: ירושלים, הספרייה הלאומית 4°1107. לפי רישומי הספרייה, הקטע הופרד מכריכתו של פנקס 'חברת רחמים דהבתולות' של קהילת פיזורו (כ"י ירושלים, 8°3902, שתוכנו נכתב בין השנים 1596-1670. והשווה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 269, הערה 40). קטע נוסף מתוספות ר' שמשון למסכת בבא בתרא, בכתיבה ספרדית (או פרובנסאלית) מצא לאחרונה ד"ר פנחס רוט, והוא עתיד לפרסמו בקרוב.

8 ראה להלן, ליד הערה 19, לפני הערה 27, אחרי הערה 39 וליד הערה 52. במקומות אחרים השלמתי אני את הלשון 'אומר ר'', בחצאי השורות החסרות; ראה להלן, ליד הערות 27, 28.

9 שו"ת מהרי"ק, סוף שורש נב, עמ' קג. דברים דומים כתב גם ר' בצלאל אשכנזי: 'והתוספות אשר שם (=במסכת מנחות) הם תוספות דמסיימים מ"ר בכל דיבור ודיבור, והם תוספות רבינו שמשון' (שאלות ותשובות רבי בצלאל אשכנזי, ונציה [שנ"ה], סי' א, דף ח ע"ד).

10 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 271-298.

3. התוספות הנדפסות למסכת בבא בתרא – שהן כאמור תוספותיו של ר' אליעזר מטוך – עשו שימוש בתוספות הנדפסות להלן, כפי שניתן לראות בהערותיי למהדורה. הזיקה ההדוקה בין שני החיבורים הללו צוינה גם היא על ידי ר' יוסף קולון, והוא מציג אותה כמאפיין בולט ליחס בין שני החיבורים: 'התוס' מטו"ך ברוב מקומות אינן אלא מקצרות דברי התוס' משאנ"ץ, אלא שלפעמים מחדשים איזה חדוש על פי הגדולים אשר קמו אחרי התוס' משאנ"ץ'.[11]

4. בחלק המקביל של התוספות הנדפסות לחיבור הנדפס להלן נזכר ר' שמשון ('הרשב"א') שלוש פעמים, ובשלושת המקרים מצויים הדברים בחיבור הנדפס להלן.[12]

5. הרא"ש בתוספותיו לתלמוד השתמש גם הוא בקביעות בתוספות ר' שמשון משאנץ, ובניגוד לר' אליעזר מטוך, הוא נהג להעתיקם כמעט ללא שינויים.[13] לצערנו, תוספות הרא"ש למסכת בבא בתרא אבדו מאתנו; ועם זאת, טופס של תוספות הרא"ש למסכת זו עמד לפני ר' בצלאל אשכנזי והוא ציטט ממנו לרוב.[14] בדפים הרלוונטיים – אלו שנתפרשו בקטע הנדפס כאן – ציטט ר' בצלאל אשכנזי רק פעם אחת את תוספות הרא"ש, ומציטוט זה ניתן לראות כי הרא"ש השתמש בתוספותיו שבקטע שלפנינו.[15]

דומני שדי בנתונים אלו שהצגתי כדי להגיע למסקנה שהתוספות בקטע וילהרינג הן תוספות ר' שמשון משאנץ. כאמור לעיל, קטע זה ניזוק קשות על ידי הכורך, ורק חלקו ניתן לההדרה.[16]

11 שו"ת מהרי"ק, שורש קס, עמ' שכב. ראה גם תרומת הדשן, מהדורת מ"מ פרידמן, ירושלים תשע"ז, סי' יט, עמ' ל: 'ומימי התוספות משאנץ שקצרם מהר"א מטו"ך אנו שותים'. לניתוח מפורט של היחס בין תוספות טוך לתוספות ר' שמשון משאנץ למסכת אחת (פסחים) ראה: ש' יהלום, 'דרכים בעריכת התוספות', אוקימתא, ג (תשע"ה), עמ' 61-90.

12 ראה להלן, הערות 21, 40, 42. על כלל אזכוריו של ר' שמשון משאנץ בתוספות הנדפסות למסכת בבא בתרא ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 650.

13 ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 367-371, ובספרות הרשומה שם.

14 ראה טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי, עמ' 187.

15 ראה להלן, הערה 35.

16 נראה שגם הסופר לא עשה מלאכתו נאמנה, ויש כנראה כמה שיבושים בדף הפגום שנותר בידינו; ראה להלן, הערות 23, 36, 41.

המהדורה: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא מו ע"ב-מז ע"ב

<ע"א>[17]

[ ]

<מו ע"ב> וגבי[18] ערב נמי ניחוש וגבי מלוה. ואו' ר' דבשו' מקום[19] אין [המלוה וערב והלוקח חוששין כל זמן]

שאחריות שלהם קיים. ועוד קשה לי לפ' הקונטרס מ[מעידין זה על זה]

זה ומוקמינן לה כשקנו מידו ופריך וכי קנו מידו מאי [הוי הרי מעמידה בפני בעל חובו[20] ומאי]

קושייא, לימ' כגון דאית ליה ארעא אחריתי, אלא על כרח[ך]

דכיון דחיישי' לבעל חוב חיישי' לבעל חוב גדול והודה [לוקח ראשון מעיד ללוקח שני קשה לי][21]

אמאי לא קאמ' לוקח מעיד למוכר וה(ו)א דאית ליה קרק[ע אחריתי]

למימ' הכי. <מז ע"א> קבלן מאי אמרו לו אינו מעיד[22] אע"ג דאית לי[ה ארעא אחריתי. תימא דמאי נפקא מינה, דאי אתי]

מלוה וטריף את של {קבלן אתי קבלן וטריף את של}[23] לוה דאית ליה ארע' אחריתי וה[וההיא ארעא]

שהוא רוצה להעיד עליה נמי (ו)בינונית אבל ארעא א[חריתי דאית ליה ללוה היא זיבורית]

כשמפסיד כשיבא מלוה לטרוף לא יהא ממה לגבות [אלא מזיבורית, דבכל ענין משמע דאינו מעיד, דלא]

מפליג בין שתיהן (בין עניות) {בינוניות} בין שתיהן (דדבורית) {דזבורית} דבכ[ ]

בהנזקין בגטין[24] דמחמת מוכיח[25] התם דאין לו לקבלן לי[תן אלא זבורית]

דאם אין {ל}לוה אלא זבורית לא יתן אלא זבורית. ו[ ]

ללוה משמע דקבלן דאינו מעיד ואם חשבת ליה נוגע [ ]

17 חלקו העליון, התחתון והשמאלי של העמוד נחתכו ואבדו.
18 השווה תוספות, ד"ה לוקח (הראשון).
19 בתוספות, שם: 'וי"ל דבשום מקום'.
20 בבא בתרא מג ע"א.
21 תוספות, ד"ה לוקח (השני; ושם: 'קשה לרשב"א').
22 השווה תוספות, ד"ה קבלן.
23 הסופר דילג מחמת הדומות.
24 גיטין מט ע"ב.
25 בתוספות הנדפסות: 'דנראה דמוכח'.

מלוה נמי לא יעיד, אלא מאי בכל עיניין מעיד ללוה דלא [
חשיד]
איניש דמעיד עדות שקר, דמכל מקום יש לו שוה בשו[ה]
לחזור עליה הלוה דאית ליה ארעא אחריתי טורחא ליה [
וכשיהיו]
לו ללוה קרקעות הרבה לא יגבי ביה המלוה מן הקבלן ה[ואיל ויכול לגבות מן הלוה
בהרווחה].
ה״ג כגון דקאמרי׳ בפנינו הודה לו[26] **פי׳** בין אומן בין ארי[ס בין גזלן, ומשום הכי אומן
אין לו חזקה אבל]
בן אומן יש לו חזקה כשטוען קמאי דידיה הודה לאבי [שמכרת לו נאמן במיגו דאי בעי
אמר מינך זבנתה, אבל]
בן גזלן אין לו חזקה, דהודאתו לא הודאה היא לגבי גזלן, [דאי לאו דאודי ליה שמכרה לו
הוה ממטי ליה ולחמריה לשחוור].
אבל לא גרסי׳ כגון (דקא׳ איכ׳) {דקאמרי} עדים דאודי ליה דמיניה ז[בנה, דאם כן אומן
ואריס גופייהו יהו נאמנים. ועוד]
כיון דאיכ׳ עדים בין (אריה) {אריס} ובין אומן למאי צריכי׳ להחזי[ק, בלא חזקה נמי
מוקמינן לה בידייהו כיון דאיכא]
עדים. ר״ת. מ״ר. **פעמים שבן בן גזלן אין לו חזק**[ה][27] תימה לר׳ דאמאי אין לו חזקה
הא טוענין]
ליורש והוה לי למימ׳ דילמ׳ אי הוה אביו בן גזלן קיים ה[וה טעין אנא הדר זבינתה ממך.
ונראה לר׳][28] דגרס פעמים שבן]
גזלן יש לו חזקה, דקאתי בטענתיה דאבא דאבוה דהוה [אבי הגזלן, וקמ״ל דאע״ג שהיתה
ביד]
מי שאין לו חזקה דהיינ[29] הגזלן אביו, מכל מקום יש לו ח[זקה כיון שאמר שהיתה של
אבי אביו. ויש ליישב גירסת]
הספרים דגרסינן בן בן הגזלן אין לו חזקה נר׳ לפ׳ דמיירי[כגון דאתא בטענתא דאבא
דאבוה ואומר]
שאמ׳ לו אביו דהיינו גזלן, כי[30] האי גוונא דמילת׳ לא שכיח׳ [ ]

26 השווה תוספות, ד״ה ה״ג; ספר הישר, חלק החידושים, סי׳ תרל.
27 השווה תוספות, ד״ה פעמים (ושם: ׳תימה לר״י׳).
28 בתוספות: ׳ונראה לר״י׳.
29 דהיינו.
30 בתוספות הנדפסות זהו תירוץ נוסף.

הוציאה מידו כבר, דמילתא דלא שכיח׳ לא טענין ליורש [כי היכי דאמר בסוף המוכר את הבית[31] דלא]

(טעמין) {טענינן} ליתמי נאנסו ומשום דלא שכיחי. בהא דקא׳ לעי׳ [בן בן גזלן בן אומן יש לו חזקה, היינו דוקא משום]

דאמרי׳ בפנינו הוד(א)ה ואותה היא ראיה לדבריו דאוק[ ]

אמרי׳ הכי אין להו חזקה כיון דמעיקרא בתורת (אומנין) {אומנות} [וארוסות וגזלנות אתא לידיה. **ירד מאומנותו**]

יש לו חזקה [מצי]׳ ל[פר׳ מ]אות[ן] [כ]ל[ים שנתן לו לאחר שירד מאומנותו דומיא דאריס שירד מאריסותו][32]

[ ]

<**ע״ב**>[33]

[ ] <מז ע״ב> [מג]**ורשת ואינה מגורשת בעלה חייב במזונותיה** וכגון שייחד

[לה קרקע אחריתי, דאי לאו הכי אין לו חזק]ה, דכיון דאית לה מזוניה, מזוניה הוא דקבלה כדאמ׳ לקמן.[34]

[**עדי]ם דאמרי׳ בפנינו (הודה) מנה לו** יש לתמוה א״כ גזלן נמי אמאי

[ ]ה לקמן[35] דתליוה וזבין זבינ׳ זביני. וכי תימ׳ הני מילי היכא ד*

[דלא בא לידו מתחלה בתורת גזלנות אבל בא לידו בתחלה בתורת גזלנות לא הוה][36] **זבינ׳ זביני**, א״כ מאי פריך לרב הונא לקמן[37] להה**יא** דלקח מן

31 בבא בתרא ע ע״ב; וראה תוספות שם, ד״ה מ״ד.

32 השורות התחתונות של עמוד זה והשורות העליונות של העמוד שאחריו חסרות. ההמשך בתוספות הנדפסות: ׳אי נמי אפילו אותן כלים שנתנו לו בשעה שהיה עדיין אומן והוא ששהו אחר אומנותו כל כך שהוא רגילות שמחזירם לבעלים. ונראה דבן אומן נמי דאמר לעיל דיש לו חזקה כי אמר בפנינו הודה היינו אחר ששהה אחר מות אביו דאי לאו הכי אין נראה שיהא נאמן במיגו דאי בעי אמר לקוח הוא בידי דאי טעין נמי לקחתיה ממך לא היה נאמן׳.

33 חלקו העליון, התחתון והימני של העמוד נחתכו ואבדו.

34 בבא בתרא נא ע״א.

35 שם מח ע״א. לדברים שמכאן ואילך השווה תוספות רא״ש, בשיטה מקובצת, כאן (מהדורת ח״י גוטפרוינד, ירושלים תשס״ט, ב, עמ׳ רמג–רמד): ׳גזלן שהביא ראיה אין ראייתו ראיה, פירש ר״ש ראיה בשטר מכירה או הודאה אבל לא ראו עדים מנין המעות, אבל אם מעידים על מנין המעות האמר רב הונא לקמן תליוהו וזבין זביניה זבינא. ואין לחלק דהני מילי דלא בא לידו מתחלה בתורת גזלנות אבל בא לידו בתחלה בתורת גזלנות לא הוה זביניה זביני, דאם כן מאי פריך לרב הונא לקמן מההיא דלקח מן הסקריקון, שאני התם דמקחו בטל משום דבא לידו בתורת גזלנות. וכן מאי דפריך לקמן לרב הונא מהא דמסיים רב ביבי קרקע אין לו אבל מעות כו׳ ומשני דרב הונא לא סבר הא דרב ביבי, ומאי דוחקיה, לימא לעולם סבירא ליה כרב ביבי ושאני התם משום דבא לידו מתחלה בתורת גזלנותא. תוספי הרא״ש ז״ל׳.

36 ההשלמה של שורה זו ארוכה יתר על המידה, ואפשר שהסופר דילג מחמת הדומות: גזלנות / גזלנותא; או: מתחלה / בתחלה.

37 בבא בתרא שם.

[הסיקריקון, שאני התם דמקחו בטל משום דבא] לידו בתורת גזלנות[38] הואיל וקונה אותה מכל מקום אע"פ

[ ]א תנינא שפיר פריך דמהת' מקחו בטל כל שכן הכא שבין

[ ]ה דפריך לקמן לרב הונא מהא דמסים רב ביבי הכא קרקע

[אין לו אבל מעות כו' ומשני דרב הונא לא סבי]ר' לי' דרב (פ"ג) ביבי, מאי דוחק' למי' הכי, לעולם סביר' ליה

[כרב ביבי ושאני התם ק]רקע משו' דבא לידו מתחילה בגזלנות.[39] וליכ' נמי לפ' דראייה

[ ]מ"ר מדמזכיר עלה רב ביבי מעות. ופי' לנו ר' דמ[ס]יים דהכ'

[מו]דה לך, ולא שראו שמנה מעות והשתא בכולהו ראייתו ראי'

[ממטי] ליה ולחמריה לשחוור. והא דנקט[40] וראייתו ראייה ומעמידין

[שדה בידו, איידי דבעי למיתני גבי] גזלן אין ראייתו ראייה ואין מעמידין שדה בידו,[41] אבל מעות

[יש לו דלא הוה אמינא טעמא אי לאו דאודי] ליה הוה ממטי ליה אלא הוה מפריש' טעמ' משום דתלוה ו*

[וזבין לא הוו זביניה זביני אפי' מנה אין לו מעות], הלכך נקט תרווייהו דראייתו אין ראייה כל[ל ד]אפי' [מ]עות

[אין לו דטעמא הוא מש]ום דאי לאו דאוד(ו)י הוה ממטי ליה ולחמריה (ו)לשחוור. האי כ*

[כולן נראה לי[42] דקאי נמי אבן שלא חלק ואשה ש]לא נתגרשה, דאע"ג דאמ' לקמן[43] לגלויי זוזי הוא דבעי, כיון

[דאוקימנא בהודאה לא שייך בה גלויי זוזי. וע]ד משמע לקמן דסביר' ליה לרב הונא ורב נחמן דלא אמרי'

[לגלויי זוזי הוא דבעי. ומעמידין שדה] בידו[44] גבי אומן נמי שייך שדה אם הוא (בואי) {בנאי}. אבל בשטר

[קנה[45] אלקח מן האיש וחזר ולקח מן האשה נמי] קאי כדמוכח בהנזקין.[46] ומקשינן מההיא דסוף מי שה'*

38 שתי השורות הסמוכות חסרות בתוספות הרא"ש.
39 עד כאן המקבילה בתוספות הרא"ש (ראה לעיל, הערה 35).
40 השווה תוספות, ד"ה ראייתן: 'נראה לרשב"א דנקט'.
41 בתוספות, שם, נוסף (ואולי נשמט כאן מחמת הדומות): 'דהתם איצטריך תרוייהו, דאי לא תנא אלא אין ראייתו ראייה הוה אמינא דאין ראייתו ראיה לגבי הא שאין מעמידין שדה בידו'.
42 בתוספות, שם: 'נראה לרשב"א'.
43 בבא בתרא נא ע"א.
44 השווה תוספות, ד"ה ומעמידין.
45 השווה תוספות, ד"ה אבל.
46 גיטין נח ע"ב.

[שהיה נשוי[47] כתב לראשון ולא חתמ]ה לו לשיני (ותתמה) {וחתמה} לו אבדה כתובתה, ודוקא משו' דלא חתמ'

[לראשון, אבל אי חתמה לראשון לא איבדה כתובת]ה כדמוכח התם, אע"פ שכתבה שטר. וי"ל[48] דההיא סוגיא

[ ]בי רב אבל רב י[א]ר[49] דלא מבעי', לא קא מבעי' חתמה לראשון

[מד]עתה חתמה ולא נחת רוח לבעלה (א"ל) {אלא} אפי' לא חתמה לראשון

[ ]ם[50] דלא כתב, דפריך אהא דתנן כתב הראשון ללוקח דין ודב'

[אין לי עמך] כדאמ' גבי לוקח מן האיש וחזר לקח מן האשה, ומשני הא ר'

[מאיר הא ר' יהודה דתניא כתב לראשון ולא] חתמה לו (לשיניו חתמה) {לשיני וחתמה} לו אבדה כתובתה דברי ר' מאיר ר'

[יהודה אומר יכולה היא שתאמר נחת רוח] עשי' לבעלי,[51] דהיינו דלא כרב דמוקי הכי דגטין כר' יהוד' וההיא

[ש]טר ולר' יהוד' אעפ"י שכתבה שטר יכולה לו{'} נחת רוח רב אסי

[ ] כרב ואין תימ' הוה דפירכא דהת' לא צריכ' שינויא אלא לשמוא'

[ ] בעלה כתבה וההיא דכתובות מיירי בכתב[א].[52] ומיהו קש' לר'

[מא]יר ומ[ה] שייך למימ' כר' מאיר, הוה לן למימ' דן רב כשמעתיה ד'*

[ ]שטר. ועוד מדאמ' רב הכי ומשל הכי הילכת' וקיימ'

- - - -

47 כתובות צה ע"א.

48 בתוספות הנדפסות מובאים תירוצים אחרים בשם ר"י. וראה גם תוספות שאנץ, כתובות, צה ע"א (עמ' רעא-רעב). אינני יודע להשלים את הדברים מכאן ואילך.

49 אולי צ"ל: יאמר.

50 אפשר שיש לקרוא: ס.

51 כתובות צה ע"א.

52 הכוונה כנראה: כתבה היא. והשווה תוספות שאנץ, שם (עמ' רעב): 'ועוד אמר לנו ר' דאפילו בשטר עצמו של בעל איירי, אלא שכתבה היא עצמה מכרה ללקוחות'.

פרק שישי

השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבּשם

מבוא

ספר ערוגת הבשם, המכיל את פירושיו לפיוטים של ר׳ אברהם בן עזריאל, ואשר ראה את אור הדפוס במהדורתו של אפרים אלימלך אורבך, השתמר בידינו בשני כתבי יד, האחד בספריית הווטיקן והשני בספריית האוניברסיטה בפרנקפורט. כתב היד שבפרנקפורט איננו מכיל את הספר כולו, ועל כן נאלץ לעתים אפרים אלימלך אורבך לבסס את מהדורתו על כ״י וטיקן בלבד.[1]

בכרך הראשון של ספר זה ציינתי ארבעה קטעים של ספר ערוגת הבשם שהתגלו בגניזות אירופה,[2] ואלו הם: (א) שני דפים רצופים, בארכיון הארכיבישוף בווינה (מקביל לנדפס בערוגת הבשם, א, עמ׳ 47–54, 72–75; סדר הפיוטים שונה מאשר בנדפס);[3] (ב) דף אחד שלם בספרייה הלאומית בווינה, שזוהה כבר לפני שנים רבות, ועל כן רק בו נעזר אורבך במהדורתו (מקביל לנדפס בערוגת הבשם, ב, עמ׳ 6–11.[4] ואפשר ששני הקטעים הללו באים מטופס אחד); (ג) דף אחד, שנחתך לאורכו, בספרייה העירונית בנירנברג (מקביל לערוגת הבשם, א, עמ׳ 160–162, 166–168);[5]

* פרק זה הדפסתי לראשונה בכתב העת קבץ על יד, כרך כה: אסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט לזכר עזרא פליישר ז״ל (תשע״ז), והוא מופיע כאן עם תיקונים.

1 כ״י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 301; כ״י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית Ms. hebr. fol. 16. על היחס בין שני כתבי היד ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ׳ 128–132. לתיאור כתבי היד ראה ריצ׳לר ובית־אריה, קטלוג וטיקן, עמ׳ 241; E. Roth and L. Prijs, *Hebräische Handschriften*, Teil 1c, Stuttgart 1993 [*Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band VI, 1c], pp. 95–96, no. 354

2 עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ׳ 50–51, הערה 159.

3 סימנו של קטע זה: Wien, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der Wiener Dompropstei, C-8; לתיאור לא מדויק של הקטע ראה: F. Lackner, *Katalog der Streubestände in Wien und Niederösterreich*, I, Wien 2000, pp. 478–479, no. 109

4 וינה, הספרייה הלאומית Hebr. Fragmente A 82. ראה שוורץ, קטלוג וינה, עמ׳ 244; אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ׳ 128, הערה 1. קטע זה הופרד מכריכתו של כתב יד לטיני (סימנו: Cod. 4358) שהועתק בשנות העשרים או השלושים של המאה החמש עשרה; ראה שוורץ, שם, עמ׳ 267; קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה, III, עמ׳ 251; ובקטלוג הממוחשב של הספרייה, https://www.onb.ac.at/

5 נירנברג, הספרייה העירונית Fragmente hebr., Aus Amb. 173, 2°

קטע רביעי, גם הוא בספרייה הלאומית בווינה, הזכרתי בקיצור בספרי, ולהלן אוסיף דברים על אודותיו.

קטע נוסף, נכבד מכל קודמיו, מצא לאחרונה פרופ׳ אנדראס לנרד בספריית המדינה במינכן, ותודתי נתונה לו על ששיתף אותי בממצא חשוב זה. קטע זה נמצא בכריכתו של כתב יד לטיני גדול מידות, שסימנו Clm 6485 (לשעבר: Fris. 285).[6] כתב היד הלטיני מכיל חיבור של ניקולאוס פון דינקלסבוהל (Nicolaus von Dinkelsbühl), כומר קתולי שבילה את מרבית שנות חייו בווינה, ואף שימש כרקטור של אוניברסיטת וינה. פון דינקלסבוהל מת בווינה בשנת 1433 וכתב היד נעתק באוסטריה שנים אחדות לאחר מותו. לאחר מכן הגיע כתב היד הלטיני לספריית המנזר בפרייזינג (Freising, Dombibliothek), כ־40 ק״מ צפונית למינכן; ובשנים הראשונות של המאה התשע עשרה הועבר כתב היד הלטיני, עם מאות כתבי יד אחרים, לספריית המדינה במינכן.[7]

הכורך של כתב היד הלטיני השתמש למלאכתו בארבעה גיליונות (שמונה דפים) מתוך כתב יד של ספר ערוגת הבשם.[8] טופס זה נכתב בארבע עמודות, שתי עמודות בכל עמוד. הדפים ששרדו כמעט שלמים, אך הכורך חתך אותם הן בראשיהם והן בצדם האחד כדי שיתאימו במידתם לכתב היד הלטיני, וחסר אפוא מעט מהטקסט.[9] דף נוסף מטופס זה, רצוף לדפים שבמינכן, מצאתי בספרייה הלאומית בווינה, ומספרו שם: Fragm. Hebr. C 6. דף זה הופרד בשנים האחרונות מכריכתו של כתב יד לטיני שסימנו: Cod. 4144. כתב היד הלטיני נעתק במאה החמש עשרה והיה ברשותם של כמה מלומדים בווינה ולאחר מכן בספריית האוניברסיטה בווינה.[10] נוכל אפוא לשער שהטופס של ספר ערוגת הבשם הנידון כאן היה בווינה במאה החמש עשרה, ואחד מכורכי הספרים של העיר השתמש בו למלאכתו. כתב יד לטיני אחד, שלכריכתו שימש דף אחד מספר ערוגת הבשם, נשאר עד היום בווינה; וכתב יד לטיני שני, שלכריכתו

6 בתיאור מן המאה התשע עשרה של כתב היד הלטיני כבר נזכר שיש בכריכתו קטע עברי; ראה C. Halm, G. Thomas and G. Meyer, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Bd. I,3: Codices num. 5251–8100 complectens (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, III,3), München 1873, p. 112, n. 807. לתיאור עדכני של כתב היד ראה: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31781414

7 ראה: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/?INFO_projectinfo/muenchen-freising

8 הכורך השתמש גם בכתב יד עברי שני, והדביק בסוף הכרך הלטיני רצועה צרה וארוכה מחיבור הלכתי, שנכתב בפורמט גדול. מעט מאוד נותר בכל שורה ולצערי לא הצלחתי לזהות את החיבור.

9 גודלם כיום של הגיליונות החתוכים כ־27 ס״מ (גובה) X 40 ס״מ (רוחב שני הטורים).

10 לתיאור כתב היד ראה: קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה, III, עמ׳ 181–182; ובקטלוג הממוחשב של הספרייה (לעיל, הערה 4).

השתמשו בשמונה דפים מספר ערוגת הבשם, עבר לגרמניה והוא נמצא היום בספריית המדינה במינכן.

כאמור, בידינו תשעה דפים מטופס זה של ספר ערוגת הבשם, וזה פירוטם:[11]

1. גיליון אחד (שני דפים לא רצופים), בסוף הכרך שבמינכן. צדו האחד של הגיליון מודבק לכריכת הספר ואי אפשר לקראו, ואילו צדו השני, הגלוי לעין, מקביל לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 210–211 ועמ' 226–228.

2. שני גיליונות (ארבעה דפים רצופים), האחד בתחילת הכרך שבמינכן והשני בסופו. דפים אלו ניתנים לקריאה משני צדיהם, והם מקבילים לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 213–225.

כתבי יד אשכנזיים מורכבים בדרך כלל מקונטרסים של ארבעה גיליונות,[12] ושלושת הגיליונות שמניתי הם הגיליונות הפנימיים הרצופים של קונטרס אחד (דפים 2–7 של הקונטרס המקורי). שני הגיליונות הפנימיים (דפים 3–6 של הקונטרס המקורי) ניתנים לקריאה משני צדיהם, והגיליון השלישי, העוטף אותם, דבוק לכריכת הספר וניתן לקרוא רק את צדו האחד. אילו נענו מנהלי הספרייה במינכן לבקשתי להפריד את הגיליונות מכריכת הספר, היו בידינו שישה דפים רצופים, שמקבילים לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 213–228; אך מכיוון שבקשתי לא נענתה, אין בקטעי מינכן אלא את הנדפס בערוגת הבשם, עמ' 210–211, 213–225, 226–228.

3. דף אחד, בווינה, שהוא המשכו הישיר של קטע מינכן. דף זה נחתך לאורכו, ומארבע העמודות שהיו בו נשתיירו רק עמודה א ועמודה ד (ואף הן פגומות מעט בצד) והוא מקביל לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 228–229, 231–232. דף זה הוא הדף השמיני של הקונטרס שנידון לעיל, ואילו הדף הראשון של הקונטרס לא הגיע לידינו.

4. גיליון אחד (שני דפים רצופים), בתחילת הכרך שבמינכן. צדו האחד של הגיליון מודבק לכריכת הספר ואי אפשר לקראו, ואילו הצד השני, הגלוי לעין, מכיל שני עמודים רצופים. שני העמודים מקבילים לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137.

מטופס מינכן־ווינה נותרו אפוא תשעה דפים,[13] והם מקבילים לנדפס בערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137, 210–211, 213–225, 226–229, 231–232. חלק הארי מהדפים הללו מכיל את פירושו הנרחב של ר' אברהם בן עזריאל לפיוט 'שש מאות נקראות'

11 תודתי לד"ר רחל פירסט שבדקה עבורי את גוף כתב היד במינכן. לאחר מכן חזרתי ובדקתי בעצמי את כתב היד, ודבריי להלן מבוססים על שתי הבדיקות הללו.

12 ראה: לעיל, עמ' 164.

13 הכורך של כתב היד הלטיני השמור במינכן השתמש למלאכתו בדף אחד נוסף (ואולי יותר) מטופס זה של ספר ערוגת הבשם. הוא חתך את הדף לרצועות צרות מאוד ושיבץ אותן באמצע כמה וכמה קונטרסים של כתב היד הלטיני, כדי שהחוט התופר את הקונטרס לא יפגע בכתב היד הלטיני (רצועות כאלו מצויות למשל לפני דפים 7, 19, 31, 43, 67, ועוד). אם יופרדו כל הרצועות הצרות הללו מכתב היד, ניתן יהיה כנראה לצרפן לכלל יחידה גדולה יותר.

של ר׳ שלמה אבן גבירול, שעוסק בהלכות ציצית.[14] פירושו של ר׳ אברהם, שמצוי היה בידינו עד כה בכ״י וטיקן בלבד,[15] תופס עשרות עמודים במהדורה הנדפסת, והוא מוקדש לדיונים הלכתיים מפורטים בהלכות ציצית. עיקר החידוש בטופס החדש שבגניזת אירופה הוא בדף 7 ע״א של קטע מינכן, שממנו עולה שהסופר בכ״י וטיקן דילג בטעות על פסקה ארוכה. אורבך כבר הרגיש שהטקסט שלפניו משובש, והציע מדעתו להוסיף שלוש מילים, ולא יכול היה לדעת שחסרה שם פסקה שלמה.[16]

עניין מיוחד יש בפסקה שנשמטה מכ״י וטיקן, שכן ר׳ אברהם בן עזריאל מגיה בה בחוזק יד את נוסח התלמוד, ואף מציע הסבר פילולוגי מעניין כיצד השתבשו הספרים שלפנינו. גם במקומות אחרים בחיבורו עסק ר׳ אברהם בביקורת הטקסט של ספרות חז״ל, ואפרים אלימלך אורבך כבר ליקט את דיוניו וניתח אותם;[17] אך ההגהה המוצעת בפסקה החדשה שלפנינו חריפה היא מכל קודמותיה. למרבה הצער, הקלף נחתך על ידי הכורך וסופי השורות נקטעו, דבר שמקשה הן על הבנת הקושי שמצא ר׳ אברהם בגרסת הספרים שלפנינו והן על הבנת הסברו של ר׳ אברהם היאך נוצר השיבוש. במהדורה שלהלן אציג את הדברים המקוטעים כמות שהם, וכאן אציג אותם ברצף אחד, עם הצעותיי להשלמת החסר:

> ובכל הספרים גרסי[נן עשה] גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש״י ג׳ [פירושים], וכולם אין נראין. אך הגירסא ﷺ [ ] ואומר אני שבזה טעו, [שהיה כתוב] בספרי{ם} עשה [גדיל׳], והיה נקוד על ל׳ דגדילים להיו[ת גדילים], ונמחק הי׳ שעל הל׳ וגרסו גדיל[ ] פתיליהן מתוכן, והיו דומין לווי״ן, [וכתבו] ופתילהו מתוכו.

אם הבנתי את הדברים כאשורם, ר׳ אברהם בן עזריאל טען שאין לגרוס בבבלי מנחות לט ע״ב ׳עשה גדיל ופותליהו מתוכו׳, כגרסת רש״י והספרים שלפנינו. לדבריו, הנוסח

14 אבן גבירול, שירי הקדש, ב, עמ׳ 582-584, סי׳ רכד. פירושו של ר׳ אברהם נדפס בערוגת הבשם, ג, עמ׳ 206-249.

15 בערוגת הבשם כ״י פרנקפורט, דף 93א-ג, סי׳ נט מצוי פירוש קצרצר לפיוט, שונה מזה שבכ״י וטיקן; ראה ערוגת הבשם, ג, עמ׳ 206, הערה 61. אליזבט הולנדר בדקה מאות כתבי יד של פירושי פיוטים ולא מצאה בהם אלא שניים בלבד שהביאו פירושים לפיוט הנדון, והם שונים מפירושו של ר׳ אברהם שבכ״י וטיקן. השניים הם: מחזור נירנברג, כ״י צירי״ך, יסלזון 9 (לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 24100), דפים 186ב-187א; וכ״י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr 69, דף 58א-ב. ראה: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 910, nos. 17105-17106. לדברי צימליך, מקורו של פירוש פיוט זה במחזור נירנברג הוא בערוגת הבשם כ״י פרנקפורט; ראה: B. Ziemlich, *Das Machsor Nürnberg*, Berlin 1886, p. 51 (בתרגום לעברית, באתר הספרייה הלאומית בירושלים: עמ׳ 40. ראה http://web.nli.org.il/sites/nlis/he/manuscript/Documents/ziemlich-hebrew.pdf).

16 כ״י וטיקן 301, דף 129ג ; ערוגת הבשם, ג, עמ׳ 224, הערה 56.

17 ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ׳ 155-158.

המקורי בתלמוד היה 'עשה גדילים פתיליהן מתוכן'. אחד המעתיקים קיצר את המילה הראשונה וכתב 'גדיל' פתיליהן מתוכן'. הגרש שאחרי הל' (שנראה כנראה כאות י') נמחק, והמעתיק שאחריו כתב: 'גדיל פתיליהן מתוכן'. מעתיק שלישי הוסיף חטא על פשע, וטעה גם בקריאת שתי המילים הסמוכות וכתב: 'פתילהו מתוכו' (וכנראה גם הוסיף ו', ופתילהו), וכך נוצר לדעת ר' אברהם בן עזריאל הנוסח המשובש שלפנינו.

ר' אברהם בן עזריאל הציע מדעתו שנוסח התלמוד שהיה לפניו, וגם לפני רש"י, משובש הוא, אך לא היה בידו להביא אסמכתא לדבריו. דפוס ונציה, ועמו גם כל כתבי היד של מסכת מנחות שבידינו – שכולם נכתבו באשכנז ובצרפת, וכולם מאוחרים מעט לזמנו של ר' אברהם[18] – אינם מסכימים עם הגהתו של ר' אברהם. ולא עוד אלא שהמשפט הנדון כאן מצוי גם בסוגיה אחרת בתלמוד, שלא נזכרה כלל בדיונו של ר' אברהם, ואף שם כל עדי הנוסח גורסים כגרסת רש"י.[19] ואף גאונים וראשונים גרסו כנוסח המצוי לפנינו בדפוס,[20] ולא מצאתי את גרסתו של ר' אברהם אלא בכתביהם של חכמים מאוחרים בודדים, שאינם מן המפורסמים.[21]

***

לא מצאתי טעם להדפיס את תשעת הדפים שנשתיירו מטופס מינכן־וינה, שאמנם יש בהם כמה וכמה שינויי נוסח לעומת הנדפס מכ"י וטיקן, אך בדרך כלל אין בהם חידוש רב. המהדורה שלהלן כוללת רק את תחילת פירושו של ר' אברהם בן עזריאל לשורה אחת מהפיוט, ובה הפִּסקה שנשמטה בדפוס (ערוגת הבשם, ג, עמ' 223–224). הדברים לקוחים מכ"י מינכן, ספריית המדינה Clm 6485, דף [7] ע"א טור ב ותודתי להנהלת הספרייה על הרשות לפרסם זאת.

18 כ"י מינכן, ספריית המדינה 95; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 118; כ"י וטיקן, ebr. 120; כ"י פריז, כי"ח H 147 A. כ"י מינכן נעתק בשנת ק"ג (1342) וכתבי היד שבווטיקן נעתקו כנראה בצרפת בסוף המאה השלוש עשרה (כ"י וטיקן 120) ובגרמניה במאה הארבע עשרה (כ"י וטיקן 118); ראה ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג וטיקן, עמ' 85–87.

19 יבמות ה ע"ב; לחילופי נוסח שם ראה דקדוקי סופרים השלם, יבמות, א, עמ' לג.

20 ראה למשל אוצר הגאונים: יבמות, סי' ו, סוף עמ' 5; ספר הערוך, ו, ערך פתל, עמ' 465; שם, ח, ערך שע, עמ' 118; וכהנה רבות.

21 ראה רבינו מיוחס ב"ר אליהו, פירוש על ספר במדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז, טו, לח, עמ' פח: 'עשה גדילים ופותלם מתוכן'. וכך גם בפירושו לדברים, כב, יב (מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' קכד. על רבינו מיוחס ראה תא־שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 214–217 [שם בהערה 35 יש לתקן: עמ' 100–101]); ג' חסידה, 'הלכות ציצית לחד מקמאי', צפונות, שנה ב (תש"ן), גליון ב (ו), עמ' ח: 'עשה גדילים ופתלם מתוכן'.

המהדורה

חוט ציצית היות מרובע,[22] **פי׳** [היות ארבע]
חוטין, דת״ר כמה חוטין [הוא נותן]
ב״ש אומר׳ ד׳ וב״ה אומ׳ ג׳, ואמ׳ [רב פפא]
הילכת׳ ד׳ בתוך ג׳,[23] וטעמ׳ דכת׳ גדי[לים תעשה]
לך[24] ודרשי׳ גדיל שנים גדילים א[רבעה,[25] פי׳]
אי כתיב גדיל הוה משמ׳[26] שנים, ד[אין גדיל]
פחות משנים, השתא דכת׳ גדילי[ם, הראוי]
לשני גדילים, היינו ד׳ חוטין.[27] ופר׳ [ר״ש]
בהתכלת שני חוטי תכלת ושני ח[וטי לבן],[28]
וכשיכפלם יהיו ח׳.[29] כל החוטין ל״ב, [ב׳ בראשית][30]
ל׳ לעיני כל ישראל.[31] ומה שדרש[ו רבותינו]
גדילים למניין חוטין ולא לעשות [שני]
גדילים, מדכת׳ ונתנו על ציצית ה[כנף פתיל]
תכלת והיה לכם לציצית,[32] משמ׳ ד[מין כנף]
ותכלת יהיו לציצית אחד, היינו ל[גדיל אחד]
ולציצית אחד, מכח זה דרשו רבו[תינו עשה][33]

22 אבן גבירול, שירי הקדש, ב, עמ׳ 583, שורה 7.
23 מנחות מא ע״ב.
24 דברים כב, יב.
25 מנחות לט ע״ב.
26 משמע.
27 רש״י שם ד״ה גדיל.
28 רש״י שם לח ע״א (לפי התיקון שבשיטה מקובצת, שם, ס״ק ז): ׳דמצוה לתת תכלת ב׳ חוטין [ולבן שני חוטין] בציצית׳.
29 רש״י שם לט ע״ב ד״ה עשה גדיל.
30 בראשית א, א.
31 דברים לד, יב. בנדפס משפט זה משובש. דרשה זו מצויה בכמה מקורות והיא מובאת הרבה בכתביהם של חסידי אשכנז, שר׳ אברהם בן עזריאל היה מקורב להם; ראה למשל מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ׳ 635; ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, מהדורת י׳ רפאל, ירושלים תשל״ח, עמ׳ תרלח (ושם בהערה מובאים מקורות נוספים); י״י סטל, ״סדר טעמים״ לר׳ שלמה בר׳ שמואל מווירצבורג׳, מוריה, לא, גיליון ז–ח (תשע״א), עמ׳ ו ועמ׳ ח, ושם בהערות.
32 במדבר טו, לח–לט.
33 מכאן ועד להלן, ליד הערה 37 חסר בכ״י וטיקן ובנדפס (ערוגת הבשם, ג, עמ׳ 224, ושם בהערה 56).

גדילים ופַתִילֵיהם מתוכו,[34] פי׳ עש[ה]
כמשמעות גדילים דהיינו ד׳ חו[טין],
ופתיליהן מתוכן, ועיקום שלו מת[וכן]
כשיכפול ד׳ חוטין מתוכן שיהיו [ח׳]
פתיליהן שאמ׳ חכמים שצריך [לכפול]
ויהיה ח׳ מדכת׳ פתיל תכלת ולא [כת׳]
גדילים. ובכל הספרים גרס׳[נן עשה]
גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש״י ג׳ [פירושים],[35]
וכולם אין נראין. אך הגירסא[36] ֵ[ ]
ואומר אני שבזה טעו [ ]
בספרי{ם} עשה [ ]
והיה נקוד על ל׳ דגדילים להיו[ ]
ונמחק הי׳ שעל הל׳ וגרסו גדיל[ ]
פתיליהן מתוכן, והיו דומין לווי״ן [ ]
ופתילהו מתוכו.[37] ומה שפי׳ ר[ש״י דמצות]
ציצית שני חוטי תכלת ושני חו[טי לבן][38]

34 מנחות לט ע״ב.
35 רש״י שם ד״ה גדיל (פירוש אחד) וד״ה ופותליהו (שני פירושים נוספים. השווה גם יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת בלוי, ערך רבי יאשיה דמן אבא, עמ׳ יח: ׳ופירש רש״י התם בהתכלת [...] ובע״א פירש [...] ועוד פירש בענין אחר [...]׳).
36 הסופר כתב תחילה ס׳ במקום ר׳ (הגיס), ואז תיקן את כתיבתו והשלים את המילה כהוגן: הגירסא. לעיל במבוא הבאתי את הצעתי להשלמת שורה זו והשורות הסמוכות לה.
37 עד כאן חסר בנדפס. וראה בהערה הקודמת.
38 כאן מסתיים ע״א, והשורות הראשונות של ע״ב חסרות. ההמשך בערוגת הבשם, עמ׳ 224: ׳מדאמרי׳ בספרי כמה גדילי׳ נעשין אין פחות מג׳ חוטין כדברי בית הילל, בי׳ שמאי אומ׳ מד׳ חוטין של תכלת וד׳ חוטין של לבן של ד׳ וד׳ אצבעות׳.

פרק שביעי

מעין ספר האסופות

הלכות פסח והלכות איסור והיתר

מבוא

א. הקטע וטיבו

בארכיון המדינה בפאויה נמצאו בעשרות השנים האחרונות קטעים רבים של כתבי יד עבריים.[1] ענייננו כאן בקטע אחד שסימנו: Pacco 17 cart. 21–2399.[2] קטע זה מכיל גיליון אחד, כמעט שלם, בכתיבה אשכנזית. צדו האחד של הגיליון קריא כמעט כולו, ואילו צדו השני נמחק לגמרי על ידי כורך הספרים, ולא ניתן לקרוא בו ולו גם מילה אחת.[3]

שני הדפים שבגיליון אינם רצופים ואין לדעת כמה דפים חסרים ביניהם.[4] הדף הראשון עוסק בהלכות פסח והשני בהלכות איסור והיתר. לפנינו שריד מחיבור אשכנזי שמבוסס בעיקר על תשובות ופסקים של חכמי גרמניה (וכן גם של רש"י), למן המאה האחת עשרה ועד לראשית המאה השלוש עשרה. ראבי"ה (שהלך לעולמו לערך

1 לתיאור ראשוני של קטעים אחדים בארכיון המדינה בפאויה ראה: P.F. Fumagalli, 'Fondi manoscritti ebraici nelle biblioteche italiane', *Italia Judaica*, 1 (1983), pp. 251–270; idem, 'Le copertine ebraiche a Cremona e a Pavia', G. Tamani and A. Vivian (eds.), *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei Secoli XV–XVI: atti di Congresso internazionale dell'AISG S. Miniato, 7–8–9 novembre 1988*, Roma 1991 (*Associazione italiana per lo studio del giudaismo: Testi e studi*, 7), pp. 53–59 (reprinted in: *Annali della Biblioteca Statale e Libreria Civica di Cremona*, 40 [1989], pp. 55–61); C. Guerini Rocco, 'Pergamene ebraiche dell'Archivio di Stato di Pavia', *Acme: annali della Facolta di lettere e filosofia dell'Universita degli stataledi Milano*, 53, 3 (2000), pp. 243–246. על קטעים מספר ראבי"ה שנמצאו בארכיון המדינה בפאויה ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 102, הערה 229.

2 תודתי לרב יהודה לייביש ווייס, שטרח רבות להשיג עבורי את צילום הקטע.

3 מחיקת צד אחד של הדפים נפוצה הייתה בעיקר אצל כורכי הספרים בעיר מודינה ובסביבתה, כ־210 ק"מ דרומית מזרחית לפאויה. ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 29, ובספרות הרשומה שם.

4 כתבי יד אשכנזיים מורכבים בדרך כלל מקונטרסים של ארבעה גיליונות (שמונה דפים), ועל כן מסתבר שבין שני הדפים חסרים שניים, ארבעה או שישה דפים.

בתחילת שנות העשרים של המאה השלוש עשרה)[5] הוא החכם המאוחר ביותר הנזכר בשמו בחיבורנו, והציטוט היחיד שהובא בשמו נלקח בוודאי מספרו 'אבי העזרי'.[6] בן דורו הצעיר של ראבי"ה, ר' אלעזר מוורמייזא (ה'רקח'),[7] לא נזכר במפורש בשריד שבידינו, וכך גם חכמים מאוחרים יותר, כמו ר' יצחק אור זרוע.[8] ועם זאת, עיון מדוקדק יותר מלמד על זיקה של ממש בין הלכות פסח שבחיבורנו ובין חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר – ספר רוקח וספר מעשה רוקח – וכמה פסקים בחיבורנו מצויים גם בספריו של ר' אלעזר. לעתים חיבורנו מקצר את הפסקים, ואילו בחיבוריו של ר' אלעזר מוורמייזא מצויים הדברים יותר באריכות.[9] אך במקרה אחד חיבורנו מביא מעשה מפורט, ואילו בחיבוריו של ר' אלעזר מוורמייזא מובאים הדברים רק בקצרה.[10] דומני שניתן אפוא לשער שחיבורנו נכתב לקראת אמצע המאה השלוש עשרה לערך, על ידי חכם שהכיר היטב את תורתם של חכמי הריינוס.

ב. זיקתו של החיבור לספר האסופות

חיבור נוסף שעומד בזיקה לחיבורנו הוא ספר האסופות, שאף הוא הִרבה ללקט מכתביהם של ראבי"ה ושל ר' אלעזר מוורמייזא. לא אמנה את הקטעים המקבילים (בלשון זהה או בשינוי לשון) בין שני החיבורים, כי רבים הם, וימצאם הלומד בהערותיי לחיבור. אציין כאן רק את השיבושים המשותפים שיש בשני החיבורים הללו באשר לייחוסם של שני מעשים שבאו לפני חכמי אשכנז במאה האחת עשרה. שני השיבושים המשותפים הם בעלי אופי אחיד, ובשניהם טועים חיבורנו וספר האסופות ומביאים מעשים מן המאה האחת עשרה כאילו אירעו לפני חכמי וורמייזא ושפירא במחצית השנייה של המאה השתים עשרה. במקרה אחד הביאו שני החיבורים מעשה מן המאה

5 על זמן פטירתו של ראבי"ה ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 382. חוקרים אחרים איחרו את זמן פטירתו של ראבי"ה לאמצע שנות השלושים של המאה השלוש עשרה, אך דבריהם מבוססים על נוסח מעובד של דברי מהר"ם מרוטנבורג, מהם משתמע בטעות כאילו מהר"ם הכיר בצעירותו את ראבי"ה (ראה מרדכי, מועד קטן, סי' תתקכה; והנוסח הנכון: הלכות שמחות למהר"ם, עמ' קכח, סי' קכא. וראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 6 ועמ' 13).

6 ראה להלן, הערה 42.

7 ר' אלעזר מוורמייזא נולד בין השנים 1160–1165 לערך; ראה רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 58, ושם בהערה 228. על תאריך פטירתו ראה: א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 35; הנ"ל בעלי התוספות, עמ' 411. ר' אלעזר כתב את ספר רוקח בשנות חייו האחרונות, ולא לפני ראשית שנות העשרים של המאה השלוש עשרה; ראה עמנואל, מגוף ראשון, עמ' 453–457.

8 ר' יצחק אור זרוע כתב את ספרו, או לפחות חלקים מספרו, לקראת אמצע המאה השלוש עשרה; ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 436–438.

9 ראה להלן, הערות 45, 49.

10 ראה להלן, הערה 33.

האחת עשרה על שמו של ר' שמריה בן מרדכי משפירא,[11] ובמקרה השני הביאו מעשה אחר על שמו של ר' מנחם בן יעקב מוורמייזא.[12] שני שיבושים אחרים, אך בעלי אופי זהה – מעשים שבאו לפני חכמים במאה האחת עשרה, שמובאים בטעות על שמו של ר' שמריה משפירא – מצויים גם בחיבור שלישי, שאינו קשור לחיבור המתפרסם כאן (ושמא גם בחיבור רביעי – בספר הרוקח), ואינני יודע כיצד לבארם.[13]

לא שפר גורלו של ספר האסופות, על אף שהוא מצוי בכתב יד יחיד (צירי"ך, אוסף ברגינסקי BCB 405), קל לקריאה, שנעתק במאה הארבע עשרה לערך.[14] חוקרים רבים ציטטו מכתב היד,[15] אך רובו הגדול טרם נדפס.[16] זהותו של מחבר ספר האסופות טרם התבררה, והצעות מוטעות שהועלו בעניין זה נובעות מהחלפה בין שני ספרים שונים, בעלי שם דומה: ספר האסופות האשכנזי וספר בעלי אסופות הפרובנסלי.[17] גם זמנו של ספר האסופות טרם התברר כראוי.[18] מחד גיסא, הוא מצטט כמה פעמים את ר'

11 ראה להלן, הערה 57. בחיבורנו מובא גם מעשה אחר, שאכן אירע לפני ר' שמריה; ראה להלן, ליד הערה 33. על ר' שמריה משפירא ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 189–192; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 292–289.

12 ראה להלן, הערה 62. וראה שם על ר' מנחם בן יעקב.

13 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 288–289.

14 כתב היד עבר גלגולים רבים, ואזכיר כאן רק את שלושת האחרונים. עד לתחילת המאה הנוכחית היה כתב היד בספריית מונטיפיורי שבלונדון, ומספרו שם: 134. בשנת 2004 נמכר כתב היד במכירה פומבית, עם שאר כתבי היד של הספרייה, והוא הגיע לידיו של אדם פרטי בניו יורק. בשנת 2015 נמכר שוב כתב היד במכירה פומבית, ועתה הוא באוסף ברגינסקי (תודתי לפרופ' אמיל שרייבר על האינפורמציה). לתיאור כתב היד ראה: קטלוג אוסף מונטיפיורי, עמ' 160–162, מס' 124; *Important Judaica, New York, Sotheby's, 22 December, 2015*, p. 12, no. 2

15 ראשון שבהם הוא כנראה שמואל דוד לוצאטו, באיגרת שכתב לידידו שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) בשנת 1831; ראה אגרות שד"ל, ב, פרזמישל תרמ"ב, עמ' 184. לרשימה של חוקרים רבים שנעזרו בכתב היד ראה דזובאס, ספר אספות, עמ' 19–20; ומאז נוספו חוקרים רבים שנעזרו בכתב היד.

16 טיפין טיפין מכתב היד מתפרסמים לעתים בבימות שונות (ראה למשל להלן, הערה 37 והערה 45), ולא כאן המקום לפורטם. בדבריי להלן אכנה את כתב היד: האסופות כ"י; ואילו את החטיבה הגדולה יותר שנדפסה מהחיבור אכנה: ספר האסופות, מהדורת דזובאס (חטיבה זו אינה אלא כחמישית מהספר כולו).

17 ראה ספר האסופות, מהדורת דזובאס, מבוא; וביתר הרחבה: דזובאס, ספר אספות; וסתירת הדברים אצל בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, עמ' 109–110 (פרטים שונים בדיוניו של דזובאס, שלחלקם ארמוז להלן בהערות, נובעים מהתזה המוטעית שפיתח [בעקבות חוקרים שלפניו]; ועם קריסת התזה המרכזית מתבטלים גם טיעונים אחרים שלו). על ספר בעלי אסופות הפרובנסלי ראה בנדיקט, שם, עמ' 105–113; רוט, חכמי פרובאנס המאוחרים, עמ' 101–107.

18 ראה דזובאס, ספר אספות, ובספרות הנזכרת שם. אני חוזר בי מניסוח החלטי יותר על זמנו של הספר שכתבתי במקום אחר; ראה ש' עמנואל, 'מנהגי אבלות בימי ספירת העומר', נטועים, כ (תשע"ו), תחילת עמ' 113.

אלעזר מוורמייזא כמורו, ואם כן נולד המחבר בראשית המאה השלוש עשרה.[19] מאידך גיסא, מביא המחבר דברים ששמע מתלמידו של מהר"ם מרוטנבורג[20] (מהר"ם נפטר בשנת 1293) ומעתיק טופס גט שנכתב בוורמייזא בשנת ס"ז (1307),[21] ואם כן זמן פעילותו של המחבר הוא בראשית המאה הארבע עשרה. עם זאת, הרושם העולה בדרך כלל מהחיבור הוא שאין לאחר אותו יותר מאמצע המאה השלוש עשרה. ואם כך הוא, אפשר שהתאריך של טופס הגט היה מוקדם יותר, אלא שהמעתיק 'עדכן' אותו, כפי שעשו מעתיקים רבים בטופסי גט; והדברים שהובאו מתלמידו של מהר"ם מרוטנבורג הם תוספת מאוחרת שחדרה לחיבור.

החיבור הנדפס כאן תורם משהו לבירור זהותו של מחבר ספר האסופות (או שמא מסבך עוד יותר את הבעיה). במקומות אחדים ציטט ספר האסופות את דברי ראבי"ה בשם 'זקני', ונמצינו למדים שהוא היה מצאצאיו. אך במקרים רבים אחרים הוא העתיק מספרו של ראבי"ה בלי לציין שיש קרבה משפחתית ביניהם, והדבר מתמיה.[22] אחד הקטעים שציטט ספר האסופות בשם 'זקיני', הוא ראבי"ה, מצוי גם בחיבור שלפנינו. אלא שבחיבורנו מובאים הדברים בשם 'ראבי"ה' סתם, בלי להזכיר קרבה משפחתית.[23] לצערי אינני יודע לומר מי משני החיבורים העתיק מחברו, ואולי שניהם העתיקו ממקור שלישי, שלא הגיע לידינו. ועדיין צריך עיון.

ג. חכמי פאויה

העיר הקטנה פאויה (Pavia), שבה נמצא הקטע הנידון כאן, סמוכה למילאנו.[24] ידיעות מקוטעות על חכמים שפעלו בעיר זו מצויות בידינו למן המחצית השנייה של המאה התשיעית לערך, עת גלה לשם מדרום איטליה רבי משה, מלמד התינוקות, עקב נידוי שהוטל עליו.[25] רבנו תם מצטט פעם אחת את 'הרב ר' משה מפביאה, והוא נזכר בערוך

19 ראה ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ' ט. על שנות חייו של ר' אלעזר מוורמייזא ראה לעיל, הערה 7.

20 האסופות כ"י, דף 17ג (=ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ' צד, סי' ס): 'כך קבלתי מר' משה מלוטנבורק [...] וכך א' לי ר' משה מלוטנבורק שפעם אחת ישב אצל הר' מאיר בן הר' ברוך ז"ל [...]'. לוטנבורק היא כנראה Ladenburg, כ־40 ק"מ דרומית מזרחית לוורמס; ראה גרמניה יודאיקה, II, עמ' 462-463, ושם בהערה 10.

21 האסופות כ"י, דף 142ד (טופסי השטרות שבספר האסופות מצויים גם בכ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1293, דף 9א-39א, ובכלל זה גם טופס הגט, דף 23א. פרופ' יוסף ריבלין שוקד בימים אלו על ההדרת תיקון שטרות זה, על פי שני כתבי היד).

22 ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 63-67; דזובאס, ספר אספות.

23 ראה להלן, הערה 42.

24 על היישוב היהודי בפאויה ראה: C. Invernizzi, *Gli ebrei a Pavia: Contributo alla storia dell'ebraismo nel ducato di* Milano, Pavia 1905; Sh. Simonsohn, *The Jews in the Duchy of Milan*, Jerusalem 1982-1986 (לפי המפתח).

25 מגילת אחימעץ[2], מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 29-30, ושם בהערות, עמ' 147.

כשאר הגאונים',[26] ואין לדעת אם כוונתו לר' משה מלמד התינוקות או לחכם אחר. ומכל מקום, בספר הערוך שבידינו לא נזכר ר' משה זה ולו גם פעם אחת.

במפנה המאות החמש עשרה והשש עשרה חיו בפאויה כמה חכמים חשובים, אך ככל הנראה כולם שהו בה רק פרקי זמן קצרים. ראשון שבהם הוא ר' יוסף קולון (מהרי"ק), שעשה בעיר את שנות חייו האחרונות (1477–1480 לערך), ואף נקבר בה.[27] באותן שנים לערך התגורר בעיר גם ר' יעקב לנדא, מחבר ספר האגור, ושם חיבר את ספרו 'חזון'.[28] כדור לאחר מכן (בשנים 1514–1517 לערך) התגורר בעיר ר' עזריאל דייאנה.[29] בפאויה התגוררו לעתים אף מלומדים יהודים, כמו הרופא אליהו בן שבתאי באר, ששימש כמרצה לרפואה באוניברסיטה המקומית.[30] לפחות חלק מחכמים אלו החזיקו בספריות גדולות ונכבדות (אף שאין לדעת אם החזיקו בהן גם בשנות מגוריהם בפאויה);[31] ומי יודע, שמא הקטע המתפרסם להלן היה על שולחנו של אחד מהם.

***

הסופר של הקטע המתפרסם כאן הותיר בהעתקתו רווחים בין עניין לעניין. בהעתקתי הותרתי את הרווחים במקומות שהם אכן מסייעים להבחין בין פסקה אחת לחברתה, אך התעלמתי מהם במקרים שהם קוטעים את רצף המובאה מחיבור זה או אחר.

26 ספר הישר, חלק החידושים, סי' תמט.

27 ראה: שו"ת ר' עזריאל דאיינה, א, סי' צד, עמ' 245; וולף, מהרי"ק, עמ' 55, 63–64. מעשה שאירע בעיר פאויה בתחילת שנות השבעים של המאה החמש עשרה נידון בהרחבה בשו"ת מהרי"ק, שורש קס.

28 ספר האגור השלם, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תש"ך, מבוא, עמ' ו.

29 שו"ת ר' עזריאל דאיינה, א, מבוא, עמ' יט–כ.

30 ראה: ב' רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 199; L. Münster, 'Una luminosa figura di medico ebreo del Quattrocento: Maestro Elia di Sabbato da Fermo, Archiatra pontificio', *Scritti in Memoria di Sally Mayer (1875–1953): Saggi sull'Ebraismo Italiano*, Jerusalem 1956, pp. 224–258 (תקציר עברי: שם, חלק עברי, עמ' 227–228).

31 על ספרייתו הגדולה של מהרי"ק ראה: בוקסבוים, תולדות מהרי"ק, עמ' כח–לא; וולף, מהרי"ק, עמ' 93–115 (וראה גם להלן, עמ' 309–310). על ספרייתו של ר' עזריאל דאיינה ראה: שו"ת ר' עזריאל דאיינה, א, מבוא, עמ' לו–לח.

המהדורה

<דף 1 ע"ב>[32]

איסור והיתר בפסח. מעשה[33] זה היה בימי רבי' שמרי' שנפל מים על שק שהיה בו קמח, ואמר

לרקוד הקמח כדי שישאר העיסה בנפה שמרקדין, ומה שעבר בתוכו התיר. וה"ה חיטין אם נפל

השק בטיט, וכן כשמוליכין הקמח מן הריחים, אם ירדו גשמי' על השק ועברו השק בק{{מ}}ח צריך לרקוד

הקמח. חיטה[34] שנמצאת בתרנגולת מבושלת בפסח, אומ' ר' שהיא אסורה. ואם נמצאת חיטה בקדירה או ביורה מליאה בשר מבושל, אוסר הכל, וכגון שנתבקע הגרגיר. ואעפ"כ

ראיתי {שבדקו} גרגיר ואמרו מאחר שכך הוא שהוא רך והצפורן נכנס בו, אע"פ שלא נתבקע אסור, ואסרו

התבשיל. ואם (נתבטלו) {נתבשלו} עם אותה תרנגולת ביורה תרנגולות יותר, כולן אסורות לפי שאיסור חמץ

32 עמוד א נמחק ואי אפשר לקרוא בו מילה.

33 האסופות כ"י, דף 40ב: 'מעשה היה בימי רבינו שמריה שנפל מים על שק שהיה בו קמח של פסח, והורה לרקד הקמח כדי שישאר העסה בנפה שמרקדין בו, ומה שעבר בתוכו התיר. והוא הדין שכן עושין אם יפול השק בטיט. וכן כשמוליכין קמח מן הריחיים, אם ירדו גשמים על השק ועברו בקמח, כגון שעמד תחת צנור אחד או שלא כיסו השק ועברו המים בתוך השק בקמח, צריך לרקד הקמח'. המעשה מובא בקיצור גם ברוקח, סי' רסג (ובאותה לשון: פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע [דרשות מהר"ח], מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 84, הגהה ז); מעשה רוקח, סי' פב; הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה פ"ה ס"ק ו. השווה גם כ"י פירנצה, ספריית לורנציאנה Plut. II 34, דף 30ב: 'פעם אחת נפל השק בטיט שהיה בה קמח לצורך הפסח והיה השק שרויה קצת, ושאלו את פי ר' וצוה לקלפלו(!) השק לאחוריו ולהוציא הקמח בנחת, ובלבד שלא יקחו מה שמחובר לשק וצוה לרקדו, אפי' אם יש בו קצת (ושאר) [ישאר] הבצק בין הסובין ולא יצא עם הקמח'.

34 האסופות כ"י, דף 40ד: 'חטה שנמצאת בתרנגו' מבשלת בפסח א"ר שהיא אסורה, לפי שחמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו במשהו. חטה נמצאת בתרנגולת או בקדירה או ביורה מלאה בשר מבשל אוסר הכל, וכגון שנתבקע הגרגיר אז אוסרת. ואעפ"כ ראיתי שבדקו גרגיר של חטה ואמרו מאחר שהוא רך כל כך שהצפורן נכנס בה, אע"פ שלא נתבקע אסור ואוסר התבשיל. ואם נתבשלו עם אותו תרנגולת יותר ביורה, כלם אסורות לפי שאסור חמץ בזמנו במשהו, ואפלו הכף אוסרת את הקדירה, ואיסורו איסור הנאה, ואפלו לשפחתו או לכלבו או לחתולו או לשאר בהמתו אסור להאכילם. והו' הדין לגרגיר של שיפון או של שבולת שועל או של שעורה או של כסמת, כלן אסורין אם נמצא האיסור בשבעת ימי פסח. אבל אם נמצא האיסור ביום שמיני שהוא ספק שביעי, אותו היום אסור לאכול אבל למחרתו מותר, וכן הלכה'.

במשהו. ואפי׳ הכף אוסר׳ את הקדירה, ואיסורו איסור הנאה, אפי׳ לתת לכלבו או לחתולו או [ ][35]

לשפחתו. וכאשר כתבתי בחיטה ה״ה בגרגיר של שיפון או שעורה או שבולת שועל, כולן אסורות

אם נמצאו בשבעת הימים. אבל נמצא האיסור ביום אחרון שהוא ביום השמיני והוא ספק

שביעי, אותו היום אסור לאכול, אבל יכול להשהותה עד מוצאי י״ט ואוכלה,[36] וכן הלכה.

וכן מצאתי בתשובת דרש״י[37] חיטה נמצאת בתרנגולת בי״ט אחרון של פסח והמתין ר׳ עד מוצאי י״ט ואכלה. כשמגעילין תרנגולת ומולגין אותן בפסח מוציאין תחילה הזפק חוץ לצואר ובודקין אותו היטב ומעייני׳ שלא יהא בו גרגיר קודם שיכניסו העוף בחמין

(בחמין), וקושרין הצואר ואחר כך מגעילין אותו. ואין לחוש פן יחמיץ, כי הוסר הזפק כבר. והרבה

נוהגין לתלוש נ[וצות] התרנגולת כמ׳ לאוחות כך נגובות[38] ומוציאין הזפק כדי שלא יאסר

התרנגולת.[39] מצה[40] אפויה שמצאו בה חיטה אחת ואסרו רק אותה [מ]צה לבדה, לפי שבעיסה [יכול]ין להתעסק, אבל בחיטה שבתוכה מי יכול להתעסק,[41] ומשעה שנתן מים

35 שתי אותיות לא ברורות; ואפשר שאינן אלא מילוי שורה.

36 השווה כ״י פירנצה (לעיל, הערה 33), דף 29א, עם תיקונים על פי כ״י פריז, הספרייה הלאומית héb. 644, דף 227ד: ׳בתרנוגלין מבושלין נמצאו חטה ביום טוב אחרון שהוא [יום] ז׳ ואסרוה מיד ואפי׳ [שעה אחת] לא עיכבוה בבית. וביום טוב שהוא ח׳ (בכ״י פריז: וביום ח׳ שהו׳) משום ספיקה [ד]עבדינן ליה מדרבנן, מותרת לעכבה בבית ולאוכלה במוצאי החג׳.

37 האסופות כ״י, דף 40ד (נדפס: תשובות רש״י, סי׳ שו); מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט, ב, עמ׳ שצט; איסור והיתר לרש״י, סי׳ קנ.

38 אינני יודע מה פשר ארבע המילים האחרונות (ואולי יש לקרוא: ׳כמ׳ לאווזות׳). המשפט כולו צריך הסבר, שהרי כבר נכתב לעיל שיש להוציא את הזפק לפני המליגה.

39 השווה תשובות מהר״ם וחבריו, סוף סי׳ קכה (ח״א, עמ׳ 417): ׳המולגים תרנוגלים צריכים להסיר הזפק קודם המליגה לכתחילה. ואם שכח ולא הסיר קודם המליגה מותרת. הר׳ יצחק ממיידבורק אמ׳ לנו בשם רבי׳ שמחה ז״ל׳; מעשה רוקח, סוף סי׳ עט: ׳והר״ר יצחק משטרים דורש ברבים להסיר הזפק קודם מליחתו אולי יש חטה׳. וראה גם ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ׳ קמ-קמא, סי׳ קכט (ושם הדיון הוא לעניין איסור דם בכל ימות השנה).

40 ליפשיץ, קימחא דפיסחא, עמ׳ ח (קטע מגניזת אירופה של ספר מעשה הגאונים; ראה שם במבוא, עמ׳ 13-15); הוראות מרבני צרפת, עמ׳ 80, סי׳ טז; פסקי רבינו יוסף, עמ׳ שלא, סי׳ עה. השווה גם מרדכי, פסחים, סי׳ תקנו (מרדכי השלם, עמ׳ לה-לו).

41 ראה פסחים מח ע״ב: ׳כל זמן שעוסקות בבצק אינו בא לידי חימוץ׳.

לעיסה עד שע' [א]פייה ודאי החמיצה. ועוד שמא במים קודם לכן הייתה והחמיצה.
ואעפ"כ לא אסר[ו] המים והמצות אחרות. וראבי"ה[42] קיבל מרבו ר"מ שאם נמצאת חיטה על
בשר מליח או צלי או מצה רותחת, חותך מקום פיעפועו לפי אומד הדעת וריבוי החמץ ודיו.
ואם נמצאת חיטה גרגיר אחד או ב' או ג' בתרנגולת דרך צלי, דסגי בקליפה כשיעור אצבע
סביב, דבצלי לא שייך ס' כשאר איסורין אלא קליפה.[43] וכגון שידע מקום (~~קליפתו~~)
ש[כיב]תו,
אבל אם {{אין}} יודע אנה שכב הכל אסור. וכן הדין לשאר חתיכות בשר שנמצא עליהם גרגר,
וכן עמא דבר. ואם[44] קפץ כלב או חתול ונטל חתיכ' אחת, בטל האיסור משאר חתיכות,
דת[לי]נן איסור בחתיכ' שנטלו והשאר מותר. וה"ה אם נאבד תרנגולת בין שאר
ת{ר}נוגלי' שבאו
לידי כך, הנשארי' כולן מותרי'. ודוקא בדיע', והמחמיר תבא עליו ברכה. מי[45] שאין לו
יין לד' כוסות שורה צימוקין במים (ושוחקן) {וסוחטן} ויוצא בהן ידי חובתו, ובלבד שיהא בו מעט ליחלוחית.
ואפי' [ל]כתחי' שרי. וחייב כל בר ישר' לוותר ממונו כדי שיהו לו ד' כוסות של יין, שאין לך עני

42 ראבי"ה, סי' תסב (ח"ב, עמ' נה). האסופות כ"י, דף 41ד-42א: 'ומרבו רבי' אליעזר ממץ קבל זקיני שאם נמצאת חטה על בשר מליח או צלי או מצה רותחת, חותך מקום פיעפועו לפי אומד הדעת ורבוי החמץ ודיו. ואם נמצאת חטה גרגיר אחד או ב' או ג' בתרנגול דרך צלי סגי ליה בקליפה כשיעור אצבע סביב סביב, דבצלי לא שייך ששים כשאר אסורין אלא קליפה. וכגון שידוע מקום שכיבתו, אבל אין ידוע מקום ששכב שם הכל אסור. וכן לשאר חתיכות בשר שנמצא עליהם גרגיר של חטה' (וראה לעיל במבוא, ליד הערה 23).

43 עד כאן דברי ראבי"ה.

44 האסופות כ"י, דף 42א: 'ואם קפץ כלב או חתול ונטל חתיכה אחת בטל האסור משאר החתיכות, דתלינן האיסור בחתיכ' שנטלו והשאר מותר. וה"ה אם נאבד תרנגולת בין שאר תרנוגלות שבאו לידי כך, הנשארים כלם מותרים. ודוקא בדיעבד, והמחמיר תבא עליו ברכה'.

45 פסקה זו מבוססת על תשובתו של רב שרירא גאון לחכמי קירואן, נדפסה במעשה רוקח, סי' נה-נו, ומובאת גם בספר האסופות (נדפס: הגדה של פסח עם פירוש הראב"ן, מהדורת ש"א שטרן, בני ברק תשמ"ה, עמ' קכב-קכג). על קונטרס התשובות של רב שרירא המובא במעשה רוקח ועל העוררין שיצא עליו ראה: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 40, ושם בהערות.

שבישר' שיפחתו לו מד' כוסות של יין בלילי פסח.[46] ואם אין לו לא יין ולא צימוקי', יסדר על המצה,

ומברך המוציא במקו' בפ"ה, ועל אכילת מצה, וגומר כל סעודתו. אסור לאפות מצות בער' הפסח קודם חצות. מעשה[47] ביהודי שקדם ואפה קודם חצות וכבר ביער חמץ ואסרו לו המצות. אבל רבי' יצחק בר יהודה ור' שמואל כהן מתירין בדיע', אע"פ דמצה שלא בזמנה היא. ומצוה מן המובחר לאפות בליל שיני.[48] ואם[49] נאפת מצה עם חמץ בתנור קיימ' לן[50] ריחא לאו מילתא היא ומותר'. ואם נגעה המצה בחמץ אסורה. וכן היה מעשה שאפו מצות ובא הגוי והשליך עוגת חמץ בתנור ונאפה ולא נגע במצה, והתירוה. כל[51] הכלים שנתנו בהם איסור בפסח בין קדרות בין קערות[52]

- - - -

46 פסחים צט ע"ב, במשנה.

47 מעשה הגאונים, עמ' 16; ליפשיץ, קימחא דפיסחא, עמ' יא. האסופות כ"י, דף 41ג: 'מעשה ביהודי אחד שאפה מצות קודם חצות וכבר ביער את החמץ ואעפ"כ אסרו לו כל המצות מפני שלא היה מצה בזמנה. אבל רבי' יצחק בר' יהודה ור' שמואל כהן היו מתירי' בדיעבד מספר בשר על גבי גחלים דאין איסור בדבר, וראייתו מפורשי ימים. אבל לכתחלה יזהרו שלא יעשו עוד משום דחביבה מצוה בשעתה. ויש או' טעם אחר משום דאתקש לפסח אכילתה, ה"ה עשייתה ואפייתה. אבל בדיעבד שרי, או כגון שקדם לאפות מפני שערב הפסח חל להיות בערב שבת שפיר דמי וכן הלכה. וכן הורו שלא לאפות מערב יום טוב מצו(ו)ת לצורך ליל שני, דא' חביבה מצוה בשעתה, ומצות חמין חביבין הם מן הקרים, על כן מצוה מן המובחר הוא שיאפו אתם בליל שיני, כי אכל נפש מותר לעשות ביום טוב'.

48 הדברים מבוארים יותר בקימחא דפיסחא, שם: 'וכבר שאלו מרבינו רבי יהודה הכהן נ"ע מהו לאפות ג' מצות מערב יום טוב לליל שני, ואמר חביבה מצוה בשעתה ויעסקו ויאפו בליל שני'.

49 על פי ספר הרוקח, סי' רצא: 'מעשה שאפו מצות בתנור בפסח ובא גוי והשליך עוגות חמץ בתנור ונאפה, אם נגע החמץ במצה אסור [...] אבל אם לא נגע מותר, דקיימא לן ריחא לאו מילתא היא דאמר בפרק בתרא דע"ז ישראל בדגוי מותר דריחא לאו מלתא היא'; וראה גם מעשה רוקח, סי' עו. הדברים מובאים גם באסופות כ"י, דף 41ב.

50 ראה עבודה זרה סו ע"ב.

51 האסופות כ"י, דף 41ב-ג: 'כל הכלים שנתנו בהן איסור בפסח, כגון קדירות וקערות או יורה, אסורין עד לאחר הפסח ואחר הפסח הן מותרין. ואם יהו צריכין לכלי הנאסר בתוך החג, יגעילו והוא מותר, חוץ משל חרס שאפלו אם לבנו הוא אסור. ואם ירצה אדם לגנוז ולשמור כליו מחמוץ כדי שישתמש בהן בפסח משנה לשנה, יעשה, ואין צריך לטהרם ולהגעילם לפסח הבאה' (ולשון דומה גם בכ"י אוקספורד, בודלי Opp. Add. fol. 14 [נויבאואר 1101], דף 210ב).

52 בתחתית העמוד נוספה הגהה, בכתיבה מאוחרת. חלקה הימני של ההגהה נחתך על ידי הכורך, ואף מה שנותר קשה לעתים לקריאה. וזה מה שנותר ממנה (מעבר שורה מסומן כאן בקו אלכסוני): '[ ] פסר [ ] הורה להיתר על קליפת / [ ]שמ' הנמצא' בתבשיל ואמר / [ ] אוכל עליה ואינ' מחמצ''.

<דף 2 ע"א: הלכות איסור והיתר>

שמחמירין[53] בדבר זה כדי לגדור גדר לעשות סייג לתורה, שמצוה להחמיר. ואמ' ר' בין [כך ובין]

כך אם מלאוהו בביצים וקרביים ודאי אסור. והלב[54] בין צלאו בין בישלו בין תלוש [בין דבוק]

זורק הלב והשאר מותר. ולב[55] דבוק בא לפני ר' ושיער ר' הדם שבתוכו בס' וביטלו [שאין] הת"כ'

חתיכה נעשי' נבילה אלא בנ"ט. גבינה[56] אחת הייתה מלוחה מחד[ש ונ]מצא [תחתי]ה מעט מחתיכת בשר דבוק בגבינה, והתיר רש"י לאכול הגבינה, וציוה לחתוך מקום [דבק]

הבשר בגבינה ולהשליך, והשאר מותר. רבינ' שמרי'[57] היה אוסר לאכול חלב [אחר] דגים בלא קינוח הפה במבושלים משו' הא דאמ' ר' יוחנן[58] אסור לאכול אחר תבשיל, [ולא אמר אחר]

בשר, ש"מ אפי' אחר דגים, מפני הפרור שמבשלין בו והקערה שאוכלין בה בשר. מעשה[59]

היה בבית ר' שמצאו קדירה רותחת ושמו בתוכה כף חולבת, והתיר ר' המאכל והקדירה והכף, אך שלא לפקפק ולנהג קלות ראש באיסור ציוה ר' לחלוט את הכף ברותחין.

ובקדירה היה יותר מס' עם הקדיר' והמאכל והכף. ועוד אפי' אם לא היה שם כל כך כולן מותרין הואיל ואין ה[כף] בת יומא. ואף הכף מותרת, מפני שגיעול בשר שבלע בה [הוי]

53 פסקה זו, שראשה חסר, היא סופה של תשובה של ר' יצחק בן יהודה. ראה תשובות חכמי צרפת ולותיר, סי' עא (=מעשה הגאונים, עמ' 3-4): 'וששאלתם על הכבד, כך הוא דינו [...] ויש שמחמירין, והרבה דברים יש שמותרין ואחרים נוהגים בהם איסור ואין אדם רשאי להתירן בפניהם כדי שלא יבא הדבר לידי קלקול, וכ"ש בדבר זה הואיל ויש שמחמירי' מצוה להחמיר לגדור גדר ולעשות סייג לדבר. ובין כך ובין כך אם מלאוהו בבצים וקרביים אע"פ שתלוש כבר מגוף העוף ודאי אסור'.

54 תשובות חכמי צרפת ולותיר, שם.

55 איסור והיתר לרש"י, עמ' סט, סוף סי' ס (ושם בטעות: בלא דבוק); האורה, עמ' 202, סוף סי' סה.

56 ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ' קמב, סי' קלד.

57 שם, סי' קלה (ושם, לנכון: 'לאכול חלב אחר דגים מבושלים בלא קינוח הפה'); וכן גם בהגהות לספר שערי דורא, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Urb. 32, דף 105ב. מעשה זה מובא גם במעשה הגאונים, עמ' 9-10 (ושם: 'ר' אוסר לאוכל חלב לאחר דגים מבושלים'), בספר הפרדס, עמ' קסד, ובמקבילות נוספות. ברור אפוא שייחוס הפסק לרבינו שמריה (כאן, בספר האסופות ובהגהות לשערי דורא) איננו נכון. וראה על כך לעיל במבוא, עמ' 260-261.

58 דברים אלו אינם לפנינו בתלמוד. וראה מעשה הגאונים, שם, הערה נט.

59 ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ' קמג, סי' קלו (ושם סדר המשפטים שונה).

למחר נ"ט לפגם ומותר. תרנגולת[60] שנשחטה ונמצאת שכבר היתה הירך שבורה במקום צומת הגידין, והנה עלתה ארוכה ונתרפאת היטב ונדבקו השברים זה על גב זה יפה, וגם העור עלה וכיסה את מקום השבר, ועכשיו אם ניחוש לצומת הגידין [פן נית]קו

בזמן שנשברה הירך וצריך לבודקה אם הם קיימים אם לאו, או אם נאמר הואיל ועלתה ארוכה [לא נב]דוק.[61] וגם הרבה אשכל בצים דקות כפול וכעדשה וכחרדל [יש] לה,

וסברו לומ' אילו הייתה טריפה לא הייתה יולדת ומשחת, שאשכל ש[ל ב]צים [נראה] שנהיה לאחר שנתרפאת, שהרי דקין הן. ו[זאת ה]תשובה. אין לחוש

שמא ניתקו הגידין, דאחזוקי איסורא לא מחזקי[נ'], דודאי כי איתבר ואתא לקמן חיישנ'

לניתוק צומת הגידין דאי' בי' ריעותא, אבל השת' דאיתבר איתבריאת שפיר, מדלא חזינ' השת' ריעות' לקמן בעצם לא צריכנא לפשפשי, שהרי דרך העצם נשבר לפי שהוא דבר קשה, אבל ה[עור והגי]ד שהן רכין אם לא בדוחק גדול אינם ניתקים, ועוד שאנו רואים עכשיו שהעור לא נפסק. ודעתי אפי' נשבר העצם לפנים ואי[נו] יו[צ]א אין

צריך בדיקה. אבל רבי' מנחם מגרמיישא היה מורה לתלמידיו שצריך[62] ל[בדו]ק כשנשבר העצם מבפנים אע"פ שאין יוצא לחוץ כלל. אבל בתרנגולת זאת, [הואיל] והעלתה ארוכה {{ו}}נדבקו שבריה א[חד באחד, ומדא]ידבקו ברי לן דלא הוה תבריה

60 מעשה הגאונים, עמ' 96 (ובמקבילות; ראה תשובות רש"י, סי' נה; שבלי הלקט, החלק השני, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, סי' כב, עמ' פה-פז); ספר האסופות, מהדורת דזובאס, עמ' קלד, סי' קיד (ושם חסר הסיום).

61 השווה תשובתו המעניינת של ר"י הזקן על מעשה מעין זה, ראה אור זרוע, ח"א, סי' תמב; ובנוסח מלא יותר: תשובות ר"י הזקן, סי' כה.

62 לשון דומה לזה בספר האסופות (לעיל, הערה 60): 'אבל רבי' מנחם ב"ר יעקב זצ"ל היה מורה לתלמידיו שצריך לבדוק'. אך זו טעות משותפת לחיבורנו ולספר האסופות, והנוסח הנכון מצוי במעשה הגאונים: 'אבל הרב ר' מנחם הלוי מצריך לבדוק' (וראה לעיל במבוא, ליד הערה 12). ר' מנחם הלוי הוא כנראה בנו של ר' דוד הלוי, והוא נהרג במגנצא בפרעות של שנת 1096, ואילו ר' מנחם בן יעקב פעל בוורמס כמאה שנים לאחר מכן ונפטר שם בשנת 1203 (על ר' מנחם הלוי ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 258-261; על ר' מנחם בן יעקב ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 382-384; רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 39; א' פרנקל, 'הזמר על הצלת וורמייזא וזמן חיבורו של "מעוז צור"', המעין, נד [תשע"ד], חוב' ב, עמ' 9-21; הנ"ל, 'עוד על הזמר להצלת וורמייזא', שם, חוב' ד, עמ' 80-82).

בדלית עור ובשר חופין את רובו,[63] ולעולם לא נימא דאינתוק חדא מצומת הגידין,[64] דאחזוקי באיסור׳ לא מחזקינ׳[65] אי לא הוי אתי לקמ׳ כדאיתבר, וחד[66] כי [משכח]ת דמתנוונה, וזו משבחת. ועוד הא שיחלא דידה מוכח והילכת׳ בנקיבה דלא טענה.[67] ועוד הא מעשים בכל יום שנמצא תר{נ}גולת לאחר בישולו וקודם בישולו מדובקים שיברי(א) עצמותיו וליכא דחייש. וכן שמעו וראו בימי רבותינ׳ אשר היו לפנינו. עוף[68]

שנשברה רגלו מן הארכובה ולמעלה טריפה אע״פ שאין העצם יוצא העור, דחיישינן דצומת הגידין, ולא בדקינ׳ להו משום דליכא למיקם עלן למנותן,[69] דזימנין דמיפרדו אחד לשנים. וגם הורה ר׳ דה״ה אם נשברה הארי*[70]

[[הארכובה במקום חיבור הארכובה שנפרש עצם עליון מתחתון דבעי נמי בדיקה משום צומת גידין הבקי בדבר]].

63 ראה חולין עו ע״ב. המעתיק דילג כאן מחמת הדומות על קטע ארוך, ויש להשלים על פי מעשה הגאונים: ׳וכי תימא ודאי עצם הוה חופין את רובו, אבל מאן לימא לן דילמא אינתיק גידי, הא נמי לא איכא למיחש, דהא חזינן דלא נתנוה ואזלה, דהא אשכחה דהעלתה ארוכה. וכי תימא דילמא בהא אבר דלא מיטרפא ביה משכחה, דהיינו בעצם דהוי חופה את רובו׳.

64 במעשה הגאונים הלשון מתוקנת יותר: ׳ולעולם אימא דאינתיק צומת הגידין, הא לא איפשר, חדא׳.

65 מכאן ואילך הלשון בספר האסופות מקוצרת.

66 וחדא.

67 הלשון כאן מקוצרת ומשובשת. במעשה הגאונים: ׳שיחלא דידה מוכח דלא טעני ביעי [...] והילכתא בנקבה שאינה יולדת׳ (ראה חולין נח ע״א).

68 איסור והיתר לרש״י, סי׳ קעז; תשובות חכמי צרפת ולותיר, סי׳ ו.

69 צ״ל: למיקם עלה דמילתא.

70 עמוד ב נמחק לחלוטין ואינו קריא. השלמתי את המשפט על פי המקבילות (ראה לעיל, הערה 68).

פרק שמיני

תוספות ר' פרץ מקורביל למסכת זבחים

דפים ט ע"ב-י ע"ב

מבוא

א. קובצי תוספות למסכת זבחים

מעטים הם הראשונים שכתבו פירוש מלא ושיטתי למסכת זבחים (ולמסכתות אחרות בסדר קדשים), ואלו שפירשו מסכת זו הם בראש ובראשונה חכמי צרפת – רש"י ובעלי התוספות.[1] בעלי התוספות כתבו שורה ארוכה של פירושים למסכת, אך רק אחד מהם שרד במלואו – התוספות הנדפסות בשולי התלמוד, שנדפסו לראשונה בדפוס ונציה רפ"ב.[2] תוספות אלו הן כנראה פרי עטו של ר' ברוך בן יצחק,[3] חכם צרפתי, שפעל במפנה המאות השתים עשרה והשלוש עשרה, ונודע בעיקר בזכות ספר התרומה שחיבר.[4]

1 ראה א' קנרפוגל, 'יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה בימי הביניים: העיסוק בסדר קדשים', י' בן-נאה (ואחרים, עורכים), אסופה ליוסף: קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, ירושלים תשע"ד, עמ' 68-91 (ושם, עמ' 72, הערה 18, הפניות למחקרים קודמים של יעקב זוסמן בשאלה זו). על עיסוקם של חכמי אשכנז הראשונים בסדר קדשים ראה סולוביצ'יק, מחקרים, ב, עמ' 33-34, 42, 159, 163, 189.

2 תוספות אלו לא שרדו בכתב יד נוסף, למעט שלושה או ארבעה קטעים פגומים ומטושטשים בגניזת אירופה, המצויים בספרייה הלאומית בווינה. שלושה מהקטעים שימשו לכריכת כ"י Cod. 4245 (Hebr. Fragm. D 23 =) Cod. 4433 (Hebr. =); וקטע רביעי שימש לכריכת כ"י Fragm. D 4). שלושה מהקטעים (כרך 4245, מס' 1-2 והקטע שכרך 4433) הם חלקים מתוך גיליון אחד (שני דפים לא רצופים), שמכיל לערך את התוספות לדפים צה-צו, קו(?)-קט. הקטע הרביעי (כרך 4245, מס' 3) הוא כנראה שריד מתוך גיליון נוסף, אך לא נותרו בו אלא שרידי האותיות של השורה הראשונה. תועלתם של ארבעת הקטעים איננה גדולה, אך אציין שבקטע מס' 2 שבכרך 4245 יש הערה בגיליון (לצד תוספות זבחים צו ע"א ד"ה אלא קדירות), שמתחילה במילים 'והר' יצחק הלבן פי''.

3 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 661-662. לדעה אחרת על זהותו של מחבר התוספות הנדפסות למסכת זבחים ראה נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, א, בני ברק תשכ"ז, עמ' קסט. וראה גם להלן, ליד הערה 12.

4 ראה ש' עמנואל, ''ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423-440.

חכמים אחרים בצרפת כתבו גם הם פירושים מקיפים למסכת זבחים, אך אלו לא הגיעו לידינו.[5] ראשון שבהם הוא כנראה ר' חיים כהן, תלמידו של רבנו תם.[6] שמו של ר' חיים כהן נזכר הרבה בתוספות הנדפסות למסכת זו, וכן גם במקורות נוספים, ועל כן סביר להניח שהוא כתב פירוש מקיף למסכת.[7] ראבי"ה הזכיר תוספות שכתב ר' אליעזר ממיץ לפני ר' חיים כהן,[8] ואינני יודע האם אלו הן התוספות של ר' חיים כהן שעמדו לפני מחבר התוספות הנדפסות, או שזהו חיבור אחר.

תלמידיו של ר"י הזקן כתבו גם הם תוספות למסכת זבחים. ר' אלחנן ור' יהודה שירליאון מפנים בתוספות שלהם למסכת עבודה זרה לתוספות שכתבו למסכת זבחים.[9] תוספותיו של ר' יצחק בן אברהם נזכרים ככל הנראה בתוספות הנדפסות למסכת יומא,[10] וגם אחיו, ר' שמשון משאנץ כתב תוספות למסכת זו. בפירושו למשנה הוא מפנה לדברים שכתב בתוספותיו לזבחים, והן מובאות גם אצל כמה חכמים אחרים.[11] קטע אחד מ'לשון רבינו שמשון בפ"ב דזבחים' מובא בכתב יד, והוא זהה מילה במילה לתוספות הנדפסות.[12]

5 בכ"י אוקספורד, בודלי Poc. 127 (נויבאואר 296) מצוי כפי הנראה שריד מתוך תוספות אחרות למסכת זבחים. עיקרו של כתב היד (פירוש רש"י לנביאים) מתחיל בדף 1 ע"ב, ובדף 1 ע"א הועתקו תוספות לתחילת מסכת זבחים, דף ב ע"א. העמוד מטושטש וקשה לקריאה.

6 על האפשרות שתלמיד נוסף של רבנו תם, ר' יעקב מאורליאנש, כתב גם הוא תוספות למסכת זבחים ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 143. על עיסוקו של ר' יעקב מאורליאנש בסדר קדשים ראה גם פ' רוט, 'פירוש על מסכת קינים לאחד מבעלי התוספות (הר"ש משאנץ?)', נטועים, ז (תש"ס), עמ' 9-17. לדברי אורבך, ר' יצחק בן אשר (ריב"א) כתב גם הוא תוספות למסכת זבחים; ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 172, הערה 57 (על פי יחוסי תנאים ואמוראים, ערך ר' יאשיה תנא, מהדורת בלוי, עמ' יד).

7 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 126-127. צונץ רשם את מקצת אזכוריו של ר' חיים כהן בתוספות, ולא מנה את אזכוריו בתוספות למסכת זבחים; ומיד לאחר מכן כתב צונץ שר' חיים בן יוסי – שנזכר פעם אחת בתוספות למסכת מנחות (פח ע"א ד"ה בירוצי) – כתב תוספות למסכת זבחים. אני משער שמשפט זה נכתב שם בטעות, ואמור היה להיכתב על ר' חיים כהן. ראה צונץ, על היסטוריה וספרות, עמ' 48.

8 ראבי"ה, סי' תטו (ב, עמ' יד). לעיסוקו של ראבי"ה עצמו במסכת זבחים ראה שם, סי' אלף קמו-אלף קמח (ד, עמ' רכה-רכט).

9 תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה, כו ע"ב ד"ה אלא; לד ע"ב ד"ה ר' שמעון בן לקיש; תוספות רבנו יהודה שירליאון, עבודה זרה, נא ע"א (עמ' רנה).

10 תוספות יומא מד ע"ב ד"ה אתיא. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 269; הכהן (לעיל, הערה 3).

11 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 297. וראה גם שם, עמ' 315.

12 כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1408, דף 67א; תוספות זבחים טז ע"א ד"ה מה ליושב (סיום דברי התוספות, 'הקשה ה"ר אפרים' ואילך, איננו מצוי בכתב היד). המשפט הקצר מתוספות ר' שמשון משאנץ שמובא בשו"ת הרא"ש, כלל כ, סי' יז (עמ' קב) ובפסקי הרא"ש, חולין פ"ז סי' לו מצוי גם הוא בתוספות הנדפסות לזבחים, עב ע"א ד"ה אלא. וראה גם הכהן (לעיל, הערה 3).

תלמידיו הנזכרים של ר"י הזקן פעלו כולם במחצית השנייה של המאה השתים עשרה וברבע הראשון של המאה השלוש עשרה (האחרון שבהם, ר' יהודה שירליאון, נפטר בשנת 1224),[13] וסביר להניח כי הם כתבו את התוספות למסכת זבחים עוד בשלהי המאה השתים עשרה. לא מצאתי מידע על תוספות למסכת זבחים שנכתבו בשני השלישים הראשונים של המאה השלוש עשרה, אך לקראת סוף מאה זו נכתבו שוב תוספות למסכת זבחים, והחשובות שבהן הן תוספותיו של ר' פרץ מקורביל.[14] תוספות אלו מצוטטות הרבה בשיטה מקובצת על מסכת זבחים, וציטוטים אלו יידונו להלן. ר' מרדכי בן הלל ציטט פעם אחת בספר מרדכי את מה שמצא 'בתוספי זבחים שפי' [כנראה: שפירשתי] לפני מו' ה"ר פרץ',[15] ואינני יודע האם אלו תוספות ר' פרץ שנזכרו בשיטה מקובצת, או שזה חיבור נפרד.

בשיטה מקובצת למסכת זבחים – ויש בידינו שני חיבורים בשם זה, שייקראו כאן 'שיטה מקובצת (וילנה)' ו'שיטה מקובצת (אילן)'[16] – וכן גם בחיבורים נוספים מבית

13 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 334; א"א אהרונוב, "סדר היחס" בב' נוסחאות: תולדות רבותינו הראשונים שבשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט, קובץ עץ חיים (באבוב), יא, חוב' א (כז) (תשע"ז), עמ' שסז.

14 על ר' פרץ בן אליהו מקורביל ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 575-581; הרשלר, מבוא ופרקי תולדות; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 207-210. על זמן פטירתו של ר' פרץ – בין השנים 1297-1299 – ראה שם, עמ' 217.

15 כהן, ר' מרדכי, סיני, יא (תש"ב-תש"ג), עמ' רעו; מרדכי השלם לרבינו מרדכי ב"ר הלל אשכנזי ז"ל, חלק א: הלכות ארץ ישראל; הלכות תערובות, מהדורת ש' דיקמן וח' דיקמן, בני ברק תשנ"ג, עמ' מז. במקומות אחרים הזכיר ר' מרדכי בן הלל תוספות למסכת בבא קמא שכתב לפני ר' פרץ: 'בתו' שפי' לפני מרף שי'' (מרדכי השלם, בבא קמא, עמ' לג, שינויי נוסחאות ס"ק ל); 'בתוס' שפי' לפני הר' פרץ כתוב' (שם, עמ' פד, לפי שינויי נוסחאות ס"ק פז. על הסיבות לשינויי הנוסח במקומות אלו ראה עמנואל, מגוף ראשון, עמ' 447-449).

16 על שני החיבורים הללו ראה שוחטמן, בנין שלמה. שני החיבורים שונים זה מזה, אף שהם באים מבית מדרש אחד ויש בהם הרבה מן המשותף. הראשון הוא זה שנדפס בדפוס וילנה בשולי התלמוד, והשני הוא זה שנדפס על ידי י"ד אילן, בני ברק תשמ"ד. החיבור השני נדפס מתוך כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5014 (מרגליות 421). חיבור זה הוא פרי עטו של ר' שלמה עדני, ושמו הנכון הוא 'בנין שלמה לחכמת בצלאל'. לעניין החיבור הראשון, שיטה מקובצת (וילנה), טוען שוחטמן כי הוא לא נדפס מהטופס המוגה של הבבלי דפוס ונציה רפ"ב השמור בספרייה הלאומית בירושלים, שסימנו: 4°78, כי אם מכתב יד אחר, שלא הגיע לידינו. שוחטמן טוען זאת לאור שינויים קטנים שמצא בין הטופס שבירושלים ובין הנדפס בשיטה מקובצת (וילנה) (ראה שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 64 ואילך, ובעיקר עמ' 65, הערה 8, סעיפים ב-ג). לטעמי עניין זה זוקק דיון מקיף יותר, שכן לעתים נראה שליקויים בנוסח שבשיטה מקובצת (וילנה) נובעים מפגמים שיש בטופס שבירושלים עקב התפוררות הנייר בקצות הדף; ראה למשל להלן, הערות 59, 61, 66, 71 (אינני עוסק כלל בשאלת זיקתו של חיבור שיטה מקובצת למסכתות אחרות בסדר קדשים לכרכים מוגהים נוספים השמורים בספרייה הלאומית בירושלים; ראה על כך אצל שוחטמן, שם).

מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי,[17] מובאים עוד ציטוטים מתוספות אחרות למסכת זבחים. חיבור אחד מזוהה שם במפורש: תוספות טוך (עליו ראה להלן), ואילו חיבורים אחרים מובאים בכינויים סתמיים שונים: 'תוספות אחרות',[18] 'תוספות בסגנון אחר',[19] 'תוספות חיצוניות'[20] ו'תוספות כתיבת יד'.[21]

ב. תוספות למסכת זבחים בגניזת אירופה

שני קטעים של תוספות למסכת זבחים השתמרו בגניזת אירופה.[22] האחד מכיל שני דפים, ובהם תוספות לדפים כג ע"ב-כז ע"א, והוא מצוי בכ"י אוקספורד, בודלי Ms. Heb. c. 66, דפים 9-10.[23] אינני יכול לפי שעה לזהות את מחבר התוספות הללו, ועל כן הן אינן מתפרסמות כאן.

הקטע השני, שעומד במרכז הדיון כאן, מצוי בארכיון ההיסטורי בגירונה (Arxiu Històric de Girona). בארכיון זה (ובארכיונים נוספים בגירונה) נמצאו בשנים האחרונות קטעים עבריים רבים, ששימשו לעטיפת תיקי מסמכים,[24] ורובם ככולם הם

17 לרשימת החיבורים השונים ראה שוחטמן, בנין שלמה. ויש כנראה להוסיף עליהם גם את ספרו של ר' נתן בורג'יל, חק נתן, ליוורנו תקל"ו; ראה עליו: שיטה מקובצת (אילן), הקדמה.

18 שיטה מקובצת (אילן), דף ס ע"ב, עמ' 38; מלאכת שלמה, זבחים, ח, ו. בשולי הדברים אעיר כי דומני שסדר הדפסתו של פירוש מלאכת שלמה בווילנה על ידי האלמנה והאחים ראם, כמו גם מהדורות המשנה המפוארות של בית דפוס זה בכלל, טרם נחקרו כראוי. הפירוש נדפס לראשונה בשולי המשנה במהדורת תרמ"ז, אך מהדורה זו כללה רק את סדרים זרעים וטהרות של המשנה; ואילו הפירוש לארבעת הסדרים האחרים נדפס רק לאחר עשרים שנה ויותר, במהדורת תרס"ח-תר"ע, בסוף כל כרך. על מהדורה זו ועל פירוש מלאכת שלמה שנכלל בה, כמו גם על כתבי היד של שיטה מקובצת לסדר קדשים, ראה: A. Marx, 'The "Romm" Mishnah', *JQR*, n.s. 2 (1911), pp. 266-270

19 שיטה מקובצת (וילנה), זבחים, דף טז ע"א, ס"ק ז; טז ע"ב, ס"ק א.

20 ראה למשל שיטה מקובצת (וילנה), זבחים, דף כב ע"א, ס"ק לב; כה ע"א, ס"ק ל ('תו"ח'); שיטה מקובצת (אילן), לפי 'רשימת אישים וספרים' שבסוף ההקדמה; מלאכת שלמה, זבחים, ד, ג; שם, ח, ו; ראה גם שיטה מקובצת (אילן), פו ע"א (עמ' 64): 'וז"ל תוס' חיצוניות, ואומר משי"ח [...]'. הלשון 'אומר משי"ח' אופיינית לתוספות ר' פרץ, ראה להלן, ליד הערה 29.

21 ראה למשל שיטה מקובצת (אילן), דף עג ע"ב (עמ' 53). על שימושו של ר' בצלאל אשכנזי בכינויים סתמיים מעין אלו שמניתי לקובצי תוספות שהיו בידיו למסכתות שונות ראה טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי, עמ' 229-231.

22 על קטע שלישי ראה לעיל, הערה 2.

23 הטקסט שבשני הדפים רצוף, אף ששני הדפים אינם מחוברים. כרך זה באוקספורד מכיל קטעים מגניזת קהיר לצד קטעים מגניזת אירופה; ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 51, הערה 163, ועמ' 183-203.

24 למחקרים על גניזת גירונה ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 26-27, הערה 35. למחקר מקיף על הקטעים שבארכיון ההיסטורי בגירונה ראה: Esperanca Valls Pujol, 'Els fragments hebreus amb aljamies catalanes de l'Arxiu Històric de Girona: Estudi textual, edició paleogràfica i anàlisi lingüística', Ph. D. dissertation, Universitat de

בכתיבה ספרדית. אחד התיקים, שסימנו Gi 2, 64, נכרך בשנת 1363 בכמה דפים עבריים, מחיבורים שונים.[25] אחד הדפים ששימשו לכריכת תיק זה כתוב על קלף, בכתיבה אשכנזית, בשני טורים לעמוד. הכורך חתך את הדף לרוחבו, אך שני החצאים הגיעו לידינו. בין שני חצאי הדף חסרות 2–3 שורות,[26] וחסר גם מעט מאוד בתחתית הדף. הטור השמאלי נחתך גם הוא, אך רק מעט מאוד מהטקסט נפגם כתוצאה מכך.[27]

הדף הבודד מכיל תוספות למסכת זבחים, דפים ט ע״ב–י ע״ב, והן שונות מהתוספות הנדפסות שבידינו. שני חכמים מן המאה השלוש עשרה נזכרים בדף זה: רבינו יחיאל מפריס ו׳משי״ח׳ (׳ונר׳[אה] למשי״ח׳).[28] הכינוי משי״ח [=מורי שיחיה] הוא טרמין מובהק של תלמידי ר׳ פרץ, שכינו כך את רבם בתוספות שכתבו לפניו.[29] ואם כך, יכולים אנו לכאורה לומר בביטחון כי לפנינו שריד של תוספות ר׳ פרץ למסכת זבחים.

סיוע לזיהוי זה מצוי בציטוט אחד מ׳תוס׳ מהר״פ׳ שהביא שיטה מקובצת למסכת זבחים, והוא מצוי בדף שלפנינו.[30] מאידך, שיטה מקובצת הוא ראייה לסתור את כל אשר טענתי עד כה, שכן לא פחות משמונה קטעים נוספים בדף שלפנינו מובאים גם הם בחיבור זה, אך לא בשם תוספות ר׳ פרץ כי אם בשם ׳תוספות טוך׳.[31] הציטוטים שבשיטה מקובצת – שמכילים חלק ניכר מהטקסט שבקטע גירונה – מעלים אפוא שתי תמיהות. האחת, מדוע שיטה מקובצת ציטט מחיבורנו פעם אחת כתוספות ר׳ פרץ ושמונה פעמים כתוספות טוך? והשנייה, היאך ייתכן שתוספות טוך השתמש בטרמין ׳משי״ח׳, שהוא טרמין ששכיח תמיד בתוספות ר׳ פרץ, ולא מצאנוהו בתוספות טוך?[32]

Girona, 2015. תודתי לד״ר אספיראנסה ואלס פוג׳ול על העזרה המרובה שהגישה לי בחקר הקטע הנידון כאן.

25 ראה ואלס פוג׳ול, שם, עמ׳ 133, 997.

26 כך ניתן לשחזר בע״א, טור א, על פי מקבילה; ראה להלן, הערה 44.

27 רוחב הדף כיום: 12 ס״מ. רוחב הטור הימני, השלם: 5.5 ס״מ, ורוחב הטור השמאלי, הפגום: 5 ס״מ. הגובה של כל אחד משני החצאים של הדף: כ־9 ס״מ.

28 ראה להלן, ליד הערה 54 וליד הערה 74.

29 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ׳ 576; הרשלר, מבוא ופרקי תולדות, עמ׳ 7, 10, 22, 24, 29. הטרמין ׳משי״ח׳ מצוי הרבה גם בציטוטים שיש בידינו מתוספות ר׳ פרץ למסכת זבחים; ראה למשל שיטה מקובצת (וילנה), זבחים דף ד ע״א, ס״ק ו (נדפס בהשמטות שבסוף המסכת, דף קכא ע״א); דף ד ע״ב, ס״ק ב (שם); שיטה מקובצת (אילן), דף פט ע״א–ע״ב (עמ׳ 69–70, ארבע פעמים); צ ע״ב (עמ׳ 71); צב ע״א (עמ׳ 74); צה ע״א (עמ׳ 76); צו ע״א (עמ׳ 77).

30 שיטה מקובצת (וילנה), זבחים י ע״א, ס״ק ח; ראה להלן, הערה 73.

31 ראה להלן, הערות 42, 44, 49, 54, 58, 66, 71, 75.

32 בידינו תוספות טוך לכמה מסכתות שלמות (ראה ליבוביץ, תוספות טוך), וכאמור אין בהן שימוש בטרמין זה. חיבור חשוב נוסף מבית מדרשו של ר׳ בצלאל אשכנזי, שעשוי היה לסייע בפתרון התעלומה, הוא חיבורו של ר׳ שלמה עדני, ׳בנין שלמה לחכמת בצלאל׳ (ראה עליו לעיל, הערה 16). אך הדפים הראשונים (א–טז) של כתב היד ממנו נדפס הספר נתלשו ואבדו, והוא פותח עתה בפירוש לזבחים דף כא ע״ב (ראה גם שוחטמן, בנין שלמה, עמ׳ 67). ממילא

הציטוטים המרובים מתוספות ר' פרץ, תוספות טוך ותוספות אחרות למסכת זבחים[33] שהובאו בחיבורים מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי טרם נחקרו כהוגן, ולא כאן המקום לעסוק בזה. עם זאת, כבר עמדו על כך שתוספות טוך מובאות בשיטה מקובצת (וילנה) רק בדפים הראשונים של המסכת, עד לדף יג ע"א, ומשם ואילך הוא פסק מלצטט אותם.[34] ניתן היה לשער כי כתב היד של תוספות טוך שהיה בבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי פגום היה, והכיל רק את הפירוש לדפים הראשונים של המסכת. אך לזאת יש להוסיף עניין נוסף, שטרם נחקר עד כה – כי לפחות פסקה אחת שמובאת בשיטה מקובצת בשם תוספות טוך מובאת בפירושו למשנה של ר' שלמה עדני, תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי, בשם תוספות ר' פרץ.[35]

לאור זאת מבקש אני להעלות הצעה אחרת כדי לבאר מדוע שיטה מקובצת (וילנה) למסכת זבחים ציטט את תוספות טוך אך ורק בדפים הראשונים של המסכת. להצעתי, מחבר שיטה מקובצת החזיק כתב יד של תוספות, שזהות מחברן הייתה מסופקת בעיניו – האם אלו תוספות טוך או שמא תוספות ר' פרץ. עקב ספק זה הוא ציטט בראשית דרכו את החיבור בשמות שונים – לעתים בשם תוספות טוך ולעתים בשם תוספות ר' פרץ. אך בהגיעו לדף יג השתכנע המחבר כי התוספות שבידיו הן תוספות ר' פרץ, וחדל לייחס אותן לתוספות טוך. ר' שלמה עדני כתב את חיבורו לאחר שכבר הוכרעה השאלה מיהו המחבר של התוספות שבכתב היד, ומשום כך ציטט את הדברים בשם תוספות ר' פרץ.

כאמור, אין זאת אלא הצעה, והיא צריכה להיבחן במסגרת מחקר מקיף על קובצי התוספות למסכת זבחים שמובאים בחיבורים השונים מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי – ומחקר זה טרם נעשה. אך אם נכונה השערתי, אזי ניתן לחזור למסקנה הראשונה שהצגתי לעיל, כי התוספות שבקטע גירונה, המתפרסמות להלן, הן תוספות

אי אפשר למצוא בחיבור זה, בצורתו הנוכחית, מקבילות לציטוטים מתוספות טוך שהובאו בשיטה מקובצת (וילנה) לדפים ב-יג; ואף אי אפשר למצוא בו מקבילות לקטע גירונה.

33 ראה לעיל, ליד הערות 19-20.

34 ליבוביץ, תוספות טוך, עמ' תתפד. האזכור האחרון: בשיטה מקובצת (וילנה), דף יג ע"א, ס"ק ז.

35 ראה שיטה מקובצת (וילנה), דף ג ע"א, ס"ק א, בשם תוספות טוך; מלאכת שלמה, גיטין ג, א, בשם תוספות רבינו פרץ. לציטוטים נוספים מתוספות ר' פרץ שהובאו במקביל הן בשיטה מקובצת והן אצל ר' שלמה עדני ראה: (א) שיטה מקובצת (וילנה), דף ב ע"א, ס"ק א ('תוס' הר"פ') = מלאכת שלמה, זבחים א, א ('תוס' הרב רבינו פרץ ז"ל'); (ב) שיטה מקובצת (וילנה), דף סד ע"א, ס"ק ז ('מהר"פ') – השווה מלאכת שלמה, סוכה ד, ט ('תוס' ז"ל בכתיבת יד גם הרב רבינו פרץ בגליון כתיבת יד') ומלאכת שלמה, זבחים ו, ג ('תוס' וה"ר פרץ ז"ל'); (ג) שיטה מקובצת (וילנה), דף סד ע"ב, ס"ק יד ('תו"א') = מלאכת שלמה, זבחים ו, ד ('בפירוש רבינו פרץ ז"ל בכתיבת יד'); (ד) שיטה מקובצת (וילנה), דף צב ע"א, ס"ק ב ('תוס' מהר"פ') – השווה מלאכת שלמה, זבחים יא, ב ('הרב רבינו פרץ ז"ל').

ר׳ פרץ – על אף שציטוטים רבים ממנו מובאים בשיטה מקובצת (וילנה) על שם תוספות טוך.

***

הטופס שלפנינו איננו מדוקדק כל צורכו, ויש בו כמה וכמה טעויות העתקה. ומכל מקום, הוא שריד ראשון מתוספות ר׳ פרץ למסכת זבחים – תוספות שנכתבו על אדמת צרפת, ונודעו עד כה רק מתוך ציטוטים בבית מדרשו של ר׳ בצלאל אשכנזי במזרח התיכון. גילויו של קטע מתוספות ר׳ פרץ בעיר גירונה, הרחק מצרפת הצפונית, איננו צריך להפתיע אותנו. כבר בראשית המאה הארבע עשרה כתב הרא״ש כי התוספות הנפוצות בקסטיליה הן תוספות ר׳ פרץ:[36]

> דע לך כי הפרישות בארץ הזאת הם פרישות תלמידים שלא שמשו כל צרכן ורצו ליחנק ונתלו באילן גדול, ותלמידים פירשום לפני הרב רבי פרץ ושאר גדולים ז״ל ואין לסמוך עליהם, כי יש בידי פרישת רבינו שמשון ז״ל ולא כתב כן.

ר׳ מנחם בן זרח כתב גם הוא כי בלימודיו בקסטיליה בשנות השלושים של המאה הארבע עשרה הוא למד ׳יומם ולילה׳ בתוספות ר׳ פרץ, ואילו בשנות החמישים והשישים של אותה מאה היה ׳רוב למודינו בשטת רבינו פרץ׳.[37] ואם כך היו פני הדברים בקסטיליה שבמרכז ספרד, אל נופתע אם בגירונה – שקרובה יותר לצרפת הצפונית – מצוי היה טופס של תוספות ר׳ פרץ למסכת זבחים,[38] והוא נותר שם עד עצם היום הזה.

36 שו״ת הרא״ש, כלל כ, סי׳ כז. על חכם שישב בקסטיליה (ואולי בקטלוניה) וידע לספר לחבריו על פסק ששמע מר׳ פרץ, בעודו בחיים, ראה עמנואל, כתבי היד של תשובות הרשב״א, עמ׳ 9-10. הרשב״א עמד בקשרי מכתבים עם אחיו של ר׳ פרץ, ראה שו״ת הרשב״א, ד, סי׳ פח.

37 ר׳ מנחם בן זרח, צדה לדרך, הקדמה (מהדורת ר׳ יונייב, א, תל אביב תשע״ד, עמ׳ נו-נז). הרא״ש עשה רבות כדי לשנות את ארון הספרים של הלומדים בקסטיליה ולהוציא ממנו את תוספות ר׳ פרץ; ראה י״ד גלינסקי, ׳הרא״ש האשכנזי בספרד: ״תוספות הרא״ש״, ״פסקי הרא״ש״, ישיבת הרא״ש׳, תרביץ, עד (תשס״ה), עמ׳ 389-422, ובעיקר עמ׳ 396-404.

38 ר׳ פרץ עצמו ידע לפחות משהו על חכמי קטלוניה, והוא מזכיר באחת מתשובותיו שניים מגדולי החכמים בברצלונה – הרשב״א והרא״ה. ראה תשובות חכמי פרובינציא, מהדורת א׳ סופר, ירושלים תשכ״ז, אבן העזר, סי׳ יט, עמ׳ 93 (מסתבר כי בעת שכתב ר׳ פרץ את תשובתו זו הוא כבר לא דר בקורביל; ראה בתשובתו הקודמת באותו נושא, שם, סי׳ יח, עמ׳ 92: ׳כתבי הראשון שכתבתי כשהייתי דר בקורבוייל׳. על הפרשה הנידונה בתשובות אלו ראה רוט, חכמי פרובנס המאוחרים, עמ׳ 289-290).

המהדורה: תוספות ר׳ פרץ למסכת זבחים ט ע״ב-י ע״ב

<ע״א, טור א>[39]
<ט ע״ב> ניכרת[40] שהוא שקר. **זריקה אחת לכולו ושחיטה אחת לכולם וקבלה אחת לכולם**[41] וכי שחיט עולה לשם חטאת ליכא היכרא דמשקר הילכך מהני מחשבתו. ולא[42] קתני הולכה אחת לכולן משמע דשמעון היא דמכשר בהילוך דמשמע משום דהויא עבודה שאיפשר לבטלה. וא״ת והיאך קאמ׳ זריקה אחת לכולן. והלא יש [ב]ניתנין ארבע ויש בניתנין במתנה אחת. ר״ל דמ״מ אין מעשיה מוכיחין עליה דהא אמרינ׳[43] כל הניתני׳ במתן ארבע שניתנו במתנ׳ אחת כיפר. **טעמ׳**[44] **{{מעשיה}} מוכיחין עליה הא לאו הכי ל[א] ואמאי לימ׳ זאת תורת כו׳** אלא ודאי כי היכי דלא דריש תורה אחת לכל המנחו׳ ה״נ לא דריש תורה אחת לכל (המנחות) החטאות. ומ׳* [ומ]**שני אלא אי איתמר כו׳**. והדר ביה רבא מתורה אחת לכל החטאות מתוך קושייא זו דטעמא דמ׳* / [דמעשיה מוכיחים. וקשה מידי הוא טעמא] [אלא לרבא ורבא קאמר התם דלאו משום] [מעשיה מוכיחים אלא] משום תורת חטאת לכ[ל ה]מנחות. וע״ק דכ״ש דמרבנן מצי למיפרך דהאי [תור]ת החטאת דאמ׳ אף במנחות לא עלו [ ] דלא מיבעיא דמרבנ׳ מצי למיפרך אליבא דכ״ע דלכ״ע רבנן לא דרשו זאת תורת, אלא אפיל[ו] לר׳

39 גירונה, הארכיון ההיסטורי Gi 2, 64

40 השווה רש״י ד״ה מעשיה מוכיחין.

41 המשפט הראשון לקוח מדברי רש״י ד״ה שחיטה אחת (ושם נוסף: ׳כך שמעתי במנחות׳).

42 שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק ג, בשם תוספות טוך, בנוסח מתוקן יותר: ׳ולא אמר הולכה אחת לכולן משום דר״ש היא דמכשיר בהילוך משום דהוי עבודה דאפשר לבטלה. והא דקאמר זריקה אחת לכולן ואע״ג דיש ניתנין במתן ד׳ ויש ניתנין במתן אחת הוא אין מעשה מוכיחין דהא קיי״ל כל הניתנין במתן ד׳ שנתנן במתן אחת כיפר. תוס׳ טוך׳.

43 זבחים לו ע״ב, במשנה.

44 שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק לד: ׳טעמא דמעשיה מוכיחי׳ כו׳ ולא אמר תורה אחת, והדר ביה רבא מכח קושיא זו וטעמא משום דמעשיה מוכיחים. וקשה מידי הוא טעמא אלא לרבא ורבא קאמר התם דלאו משום מעשיה מוכיחים אלא משום זאת תורת כו׳. תוס׳ טוך׳.

שמעון דסבירא ליה לרבא דטעמיה לאו משום מע׳*
[מ]עשיה מוכיחין עליה הוא אלא משום דדריש
זאת תורת [ ] פריך שפיר אליבא דאותם דפליגי
עליה דרבא ואמרי דטעמא דר׳ שמעון משום דמעשי׳*
דמע[שיה מ]וכיחין כו׳, דווקא הכי לאו הכי לא,
והשתא מקושיא חדא מתרצה חבירתה. (וה״ק) {והק׳}
בקו׳[45] לרבא נמי דאמ׳ לעיל חטאת חלב לשם חטאת
דם כשירה הוה ליה למיפרך דדילמא אית ליה
תורה אחת לכל חטאות. ותי׳ בקו׳ ולרבא ליכא
למיפרך דהשתא כיון דכי הדדי נינהו דתרוייהו
חטאות שמייהו וכפרה שתיהן שוות על הכרת
ואין שם שינוי קודש דהרי חטאת לשם חטאת
נשחטה, ואפילו לא דרשי זאת תורת, הואיל וכי
הדדי נינהו כשירה, אבל מנחת מחבת ומנחת
מרחשת [א]ין שמותיהן שוין, זה שמה לבדה וזה
[שמ]ה ל[בדה], בהא ודאי לא אמ׳ תורת חטאת,
אלא ל[רב] קשייא, דהא לשם חטאת נחשון שינוי /
<ע״א טור ב>
גמור הוא ומ״ה כשירה משום [תורת חטאת]
הילכך אפילו מנחתה נמי, כפ״ה.[46] וא״ת והיכי מצי למימ׳
דלא דריש זאת תורת החטאת, והאמ׳ לקמן בפ׳[47] דם
החטאת שניתז על הבגד הרי הוא טעון (כינוס) {כיבוס}
ודרשינן ליה מזאת תורת החטאת. וי״ל דלעניין
דברים דכתיבי באותה פרשה דזאת תורת החטא[ת]
(ד)דרשינ׳ אותו, וגבי זאת תורת החטאת כתיב[48]
ואשר יזה מדמה על הבגד, אבל לעניין פסול שלא [ ]
שאינה כתובה באותה פרשה לא דרשינן ליה.
הני עולות נינהו. ה״ג ולא גר׳ פשיטא וה״פ ה[ני][49]
עולות נינהו ואין זו שינוי בעלים, דלא פסלינן שינוי בע[לים]

45 ראה רש״י ד״ה טעמא.
46 כך פירש הקונטרס.
47 זבחים צב ע״א.
48 ויקרא ו, כ.
49 שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק ה, בשם תוספות טוך.

אלא א״כ שינה למחוייב כפרה כמותו.[50] **עיקר החט[את]**
נקט. פי׳[51] שורש החטאת שהיא הייתה חטאת י[חיד]
ראשונה. **ושחט אותה**[52] **לחטאת ל[ ]**
ואע״ג דדרשינ׳ לעיל מינה דרשה אחרינא, מ״מ דריש [ ] /
[ ]
[ ]
[ ]
מחוייב[53] כמותו **או דילמא אין קיבעא כמותו, פי׳**
שהוא בעולה ויורד. והק׳[54] רבינ׳ יחיאל מיפרי[ש]
ליפשוט ליה מדידיה דלא בעינ׳ קבועה כמותה, דאי[ע]
לעיל אמאי איצטריך לימא הני עולות נינהו, תיפוק
לי מחטאת מצורע לא קבוע[ה] כמותה. וי״ל דאיצט[ריך]
האי טעמא דהני עולות נינהו [מ]שום דחטאת
דשמיעת קול דביטוי שפתים, פי׳ ששחט חטאת
דשמיעת קול על מי שמחוייב חטאת נזיר או חטא׳
מצורע, דעתה אין קבוע זה יותר מזה.
מחשבין מעבודה לעבודה[55] כלומ׳ מחשבה
מועילה מעבודה לעבודה כמחשבה שלא לשמן.
דילפינ׳ ממחשבת פיגול דמהני בה, דתנן (בפסח) {בפרק} ש[ני][56]
השוחט את הזבח על מנת לזרוק דמה למחר [ ]
פיגול. **לא ילפינן מפיגול** דה[תם]
עיקר מחשבה המביאה לידי פיגול זהו שיהא
מחשבה בשעה אחת מן העבודות להא[כי]ל לאדם
או למזבח חוץ לזמנו, וזריקה אכילת מזבח הוא,
וה״ה נמי אם חישב על הקטרה חלב שאינה מן

50 בשיטה מקובצת נוסף, וכנראה נשמט כאן מחמת הדומות: ׳וכיון דעולה לאו לכפרה אתא א״כ אין מחוייב כפרה כמותו׳.
51 רש״י ד״ה עיקר.
52 הסופר הוסיף כאן סימן, שמציין כנראה לדברים שנכתבו בגיליון. אך הדף פגום בצדו השמאלי והדברים לא נשתמרו.
53 השווה רש״י ד״ה מי אמרינן (ומשם יש כנראה להשלים את מקצת החסר בשורות שלמעלה מזה).
54 שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק יד, בשם תוספות טוך.
55 הדברים שמכאן ואילך (עד להערה 57) לקוחים מפירוש רש״י.
56 זבחים כז ע״ב.

העבודות, הילכך לא דמיא לשלא לשמן.[57]
<י ע״א> **ורשב״ל אמ׳ מ(י)ותרת**[58] נר׳ (לפי׳) {לפר׳} דמ״מ הוא חי[יב]
סקילה, ואע״פ שהבהמה מותרת, דכי האי גוונ[א אמרי׳] /
<ע״ב, טור א>
[בפרק ארבע מיתות בית דין.[59] וא״ת] והיאיך שריא והלא
שחיטה משומד לע״ז היא. וי״ל דמשום פעם אחת לא
[ח]שיב ליה משומד לע״ז אלא א״כ שנה ושילש. וכי האי
[ג]וונא נ״ל במ׳ שחיטת חולין[60] גבי השוחט בשבת דאסו׳*
[ד]אסור באכילה ליומא, הא למחר שריא, ואע״ג דמחלל
[ש]בת שחיטתו פסולה אמ׳ ליה מאי,[61] צריך לאוקומי
[ב]אקראי בעלמ׳, וכיון דלא הורגל כך לא חשיב ליה
משומד. וא״ת אמאי אסורה, נימא כיון דאיבעי
[מ]ימליך, כדאמ׳ גבי אלך ואעביד בסנהדרין.[62] וי״ל דשאני
[ה]תם שאינו עושה שום מעשה כשאומ׳ כך, אבל
הכא שהוא שוחט כשהוא אומ׳ שיזרוק דמה לע״ז לא
שייך למימ׳ דאיבעי אימליך. **הריני**
שוחט חוץ למקומו הוא כשר מתרי טעמי, חדא לאו
חוץ למקומו קא שחיט, ועוד דאין אכילה כאן מזבח.[63]
שוחט לשם פלוני כשר. פי׳[64] דאין
שינוי בעלים על השחיטה, דלא שייך שינוי בעלים /
[אלא על הכפרה והיינו דאמרן לעיל[65] דשינוי בעלים]
[אינו בד׳ עבודות.]
[ ]

57 עד כאן מפירוש רש״י.
58 שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק א, בשם תוספות טוך.
59 סנהדרין ס ע״ב-סא ע״א. השלמתי על פי שיטה מקובצת, אך גם שם חסר משפט (בגלל פגם בכתב היד; השווה לעיל, הערה 16), והמהדיר הוסיף זאת מדעתו.
60 חולין יד ע״א. וראה תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה, כו ע״ב ד״ה אלא; לד ע״ב ד״ה ר׳ שמעון בן לקיש.
61 שלוש המילים האחרונות נראות מיותרות. גם בשיטה מקובצת הלשון קטועה (בגלל פגם בכתב היד; השווה לעיל, הערה 16), והמהדיר הוסיף מילים. ושם: ׳גבי השוחט בשבת דאסורה לאותו יום הא למחר מותר, וצריך לומר [דלא מתסר משום דעבר באקראי] בעלמא הואיל ולא הורגל בכך׳.
62 סנהדרין סא ע״א-ע״ב.
63 על פי רש״י, ושם: ׳ועוד דבאכילת אדם או מזבח תלה רחמנא לחוץ למקומו וחוץ לזמנו׳.
64 רש״י ד״ה שחט.
65 זבחים ד ע״א.

[ ] מיכורין
אף אני [ ]ל [ ]ן. וי"ל[66] ל[ ]ך הכי על מנת לזרוק
[ד]מו שלא לשמן א"ר שיהא פסול כמו אם חישב שלא
לשמן בזריקה עצמה. והשתא אמ' ליה שלא לשם
אוכליו בפסח יוכיח ש[כשר כ]ש[שו]חט ע[ל מנת] ל[ ][67]
לזרוק, דש[ ]ני[68] ש[ל]א לאוכל[יו] בפסח דאפילו
בזריקה עצמה [אינ]ו פוסל. (כשורה) כשזורק שלא
לאוכליו כדפ' בריש פירקין. **לא**
[תא]**מר בזריקה**[69] מחשבת שלא לשמן דמרבינ' להו בכול'
עבודות. ותיתי **משחיטה וקבלה** ומה שחיטה שכ'*
[שכ]שירה בזר [פסולה] בשלא לשמן, זריקה לא כ"ש,
[כי פרכת] מה לשחיטה שכן פסול שלא לשם
אוכליו [בפ]סח קבלה תוכיח. וא"ת[70] למאי דס"ד
השתא דלא פרכינ' פירכא דצפון וחטאות
הפנימיות [ ] א"כ למה איצטריך למימ' ותיתי
[מק"ו מבי]ניא משחיטה וקבלה, מקבלה לחודא אתיא
נמי [ז]ריקה, ומה[71] קבלה שאם אמ' הריני שוח'
על מנת לקבל חוץ לזמנו כשר כדאמ' לקמן ד*
[דבעינן שיח]שב באכילת אדם או לאכילת מזבח,
קיבל שלא לשמן פסול, זריקה לא כ"ש. וליכא
למיפרך מה לקבלה שכן טעונין צפון, דהשתא
[ ] קאמינ' [ ]. וי"ל דאה"נ /

66 שיטה מקובצת (וילנה), ס"ק ד, בשם תוספות טוך: 'לזרוק דמו שלא לשמו אינו דין שיהא פסול, [וא"ת שוחט שלא לשם] אוכליו דפסח יוכיח דבשחיטה שלא לאוכליו פסול וכו', ה"נ בשלא לשמו. וי"ל דאיכא למימר בשוחט ע"מ לזרוק דמו שלא לשמו דין שיהא פסול כדין אם חישב בזריקה עצמה שלא לשמה דהשתא ליכא למימר שלא לשם אוכליו יוכיח שכשר בשוחט ע"מ לזרוק, דשאני שלא לאוכליו דפסח כיון דבזריקה עצמה אינה נפסלת כשזורק שלא לאוכליו כדפי' בריש פירקין. תוס' טוך'.

67 אפשר שאותיות אלו אינן אלא מילוי שורה.

68 צריך להיות: דשאני. אך ניכרים כאן שרידים של שתי אותיות.

69 רש"י ד"ה לא תאמר וד"ה משחיטה.

70 ראה תוספות ד"ה לא תאמר.

71 הדברים שלהלן, מלבד המשפט 'וליכא למיפרך [...]', מובאים בשיטה מקובצת (וילנה), ס"ק לא, בשם תוספות טוך: 'ומה קבלה שאם אמר הריני שוחט ע"מ לקבל חוץ לזמנו כשר כדאמרינן לקמן דבעינן שיחשב באכילת אדם [או] באכילת מזבח קבל שלא לשמו פסול זריקה לא כ"ש. וי"ל דאה"נ, אלא דלא סגיא ליה דלא כתיב שחיטה, דשחיטה גופיה לא אתי מינייהו, משום דשחיטה כשרה בזר. תוס' טוך'.

<ע״ב, טור ב>
אלא דסגי ליה דלא כתי׳ שחיטה, דשחיטה גופייא
לא אתייא מינייהו משום דכשירה בזר. **א״כ**
פי׳[72] אי לאשמועינן דמחשבי(י)ן מעבודה לעבודה אתא
לישתוק קרא מיניה ותיתי דמחשבינן מעבודה
לעבודה מק״ו **דרב אשי** כדאמ׳ ומה כו׳. **השתא**
בשלמים קיימינן דבשלמי׳ כתי׳ שלא לשמן, הילכך
מצי למילף זריקה משחיטה [ו]קבלה וליכא למיפרך
צפון דשלמים לא בעינן צפון ואינ׳ פנימיות.[73] וק׳
דלמאי איצטריך תיתי מבינייא, משחיטה לחודה
נילף זריקה. וליכא למיפרך משחיטה שכן נפסל שלא
לאוכליו בפסח, דהשתא [מיהא] בשלמים קיימינן
למאי דס״ד מעיקרא. ונר׳ למשי״ח[74] דמ״מ פרכינן שפיר
משלמים לאוכליו דפסח, וה״ק הכא, השתא מיהא
[ב]שלמים קיימינן דהוי קדשים קלים. ולא פרכינן
פירכא דצפון דהוי בקודשי קדשים לשלמים הוו /
[קדשים ק]ל[ים, אב]ל [מדבר שהוא בפסח שהן קדשים]
[קלים כשלמים פרכינן שפיר לגבי שלמים].
<י ע״ב> ה[רי] **הוא כח[טאת כאשם** פ״ה[75] דהיקשא]
הוא [ואין] משיב[ין] על ההיקש ורבנן [ ]
בפוף שמעתין. [וא]״ת והלא אין היקש ל[מחצה. וי״ל]
דשאני הכא דמיעט רחמנא אותה, [לש]מה כשירה
שלא לשמה פסולה, אבל אחר לא כדאמ׳ לעיל.

72 רש״י ד״ה אם כן וד״ה השתא.

73 עד כאן לשון רש״י. הדברים שמכאן ואילך מובאים בשיטה מקובצת (וילנה), ס״ק ח, בשם תוספות ר׳ פרץ: ׳השתא מיהא בשלמים קיימינן. וקש׳ דמשחיטה לחודיה נילף זריקה וליכא למיפרך מה לשחיטה שכן נפסלת שלא לאוכליו בפסח, דהשתא מיהא בשלמים [קיימינן]. ואמר מורי דמ״מ פרכינן שפיר שלא לאוכליו וה״ק השתא מיהא בשלמים קיימינן ולא פרכינן פירכא דצפון דהוי בקדשי קדשים לשלמים דהם קדשים קלים, אבל מדבר שהוא בפסח שהן קדשים קלים כשלמים פרכינן שפיר לגבי שלמים. תוס׳ מהר״פ׳.

74 מורי שיחיה, הוא ר׳ פרץ. ראה לעיל במבוא, ליד הערה 29.

75 רש״י ד״ה הרי הוא. שיטה מקובצת (וילנה), ס״ק ג, בשם תוספות טוך: ׳הרי הוא אומר כחטאת כאשם, פ״ה דהיקשא הוא וכו׳. וא״ת והלא אין היקש למחצה, וי״ל דשאני הכא דמיעט רחמנא אותה אותה שלא לשמה פסול, אבל אחרת לא כדאמרינן לעיל. וא״ת רבי אליעזר מאי דריש האי אותה, וי״ל דדריש אותה כרב אחא דמתני כולהו לפסול לעיל מאותה וכוליה קרא להכי הוא דאתא. תוס׳ טוך׳.

וא״ת לר׳ אלעזר למאי דריש אותה. וי״ל דריש אות[׳] כרב אחא, דמשני כולהו לפסילה לעיל מאותה, דכוליה קרא להכי דאתון. **שכן יש [בהן] צד כרת** דחטאת באה על כרת ופסח נמי יש בה כרת הנמנע {{מ}}לעשותו, כגון טהור שלא הי[ה ב]דרך רחוקה, ולהכי קאמ׳ צד. וא״ת[76] אשם נמי יש בו צד כרת, כגון אשם תלוי שבא על ספק כרת, כגון אם ספק אם אכל חלב ספק אם אכל שומן. וי״ל כיון לכשידע חטאו יביא חטאת לא חשיב ליה צד כרת, שאינו בא אלא להגין עליו מן הייסורין עד שידע. **שאם נכנס דמה לפנים**

פסולין[77] פירכא היא, והכי פרי׳ לימא ליה מה לחטאת החיצונית שאם נכנס דמה לפנים פסולה. דכתי׳ וכל חטאת אשר יובא מדמה כו׳, תי׳ באשם דלא מיפסיל בהכי. ומשני **אית ליה לר׳ [אל]יעזר אף האשם**[78] שאם נכנס דמו לפנים פסול [ ]לקמן בשמעתין. **מחטאות [דש]מיעת**

~ ~ ~ ~

76 ראה תוספות ד״ה מה.
77 רש״י ד״ה שאם.
78 רש״י ד״ה אית.

פרק תשיעי

מרדכי הגדול למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא

מבוא

ספר המרדכי, פרי עטו של ר' מרדכי בן הלל, שנהרג בשנת 1298, ידוע בשלל נוסחאותיו.[1] למן סוף המאה הארבע עשרה ציטטו חכמים ורסיות שונות ומגוונות של החיבור; חלקן מתאפיינות על פי מקומן: 'מרדכי דריינוס' לעומת 'מרדכי דאוסטרייך', וחלקן מתאפיינות על פי היקפן: 'מרדכי קטן' (או 'מרדכי קצר') לעומת 'מרדכי ארוך' (או 'מרדכי גדול').[2] פרק זה מוקדש לנוסח מיוחד של ספר המרדכי, ששרידים ממנו נמצאו בכריכות ספרים שהגיעו לשלוש ספריות, האחת בגראץ שבאוסטריה והשתיים האחרות בבולוניה שבאיטליה. אך קודם שאדון בקטעים הללו מגניזת אירופה אתאר בקצרה את טיבו של חיבור שהגיע לידינו בשני כתבי יד שלמים, שעומד בזיקה הדוקה לקטעים אלו.

א. כתב יד אוקספורד וכתב יד ניו יורק

ורסיה מיוחדת של ספר המרדכי מצויה בשני כתבי יד מקבילים: אוקספורד, בודלי Opp. 42 (נויבאואר 678)[3] וניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673 (להלן: כ"י

1 על שמו המדויק של ר' מרדכי ראה להלן, נספח ב.

2 ראה כהן, ר' מרדכי, סיני, יב (תש"ג), עמ' צט-קו; יג (תש"ג-תש"ד), עמ' רצד-שח; יד (תש"ד), עמ' לח-מז; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 556-561; הלפרין, מבוא למרדכי השלם; רוט ורבינוביץ, מבוא למרדכי, עמ' 1-38.

3 לתיאור ראשוני קצר של כתב היד ראה: A. Neubauer, 'Der Itur', *MGWJ*, 20 (1871), p. 174, n. 2. החוקרים הראשונים שעסקו בכ"י אוקספורד מצאו עניין בעיקר בציטוט הארוך שמצוי בו מספר אלדד הדני (דפים 129ב-130א). החוקר הראשון שהזכיר זאת הוא כנראה צבי הירש עדלמן, שכתב דברים קצרים בדף 1א של כתב היד, ואף רמז לו במבואו לספר כפתור ופרח, ברלין תרי"א, עמ' XXIX, ערך אלדד הדני וערך רבינו אפרים תלמיד הרי"ף. בעקבותיו הזכיר זאת גם משה שטיינשניידר: M. Steinschneider, 'Schlachtreglen in arabischer Sprache (XII. Jahrhundert)', *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 1 (1862), p. 310, n. 13. עדלמן העתיק ככל הנראה קטעים אחדים מכ"י אוקספורד, והעתקה זו מצוייה בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 554, דפים 14א-25א. העתקה דומה הייתה כנראה ברשותו של אפרים משה פינר, והוא מתאר אותה בקצרה בספרו: מצבות קברות הרבנים ואנשי השם, ברלין 1861, עמ' 57, מס' 5. אחת ההעתקות הגיעה כנראה לידיו של אהרן ילינק, ועל פיה נדפסה אחת הנוסחאות של הלכות אלדד הדני; ראה: P.F. Frankl,

אוקספורד וכ"י ניו יורק).[4] שני כתבי היד נכתבו בידי סופר אחד (שעיטר לעתים רחוקות את שמו 'מנחם' כשהזדמן בטקסט).[5] כתבי היד נעתקו באשכנז בסוף המאה החמש עשרה, וסימני המים שבכ"י אוקספורד דומים לאלו שנמצאו בנייר שנעשה בו שימוש בלייפציג בראשית שנות השמונים של מאה זו.[6] בשני כתבי היד יש מספור כפול של עמודים: מספור קדום באותיות, ומספור מודרני בספרות (בדברי להלן אזכיר בדרך כלל רק את המספור המודרני, בספרות; אך בשעת הצורך אציין גם לספרור הקדום שבאותיות).

שני כתבי היד זהים זה לזה כמעט בכל דבר ועניין.[7] הסופר השתדל להעתיק את שני כתבי היד במתכונת אחת ובעימוד זהה, ודברים שבאים בכתב יד האחד בעמ' רצג, למשל, יבואו גם בכתב היד השני בעמוד זה, וכן הלאה.[8] יש לציין כי במספור העמודים בשני כתבי היד נפלו שיבושים לא מעטים; כך, למשל, לאחר עמוד פט דילג הסופר

'Neue Wahrnehmungen an Eldad Haddani, Jehuda ben Koreisch und Saadia', *MGWJ*, 23 (1874) p. 413; ושוב: א' עפשטיין, אלדד הדני, פרסבורג תרנ"א, עמ' 25 (=עפשטיין, כתבים, א, עמ' קמג).

4 החוקר הראשון שהשתמש בכ"י ניו יורק היה אברהם זולצבאך, שפרסם ממנו כמה קטעים חשובים בסדרת מאמרים שכתב בתחילת המאה העשרים; ראה: זולצבאך, חוסן ישועות; הנ"ל, בשר על גבי גחלים; הנ"ל, הגהות בסדר ברכות.

5 הסופר עשה זאת רק בחלקו האחרון של כתב היד, ואף שם לא עשה זאת באופן שיטתי. עיטור על המילה 'מנחם' מצוי בכ"י אוקספורד, דף 319ד, ובמקבילה שבכ"י ניו יורק, דף 318ד; וכן בכ"י אוקספורד, דף 329ג – אך אין עיטור במקבילה שבכ"י ניו יורק, דף 328ג.

6 בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 102. על סימני מים ועל השימוש בהם ככלי לתיארוך כתבי יד ראה בית־אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ג, סעיף 2, עמ' 182–185. לדבריו (שם, הערה 78), 'ראוי להשתמש בסימנים דומים לסימני־המים שבכתב־יד חסר תאריך כעוגן לתיארוך בגבולות רבע מאה לפחות ולאו דווקא כאמצעי לתיארוך מדויק אלא אם כן הם זהים לסימנים יחידים מתעודות יחידות'.

7 לחילופים קלים בין כתבי היד ראה למשל להלן, הערה 182. לעתים יש שגיאות רק בכ"י ניו יורק ולעתים רק בכ"י אוקספורד, ודבר זה מוכיח ששני כתבי היד לא הועתקו זה מזה, אלא שניהם הועתקו מכתב יד שלישי, שלא הגיע לידינו. לטעויות בכ"י ניו יורק ראה למשל כ"י ניו יורק, דף 144ב: 'קערות מכוונות' (נדפס אצל זולצבאך, בשר על גבי גחלים, סוף עמ' 62, מס' 6, ושם שיבוש נוסף: 'קערות מוכנות'); ובכ"י אוקספורד, דף 145ב, לנכון: 'העדות מכוונות'. לטעויות בכ"י אוקספורד ראה למשל כ"י אוקספורד, דף 38ד: 'דמרקוליס לשון והפכו שמן קוליס לשון לעג וקלס', ובכ"י ניו יורק, דף 37ד, לנכון: 'לשון שבח והפכו שמו קוליס'; וכן כ"י אוקספורד, דף 78א: 'וכן משמ' (להדיא – סומן למחיקה) לישנא דהמותרי'', ואילו בכ"י ניו יורק, דף 77א: 'וכן משמ' להדיא בירושלמ' וכן משמ' לישנ' דהמותרי'' (ובלשון דומה במקור שממנו לקוחים הדברים: תוספות פסחים נא ע"א ד"ה אי אתה).

8 ככל שהתקדם הסופר במלאכת העתקת שני כתבי היד כך הלכה וגברה הזהות הטיפוגרפית שביניהם. עם זאת, גם בחלקם האחרון של שני כתבי היד יש הפרש קל של שורות אחדות בין שניהם, והתאימות ביניהם איננה מוחלטת (ראה למשל להלן, הערה 379). לפי שעה מצאתי רק הבדל משמעותי אחד בעימוד בין שני כתבי היד, בסוף הפרק הראשון של מסכת בבא מציעא; ראה להלן, הערות 182, 467.

בטעות לעמ' ק; לאחר עמ' קעט דילג לעמ' קצ; וכך עוד בכמה מקרים אחרים.[9] למרות השיבושים הללו במספור העמודים, טרח הסופר להעתיק את שני כתבי היד בעימוד זהה ובמספור זהה (מוטעה) של העמודים. אינני מכיר אף דוגמה אחרת של סופר בימי הביניים שהעתיק שני טפסים של חיבור אחד במתכונת זהה, והמקרה שלפנינו ראוי אפוא לציון מיוחד (דברים נוספים בעניין זה יבואו להלן, סעיף ז).

טופס הגט שהובא בשני כתבי היד נכתב בנירנברג ביום ראשון, כ"ח באב ה'ק (1340), ויש ללמוד ממנו על זמנו של החיבור;[10] אלא שתאריך זה משובש, שכן כ"ח באב לא חל באותה שנה ביום ראשון. ייתכן שהסופר של שני כתבי היד, שפעל כאמור בסוף המאה החמש עשרה, שינה את פרטי התאריך המקורי של הגט (שנכתב בשנת ה'ק) והתאימו חלקית לתאריך ההעתקה, כמו שנהגו לעשות סופרים רבים בימי הביניים.[11]

בדבריי מכאן ואילך אתייחס בדרך כלל רק לכ"י אוקספורד, אך דבריי על כתב יד זה יהיו נכונים גם לכתב היד התאום שבניו יורק. כ"י אוקספורד מכיל חיבור על סדר התלמוד, למן מסכת ברכות ועד למסכת הוריות, כולל מסכת חולין (דפים 30א–361א), ולאחר מכן תשובות ופסקים לפי נושאים (דפים 361ג–420ד), וכן מפתח בראש כתב היד. הסופר העתיק את החיבור מתוך טופס שחסר בתחילתו, ועל כן אין בהעתקתו את שני הפרקים הראשונים של מסכת ברכות. ההעתקה פותחת בתחילת הפרק השלישי (שהוא, לפי מניינו של הסופר, פרק 'תפילת השחר'!),[12] שם כתב הסופר את הכותרת 'עמ"י עש"ו [=עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ], בטוב גדא אתחיל דא' (דף 30א;

9 להלן שיבושים נוספים במספור הדפים: שני עמודים רצופים ממוספרים 'תכז' ושני עמודים רצופים ממוספרים 'תכח'; אחרי עמ' תסה דילג הסופר לעמ' תסח; אחרי עמ' תפט דילג לעמ' תצב; אחרי עמ' תרעה דילג לעמ' תרעח; לאחר עמ' תשט–תשי באים שני עמודים נוספים, שאף הם ממוספרים תשט ותשי. כל השיבושים הללו משותפים לשני כתבי היד.

10 'באחד בשבת בשמנה ועשרים יום לירח אב שנת חמשת אלפים ומאה לבריאת עולם למנין שאנו מנין בו כאן בנורנברק מתא' (כ"י אוקספורד, דף 235ג–ד; כ"י ניו יורק, דף 234ג–ד). וראה להלן, עמ' 303–304, שהרובד המאוחר ביותר במרדכי הגדול הוא תורתם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג.

11 דוגמה בולטת לדבר הוא טופס הגט בספר מצוות קטן, שפרטיו המקוריים – התאריך, המקום ושמות הבעל, האישה והעדים – משתנים מכתב יד אחד למשנהו.

12 סדר הפרקים של מסכת ברכות בכתבי היד הקדומים של ספר המרדכי שונה מזה שבדפוסי המשנה והתלמוד: פרק 'תפילת השחר' (בדפוסים: פרק רביעי) ולאחריו פרק 'מי שמתו' (בדפוסים: פרק שלישי). כך הוא בכ"י בודפשט, הספרייה הלאומית, 1°2, דפים 89ד–90ג, 91ג–ד (בהתאמה) ובכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141, דפים 159ב–160א, 160א–161א; וכך הוא גם בכתבי יד אוקספורד וניו יורק של מרדכי הגדול הנידונים כאן. וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 996 (וראה גם עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 292, הערה 8).

עמ' מא במספור הדפים הקדום).[13] הדפים הראשונים של כתב היד מוקדשים כאמור למפתח עניינים (דפים 2ב–29ד), ורשומים בו הדינים שבעמ' מא ואילך של כתב היד – כלומר במפתח רשומים רק הדינים שבטופס שלפנינו, ואין בו רישום של הדינים שהיו בעמודים הראשונים של החיבור, שאבדו בזמן קדום.

הסופר לא כתב בתחילת העתקתו מה שמו של החיבור שהוא מעתיק, אך בהמשך דבריו גילה זאת בבירור ארבע פעמים. בסוף מסכת מועד קטן, לאחר דיון בהלכות חול המועד, כתב הסופר בגיליון כתב היד: 'בהלכות שמחות לא חידש דבר במרדכי גדול', ועבר להעתיק את החיבור למסכת תענית. כך כתב גם באמצע מסכת יבמות, בגוף הספר: 'בפ' האשה שלום לא חידש במרדכי גדול דבר', ודילג על הפרק החמישה עשר של מסכת יבמות.[14] באמצע מסכת קידושין שילב המעתיק תשובה ארוכה, שאיננה מגוף הספר, וכתב בראשה: 'זאת התשוב' מדין קידושי' קטנ' עד סוף הפרק אינ' מספ' מרדכי גדול, אך אני המעתיק אשכחתיה בקונטרי' ואכתבנה כאן למען תהיה למזכרת לדורות להבין ולהורות'.[15] תוספת אחרת הביא הסופר בסוף מסכת גיטין, וכתב: 'ביאור הגט אשר ביאר מהר"ר שמשון קינון נ"ע אינו מגוף הספר מרדכי הגדול, אך מצאתיו וארשום למזכרת'.[16] נמצא אפוא שלדעת הסופר, החיבור שהעתיק נקרא 'מרדכי גדול', או 'מרדכי הגדול'. ציטוטים רבים שהביאו אחרוני הראשונים מתוך מרדכי הגדול אכן נמצאים בלשונם בחיבור שלפנינו (ראה להלן, סעיפים ו–ז), ואין אפוא שום סיבה לפקפק במסורתו של הסופר, כי החיבור שבכ"י אוקספורד הוא מרדכי הגדול.

חלקים קטנים מהחיבור נדפסו בשנים האחרונות, ואזכיר כאן שניים מהם:[17] החיבור לפרק הראשון של מסכת בבא קמא נדפס על ידי אברהם הלפרין,[18] והחיבור לפרק האחרון של מסכת פסחים נדפס על ידי הרב שמואל אליעזר שטרן.[19] מעיון במהדורות

13 בכ"י ניו יורק נתלש הדף הראשון של החיבור, והוא מתחיל בעמ' מג.

14 כ"י אוקספורד, דפים 102ד, 145ג. וראה להלן, ליד הערה 52 והערה 112. הערות דומות יש במסכת שבת: 'בפ' המצניע לא חידש דבר' (דף 52ג); 'פ' מפנין לא חידש דבר' (דף 54ב); במסכת עירובין: 'כיצד משתת' לא חידש דבר' (דף 63ד, בגיליון); במסכת יבמות: 'בפ' ר"ג לא חידש דבר' (דף 141ג, בגיליון); במסכת שבועות: 'בשבוע' הפקדון לא חידש דבר' (דף 342ד); ובמסכת מכות: 'פ' הגולין ופ' הלוקין לא חידש דבר' (דף 360ב). וראה עוד להלן, ליד הערה 112.

15 כ"י אוקספורד, דפים 202ב–208ג. בסוף התשובה כתב הסופר 'עכ"ל התשובה נוכרית'.

16 כ"י אוקספורד, דפים 236א–237ד (נדפס מכ"י ניו יורק על ידי זולצבאך, חוסן ישועות, עמ' 1–4, 26–30).

17 לפרסום של חלק נוסף, למסכת הוריות, ראה להלן, הערה 62. דבריי כאן הם על אודות חלקים רצופים מכתבי היד שנדפסו. מהדירים אחרים הביאו פסקאות שאינן רצופות מתוך שני כתבי היד הללו, ומקצתם ייזכרו בדברים שלהלן.

18 הלפרין, מבוא למרדכי השלם, עמ' פב–פח. וראה דיונו שם, עמ' ח–ט.

19 ש"א שטרן, "'הגהות מרדכי" לפרק ערבי פסחים', צפונות, א (תשמ"ט), גיליון ג, עמ' טו–כ.

אלו ניתן להבין בנקל מה טיבו של חיבור זה. אין בו את ספר המרדכי במלואו, כי אם משפטים בודדים ממנו. המחבר נטל תמיד משפט אחד מספר המרדכי והוסיף עליו 'הגהה' (או הגהות) ממקורות שונים ומגוונים; ושוב הביא משפט אחד מספר המרדכי ואחריו הגהות ממקורות אחרים, וכן הלאה.[20] מי שמחזיק לפניו חיבור זה מחזיק אפוא בהוספות רבות לספר המרדכי (שבטיבן אדון להלן), אך אין בידו את ספר המרדכי עצמו. נקל אפוא להבין שכדי לעשות שימוש מושכל בחיבור זה, צריך הלומד להחזיק לפניו גם את ספר המרדכי הרגיל.

דברים נוספים על מרדכי הגדול יבואו להלן, אך אדון תחילה בקטעים מגניזת אירופה העומדים בזיקה הדוקה לחיבור זה.

ב. הקטעים בגניזת אירופה

שרידים מתוך חיבור, שדומה מאוד לכ"י אוקספורד אך גם שונה ממנו בצורה ניכרת, מצויים בגניזת אירופה. להלן פירוט הקטעים ששרדו מטופס זה:

1. בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.1, וכן Manoscritti q.10.[21] שני כרכים אלו מחזיקים עשרות קטעים, שמכילים ברובם תווי נגינה או טקסטים לטיניים,[22] אך יש בהם גם ארבעה שרידים מתוך כתב יד עברי אחד. וזה פירוט השרידים:[23]

(א) כרך 10, דפים 32-33: גיליון אחד (שני דפים), חתוך לאורכו ונותרה רק המחצית העליונה של הגיליון. המחצית התחתונה של גיליון זה מצויה בכרך 1, דפים 52-53, אך חסרות שורות אחדות בין שני החלקים. עם צירופם של שני שרידים אלו

20 כך למשל במסכת בבא קמא: הפִסקה הראשונה לקוחה מספר המרדכי (הלפרין, מבוא למרדכי השלם, עמ' פב, סי' א; מרדכי השלם, בבא קמא, עמ' ד-ה), ואחריה מובאות חמש הגהות (הלפרין, עמ' פב-פג, מס' 1-5); לאחר מכן פִסקה קצרה נוספת, שלקוחה גם היא מספר המרדכי (הלפרין, עמ' פג, סי' ב; מרדכי השלם, עמ' ו), ואחריה הגהה אחת (הלפרין, עמ' פד, מס' 1); לאחר מכן משפט מספר המרדכי (הלפרין, עמ' פד, סי' ג; מרדכי השלם, עמ' יא) ואחריו הגהה אחת; משפט נוסף מספר המרדכי (הלפרין, עמ' פד, סי' ד; מרדכי השלם, עמ' יב) ואחריו שלוש הגהות; וכן הלאה (הפסקאות הנוספות שלקוחות מספר המרדכי: הלפרין, עמ' פה, סי' ה וסי' ו = מרדכי השלם, עמ' יג-יד ועמ' יז; הלפרין, עמ' פו, סי' ז, ח, ט = מרדכי השלם, עמ' יח, כא, כה; הלפרין, עמ' פז, סי' י-יב = מרדכי השלם, עמ' כה, כו, כח).

21 השם המלא של הספרייה: Civico Museo Bibliografico Musicale di Bologna, annesso alla Biblioteca G. B. Martini del Conservatorio Musicale. הקטעים הם מעזבונו של המוזיקאי והכומר הפרנציסקני ג'ובאני בטיסטה מרטיני (Giovanni Battista Martini), שנפטר בשנת 1784.

22 בכרך מס' 1 שמורים קטעים בפורמט גדול ובכרך מס' 10 שמורים קטעים בפורמט קטן.

23 לתיאור הקטעים ראה M. Perani, 'Frammenti di manoscritti ebraici nella Biblioteca "G.B. Martini" del Conservatorio musicale di Bologna', *Henoch*, 11 (1989), pp. 363-365; פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה, עמ' 139, מס' H.1.

יהיה בידינו גיליון אחד כמעט שלם, שמכיל שני דפים שאינם רצופים (להלן: דפים 1-2).

(ב) כרך 10, דפים 34-35: המחצית העליונה של גיליון נוסף. אף הוא מכיל שני דפים שאינם רצופים (להלן: דף 3 ודף 6).

(ג) כרך 1, דפים 51 ו־54: המחצית העליונה של גיליון נוסף. אף הוא מכיל שני דפים שאינם רצופים (להלן: דפים 4-5).

2. בולוניה, ספריית האוניברסיטה Manoscritti b. 596.HH.6 289/2, n. 1-2.[24] שרידים מדף אחד שנחתך לשלושה חלקים. נותרו בידינו רק החלק האמצעי של הדף (24 שורות) והחלק התחתון שלו (16 שורות), ואילו החלק העליון אבד. בין החלק האמצעי לחלק התחתון חסרות שורות אחדות. רק צדו האחד של הדף קריא, ואילו צדו השני (שהוא עמוד ב)[25] נמחק ביסודיות ואי אפשר לקרוא בו ולו גם מילה אחת (להלן: דף 7).

3. גראץ, ספריית האוניברסיטה Druck III 28396, fol. II. שני דפים שלמים, לא רצופים, שהוצאו מכריכה של ספר (להלן: דפים 8-9). רק צד אחד בכל דף קריא, ואילו הצד השני נמחק. הדפים נמצאו בכריכתו של ספר ברפואה שנדפס בשנות השבעים של המאה השש עשרה, שהיה בספרייתו של מרטין פוסארל (Marsilius Posarell).[26] פוסארל למד רפואה בבולוניה בשנות השמונים של המאה השש עשרה, ומסתבר שכריכתו של הספר בדפים מתוך כתב יד עברי נעשתה בעיר זו בשנים אלו.[27] לאחר מכן נמסרו ספריו של פוסארל לספריית המנזר הישועי בגראץ, שעל יסודותיה קמה ספריית האוניברסיטה בגראץ.[28] נמצא אפוא שמוצאם של כל תשעת הדפים, הן

24 לתיאור לא מדויק של הקטעים ראה פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה, עמ' 143, מס' H.1.

25 כך עולה מדרך ציון הסימנים בגיליון הדף; ראה על כך להלן, הערה 54.

26 הדפים היו בכריכתו של הספר Johann Jacob Wecker, *Medicinae utriusque syntaxes, ex graecorum, latinorum, arabumque thesauris*, Basel 1576. תודתי לד"ר האנס צוטר (Dr. Hans Zotter) מספריית האוניברסיטה בגראץ על המידע בדבר גלגוליו של הספר, ולמר מאנפרד מאייר (Manfred Mayer), האחראי על שימור כתבי היד בספרייה, על עזרתו הרבה. בביקורי בספרייה בקיץ שנת תש"ע נוכחתי לדעת שהדפים הופרדו לגמרי מכריכת הספר, והוא נכרך מחדש בכריכה מודרנית.

27 על לימודיו של פוסארל בבולוניה ראה: J. Balabanić and M.D. Grmek, 'Medicinski i prirodoslovni podaci u "Kronologiji Hrvatsko-mađarskog kolegija u Bologni" (1553-1782)', *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 415 (1985), p. 71; G.P. Brizzi and M.L. Accorsi, *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553 1764*, Bologna 1988, pp. 28, 30. בתי דפוס במאה השש עשרה מכרו לעתים קרובות את ספריהם ללא כריכה, וזו נעשתה על ידי הקונה במקום מגוריו. ראה גם עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 37, הערה 89.

28 בספריית האוניברסיטה בגראץ נחשפים והולכים מאות רבות של קטעים, רובם קטעים שאינם בעברית; ומי יודע מה עוד יימצא שם. ראה: E. Renhart, 'Manuscript Fragments: The

אלו שמצויים כיום בבולוניה שבאיטליה והן אלו שמצויים בגראץ שבדרום אוסטריה, הוא בבולוניה.

יש בידינו אפוא שרידים מתוך תשעה דפים של טופס אחד. כל תשעת הדפים נכתבו בשני טורים לעמוד וכל טור הכיל 53 שורות (כך הוא בשני הדפים השלמים שבגראץ). תשעת הדפים מפוזרים בשלוש ספריות: שישה בספריית המוזאון העירוני למוזיקה בבולוניה (שני דפים כמעט שלמים, ועוד ארבעה דפים שרק חלקם העליון נותר); אחד בספריית האוניברסיטה בבולוניה (דף קטוע, שצדו האחד נמחק לחלוטין); ושני דפים שלמים בספריית האוניברסיטה בגראץ (אף כאן, צדם האחד של הדפים נמחק). אף אחד מתשעת הדפים איננו רצוף לחברו.

תשעת הדפים מכילים נוסח מיוחד של ספר המרדכי. פירוט מלא של תוכן הדפים יבוא להלן, סעיף ד, וכאן אסתפק ברישום מקוצר: דפים 1-2 מכילים חלק מהחיבור למסכת ברכות; דפים 3-6 מכילים חלק מהחיבור למסכת שבת; דף 7 מכיל חלק מהחיבור למסכת מועד קטן; ודפים 8-9 מכילים חלק מהחיבור למסכת בבא קמא.

ג. היחס בין כ"י אוקספורד וקטעי הכריכות

כדי להבין מה טיבו של החיבור שבקטעי הכריכות ומה זיקתו לחיבור שבכ"י אוקספורד מחד גיסא ולספר המרדכי מאידך גיסא אציג כאן במקביל את שלושת החיבורים הללו לתחילת מסכת שבת.

ספר המרדכי[29]	קטע כריכה, דף 3 ע"א	כ"י אוקספורד, דף 40ג
	בשם מלך עולם ועד, אחל סדר מועד.	יציאות השבת.
יציאות השבת שתים שהן ארבע. פי' שנים חיובים לאותן העומדים בפנים, הכנסה והוצאה, שהן ארבע, חצי הכנסה וחצי הוצאה, כגון עקירה גרידא או הנחה גרידא. וזה הפי' נראה לר"ב איש תרומות עיקר, והכי מפרש	א. יציאות השבת שתים שהן ארבע. פי' שנים חיובים לאותם העומדים בפנים, הכנסה והוצאה, שהן ארב', חצי הכנסה וחצי הוצאה, כגון עקירה גרידא או הנחא גרידא. וזה הפ' נר' לרבי' ברוך איש	

Hidden Library', M. Willer and M. Tomić (eds.), *Summer School in the Study of Historical Manuscripts: Proceedings*, Zadar 2013, pp. 133-137

29 מרדכי השלם, שבת, עמ' א-ב; ההעתקה כאן היא על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141 ('ט במהדורת מרדכי השלם), דף 270ב, שהוא מכתבי היד המעולים של ספר המרדכי. והשווה להלן, הערה 246.

ספר המרדכי	קטע כריכה, דף 3 ע״א	כ״י אוקספורד, דף 40ג
בירושלמי. ומה שהוצרך למנות חיובי שבת לעומד מבפנים ולעומד מבחוץ משום דהוצאה היא מלאכה גרועה לטלטל מרשו׳ היחיד לר״ה או איפכא. תדע דהא כל מלאכו׳ שהיו במשכן מיקרו אבות ולא בעי קרא רק לא תעשה כל מלאכה, ומלאכו׳ הדומות להן איקרו תולדות, ואלו הוצאה בעי קרא רי׳ פ׳ הזורק הוצאה היכא כתיבא ומייתי לה פסוק וגם זור׳ בעי היכא הוי במשכן ואע״ג דהויא תולדה.	תרומות עיקר, דהכי מפר׳ בירושלמ׳. ומיהו הוצרך לימנות חיובי שבת לעומד בפנים ולעומד בחוץ משום דהוצאה היא מלאכה גרועה לטלטל מרשו׳ היחיד לרשות הרבים או איפכא. תדע דהא כל מלאכות דהוו במשכן מיקרו אבות ולא בעי קרא רק לא תעשה מלאכה, ומלאכות הדומות להן מיקרו תולדות, ואילו הוצאה בעו קרא בריש הזורק הוצאה היכא כתיבא ומייתי לה פסוק וגם זורק בעי דהוה במשכן אע״ג דהויא תולדה.	
והא בעי הנחה מעל גבי מקום ארבע׳, עיין בפ״ד אחין.	והא בענן הנחה על גבי מקום ארבעה, עיין פר׳ ארבעה אחין.	והא בעינן הנח׳ ע״ג מקום ארבעה, עיי׳ פ׳ ארבע אחין.[30]
	ב. הג׳. יציאות, הוצאות הוה ליה למיתני אלא נקט יציאות לישנא דקרא דכת׳ אל יצא איש ממקומו ודרשינ׳ מיניה הוצאה, פירו׳ אל יצא עם הכלי ללקט את המן. תוס׳. ע״כ.	הג״ה. יציאות הוצאות הוה ליה למיתני אלא נקט יציאות לישנ׳ דקרא דכת׳ אל יצא איש ממקומו ודרשינ׳ מיני׳ הוצאה פי׳ אל יצא עם הכלי ללקוט את המן. תוס׳. ע״כ.
	הג׳. ור״י מפר׳ לקמן דנקט יציאות דהוי כמו רשויות כדכת׳ בקרא והיו...	הג״ה. ור״י מפר׳ לקמ׳ דנקט יציאו׳ דהוי כמו רשויות כדכת׳ בקרא והיו תוצאותיו הימה משמע דרשויות הוי כמו תוצאות. ע״כ.

30 הסופר ציין בגרשיים את המילים שבמשפט זה. על דרכו של סופר כ״י אוקספורד לסמן משפטים ראה להלן, ליד הערה 42.

השוואה בין קטע הכריכה ובין ספר המרדכי מלמדת ששתי הפסקאות הראשונות שבקטע הכריכה מצויות מילה במילה בספר המרדכי, ולאחריהן מובאות בקטע הכריכה שתי פסקאות המסומנות בתחילתן 'הגהה' ובסופן 'עד כאן'. נמצא שקטע הכריכה אינו אלא ספר המרדכי בנוסח מורחב: הנוסח המקורי של הספר שמשולבות בתוכו לסירוגין הגהות רבות. לעומת זאת, השוואה בין קטע הכריכה ובין כ"י אוקספורד מלמדת שכ"י אוקספורד מכיל את ההגהות שנוספו בקטע הכריכה, אך כמעט ואין בו דבר מספר המרדכי הרגיל. וליתר דיוק: הפִסקה הארוכה מספר המרדכי (הראשונה בדוגמה שהבאתי) הושמטה, ונותרה רק הפִסקה הקצרה (השנייה בדוגמה), שאין בה אלא משפט אחד בלבד, והיא מובאת בכ"י אוקספורד בהדגשה (ראה הערה 30). ובמילים אחרות, הסופר של כ"י אוקספורד העתיק את החיבור שבקטעי הכריכות, אך השמיט ממנו את הפסקאות המקוריות של ספר המרדכי. מי שמחזיק את קטע הכריכה איננו צריך לא את ספר המרדכי הרגיל ולא את כ"י אוקספורד; ומי שמחזיק את ספר המרדכי הרגיל ואת כ"י אוקספורד איננו צריך את קטע הכריכה.

מעתה מובן מה היחס שבין החיבורים השונים וכיצד השתלשלו זה מזה. השלב הראשון בתולדותיו של חיבור זה הוא כמובן ספר המרדכי הרגיל. בשלב השני, שהשתמר בטופס שבקטעי הכריכות, שילב מחברו האנונימי של ספר מרדכי הגדול אלפי הגהות לתוך ספר המרדכי,[31] כשהוא משתדל – אך לא תמיד עומד במשימתו – לציין כל תוספת בראשה ('הגהה') ובסופה ('עד כאן').[32] בשלב השלישי, שהשתמר בכ"י אוקספורד, השמיט מאן דהו מהטופס המורחב את כל הקטעים שלקוחים מספר מרדכי הרגיל. בעשותו זאת התאים הסופר את החיבור לשימושם של חכמים שכבר עמד לפניהם כתב יד של ספר המרדכי, הרגיל, והתעניינו רק בהוספות.[33] ועם זאת יש לציין, שלמרות כל מאמציו של הסופר להשמיט מהחיבור את דברי ספר מרדכי עצמו, נותרו בכל זאת קטעים לא מעטים מספר המרדכי בכ"י אוקספורד. ואינני יודע להסביר זאת.[34]

31 ספר המרדכי שעמד לפני המחבר היה לעתים מקיף יותר, וכלל גם חלקים שאינם בספר המרדכי הרגיל (וספק אם הם מגוף הספר), וגם עליהם נוספו כאן הגהות רבות. כזה הוא החיבור הלכות ברכות של מהר"ם מרוטנבורג, שהובא לאחר סיומה של מסכת ברכות, והוא משובץ בהגהות רבות. בקטעי הכריכה השתמר חלק מהלכות ברכות הללו, עם ההגהות (ראה להלן, ליד הערה 49), ואילו בכ"י אוקספורד הועתקו, כרגיל, רק ההגהות. הגהות אלו נדפסו מכ"י ניו יורק על ידי זולצבאך, הגהות בסדר ברכות.

32 על דרך עבודתו של מחבר ספר מרדכי הגדול ראה גם להלן, עמ' 298–299.

33 איגוס כתב תחילה שכ"י ניו יורק (ואוקספורד) הוא עיבוד וקיצור מספר המרדכי, אך לאחר זמן כתב שהמחבר של טופס זה הוא ר' מרדכי בן הלל עצמו (ראה: תשובות בעלי התוספות, מבוא, עמ' 12; שם, עמ' 206; איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 195). שני הניסוחים הללו אינם מדויקים.

34 ראה למשל גבאי, תוספות שאנץ קידושין, עמ' כא; ולהלן, הערה 315.

עתה מובנים דבריו של מעתיק כ"י אוקספורד שהבאתי לעיל, שכתב 'בהלכות שמחות לא חידש דבר במרדכי גדול', ועבר להעתיק את החיבור למסכת תענית; וכן: 'בפ' האשה שלום לא חידש במרדכי גדול דבר', ועבר להעתיק את הפרק הבא.[35] הסופר התנצל בזה לפני הלומד, שעשוי לתמוה מדוע חסרים פרקים שלמים בחיבור שלפניו. ועל כן טרח הסופר והסביר שבפרקים אלו לא היו הגהות בטופס שלפניו, ולכן השמיט את הפרקים הללו בהעתקתו.

***

הסופר של כתבי יד אוקספורד וניו יורק לא רק השמיט את קטעי ספר המרדכי הרגיל מהחיבור, אלא גם הוסיף דברים בגיליון הספר. הוספות אלו הן משלושה סוגים. האחד, הערות רבות על מקבילות – מילוליות או ענייניות – בכתב היד.[36] הערות אלו, שהושקע מאמץ רב בהכנתן, חסרות כולן בטופס של קטעי הכריכות, והן נוספו בוודאי על ידי הסופר של כ"י אוקספורד. הסוג השני, קטעים מחיבורים שלא נזכרו כלל בגוף הספר, והם מובאים רק בגיליונות. דוגמה לדבר הוא ספר האגודה, שכמה קטעים ממנו מובאים בהוספות שבגיליון,[37] ואילו בגוף הספר שבכ"י אוקספורד הוא איננו מובא כלל.[38] מסתבר שהוספות אלו אף הן מעשי ידיו של הסופר של כ"י אוקספורד, שביקש להעשיר עוד יותר את ספר מרדכי הגדול על פי חיבורים שונים שעמדו לפניו. והסוג השלישי, חיבורים שהובאו לעתים בגוף הספר ולעתים בגיליון; כגון ספר 'בשר על גבי גחלים', שמובא בעיקר בגוף הספר, אך קטעים אחדים ממנו מובאים בגיליון,[39] ולעתים חלק מפסקה אחת מובא בגוף כתב היד וחלק אחר ממנה מובא

35 ראה לעיל, ליד הערה 14.

36 ראה למשל להלן, עמ' 317–318, ובהערות 379, 409, 423, 463, 467, 487; וכהנה רבות בכ"י אוקספורד.

37 כ"י אוקספורד, דפים 82ד, 112ד, 113ד, 135ב, 201ב, 219ג, 249ד, 286ג, 307א, 330ד. במרבית הציטוטים ציין הסופר במדויק את מראה המקום בספר (מסכת וסימן) והדברים מצויים לפנינו בספר האגודה. יוצא מן הכלל הוא הציטוט שבדף 112ד בגיליון (שמוסב על הדברים שבגוף הספר: 'הג"ה, ואע"פ שסומא באחת מעיניו לא ישא כפיו, אבל בשתים מותר הואיל ואין עין משונה מחבירת'. ע"כ'), שאיננו תואם את הנדפס בספר האגודה שלפנינו. הלשון בציטוט זה היא: 'באגודה במס' מגילה בסימ' ל"ד פסק דכ"ש סומ' בשתי עיניו לא ישא'. אך בספר האגודה שלפנינו, שם (דף קלב ע"ד): 'סומא באחת מעיניו לא ישא כפיו, ונראה לר"י בשתי עיניו דש בעירו מותר'. וראה גם ספר האגודה, מהדורת א' בריזל, מועד א, ירושלים תשכ"ו, עמ' קב, הערה נט.

38 דוגמה נוספת לדבר הוא החיבור 'ליקוטי הר' יונה' (שאינני יודע מה טיבו), שמובא פעם אחת בלבד בגיליון; ראה להלן, הערה 360.

39 כ"י אוקספורד, דף 56א ודף 233ג–ד (נדפסו על ידי זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 61, מס' 1 ועמ' 66–67, מס' 16). על ספר בשר על גבי גחלים ראה להלן, עמ' 300. וראה גם להלן, הערה 89, על השגות הראב"ד למשנה תורה לרמב"ם שהובאו במרדכי הגדול, חלקן בגוף הספר וחלקן בגיליון.

בגיליון.[40] מסתבר שההוספות מהסוג השלישי הן חלק אינטגרלי מספר מרדכי הגדול, ורק משגה הוא שהן לא הובאו בגוף כתב היד.

***

על אף שסופר כ"י אוקספורד השמיט כמעט את כל דברי ספר מרדכי הרגיל והותיר רק את ההגהות, הוא ניסה לשמר ולו במקצת את צורתו המקורית של החיבור, ואף רצה לאפשר ללומד להבין היכן משתבצת כל הגהה. לצורך זה השתדל הסופר להעתיק תמיד משפט אחד מגוף ספר המרדכי – ודווקא את המשפט האחרון של הפִּסקה, שלעתים קרובות אי אפשר להבינו בפני עצמו! – כדי שידע הלומד מה מקומה של כל הגהה והגהה. משפט זה מסומן בדרך כלל בכ"י אוקספורד בצורה בולטת, על ידי גרשיים מעל כל מילה,[41] כדי שידע הקורא מהו ה'דיבור המתחיל' שבעקבותיו תבוא ההגהה.[42]

טכניקה אחרת ששימשה בקביעות את הסופר של כ"י אוקספורד כדי לקצר את המובאות מספר המרדכי הרגיל הוא השימוש במילים 'כו' עד'. כך, למשל, אנו מוצאים בכ"י אוקספורד 'א"ר יוחנן קרפף יותר מבית סאתים כו' עד יותר מארבע אמות'. משפט זה אין לו פשר, ואילו במרדכי הרגיל, וכן בקטע הכריכה, מצוי כאן משפט ארוך: 'אמר רבי יוחנן קרפף יותר מבית סאתים שלא הוקף לדירה הזורק לתוכה מרה"ר חייב, מ"ט מחיצה היא אלא שמחוסרת דיורין, פי' על כן אסור לטלטל בה יותר מד' אמות'.[43] במקרה אחד אף ציין הסופר כמה דילג בהעתקתו: 'הא לא משך, תימ' מאי פרי' הא קיימ' לן מצוה לקיים דברי המת כו', עמוד שלם עד על המחהו אצל חנווני ואצל שולחני כו''.[44]

במקרים אחרים, מועטים יחסית (וכנראה רק בחלקו הראשון של כ"י אוקספורד) השתמש המעתיק בטכניקה נוספת כדי לקצר את ההעתקות מספר המרדכי הרגיל. כך, למשל, כתב הסופר של כ"י אוקספורד 'ומי' אי ליכ' רבנ' כו' במרדכי קוצר ואינו

40 כ"י אוקספורד, דף 176א-ב (זולצבאך, עמ' 63, מס' 8).

41 ראה לעיל, הערה 30.

42 שיטה זו של הסופר (שכבר הצביע עליה הלפרין, מבוא למרדכי השלם, עמ' ח-ט) לא הייתה נהירה לעתים לחוקרים שהשתמשו בכתב היד והביאה אותם לכלל טעות, משום שלא הבינו שה'דיבור המתחיל' איננו המשך רציף לא לפסקה שקודמת לו ולא לפסקה שבאה אחריו. ראה עמנואל, תשובות מהר"ם דפוס פראג, עמ' 586, הערה 132 (בנוגע לתשובות בעלי התוספות, סי' לג, שאיננו פרי עטו של ר' אפרים כפי שסבר המהדיר. שלוש המילים הראשונות שם הן סופה של פסקה בספר המרדכי, וההמשך הוא עניין אחר לחלוטין); וכן עמנואל, שברי לוחות, סוף עמ' 132, ושם בהערה 130 (בנוגע לתשובות בעלי התוספות, סי' פ [=שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ג, עמ' תכג-תכד, סי' תרלב], שמכיל שאלה של ר' ברוך ממגנצא ותשובה של ראבי"ה, ואיננו של מהר"ם מרוטנבורג, כפי שסבר המהדיר. המילים האחרונות בסימן זה הן 'דיבור המתחיל' לעניין הבא בכתב היד, ואין להן כל קשר לסימן זה). וראה גם להלן, ליד הערה 143.

43 ראה להלן, הערה 277.

44 כ"י אוקספורד, דף 217ג; ראה מרדכי גיטין, עמ' 359-366.

מוטל במיטה לא. ה"ר יוסף'. הקורא עשוי לחשוב שהמחבר מפנה כאן לחיבור 'מרדכי קצר' של ר' שמואל משליצטט,[45] חיבור שמצוי בידינו, אך רובו הגדול טרם נדפס.[46] אך באמת הכוונה כאן אחרת לגמרי, ומשמעות הביטוי היא: קיצרתי את המובאה מתוך ספר המרדכי! כך מוכח מהמקבילה שבקטע הכריכה, שם מופיעה הפִסקה במלואה: 'ומיהו אי ליכא רבנן מ"מ יברך. ונהגו [העם לב]רך אחר שיקראו [בתורה. ודוקא בחולה שנ]פל למטה אבל חש בראשו או במעיו דאינו מוטל במטה לא. ה"ר יוסף'.[47] במקרה זה, ובאחרים דוגמתו, העתיק אפוא הסופר את מילות הפתיחה של פסקה שבמרדכי ואת מילות הסיום; ולעתים את מילות הפתיחה של פסקה אחת ואת מילות הסיום של הפִסקה שלאחריה.[48]

לסיכום, ספר מרדכי הגדול מצוי בידינו בשתי צורות. האחת, המקורית, השתמרה בקטעי הכריכות, ולא נותרו ממנה אלא דפים בודדים; והשנייה, המקוצרת, השתמרה במלואה בכתבי יד אוקספורד וניו יורק.

ד. הנוסח המקורי של מרדכי הגדול שבקטעי הכריכות

לאחר שעמדנו על טיבם של קטעי הכריכה ושל כ"י אוקספורד ועל היחס שביניהם, אפרט את תוכנם המדויק של קטעי הכריכה, שתוארו בקצרה לעיל, סעיף ב.

דפים 1-2: שני דפים לא רצופים שנחתכו, חסר מעט בין החלק העליון של הדפים לחלקם התחתון. הטקסט מחולק לסימנים, ודפים אלו מכילים את סוף סי' שנא-תחילת שעג וסי' תלא-תחילת סי' תנב. בדפים אלו יש את מרדכי הגדול למסכת ברכות, סוף

45 ראה גם זולצבאך, חוסן ישועות, עמ' 2. ספר מרדכי הגדול הזכיר ככל הנראה רק פעם אחת את ר' שמואל משליצטט; ראה להלן, הערה 93.

46 על חיבור זה ראה: כהן, ר' מרדכי, סיני, יד (תש"ד), עמ' לח-מב; הלפרין, מבוא למרדכי השלם, עמ' קכג-קצד (ושם נדפס מרדכי הקצר למסכת בבא קמא); 'קיצור ספר המרדכי לרבינו שמואל שליטשטאט מסכת שבת', בתוך: קובץ ראשונים בהלכות שבת, מהדורת ד' שלמון, ירושלים תשס"ה, עמ' רכט-שז; י"ש סופר, 'הלכות ציצית מתוך ספר "מרדכי קטן" לרבינו שמואל משליצטאט', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ט (תשע"ו), עמ' קכח-קעג. וראה גם להלן, הערה 62.

47 ראה להלן, ליד הערה 207. וכעין זה להלן, ליד הערה 209, וכן הערה 278 (והערה 277).

48 ראה, למשל: 'ונר שאחורי הדלת אסור לפתוח כו' במרדכי קצר נכרי שבא לכבות אין אומ' כבה ואל תכבה' (כ"י אוקספורד, דף 53ד. במשפט זה קיצר הסופר כמה פסקאות רצופות, שאין קשר ביניהן; ראה מרדכי השלם, שבת, עמ' ריט-רכא); וכן: 'הלכה כר' שמעון בן אלעזר ול"ש תנור קטן ולא פורני כו' במרד' קוצר לא חיישינ' להערמ' כדאמ' פ' תולין' (כ"י אוקספורד, דף 98ד. השווה מרדכי השלם, ביצה, עמ' סז-סט); 'ורבי' אבי"ה כת' וז"ל דאפי' כו' במרדכי קצר אימא דחשוב תענית ומתפלל למחר תפילת תענית. תוס'' (כ"י אוקספורד, דף 103א; ראה מרדכי השלם, תענית, עמ' יב-יג); 'אמ' מהר"ם היינו דווקא קודם שבטלה כו' במרדכי קוצר בקראו המגילה ונתעברה השנה' (כ"י אוקספורד, דף 107א; ראה מרדכי השלם, מגילה, עמ' כ-כא); 'נר' לי דהכהן כו' במרדכי קוצר ליכא למחש לפגם דהא מוכח' מילת'' (כ"י אוקספורד, דף 226ב; ראה מרדכי גיטין, עמ' 617-623).

פרק תשיעי (סי׳ שנא-שסג); ומיד לאחר מכן: הלכות ברכות של מהר״ם מרוטנבורג, שגם בתוכן משולבות הגהות (סי׳ שסד-שעג, תלא-תנב. הכותרת: ׳אחל סדר ברכות שנערכות על פי מהר״ם ז״ל׳).[49] הלכות ברכות אינן מצויות במרדכי הרגיל,[50] ואילו ההגהות להלכות ברכות מצויות בכ״י אוקספורד.[51]

דפים 3-6: ארבעה דפים שאינם רצופים. נותר רק החלק העליון של הדפים, ובהם סי׳ א-אמצע סי׳ יט, סי׳ מז-אמצע סי׳ סד, סוף סי׳ קו-אמצע סי׳ קלה וסוף סי׳ קנז-אמצע סי׳ קעד. דפים אלו הם מקונטרס אחד, ובין כל דף לרעהו חסרים דף אחד או שניים. בדפים שבידינו יש את מרדכי הגדול לשני הפרקים הראשונים של מסכת שבת.

דף 7 ע״א: חסר השליש העליון של הדף, ועמוד ב נמחק לחלוטין. העמוד הפגום מכיל את אמצע סי׳ רצו-אמצע סי׳ שד. בדף זה יש חלק מספר מרדכי הגדול למסכת מועד קטן, וליתר דיוק: חלק מהלכות שמחות של מהר״ם מרוטנבורג, שהועתקו במלואן גם בספר מרדכי הרגיל. במרדכי הגדול אין הגהות על הלכות שמחות אלו, וכבר ציין זאת הסופר של כ״י אוקספורד שכתב ׳בהלכות שמחות לא חידש דבר במרדכי גדול׳.[52] העמוד שלפנינו מקביל למרדכי הרגיל,[53] וממילא אין בו כל חידוש.

דף 8 ע״א: מכיל את אמצע סי׳ רעט-אמצע סי׳ רצה (עמוד ב נמחק לחלוטין). עמוד זה הוא מתוך מרדכי הגדול למסכת בבא קמא פרק תשיעי.

דף 9 ע״ב: אמצע סי׳ תל-אמצע סי׳ תלב (עמוד א נמחק לחלוטין). מרדכי הגדול למסכת בבא קמא פרק עשירי, מכיל אך ורק הוספות למרדכי הרגיל, שכולן מצויות גם בכ״י אוקספורד.

הטופס שבקטעי הכריכות מחולק כאמור לסימנים, אך אין כל קשר בין הסימנים שבטופס זה ובין הסימנים שבספר המרדכי הנדפס.[54] מספור הסימנים איננו רצוף לכל אורכו של החיבור. מסכת ברכות (עם הלכות ברכות של מהר״ם שנספחו לה) נחלקה לכ־500 סימנים (בדפים שבידינו: חלק מסימנים שנא-תנב). בסדר מועד

49 מקביל לברכות מהר״ם, עמ׳ א-יד, סי׳ א-אמצע סי׳ ד ועמ׳ עא-צח, אמצע סי׳ יד-אמצע סי׳ כ. בראש החיבור נוספו שני משפטים, שאינם בנדפס: ׳האי מאן דבעי למיהוי חסידא לק״ם מילי דברכות. וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו גוזלו לאבינו שבשמים׳ (על פי ברכות ל ע״א ולה ע״ב).

50 ראה לעיל, הערה 31.

51 כ״י אוקספורד, דפים 39ג-40א.

52 ראה לעיל, ליד הערה 14.

53 מרדכי, מועד קטן, סי׳ תתקטו-תתקטז (=הלכות שמחות, סי׳ צז-קג).

54 הסימנים שבקטעי הכריכה רשומים תמיד בחלק החיצוני של הטור; כלומר בשני הטורים של עמודי א הסימנים מצויים משמאל לטקסט ובשני הטורים של עמודי ב – מימין לטקסט. הסימנים שבספר המרדכי הנדפס נקבעו רק במאה השש עשרה על ידי ר׳ יהושע בועז ונדפסו לראשונה במהדורת ונציה שי״ב. ראה על כך: הלפרין, מבוא למרדכי השלם, עמ׳ לו-לח.

החל מספור חדש, אך סדר זה נחלק כנראה לשני מספורים, ואולי אף יותר. המספור הראשון התחיל במסכת שבת (בידינו: סי' א-קעד, עם חסרונות באמצע), ומספור שני היה לחלקו השני של סדר מועד (בידינו: סי' רצו-שד, למסכת מועד קטן). מספור אחר היה בוודאי לסדר נשים, אך דפים ממנו לא הגיעו אלינו עד עתה, ומספור נוסף לסדר נזיקין (בידינו: חלק מסימנים רעט-תלב, למסכת בבא קמא).

הנוסח בקטעי הכריכות טוב לעתים מזה שבכתבי יד אוקספורד וניו יורק,[55] ויש בו אף חצי פסקה שחסרה בהם.[56] מאידך, לעתים הנוסח שבשני כתבי היד המאוחרים הללו טוב יותר מזה שבקטעי הכריכות, והדבר מלמד שהם לא הועתקו מהטופס של קטעי הכריכות שבידינו אלא מטופס אחר. כך, למשל, בקטעי הכריכות כתוב: 'והא דאמרי' שהיין גורם לקידוש שתיאמר היינו בשיש לו יין עכ"ל'; אך משפט זה משובש משום שהסופר דילג מחמת הדומות, ואילו בכתבי יד אוקספורד וניו יורק הלשון היא: 'היינו כשיש לו יין אינו רשאי לקדש בלא יין עכ"ל' (וכך גם בהגהות מיימוניות, שמשם לקוחה פסקה זו).[57] במקום אחר יש בכתבי יד אוקספורד וניו יורק פסקה שלמה שחסרה בקטעי הכריכות[58] (אך ייתכן שהובאה בקטעי הכריכות בסמיכות מקום, בדפים שלא שרדו בידינו).

החיבור שבקטעי הכריכות מכיל כאמור את ספר המרדכי הרגיל בתוספת אלפי 'הגהות', שהכפילו את היקפו של הספר. אלפי ההגהות הללו נלקטו מחיבורים שונים ומגוונים, כפי שיפורט להלן, והמלקט שיבץ אותן כל אחת במקומה הראוי. אין בידינו מידע מה בדיוק הייתה דרך עבודתו של המלקט (כפי שאין בידינו מידע על דרך עבודתם של מלקטים אחרים בימי הביניים) והיאך הצליח להעתיק בצורה רציפה ומסודרת את אלפי ההגהות. אפשרות אחת היא שמדובר בהגהות (שחלקן ארוכות מאוד ותופסות שניים ושלושה עמודים!) שנכתבו תחילה בשולי ספר המרדכי, ורק בשלב שני הוכנסו לגוף הספר, בציון 'הגהה'.[59] ואפשרות אחרת היא שהמלקט אסף את ההגהות בנפרד, אולי בכרטיסיות,[60] ואז שילב אותן בספר המרדכי. בין אם כך ובין אם כך, לעתים נזכר המלקט באיחור קל בהגהה פלונית, ונאלץ לשבץ אותה שלא במקומה הנכון. אציין כאן לשתי דוגמאות מובהקות. האחת, בתחילת מרדכי הגדול

55 ראה למשל להלן, הערות 263, 404, 448, 469. וראה גם הערה 265.

56 ראה להלן, הערה 335.

57 משפט זה מצוי בהגהה להלכות ברכות של מהר"ם מרוטנבורג (שלא נכללו במהדורה המובאת להלן), דף 2 ע"ב, סוף סי' תמט; כ"י אוקספורד, דף 40א; זולצבאך, הגהות בסדר ברכות, עמ' 22 (מכ"י ניו יורק); הגהות מיימוניות, הלכות שבת, פרק כט, הל' י, ס"ק ס.

58 ראה להלן, הערה 496.

59 בידינו כמה כתבי יד של ספר המרדכי שבגיליונותיהם נכתבו הגהות רבות (העשיר שבהם הוא כ"י וירצ'ילי, ספריית הסמינר הבישופי 1), אך אין להם זיקה להגהות שבמרדכי הגדול.

60 על שימושם של מלקטים בטכניקה זו ראה עמנואל, תשובות מהר"ם דפוס פראג, עמ' 561-562, הערה 9; הנ"ל, פסקי ר' מנחם מרקנטי, עמ' 163-164.

למסכת קידושין הביא הסופר של כ"י אוקספורד – וכך בוודאי היה גם בטופס המקורי, שרק דפים אחדים ממנו שרדו בכריכות הספרים – הגהה אחת שעניינה במסכת זו, ולאחריה הגהה ששייכת בבירור לסוף מסכת כתובות, וכתב בראשה 'הג"ה לעיל'.[61] אין ספק כי הסופר גילה באיחור ששכח להעתיק את ההגהה הזו במקומה, בסוף המסכת הקודמת, והחליט שלא לוותר עליה אלא להביאה כאן. כך עשה הסופר גם במרדכי הגדול למסכת הוריות.[62] הוא הביא שם שתי פסקאות למסכת זו, ולאחריהן פסקה ששייכת בבירור למסכת מכות: 'לעיל. פסק רבי' אב"ן דאם כפף הלוקה עצמו ומזומן למלקות ואין המלקה מזומן שילקהו, פטור, וראיי' מפ' בת' (מכות כג ע"א) [...]',[63] ואז חזר לעיסוקו במסכת הוריות.

ה. מקורותיו של ספר מרדכי הגדול

כפי שניתן לראות מהקטעים המועטים של החיבור המקורי שבגניזת אירופה, מחד גיסא, ומכ"י אוקספורד השלם, מאידך גיסא, המחבר של ספר מרדכי הגדול ליקט פסקאות מחיבורים רבים ומגוונים – פירושים על התלמוד, ספרי פסיקה ושאלות ותשובות – ושיבץ אותם על סדר ספר המרדכי. מקצת החיבורים שעמדו לפניו מצויים גם בידינו (כגון פירוש רשב"ם למסכת בבא בתרא, ספר ראב"ן, ספר העיטור, ספר מצוות גדול, אור זרוע, ורבים אחרים),[64] ועל כן אין בהעתקותיו של המרדכי הגדול תרומה גדולה עבורנו; ולא עוד אלא שהשוואה מדוקדקת מלמדת שספר מרדכי הגדול איננו מצטיין בדיוק העתקותיו.[65] אך חיבורים אחרים שציטט מרדכי הגדול לא הגיעו לידינו, ויש חשיבות רבה לקטעים שהובאו במרדכי הגדול (עד כדי כך שאברהם גרוסמן תיאר את כ"י אוקספורד כ'אחד מבין כתבי היד העבריים החשובים ביותר ששרדו מימי הביניים').[66] לא אוכל למנות כאן את כל עשרות החיבורים שעמדו לפניו, ואציין רק לכמה מהם.

61 כ"י אוקספורד, דף 193ג-ד. ההגהה לסוף מסכת כתובות מכילה את דברי התוספות, שם, דף קי ע"ב ד"ה ואימא.

62 בספר מרדכי הרגיל אין כלל מסכת הוריות, וזו כנראה אחת מהוספותיו של מחבר מרדכי הגדול (השווה לעיל, הערה 31). מרדכי הגדול למסכת הוריות (דפים 360ג-361א בכ"י אוקספורד) נדפס בתוך: אוצר הפירושים על מסכת הוריות, [תל אביב] תשכ"ט, עמ' טז, ובראשו כותרת מוטעית: 'הגהות מרדכי מרבנו שמואל משליצשטט כתב יד אוקספורד'.

63 הפִּסקה מובאת בתשובות מהר"ם וחבריו, סי' שלד (ח"א, עמ' 677), הערה 3.

64 על שימושו של ספר מרדכי הגדול בחיבורו של ר' אלעזר מוורמייזא הנקרא 'מעשה רוקח' ראה: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 38-39.

65 אינני יכול בשום אופן להסכים עם דבריו של איגוס כי 'הכ"י הזה הוא נפלא במינו בדיקנותו, וכמעט שאין בו שום שגיאות' (תשובות בעלי התוספות, מבוא, עמ' 13); וכבר העיר על כך אורבך, בקורת, עמ' 201 (=הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, עמ' 773).

66 גרוסמן, ישיבת ארץ ישראל, עמ' 187. ראה גם הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 44.

1. בשר על גבי גחלים. אברהם זולצבאך היה הראשון לפרסם קטעים חדשים מספר מרדכי הגדול, ואחד מפרסומיו הוקדש לקטעים המרובים שמובאים בו מספר 'בשר על גבי גחלים',[67] או בשמו האחר (שמצוי אך ורק במרדכי הגדול): 'חיבור רב ביבי'[68] (אחד הקטעים נכלל גם במהדורה שלהלן, ולהלן בנספח א מובא נוסח מלא יותר שלו, שטרם נדפס).[69] פרסום זה לוקה הן בחסר והן ביתר. בחסר – משום שכמה וכמה פסקאות נוספות שהביא מרדכי הגדול מחיבור קדמון זה נעלמו מעיניו של המהדיר, והן טרם נדפסו.[70] וביתר – משום שהמהדיר טעה לעתים בהבנת הכותרות, והביא בטעות את הפִּסקה שקודמת לכותרת, במקום הפסקה שלאחריה;[71] או שהביא בטעות גם את הפסקה שלפני הכותרת וגם את הפסקה שלאחריה;[72] או שצירף בטעות מילים אחדות מהפסקה הסמוכה, כאילו אף הן שייכות לספר בשר על גבי גחלים.[73]

ספר בשר על גבי גחלים לא הגיע לידינו. הוא נזכר לראשונה באשכנז ובצרפת בשלהי המאה האחת עשרה, ועניינו נידון בקיצור לעיל בפרק הראשון.[74]

2. תשובות גאוני ארץ ישראל. בספר מרדכי הגדול מובאות כעשר תשובות של גאוני ארץ ישראל, שאף אחת מהן אינה ידועה לנו ממקור אחר, וכולן נדפסו על ידי

67 לדברים נוספים על ספר בשר על גבי גחלים ראה לעיל, עמ' 62–66; עמנואל, בשר על גבי גחלים.

68 ראה: זולצבאך, בשר על גבי גחלים; ובהערותיו של אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 274–277 (על פרסומיו האחרים של זולצבאך מספר מרדכי הגדול ראה לעיל, הערה 4). וראה גם בדבריו של ספר מנהגי מהרי"ל, להלן ליד הערה 105. הזהות בין ספר בשר על גבי גחלים ובין חיבור רב ביבי מתבררת כבר בציטוט הראשון שהובא במרדכי הגדול: 'מחיבור רב ביבי בשר על גבי גחלים' (כ"י אוקספורד, דף 30ד. ציטוט זה לא היה לנגד עיניו של זולצבאך, משום שהדף הראשון חסר בכ"י ניו יורק [ראה לעיל, הערה 13], והבאתי אותו בספרי תשובות הגאונים החדשות, עמ' 40, הערה 65).

69 ראה להלן, עמ' 350–351 ועמ' 355–358.

70 ראה לעיל, הערה 68, ולהלן, הערה 71; עמנואל, בשר על גבי גחלים.

71 זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 65, מס' 12. פסקה זו (כ"י אוקספורד, דפים 222ג–223א) לקוחה מספר ראב"ן, סי' צז (וראה גם אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 275). הפִּסקה שלאחר הכותרת 'מחיבור רב ביבי' נדפסה אצל עמנואל, בשר על גבי גחלים, עמ' 27. לעומת זאת, הפסקה שנדפסה אצל זולצבאך, עמ' 67, סי' 19 היא אכן מספר בשר על גבי גחלים – לפחות על פי עדותם של כתבי יד אוקספורד וניו יורק – ושלא כדברי גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 444.

72 זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 67–68, מס' 21–22 (כ"י אוקספורד, דף 249ד). הפִּסקה השנייה היא אכן מספר בשר על גבי גחלים, ואילו הפסקה הראשונה לקוחה משו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' קלב (כפי שציין אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 275). אפשטיין מפקפק בכמה פסקאות נוספות שפרסם זולצבאך; אך בכל שאר המקרים, זולצבאך ההדיר כהוגן את הדברים כפי שמצאם במרדכי הגדול (אלא שהוא השמיט את הכותרות, וגם על כך התרעם אפשטיין).

73 ראה להלן, הערה 78.

74 ראה לעיל, עמ' 62–66.

אברהם איגוס (אחת מהן נכללת גם במהדורה שלהלן).[75] שבע מהתשובות מובאות במרדכי הגדול ברצף אחד; בראשן כותרת: 'אילו תשובות שאילות דנפקו מקמי ראשי ישיבות דבבל ומירושלים שנת חמסר לחורבן בית הקב"ה שישתכלל בעגלא אמן',[76] ובסופן חתימה: 'ע"כ התשובו' מגדולי בבל ודירושלים הנזכרי' לעי''. בראש השאלה הראשונה מופיע שמו של הגאון הנשאל: 'לקדושת אדונינו הגאון מר רב עמרם ריש מתיבתא, פמוט הנוהר, פרקטן הצובע, מאיר עיני גלות ישר' ויהודה. ילמידינו רבינו [...]'. בשאר השאלות לא נזכר שמו של הגאון, אך בחלקן יש את מטבע הלשון 'ילמדינו רבינו', כמו בשאלה הראשונה.[77]

שלוש או ארבע תשובות נוספות פזורות במקומות אחרים בכתב היד. הכותרת של תשובה אחת היא: 'מתשובות ראשי ישיבות בבל וירושלים, ילמדנו רבינו [...]';[78] של השנייה: 'שלחו בני ארץ ישראל לראש ישיבת ארץ שנער';[79] של השלישית: 'נשאל למר רב שלום גאון בבית דין הגדול שבירושלים';[80] ואולי אף תשובה רביעית, שבראשה נכתב: 'ובתשוב' מר רב שלום גאון'.[81]

75 ראה להלן, עמ' 352–353.

76 התאריך הנקוב כאן בוודאי משובש. אך לא הבנתי מדוע סבר המהדיר שלפי הנוסח המשובש, הכוונה לשנת 376 לספירה. על תאריך חורבן הבית השני לפי המסורת היהודית ראה: מיליקובסקי, סדר עולם, ב, עמ' 531–532, הערה 143.

77 כ"י אוקספורד, דפים 370ד–371ד; נדפס על ידי איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 200–205, מס' 1–7. השאלה והתשובה הראשונה הובאה בכתב היד גם במקום אחר, ושם לא נכתב שֵם המשיב כי אם 'שאילה זו נשאלה מיקמי ראש ישיבות בבל ומירושלי'. ילמדינו רבינו [...]' (כ"י אוקספורד, דף 172ב); השאלה והתשובה השביעית הובאה גם היא במקום אחר, ונכתב בראשה 'בתשובת ראשי ישיבות בבל' (דף 179ג).

78 כ"י אוקספורד, דף 248ד; נדפס על ידי איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 205, מס' 8. הפִּסקה הקודמת בכתב היד היא מספר בשר על גבי גחלים, והיא נדפסה אצל זולבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 67, מס' 20. זולצבאך העתיק בטעות בסוף הפִּסקה את הכותרת, ששייכת כאמור לפסקה הבאה, ודבר זה גרם למבוכה אצל חוקרים רבים (ראה למשל: J. Mann, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History', *JQR*, n.s. 10 [1919–1920], p. 343, n. 265; אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 49).

79 כ"י אוקספורד, דף 32ב–ג; איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 206–207, מס' 9. בהמשך מאמרו הדפיס איגוס תשובות חדשות נוספות שמצא במרדכי הגדול, אך אלו הן תשובות של גאוני בבל שאינן קשורות כלל בארץ ישראל. מקצת התשובות הנוספות נדפסו כבר במקומות אחרים: עמ' 207–208, מס' 11 (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' תתנה. במהדורות הראשונות של קובץ זה חסרה הכותרת 'מתשובת רב ניסים גאון'); עמ' 208, מס' 12 (ספר העיטור, הלכות מילה, חלק רביעי, דף נג ע"ב).

80 כ"י אוקספורד, דף 260א–ד; נדפס על ידי איגוס, תשובת גאון ארצי ישראלי. תשובה זו מצויה גם בקטעי הכריכות; ראה להלן, עמ' 352–353.

81 כ"י אוקספורד, דף 113א; נדפס על ידי איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 207, מס' 10.

דעתם של החוקרים על תשובות אלו איננה אחידה. יש שראו אותן כתשובות אותנטיות, יש שפקפקו בהן ויש שהתעלמו מהן לחלוטין.[82] אין זה מענייני לדון כאן בשאלה זו, אך ארמוז בקצרה לשיקול נוסף, שטרם הובא בחשבון. רק שניים מגאוני ארץ ישראל נזכרים בתשובות אלו בשמם: רב עמרם ורב שלום, ושניהם אינם ידועים מכל מקור אחר.[83] מטרידה היא העובדה שגאונים ארץ ישראליים אלו נקראים דווקא בשמם של שני גאונים בבליים מפורסמים, בני המאה התשיעית – רב עמרם ורב שר שלום – דבר המטה מעט את הכף לומר שייחוס התשובות לגאוני ארץ ישראל איננו אותנטי.

3. תוספות לתלמוד. מחבר מרדכי הגדול שילב בחיבורו קטעים רבים מתוך התוספות לתלמוד, אף כי לא עשה זאת בצורה אחידה – במסכתות אחדות ציטט קטעים רבים מאוד מדברי התוספות, ובמסכתות אחרות כמעט לא ציטט מהם דבר. התוספות שעמדו לפני מחבר מרדכי הגדול מצויות לעתים גם בידינו. כך, למשל, במסכת שבת העתיק מרדכי הגדול בדרך כלל מתוך התוספות הנדפסות בשולי התלמוד[84] (אך גם קטעי תוספות שאינם לפנינו),[85] ובמסכת ברכות העתיק בדרך כלל מתוך תוספות ר' יהודה שירליאון, וכן גם כמה וכמה פסקאות מפירושו של ר' אליהו מנחם מלונדריש למסכת זו (אם כי לא הזכירו בשמו ולו גם פעם אחת).[86] במסכתות אחרות העתיק מרדכי הגדול קטעים מתוך תוספות שלא הגיעו לידינו. אציין במיוחד את שימושו

82 אברהם גרוסמן רואה את התשובות כאותנטיות; ראה גרוסמן, ישיבת ארץ ישראל, עמ' 186-189; הנ"ל, זיקתה של יהדות אשכנז, עמ' 72-73, 76; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 431. תשובתו של רב שלום גאון בבית דין הגדול שבירושלים הוכנסה לאוצר הגאונים למסכת סנהדרין; ראה להלן, הערה 497. למפקפקים בדבר מקוריותן של התשובות ראה י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ירושלים תשכ"ז-תשל"ט, א, עמ' מג-מו (ובעיקר עמ' מו, סוף הערה 4); וראה גם את דבריו של ליברמן הנזכרים להלן, הערה 508. בין המתעלמים מתשובות אלו יש לציין את משה גיל, שכמדומני לא הזכיר אותן כלל בספרו המונומנטלי; ראה גיל, ארץ ישראל (לדברים בעל פה של גיל בעניין זה ראה להלן, הערה 498).

83 על זהותו של רב שלום ראה להלן, הערה 498.

84 כך נהג גם בתוספות למסכת בבא בתרא; ראה א' גבאי, 'תוספות חדשים לב"ב פרק מי שמת', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ז (תשע"ד), עמ' עד, הערות 1-2.

85 ראה למשל להלן במהדורה, דף 4 ע"א, סי' נד; דף 5 ע"א סי' קז, קיב, קטו-קיו, קכ; דף 5 תחילת ע"ב וסוף סי' קכז-קכח; דף 6 ע"א תחילת טור ב וסוף טור ב.

86 על העתקותיו של מרדכי הגדול מפירושו של ר' אליהו מנחם העיר אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 754-756, על סמך שבעה ציטוטים עלומי שם שזיהה בהגהות להלכות ברכות (שנדפסו על ידי זולצבאך, הגהות בסדר ברכות). על אלו יש להוסיף ציטוט שמיני במרדכי הגדול למסכת ברכות, שאף הוא הובא בעילום שם (כ"י אוקספורד, דף 31ג-ד; פירושי רבנו אליהו מלונדריש, עמ' נז-נט).

בתוספות שאנץ למסכת עירובין (חיבור שרק חלקים קטנים ממנו נשתמרו בגניזת אירופה)[87] ובתוספות שאנץ למסכת קידושין.[88]

4. השגות הראב"ד למשנה תורה. מרדכי הגדול הביא כשלושים מהשגותיו של הראב"ד על ספר משנה תורה של הרמב"ם.[89] בדרך כלל הוא העתיק ברצף אחד את דברי הרמב"ם ואת השגת הראב"ד, אך לעתים הביא את השגת הראב"ד לבדה. דומני שמרדכי הגדול הוא החיבור האשכנזי הראשון בימי הביניים שעשה שימוש כה נרחב בהשגות הראב"ד.[90]

5. תשובות חכמי אשכנז. מרדכי הגדול העתיק תשובות רבות מאוד של מהר"ם מרוטנבורג ושל חכמים אשכנזיים נוספים. לעתים השתמש מרדכי הגדול בקבצים של תשובות שהגיעו לידינו,[91] אך לעתים הוא שימר לנו תשובות שאינן מצויות באף קובץ אחר.[92]

החיבורים המאוחרים ביותר המצוטטים בקביעות במרדכי הגדול הם ספר תשב"ץ (לעתים: עם הגהות ר' פרץ מקורביל) והגהות מיימוניות, שנכתבו שניהם על ידי תלמידי מהר"ם מרוטנבורג.[93] עוד יש לציין את התשובות והפסקים שמביא מרדכי הגדול בשם ר' שמואל מנחם בן יהודה הלוי מלנדשהוט[94] (ולעתים: 'מורי ר' שמואל

87 ראה עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 368-369, הערה 7. לקטעים שנשתמרו מתוספות שאנץ למסכת עירובין בגניזת אירופה ראה שם, עמ' 367-425.

88 ראה גבאי, תוספות שאנץ קידושין. יש לציין גם את קטעי התוספות שמביא מרדכי הגדול למסכתות ביצה ובבא מציעא, השונים מהתוספות הנדפסות.

89 ראה למשל כ"י אוקספורד, דף 30ב, בגיליון (=הלכות תפילה, ה, יד); דף 33ג (=הלכות קריאת שמע, ג, יא); דף 33ד (=הלכות תפילין, ד, יח); ועוד הרבה.

90 על תפוצת השגותיו של הראב"ד בעולם ההלכה בכלל ראה: סולוביצ'יק, ראב"ד; ש' יהלום, 'לשאלת מקומן של השגות הראב"ד בספרות הראשונים', א' ריינר (ואחרים, עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא־שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 443-474.

91 הבולט שבהם הוא קובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח, קובץ שמרדכי הגדול העתיק ממנו עשרות רבות של תשובות; ראה עמנואל, תשובות מהר"ם דפוס פראג, עמ' 585-586.

92 רבות מהתשובות הללו נדפסו בספר תשובות בעלי התוספות (וראה אורבך, בקורת [=הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, עמ' 771-777]). תשובות נוספות נדפסו בתוך תשובות מהר"ם וחבריו סי' רכב, תפט-תק.

93 על ספר האגודה, שמצוטט רק בהוספות שבגיליון כ"י אוקספורד, וספק אם הן חלק אינטגרלי מהחיבור, ראה לעיל, ליד הערה 37. גם ר' שמואל משליצטט נזכר רק פעם אחת, בהוספה שבגיליון, דף 255ד: 'מחיבור הר' שמואל משליצשטט' (והשווה לעיל, ליד הערה 45). דומני שהערת גיליון זו מוסבת על הפסקה הקודמת בכתב היד – שנעתקה בטעות באמצע תשובה של מהר"ם מרוטנבורג – ובה נכתב 'וכמדומ' לי שפסק מרי הק' הר' מרדכי'; נדפסה בשיבוש בתשובות בעלי התוספות, סי' לג (והשווה לעיל, הערה 42).

94 Landshut; כ־75 ק"מ צפונית מזרחית למינכן וכ־165 ק"מ דרומית לנירנברג (על זיקה אפשרית בין מרדכי הגדול לעיר נירנברג ראה לעיל, ליד הערה 10).

לוי', או 'מורי שאירי ר' שמואל לוי'),[95] שהיה תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג;[96] ואף זה מהרובד המאוחר שבספר מרדכי הגדול.[97]

ו. שימושם של חכמי המאות החמש עשרה והשש עשרה בספר מרדכי הגדול

ספר מרדכי הגדול צוטט בידי חכמים רבים בשלהי ימי הביניים. הוא נזכר לראשונה בגרמניה אצל תלמידיו של מהרי"ל, לקראת אמצע המאה החמש עשרה,[98] ולאחר מכן גם אצל חכמים (בדרך כלל: יוצאי גרמניה) שישבו באיטליה וביוון. חכמים אלו מצטטים לרוב את ספר מרדכי הרגיל – לעתים 'מרדכי ריינוס' ולעתים 'מרדכי

95 כך בתשובות בעלי התוספות, סי' קטו וסי' קטז, עמ' 211; וכך גם שם, סי' קיג, אלא שהמהדיר לא העתיק כהוגן (בכתב היד: 'שא' שמואל לוי'). וראה גם כ"י אוקספורד, דף 288ד: 'שמעתי ממור' הלוי משם רבני אושטריך' (ראה תשובות מהר"ם וחבריו, א, עמ' 577, הערה 3); שם, דף 386א: 'רבינו יצחק בא בחלו' לפני רבינו אפרים מריזבורק [=מרגנסבורג], שאל רבינ' אפרים אותו תינוק שנולד בשבת וראו החכמות שנתחרש, וחרש פטור מכל המצות, מהו למולו בשבת. והשיב לו אסור, וטעמא דלא יבא לעולם לכלל מצות. אע"ג דיש לחוש שמא ישתפה, מ"מ רובם לא יתפקחו, ומילת' דלא שכיח' הוא. ולא דמי לקטן, שאע"פ שאינו בר מצות יבא לכלל מצות. והקש' לו אליבא דר' מאיר דחייש למיעוט מהו, והלך. שמע'[תי] ממו' שמ' הלוי'.

96 ראה תשובות בעלי התוספות, סי' קיב-קכ (ובדברי המהדיר, שם, עמ' 206). המהדיר חילק בטעות בין תורתו של ר' שמואל הלוי (סי' קיב-קטז) ובין זו של ר' שמואל מנחם בן יהודה הלוי מלנדשהוט; ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 94-95 ועמ' 182, הערה 134. ציטוט נוסף מתורתו של ר' שמואל הלוי מובא בכ"י אוקספורד, דף 52ד: 'אבל שמעתי ממו' הרב ר' שמואל לוי שאמ' שמורנ' ז"ל התיר בעצמו לצאת בו. ע"כ' (משפט זה בא מיד לאחר הדברים שבתשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג, א, פסקים ומנהגים, עמ' רכד-רכה, סי' רעו). וראה גם להלן, ליד הערה 124.

97 רמז עמום לזהותו של עורך מרדכי הגדול מצוי במשפט שלהלן: 'תשובה זו השיב [=ר' אליעזר חיים בן אליעזר] לא"מ [=לאבי מורי?] ז"ל, וזה אשר כת' הוא [=אבי מורי?] [...] ושלו', יהוד' בן הק"ר נתן לביא' (כ"י אוקספורד, דף 383ד-384ב; נדפס: תשובות בעלי התוספות, סי' קלג, עמ' 266-268). ר' אליעזר חיים פעל גם הוא בדור תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג; ראה ע' ברויאר, 'רבי אליעזר חיים ב"ר אליעזר – תולדותיו, ושתי תשובות חדשות מכת"י', המעין, נה (תשע"ה), גיליון ג, עמ' 97-102. חכם אשכנזי בשם ר' יהודה בן נתן לביא אינני מוכר לי ממקום אחר. על חכם פרובנסלי בעל שם דומה מאוד – ר' יהודה בן נתן הנביא – ראה רוט, חכמי פרובנס המאוחרים, עמ' 95; P. Roth, 'New light on Rabbi Reuben ben Ḥayyim', *REJ*, 173 (2014), pp. 373-374. חכם שלישי, צרפתי, הוא ר' נתן בן יהודה, שחתם בסוף ספרו: 'מחכים לעיני כל קראתיהו, נתן שמו נקרא ואבי הוא לביא אשר צרפו ועשהו' (ספר מחכים, עמ' 50). וראה צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ' 225, שמפרש: לביא = ליאו = יהודה.

98 ציטוט אחד ממרדכי הגדול מצוי בספר האגודה, סוף סדר מועד (דף קעב ע"א: 'התשובה הזאת הועתקה אות באות מן המרדכי הגדול'), והדברים מצויים בכ"י אוקספורד, דפים 81ג-82א. אך פסקה זו בספר האגודה הנדפס היא תוספת מאוחרת, והיא איננה מצויה בכתבי היד של ספר האגודה (כ"י אוקספורד, בודלי Arch. Seld. A 7 [נויבאואר 671], דף [251ג]; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4°6652, דף 398ב).

אוסטרייך'[99] – אך בנוסף לשני נוסחים אלו הם מזכירים לפרקים גם את 'מרדכי הגדול' או 'מרדכי ארוך'. בסעיף זה אדון בחכמים שציטטו את מרדכי הגדול אך לא נתנו מראה מקום מדויק לדבריהם, ואילו בסעיף הבא יידונו חכמים שציטטו את מרדכי הגדול על פי סימניו.

שורה ארוכה של ציטוטים מתוך מרדכי הגדול הביא ר' זלמן משטויגוועראַ (כנראה: Sankt Goar), תלמידו המובהק של מהרי"ל.[100] ר' זלמן נולד בשנת 1385 לערך ועשה שנים רבות במחיצתו הקרובה של מהרי"ל, ובעקבות כך כתב את ספר מנהגי מהרי"ל,[101] וציטט בו את מרדכי הגדול (מהרי"ל עצמו לא ציטט את מרדכי הגדול,[102] וגם ר' זלמן ציטט את מרדכי הגדול בעיקר במהדורות המאוחרות יותר של ספרו, שאת חלקן כתב באחרית ימיו בצפון איטליה,[103] ואילו בנוסח הראשון של מנהגי מהרי"ל – שטרם נדפס – כמעט אין אזכורים של מרדכי הגדול).[104] לעתים הזכיר ר' זלמן את הספר בלי לצטט ממנו הלכה מסוימת, כגון: 'אמר (=מהרי"ל), ספר אחד נקרא ספר בשר על גבי גחלים [...] והוא זה שהביא בפוסקים חיבור רב ביבי. והרבה נמצא במרדכי הגדול' (ארבע המילים האחרונות הן מדבריו של ר' זלמן, ולא מדברי מהרי"ל).[105] תיאור זה מתאים לכ"י אוקספורד, שבו אכן מובאים קטעים רבים מ'חיבור רב ביבי' או מ'בשר על גבי גחלים', יותר מאשר בכל חיבור אחר שהגיע לידינו.[106] במקרים רבים אחרים ציטט ר' זלמן משפט מתוך מרדכי הגדול, והדברים מצויים לפנינו בכ"י אוקספורד.

99 על נוסחים אלו של ספר המרדכי ראה לעיל, ליד הערה 2.

100 עובדה זו נזכרת לראשונה אצל זולצבאך, חוסן ישועות, עמ' 1-2.

101 על ר' זלמן ראה יובל, חכמים בדורם, עמ' 97-114; פלס ושפיצר, מהרי"ל, עמ' 365-393.

102 אחד מתלמידי מהרי"ל כתב: 'שמעתי ממהרי"ל שראה במרדכי הארוך', אך דברים אלו אינם נמצאים במרדכי הגדול; ראה פלס ושפיצר, מהרי"ל, עמ' קלח-קלט, סי' סה.

103 על המהדורות של מנהגי מהרי"ל וההבדלים הגדולים ביניהן – עניין שאיננו מתועד כראוי במהדורה הנדפסת של מנהגי מהרי"ל – ראה יובל, חכמים בדורם, עמ' 109-112; ובפירוט רב אצל פלס ושפיצר, מהרי"ל, עמ' 320-361.

104 לאזכור של מרדכי הגדול במהדורה קדומה של מנהגי מהרי"ל ראה כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 296 (נויבאואר 2368), דף 96ב: 'ודוק זה הדין תמצא בקידושי' ספ"ק במרדכי הגדול בהג"ה' (על כ"י זה ראה פלס ושפיצר, מהרי"ל , עמ' 298-299, 325-328, 331-332); ואילו במקבילה שבספר מנהגי מהרי"ל הנדפס, שהוא מהדורה מאוחרת: 'ואני המלקט בתר לקוטי שוב ראיתי כל הדין הזה בתשובה במרדכי הגדול במסכת קידושין' (מנהגי מהרי"ל, ליקוטים, סעיף כו, עמ' תרטז). הדברים מצויים במרדכי הגדול, כ"י אוקספורד, דף 199ג, ונדפסו על ידי גבאי, תוספות שאנץ קידושין, עמ' עב-עג.

105 מהרי"ל, ליקוטים, סעיף עא, עמ' תרל. ארבע המילים האחרונות נוספו על ידי ר' זלמן רק באחת המהדורות המאוחרות של הספר, והן חסרות במהדורה הקדומה של מנהגי מהרי"ל, שבה נכתב רק: 'אמהרי"ל (=אמר מהרי"ל) ספר אחד נקרא בשר ע"ג גחלי' לפי שכל מה שכתו' בו מוטעם כבשר שנצלה ע"ג גחלי' ואי' להשי' עליו. ונאבד בגזיר' ולא נמצא כ"א מעט בספרי' מלוקט וקראו אותו חיבור רב ביבי' (כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 296, דף 98ב).

106 ראה לעיל, עמ' 300.

כך, למשל, ר' זלמן כותב: ''מהר''י סג''ל בזמן שבנו נעשה בר מצוה וקרא בתורה היה מברך עליו בא''י אמ''ה אשר פטרני מענשו של זה. וכן איתא במרדכי הגדול ברכה זו בשם ומלכות' – והדברים אכן מצויים בכ''י אוקספורד;[107] ובסמוך לזה הוא כותב: 'ומכאן נמי פסקו במרדכי הגדול שלא ירד הקורא כבר עד יעמוד שם אצל התורה הנקרא לעלות אחריו' – ואף דברים אלו מצויים בכ''י אוקספורד;[108] וכהנה רבות.[109] לעתים אף העתיק ר' זלמן דברים ממרדכי הגדול בלי לציין זאת, כגון הדברים שהביא בשם ר' פרץ שאדם לא ישמש כסנדק לשני בניו של אדם אחד, שלקוחים הם בשתיקה ממרדכי הגדול.[110] עם זאת, שני ציטוטים שהביא ר' זלמן, שניהם ממרדכי הגדול למסכת חולין, חסרים לפנינו בכ''י אוקספורד[111] (ראוי לציין כי בכ''י אוקספורד חסרים פרקים אחדים ממסכת חולין, והסופר לא הסביר את פשר ההשמטה).[112]

תלמיד אחר של מהרי''ל, ר' מנחם בכרך, ציטט פעם אחת את 'מרדכי גדול',

107 מהרי''ל, הלכות קריאת התורה, סעיף ה, עמ' תנג (וראה שם בשינויי נוסחאות, הערה י, כי במקצת כתבי היד הלשון היא: 'ואני המלקט באומרים שוב ראיתי ברכה זו במרדכי הגדול') = כ''י אוקספורד, דף 393ד.

108 מהרי''ל, שם, סעיף ז, עמ' תנה (וראה בשינויי נוסחאות, הערה ב, כי במקצת כתבי היד הלשון היא: 'ואני המלקט באומרים ראיתי במרדכי הגדול') = כ''י אוקספורד, דף 109ד (נדפס על ידי מילר, מגנזי הקדמונים, עמ' סא, סי' לב).

109 ראה מהרי''ל, הלכות תשעה באב, סעיף ו, עמ' רלט = כ''י אוקספורד, דף 106ב ודף 83א–ב (נדפס: תשובות מהר''ם וחבריו, ב, עמ' 952, סי' תצא); שם, סעיף יג, עמ' רמו, שינויי נוסחאות הערה ה = כ''י אוקספורד, דף 106א; שם, סעיף טז, עמ' רמח = כ''י אוקספורד, דף 37ד (נדפס: תשובות בעלי התוספות, סוף סי' י); סדר תפלות של ראש השנה, סעיף ט, עמ' רפה, ובהגהת ר' הירץ, שם = כ''י אוקספורד, דף 81ד ודף 93א; סדר תפלות חג הסוכות, סעיף ו, עמ' שפד (ובנוסח מלא יותר, אך בעילום שם, במנהגי ר' אברהם קלויזנר, סי' נח, הגהה יב, עמ' נב) = כ''י אוקספורד, דף 93א; הלכות אתרוג, סעיף יד, עמ' שצח, שינויי נוסחאות הערה ו = כ''י אוקספורד, דף 92ג; הלכות ד' פרשיות, סעיף ז, עמ' תיז (=מנהגי ר' אברהם קלויזנר, סי' עט, הגהה ג, עמ' סט) = כ''י אוקספורד, דף 109א–ב; שם, עמ' תיח (=מנהגי ר' אברהם קלויזנר, סי' עט, הגהה ז, עמ' ע–עא) = כ''י אוקספורד, דף 109א; הלכות ד' פרשיות, סעיף ז, עמ' תיט, שינויי נוסחאות הערה יג = כ''י אוקספורד, דף 108ג; הלכות פדיון הבן, סעיף ד, עמ' תצא = כ''י אוקספורד, דף 390א.

110 מהרי''ל, הלכות מילה, סי' א, עמ' תעו = כ''י אוקספורד, דף 54ב–ג (נדפס על ידי מילר, מגנזי הקדמונים, עמ' נו, סי' כו).

111 מהרי''ל, הלכות איסור והיתר, סעיף כא, עמ' תקל: 'ואני הלוקט בתר לקוטים ראיתי במרדכי הגדול פ' כל הבשר דכתב בסתם לונבי''ל מותר לבשל'; שם, הלכות שחיטה, סעיף י, עמ' תקעה, ובשינויי נוסחאות הערה ה: 'ושוב מצאתי הדין להדיא במרדכי הגדול במסכת חולין פרק אותו ואת בנו וז''ל פי' ר''ת [...]'. הלשון כאן משובשת, וצריך להיות: 'במרדכי הגדול במסכת חולין וז''ל פי' ר''ח פרק אותו ואת בנו'; השווה מרדכי, חולין, סי' תרנג (פרק כיסוי הדם!); אור זרוע, ח''א, סי' שצ.

112 במרדכי הגדול חסרים הפרקים החמישי, השישי והתשיעי ואילך. והשווה לעיל, ליד הערה 14, על השמטות של פרקים במסכתות אחרות, שהסופר של כ''י אוקספורד טרח להסבירן.

והדברים מצויים בכ"י אוקספורד.[113] תלמיד שלישי, ר' זלמן קיצינגן, ציטט פעמיים את 'מרדכי הארוך', ואף כאן הכוונה למרדכי הגדול שבכ"י אוקספורד.[114]

ציטוטים רבים ממרדכי הגדול מובאים בגיליונות לסמ"ק מצוריך שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18,684 (מרגליות 514), שנעתק בגרמניה בשנת 1392, כנראה בסביבות העיר נירנברג.[115] מקצת הגיליונות שבשולי כתב היד נכתבו כנראה על ידי סופר כתב היד גופו, וגיליונות רבים אחרים נכתבו ביד אחרת, ובשניהם מובאים קטעים רבים ממרדכי הגדול.[116] הסופר כתב בראש כתב היד שגיליונות אלו אינם מגוף הספר,[117] אך הם נכללו במהדורה הנדפסת של ספר זה, המבוססת על כתב יד זה. מרבית הציטוטים ממרדכי הגדול שהובאו בגיליונות כ"י לונדון (ולעתים אף בלי לציין שהם לקוחים ממרדכי הגדול) מצויים לפנינו בכ"י אוקספורד,[118] אך מקצתם

113 י' סץ, 'שאלת רבינו מנחם מאן בכרך בשמות גיטין', מוריה, יד, גיליון א-ב (תשמ"ה), עמ' ד (נדפס גם בתוך: סדר חליצה הארוך והקצר לרבינו מה"ר יעקב מרגלית, מהדורת י' סץ, ירושלים תשנ"ח, עמ' קפח): 'ובמ"ג שלי [מצאתי] והיא תשובת הר"ר חיים על [חסרון] הוי"ו [...]' = כ"י אוקספורד, דפים 167ב-169א. על ר' מנחם בכרך ראה פריימן, מבוא ללקט יושר, עמ' XLII, סי' פח; יובל, חכמים בדורם, עמ' 115-116, 233; פלס ושפיצר, מהרי"ל, עמ' 234-235.

114 הציטוט הראשון מצוי בדברים שכתב ר' זלמן עצמו, והם מובאים בשו"ת מהר"ם מינץ, סי' סג/ב, עמ' רנד (וראה שם, עמ' רנה, הערה 24) = כ"י אוקספורד, דף 221ג. הציטוט השני מצוי בידינו רק מכלי שני, בדבריו של ר' ישראל איסרליין, תרומת הדשן, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, פסקים וכתבים, סי' רכג: 'דע כי בתשובת המיימוני השייכים לספר נשים, אותה התשובה דמור"ם ארוכה מתחלת חזרנו על כל צדי צדדין (סי' ט), ומבואר שם באורך יותר הרבה בהוכחות וראיות מן הלשון שכתב מהרז"ק מן המרדכי הארוך'. תשובה זו של מהר"ם אכן מובאת במרדכי הגדול בקיצור, כ"י אוקספורד דף 145ג-ד. על ר' זלמן ראה פריימן, מבוא ללקט יושר, עמ' XXVIII, סי' מ; גרמניה יודאיקה, III, עמ' 1703-1704; פלס ושפיצר, מהרי"ל, עמ' 204-205.

115 ראה G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1899-1915, II, pp. 119-121 (ובעיקר תחילת עמ' 121).

116 ראה צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ' 237-245; מרגליות, שם.

117 כ"י לונדון, דף 12א (תחילת מצווה א), בגיליון: 'כל הגהות הכתובי' על הגיליונות מצאתי בספרי' אחרי' ולא בהעתק'.

118 כגון: כ"י לונדון, מצווה יב, דף 20א (סמ"ק מצוריך, א, עמ' פד, ליקוטים מס' 71) = כ"י אוקספורד, דף 34ב; כ"י לונדון, דף 21ב (סמ"ק מצוריך, א, עמ' צ, ליקוטים מס' 91) = כ"י אוקספורד, דף 30ד; כ"י לונדון, מצווה פ, דף 33א: 'הגה' מספר המקצועות' (סמ"ק מצוריך, א, עמ' קנא, ליקוטים מס' 219) = כ"י אוקספורד, דף 275ד; כ"י לונדון, מצווה צא, דף 38א (סמ"ק מצוריך, א, עמ' קעג, הגהות סעיף קנט) = כ"י אוקספורד, דף 103א, ודף 81ג בגיליון; כ"י לונדון, מצווה צה, דף 42א (סמ"ק מצוריך, א, עמ' קצח, ליקוטים מס' 357) = כ"י אוקספורד, דף 102ד; כ"י לונדון, מצווה קנב, דף 75א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' לו, הגהות סעיף נד) = כ"י אוקספורד, דף 111א-ב; כ"י לונדון, מצווה קנה, דף 76ב: 'ל' תו' הר' פרץ' (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' מו, ליקוטים מס' 47) = כ"י אוקספורד, דף 54ג; כ"י לונדון, מצווה קצב, דף 104ב (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' קצא, ליקוטים מס' 303) = כ"י אוקספורד, דף 100ב; כ"י לונדון,

אינם מצויים שם אלא בספר המרדכי הרגיל;[119] ואין זה מפתיע, שהרי ספר מרדכי הגדול המקורי (כפי שהשתמר בקטעי הכריכות) הכיל הן את ספר המרדכי הרגיל והן את ההגהות שבכ"י אוקספורד. במקרים בודדים מובאים בגיליונות שבכ"י לונדון ציטוטים שאינם מצויים לא בזה ולא בזה, כגון:

> תשובת חסידי רומי.[120] ישראל שישנו במקום שאין יהודי', ונתחייב שבועה לגוי ואין בידו של ישר' ספר עברי לישבע עליו, מהו לישבע על ספר תעותם. כך ראינו, אם בדבר ממון ויכול להתפשר עמו ולהשמט מן השבועה, יעשה תקנה שיכול לעשות ואל ישבע בספר תעותם. ואם לא יוכל למצוא פנאי עד שיביא ספר עברי לישבע בו, ואם דבר סכנת נפשות, אם יוכל להתפשר בממון יתפשר, ואם לאו ישבע ויציל עצמו, ובלבד שישבע לו בכ"ד ספרים הכתובי' בכתב ולשון שלהם ויזכיר שם שמים ותורת משה. אבל בעון גיליון[121] שלהם ובספרי שקריהם לא ישבע כלל, לפי שיש איסור' גדולה בדבר זה. ואלהינו עלבונינו יחזה, ונזכה לבנות מה נורא המקום הזה.[122] מרדכי גדול.[123]

מצווה רכב, דף 145א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שנא, ליקוטים מס' 349) = כ"י אוקספורד, דף 119א-ב; כ"י לונדון, דף 148ב (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שסה-שסו, ליקוטים מס' 391) = כ"י אוקספורד, דף 125ב (נדפס: תשובות בעלי התוספות, סי' לה); כ"י לונדון, מצווה רכה, דף 150א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שעב, ליקוטים מס' 405) = כ"י אוקספורד, דף 351ד; כ"י לונדון, מצווה רל, דף 154א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שפז, ליקוטים מס' 433) = כ"י אוקספורד, דף 280ד; כ"י לונדון, מצווה רעה, דף 277א (סמ"ק מצוריך, ג, עמ' שמד, ליקוטים מס' 704) = כ"י אוקספורד, דף 82ד; כ"י לונדון, מצווה רעו, דף 278א (סמ"ק מצוריך, ג, עמ' שמח-שמט, ליקוטים מס' 717): ראה להלן, הערה 357.

119 כגון כ"י לונדון, מצווה קצה, דף 111א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' רכב, ליקוטים מס' 7) = מרדכי, חולין, סי' תקעא; כ"י לונדון, מצווה ריח, דף 138ב (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שכו-שכז, ליקוטים מס' 252) = מרדכי, יומא, סי' תשכג (מרדכי השלם, עמ' סד-סה); כ"י לונדון, מצווה רכב, דף 145א (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שנד, ליקוטים מס' 357) = מרדכי, עבודה זרה, סי' תתנח; כ"י לונדון, דף 145ב (סמ"ק מצוריך, ב, עמ' שנה, ליקוטים מס' 363) = מרדכי, עבודה זרה, סי' תתנה; כ"י לונדון, מצווה רעה, דף 277א (סמ"ק מצוריך, ג, עמ' שמד, ליקוטים מס' 703) = מרדכי, יומא, סי' תשכח (מרדכי השלם, עמ' צא).

120 אינני יודע למי הכוונה, ואף אינני מכיר אזכור נוסף של 'חסידי רומי'.

121 אוונגליון.

122 בית המקדש; על פי בראשית כח, יז. התשובה ראויה לדיון מקיף, ואין כאן מקומו. על שבועת יהודים לגויים בימי הביניים ראה י' ציגלר, 'יהודים בבית המשפט הנוצרי: דיון בשבועת היהודים', בתוך: א' לימור, א' רז־קרקוצקין וי' ציגלר, בין יהודים לנוצרים: יהודים ונוצרים במערב אירופה עד ראשית העת החדשה, כרך ב, תל אביב תשנ"ג, יחידה 4, עמ' 285–377; A. Linder, 'The Jewry Oath in Christian Europe', J. Tolan (and others, eds.), *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th–11th Centuries*, Turnhout 2014, pp. 311–358 (תודתי לד"ר יהודה גלינסקי שהפנה את תשומת לבי למאמר מקיף זה).

123 כ"י לונדון, דף 59ב, מצווה קיח (ציטוט זה כבר נזכר אצל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ'

וכן:

> אליהו הוה שכיח' במתיבת' כו' עד דאוקימנא לאברהם וממשיה ידיה ומצלי וכן ליצחק וליעקב (בבא מציעא פה ע"ב). מכאן אומ' הר' שמואל הלוי משם רבינו ז"ל[124] אם הולך אדם לבית הספר או לבית התפילה להתפלל, אע"פ שידיו נקיים צריך ליטול ידיו, אבל לא יברך אלא אם כן נפנה. מרדכי הגדול.[125]

שלושה חכמים אשכנזיים נוספים ציטטו את מרדכי הגדול, ושלושתם כינו אותו 'מרדכי הארוך'. הראשון הוא ר' ישראל ברונא, שחי בשנים 1400–1480 לערך, ופעל בברין שבמורביה וברגנסבורג שבגרמניה, ובאחרית ימיו היה בפראג.[126] השני הוא ר' אייזיק שטיין, שחי בנירנברג, ברגנסבורג ובסביבתן, ונפטר בשנת 1495;[127] והשלישי הוא ר' יוסף בן משה, מחבר ספר לקט יושר, שכתב את ספרו בשנות השישים והשבעים של המאה החמש עשרה.[128] ציטוטיהם של שלושת החכמים הללו יידונו בסעיף הבא.

ר' יוסף בן משה עשה את רוב שנות חייו על אדמת גרמניה ואוסטריה, אך הגיע גם לצפון איטליה ופגש שם את ר' יוסף קולון (מהרי"ק) בעיר מישטרי (Mestre) שליד ונציה ואת ר' יהודה מינץ בפדובה.[129] שני החכמים הללו ציטטו גם הם את מרדכי הגדול, ואפשר שהוא בא לידם בתיווכו של ר' יוסף בן משה. מהרי"ק ציטט כמה פעמים את מרדכי הגדול. לעתים כוונתו בציטוטים אלו לספר מרדכי הרגיל,[130] אך במקרים

243. הדברים כתובים בגיליון הפנימי של כתב היד וקשה לקוראם, וכנראה משום כך נשמטו במהדורה הנדפסת של הספר. תודתי לרב חיים ישראל טסלר מלונדון שהעתיק עבורי את הדברים). ציטוט נוסף ממרדכי הגדול מובא בכ"י לונדון, שם, מצווה קכב (נדפס: סמ"ק מצוריך, א, עמ' רפב–רפג, ליקוטים מס' 64; ייתכן שרק המשפט האחרון לקוח מספר מרדכי הגדול. והשווה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סוף סי' אלף יט, עמ' תקפ [בדפוסים קודמים: סוף סי' אלף כב]).

124 'רבינו' הוא כנראה מהר"ם מרוטנבורג; ראה לעיל, ליד הערות 94–96.

125 כ"י לונדון, דף 81א, מצווה קעח (נדפס: סמ"ק מצוריך, ב, עמ' סב–סג, ליקוטים מס' 69).

126 ראה עליו: פוקס, ר' ישראל ברונא, ובעיקר עמ' 58–81.

127 ראה עליו: ש"ק מירסקי, 'ביאורי ר' יצחק אייזיק שטיין על הסמ"ג מכ"י', תלפיות, ז, חוברת א (תשי"ח), עמ' 33–35; י"ל ביאלר, מן הגנזים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 9 ואילך; סמ"ג השלם, א, עמ' 25–28.

128 ראה פריימן, מבוא ללקט יושר, עמ' XII–XIII; לקט יושר, אורח חיים, מבוא, עמ' 18–22.

129 ראה פריימן, שם, עמ' X; לקט יושר, שם, עמ' 18.

130 ראה (א) שו"ת מהרי"ק, שורש נב (סוף עמ' צח), ושם בהערה 58; (ב) שם, שורש צח (עמ' קצח), ושם בהערה 4; (ג) שם, עמ' קצט–ר: 'מצאתי ההג"הה סביב המרדכי גדול' – והכוונה כאן להגהה שבמרדכי כ"י וירצ'ילי 1, דף 355ד, בחלון (ראה גם רוט ורבינוביץ, מבוא למרדכי, עמ' 31). בתשובה אחרת ציטט מהרי"ק דברים אלו בשם 'פוסק אחד'; ראה J.R. Woolf, 'New light on the life and times of Rabbi Joseph Colon Trabotto (Maharik)', *Italia*, 13–15 (1991), p. 180; (ד) שם, שורש קצד (עמ' תל), ושם בהערה 7 (דברים אלו מצויים גם בכ"י אוקספורד, דף 257ג).

אחרים כוונתו למרדכי הגדול שבכ"י אוקספורד. בתשובה אחת ציטט מהרי"ק פעמיים את 'מרדכי גדול מאושטרייך'. בציטוט הראשון נראה שהידיעה על החיבור הגיעה אליו מהשואל שבאשכנז ('לפי הלשון שמצאת במרדכי גדול מאושטרייך'), ואילו בציטוט השני נראה שהוא הכיר בעצמו את החיבור ('שהרי מצאתי במרדכי הנ"ל'). בין כך ובין כך, שני הציטוטים הללו מצויים כמעט ברצף אחד בכ"י אוקספורד.[131] בתשובה נוספת כתב מהרי"ק דברים ברורים יותר: 'מדומה אנכי שראיתי במרדכי הגדול מאושטריי"ך אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצויין במרדכי שלפני'[נו]', אך הציטוט המעניין שהביא מחיבור זה – ידיעה מהעיר שפירא על תקנה שמתירה לבעל שאשתו מרדה בו לישא אישה שנייה, תקנה שאיננה ידועה לי ממקורות אחרים – איננו מצוי בכ"י אוקספורד.[132] ושמא זכרונו של מהרי"ק הטעה אותו, שהרי הוא כותב במפורש שאיננו בטוח בדבריו.

בתשובה נוספת, ששלח בשנות השבעים של המאה החמש עשרה לר' אייזיק שטיין ברגנסבורג, כתב מהרי"ק: 'מה שהבאת ראיה מתשובת מהר"ם שבמרדכי הארוך [...] פה אין נמצא מרדכי ארוך [...] ואשר הבאת ראיה מפסק רבינו יוסף טוב עלם [...] אין המרדכי ארוך מצוי אצלי פה מנטואה, רק ראיתיו במשטרי' בהיותי שמה, ואתה תעיין בו בהיותו מצוי אצלך'. שתי התשובות הללו – של מהר"ם ושל ר' יוסף טוב עלם – מצויות במרדכי הגדול. מעדותו של מהרי"ק למדנו אפוא שלא היה לפניו במנטובה את הספר, אך הוא הכירו בעבר בשהותו בעיר משטרי, שם התגורר בסוף שנות השישים של המאה החמש עשרה.[133]

ר' יהודה מינץ (1408–1508)[134] ציטט פעמים רבות בתשובותיו את מרדכי הגדול (אך לעתים השתבש המדפיס וכתב 'סמ"ג' במקום 'המ"ג' [= המרדכי גדול]). כל הציטוטים שהביא ר' יהודה מינץ מצויים לפנינו בכ"י אוקספרד.[135] ר' אברהם מינץ,

131 שו"ת מהרי"ק, שורש כא, עמ' נב = כ"י אוקספורד, דף 351ג. הציטוט הראשון שהביא מהרי"ק מצוי גם במרדכי הרגיל (מרדכי השלם, סנהדרין, עמ' כג), אך השני מצוי רק בכ"י אוקספורד. לציטוט נוסף של מהרי"ק ממרדכי הגדול שמצוי בכ"י אוקספורד ראה שו"ת מהרי"ק, שורש פד (עמ' קסא) = כ"י אוקספורד, דף 212ב–ג.

132 שו"ת מהרי"ק, סוף שורש סג.

133 שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, סי' ז, עמ' 39–40 = כ"י אוקספורד, דפים 213ד–215א (תשובת מהר"ם מרוטנבורג) ודף 299א–ד (תשובת ר' יוסף טוב עלם). שתי התשובות נדפסו מכ"י ניו יורק בתשובות בעלי התוספות, סי' סב וסי' א (בהתאמה). על מגוריו של מהרי"ק במשטרי בסוף שנות השישים ובמנטובה בין השנים 1470–1477 לערך ראה: בוקסבוים, תולדות מהרי"ק, עמ' כג–כח; וולף, מהרי"ק, עמ' 45–55.

134 ראה עליו: ד' קארפי, 'היהודים בפאדובה בתקופת הריניסאנס [1369 – 1509]', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1967, עמ' 112–121.

135 (א) שו"ת מהר"י מינץ, סי' יא (דף כא ע"ב): 'וכן דעת מהר"ם כדאיתא בתשובת (סמ"ג) [המ"ג] שהתיר אשה בלא גט שנתקדשה רק בפני ראובן ובפני בן אחותו [...] ובאותה תשובה שרמזתי לעיל המ"ג שהתיר מהר"ם בלא גט [...]' = כ"י אוקספורד, דפים 213ד–215א (נדפס

בנו של ר' יהודה מינץ, ירש ממנו את כתב היד של מרדכי הגדול,[136] ובתשובה שכתב ציטט 'מרדכי ארוך פ' נגמר הדין', והדברים מצויים בכ"י אוקספורד.[137] בתשובה ארוכה אחרת, שנכתבה ככל הנראה גם היא על ידי ר' אברהם מינץ, מצטט המשיב את מרדכי הגדול (או את מרדכי הארוך) חמש פעמים, וכל הציטוטים מצויים לפנינו בכ"י אוקספורד.[138]

ר' מאיר קצנלבוגן מפדובה (מהר"ם מפדובה; נפטר בשנת 1565), חתנו של ר' אברהם מינץ, ציטט פעמים רבות את מרדכי הגדול, ואף סיפק על אודותיו כמה נתונים חשובים.[139] בתשובה אחת הוא תיאר את החיבור במילים אלו: 'חדושי מרדכי, שהם הגה' לרוב שאינם בספר המרדכי שלנו', והדברים שציטט משם מצויים בכ"י אוקספורד.[140] בתשובה אחרת כתב מהר"ם מפדובה: 'אכן מצאתי הג"ה במרדכי ארוך שיש לי ואינו בדפוס, ויש בו חדושים הרבה', ואף כאן הדברים מצויים בכ"י אוקספורד.[141]

בתשובות בעלי התוספות, סי' סב. מהר"ם מפדובה הזכיר גם הוא את התשובה הזו; ראה להלן, הערה 146); (ב) שם, סי' יד (דף לב ע"א): 'כדאיתא במרדכי גדול סוף פ"ב דיבמות וע"ש' = כ"י אוקספורד, דף 146ב; (ג) שם, סוף סי' טו, ד"ה מעשה (דף לה ע"א): 'דאיתא בירושלמי והמרדכי גדול מביאו בסנהדרין' = כ"י אוקספורד, דף 358ג; (ד) תשובת ר' יהודה מינץ שנדפסה בתוך שו"ת מים עמוקים, סי' לז (ונציה ת"ז, דף לה ע"א-ע"ב; בדפוסים מאוחרים: סי' לט): 'הגהה אחת והיא במרדכי הגדול' = כ"י אוקספורד, דף 123ד, בגיליון; (ה) שם (דף לה ע"ב): 'וזה לשון המ"ג' = כ"י אוקספורד, דף 125ב; (ו) שם (דף לה ע"ב-ע"ג): 'ועוד כתב המ"ג' = כ"י אוקספורד, דף 127ב-ג (נדפס בתשובות בעלי התוספות, סי' קכב); (ז) שם (דף לה ע"ד): 'כתוב בתשובה במ"ג' = כ"י אוקספורד, דף 121ג; (ח) שם (דף לו ע"ב): 'בתשובה והיא במ"ג' = כ"י אוקספורד, דף 124ד; (ט) שם (דף לו ע"ג): 'כתב במ"ג' = כ"י אוקספורד, דף 121ד.

136 מהר"ם מפדובה, חתנו של ר' אברהם מינץ, העיד במפורש כי חותנו החזיק בכתב יד של מרדכי הגדול; ראה להלן, ליד הערה 147.

137 בוקסנבוים, פרשיות, עמ' 225 = כ"י אוקספורד, דפים 358ד-359א.

138 ראה ש' עמנואל, 'ביטול שידוכין', ג' בקון, ד' שפרבר וא' גימאני (עורכים), מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר, רמת גן תשס"ח, עמ' 181, ושם בהערה 94; עמ' 185, ושם בהערה 114; עמ' 186, ושם בהערה 118; עמ' 189, ושם בהערה 139; עמ' 197, ושם בהערה 179. המשיב העתיק פעמיים נוספות ממרדכי הגדול בלי לציין זאת במפורש; ראה שם, עמ' 189, הערה 138 ועמ' 197, הערה 177. לזהותו של המשיב – שהזכיר בדבריו את 'הגאון נשיא הנשיאי' א"מ מוהר"ר יודא סג"ל יצ"ו', והוא ככל הנראה אביו, ר' יהודה מינץ – ראה שם, עמ' 176-177.

139 על מהר"ם מפדובה ראה שו"ת הגמ"ר יודא (מהר"י) מינץ ... שו"ת הגמ"ר מאיר (מהר"ם) מפאדובה, מהדורת א' זיו, ניו יורק תשנ"ה, עמ' שכה-שסו.

140 שו"ת מהר"ם מפדובה, תחילת סי' ה (דף נד ע"א) = כ"י אוקספורד, דף 234א-ב (נדפס בתשובות בעלי התוספות, סי' כא). בהמשך התשובה (דף נד ע"ב) ציטט מהר"ם מפדובה קטע נוסף מכתב היד: 'עוד יש בחדושי מרדכי הנ"ל תשובה'. גם דברים אלו מצויים בכ"י אוקספורד, דפים 232ד-233א, ונדפסו בתשובות בעלי התוספות, סי' קי.

141 שו"ת מהר"ם מפדובה, סי' מ (דף צא ע"ב) = כ"י אוקספורד, דפים 182ד-183א.

בתשובה שלישית, שנמענה הוא ר' יוסף קארו בצפת, העתיק מהר"ם מפדובה תשובה 'כאשר היא לפני עם יתר דברים בספר אשר בו חדושי המרדכי שאינם בספר המרדכי המפורסם'.[142] בתשובה זו העתיק מהר"ם מפדובה קטע מהחיבור בדיוק כמות שהוא בכ"י אוקספורד: משפט אחד, שהוא ה'דיבור המתחיל', שלקוח מספר המרדכי, ואחריו 'הגהה' שמכילה טקסט ממקור אחר[143] (המדפיסים שראו לפניהם את המילה 'הגהה' טעו והביאו את הדברים ב'חלון').

בתשובה רביעית ידע מהר"ם מפדובה לומר לשואל היכן ימצא את ספר מרדכי הגדול – 'ביד יורשי הגאון מהר"ר ליווא ס"ל ז"ל' – ואף ידע לציין את מראה המקום המדויק בכתב היד, שנמצא בעיר אחרת: 'בפרק קמא דב"מ בדף תקל"ה'.[144] דברים חשובים עוד יותר כתב מהר"ם מפדובה בתשובה חמישית, שאת זמנה יש לקבוע לשנת 1540 לערך.[145] וכך כתב שם:

> אמנם אעתיק למעלתך בסוף אגרתי דא תשובת מהר"ם באלה,[146] אשר היא לפני באריכות בספר, נתחברו שמה כל חידושי מרדכי שאינם במרדכי שלנו. והספר הזה ידעתי רק שלשה מהם אשר הם בארץ הזאת, אחד הוא ביד יורשי מהר"ר ליווא ס"ל ז"ל במאנטאווא, ואחד ביד יורשי מהר"ר יוסף ירוש' הכהן ז"ל אשר היה נקרא בחייו ר' ירוש', ואחד הוא ליורשי מורי וחמי הגאון כמהר"ר אברהם מינץ ס"ל ז"ל והוא בידי, וכמותו הוא גדול כמעט כמו כמות המרדכי שלנו. והיה בדעתי לסדר להדפיסו, אך המדפיסים שבתו ממלאכתם כעת.[147]

142 ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' סה. תשובתו של מהר"ם מפדובה נשלחה לר' יוסף קארו בתיווכו של ר' אליהו קפסאלי, שכתב בראשה: 'אעתיק למעכ"ת תשובת הרב [...] מאיר י"א אשכנזי ראש ישיבה בפדואה יע"א [...] ולפי שידעתי שהלשון של מרדכי ארוך שהביא הרב הנ"ל אינו מצוי אצלכם [...] צויתי לסופר לכתוב ולעדי' לחתום למען תראו למען תאמינו' (שם, סי' סד).

143 הדברים מצויים בכ"י אוקספורד, דף 118ג-ד. על ה'דיבור המתחיל' בכ"י אוקספורד ראה לעיל, ליד הערה 42.

144 ראה להלן, הערה 182.

145 התשובה נכתבה בין השנים רצ"ט-ש"ב; ראה: מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה: הספר העברי מעת הבאתו לדפוס ועד צאתו לאור, ירושלים תשל"א, עמ' 23, הערה 5.

146 העתקה זו לא נשתמרה בקובץ התשובות הנדפס של מהר"ם מפדובה. מהר"ם מפדובה הזכיר תשובה זו שבמרדכי הגדול גם בסי' לז (ראה בהערה הסמוכה), וגם זקנו ר' יהודה מינץ הזכיר אותה (ראה לעיל, הערה 135).

147 שו"ת מהר"ם מפדובה, סי' כט (דף עא ע"ב). להלן חמישה ציטוטים נוספים שהביא מהר"ם מפדובה ממרדכי הגדול: (א) שם, סי' יג (דפים נח ע"ב-נט ע"א): 'תשובה ממוהר"ם מצאתי בחדושי מרדכי' = כ"י אוקספורד, דף 163ג (נדפס: תשובות בעלי התוספות, סי' נד). (ב) שם, סי' לה (דף פ ע"ב): 'במרדכי הארוך' = כ"י אוקספורד, דף 168א-ב. (ג) שם, סי' לז (דף פב ע"ב): 'והתשובה היא באורך בחדושי מרדכי' = כ"י אוקספורד, דפים 213ד-215א (נדפס: תשובות בעלי התוספות, סי' סב. וראה לעיל, הערה 146). (ד) שם, שם (דף פג ע"ב): 'אעתיק

בדברים אלו יודע מהר"ם מפדובה לומר כמה עותקים של הספר מצויים בצפון איטליה, ואף לנקוב בשמות בעליהם בדור הקודם: חותנו, ר' אברהם מינץ, בפדובה; ר' ליווא סג"ל, במנטובה;[148] ור' יוסף ירושלמי הכהן, שממקורות אחרים אנו יודעים שהיה ראש ישיבה בעיר ברישה (Brescia).[149] מהר"ם מפדובה אף מספר בזה על תכניתו להדפיס את כתב היד – כאמור לעיל, בשנת 1540 לערך – ויש להצטער על שתכניתו זו לא יצאה לפועל.

כתב היד שעמד לפני מהר"ם מפדובה – שהוא כתב היד שהיה ברשותו של חותנו, ר' אברהם מינץ, ובוודאי הוא גם כתב היד שעמד לפני זקנו, ר' יהודה מינץ – זהה היה לחלוטין לכ"י אוקספורד ולכ"י ניו יורק שבידינו, והעימוד של כתב היד שלפניו זהה היה לכתבי היד שלפנינו.[150] לא היה זה ספר מרדכי הגדול, המקורי, שנשתמר רק בקטעי הכריכות, אלא ספר מרדכי הגדול כצורתו בשני כתבי היד הנזכרים.[151] מסתבר ששני כתבי היד הללו, כ"י אוקספורד וכ"י ניו יורק, הם שניים משלושת העותקים שהיו בזמנו בצפון איטליה, כפי שהזכיר מהר"ם מפדובה בתשובותיו.

ציטוטים מועטים מתוך מרדכי הגדול מצויים גם בחיבורים מאוחרים יותר. בהגהות על ספר המרדכי המיוחסות לרמ"א (ונכתבו כנראה על ידי אחד מתלמידיו) מובאת 'הגה"ה ממרדכי הארוך', והכוונה למרדכי הגדול שבכ"י אוקספורד.[152] ר' יששכר בער איילנבורג הביא בראשית המאה השבע עשרה ציטוט מתוך 'חידושים של מרדכי ארוך', ואף כאן הכוונה למרדכי הגדול.[153] ר' מאיר פוזנר הביא בסוף המאה השמונה עשרה לערך ציטוט מכלי שני שנמסר לו בשם 'למדן מופלג וחריף בפפד"מ ושמו מוה'

הלשון כאשר הוא לפני בחדושי מרדכי [...] וז"ל בפרק שני דיבמות' = כ"י אוקספורד, דף 135א. (ה) שם, סי' עו (דף קכד ע"ב): 'מצאתי הג"ה בחדושי מרדכי' = כ"י אוקספורד, דף 125ג. הד נוסף להיכרותו של מהר"ם מפדובה עם מרדכי הגדול מצוי בדברים שהביא בשמו ר' גדליה אבן יחיא: 'וקבלתי ממהר"ם מפדווה שיש לו בקבלה מרבותיו שר"ת חבר ספר הנקרא בשר על גבי גחלים' (שלשלת הקבלה, ונציה שמ"ו, דף נב ע"א; וראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 256). ספר בשר על גבי גחלים מצוטט במרדכי הגדול יותר מבכל חיבור אחר שהגיע לידינו; ראה לעיל, עמ' 300.

148 ראה עליו: בוקסנבוים, פרשיות, מבוא, עמ' 10 (ושם ספרות נוספת).

149 ראה עליו: ר' אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ירושלים תשל"ו-תשמ"ג, ב, עמ' 252.

150 ראה לעיל, ליד הערה 143 וליד הערה 144.

151 ראה להלן, ליד הערה 182.

152 ראה להלן, ליד הערה 157.

153 שו"ת באר שבע, ונציה שע"ד, [סי' מט], דף קיא ע"ב = כ"י אוקספורד, דף 148ב (הדברים מצויים גם במרדכי, כתובות, סי' קלא, מתוך 'הגהות הרמ"א', ונכתב בסופם 'מ"א גי' מ"י' [=מרדכי ארוך גיליון מרדכי ישן]. הרב איילנבורג חי בפולין ובמורביה, אך שימש כרב גם בעיר גורציה שבצפון איטליה.

אברהם [...] שהי' בידו ספר מרדכי ארוך בכתב יד', ואף כאן מכוונים הדברים למרדכי הגדול (כנראה כ"י ניו יורק).[154]

ז. ציטוטים לפי סימנים

מקצת החכמים שציטטו את ספר מרדכי הגדול נתנו מראה מקום מדויק לדברים שהביאו ממנו וציינו את סימני הספר. אדון תחילה בשלושה חכמים, שהביאו בסך הכול ארבעה ציטוטים:

1. ר' יוסף בן משה ציטט פעמיים בספרו לקט יושר את מרדכי הגדול על פי סימניו. במקום אחד ציין ל'תשובות המרדכי הארוך בסימן שמ"ו', ובמקום שני: 'בתשובת המרדכי הארוך בסימן תקמ"ז'.[155] הדברים שציטט מחיבור זה מצויים בכ"י אוקספורד, דף 386ג ודף 390א (בהתאמה; בספרור הדפים הקדום, באותיות: עמ' תשעו ועמ' תשפג).

2. ר' מנחם אלדנדורף ציטט 'מרדכי ארוך סימ' רלח', והדברים מצויים בכ"י אוקספורד, דף 391א (עמ' תשפה).[156]

3 . בהגהות המיוחסות לרמ"א על ספר המרדכי ציטט הכותב 'הגה"ה ממרדכי הארוך [...] סי' מט. ואני הכותב העתקתי מגוף מ"י [=מרדכי ישן]',[157] והדברים

154 ר' מאיר פוזנר, ספר בית מאיר והוא ספר קנין דעה על שלחן ערוך יורה דעה, ורשה תר"ל, סי' קפה, סעיף ג, דף נט ע"ב: 'לאחר כמה שנים שכתבתי כל זה כשבא מפיורדא המופלא החריף מו"ה מרדכי מליסא העיד בפני ששמע מלמדן מופלג וחריף בפפד"מ ושמו מוה' אברהם והוא הגיד לו בפה מלא איך שהי' בידו ספר מרדכי ארוך בכתב יד ושם מבואר להדיא [...]'. הציטוט מצוי בכ"י אוקספורד, דף 340ג-ד ובכ"י ניו יורק, דף 339ג-ד. בכ"י ניו יורק יש הערה מאוחרת בגיליון ובה הצעת הגהה לדברים, ועל כן אני מניח שהציטוט הנזכר הוא מכ"י זה. פסקה זו במרדכי הגדול נדפסה לאחרונה פעמיים; ראה מילר, מגנזי הקדמונים, עמ' נג, סי' כ; מ"י סגל, 'תשובת הר"ש מקוצי בנדון ה"פאר פאל"', מוריה, לו, גיליון א-ג (תשע"ח), עמ' יח-כ. ר' מאיר פוזנר נפטר בשנת 1807; ראה י' בוקסבוים, 'רבינו מאיר פוזנר זצ"ל – מבוא', בתוך: שו"ת בית מאיר[2], מהדורת צ"י לייטנר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 15.

155 לקט יושר, אורח חיים, עמ' צב; יורה דעה, עמ' קכא, סעיף ד.

156 כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 109, דף 594ב. ר' מנחם אלדנדורף פעל בגרמניה ובצפון איטליה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה; ראה עליו: יובל, חכמים בדורם, עמ' 318-320, ובספרות הרשומה שם.

157 מרדכי, סנהדרין, סי' תשיט, ב'חלון' (תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, זיטומיר תרי"ט, דף רפא ע"א). על ההגהות המיוחסות לרמ"א, שנכתבו כנראה על ידי תלמידו של הרמ"א, ראה: א' זיו, 'הגהות הרמ"א על המרדכי', מ' זהרי, א' טרטקובר וח' אורמיאן (עורכים), הגות עברית באמריקה א, תל אביב תשל"ב, עמ' 426-439; ש"מ סגל, 'הגהות הרמ"א על ספר המרדכי', קובץ בית אהרן וישראל, שנה ו (תשנ"א), גיליון א, עמ' קכג-קכז. העותק של ספר המרדכי שממנו נדפסו בזיטומיר ההגהות המיוחסות לרמ"א מצוי היה ברשותו של זיו. עותק זה נמכר במכירה פומבית מס' 57 של חברת קסטנבאום, ומקום הימצאו איננו ידוע. ראה: *Catalogue of Fine Judaica: Printed Books, Manuscripts, Autograph Letters, Graphic &*

מצויים בכ"י אוקספורד, דף 114ב-ג (עמ' רכט-רל),[158] ונכפלו שם, דף 359ג-ד (עמ' תשכב).

הפניות אלו מכוונות, כפי הנראה, לסימנים שנכתבו בשולי ספר מרדכי הגדול, וחלק קטן מהם נשתמר בגיליון הקטעים שבבולוניה ובגראץ.[159] אך שלוש ההפניות הראשונות שמניתי כאן – שתיים מהן אצל מחבר אחד! – מתייחסות לקטעים סמוכים בכ"י אוקספורד (דפים 386ג, 390א ו־391א) ולמרות זאת יש הפרש ניכר בין הסימנים (סי' שמו, תקמז, רלח). ואינני יודע להסביר עניין זה.

***

ארבעה חכמים נוספים ציטטו את ספר מרדכי הגדול לפי סימניו – ר' ישראל ברונא, ר' אייזיק שטיין, ר' בנימין זאב מארטא ומהר"ם מפדובה – אך סימניהם מכוונים לעניין אחר.

ראשון שבחכמים אלו הוא ר' ישראל ברונא, שציטט פעמיים את 'מרדכי הארוך'. ציטוט אחד ממרדכי הארוך הוא הביא בלי מראה מקום מדויק,[160] ואילו בציטוט השני הוא כתב: 'וכ"כ המרדכי הארוך בסי' של"ט בכתובות בפ' המדיר בסוף תשובת הר"ר חיים א"ז'.[161] דברים אלו מכוונים לכ"י אוקספורד, פרק המדיר (דף 169א), שם הובאה תשובת ר' חיים אור זרוע. מפתיע למצוא שלפי ספרור העמודים הקדום, מספרו של עמוד זה: עמ' שלט. נמצא שר' ישראל ברונא ציטט את מרדכי הגדול לפי מספר העמוד, אך ציין את העמוד כ'סימן'.

דרך זו, של ציטוט מרדכי הגדול על פי מספר העמוד בכ"י אוקספורד (ובתאומו שבכ"י ניו יורק), בולטת הרבה יותר אצל ר' אייזיק שטיין. ר' אייזיק שטיין הביא פעמים רבות בביאורו לסמ"ג את מרדכי הגדול, ואף הוא מכנהו 'מרדכי ארוך'.[162] לעתים הוא ציטט אותו ללא מראה מקום מדויק,[163] אך בדרך כלל ציין את הסימן בחיבור. הציונים של ר' אייזיק שטיין תואמים תמיד את מספר העמוד במרדכי הגדול

Ceremonial Art, New York, Kestenbaum & Co., 2013, p. 84, no. 256. תודתי לרב יעקב ישראל סטל על עזרתו בבירור עניין זה.

158 אולי יש לתקן בהגהה 'סי' רכט'; ראה להלן על חכמים שציינו למרדכי הגדול על פי מספר העמוד.

159 ראה לעיל, עמ' 297-298.

160 שו"ת מוהר"ר ישראל מברונא, סאלוניקי תקנ"ח, סי' קכב: 'מצאתי בתוס' שאבי הבן יעמוד לפני הכהן, והכהן ישב בדרך חשיבות לקבל מתנת כהונה, שנאמר למשחה בהם, במרדכי הארוך'. הדברים מצויים בכ"י אוקספורד, דף 390א. על ר' ישראל ברונא ראה לעיל, ליד הערה 126.

161 שו"ת מוהר"ר ישראל מברונא, סי' ריא, דף עח ע"ב (במהדורות אחרות: סי' רח).

162 על שימושו של ר' אייזיק שטיין במרדכי הגדול העיד גם ר' יוסף קולון בתשובה שכתב לו; ראה לעיל, ליד הערה 133. על ר' אייזיק שטיין ראה לעיל, ליד הערה 127.

163 ראה, למשל, סמ"ג השלם, א, עמ' קכג, ד"ה מלח = כ"י אוקספורד, דפים 47ד-48א.

שבכ"י אוקספורד ובכ"י ניו יורק. להלן רשימת מראי המקום שהביא ר' אייזיק שטיין, ולצדם המקבילה בכתב היד:

1. 'מרדכי ארוך בסימן רצ"ז'[164] = כ"י אוקספורד, עמ' רצז (דף 148א).
2. 'במרדכי ארוך כתוב בסי' קכ"ה בדיני פסח'[165] = כ"י אוקספורד, עמ' קכה (דף 67א).
3. 'במרדכי ארוך בסימן רס"ה'[166] = כ"י אוקספורד, עמ' רסה (דף 132א).
4. 'ובמרדכי ארוך בסימ' רמד כתב'[167] = כ"י אוקספורד, עמ' רמד (דף 121ד).
5. 'ובמרדכי ארוך בסימ' תקמט'[168] = כ"י אוקספורד, עמ' תקמט (דף 273א).
6. 'מרדכי ארוך בסימ' תשכט בתשובו''[169] = כ"י אוקספורד, עמ' תשכט (דף 363א).
7. 'מרדכי ארוך בסימן תשח'[170] = כ"י אוקספורד, עמ' תשח (דף 351ג).
8. 'במרדכי ארוך בסימ' תקיא'[171] = כ"י אוקספורד, עמ' תקיא (דף 254א).
9. 'ובמרדכי ארוך בסימ' תשנח'[172] = כ"י אוקספורד, עמ' תשנח (דף 377ג-ד).[173]
10. 'מרדכי ארוך בסימ' תקג'[174] = כ"י אוקספורד, עמ' תקג (דף 250א).

עשר ההפניות הללו של ר' אייזיק שטיין מוכיחות בוודאות מוחלטת שהוא ציין למרדכי הגדול על פי עמודיו בכתבי יד אוקספורד וניו יורק, אך כינה את העמוד 'סימן' – כמות שעשה גם ר' ישראל ברונא. שני החכמים פעלו ברגנסבורג באותן שנים לערך,[175] ואפשר אפוא שדברי שניהם מכוונים לטופס אחד של הספר. ההפניות של שני חכמי רגנסבורג אלו מלמדות שמלאכת הקיצור של מרדכי הגדול – מן הטופס המקורי והמלא שבקטעי הכריכות אל הנוסח המקוצר שבכתבי יד אוקספורד וניו יורק – נעשתה על אדמת גרמניה. ועוד הן מלמדות שכבר בגרמניה נפלה ההחלטה שיש להעתיק את החיבור בעימוד אחיד ואף לציין לספר על פי מספרי העמודים. יש להדגיש עוד כי כפי הנראה ר' ישראל ברונא לא השתמש באחד משני כתבי היד שבידינו אלא בטופס

164 סמ"ג השלם, א, לאוין סה, עמ' קנד, ד"ה מותר.
165 שם, לאוין עז-עח, עמ' שמ, ד"ה כיון.
166 לאוין קלז; טרם נדפס, ומצוי בכ"י אוקספורד, בודלי Mich 408 (נויבאואר 872), דף 91א.
167 לאוין קמח, שם, דף 111א.
168 לאוין קע, שם, דף 125א.
169 לאוין קצא-קצג, שם, דפים 130ב-131א.
170 לאוין רח, שם, דף 134א.
171 שם, שם, דף 138א.
172 לאוין ריד, שם, דף 140א.
173 נדפס: תשובות בעלי התוספות, סי' קכ.
174 לאוין רכט, שם, דף 146א.
175 ראה לעיל, ליד הערות 126-127.

קדום יותר. הוא נפטר בשנת 1480 לערך (ובשנותיו האחרונות התגורר כנראה בפראג המרוחקת),[176] שנים אחדות קודם להעתקתם של כתבי יד אוקספורד וניו יורק (כנראה בראשית שנות השמונים של המאה החמש עשרה).[177] ועל אף שר' ישראל ברונא השתמש בטופס קדום יותר, העימוד של הטופס שעמד לפניו זהה היה לעימוד בשני כתבי היד שבידינו. ללמדך שכפי הנראה הסופר של כתבי יד אוקספורד וניו יורק לא קבע מדעתו את העימוד, אלא נטל אותו מעותק קדום יותר.[178]

בדרך דומה – של ציטוט המרדכי הגדול על פי מספרי העמודים של כתב היד – הלכו גם שני חכמים אשכנזיים שפעלו ביוון ובצפון איטליה. ר' בנימין זאב מהעיר ארטא שביוון (נפטר בשנת 1545 לערך) ציטט פעמיים את מרדכי הגדול. פעם אחת הביאו בלי מראה מקום מדויק,[179] ובפעם השנייה כתב: 'ואיתא במרדכי ארוך סימן תר"ל'[180] – והדברים מצויים בכ"י אוקספורד, עמ' תרל (דף 313ג-ד). כך עשה גם מהר"ם מפדובה, שציטט פעמים רבות את מרדכי הגדול, ואף סיפק פרטים חשובים על אודותיו.[181] בדרך כלל הוא הביא דברים מהחיבור בלי מראה מקום מדויק, אך במקרה אחד הפנה את השואלים לעיין בספר מרדכי הגדול, ואף ידע לומר להם במדויק היכן ימצאו בו את הדברים, אף שהם התגוררו בעיר אחרת (במנטובה): 'שמהר"ם פוסק [...] ולפני היא תשובה ארוכה בחדושי מרדכי, ואתם אהובי תמצאו הספר ביד יורשי הגאון מהר"ר ליווא ס"ל ז"ל, ותשובה זו שמה בפרק קמא דב"מ בדף תקל"ה'. דברים אלו אכן מצויים במרדכי הגדול בעמ' תקלה,[182] ומהר"ם מפדובה ידע אפוא שהטופס שבעיר האחרת זהה בעימודו לטופס שהוא החזיק.

אדם נוסף שכינה את עמודי מרדכי הגדול 'סימן' הוא מעתיק כ"י אוקספורד וניו יורק. מעתיק זה הוסיף הערות רבות בגיליון, ובהן ציין לכפילויות של קטעים שהובאו פעמיים ושלוש בכתב היד. לעתים הוא ציין זאת לפי עמודים, כגון 'עיי' יותר בעמו'

176 על הקשיים בתארוך זמן פטירתו של ר' ישראל ברונא ראה פוקס, ר' ישראל ברונא, עמ' 58-60; על שנותיו האחרונות בפראג ראה שם, עמ' 65-66.

177 ראה לעיל, ליד הערה 6, ובהסתייגותו של בית־אריה המובאת שם בהערה.

178 על זיקתם של שני כתבי היד שבידינו לטופס קדום יותר, שלא הגיע לידינו, ראה גם לעיל, הערה 6.

179 בנימין זאב, ונציה רצ"ט, סי' קלב (דף רכ ע"א): 'ואיתא במרדכי גדול בהגהה ששאלו מקמיה רב מתתיה גאון' = כ"י אוקספורד, דף 88ב-ג. על ר' בנימין זאב ראה מ' בניהו, מבוא לספר בנימין זאב מחיבורו של רבי בנימין ב"ר מתתיה מארטא, ירושלים תשמ"ט.

180 בנימין זאב, סי' רמט (דף שנג ע"א).

181 ראה לעיל, עמ' 311-313.

182 שו"ת מהר"ם מפדובה, סי' נ (דף צח ע"ב); כ"י ניו יורק, דף 265ב; כ"י אוקספורד, דף 264ג-ד. בגלל עניין מורכב, שלא כאן המקום לפרטו, יש במקום זה הפרש של ממש בין שני כתבי היד. ההפנייה של מהר"ם מפדובה מתאימה לכ"י ניו יורק דווקא, ואילו בכ"י אוקספורד הדברים מצויים בעמ' תקלב (ראה גם להלן, הערה 467). על מקום מושבם של יורשי ר' ליווא ס"ל ראה לעיל, ליד הערה 147.

מ"ט',[183] אך במקרים רבים אחרים ציין לפי סימנים, כגון 'עיי' בסימ' מ"ה' – וכוונתו לדברים שיבואו להלן, עמ' מה (דף 32א); או 'הוכפל סי' קנ' – וכוונתו שהדברים נכפלו להלן, עמ' קנ (דף 79ד); [184] וכהנה רבות.

בדרך ההפנייה של מעתיק כ"י אוקספורד וניו יורק אין חידוש גדול, מלבד זה שהוא מכנה עמוד בשם סימן. אך בדרך ההפנייה של שאר החכמים שמניתי יש חידוש גדול: הם מניחים שהלומד יעיין בטופס זהה לחלוטין לטופס שבידם, ולכן אינם מציינים לפי מסכת ופרק, אלא לפי מספר העמוד.

הפנייה לפי מספר הדף היא דרך המלך מאז המצאת הדפוס, לפחות בחיבורים מסוימים. מדפיסי התלמוד הבבלי, למשל, הקפידו על עימוד אחיד של הדפים, וחלוקת הדפים בכל הדפוסים זהה לחלוטין (או כמעט לחלוטין), ומשום כך בעת החדשה הכול מציינים לדף פלוני בתלמוד, ולא לפרק אלמוני.[185] אך עתה מתברר שכבר בשלהי המאה החמש עשרה, בתקופת המעבר בין עידן כתבי היד לעידן הדפוס, ועוד קודם שנוצרה אחידות בעימודו של התלמוד הבבלי, כבר אז ניסו המעתיקים של כתבי היד ליצור עימוד סטנדרטי אחיד לחיבורים מסוימים. אפשר שהמעתיקים ניסו לחקות בזה את מלאכת הדפוס – שעשה באותן שנים את צעדיו הראשונים – שהפיק מאות עותקים של ספר אחד בעימוד זהה. ועל כל פנים, דומני שעד היום לא שמענו על מעתיקים של כתבי יד עבריים שהלכו בדרך זו בשלהי המאה החמש עשרה.[186]

ח. סיכום

ספר מרדכי הגדול הוא ספר מרדכי הרגיל,[187] ששולבו בתוכו אלפי הוספות מתוך מגוון רחב של חיבורים כדי להעשיר את תוכנו. הספר נזכר לראשונה אצל תלמידיו של מהרי"ל בגרמניה לקראת אמצע המאה החמש עשרה, ולאחר מכן הוא נזכר אצל רבים מאחרוני הראשונים. כמה נתונים מרמזים על הימצאותו של הספר בנירנברג

183 כ"י אוקספורד, דף 30ב, בגיליון.

184 שם, דף 30ג, בגיליון ודף 36א, בגיליון. על ההערות שבגיליון ראה גם לעיל, ליד הערה 36.

185 ראה י"ש שפיגל, 'לדרך הציון לדף התלמוד הבבלי במשך הדורות', קובץ עץ חיים (באבוב), שנה יא (תשע"ז), חוב' ב (כח), עמ' תצב-תקז. ייתכן שהספר העברי הראשון שנדפס פעמיים בעימוד זהה לחלוטין (אם כי ללא מספור עמודים) הוא ספר אבודרהם, דפוס ליסבון ר"נ ודפוס פאס רע"ז, הזהה לקודמו. ראה י' יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 102, מס' 604 (ושם ספרות נוספת); י' תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 78-79, 81-82.

186 לדוגמא נוספת של מעתיקים, מאוחרים יותר מאלו שנידונו כאן, שהעתיקו כתבי יד בעימוד אחיד ראה: י' אביב"י, 'סולת נקיה – נפתו של רבי משה זכות', פעמים, 96 (תשס"ג), עמ' 71-106. תודתי ליעקב מאיר שהפנה את תשומת לבי למחקר זה.

187 בנוסח קרוב מאוד לזה שבכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141, שהוא מכתבי היד הקדומים והמדויקים של הספר.

שבגרמניה או בסביבתה: טופס הגט שמובא בהעתקים מאוחרים של הספר הוא מנירנברג, ורוב חכמי אשכנז שציטטו את הספר התגוררו לפחות חלק מחייהם בעיר זו או בסביבתה.[188] לאחר מכן הגיעו עותקים של הספר גם לצפון איטליה, ויכולים אנו לעקוב אחר מעברו לשם לקראת סוף המאה החמש עשרה.[189] שרידים מתוך תשעה דפים של חיבור זה, כולם מטופס אחד, הגיעו לידינו בכריכות ספרים. שבעה מהדפים מצויים בשתי ספריות בבולוניה שבאיטליה, ושניים נוספים בגראץ שבאוסטריה, לשם הובאו מבולוניה בשלהי המאה השש עשרה.

בזמן כלשהו, ולא יאוחר מסוף המאה החמש עשרה, השמיט מאן דהו מהטופס המורחב את כל הקטעים שלקוחים מספר מרדכי הרגיל, והותיר כמעט רק את ההוספות. בעשותו זאת התאים הסופר את החיבור לשימושם של חכמים שכבר עמד לפניהם כתב יד של ספר מרדכי הרגיל, ואלו התעניינו רק בהוספות שבמרדכי הגדול. חיבור זה, שאף הוא נקרא 'מרדכי הגדול', השתמר בידינו בשני כתבי יד כמעט שלמים (כ"י אוקספורד וכ"י ניו יורק), שנעתקו שניהם על ידי סופר אחד. סופר זה השקיע מאמצים רבים כדי להעתיק את שני כתבי היד במתכונת זהה ובעימוד זהה, וכמה חכמים ציינו לכתבי היד הללו על פי מספרי העמודים – תופעה שלמיטב ידיעתי אין לה אח ורע בתולדות הפקתם של כתבי יד בשלהי ימי הביניים.

***

המהדורה שלהלן איננה כוללת את כל תשעת הדפים שנותרו בכריכות הספרים בבולוניה ובגראץ, הן משום שחלק מהדפים נמחקו ואינם ניתנים לקריאה, הן משום שחלק מהדפים מכילים רק את דברי ספר מרדכי הרגיל, ללא כל הוספות. וזה פירוט מלאכתי בההדרת הקטעים:

1. שרידי החיבור למסכת ברכות (דף 1 עמוד א – 1 אמצע עמוד ב) נדפסו כאן במלואם.
2. השרידים מהלכות ברכות של מהר"ם מרוטנבורג (דף 1 אמצע עמוד ב ודף 2 כולו) לא נדפסו כאן, משום שהלכות ברכות של מהר"ם כבר נדפסו כמה פעמים, וגם ההוספות שבמרדכי הגדול כבר נדפסו על פי כ"י ניו יורק.[190]

188 ראה לעיל, ליד הערות 10, 115, 126–133.

189 ראה לעיל, עמ' 309.

190 זולצבאך, הגהות בסדר ברכות (וראה להלן, הערה 240). ההוספות שבמרדכי הגדול שולבו לאחר מכן כל אחת במקומה המתאים בשולי ספר ברכות מהר"ם, כחלק מ'הגהות חדשות' (סימנם שם: 'פ"פ'); ראה שם במבוא, עמ' 11. ההוספות שבקטעי הכריכות שבידינו הן אלו שנדפסו בברכות מהר"ם, עמ' עו, הגהות חדשות, ס"ק ו; עמ' עח, ס"ק י, ד"ה ר"י ותחילת ד"ה אבל; עמ' ט, ס"ק ב, ד"ה ואין מקדשין (פסקה זו הועתקה בקטע הכריכה [דף 2 ע"ב, סי' תמח] שלא במקומה הראוי, ונכתב בראשה 'הג' לעיל'); ועמ' צ–צא, ס"ק א.

3. השרידים ממרדכי הגדול למסכת שבת נדפסו כאן כמעט במלואם (דפים 3 עמוד א–6 עמוד א). דף 6 עמוד ב לא נכלל במהדורה, משום שבחלק שנותר ממנו יש רק העתקות מספר מרדכי הרגיל.[191]

4. השריד ממרדכי הגדול למסכת מועד קטן (דף 7) לא נכלל כאן, משום שהוא מכיל רק את ספר מרדכי הרגיל, ואין בו כלל הוספות.[192]

5 השרידים ממרדכי הגדול למסכת בבא קמא נדפסו כאן בצורה חלקית. דף 8 עמוד א נדפס כולו; דף 8 עמוד ב ודף 9 עמוד א מטושטשים ואי אפשר לקוראם, ועל כן לא נכללו במהדורה; ודף 9 עמוד ב נדפס כמעט כולו, חוץ מהשורות הראשונות שבו, שהן המשך לעמוד א שנמחק, ואין להן עמידה בפני עצמן.[193]

בטופס הנדפס כאן מסומנים בדרך כלל – אך לא תמיד – הקטעים שאינם חלק מספר מרדכי הרגיל ונוספו על ידי המחבר של מרדכי הגדול, כ'הגהה'. כדי לחדד את ההבחנה הזו, הבאתי במהדורה שלהלן בהזחה את הקטעים שהם תוספות של מרדכי הגדול. השורות שבטופס זה קצרות הן, ועל כן לא העתקתי את הטקסט שורה בשורה כפי שהן בכתב היד.

191 ראה להלן, הערה 443.
192 ראה לעיל, ליד הערה 53.
193 ראה להלן, הערות 483–484.

המהדורה: מרדכי הגדול למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא

א. מרדכי הגדול, מסכת ברכות, פרק תשיעי

<דף 1 ע"א, טור א>[194]

<נז ע"ב> [[או[195] שמא לכך הזכיר התנ' מרקוליס לפי שהיו]] עובדין לה במקומו. כך נר' בעיני. תוס'.

שנב. <ס ע"ב> כי[196] פריס סודרא אריש מברך עוטר ישר' בתפארה, וה"ה לכל כובע שמניח על ראשו או שמכסה ראשו. תוס'.

שנג. להניח[197] תפילין. על של זרוע, לפי שהוא תחילת הנחתן. ובשל ראש על מצות, לפי שהוא גמר הנחתן. ומה שפרש"י פר' הקומץ[198] דכי לא סח בינתיים מברך להניח על שתיהן וכי סח מברך שתים, ע"כ נר' כר"ת שפי' לא סח מברך אחת, פי' אחת {על} של זרוע ואחת {על} של ראש, דאי סח בינתיי' חוזר ומברך שתים על של ראש, וטעמ' לפי שהן גמר המצוה. ובשימוש' רבא דגאונים[199] יש כרבי' תם.

שנד. המעביר[200] שינה עד גומל חסדים ברכה אחת, ופותחת בברוך וחותמת בברוך. ויש מעין פתיחה סמוך לחתימה, שהקב"ה גומל חסדים לאדם, שמחדש כחו בכל בקר ומחזיר לו נשמתו. [כד]אית' [במדרש גבי] חדשים לבקרים.[201] תוס'. ע"כ.

<נד ע"א> שכחו[202] מלא עולם, לפי שאילו נראין למרחוק ונשמעין למרחוק.

194 בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.10, דף 33 (החלק העליון) + שם, q.1, דף 52 (החלק התחתון). בין שני החלקים חסרות כ־7–9 שורות (אך ראה להלן, הערה 204). דף זה (סוף סי' שנא – אמצע סי' שעג) מכיל את ספר המרדכי, סי' רי–ריז (=כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141, דפים 168ב–169א; כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית, 2°1, דפים 97ד–98ב) ואת תחילת הלכות ברכות של מהר"ם מרוטנבורג (שלא נכללו במהדורה זו; ראה להלן, הערה 240); ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ"י אוקספורד, דפים 38ד–39א.

195 תוספות רבנו יהודה שירליאון, נז ע"ב ד"ה מרקוליס (עמ' תריז). וראה גם תוספות, כאן, ד"ה הרואה.

196 תוספות רבנו יהודה שירליאון, ס ע"ב, ד"ה כי פריס (עמ' תרלז).

197 שם, ד"ה אקב"ו (עמ' תרלז–תרלח).

198 רש"י מנחות לו ע"א, ותוספות שם, ד"ה לא סח.

199 נדפס בתוך: הלכות גדולות, א, עמ' 494; וראה שם במבוא, עמ' מו–נ.

200 תוספות רבנו יהודה שירליאון, ס ע"ב, ד"ה המעביר (עמ' תרלט).

201 איכה ג, כג; מדרש תהלים, כה, ב.

202 משפט זה (שלקוח מפירוש רש"י, נד ע"א, ד"ה מלא) הוא מספר מרדכי, אך הוא חסר בדפוס; ראה מרדכי, כ"י וטיקן 141, דף 168ב; כ"י בודפשט 1, דף 97ד.

על[203] **[הנהרות], לאו כל [הנה]רות [איירי אלא נהרות דקרא, כגון גיחון פישון חדקל פרת]. / [באותה ברכה שם ומלכות. ותרי מנייהו רבנן].**[204]

<נד ע"ב> [שנה. הג'.[205] **אימ' בי עשר' {ותרי מינייהו}**[206] **רבנ', דהוו תריסר. קשי'. וכיון דלא איפשיט לן עבדינ' כמר זוטרא] לחומרא, ע"כ.**

{ותרי מנייהו רבנן}[207] **ומיהו אי ליכא רבנן מ"מ יברך. ונהגו [העם לב]רך אחר שיקראו [בתורה. ודוקא בחולה שנ]פל למטה, אבל חש בראשו או במעיו דאי[נו] מוטל במטה לא. ה"ר יוסף.**

<ס ע"א> הג'.[208] **וקיימ' לן כר' יוחנן וכלישנא בתרא דאמ' בין קנה כיוצא בהן ואפילו קנה וחוזר וקונה צריך לברך שהחיינו, דקיימ' לן כר' יוחנן לגבי רב הונא. ע"כ.**

שנו. ואור"י[209] **דווק' בבגדי' חשובים כבית חדש נקרא כלים, אבל שאינן חשובי' כל כך, כגון מנעלים ואנפיליאות וחלוק וכיוצא בהן, אין צריך לברך.**

<ס ע"ב> שנו. לעיל.[210] **כי שמע קול תרנגול, ה"ה אם לא שמע, דאין ברכה זו אלא הנאת האורה שהתרנגול מבחין והוא נהנה מן האורה.**[211] **והמיימוני פליג בהילכות ברכות וכת'**[212] **לא שמע קול תרנגול לא יברך וכן אם שכב כל הלילה בבגדיו לא יברך מלביש ערומים, וביום הכיפורים שאין בו נטילה לא יברך על נטילת ידים.**

203 מרדכי, סי' רי; תוספות, נד ע"א ד"ה על.

204 השלמתי משפט זה מכ"י אוקספורד, ושם הוא מסומן כ'דיבור המתחיל', כדרכו של הסופר לסמן את המשפט האחרון בדברי ספר המרדכי, שעליו מוסבת ההגהה שתבוא בסמוך. אך משפט זה משובש. ארבע המילים הראשונות נראות מיותרות, ואילו שלוש המילים האחרונות צריכות לבוא להלן (ראה להלן, הערה 207). יש לציין כי בין שני החלקים של הדף חסרות בדרך כלל כ־7–9 שורות, ואילו בטור זה נראה שהחסרון קטן בהרבה. ואפשר שהיו כאן דברים נוספים, שלא נעתקו בכ"י אוקספורד.

205 תוספות רבנו יהודה שירליאון, נד ע"ב, ד"ה ואימא וד"ה קשיא (עמ' תרו).

206 כך צריך להיות. בכ"י אוקספורד ובכ"י ניו יורק, בטעות: ונ"ר.

207 מרדכי, סי' ריא–ריב (מתוך תוספות רבנו יהודה שירליאון, ד"ה קשיא, עמ' תרו–תרז). שלוש המילים הראשונות נעתקו כנראה בטעות לעיל; ראה הערה 204. בכ"י אוקספורד קיצר הסופר את דברי ספר המרדכי וכתב: 'ומי' אי ליכ' רבנ' כו' במרדכי קוצר ואינו מוטל במיטה לא. ה"ר יוסף' (על שימושו של הסופר במונח 'במרדכי קוצר' במשמעות של 'וכולי' ראה לעיל, ליד הערה 47).

208 תוספות רבנו יהודה שירליאון, ס ע"א, ד"ה ור' יוחנן (עמ' תרל).

209 מרדכי, סי' ריג–ריד (מתוך תוספות רבנו יהודה שירליאון, שם, עמ' תרל–תרלא). בכ"י אוקספורד קיצר הסופר בהעתקת פסקה זו והשתיים שאחריה, שכולן מועתקות מספר המרדכי עצמו, וכתב: 'ואר"י דווק' בבגדי' חשובי' כו' במרדכי קוצר ופר"י דטרודי' היינו שלא נתפזרו העבי' בינתיים'; והשווה לעיל, הערה 207.

210 מרדכי, סי' רטו.

211 ראה תוספות רבנו יהודה שירליאון, ס ע"ב, ד"ה כי שמע (עמ' תרלז).

212 ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה, ז, ז–ח.

<נט ע"א> על[213] הברקים ועל הרעמים כו', הי מינייהו דבעי מצי אמ', אבל תרווייהו לא יברך. ובירושלמי[214] מתני' כשבאו בזעם אבל אם באו בנחת אומ' ברוך עושה מעשה. אם בטרודין כו' אם במופסקין כו',[215] פר"י דטרודי' היינו שלא נתפזרו העבים בינתיים.

<נה ע"א> **שנח.** הג' לעיל.[216] א"ר יצחק אין ממנין פרנס על / <טור ב> הצבור אלא אם כן נמלכין בצבור שנ'[217] ויאמר י"י אל משה ראה קראתי בשם בצלאל.

<נט ע"א> **שנט.** הג'.[218] הילכך נימרינהו לתרוייהו כו'. א"ר דאין זו חתימה בברוך והכי מברך ב'א'י'א'מ'ה' נאמן בבריתו וקיים במאמרו וזוכר הברית. רבא אמ' התם מברך שכחו וגבורתו מלא עולם ועושה מעשה בראשית, פי' או זה או זה, וכן פיר' רב אלפס,[219] אבל תרוייהו לא. וכן אנו רגילין.

<נט ע"ב> הג'.[220] הילכך נימרינהו לתרוייהו, פי' רוב ההודאות ואל ההודאות, לכך תיקנו בישתבח אחר סיום ברכה ברוך את' י"י אל מלך גדול בתושבחות אל ההודאות ואדון הנפלאות. תוס'. ע"כ.

דאית[221] ליה ארעא לדידיה [וא]ת ליה שותפא בהדיה, כי פירושו הטוב לי והמטיב לחבירי, וכן הטוב והמט[יב] שמברכין על שינוי יין שצריך שיהא אחר ע[מו] או אשתו ובניו שיהנה גם הוא מאותו יין. **שס.** [ולעניין] לפטור את [חבירו] בברכת הטוב והמטיב דינו כברכת בורא פרי הגפן, כך פסקו התוספ' ורבי' יח[יאל מפ]ריש.[222] ורבי' אבי"ה בסוף סימן ק"ן[223] אם הביאו [לו] יין רע ויין טוב כאחת שיש לו לברך מיד / [בורא פרי הגפן על היין הטוב ופוטר את הרע, ולא יברך על הרע בתחלה בורא פרי הגפן כדי לברך אחריו הטוב והמטיב כדי להרבות בברכות, כי לעולם יש לברך על העיקר ועל החביב בתחלה כדאמרינן פרק כיצד מברכין גבי פרגיות וכן מברך על פרוסה של חיטין ופוטר של שעורין.[224]

213 מרדכי, סי' רטו.

214 ירושלמי ברכות ט, ב (דף יג ע"ג; עמ' 70); תוספות רבנו יהודה שירליאון, ד"ה על הרוחות (עמ' תרכא).

215 ירושלמי שם; תוספות רבנו יהודה שירליאון, ד"ה על הברקים (עמ' תריט-תרכ).

216 פסקה זו אינה אלא העתקה של לשון התלמוד.

217 שמות לא, א-ב (בשינוי. לפנינו בבבלי: 'ראו קרא ה' בשם בצלאל'; שמות לה, ל).

218 תוספות רבנו יהודה שירליאון, נח ע"ב, ד"ה אמר רב פפא וד"ה רבא (עמ' תרכא-תרכב).

219 רי"ף, דף מג ע"ב בדפוס וילנה.

220 תוספות רבנו יהודה שירליאון, נט ע"ב, ד"ה הילכך (עמ' תרכג).

221 מרדכי, סי' רטז.

222 במרדכי, כ"י בודפשט 1, דף 98א וכ"י וטיקן 141, דף 168א: 'כך פסק רבי' יחיאל מפרי' זצ"ל'. במרדכי הנדפס חסר החלק האחרון של המשפט, ודברי ר' יחיאל מובאים שם רק בהמשך הסימן.

223 כך גם בכתבי יד וטיקן ובודפשט, שם (במרדכי הנדפס חסר ציון הסימן). לפנינו: ראבי"ה, סי' קנב (א, עמ' קכא).

224 ברכות לט ע"א-ע"ב.

ויש שפוסקין דאע"ג דק"ל דיין שבתוך הסעודה כל אחד מברך לעצמו,[225] מכל מקום ברכת הטוב והמטיב אחד מברך לכולם, שאם היה מברך][226] כל אחד [ואחד לעצמו א"]כ הוה ליה [כל א]חד יחידי ולא מברך יְהֵיקִי הטוב והמטיב. ורבי' יחיאל נ"ע פי'[227] דגבי הטוב והמטיב נמי כל אחד מברך לעצמו כמו בברכת בורא פרי הגפן, דהא שייך שפיר טעמ' דהת' לפי שאין בית הבליעה פנוי.[228] והא דאמ' הטוב לדידיה והמטיב לאחריני, לא שיהא צריך שיפטור אחרים מברכתו אלא בענן (שיהא) שיהנה מאותו דבר שחבירו נהנה, והרי כולן נהנין ששתו ממנו. וכן משמ' בירושלמ' דהכ'[229] אמרו ליה ילדה אשתך זכר מברך הטוב והמטיב, משום דהוי מטיב לאחריני, שאשתו נהנית בדבר, ואע"פ שאין אשתו עמו באותו מעמד, דמי לא עסיקינן שהיה בעלה בעיר אחרת כששמע, ואז אין אשתו יוצאת באותה ברכ' כיון שאינה שומעת, אלא ודאי ש"מ כיון שהיא נהנית ממה שהוא נהנה, מברך הטוב והמטיב. עיין פ' ערבי פסחים.[230]

שסב. הג'.[231] אבל ביחיד לא יברך אפי' שהחיינו, דלא אשכחן ברכה זו אלא אקרא חדתא, וכן כל פרי חדש כשאוכלו מברך שהחיינו כדאית' בסוף בכל מערבין,[232] אבל על שינוי יין לא מצינו שהחיינו. תוס'. ע"כ.

שסג. אעתיק[233] מספר הפרדס דין ברכת המזון. כשהוא מברך ברכת המזון לעצמו יחידי[234] מברך כך. בא"י אמ"ה הזן את העולם בחסד וברחמי' /

<דף 1 ע"ב, טור א>

נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. ו[אין אומר] עמנו, שהרי אינו פסוק, ואין לאומרו, שלא למעט החסד, כי על כל בשר הוא משבח שנותן להם לחם כי חסדו עם כולן.[235]

225 שם מב ע"ב.

226 השלמתי מתוך ספר המרדכי הנדפס וכ"י וטיקן.

227 ראה סמ"ק, מצווה קנא, הגהות ר' פרץ, ס"ק יא; מרדכי, פסחים, סי' תריא (מרדכי השלם, עמ' קלח, ושם בהערה 67).

228 ברכות מג ע"א. וראה תוספות שם, ד"ה הואיל.

229 כך גם במרדכי הנדפס (ובכתבי יד וטיקן ובודפשט), וכן גם בתשב"ץ, סי' רצט, ואינני יודע למה כוונתו.

230 ראה מרדכי, פסחים, סי' תריא (מרדכי השלם, עמ' קלח).

231 תוספות רבנו יהודה שירליאון, נט ע"ב, ד"ה התם (עמ' תרל).

232 עירובין מ ע"ב.

233 מרדכי, סי' ריז. דברים אלו אינם נמצאים בספר הפרדס הנדפס ואף לא בכתבי היד שלו; ראה פ' רוט, 'ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח, עמ' 73–75. וראה שם על חילופי הנוסח בכתבי היד של ספר המרדכי בפסקה זו.

234 בספר מרדכי הנדפס יש כאן תוספת דברים, אך הם אינם מצויים גם בכתבי יד וטיקן ובודפשט.

235 השווה פירושי רבנו אליהו מלונדריש, עמ' קא: 'ולא יאמר כי לעולם חסדו עמנו, דמשמ' העומדים פה עמנו ולא לאותן העומדים בחוץ, אלא יאמר כי לעולם חסדו לבד. כן מפורש בסדר רב עמרם'. וראה עוד רייף, ברכת המזון, עמ' 205, 206.

וטובו הגדול לא חסר ואל יחסר לנו, פי' הטוב שלנו לא חסר מידינו ויהי רצון שלא יחסר. לא חיסר משמע מיחסר ד"א,[236] מגזרת אבד ושבר, ואם כן היה לו לומ' לא יחסר לנו מגזרה אחת. כי הוא זן, באכילה. ומפרנס, בשאר צרכים. כאמור פותח את ידיך כו' בא"י הזן את הכל.

נודה לך י"י אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה על שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועל בריתך שחתמת בבשרינו ועל תו[רתך] שלמדתנו [וע]ל חוקיך שהודעתנו ועל חיים וח[ס]ד שחוננתנו ועל אכילה ומזון שאתה מזמן לנו [ו]שאתה מפרנס[נו בכ]ל עת. על כולם י"י אלהינו. [האומר ארץ חמדה טובה ורחבה ברית ותור]ת חיים ומזון לא חש לקימחיה.[237]

נודך על שהנחלת לאבותינו את הארץ ועל שהנחלת להם ברית ומילה ותורתך בסיני. ועל שנתת להם מזון [אין נכון לומר כן, וכי אנו מברכין ע]ל ש* / [שאבותינו סעדו ואכלו. והא דגרסי'[238] כל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בבונה ירושלים לא יצא, לא שיאמר התיבה כמו שהם ברית ותורה, אלא כלומר דברים האלו יהיו מזכירין בברכה באי זה תיבה שירצה ובלבד שיהו נרשמין בה בשום צד וענין. ועל בריתך שחתמת, הרי ברית, ועל תורתך כו'] (הוי) {הרי} בר[ית ותורה ומזון. ומי שמברך ו]זכור לנו,[239] [תוספ]ת של [כדי וסניף של] חנם, שצריך לחתום על המקרא דומה כמו שחותם בברכת הזן.

רחם י"י אלהינו על ישר' עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו ועל מלכות בית דוד משיחך. רועינו זונינו פרנסינו וכלכלינו והרוח לנו מכל צרותינו ואל תצריכינו כו'. ותבנ' ירושלים עירך במהרה בימינו ב"א בונה ירושלי' אמן.

ב'א'י'א'מ'ה' הטוב והמטיב אבינו מלכינו אדירינו גואלינו קדושינו קדוש יעקב רועינו רועה ישר' שבכל יום ויום מטיב עמנו, הוא גמלנו הוא יגמלנו לעד חן וחסד ורחמים ורוח והצלה וכל טוב.

הדרך עלך הרואה.

סליקא לה מסכת ברכות.[240]

- - - -

236 דבר אחד.

237 ראה תוספות ברכות מח ע"ב ד"ה ברית; ראבי"ה, סי' קל (א, עמ' פח, ושם בהערה מח).

238 ברכות מט ע"א.

239 ראה רייף, ברכת המזון, עמ' 205, 209.

240 כאן באים בכתב היד הלכות ברכות של מהר"ם מרוטנבורג, עם הגהות (דף 1 אמצע ע"ב, סי' שסד – אמצע סי' שעג, ודף 2 ע"א-ע"ב, סי' תלא – אמצע סי' תנב). חלק זה לא נכלל כאן במהדורה; ראה לעיל, ליד הערה 190.

ב. מרדכי הגדול, מסכת שבת, פרקים ראשון ושני

<דף 3 ע"א, טור א>[241]

בשם מלך עולם ועד, אחל סדר מועד.

<ב ע"א> **א.** יציאות[242] השבת שתים שהן ארבע. פי' שנים חיובים לאותם העומדים בפנים, הכנסה והוצאה, שהן ארב', חצי הכנסה וחצי הוצאה, כגון עקירה גרידא או הנחא גרידא. וזה הפ' נר' לרבי' ברוך איש תרומות עיקר, דהכי מפר' בירושלמ'.[243] ומיהו הוצרך לימנות חיובי שבת לעומד בפנים ולעומד בחוץ משום דהוצאה היא מלאכה גרועה לטלטל מרשו' היחיד לרשות הרבים או איפכא. תדע דהא כל מלאכות דהוו במשכן מיקרו אבות ולא בעי קרא רק לא תעשה מלאכה,[244] ומלאכות הדומות להן מיקרו תולדות, ואילו הוצאה בעו קרא בריש הזורק[245] הוצאה היכא כתיבא ומייתי לה פסוק, וגם זורק בעי דהוה במשכן אע"ג דהויא תולדה.

<ד ע"א> והא[246] בענן הנחה על גבי מקום ארבעה, עיין פר' ארבעה אחין.[247]

<ב ע"א> **ב.** הג'.[248] יציאות, הוצאות הוה ליה למיתני, אלא נקט יציאות לישנא דקרא דכת'[249] אל יצא איש ממקומו ודרשינ' מיניה הוצאה, פירו' אל יצא עם הכלי ללקט את המן. תוס'. ע"כ.

הג'.[250] ור"י מפר' לקמן דנקט יציאות דהוי כמו רשויות כדכת' בקרא[251] והיו [תוצאותיו הימה, משמע דרשויות הוי כמו תוצאות. ע"כ].

[הג"ה. ירושלמ' פ' א' דכתובו'[252] אסור לארס בערב שבת, הדתמר סעודת אירוסין אבל

241 בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.10, דף 34 (נותר רק החלק העליון של הדף), סי' א-אמצע סי' יט. מקביל למרדכי השלם, עמ' א-ו (=כ"י וטיקן 141, דפים 270ב-271א; כ"י בודפשט 1, דפים 18ג-19א); ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ"י אוקספורד, דפים 40ג-41ב, ומשם השלמתי את הקטעים הארוכים החסרים בדף פגום זה.

242 מרדכי השלם, שבת, עמ' א.

243 ספר התרומה, סי' ריד; ירושלמי, שבת, א, א (דף ב ע"ב; עמ' 363).

244 שמות כ, י.

245 שבת צו ע"ב.

246 מרדכי השלם, עמ' ב (ושם יש פסקה נוספת לפני משפט זה, אך היא איננה חלק מספר מרדכי עצמו, והיא מובאת להלן, ליד הערה 255, כהגהה. בספר המרדכי כ"י וטיקן 141, דף 270ב, פסקה זו מובאת בגיליון).

247 מרדכי, יבמות, סוף סי' יז.

248 תוספות ב ע"א ד"ה יציאות.

249 שמות טז, כט.

250 ראה תוספות ב ע"ב ד"ה רשויות.

251 במדבר לד, ה.

252 ירושלמי כתובות א, א (דף כד ע"ד; עמ' 953).

לארס מותר. ירושלמ' דסנהדרין[253] אסור לדון דיני ממונות בערב שבת, והא מתני' פליגא אין דנין דיני נפשות לא בערבי שבת ולא בערבי י"ט הא דיני ממונו' דנין, אמאי[254] הא להלכה הא למעשה. ע"כ].

<ג ע"א> [הג"ה.[255] בבא דרישא פטור ומותר. וא"ת הא קעבר משום לפני עיור לא תתן מכשול,[256] ואפי' מיירי שיכול ליטלו אפי' לא היה בידו, דלא עבר משום לפני עיור, דמושיט כוס יין לנזיר מוקי לה פ"ק דע"ז[257] דקאי בתרי עברי נהרא, מ"מ איסור' דרבנ' איכא, דתניא בסוף פירקי'[258] נותני' מזונות לפני גוי בחצר, נטלן ויצא אין נזקקין לו, משמ' דווק' כשהגוי בחצר, אבל אם עומד בחוץ ופושט ידו לפנים משמע דאסור, שנותן להדיא על מנת להוציא. וי"ל דמיירי בגוי והחפץ של גוי, ואפי' מכניס ומוציא כל היום אין איסור כיון שהחפץ של גוי. אינמי אע"ג דעבר אלפני עור, מאיסור שבת פטור ומותר. תוס'. ע"כ].

[שנים[259] שעשאוה פטורי'. עיי' פ' הזורק].[260]

<ג ע"ב> [הג"ה.[261] הדביק פת בתנור התירו לו לרדותה. ואע"ג] <טור ב> דאמ' בראש השנה[262] כל מלאכה יצאת תקיעת שופר ורדיית הפת שהיא חכמה ואינה מלאכה, מכל מקום מדרבנן אסיר כדאית' פ' כל כתבי[263] לא ירדה (המדרה) {במרדה} אלא בסכין. וכן תקיעת שופר אסור מדרבנן דתנן פ' בתרא דראש השנה[264] אין מעכבין התינוקות מלתקוע, פי' משו' חינוך, הא נשים מעכבין. תוס'. ע"כ.

<ו ע"א> ז. דין[265] איסקופא {בפ'} בכל מערבין.

253 ירושלמי סנהדרין ד, א (דף כב ע"ב; עמ' 1287).
254 צריך להיות: אמר.
255 תוספות ג ע"א ד"ה בבא; מרדכי השלם, עמ' א-ב (וראה לעיל, הערה 246).
256 ויקרא יט, יד.
257 עבודה זרה ו ע"ב.
258 שבת יט ע"א.
259 פסקה זו מסומנת בכ"י אוקספורד כ'דיבור המתחיל', כאילו היא לקוחה מספר המרדכי; אך היא איננה מצויה בכתבי יד וטיקן ובודפשט.
260 במרדכי הגדול שם (כ"י אוקספורד, דף 52ד) מובאים דברי התוספות בסוגיה כאן, ג ע"א ד"ה בעשותה.
261 תוספות ג ע"ב ד"ה התירו.
262 ראש השנה כט ע"ב.
263 שבת קיז ע"ב. בכתבי יד אוקספורד וניו יורק דילג הסופר מחמת הדומות, וכתב: 'מדרבנ' אסיר כדאמ' פ' בתר' דר"ה'.
264 ראש השנה לג ע"א.
265 משפט זה לא מצוי בכתבי יד וטיקן ובודפשט, ואינני יודע מה טיבו ולהיכן מפנה המחבר. ההשלמה 'בפ'' על פי כ"י אוקספורד.

הג׳. כרמלית, בירושלמ׳[266] תני ר׳ חייא כרמל׳ רך ומלא ולא לח ולא יבש אלא בינוני. והכי נמי כרמלי׳ אינו לא רשות הרבים ולא רשות היחיד. ורש״י פיר׳[267] לשון יער וכרמל שאינו הילוך תדיר[268] לרבי׳ ולא תשמיש ליחיד. ע״כ.

<ג ע״ב> אמ׳[269] אביי ידו מהו שתיעשה כרמלית, פר״י דשרי לאדם להכניס ידו מרשו׳ הי׳ לרשו׳ הרבי׳ או איפכא ולטלטל שם, דלא {בעי} אביי (בעי) ידו מהו שתיעשה כרמלית אלא אם כן הוציא ידו מליאה, אבל ריקנית לא. וכן תנן פ׳ בתרא דעירובין[270] עומד אדם ברש׳ הר׳ ומטלטל כו׳. ואע״ג דר׳ מאיר פליג אתנא קמא, מכל מקום הלכה כת״ק, דקאמ׳ הת׳ מתני לה חנניא בר שלמיא לחייא בר רב קמיה דרב לא יעמוד בר׳ היחי׳ ויטלטל כו׳ א״ל שבקת רבנן ועבדת כר׳ מאיר, משמ׳ דהילכת׳ כרבנן, ולא אמרינ׳ הלכה כר׳ מאיר בגזירותיו.

<ד ע״ב> ח. פר״ח[271] פר׳ קמא דמכילתי׳ כרבנן דאמ׳ שדי נופו בתר עיקרו. ונפקא מינה אי נוף בר׳ הי׳ ועיקר בר׳ הר׳ או איפכא. א״נ נפקא מינה אי נופו לא הוה ארבע על ארבעה ועיקר ארבע על ארבע.

מכדי[272] [רדיית הפת חכמה ואינה מלאכה. ומהאי טעמא שרינן לקמן לרדות כדי להציל מזון שלש סעודות,[273] כל שכן שיתירו שלא יבא לידי איסור סקילה].

[ת״ר[274] ד׳ רשויות לשבת כו׳ אבל ים ובקעה ואיצטוונית כו׳ אין נושאין ואין נותנין בתוכן. פי׳ אין מטלטלין בהן יותר מארבע אמות, אבל מותר להוציא מים לבקעה פחות מארבע אמות, דכולה כרמלית חדא היא. והכי איתא בפרק מי שהוציאוהו[275] מכרמלית לכרמלית לא מטלטלינן, בתמיה. והתיר ר״ת בגינה אחת יתירה מבית סאתים שלא הוקף לדירה לטלטל מתוכה לחוץ הואיל ואין רשות הרבים גמורה עוברת שם לפניה כגון סרטיא ופלטיא אלא כרמלית. והתיר להטמין המפתח בתוך הגינה אע״פ שעומד בחוץ ונותן בתוך הגינה או נוטל מתוכה לחוץ. והכי משמע הכא וכן בפרק מי שהוציאוהו].[276]

266 ירושלמי שבת א, א (דף ב ע״ד; עמ׳ 367); תוספות ו ע״א ד״ה כרמלית.
267 רש״י ג ע״ב ד״ה בעי אביי.
268 בכ״י אוקספורד: תמיד.
269 מרדכי השלם, עמ׳ ב.
270 עירובין צח ע״ב.
271 מרדכי השלם, עמ׳ ב; פירוש רבנו חננאל, ח ע״א, עמ׳ ח–ט (ושם הוא פוסק כרבנן שאין אומרים שדי נופו בתר עיקרו. וראה גם בשינויי נוסחאות למרדכי, שם).
272 מרדכי, סי׳ ריח (מרדכי השלם, עמ׳ ב). לשונו של ספר המרדכי היא על פי הלכות הרי״ף, דף א ע״ב בדפוס וילנה.
273 שבת קיז ע״ב.
274 מרדכי, סי׳ ריט (מרדכי השלם, עמ׳ ג).
275 ראה עירובין סז ע״ב (פרק הדר).
276 עירובין שם.

<ז ע"א> [אמר[277] רבי יוחנן קרפף יותר מבית סאתים שלא הוקף לדירה הזורק לתוכה מרשות הרבים חייב, מאי טעמא, מחיצה היא אלא שמחוסרת דיורין. פי' על כן אסרו בה לטלטל יותר מד' אמות].

[הג"ה. וקש' לרשב"א ליתני חמשה רשויות לשבת עם קרפף. וי"ל דההיא רשות היחיד גמור הוא, אלא דלעניין דאין מטלטלין בו אלא בארבע עשאוהו כרמלית. ע"כ].

[ומסיק][278]

<דף 3 ע"ב, טור א>

בית סא[תים ד]שרי לטלטולי בכוליה[279] אמרי רבנן מותר לטלטל מתוכו לים ומן הים לתוכו ואין מטלטלין לא מים לתוכו ולא מתוכו לים, יותר מבית סאתים דאסיר לטלטולי בכוליה אמור רבנן כו' מהאי טעמ' דילמ' אמרינן רשות היחיד גמור הוא ואסיר לטלטולי בכוליה.

<ו ע"א> יב. הג"ה. לא [עיר]בו אסורין, פרש"י[280] אסורין להוציא מן הבתי' לחצר מפני שהבית מיוחדת לבעליה והחצר רשות כולן ונמצא מוציא מרשותו לרשות חבירו. וגזרו רבנן מרשות לרשות אע"פ ששתיהן רשות היחיד לעשות סייג לתורה להרחיק שלא יוציא מרשות היחיד לרשות הרבי'.

<ח ע"ב> יג. האי[281] זרזא דקני רמא וזקפא. הקש' ריב"א מאי שנא מהמגרר כיס בשבת דחייב.[282] ותירץ דהכא מירי כשעוקר ראש האחד עדיין ראש השיני מונח במקומו, והוא הדי' המגלגל דבר (מרובה) {מרובע} כמו תיבות שלנו, כשמגביה זוית האחד השיני מונח במקומו, היינו דומיא דרמא וזקפה ופטור. יד. אבל המגלגל דבר עגול

277 מרדכי השלם, עמ' ג. בכ"י אוקספורד פסקה זו מובאת בקיצור, כ'דיבור המתחיל': 'א"ר יוחנן קרפף יותר מבית סאתים כו' עד יותר מארבע אמות'.

278 מרדכי השלם, שם (על פי עירובין סז ע"ב). בכ"י אוקספורד פסקה זו מובאת בקיצור, כ'דיבור המתחיל': 'ומסיק בית סאתים דשרי כו' במרדכי קוצר עד ואסיר(!) לטלטולי בכולי'' (על שימושו של הסופר במונח 'במרדכי קוצר' במשמעות של 'וכולי' ראה לעיל, ליד הערה 47).

279 הלשון מכאן ואילך משובשת; במרדכי, שם: 'אסרי רבנן לטלטל מתוכו לים ומן הים לתוכו, מ"ט רה"י גמורה היא, יתר מבית סאתים דאסור לטלטל בכולו שרי לטלטל מתוכו לים ומים לתוכו, מאי טעמא, דלמא אמרי רשות היחיד גמורה היא ואתי לטלטולי בכולה'.

280 רש"י, ד"ה לא עירבו. הלשון כאן מתוקנת יותר מזו שברש"י הנדפס, שם חסרות המילים 'להוציא מן הבתים לחצר', וכן המילים 'חבירו וגזרו רבנן מרשות' (החסרונות הללו כבר בדפוס ונציה; בעותק הכמעט שלם היחיד שהגיע לידינו מהדפוס הראשון של מסכת שבת [פיזארו רמ"ט?] חסרים הדפים הראשונים [פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית Inc. hebr. 51]). נוסח מתוקן של פירוש רש"י מצוי גם בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 127, דף 35א; ברש"י על הרי"ף, דף ב ע"א בדפוס וילנה (נדפס לראשונה: ונציה רפ"א, דף צט ע"א); וכן גם בבית יוסף, או"ח, תחילת סי' שסו (ונציה ש"י, דף רסג ע"א). אינני יודע מניין היה לר' יוסף קארו הנוסח המתוקן של דברי רש"י. ושמא כך מצא בדפוס הראשון של הבבלי, שכאמור לא הגיע לידינו בשלמותו.

281 מרדכי, סי' רכ (מרדכי השלם, עמ' ג-ד).

282 כתובות לא ע"א.

כגון חבית שלנו, [כי]ון שהוציאו חוץ לארבע אמות והניחו, אי נמי מרשות היחיד לרשות הר' והניחו חייב, שכשעוקרו עוקרו כולו כאחד ודומה למגרר ויוצא דחייב.

<א ע"א> טו. פתח[283] נעול כלחוץ, כל מה שמחוץ לפתח כלפניו, וכגון דאיכ' {פחות} מארבע, דאי הוי ארבע הוי רשו' הי' דאוריית' דאיכא שלש מחיצות. וכת' רבי' אבי"ה מפיסקי רבי' שמואל ז"ל[284] איסקופות שלנו מה שיש מן [הפתח] ולפנים כשהוא נעול רשות היחיד גמור הוא, דהא צורת הפתח אותו המ'* [המשקוף שבתיקרה העליונה מתיר כל מה שלפנים כדאמרינן בסוכה ובעירובין[285] שצורת הפתח מתיר כל מה שבפנים. ומה שיש חוץ לפתח אסור להכניס מעליו לפנים, דליכא השתא לדקדק בקירוי, שאין לנו קירוי רחב ארבע, והמדקדק שמא יבא לעבור על דברי תורה. ואף אסור להוציא מעליו לחוץ, דשמא התקרה ארבע ואסור מדאוריתא להוציא לחוץ. והילכך אסור מה שיש מן הפתח ולחוץ. ומה שיש מן הפתח ולפנים, בין פתוח בין נעול כלפנים. עכ"ל].

<ט ע"א> [גזיר'[286] משום תל בר"ה. עיי' בסוף סדר תנאים ואמו(ו)ראים].[287]

<ה ע"ב> [הג"ה.[288] בשלמא לבן עזאי מהלך כעומד דמי. בירושלמ' פריך[289] על דעתי' דבן עזאי אין אדם מתחייב על ארבע אמות בר"ה, לעולם תיעשה כמי שהונח על כל אמ' ואמ' ויפטר, ומשני משכחת לה בקופץ. ותלמוד דידן לא חשיב ליה פירכא כדאמ' בהזורק[290] דארבע אמו' בר"ה הילכת' גמירי לה, ולהכי לא מקש' עלה. וכן קלוטה לר' עקיבא. וריב"א מספק' ליה כיון דארבע אמו' בר"ה לא אמרי' כמהלך דמי אע"ג דבעלמ' כעומד דמי לבן עזאי אם חייב לדידי' אפי' עומד לפוש תוך ארבע אמות או לא, וכן אם לא עמד חוץ לד' אמות אי אמרי' מהלך כעומד דמי או לא, וכן קלוטה לר'] <טור ב> עק[יבא אי אמרי' כמי שהונח' דמיא] חוץ [לד'] אמות [אפי' קלטה אחר או כלב. או שנ]שרפה כיון דתוך [ארבע אמות לא אמרינן. תו']. ע"כ.

<ט ע"ב> יז. הג'.[291] לא ישׂ[ב אדם לפני הספר סמוך למ]נחה עד [שיתפלל]. והא דאמרי' [בערבי' פסחי'[292] ערבי שבתו' וערבי ימי' טובים] לא יאכל אדם עד שתחשך

283 מרדכי השלם, עמ' ד-ה.
284 ראבי"ה, סי' רא (א, עמ' ריז).
285 סוכה ז ע"א; עירובין ב ע"א.
286 פסקה זו מסומנת בכ"י אוקספורד כ'דיבור המתחיל', כאילו היא לקוחה מספר המרדכי; אך היא איננה מצויה בכתבי יד וטיקן ובודפשט.
287 אינני יודע למה כוונתו.
288 תוספות, ד"ה בשלמא.
289 ירושלמי שבת א, א (דף ב ע"ג; עמ' 364; וראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 8-9).
290 שבת צו ע"ב.
291 תוספות ד"ה לא ישב.
292 פסחים צט ע"ב.

[היינו] אפי' התפלל, וטעמ' מפר' התם כדי שיכנס לשבת כשהוא תאוה, אבל לא התפלל בשאר ימים נמי אסור כדאמ' התם. תוס'. ע"כ.

יח. ואם[293] התחילו אין מפסיקין, וכגון דאכתי איכא שהות ביום להתפלל מנחה, דהכי משמע בגמ' משמ' דאין לו להפסיק תפילה קאמ' ומכל מקום אין מפסיקין לתפילה. ונר' לר"י דאפי' אם ה[תחילו] באיסור לאחר מנחה גדולה אין מפסיקין, [דהכי] משמ' מדקאמ' מכי שרא ליה המייניה לא [מטרחינן ליה], דהיינו כי התיר חגורו לאחר שבא זמן ת[פי]לת ערבית, דאם לא בא זמן למה יש לו ל[עמוד], מדפרי' עלה והא תפלת המנחה חובה [ותנן אם] התחילו אין מפסיקין, ש"מ ד[מתני' ב]הגיע זמן קאמ'. ולקרית שמע מפסיקין [אע"ג] דאיכא שהות. ובירושלמי מפר' ט[עמא][294] קרית ש[מע] דבר תורה תפלה אינה דבר תורה. [אבי"ה] תתק[ס]"ט.[295]

יט. האי[296] סמוך למנחה מסקינן סמוך למנחה גדולה וכו',[297] הרי פסק האלפס כלישנא בתרא דמחמיר ואסור ואפי' [ב]סעודה קטנה סמוך למנחה גדולה. אבל ר"ת פסק דהילכת' כלישנ' קמא, דסתמא דתלמוד' קאמ' לה. ואם כן דווק' סעודה גדו[לה] כגון חופה או ברית מילה סמוך למנחה גדולה [אסור], אבל סעודה קטנה נראה...[298]

- - - -

<דף 4 ע"א, טור ב>[299]

<יח ע"א> [[אבל[300] שאלה]] בחנם מותר בכלים אפי' מערב ש[בת כמו שמוכיח] לקמן בשמעתיה. וברוקח [פסק[301] דכלי] מעשה אפי' השאילו באמצע השבוע צריך ליקחנו בערב שבת.

293 מרדכי, סי' רכג (מרדכי השלם, עמ' ה; ושם הלשון מתוקנת יותר מזו שלפנינו: 'דהכי משמע בגמ' ומשום הכי אין מפסיקין לתפלה').

294 ירושלמי שבת א, ב (דף ג ע"א; עמ' 368).

295 הציון לראבי"ה חסר במרדכי הנדפס; ואילו בכ"י וטיקן 141, דף 271א: 'אבי"ה תתקס"ד' (הדבר לא צוין בשינויי הנוסחאות שם). ראבי"ה דן באריכות בנושא זה בסי' תתקסט (ג, עמ' רמא-רמו), אך לא הביא שם את דברי הירושלמי, כי אם בדיונו הקצר בסי' כו (א, עמ' יג).

296 מרדכי, סי' רכה (מרדכי השלם, עמ' ו).

297 לשון הרי"ף, דף ד ע"א בדפוס וילנה.

298 חלקו התחתון של הדף חסר.

299 בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.1, דף 54 (נותר רק החלק העליון של הדף), סוף סי' מו-אמצע סי' סד. מקביל למרדכי השלם, עמ' יז-כה (=כ"י וטיקן 141, דף 272א-ב; כ"י בודפשט 1, דף 20א-ב); ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ"י אוקספורד, דפים 41ד-42ב. טור א (שרק חלקו העליון הגיע לידינו) מכיל רק את דברי ספר המרדכי (מרדכי השלם, עמ' יז-כ; כנוסח שבכ"י וטיקן, שבו חסרות חלק מהפסקאות), ועל כן לא הבאתיו כאן.

300 מרדכי השלם, עמ' כ-כא.

301 רוקח, סי' מא; מובא בהגהה להלן, סי' נה.

ורב היי פסק[302] דמותר ליתן לגוי סוס לרפותו ביום טוב והגוי רוכב עליו ביום טוב ויעשה בו צרכיו, ובלבד שלא ~~(יעשה)~~ יתן לו שכירות. ואם רואה הישראל שהגוי עושה בו מלאכה צריך למחות בו. הג'.[303]

נ[ג]. ואם ישר' השאיל או השכיר בהמתו לגוי ועיכבה על כרחו אצלו בשבת, היה צריך להפקירה בפני שלשה, דסתמא לא מפקרי לה. טוך. הג'. ע"כ.[304]

נד. הג'. מיהו אין לסמוך על הפקר להשכיר סוס לגוי ולהפקירו, דהכא שאני דלא אי{פשר בעניין אחר. ועוד שאין הדבר מפורסם.[305] ופסק ר"ח כרב יוסף דריחיים משום שביתת כלים.[306] ויש פוסקין כרבה דאמ' משום השמעת קול, דהילכת' כרבה לגבי רב יוסף.[307] תוס'. ע"כ.

הג'.[308] ירושלמ' דכתיב[309] ששת ימי' תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות. ומוכרין לנוכרי וטוענין עמו ומגביהין עליו ונותנין עורות לעבדן וכלים לכבס נכרי וכלים שאין עושים בהן מלאכה כגון טבלאות ותיבות.

נה. אבל כלים שעושין בהן מעשה כגון מרא ומחרישה וכל{י} הנגר וקורדום אדם מוזהר על שביתתם. ואפי' השאילם באמצע שבת צריך ליקחם בערב שבת.

נו. הג'[310]. ישר' שיש לו שוורי' ומשכירן לגוי לחרוש עד אחר זמן וחורש בהן בשבת, זה שאלו בימי רש"י, ויש שהתירו אם הגוי קבל עליו אחריות מיתה וגני[ב]ה [ויוקרא] וזולא, דהוי לישר' כנכסי צאן ברזל. [ויש] {ש}אסרו בכל עניין שאין הגוי רשאי למוכרן ונקראת בהמת ישר' בכל מקום שהיא וישר' מצווה על שביתת בהמתו. ע"כ.

302 אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' מד.

303 הסופר של כתבי יד אוקספורד וניו יורק הבין שפסקה זו היא מגוף ספר המרדכי (שכן לא רשום 'הגהה' בראשה, כמקובל), ועל כן העתיק רק את סופה וסימן אותה כ'דיבור המתחיל' לפסקה הסמוכה (ושם: 'ואם רואה הישר' שהגוי עושה בו מלאכה צרי' למחות. הג"ה ואם ישר' השאיל [...]'; ונמצא שהפִּסקה הסמוכה חתומה גם בראשה 'הג"ה' וגם בסופה 'הג'"). אך פסקה זו אינה מצויה בכתבי היד של המרדכי, ולכן סבורני שהיא הגהה, והמילה 'הג' שבסופה מוסבת על פסקה זו.

304 תוספות ישנים (נדפס בשולי הבבלי) יח ע"ב. לדברי אורבך, בעלי התוספות, עמ' 605, מחברן של תוספות אלו היה כנראה תלמידם של מהר"ם ושל ר' אליעזר מטוך; אך לפנינו מסורת שהמחבר הוא ר' אליעזר מטוך עצמו.

305 תוספות יח ע"ב ד"ה דמפקרא.

306 ראה פירוש רבנו חננאל, יח ע"א (סוף עמ' כג) שפסק כרבה שריחיים אסורים משום השמעת קול. וכך מובא בשמו גם בתוספות, שם ע"א-ע"ב, ד"ה השתא.

307 ראה גיטין עד ע"ב.

308 רוקח, סי' מא.

309 שמות כג, יב; ירושלמי שבת א, ה (דף ג ע"ד; עמ' 373).

310 ספר התרומה, סימנים, סי' קמח. פסקה זו נדפסה מתוך כ"י ניו יורק בתשובות רש"י, סי' צה.

נז. וששאלתם[311] ראובן שהיה לו תנור אחד בחצרו ברשותו אצל דירת ביתו וממנו פרנסת ביתו, ויש לו שכיר גוי שהיה מחממו לישר' ולגוים, ובאו אנשי הפחה שרי האופים ופייסו את ראובן להכניסו בביתו והם יתנו לו שכר התנור, ובתוך כך נכנסו לחצר ואפו לחמם בתנור, ובערב שבת מאנו לצאת והחזיקו בתנור, וביום השבת עשו בו רצונם. ואחריהן באו אופין מן השרים של הפחה ועשו כראשונים. וראובן אינו יכול להוציאם מפני [שנאתם]. ועתה יש עליו עון בדבר [הזה או לא, וממה שנתנו לו אופי הפחה והשרים במוצאי שבת שכר התנור שאפו בו בשבת, אם יכול ליהנות מאותו פת].

[כך הראוני מן השמים ודעתי נוטה לכך שאם אופים אלו של הפחה אופין פת בפורני של ראובן שלא מדעתו ושלא מרצונו בשבתות ובימים טובים מה יש לו לעשות, הרי אנוס הוא, ואונס רחמנא פטריה ואין עליו עון. אבל מפני חשד כדי לצאת ידי הבריות שלא יאמרו]

<דף 4 ע"ב, טור א>

[לרצונו אופין] צריך לילך לבי דוואר למיקבל עלי'* [עליהן, ש]חייב לצאת ידי הבריות כמו שחייב [ל]צאת ידי שמים, שנ'[312] והייתם נקיים מיי' ומישרא'. ואם אינו יכול לסלקם מוצל מעון. אבל לקבל מהן שכירות שבת אסור, דתניא[313] רב' שמעון בן גמליאל אומ' לא ישכיר אדם מרחצו לגוי מפני שנקראת על שמו וגוי זה עושה מלאכה בשבתות ובימים טובים בה. ותניא מרחץ, וה"ה פורני, מפני שנקראת על שמו. וכי תימ' לא ישכיר לכתחילה אבל בדיעבד שרי למישקל שכירות שבת. ליתא, דכל שכר שבת אפי' בדיעבד אסור, דאמרינן[314] לא יאמר לגוי טול אתה בשבת ואני אטול באחד בשבת, אלמ' כל שכר שבת אסור, וחילופי שבת אסור. ואם התנו מעיקרא מותר, דלאו שכר שבת הוא, דלהכי נחיתו. ואם באו לחשבון אסור, דמיחזי כשכר שבת. והא אם באו לחשבון כמה נטל הגוי בשבת וכמה נטל הישר' באחד בשבת דיעבד הוא ואסור, הילכך אסיר לראובן למישקל שכר שבת, וכן הילכתא. גרשם בר' יהודה זק"ל.

נח. הג'.[315] וכן פסק מהר"ם על היהודים הקונים מכסים ומשכירים להם גוים לקבל מכס בשבת, ונראה דבקיבולת מותר, דבית הילל שרו עם השמש ליתן עורות לעבדן אע"ג דמלאכה דאוריית' היא, אבל בשכירות אסור, דגרסינ' בירוש' פ"ק דע"ז[316] (ממונים) {אומנים} גוים שהיו עושין עם ישר' בתוך ביתו

311 מרדכי, סי' רמה-רמו (מרדכי השלם, עמ' כא-כב); ומשם: תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, סי' ח.

312 במדבר לב, כב.

313 עבודה זרה כא ע"ב.

314 שם כב ע"א.

315 פסקה זו מצויה ביתר אריכות במרדכי הנדפס, סי' רמו-רמז (מרדכי השלם, עמ' כב-כג), אך חסרה במרדכי כ"י וטיקן 141, דף 272א וכ"י בודפשט 1, דף 20א.

316 ירושלמי עבודה זרה א, א (דף לט ע"ב; עמ' 1376), ושם דולגו מחמת הדומות המילים 'במה דברים אמורים בקיבולת אבל בשכר אסור'; ובנוסח מתוקן: ירושלמי שבת א, ז (דף ד ע"א; עמ' 374).

אסור בתוך בתיהם מותר, במה דברים אמורים בקיבולת אבל בשכר אסור, במ' דבר' אמו' בתלוש אבל במחובר לקרקע אסור, ופסיק התם הילכת' כוותי'. והיכי דמי קיבולת גבי מכס, כגון שהשכיר כן, לכשתגבה ק' ליט' אתן לך כך וכך.[317] אבל לישב אצל הגוי המקבל המכס אסור כדאמ' סוף פר' בכל מערבין[318] לא יהלך אדם בתוך שדהו לידע מה היא צריכה. ע"כ.

נט. וכן[319] פסק רבי' גרשם {ב}אחד שקנה סוס בשבת דצריך ללקות מכת מרדות מדרבנן, ואם יעלו דמי מכירת הסוס על דמי לקיחתו, שקלינן ויהבינן לעניים שלא יהא חוטא (נזכר) {נשכר}. ואם אותו מקו' פרוץ הוא לעניין מילי דשבת, לפי מה שיראו יחמירו בו כדאמרינ' בסנהדרי'[320] בית דין מכין ועונשין שלא מן הדין כדי לעשות סייג.

הגה.[321] ופר' אע"פ גבי מוסיפי' לה על כתובת' דלדידה לא מוספינן כל כך דמיחזי כשכיר שבת,[322] ו(מ)[קשה] והא [שכר שבת על ידי הבלעה מותר. וי"ל דהת' גבי תוספת אסור משום דלא הוי כמו הבלעה, דאין מוסיפי' לכל שבת יחד אלא מה שעולה לכל יום ויום, שאם יתפייס היום או מחר באמצע השבוע(ה) אין מצטרפין כל ימי השבוע זה עם זה. תוס' שם].

[וסוף פ' הזהב פרש"י[323] דבהבלע' כגו' שמשכירו לחדש או לשנה או לשבוע מותר ולא מיחזי כשכר שבת. ע"כ].

[ס. אונין[324] של פשתן. ריב"א] <טור ב> רצה לפר' פשתן שהעלו מן המשרה ונתנו באור לייבשו, ויש בו איסור בישול, דכל דבר המ{{ת}}ייבש בתחילה נתרכך מחמת הליחלוחית שבו ומתקשה כדאמ' פ' כלל גדול[325] האי דשדא שיכתא לאתונא חייב משום מבשל. אבל פר' במה מדליקין אמרינ'[326] האונין של פשתן משיתלבנו, משמ' משום ליבון כפי' רש"י.[327]

317 במרדכי הנדפס יש כאן תוספת דברים. וראה בית יוסף, או"ח, סי' רמד, ד"ה כתב המרדכי, שהתקשה בתוספת זו.

318 עירובין לח ע"ב.

319 מרדכי, סי' רמח (מרדכי השלם, עמ' כג-כד); וביתר אריכות: תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, סי' ט.

320 סנהדרין מו ע"א.

321 תוספות כתובות סד ע"ב ד"ה מיחזי.

322 כתובות סד ע"א-ע"ב.

323 רש"י בבא מציעא נח ע"א.

324 מרדכי השלם, עמ' כד.

325 שבת עד ע"ב.

326 שם כז ע"ב.

327 רש"י שם יז ע"ב ד"ה אונין (המילים 'כפי' רש"י' חסרות במרדכי הנדפס, אך כן הוא גם בכ"י וטיקן 141, דף 272ב וכ"י בודפשט 1, דף 220ב).

<יז ע"ב> אין[328] מוכרין לנוכרי. אע"ג דהני אי עביד להו בשבת לא מחייב חטאת, מיהו מאחר שהגוי מחמר או נושא על יד הישר', והישר' היה אסור לעשות מן התורה, גזרו רבנן שלא יגביה ויטעון בידים. לשון התוס'.

סא. ומצאתי,[329] מכאן פסק הר' יוסף שאסור לומ' לגוי בערב שבת תעשה זו המלאכה בשבת, מפני שהוא כמסייע, ועוד ראייה דגר' ביבמות וינפש בן אמתך[330] זה גר תושב. אבל בספר התרומה[331] הביא ראייה מפר' מי שהחשיך בדרך נותן כיסו לנוכרי,[332] ופר"ש מבעוד יום יתן לו, ובגמ' בעי טעמ' מאי, פירוש הלא שלוחו של ישר' הוא, ומשני אין אדם עומד על ממונו, אי לא שרית ליה אתי לאיתויי ארבע אמות ברשו' הרבי', אלמא אפי' מבעוד יום אסור ליתן לנכרי אי לאו משום דילמ' מייתי ישר' גופיה, והא לא שייך בשאר מלאכות כמו עשיית האש והדלקת הנר.

סב. ומכאן[333] נמי אסר רבי' שמוא' בן רבי' ברוך ליתן מעות לגוי מערב שבת שיקנה לו בשבת או לתקן לו מנעלים, דהוי כשכיר יום. ויש ראייה להיתר, עיין ריש פר' (קמ') {ב'} דפסחים.[334] אבל יכול לומ' לו קנה ואם אצטרך אקנה ממך לאחר השבת ביותר.

סג. הג'.[335] או תעשה כשתרצה. ואם הביא כליו ויודע שכבסן בשבת אסור ללובשן, דאמרי' לקמן[336] גוי שהדליק בשביל ישר' נר לא יש{{ת}}מש לאורו.

328 מרדכי, סי' רמט (מרדכי השלם, עמ' כד); תוספות יז ע"ב ד"ה אין מוכרים.

329 מרדכי, שם (מרדכי השלם, עמ' כד-כה).

330 שמות כג, יב; יבמות מח ע"ב. החלק השני של המשפט חסר במרדכי הנדפס ובכתבי היד הקדומים שלו (ראה לעיל, הערה 327); אך כן הוא במקבילה שבפסקי רבינו יוסף, עמ' שסא, סי' רה (ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' תקנט): 'ובתוספות רבינו שמשון ספ"ק דשבת גבי אין טוענין עמו פסק רבינו יוסף שאסור לומר לגוי בערב שבת תעשה לי המלאכה בשבת מפני שמסייע ידי עוברי עבירה. ולמורי הישר נראה להביא ראייה דודאי אסור לומר לגוי מבעוד יום עשה מלאכה זו בשבת מדגרסינן ביבמות וינפש בן אמתך והגר זה גר תושב' (על פסקי רבינו יוסף ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 266-269).

331 ספר התרומה, סי' רכב. הראיה המובאת להלן חסרה בנוסח הנדפס של הספר, אך מצויה בכמה מכתבי היד שלו, וגם מובאת בשמו על ידי כמה ראשונים נוספים; ראה פרידמן, תשלומי התרומה, עמ' 222-223.

332 שבת קנג ע"א.

333 מרדכי השלם, עמ' כה (ושם הלשון שונה: 'ומכאן אסר רבינו שמואל בן ר"ב ליתן לנכרי מעות מע"ש לקנות לו בשבת, אבל יכול לומר לו קנה לעצמך ואם אצטרך אקנה ממך לאחר שבת ביותר, כדאשכחן גבי חמץ ישראל ונכרי באין בספינה. עי' פרק כל שעה'). דבריו של ר' שמואל בן ברוך מובאים במלואם בפסקי רבינו יוסף, עמ' שסא, סי' רד; וראה גם הגהות מיימוניות, הלכות שבת, פ"ו, ס"ק ב.

334 ראה מרדכי, פסחים, סי' תקמט (מרדכי השלם, עמ' כד-כה).

335 סימן זה, שתחילתו קטועה, חסר ברובו בכ"י אוקספורד (ראה להלן, הערה 338). שני המשפטים הראשונים לקוחים מתוספות ישנים (נדפס עם התוספות), דף יח תחילת ע"א, ועל פי זה יש להשלים כאן בתחילת הפִּסקה: '[וכשישראל אומר לגוי לתקן מנעלים או לקנות אל יאמר תעשה למחר, דאם כן הוי כשכיר יום, אלא] תעשה כשתרצה'.

336 שבת קכב ע"א.

ונר' דאם ידוע (או) {אם} כבסו או תקנו קודם שבת והביאו בשבת מותר ללובשם אם לא הובאו מחוץ לתחום. עיין פר' כל כתבי הקדש ופר' אין צדין ופר' קמא דביצה בסופו.[337]

וכל[338] שאינו עושה אינו אומר לגוי ועושה.[339] עיין פר' כל כתבי וריש פר' הפועלים.[340]

סד. הג'.[341] ופסק מהר"ם דחלוק ומכנסים שנקשרו יחד אסור להתירן בשבת, דכל קשר שאינו מתירו ביומו פטור אבל אסור, וזה רגילות להניחם קשורים עד שיכבסם. ואפי' לטלטלן אסור בשבת ובי"ט כדאית' בפירקי'[342] משלחי' [בין תפורי' בין שאין תפורי' אע"פ שיש בהן כלאים (והוא הדין) {שהם} לצורך המועד, ומק' שאין תפורי' למאי חזו, ומשני בקשין ולהצ(נ)יע, משמע דאותן שאין ראויי' לשום תשמיש דאסור לטלטלן, ע"כ].

- - - -

<דף 5 ע"א, טור א>[343]

<כא ע"ב> [[דאי[344] לא אדליק מדליק עד שתכלה רגל מן השוק ומשם ואילך ליכא פרסום ניסא. וה"מ לדידהו שהיו מדליקי' חוץ לפתח ואין הכר לבני רשות הרבים יותר, אבל אנו דמדליקי' בפנים ואין הכר אלא לבני הבית יכול להדליק כל הלילה עד]] שתעלה עמוד השחר. אי נמי לשיעורא, לתת בהו שיעורא שמן שתדליק שיעור זה.

337 הכוונה כנראה לדברי ספר המרדכי במקומות אלו; ראה מרדכי השלם, שבת, עמ' רכג-רכו; מרדכי, ביצה, סי' תרפח (מרדכי השלם, עמ' צח-צט) וסי' תרסד (עמ' נב-נג).

338 משפט זה מצוי גם בכ"י אוקספורד, והוא מסומן שם כ'דיבור המתחיל', כאילו הוא חלק מגוף ספר המרדכי; אך הוא אינו מצוי בכתבי היד של המרדכי.

339 מועד קטן יב ע"א.

340 ראה מרדכי, שבת (לעיל, הערה 337); בבא מציעא, כ"י בודפשט 1, דף 141ב (חסר בספר מרדכי הנדפס).

341 הגהה זו (שנדפסה מכ"י אוקספורד בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ג, עמ' שכד, סי' תפב) היא שיבוץ של שני סימנים שונים (בנושאים שונים!) בספר תשב"ץ, סי' נב וסי מו.

342 ביצה יד ע"ב-טו ע"א.

343 בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.1, דף 51 (נותר רק החלק העליון של הדף), אמצע סי' קו-אמצע סי' קלג. מקביל למרדכי השלם, עמ' מד-נד (=כ"י וטיקן 141, דף 274א-ב; כ"י בודפשט 1, דף 22א-ג), ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ"י אוקספורד, דפים 43ב-44א. השמטתי בהעתקתי את השורות האחרונות שנותרו בדף זה; ראה להלן, הערה 397.

344 מרדכי, סי' רסה (מרדכי השלם, עמ' מד-מה). השלמתי כאן על פי כ"י וטיקן 141, ואילו במרדכי הנדפס יש הוספות.

קז. הגה. אומ׳ הר׳ שמ֯ון מקוצי לכך יש לעשות פתיל{{ו}}ת ארוכות קצת, דלבני הבית נמי איכא שיעורא. תוספ׳.[345] ע״כ.

קח. ומצאתי[346] פיר׳ אחר לשיעורא, שאם היית׳ דולקת כשיעור ורצה לכבותה או להשתמש לאורה שפיר דמי. וקש׳ לי אני מרדכי[347] מהא דפסיקת׳ רבתי ביום השמיני נשיא[348] ילמדנו רבינו נר שהותיר שמן ביום ראשון של חנוכ׳ מוסיף עליו ומדליק ביום שיני, ביום שיני מוסיף ביום שלישי, וכן כל הימים, הותיר ביום השמיני עושה לו מדורה בפני עצמה ושורפו לפי שמאחר שהוקצה למצותו אסו׳ להשתמש בו.[349]

<כג ע״ב> קט. הג׳.[350] אמ׳ רב הונא הזהיר בנר חנוכה ושבת הויין לו בנים תלמידי חכמים, הזהיר במזוזה נ(ו)אה זוכה לדירה נאה, בציצית זוכה לטלית נאה, הזהיר בקידוש היום זוכה וממלא גרבי יין. ע״כ.

<כא ע״ב> אסור[351] להשתמש בו. ויש לומ׳ מאחר שכל זמן המצוה לגמ[ ][352] לאחר ח׳ ימים אז אסור להשתמש בו משום מוקצה, אבל תוך הזמן לא. א״נ יש לומ׳ מאחר שדלק כשיעור כבר אז אין במותר משום מוקצה למצותו. והא דנר שהותיר איירי שכבה ולא דלק כשיעור, דאותו שנשאר מן השיעור לאחר שמונה הוקצה למצותו ואחר כן שורפו. ע״כ.

קי. הגה.[353] והא דאמ׳ לקמן פ׳ כירה[354] מות׳ השמן שבנר ושבקערה אסורין ור׳ שמעון מתיר, ופר״י דאחר השבת מותר אפי׳ לר׳ יהודה כמו נו(ו)יי סוכה דמותרין אחר החג. וקש׳ מאי שנא מנר חנוכה שהותיר דשורפו. ואור״י שנר

345 השווה סמ״ק, מצווה רפ, הגהות ר׳ פרץ, הגהה א: ׳ונכון להדליק בעוד שכל בני הבית ניעורין. ולשיעורא פסק השר רבי שמשון גם עכשיו והיה מצריך לעשות פתילות ארוכות׳.

346 מרדכי, סי׳ רסה-רסו (מרדכי השלם, עמ׳ מה).

347 על שימושו של ר׳ מרדכי בן הלל בגוף ראשון ראה עמנואל, מגוף ראשון, עמ׳ 447-449.

348 פסיקתא רבתי, ג (דף ז ע״ב).

349 להמשך הדיון בעניין זה ראה להלן, ליד הערה 351. במרדכי הנדפס (מרדכי השלם, סוף עמ׳ מה-עמ׳ מז) באות כאן כמה פסקאות נוספות, שלא הובאו במרדכי הגדול, והן חסרות גם בכ״י וטיקן 141 ובודפשט 1.

350 פסקה זו, שאינה אלא ציטוט מהתלמוד, מצויה כאן שלא במקומה. כפי הנראה נכתבה הפִּסקה בגיליון, והסופר העתיקה שלא במקום. בכ״י אוקספורד הועתקה הפִּסקה במקום אחר, אחרי הדברים שבסי׳ קטו.

351 פסקה זו היא כנראה הגהה (כפי שמוכח מהלשון שבסופה ׳ע״כ׳, שמצויה במרדכי הגדול בסופן של ההגהות), שתחילתה חסרה; אך הסופר של כ״י אוקספורד הבין שפסקה זו היא מגוף ספר המרדכי, ועל כן העתיק רק את המשפט האחרון: ׳דאותו שנשאר לאחר שמונ׳ מן השיעור הוקצ׳ למצותו ואח״כ שורפו׳. מסתבר שפסקה זו ממשיכה את הפִּסקה שלפני הקודמת, שמסתיימת במילים ׳אסור להשתמש בו׳, ופסקה זו באה להציע תירוץ לקושיה שהובאה שם.

352 חסרה אות אחת או שתיים.

353 תוספות מד ע״א ד״ה שבנר.

354 שבת מד ע״א.

חנוכה עיקר מצותו לפירסום הנס ואינו מצפה לכיבויו אלא מקצהו למצוה משום זכרון הנס, אבל נר שבת מצפה לכיבוי לכך מותר. ע"כ.

<כג ע"א> **קיא.** הגה.[355] מריש הוה מהדר מר אמשחא דשומשמי. נראה דלנר חנוכה קאמ' ומשום דמסיק דנפיש נהוריה, אבל לנר של שבת פשיט' דשמן זית מצוה מן המובחר, דנמשך אחר הפתילה טפי מכולהו כדמוכח במתניתי' דכולהו מודו ביה דמדליקין. תוס'. ע"כ.

<כא ע"ב> **קיב.** הג'. ונעשה נס והדליקו ממנו ח' כו'. ואם תאמ' למה סמכו על הנס, היה להם לעשות שמן אחר. ועו' קש' אמאי עשו שמונה ימים ימים יום טוב והל* [והלא היה רק ז'. וי"ל שהיו טרודים לטהר שאר כלים ולא יכלו לטרוח אחר שמן אחר, וחלקוהו מיד לח' נרות לכל לילה ואמרו מוטב שידלק מעט לכל לילה, ונעשה נס שדלק כל ח'.[356] ועו' מה שמצאו השמן היה נס. תוס'. ובמגיל' תעני' אמרי'[357] דנקבע יום טוב משו' חנוכ' המזבח והכא קאמ' משום הנס. וי"ל דמשתה משום הכי קבעו, אבל הלל והודאה קבעו בשביל הנס. תוס'. וכן משמ' מלשו' רש"י דפיר'[358] ועשאום י"ט] <טור ב> לא שאסרום במלאכה [אלא לגמור] הלל ולומר על הניסים בהודאה, משמע דלא [אפיק] רק עשיית מלאכה, משמ' דה"ה למשתה עשאום [יום טוב].

קיד. וששאלתם[359] בנר חנוכה שלא הדליק בלילה. כך דעתי נוטה, כיון שלא הדליק שוב אינו מדליק ודחוי הוא, כדתניא מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, וקאמ' דאי לא אדליק מדליק, משמ' דמכאן ואילך לא עשה מצוה מן המובחר, וביום אין פרסום ניכר, וכ"ש בשאר לילות דלא ידליק. יצחק בר יהודה. פרדס.[360]

<כג ע"א> **קטו.** הוה משתפנא בפריטי כיון דנסיבנא אמינא תו לא צריכנא, פירו' ליתן מעות, אבל ודאי חייב לשמוע או לברך כשיראה נר חנוכה. **קיו.** ובחורים הלומדים חוץ לביתם לפני רב צריכין לשתף לרב אם אוכלין משלהם, ואי אכלי משל הרב הוו כבני ביתו ולא בעו שיתוף. תוספ'. ע"כ.

355 תוספות כג ע"א ד"ה מריש.

356 השווה אור זרוע, ח"ב, סי' שכא בשם ר' יהודה שירליאון.

357 ראה מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, מהדורת ו' נעם, ירושלים תשס"ד, עמ' 103, ושם בביאור, עמ' 266–276. מכאן ועד לסוף הפִסקה מובא בסמ"ק מצוריך (ח"ג, עמ' שמח–שמט, ליקוטים, סעיף 717) בשם מרדכי הגדול.

358 רש"י ד"ה הכי גרסינן.

359 מרדכי, סי' רסח (מרדכי השלם, עמ' מז–מח); ספר הפרדס, עמ' רמה.

360 בכ"י אוקספורד (דף 43ג) מובאת כאן בגיליון פסקה ארוכה. רובה נדפסה על פי כ"י ניו יורק בתשובות בעלי התוספות, סי' ב; וזה סופה, שלא נדפס שם: 'ומה שמוסיפי' נר על נרות חנוכה להדליק בו שאינו מן המניין, לאפוק' נפש' מפלוגת' דרב דאמ' (שבת כב ע"א) אין מדליקי' מנר לנר. מליקוטי הר' יונה'. תוספת נר ('שמש') מתועדת לראשונה בספרות הראשונים באירופה; ראה נ' שטרן, 'לתולדות השמש של נרות חנוכה עפ"י ספרות ההלכה', י' אלפסי (עורך), ספר יעקב לסלוי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 344–351; אך אינני יודע מה טיבו של החיבור 'ליקוטי הר' יונה' (ראה גם לעיל, הערה 38).

משתתפנא[361] בפריטי. כתב רבי' אבי"ה[362] דה"ה לכל נר מצוה נר שבת ונר י"ט.

<כא ע"ב> **קיז.** מהדרין[363] מן המהדרין נר לכל אחד ואחד. נר' לר' שי{{ו}}תר הידור כבית הילל, שיום ראשון מדליק אחד ומוסיף בכל לילה כמו שאנו נוהגין, דאז איכ' היכרא כנגד ימים הנכנסי', אבל אם יעשה נר לכל אחד ואחד ואפי' מוסיף מכאן ואילך ליכא היכירא, שיסברו שכך בני אדם יש בבית, והיינו דקאמ' המהדרין מן המהדרין או כבית שמאי או כבית הילל. תוס'.[364]

<כב ע"א> **קיח.** מדליקין[365] מנר לנר, וכן הלכה, הילכך מותר להדליק קינסא או נר של חול מנר של מצוה כדי להדליק בו נר של מצוה אחרת הן ב[נר של] שבת הן בנר חנוכה הן בנר בית הכנסת [אע"ג דלרב] אסור משום ביזוי מצוה {כי אם} מצוה ממצוה, אין הלכה כמותו. אבל נר של חול אסור להדליק מנר של מצוה אם אין מדליק מאותו של חול נר מצוה, כדמוכח בההיא דאין שוקלין כנגד מעשר שיני דינרי זהב. ספר התרומה.

קיט. ורבי'[366] שמשון כתב העם נהגו להחמיר שלא להדליק מנר לנר ואין לשנות המנהג. והר' ישר' כתב אע"ג דקיימ' לן מדליקין מנר לנר, היינו דווק' קודם שנעשת המצוה, אבל כבתה, מאחר דקיימא לן אין זקוק לה, אין להדליק מנר לנר ולהכחיש מצוה בחנם.

קכ. מתירין[367] מבגד לבגד. אע"ג דקסבר שמואל במנחות[368] ציצית חובת טלית היא, אפילו הכי מתירין כיון שלצורך בגד אחר עושה.[369]

[הגה. דחביב ליה טפי ואין זה ביזוי. ולא דמי למזוז', דהיוצא מן הבית אי' רשאי ליטלה להניח' בבית אחר,[370] דמזוזה הוי שמיר' לבית ואינו רשאי לגרום היזק לחבירו שיטלנ'. תוס'. ע"כ].[371]

361 מרדכי השלם, עמ' מח (ושם, עמ' מח-נ, באות לאחר משפט זה כמה פסקאות נוספות, שלא הובאו במרדכי הגדול, והן חסרות גם בכ"י וטיקן 141).
362 ראבי"ה, סי' קצט (א, עמ' רח), לעניין נר שבת בלבד.
363 מרדכי, סי' רע (מרדכי השלם, עמ' נ).
364 במרדכי הנדפס (מרדכי השלם, עמ' נ) באה כאן פסקה קצרה נוספת, שלא הובאה במרדכי הגדול, והיא חסרה גם בכ"י וטיקן 141.
365 מרדכי, סי' רעא (מרדכי השלם, שם); ספר התרומה, סי' רכט.
366 מרדכי, שם (מרדכי השלם, עמ' נא).
367 מרדכי, סי' רעב (מרדכי השלם, שם).
368 מנחות מא ע"א.
369 בכ"י אוקספורד (דף 43ג) הובאה פסקה זו בקצרה: 'מתירי' מבגד לבגד כו' עד שלצור' בגד אחר עושה'.
370 ראה בבא מציעא קב ע"א.
371 ראה תוספות כב ע"א ד"ה רב.

[אבל[372] שלא להניח בבגד אחר אין לו להסיר אפי' לשמואל. ומ"מ נהגו להסיר ציצית מטלית של מתים, וסומכין אההיא דמסכת שמחות[373] שלשה דברים צוה אבא שאול בן בטנית אל בניו, הטילו תכלת]

<דף 5 ע"ב, טור א>

[מא]פליגי כו' [והתוספות] האריכו.[374]

<כא ע"ב> הגה. מצוה להניחה [תוך עשרה], כן הלכה כרבא. ואע"ג [דאיכא דיחויא], אר"י דלא סמכינן עלה, והרי רבא לא חזר בו. תוס'.[375] ולעולם צריך להדליק בלילה, ואם שכח הוי דחוי לגמרי ולא ידליק למחר ביום, משום דפרסומי ניסא הוא, [ו]בלי{ל}ה דנפיש חשוכא הוי אור הנר פרסומי ניסא, אבל ביממא דאיכא נהורא לא. וכל שכן בשאר לילות דלא ידליק, דעבר יומו ודחוי הוא.

<קכב ע"ב> קכג. הדלקה[376] במקומה בענן. כת' הר' (אבי"ה) {ישראל}[377] דה"ה לנר של שבת. ובירושלמ' דפר' הרואה גרסי' המדליק נר של שבת צריך לברך להדליק נר של שבת, וכן בי"ט של י"ט, וכן כת' הר' אבי"ה.[378] עיין בהילכות יום הכיפורים.[379]

<כג ע"א> קכד. הרואה[380] מברך שתים. נר' לרבי' יצחק בר' יהודה דהיינו דווקא מי שלא בירך בביתו או שאין דעתו להדליק בעצמו ולברך, כגון אכסנאי שלא שמע הברכה.

372 המשך דברי ספר המרדכי (לעיל, הערה 367).

373 מסכת שמחות, יב, יא (עמ' 198).

374 ראה תוספות ברכות יח ע"א ד"ה למחר; פסחים מ ע"ב ד"ה אבל; בבא בתרא עד ע"א ד"ה פסקי; עבודה זרה סה ע"ב ד"ה אבל; נידה סא ע"ב ד"ה אבל.

375 השווה תוספות רבנו פרץ בבא קמא, סב ע"ב ד"ה נר חנוכה.

376 מרדכי, סי' רעג (מרדכי השלם, עמ' נב).

377 כך בכתבי יד וטיקן ובודפשט.

378 ראבי"ה, סי' קצט (א, עמ' רה-רו) וסי' תשיב (ב, עמ' רעה). הדברים אינם בירושלמי שלפנינו והם מ'ספר ירושלמי' (ראה עליו לעיל, פרק ראשון, עמ' 41).

379 במרדכי הנדפס: בהלכות יו"ט. וראה מרדכי, יומא, סי' תשכח (מרדכי השלם, עמ' צא). בכ"י אוקספורד (דף 43ד) נוספו כאן שתי הערות בגיליון. האחת: 'בסי' קנו' – כלומר הפנייה להלכות יום הכיפורים שבאות להלן בכ"י אוקספורד, עמ' קנו (דף 82ד. על 'סימן' בכ"י אוקספורד שמשמעותו 'עמוד' ראה לעיל במבוא, עמ' 315-318). וההערה השנייה: 'עיי' בשמאל בסוף עמוד ראשון. ועיי' ג"כ סימ' קמח' – כלומר ראה בסוף העמוד הסמוך, כ"י אוקספורד דף 44א; ועיין גם להלן בכתב היד, עמ' קמח. ההפנייה האחרונה מתאימה רק לכ"י ניו יורק, שבו הדברים אכן מצויים בעמ' קמח, דף 77ד; ואילו בכ"י אוקספורד הדברים מצויים בעמ' קמט, דף 79א.

380 מרדכי, סי' רסז (מרדכי השלם, עמ' מו-מז). סדר הפסקאות בספר המרדכי כאן תואם לזה שבכ"י וטיקן 141, דף 274א.

<כג ע"ב> **קכו.** נר[381] חנוכה עדיף משום פרסומי ניסא. נר' לר"י כשחל ראש חדש טבת להיות בשבת מפטירין בנרות דזכריה[382] ולא השמים כסאי.[383] וקורין בתור' דראש חדש קודם ואחר כך דחנוכה, כדי שיפטיר האחרון בנרות דזכריה דסליק מיניה.[384]

קכז. הגה.[385] ומה שמקדימין לקרות דר"ח, משום דכיון דמצי לקיומי תרוייהו, [תדיר ופרסו]מי ניסא עבדינן. אבל הי[כא דלא איפש]ר למיעבד תרוייהו, פרסומי ניסא עדיף. [ועוד דאין כ]ל כך פירסום בקריאת תורה, [שאין] מזכיר בה נרות כמו בהפ[טרה. תוס'ן. ע"כ.

הכי גר'[386] חזא דהוה רגילי [בשרגא, הב]על והאשה, לכך אמ' תרי גברי רברבי נפקי מהכא. ולקמ' גר' חזא דהוה רגילה, האשה לבדה היתה מתעסקת בכך, לכך בזכות האשה נפיק גברא רבא חד. תוס'.

הג"ה. סבר לאקדומי, פיר' להדליק נר שבת קודם שקיעת החמה כו', אמ' לי' ובלבד שלא יקדים ושלא יאחר. פר"ח עם שקיעת החמה קודם וביום.[387] **קכח.** ויש להחמי' להדליק קודם שקיעת החמה, וביום המעונן יקדים מאד. תוס'. ע"כ.

דבי[388] נשייה דרב שיזבי. נרא' לרבי' תם דכבר נפטר אביו, ולכך אמ' האי לישנא, אבל מחיים הוה אמינ' דבי אבוה. **קכט.** וכן אר"ת משום ר' שמואל {כ}שכותבין כתובה, אם אבי הכלה בחיים {כותבין} ודא נדוניא דהנעלת ליה מבית אבוה, ואם נפטר כותבי' [מבי נשא. ולרבינו שמשון נראה דאין הפרש, דאשכחן נמי מחיים מבי נשא, לקמן פרק מי שהחשיך[389] לוי בריה דרב הונא בר חייא אשכח לגבלא דבי נשא דקא גביל וספי לתורי בטש ביה אתא אבוה אשכחיה, הלכך יכול לכתוב כל מה שירצה. תוס'. וכן יכול לכתוב מבי אבוה אפי' לאחר מיתת האב כדאיתא בגיטין[390] על מנת שלא תלכי] <טור ב> [לבית אביך לעולם אין ז]ה כריתות, ד[לעולם אגידא] ביה אפי' לאחר מיתת האב נקרא בית אבוה ש[נא'[391] שבי אלמנה בית א]ביך, וכבר מת שם אב[יה]. ראבי"ה.[392]

381 מרדכי, סי' רעד (מרדכי השלם, עמ' נב). אין סי' קכה בכתב היד, אך מהשוואה לספר המרדכי שבכ"י וטיקן עולה שלא חסר כאן דבר.
382 זכריה ב-ד.
383 ישעיהו סו.
384 במרדכי הנדפס (מרדכי השלם, עמ' נב-נג) יש כאן תוספת דברים, שאיננה בכ"י וטיקן.
385 תוספות כג ע"ב ד"ה הדר.
386 מרדכי, סי' רעה (מרדכי השלם, עמ' נג); תוספות, שם, ד"ה ה"ג.
387 כך גם בכ"י אוקספורד, אך הלשון משובשת. בפירוש רבנו חננאל (עמ' ל): 'אלא בעת שקיעה החמה קודם כמעט תהיה הדלקה'.
388 מרדכי, סי' רעו (מרדכי השלם, עמ' נג).
389 שבת קנו ע"א.
390 גיטין פג ע"ב.
391 בראשית לח, יא.
392 ראבי"ה, סי' תתקיט (ג, עמ' פו).

הג׳.[393] גזירה יום טוב אטו שבת. ואם תאמ׳ בכל השמנים שאין מדליקין בהן בשבת ניגזור י״ט אטו שבת, ותנן אין מדליקין בשמן שריפה בי״ט, משמ׳ דבשאר שמנים מדליקין. וי״ל דבשאר שמנים כיון דאין נמשכין אחר הפתילה כי שרי ביום טוב לא אתי למישרי בשבת, דפשיט׳ דאיכ׳ למיגזר שמא יטה, אבל שמן שריפה דטעמ׳ מתוך שמצוה עליו לשורפו גזירה שמא יטה לא פשוט ואיכא למיטעי, אי שרי בי״ט אתי למישרי בשבת כיון שנמשך אחר הפתילה. [תוס׳]. ע״כ.

<כד ע״א> **קלב.** מהו[394] להזכיר של חנוכה כו׳. בתפילה ודאי לא מיבעיא ליה, דפשיט׳ ליה דמזכיר משום דתפיל׳ בציבור היא ואיכא פרסומי ניסא, אבל ברכת המזון אינה ברבים וליכא פירסום כל כך.

קלג. מזכיר[395] בהודאה. דעל הנסים הודאה היא ולא תפילה, אבל יעלה ויבא דר״ח וי״ט מזכיר בבונ׳ ירושלים דברכת המזון, דתרוייהו תפלה נינהו להשיב [ישראל] לירושלים,[396] [ובש]מנה עשרה תקנוהו בעבודה שהוא תפילה להשיב [י]שר׳ [לירושלים].[397]

- - - -

<דף 6 ע״א, טור א>[398]

<כה ע״ב> [ובית הלל[399] מחייבי אפי׳ תכלת דלית להו] הנהו [גזירות דבית שמאי. וכבית שמאי קיימא לן] כדמוכח בסיפא [דהך ברייתׄ וה]שתא ניחה דרב קטינא שלא היה [לו ציצי׳] כלל וכן תלמידי ר׳ יהוד׳ פר׳ התכלת[400] לא היה [להם] ציצית כלל דסברי כבי׳ שמאי. **קנח.** וא״ת דאין לעשות טליתות של פשתן

393 תוספות כג ע״ב ד״ה גזרה.

394 מרדכי השלם, עמ׳ נג; תוספות כד ע״א ד״ה מהו.

395 מרדכי, סי׳ רעו-רעז (מרדכי השלם, עמ׳ נד); תוספות כד ע״א ד״ה מזכיר בהודאה וד״ה בבונה ירושלים.

396 הדברים שמכאן ואילך אינם במרדכי ובתוספות.

397 ייתכן שחסרה כאן מילה אחת נוספת. המשך העמוד מטושטש בחלקו, אך די במה שניתן לקריאה כדי לראות שמועתקים שם (אמצע סי׳ קלג-אמצע סי׳ קלה) המשך דברי ספר המרדכי: סי׳ רעח, ד״ה או דילמא (מרדכי השלם, עמ׳ נד) וסי׳ רעט (עמ׳ נד-נה). חלקו התחתון של הדף חסר.

398 בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה, Manoscritti q.10, דף 35 (נותר רק החלק העליון של הדף), אמצע סי׳ קנז-אמצע סי׳ קעד. מקביל למרדכי השלם, עמ׳ סד-עב (=כ״י וטיקן 141, דפים 275א-276א; כ״י בודפשט 1, דף 23ב-ד), ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ״י אוקספורד, דפים 44ב-ד. השמטתי בהעתקתי את סופו של עמוד א ואת עמוד ב כולו; ראה להלן, הערה 443.

399 תוספות שבת כה ע״ב, סוף ד״ה סדין.

400 מנחות מא ע״א (לגבי רב קטינא).

ולעשות בו ציצית אפי' מינן, דכבית שמאי קיימ' לן דפטרי, והמברך מברך ברכה לבטלה. תוספ'.

גזירה[401] משום כסות לילה. מדנקט סתמא דתלמודא האי טעמ' ולא [נקט] טעמ' שמא יקרע משמ' דקיימ' לן כר' שמעון דפטר כסות לילה פר' התכלת.[402] וכן משמ' פר' ב' דברכות[403] דאמרינ' דבמערבא לא היו אומרי' פרשת {ציצית}[404] בלילה אל' מתחילין דבר אל בני ישר' אמ' אביי כיון דאינהו מתחלי' אנן נמי מתחילינן וכיון דמתחלינן ניסיימינהו, משמ' דמודו כולהו דאין מצות ציצית בלילה. **קנט.** ולכך נשים פטורו' מן הציצית, ודלא כרב יהודה ורב עמרם פר' קמ' דסוכה ופר' התכלת[405] דרמו תכלתא אפרזמא דאינשי ביתהו, ולא קיימא לן כוותייהו. ופר' קמ' דקידושי'[406] תנו רבנן מצות עשה שהזמן גרמא שופר לולב סוכה וציצית.

<כז ע"ב> **קס.** סד"א[407] כי דוקיא דרבא כו'. נרא' דאע"ג דפ' התכלת[408] אמ' רב נחמן השיראין פטורין מן הציצית, קיימ' לן כרבא דבתראה הוא. ו[חייב] בציצית {מד}אורייתא. תוס'.[409]

קסא. כל[410] היוצא מן העץ אין מדליקין בו, פרש"י אסור לעשות פתילה מקנבוס, שקו' הנפא,[411] וגם צמר גפן, שקו' קוטון,[412] לפי שיוצא מן העץ וגם קנבוס דומה לפשתן שקרוי יוצא מן העץ.

הג"ה.[413] [ולא] נהיר' [לר"ת] שהר[י מדליקי'] בכל יום מצמר [גפן וגם טוב מאד לפתילה. ואר"י דודאי מותר להדליק בקנבוס וצמר גפן, ואי' יוצא מן העץ אלא זרע הוא כדאית' במנחות.[414] תוס'. ע"כ].

401 תוספות כה ע"ב ד"ה גזירה.
402 מנחות מג ע"א.
403 ברכות יד ע"ב.
404 כתבי יד אוקספורד וניו יורק.
405 סוכה יא ע"א; מנחות מג ע"א.
406 קידושין לג ע"ב.
407 תוספות כז ע"ב ד"ה סד"א.
408 מנחות לט ע"ב.
409 בכ"י אוקספורד (דף 344) נוספה כאן הערה בגיליון: 'עיי' בסימ' תשעו'; כלומר ראה להלן בכ"י אוקספורד, עמ' תשעו (דף 386ד).
410 מרדכי, סי' רפח (מרדכי השלם, עמ' סד).
411 כך גם בכתבי יד וטיקן ובודפשט, והכוונה ל־Hanf. במרדכי הנדפס: קנווא (caneve). וראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י: המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 147, מס' 1967.
412 cotton; ראה קטן, שם, עמ' 18, מס' 26.
413 תוספות כז ע"ב ד"ה כל.
414 מנחות טו ע"ב.

[ור"ת[415] פיר' דלא נקרא יוצא מן העץ, כדאמרי' פרק כיצד מברכין[416] כל דשקיל פירא הדר מפיק גווזא מברכין עליו ב"פ העץ, וקנבוס וצמר גפן כי שקלת לה פירא היינו הזרע לא מפיק לא גווזא ולא פירא. וגם אמרי' במנחות[417] קנבוס ולוף אסרה תורה שאר זרעים מדרבנן, אלמ' קנבוס מין זרע ולא מין אילן. והא דהוצרך להתיר פשתן אע"ג דלאו עץ הוא, מ"מ איקרי עץ, דכתיב[418] ותטמנם בפשתי העץ. תוס' וספר התרומה].[419]

<כח ע"ב> [והלכה[420] כר' עקיבא דמדליקין בפתילה שאינה מהובהבת לגבי ר' אלעזר דשמותי הוא, ועוד לקמן אומר[421] הכא בפתילה שצריך להבהבה עסקינן, אלמא כי הדליקה ע"ש לא היתה מחורכת].

[הג"ה.[422] ואר"י דבחנם נהגו הנשי' להדליק הפתילה ולכבותה כדי שתהא מהובהבת, דאין הלכה כר' אלעזר, דשמותי הוא. ועוד אמרי' לקמ' דהכא בפתילה שצריך להבהבה עסיקינ', משמ' דיכול להדליק אע"פ שאינ' מהובהבת.[423] תוס'. ע"כ].

[ופסק[424] ר"ב בספר התרומה דמה שנהגו שמדליקות ע"ש ומכבות אותם כדי שתאחוז השלהבת יותר היטב, לרווחא דמילתא הוא].

[הג"ה]. <טור ב> [והיינו חיר]וך דתנן, [אלא] אם כן סבר להו כר' [אליעזר], וכן פסק רבי' שמשון, דנהי דהלכה כר' [עקיבא], היינו דווק' מחבירו ולא מרבו.[425] ומשמ' [כאות'] מנהג, מדקאמ'[426] לפי ש[אין] מדליקין. ונרות שלנו של שעוה נהגו לחרכן מראשן ועד סופן. ודווק' של שעוה, אבל של שמן אין צריך לא היבהוב ולא חירוך. והמחמיר יב{ו}רך. תוס'.[427] ע"כ.

415 מרדכי, סי' רפח (מרדכי השלם, עמ' סד). ההעתקה כאן היא מתוך כ"י וטיקן 141, דף 75ב וכ"י בודפשט 1, דף 23ב, ואילו במרדכי הנדפס יש אריכות דברים.

416 ברכות מ ע"א.

417 מנחות טו ע"ב.

418 יהושע ב, ו.

419 ראה לעיל, הערה 413; ספר התרומה, סי' רכז. המשך הדברים במרדכי הנדפס (עמ' סד-סז) לא נמצא בכתבי יד וטיקן ובודפשט.

420 מרדכי, סי' רפט (מרדכי השלם, עמ' סז). פסקה זו מובאת בקיצור רב בכ"י אוקספורד, דף 45א, כ'דיבור המתחיל' להגהה שבפסקה הבאה: 'ומדליקי' בפתילה שאינ' מחורכת'.

421 שבת לא ע"ב.

422 תוספות כט ע"א ד"ה רבא.

423 בכ"י אוקספורד (דף 44ג) נוספה כאן הערה בגיליון: 'עיי' סימ' קצ' – כלומר ראה להלן בכתב היד, עמ' קצ (דף 94ד).

424 מרדכי, סי' רפט (מרדכי השלם, עמ' סז-סח); ספר התרומה, סוף סי' רכט. בכ"י אוקספורד הועתקו רק המילים האחרונות, כ'דיבור המתחיל' להגהה שבפסקה הבאה: 'לרווחא דמילת' הוא'.

425 ראה כתובות פד ע"ב.

426 שבת כט ע"א.

427 דברים אלו של התוספות אינם ידועים לי ממקום אחר.

בהל' גדו' פסק[428] אין מדליקין בפתילה שאינה מחורכת כו'. נמצא בתוספת' ובפי' ר"ח אין מדליקין לא בסמרטוטין ולא בפתילה שאינה מחורכת.[429] ור"י חולק ופסק דבחירוך שמשפשפה דרך העברה באור, בהא כולי על' מודו דצריכי' לעשותו, אבל היבהוב גמור כדי להדליקה ולכבותה אינו צריך לעשותו בערב, וההוא חשיב תיקון מנא. תו[ס']. <לד ע"א> הג'.[430] נאכל עירובו משחשיכה לאו דווקא, דה"ה לא נאכל. תוס'. שניהם קנו עירוב,[431] פי' הקו' דאיירי בעירו' תחומין. ור"ת ור"ח פיר' דאיירי בעירובי חצירות, וכן משמ' [סוף] פר' הדר.[432] ועיין פר' ב' דביצה.[433] לא קשיא[434] כאן בעירובי תחומי'. נר' לר"ת כפי' הקו' [דב]עירובי תחומין (מחמרינן) משום דאית להו סמך מן המקרא, וכן פר"ח וכן משמ' בירושלמ'[435] [וכן] משמ' בפר' מי שהוציאוהו[436] גבי הא דקאמ' הלכה כדברי המיקל בעירוב רב פפא אמ' איצטרי' סד"א הני מילי עירובי חצירות אבל עירובי תחומין לא. (~~ולא~~) ול"נ[437] כדפר"ת מעיקר' דעירובי חצירות חמירי טפי, דאין מערבין אלא בפת כדאית' פ' הדר ופ' חלון,[438] אבל עירובי תחומין מערבין בכל דבר חוץ ממים ומלח, דהא ר' מאיר דאית לי' תחומין דאוריית' בפ[רק בכ]ל מערבין,[439] [ואפי' הכי אית לי' בהדר דעירובי חצירו' בפת ועירובי תחומי' בכל דבר, דלא אשכחן דפליג ר' מאיר אסתם משנה דבכל מערבין.[440] וטעמ' דהקילו בתחומי' דלא בעו פת משום דאי' מערבי' אלא לדבר מצוה.[441] לשו' התו'. ע"כ].

[הג"ה. אפי' בספק חשיכה יכולי' לערב. וגרסי' עלה בירושלמ'[442] א"ר חייא בר אבא בד"א בעירובי חצירו' אבל בע"ת דבר תורה הן, ואין מערבי' אותו. והשיתוף או העירוב צרי' שיהא מצוי לאוכלו כל בין השמשות. ולמה מערבי' עירובי תחומי' בכל דבר כיון

428 מרדכי, סי' רפט (מרדכי השלם, עמ' סח); הלכות גדולות, א, עמ' 170.
429 לפנינו בתוספתא (שבת ב, א; מהדורת ליברמן, עמ' 6): 'מדליקין בפתילה מחורכת ולא בסמרטוטין ואע"פ מחורכין'; ובפירוש רבנו חננאל, כט ע"א (עמ' לה) רק הובאו דברי רבא, שהסביר כך את דעתו של ר' אליעזר.
430 תוספות לד ע"א ד"ה נאכל.
431 ראה תוספות שם ד"ה שניהם.
432 עירובין עו ע"א.
433 הכוונה כנראה למרדכי הגדול, שם (כ"י אוקספורד, דף 98ג).
434 תוספות לד ע"א ד"ה לא קשיא.
435 ירושלמי שבת ב, ז (דף ה ע"ג; עמ' 382).
436 עירובין מו ע"א-ע"ב.
437 ולא נראה.
438 עירובין עא ע"ב ופא ע"א.
439 שם לה ע"ב.
440 שם פ ע"ב.
441 ראה שם פב ע"א.
442 ראה לעיל, הערה 435. לפנינו בירושלמי: ר' חייא בר אשי.

דחמירי ועירובי חצירו׳ דקילי דווקא בפת. י״ל תחומין מערבי׳ דווקא לדבר מצוה ולכך הקילו בו, אבל עירובי חצירו׳ מערבי׳ אף לדבר הרשו׳, לכך החמירו בו. תוס׳. ע״כ].[443]

- - - -

ג. מרדכי הגדול, מסכת בבא קמא, פרקים תשיעי ועשירי

<דף 8 ע״א, טור א>[444]

[[הג״ה. וששאלת[445] אם ראובן שלח הרשאה ביד שמעון לתבוע את לוי. נר׳ שאין יכול לדחותו אלא ירד הוא בעצמו לדין]]. ואם יתחייב לו ממון או שבועה לא יעשה [ציווי] בית דין עד שיעשה ראובן לו דין גם במקומו. מהר״ם.

רפ. והר׳ חיים[446] פי׳ דבריא יכול להקנות הלוואתו ולפיכך יכול להרשות, דהא דשוייה שליח היינו כמתנה על מנת להחזיר. והלואתו לפלוני דמשמע דאית׳ בשכיב מרע וליתא בבריא,[447] היינו לעניין מחילה, דשכיב מרע קונה קניין גמור שאין יורש יכול למחול[448] כדאמרינן פר׳ מי שמת[449] מודה שמואל שאם נתנו במתנת שכיב מרע שאין יכול למחלו, מה שאין כן בבריא, שיכול למחול

443 החלק התחתון של העמוד חסר, אך ניתן לשחזר שהוא הכיל את דברי ספר המרדכי, סי׳ רצ (מרדכי השלם, עמ׳ סח, ד״ה אוקימנא וד״ה ופסק. שתי הפסקאות הקודמות במרדכי הנדפס אינן מצויות בכ״י וטיקן 141 ובכ״י בודפשט 1). עמוד ב – שרק חלקו העליון השתמר בידינו – מכיל את המשך ספר המרדכי, סוף עמ׳ סח–עמ׳ עב (על פי כ״י אוקספורד, דף 344ד, ניתן לשחזר שבחלקו התחתון של טור א, שחסר לפנינו, הייתה גם הגהה אחת). לאור זה ויתרתי על העתקתו של עמוד זה.

444 גראץ, ספריית האוניברסיטה Druck III 28396, fol. II, דף 1, אמצע סי׳ רעט-אמצע סי׳ רצט. הדף מקביל למרדכי השלם, עמ׳ קנח-קסד; ובין פסקה לפסקה: ההגהות של מרדכי הגדול. ההגהות מצויות גם בכ״י אוקספורד, דף 252א-ג. ההעתקה של עמוד א מבוססת על צילום אולטרה־סגול, שחשף מילים רבות שלא ניתן היה לקוראם, ואילו עמוד ב נמחק וכמעט אי אפשר לקרוא בו דבר (ראה להלן, הערה 483).

445 תשב״ץ, סי׳ תקיא. במקצת מכתבי היד של ספר התשב״ץ לשון השאלה מבוארת יותר: ׳וששאלת אם ראובן שלח הרשאתו ביד לוי לתבוע את שמעון לדין, אם יכול לומר לא ארד עד שתעשה לי קיום שראובן כמו כן יעשה לי דין מתביעות שיש לי עליו׳ (ראה: ספר תשב״ץ קטן נוסחת מהר״ם מינץ ובית יוסף, מהדורת שמ״מ שניאורסון, ירושלים תשס״ה, עמ׳ קלה, בהערה; ספר תשב״ץ המכונה תשב״ץ קטן, מהדורת ש׳ אנגל, ירושלים תשע״א, סי׳ תקיא, הערה פא).

446 פסקה זו מוסבת על דברי ספר המרדכי, סוף סי׳ קכז (מרדכי השלם, עמ׳ קנח).

447 ראה בבא בתרא קמח ע״א.

448 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק דילג כאן הסופר מחמת הדומות, עד ׳למחלו׳.

449 בבא בתרא קמז ע״ב.

אבל מיקנ' מיהא קני. **רפא.** ואפי' מלוה על פה דליכא מסירת אותיות יכול להקנות במעמד שלשתן אגב קרקע אם הוא מטבע. ואין נר' לר"י. ע"כ.

רפב. כתב רב אלפס[450] והיכא דשדר ליה לחבריה כתבא וא"ל שדר ליה ההוא מידי דאית לי גבך ושדרינהו ניהליה, לא מחייב, דהאידנא נהוג תגרי הכי. וכן פי' ר"ת. ואם טען המלוה לא שלחתי לך (דלא) {ולא} כתבתי לך, ישבע הלוה היסת שכתב ידו בא אליו ולפיכך שלח לו ויפטר, כרב אלפס, {וכן} כתב הר' יוסף אבן מגש. בספר המצות.[451]

רפג. ופסק[452] רבי' אבי"ה שאם היה חייב ראובן לשמעון זקוק ושלח לו על יד שלוחו זקוק ונאבד, אין יכול שמעון להשביעו לשליח עד שיבא ראובן, וראייה מפר' הזהב[453] בני העיר ששלחו שקליהם ונגנבו בליסטים מזויין אם משנתרמה התרומה נשבעין לגזברים, פי' משום דאז ההפסד להקדש, ואם לאו נשבעין לבני העיר ובני העיר שוקלים שקלים (ו)אחרים תחתיהן, אלמא דאין הגזברים יכולין להשביעו. ודכוותה פסק רבי' אב"ן[454] באחד ששלח זקוק לאשתו למזונותיה שאינו נשבע לאשתו אלא מדעת בעלה.

רפד. כתב רב אלפס[455] גברא דמורכין ליה לית ליה רשותא לאורוכי לאחריני כו'. מיהו אם נתן לו רשות בזה, הרשות בידו. ולעיל פר' מרובה פסק האלפס[456] דיכול המשלח לבטל שליחותו.

רפה. וכתב בספר המצות[457] ראובן הבא בהרשאה ותבע את שמעון, אין יכול לדחותו שמא המשלח הרשה וביטל שליחותו, שהרי ראובן אומ' לו תן לי הפקדון אשר בידך והרשאתי תהא אצלך. ואם המפקיד הרשה אחר הוא הפסיד לעצמו ושמעון פטור שהרי בהרשאתו נתן לו. **רפו.** וראובן שבא בהרשאת שמעון ותבע את לוי ואמ' להד"מ אבל ישבע שמעון ויטול, מוציאין הממון מיד לוי ויהא הממון מונח ביד בית דין עד שיביא שמעון וישבע ויטול. וכן כל הדברים האלה שתולה לוי בשמעון ידין עם ראובן ויהא הממון מונח עד שיבא שמעון וישאל. ויש לראובן להחרים על מי שטוען טענת שקר כדי לעכב הממון. **רפז.** נתחייב לוי שבועה אינו יכול לעכב ולומר איני נשבע עד שאחרים בפני שמעון על מי שטוען עלי שקר, שאין זו החרם אלא תקנה קלה שתיקנו

450 מרדכי, סי' קל (מרדכי השלם, עמ' קנח-קנט); רי"ף, דף לז ע"ב בדפוס וילנה.
451 סמ"ג, עשין פב (דף קסו ע"ב).
452 מרדכי, סי' קלא (מרדכי השלם, עמ' קנט).
453 בבא מציעא נז ע"ב-נח ע"א.
454 ראב"ן, בבא מציעא, סוף פרק רביעי (ג, עמ' קמו-קמז).
455 מרדכי, סי' קלד (מרדכי השלם, עמ' קנט); רי"ף, דף לז ע"ב בדפוס וילנה.
456 שם, דף כז ע"ב בדפוס וילנה.
457 מרדכי, סי' קלה-קלז (מרדכי השלם, עמ' קנט-קס); סמ"ג, עשין פב (דף קסז ע"א).

הגאונים האחרונים כדי שיכוונו בעלי הדין את דבריהם, ואין מעכבין שבועתו של זה מפני [תקנה זו] הקלה, עכ"ל.

<קו ע"א> **רפח.**[458] נשבע <טור ב> ואחר כך באו עדים. בספר החוכמה בסימן רנ"ד נשבע ואחר כך באו עדים פטור שנ'[459] ולקח בעליו, פי' השבועה,[460] ולא ישלם. ואין הלכה כן, אלא אם באו עדים [אחר השבועה] חייב לשלם. וממורי הכהן ז"ל קבלתי דאפי' אם לא באו עדים וזה תפס משלו שלא בפנינו ואומ' אני רוצה להשבע, שהדין עמי כי הוא נשבע לשקר, דיכול לעשות כן. עיין לקמן.[461]

רפט. הג"ה.[462] עוד כתב ריב"א שאפי' אם כבר נשבע הנתבע ונפטר ואחר כך תפס זה משלו וטוען באותו החוב תפסתי כי לשקר נשבע, דשפיר מהימן. דאי לא תימ' הכי, אם כן תקנתא דרמאי היינו עושין, שכל אדם שהיה חבירו מחויב לו שבועה היה אומ' איני רוצה משבועתך ולאחרכן היה תופס משלו והיה נאמן, ואילו הניחו אז לישבע לא היה נאמן, אלא לאו משום דאז נאמן, נאמן נמי השתא. ועוד משום מיגו, דאילו רצה לטעון חוב אחר יש לי בידו נוטל ונשבע דמהימן לטעון עד כדי דמיו, השת' נמי כי טעין מחמת אותו חוב מהימן. אבל מה שאמרתי כשהוא נשבע ונוטל ואומ' איני נשבע ושוב תפס שום דבר, איני סבור שהיה נאמן לטעון חוב אחר יש לי בידו שום דבר מחמת חוב הראשון, דכבר מחל לו החוב ושוב היאך יטעון איני רוצה לישבע וליטול, הלא מתחילה לא רצה לישבע נמצא שהיה חוזר בו. עכ"ל ריב"א.[463]

רצ. ופסק מהר"ם[464] מי שנתחייב שבועה בבית דין ושוב אמ' לו נשבעתי, פסקו התוספו' דאין צריך לישבע שנשבע לו, דלא ניתקנה שבועת היסת על [שבוע]ה.

רצא. ואומ' רבי' אבי"ה דעת' שנשבעין בבית הכנסת אינו יכול לומ' נשבעתי כדאיתא סוף פר' האומנין[465] איסי בן יהודה אומ' אין רואה שבועת ממון תהיה בין שניהם,[466] הא יש רואה יביא עדים ויפטר, הכא נמי כיון שהוא במקום שיכול להביא ראייה אינו יכול לישבע, דהא פסיק התם הלכה כאיסי.[467]

458 מרדכי, סי' קלג (מרדכי השלם, עמ' קס). ציון הסימן מופיע בתחילת הטור השני.

459 שמות כב, י.

460 שתי המילים האחרונות חסרות במרדכי הנדפס.

461 כלומר המשך הפִּסקה מובא להלן; ראה סי' רצג.

462 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, אמצע סי' תשיב (עמ' שעב).

463 בכ"י אוקספורד (דף 252ב) נוספה כאן הערה בגיליון: 'הוכפל בסימ' תשט ועו' חידש שם' – כלומר פסקה זו הובאה שוב להלן בכתב היד, עמ' תשט (דף 352א), ושם יש תוספת דברים.

464 תשב"ץ, סי' תקכ.

465 בבא מציעא פג ע"א.

466 שמות כב, ט-י.

467 בכ"י אוקספורד נוספה כאן הערה בגיליון: 'עיי' בסי' תקלו והוכפל דוגמת' בסימ' תקפא והושלש כעין זה בסימ' תשט' – כלומר עניין זה נידון גם בעמ' תקלו (כ"י ניו יורק, דף 265ג;

רצב. ואם[468] נתחייב לחבירו ממון בבית דין ושוב אמ' ל{{ו}} פרעתי נאמן[469] כדאית' בבבא מציעא[470] אמ' [תן] לו [ואמר] פרעתי נאמן באו עדים שלא [פרע הוחזק כפרן], משמע הא אם לא באו עדים [נאמן]. מהר"ם.

עוד פסקו[471] דאדם [שיש לו] פסק דין דנאמן שכנגדו לומ' פרעתי.[472] וק"ק [דהוי] מעשה בית דין. ע"כ.

רצג. ובשערי שבועות[473] [ד]רב אלפס בסוף שער א' כתב[474] שיקבל התובע [לקיחת] השבועה במקום גביית הממון שנ'[475] ולקח [בעליו ו]גו', ומשמע דלא כהרב הכהן זצ"ל.

<קה ע"א> **רצד.** ה[ג"ה]. לשמא תיקר לא חיישינן. מיהו אם לאחר שנתייקר נשבע נראה דאז חייב אפי' להוליך אחריו [אפילו לא] היה שוה פרוטה בשעת גזילה, דבשעת שבועה מיהא הוי שוה פרוטה. תוס'.[476] ע"כ.

<קז ע"א> **רצה.** עירוב פרשיות[477] כתוב כאן וכי כתי'[478] כי הוא זה אמלוה הוא דכת'. אבל אפקדון לא, דאפי' כופר הכל חייב שבועה דאוריית', כן פרש"י וכן פסק האלפס.[479] והקשה ר"ת והלא כמה סתמי משניות מוכיחות דאף בפקדון בעינן הודאה במקצת, בשבועות סלע הלויתני כו',[480] וההיא מנורה בת עשר חוליות,[481] עשר גפנים טעונות מסרתי לך.[482] ופר"ת וכן ריב"א ל*[483]

- - - -

בכ"י אוקספורד הדברים מצויים בעמ' תקלב, דף 264ד; על ההבדל בזה בין שני כתבי היד ראה לעיל, הערה 182), בעמ' תקפא (כ"י אוקספורד, דף 289ב) ובעמ' תשט (שם, דף 352ב).

468 תשב"ץ, סי' תקכב.

469 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק דילג כאן הסופר מחמת הדומות עד ל'נאמן' שלהלן.

470 בבא מציעא טז ע"ב-יז ע"א.

471 תשב"ץ, סי' תקיט.

472 עד כאן מדברי תשב"ץ.

473 מרדכי, סי' קלג (מרדכי השלם, עמ' קס-קסא). פסקה זו היא המשך לפסקה שלעיל, סי' רפח.

474 שערי שבועות של ר' יצחק בן ראובן, בסוף ספר מרדכי למסכת שבועות, דף ט ע"ד בדפוס וילנה. על חיבור זה ראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 132-138; הנ"ל, 'שני פרקים ממחקר על ספר "שערי שבועות"', סיני, קד (תשמ"ט), עמ' קט-קכג.

475 שמות כב, י.

476 אור זרוע, בבא קמא, סי' תכג, בשם ר' שמשון משאנץ.

477 מרדכי, סי' קלח (מרדכי השלם, עמ' קסא).

478 שמות כב, ח.

479 רי"ף, דף לח ע"א בדפוס וילנה.

480 משנה שבועות ו, ז; בבלי שם מג ע"א.

481 כך גם במרדכי הנדפס (וראה מרדכי השלם, שינויי נוסחאות, הערה סב) וכן במקבילה שבהגהות מיימוניות, הלכות שכירות, פרק ב ס"ק ו. לפנינו בבבלי, דף מג ע"א: בת עשר ליטרין.

482 משנה שבועות ו, ו; בבלי שם מב ע"ב.

483 כאן מסתיים עמוד א. עמוד ב נמחק, אך ניתן לשחזר אותו על פי צילום אולטרה־סגול,

<דף 9 ע"ב, אמצע טור א>[484]

דין [מסור] מחיבור רב ביבי.[485] הורו חכמי [נרבונא] שהמוסר ממון חבירו בלא אונס הנראה לעיניים חייב [להחזיר] לו וראוי לנזיפות מרובות, שכיון שהוחזק [מסו]ר הותר ממונו כממון הפקר וגופו נעשה חולין [לכל] דאמרינן מסור הוא, ופי' רב יהודאי גאון מותר [לאבדו] ביד שגופו חולין וממונו הפקר [שאם יעזור הקב"ה] לבעל דינו ויחזור ויכנו ויענשנו יותר מכשיעור [פטור]. וא"ר יוסי מסור הרי הוא כמסית וממונו הפקר. [ואם יש עדי]ם שמפיו נאנס,[486] או הודה המסור [בפני עדים, חיי]ב לשלם לו, ואם אין עדים [ישבע הלה כמה נענש ז]ה במסירתו וישלם לו כל עונשו. [וכן השיב רב נטרונאי גאון] ואין לזוז. וה[מכות והבזיונות כבר הורו רבותינו] בתלמוד פר' החובל, ונת[חייבו המוסרות לזה ש]הוכה על ידם

שניכרים בו שברי מילים. טור א בעמוד זה מכיל את המשך דברי ספר המרדכי, סי' קלח, עמ' קסא-קסג, והוא מסתיים במילים 'ופי' ר"י בעניין אחר' (מרדכי השלם, עמ' קסג, תחילת ד"ה ופירש. ציוני הסימנים [רצו-רצח] אמורים להופיע בצד ימין של העמוד, אך הם לא נשתמרו). שחזורו של טור ב (שמכיל את אמצע סי' רצח–אמצע סי' רצט) פחות ודאי, אך כפי הנראה הוא מכיל שלוש יחידות; (א) שו' 1-39 בערך: המשך דברי ספר המרדכי, סוף עמ' קסג – סוף עמ' קסד; (ב) שו' 40-48 בערך: 'הגהה' אחת, שמצויה גם בכ"י אוקספורד, דף 252ג. מקביל לתוספות כתובות יח ע"א סוף ד"ה מפני. בכ"י אוקספורד נרשם בראש ההגהה 'טוך'; (ג) שו' 49-53: ספר המרדכי, עמ' קסה, פסקה ראשונה.

484 גראץ, ספריית האוניברסיטה Druck III 28396, fol. II, דף 2, אמצע סי' תיט – אמצע סי' תלב (ציוני הסימנים נרשמו משמאל לטקסט; בטור הימני נותר רק סימון אחד [סי' תכ], אך הוא נרשם באמצע עניין; ציוני הסימנים בטור השמאלי לא נשתמרו. ציוני הסימנים בעמוד ב נרשמו מימין לטקסט, והם נשתמרו רק בטור השמאלי: סי' תלא וסי' תלב). דף זה מכיל רק הגהות, ואין בו דבר מגוף ספר המרדכי; ולפיכך הוא מקביל כולו לכ"י אוקספורד, דפים 258ב-260ב. עמוד א של כתב היד נמחק וכמעט אי אפשר לקרוא בו דבר ועל כן הוא לא נכלל כאן במהדורה. אך על פי המילים הבודדות שניתנות לקריאה בעמוד זה ניתן לקבוע שהוא מקביל לכ"י אוקספורד, דפים 258ב-259ב. השמטתי בהעתקתי גם את 32 השורות הראשונות של עמוד ב טור א, שיש בהן (וב-11 השורות האחרונות לערך של עמוד א) את תשובת מהר"ם שמצויה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' אלף ה. ההעתקה של עמוד ב מבוססת על צילום אולטרה־סגול, שחשף מילים רבות שלא ניתן היה לקוראם.

485 נדפס מכ"י ניו יורק על ידי זולצבאך, בשר על גבי גחלים, עמ' 68, מס' 23 (וראה אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 275). נוסח מלא יותר של התשובה מצוי בכ"י פרמה Parm. 2367, והוא מובא להלן בנספח א; ושם תבואנה גם ההערות לתשובה זו. על קשרים גלויים וסמויים בין חכמי אשכנז ובין חכמי פרובנס – העשויים אולי להסביר היאך הגיעה תשובתם של חכמי נרבונה לספר בשר על גבי גחלים – ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 108-109, 118; י' זוסמן, 'פירוש הראב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית', ע' פליישר (ואחרים, עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 131-170.

486 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק, וכן גם בכ"י פרמה: נענש.

ונתבזה על כל הכ[אה והכאה כשיעור] הכתוב בתקנת קהלם. ואין מר[חמין עליהם, שגופן] חולין וממונם הפקר כדל[עיל].[487]

[הג"ה.[488] השיב מורי]נו ז"ל למורי הר' מנחם [מוירצבורק וז"ל, על מי] שמוסר את חבירו בשעת חימום [שאומרים קצת בני אד]ם שהוא פטור ותולין אותו [במנהג הקהי]לות.[489] [אטו אם הכהו] הכאה שאין בו שוה פרוטה או דבר מועט [והלך ה]מוכה ו[מסר והמכה והפסידו אלף] זקוקי', וכי יעלה <טור ב> על לב איש לפוטרו, והתנן[490] שני אנשים שחבלו זה בזה משלמין במותר נזק שלם, וכן שני שוורים, בין בבת אחת בין בזה לאחר זה. ועוד דאי איפשר לצמצם, דממה נפשך האחד הכה בתחילה, ואפי' הכי השיני חייב לשלם המותר.[491] אלא[492] איני פונה לדבר. **תלא.** וכן דנתי מכבר הלכה למעשה, אם ראובן הכה או חבל בשמעון תחילה והלך שמעון ומסר את ראובן, שמין דמי חבלת שמעון כל חמשה דברים, אם מה שהפסידו ראובן[493] אינו יותר משוה חמשה דברים פטור שמעון מלשלם, דנהי דאין דנין דיני חבלות בבבל,[494] מכל מקום אי תפס לא מפקינן מיניה כדאית' פ"ק דבב' קמ',[495] דנהי דפי' ר"ת אי תפס המזיק, הכא עדיף טפי, ששמעון מוחזק בממון עצמו ולא מפקינן מיניה. ואפי' אי לא דמי לגמרי, מכל מקום בהא תיקנו קמאי לקמן דלא ליפקו מיניה, אי לא היזיקו והפסידו מאה ידות ממה שעולין חמשה דברים חלילה מלפוטרו אלא ינכו לו החמשה דברים והשאר ישלם, ובזה יהו כל דברי חכמים קיימים ולא תתבטל מתני' דשני אנשים וכו'. וכן אני דן ופוסק הלכה למעשה. ושלו', מאיר בר ברוך.[496]

487 בכ"י אוקספורד (דף 259ד) נוספה כאן הערה בגיליון: 'עיי' עונש המסור בסי' תקכז' – כלומר עניין זה נידון גם להלן, עמ' תקכז (דף 262א).

488 נדפס מכ"י ניו יורק בתשובות בעלי התוספות, סי' סה.

489 על מנהג הקהילות בעניין זה ועל התשובות הרבות שהשיב מהר"ם בנושא זה ראה תשובות מהר"ם וחבריו, סי' רצב וסי' תב, ושם בהערות.

490 בבא קמא לג ע"א.

491 השווה פסקי הרא"ש, בבא קמא, ג, יג.

492 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק: אלא כלל.

493 כלומר: לראובן.

494 ראה בבא קמא פד ע"א-ע"ב.

495 שם טו ע"ב, ותוספות שם, ד"ה אי תפס.

496 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק נוספה כאן פסקה: 'הג"ה. ראובן הכה את שמעון, ושמעו' בשעה שהכהו בעוד שלבו חם קראו לראובן ממזר, וירדו לדין לפני מה"ר יצחק, ורצה ראובן שגם שמעון יעשה לו דין בשביל שקראו ממזר, ופטרו מורי, והביא ראייה לדבריו והיה אם יחם לבבו והשיגו וגו'' (דברים יט, ו, בשינוי). פסקה זו מצויה גם בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ב: דפוס לבוב, סי' קעו, עמ' שיד.

תלב. הגה.[497] נשאל למר רב שלום גאון בבית דין הגדול שבירושלים.[498] על שיירא שהי[ת]ה מהלכת במדבר מישראלים[499] והיה אחד בהן שהיה חייב לערבי ק' זהובי', וגם היה בהם אחד שקלל המלך. וכהרגיש היהודי בעל החוב של הערבי קול נושיהו ברח ונשאר ממונו ביד היהודים, והיהודי שקלל המלך נשאר. כיון שהאיר הבקר פגעו באותו הישמ{ע}אלים והכירום. אמ' להם הערבי תנו לי ממון פלוני שעמכם או השבעו לי שאינו אצליכם והיפטרו, ואם לאו ניקח כל אשר לכם. ועל יראת השבועה בקשו להתפשר ולא יכלו, ונתנו לו הממון בחובו ונפטרו. אחר כן אמ' סרדיוט המלך שהוא מושכר תמיד לישמע{א}לים יש אחד ביניכם שקילל המלך, תנוהו לי ואוליכנו לפניו. אמרו אין בינינו אדם שקילל המלך, ומזה נשבע לך. אמ' להם דבר זה התר הוא לכם להציל נפש, ואעפ"כ אוליך כולכם לפני המלך ואקח כל ממונכם. ורצו ליתן ממון גדול ולא קבל, והתחיל לתופסן ולאוסרן מיד. וקפץ אחד מהם והפריש שם אותו יהודי, מיד תפסו והוליכו אצל המלך ודנו המלך בייסורין עד מותו ונפטרו כולם. כיון שהגיעו ליישוב בא היהודי וביקש ממונו מחביריו, ואמרו כבר נתנוהו לבעל חובך. השיב שלא ברשותי עשיתם, לכן תחזירו לי. גם קרובי מקלל המלך רוצים להשמי'[500] כל {{בני}} השיירא, ותפסו היהודי שפירש שם המקלל ורו[צי]ם להורגו. לכן באר לנו אם יש להחזיר הממון ליהודי, ואותו שמסר חבירו לסרדיוט אם חייב מיתה או גלות, וסלקנו ממכשול.[501]

497 תשובה זו נדפסה מכ"י ניו יורק על ידי איגוס, תשובת גאון ארצי ישראלי (ומשם: אוצר הגאונים, סנהדרין, עמ' רכב, סי' תצ).

498 תשובה נוספת של מר רב שלום גאון מובאת במקום אחר במרדכי הגדול, והיא נדפסה על ידי איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, עמ' 207, מס' 10 (וראה גם שם, עמ' 198). השערות שונות הועלו בדבר זהותו של רב שלום: (א) גאון ארץ ישראלי קדום, שפעל במאה התשיעית או בראשית המאה העשירית, ושמו לא נזכר בשום מקום אחר; (ב) שלמה (!) בן יהודה, שפעל ברבע השני של המאה האחת עשרה; (ג) שר שלום בן משה הלוי 'גאון יעקב', שפעל בפוסטאט (!) במחצית השנייה של המאה השתים עשרה. לאפשרות הראשונה ראה איגוס, תשובת גאון ארצי ישראלי, עמ' 17-19. לשנייה: ש' בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, תל אביב תשט"ז-תשל"ג, ד, עמ' 252, הערה 15 (וראה גם שם, ז, עמ' 279, הערה 131. על ר' שלמה בן יהודה ראה: גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 548-561). את האפשרות השלישית שמע אהרן קירשנבאום ממשה גיל; ראה: A. Kirschenbaum, *Equity in Jewish Law*, I, Hoboken, N.J. 1991, p. 87, n. 125 (על שר שלום בן משה הלוי ראה מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם, זוטא והמוקדמים – סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע [תשס"ה], עמ' 473-527). וראה לעיל, עמ' 300-302, על הספק שמא תשובות ארץ ישראליות אלו (ואחרות כדוגמתן במרדכי הגדול) אינן אותנטיות.

499 בכתבי יד אוקספורד וניו יורק: מירושלים (!).

500 כך גם בכתבי יד אוקספורד וניו יורק, ואינני יודע כיצד יש להשלים את המילה.

501 הביטוי 'וסלקנו ממכשול' נדיר מאוד, ולא מצאתי כדוגמתו בשאלות אחרות.

כך הראונו מן השמים שאינכם חייבי' לשלם ליהודי אפילו פרוטה כדאית' פר' הגוזל בתר'[502] רב הונא בר איקלע לבי אביונו, אתא לקמיה דרבא א"ל כלום מעשה בא לידך, א"ל ישר' שאנסוהו גוים והראה ממון חבירו ופטרתיו, א"ל אהדר עובדא למריה דתניא ישר' שאנסוהו גוים והראה ממון חבירו פטור ואם נטל ונתן מעצמו ביד חייב, אמ' רבא אם הראה מעצמו שלא באונס כמי שנטל (ות) ונתן ביד[503]

- - - -

[[דמי וחייב. אבל אתם כיון שבאונס נתתם, מוטב שתפרעו חובו בשלו ואל תפרעו משלכם, וגרסינ' בירושלמ'[504] ישר' שאנסוהו גוים ונטלו ממנו ממון חבירו ולא יכול להציל פטור ואם יכול להציל ולא הציל או שנשא ונתן ביד חייב, א"ר יוסי הדתמר חייב בזמן שהגוים אמרו לו תן לנו ממון סתם ולא ידעו שיש אצלו ממון חבירו ונתן להם ממון והציל בו גופו או ממונו, אבל אמ' לו תן לנו ממון פלוני שיש אצלך, אפי' נטל ונתן ביד פטור. ועל היודי שקלל המלך ומסרוהו לסרדיוט בבירור אם היו יכולין להצילו בכל ממונם היו חייבין להציל נפש מישר'. ואם לא נתפייס הסרדיוט ע"י ממון אלא רצה להרוג כולם ולא פירשו שמו עד שהתחיל לאוסרם ולהוליכם למלך. כך הראונו, כיון שלא יכלו להציל, לפי שייחד להם סימן ואמ' תנו לי איש פלוני שחייב מיתה, בבירור נקיים הם מעון כדאית' בירושלמ' פ"ח דתרומות, הוא פ' האשה,[505] תני סיעת ישר' שמהלכין במדבר ופגעו בהם גוים ואמרו תנו לנו אחד מכם ונהרגהו ואם לא נהרוג כולכם, אפי' כולם נהרגים לא ימסרו נפש אחד מישר' להריגה, יחדו להם סימן ואמרו תנו לנו איש פלוני שחייב מיתה כגון שבע בן בכרי, ימסרו להם ואל יהרגו, א"ר שמעון והוא שיהא חייב כשבע בן בכרי, ור' {יוחנן}[506] אמ' אע"פ שאינו חייב מיתה,

502 בבא קמא קיז ע"א.

503 הדפים הבאים חסרים. השלמתי את התשובה מתוך המקבילה שבכ"י אוקספורד, דף 260ב-ד.

504 ירושלמי בבא קמא ח, ז (דף ו ע"ג; עמ' 1208); וכאן בפרפרזה.

505 ירושלמי תרומות ח, י (דף מו ע"ב; עמ' 251-252). דברי הירושלמי הובאו שוב במרדכי הגדול כ"י אוקספורד מיד לאחר סיום התשובה שלפנינו (דף 260ד): 'וז"ל הירושלמ' כדלעי', א"ל למסורות אני נגלה, א"ל ולאו מן דת עבדית, פי' דהא עובד' דשבע בן בכרי וכדאמ' (בתשובת') {בתוספתא} דתרומות סוף פ"ד (תוספתא תרומות ז, כ; מהדורת ליברמן, עמ' 148-149) (שמעינ') סיעה של בני אדם שאמרו להם גוים תנו אחד מכם ונהרוג אותו ואם לא נהרוג כולכם, יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחד מן ישראל, ואם ייחדוהו להם כשבע בן בכרי יתנו להם ואל יהרגו. ובירושלמ' והוא שיהא חייב כשבע בן בכרי, ר' יוחנן אומ' אע"פ שאינו חייב כשבע בן בכרי'. וראה גם: מ' איילי, 'התוספתא "סיעה של בני אדם" והשתקפותה בספרות השו"ת', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 29-41.

506 כך נראה להגיה. יוסף פאור הציע לתקן: 'ונ' אמ'', ופירשו: ונוסחא אחרינא; ואין דבריו נראים לי. ראה י' פאור, 'על קידוש השם ובל יעבור – מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן', בר אילן, ל-לא (תשס"ו), עמ' 407, הערה 212.

כיון שייחדו להם סימן ימסרו ואל יהרגו, עולא בר קושא תבעתיה מלכותא, ערק לגבי ר' יהושע בן לוי ללוד, אתון גייסות[507] ואקפון למדינת' ובעו למיחרביה, אמרו לון אין לית אתון יהבן לן גבר פלן דערק גביכון (א)נו מחריבין לכולה מדינת', נפק גביהון ר' יהושע בן לוי ופייסי לגיסא ואפיק לעולא בר קושא ויהביה להון, הוה אליהו זכור לטוב יליף דמיתגלי עליה דר' יהושע בו לוי בכל שבתא ולא איתגלי ליה, צם כמה צומין ואיתגלי ליה, א"ל וכי למסורות אני נגלה, א"ל ר' יהושע והלא משנה עשיתי, א"ל וזו משנת חסידי'[508] שמוסרין חביריהם בידי גוים, א"ל מה היה לי לעשות, א"ל היה לך לפדותו בכל מטלטלין שבמדינה, כיון ששמע ר' יהושע כך הלך ופדאו באלף דינר זהב. אבל אתם שלא יכולתם להצילו בממון נקיים אתם. וזה שקפץ ומסרו חייב גלות ומלקות וחייב ליתן ממונו לעניים. והמקום יצילנו מכל רע ומכשול]].

507 מילה זו חסרה לפנינו בירושלמי. וראה ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 110–112, ושם בהערה 199 (תודתי לרב י"י סטל שהפנה אותי לשני המחקרים האחרונים).

508 עד כאן לפנינו בירושלמי. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 422, הערה 141, שכתב על ההמשך שלהלן: 'ולא מצאתי סיום זה בשום מקור, ולא אצל אף אחד מן הראשונים, והוספה זו חשודה מאד בעיני'.

נספחים

נספח א: פסק של חכמי נרבונה על מוסר ממון חבירו

במרדכי הגדול הובא פסק של חכמי נרבונה, מתוך 'חיבור רב ביבי', והוא נדפס לעיל.[509] נוסח מלא יותר של תשובה זו מצוי בכ"י פרמה Parm. 2367 (דה רוסי 1139; ריצ'לר 1545),[510] דף 94א-ב, ובראשו כותרת: 'אתחיל לכתוב ליקוטין אחרים'. שמו של המשיב – שכתב בדרך כלל בלשון רבים, אך פעם אחת בלשון יחיד, 'אע"פ שאיני כדי' – איננו ידוע. אם פסק זה אכן הובא בספר 'בשר על גבי גחלים' (הוא 'חיבור רב ביבי'), ומחבר מרדכי הגדול לא טעה בייחוס הדברים, אזי סביר להניח שהמשיב הוא בן המאה האחת עשרה, שכן ספר 'בשר על גבי גחלים' נערך כנראה במהלך מאה זו.[511] המשיב הזכיר בדבריו 'תקנת קהל' שנהגה בקהילה שממנה נשלחה השאלה, אך לצערנו איננו יודעים גם את זהותה של קהילה זו, והאם הייתה זו קהילה בפרובנס או באזור אחר לחלוטין.

המשיב העתיק בדבריו פסקה ארוכה שנוספה לאחד מכתבי היד של ספר השאילתות.[512] זיקה כלשהי בין התשובה ובין תוספת זו כבר ניכרה מהנוסח המקוצר שבמרדכי הגדול, ואילו בכ"י פרמה זיקה זו ברורה הרבה יותר.[513] וזה לשונו של כ"י פרמה:

שאילה זו נשאלה מפני עוונותינו אע"פ שאיני כדי. שלשה נתחברו ברשע והלכו | והלשינו ומסרו את חבריהם בידי גוים בלא פשע ועשו שלא כדת, וממסירתם | הוכה ונהלה ונענש ממון ונחבש בבית הסוהר[514] על שהיו אומרי' לשלטון מן הקהל | גזל

509 ראה לעיל, ליד הערה 485.

510 ראה ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג פרמה, עמ' 463 (ובצילום מס' 31, אחרי עמ' 434). כתב היד נעתק בביזנטיון בשנת 1384. ארבע השורות הראשונות של השאלה גורדו בקפידה על ידי הצנזור (או מאימת הצנזורה), אך הצלחתי לקרוא אותן כמעט במלואן בעזרת תוכנות שונות, בסיועם של גיסי יוסף לוי וידידיי יצחק גילה והרב יהודה לייביש וייס. מעברי השורות (בשורות המחוקות בלבד) מסומנים בקו אנכי.

511 ראה לעיל, ליד הערה 74. על חכמי נרבונה הראשונים ראה ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק וח' אלבק, ירושלים תרצ"ה-תרצ"ח, א, מבוא, עמ' א-טו; בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, עמ' 4-7, 28-29, 33-52.

512 ראה להלן, הערה 516.

513 לניתוח מפורט של הדיון בשני המקורות – התוספת לספר השאילתות והתשובה מנרבונה – ראה: דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 488-490.

514 ד"ר פנחס רוט העירני שענישה בבית הסוהר לא הייתה נפוצה במרכז אירופה בימי הביניים המוקדמים; וראה J.H. Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction of Imprisonment for Serious Crime', *The Journal of Legal Studies*, 5 (1976), pp. 38-39.

ממון המן][515] ולא נתן לך כלום. יורונו רבו' חכמי גברונא (!) מה דין יעשה בהם. | והשבנו תשובה לשואל כאשר הורונו מן השמים.

הורו רבו'[516] קשה עונשה של מסירות (~~מעונשה~~) ושלמלשינות שמבטלת חלק בעלה מן העולם הבא, ואמרי'[517] ההוא גברא דאחוי אכריאה דבי ריש גלותא אתא לקמיה דרב (~~נתן~~) {{נחמן}} חייביה לשלומיה, הרי מצינו שחייב לשלם על שהראה ממון חברו. ותו[518] ההוא גברא דהוה בעי למיחוי תבנא דחבריה, אתא לקמיה דרב אמ' ליה לא תיחוי, לא הווה ציית אמ' מחוינא ומחוינא, קם רב כהנא שמטיה לקועיה, מה כת'[519] בניך עולפו שכבו בראש כל חוצות כתוא מכמר וגו',[520] ראה[521] כמה גדולה עונשה שלמסירות שהציל רב כהנא את התבן בנפשיה.[522] ותו אמרי'[523] ההוא שותא דהוו קמינצי עלה בי תרי, האי אמ' דידי הוא והאי אמ' דידי הוא, קם חד מינהו ומסרה לפרגמנא דמלכא,

עם זאת, במקורות עבריים נזכר לעתים מעצר בבית סוהר; ראה למשל: תשובות רש"י, סי' רמ, עמ' 268; גזירות אשכנז וצרפת, עמ' כ (שנת 1007), עמ' קכד ועמ' קמה (שנת 1171) ועמ' קלא (שנת 1196); אור זרוע, ח"א, סי' תשנד, ס"ק ג.

515 אולי יש להשלים: המ[כס]. תודתי לרב לייביש וייס על הצעה זו.

516 הדברים שמכאן ועד להלן ליד הערה 531 לקוחים מתוך פסקה ארוכה שנוספה לאחד מכתבי היד של ספר השאילתות, כ"י ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה 1371 (לשעבר: ששון 415), עמ' 77-78; ושם הדברים באים ביתר אריכות (ראה ששון, אהל דוד, א, עמ' 116-117; פסקה אחת הובאה משם באוצר הגאונים, בבא קמא, התשובות, סי' שכח). על כ"י ניו יורק ראה ששון, שם, עמ' 112-123; ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, עמ' 56-66, 194. על תוספת זו שבכ"י ניו יורק ראה גם דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 488, הערה 292.

517 בבא קמא קטז ע"ב. בכ"י ניו יורק הדברים באים ביתר אריכות: 'שמבטלת חלק בעליה מן העול', ותנן בפרקים דהגוזל בתראה (משנה בבא קמא י, ה) הגוזל שדה מחבירו ונטלוה מסיקין אם מכת מדינה היא אומ' לו הרי שלך לפניך אם מחמת הגזלן חייב להעמיד לו שדה, אמרי (בבלי שם קטז ע"ב) הכא במאי קא עסיק כגון דאנסוה ואמרי ליה אחוי לן ארעתך ואחוי נמי ההוא בהדיהו, הא שנינו שחייב להעמיד לו שדה על שמסר את שלו לגוים. ותו אמרינן'.

518 שם קיז ע"א.

519 ישעיהו נא, כ.

520 בכ"י ניו יורק נוסף: 'מה תוא זה כיון שנפל במכמר אין מרחמין עליו {{אף מ[מון של] ישראל [כיון שנפל] ביד א[רמאי] אין [מרחמין עליו]}}. אמ' ליה רב עד האידנא מלכותא דיונאי דלא הוו קפדי אישפיכות דמים, האידנא מלכותא דפרסאי היא דקפדי אשפיכות דמים, קום ערוק וזיל לך לארעא דיש' וקבל עלך דלא תיקשי ליה בהילכתא דר' יוחנן מאריה דארעא דיש' עד שבע שנים'.

521 בכ"י ניו יורק: תא חזי.

522 בכ"י ניו יורק נוסף: 'ותו (בבא קמא קיז ע"ב) ההוא גברא דאחוי מטכסא דר' אבא, יתיב ר' אבהו ור' חנינה פפי ור' יצחק נפחא ויתיב ר' אלעאי גבייהו חייביה מהא מתניתין דן את הדין חייב את זכאי וזיכה את החייב טימא את הטהור וטיהר את הטמא מה שעשה עשוי ומשלם לו מביתו, אמ' להו ר' אלעאי הכי אמ' רב יהודה והוא שנטל ונתן ביד, אמרו ליה אי הכי זיל לגביה דר' שמעון בן אליקים ור' אלעזר בן פדת דדני דינא דגרמי, חיבוה מהא מתניתין אם מחמת הגוזלן חייב להעמיד לו שדה ואוקימא בדאחוי אחוי'.

523 בבא קמא קיז ע"א.

ואמ' רבא משמתינן ליה עד דמייתי לה וקיימי תרויהו לדינא, הא למדת[524] שהמוסר ממון חבירו בלא אונס הנראה לעינים חייב להחזיר לו וראוי לנזיפות מרובות, שכיון שהוחזק מסור הותר ממונו כממון הפקר וגופו נעשה חולין לכל[525] דאמרי' מוסר ממון מסור הוא,[526] ופי' רב יהודאי גאון[527] מותר לאבדו ביד, שגופו חולין וממונו הפקר, שאם יעזור הקב"ה לבעל דינו ויחזור ויכנו ויענישנו יותר מכשיעור פטור,[528] ואמ' ר' יוסי מסור הרי הוא כמסית וממונו הרי הוא כהפקר,[529] להודיעך כמה חט[530] גדול שלמסור ומלשין.[531]

הא למדת שנענשו ממסירתם שמסרוהו. ואם יש עדים שמפיהם נענש, או המסור בפני עדים אמ', חייב לשלם לו, ואם אין עדים, ישבע הלה כמה נענש ממסירתם וישלמו לו אלו המלשינים כל העונש ממה נפשך. וכן נמי אמ' רב נטרונאי גאון בתשובותיו[532] ואין לזוז. והמכות והבזיונות כבר הורו רבותינו בתלמוד, דתנן[533] החובל בחברו חייב עליו משום חמשה דברים, הא למדתה שנתחייבו אלו המסורות לזה שהוכה ונתבזה על

524 כאן מתחיל הפְּסק במרדכי הגדול.

525 על הלשון 'גופו נעשה חולין לכל' (ובדומה לזה בסמוך, בדברי רב יהודאי גאון: 'שגופו חולין', ושוב להלן, בסוף התשובה: 'גופן חולין' – כלומר פעמיים בתוספת לספר השאילתות ופעם אחת בדבריו של החכם מנרבונה) ראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 489, ושם בהערה 293.

526 הלשון כאן קטועה. בכ"י ניו יורק, עמ' 78: 'דאמרינן (בבא קמא קיט ע"א) {(ממון)} מסור רב הונא ורב יהודה, חד אמ' מותר לאבדו ביד וחד אמ' אסור לאבדו ביד, מן דאמ' מותר לאבדו ביד קא סבר לא יהא ממונו חמור מגופו, (וכן) {ומן} דאמר אסור, יכין רשע וילבש צדיק, איפשר דנפיק מיניה זרעא מעליא'.

527 התוספת לספר השאילתות שבכ"י ניו יורק היא המקור היחיד הידוע לנו לדבריו של רב יהודאי גאון (ומשם הציטוט בתשובה שלפנינו ובמרדכי הגדול).

528 בכ"י ניו יורק נוסף: 'ולא זו בלבד אמרו אלא אפילו אם יודע יש' עדות בין ישראל לגוי והלך והעיד לפני הגויים העושים לו שלא כדין, דין הוא לנדותו, דאמרינן (בבא קמא קיג ע"ב-קיד ע"א) מכריז רבא ואיתימא רב הונא דסלקין לעילא ודנחתין לתחתא האי בר יש' דידע ליה בשהדותא דגוי על ישראל חבריה והוא יחידי ואזל מסהיד עליה בגויים, כיון דאינון גויים מפקין ממונא אפומא דחד סהדא משמתין לה'.

529 הדברים אינם מצויים לפנינו בספרות חז"ל.

530 חטא. ראה א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תרס"ט-תשי"ג, ג, עמ' 1499-1500, ערך חט.

531 עד כאן הציטוט מתוך התוספת לספר השאילתות, וכאן מסתיימת התוספת בכ"י ניו יורק. המשפטים הבאים בכתב היד (נדפסו אצל ששון, אהל דוד, עמ' 117, טור ב) הם פסקה מקורית בספר השאילתות, סוף שאילתא סה (שמות, עמ' קעו).

532 ראה ספר חפץ, מובא באור זרוע, בבא קמא, סי' רפא; ספר הפרדס, עמ' קה; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, א: דפוס פראג, סי' תשלג; אוצר הגאונים, בבא קמא, סי' קכט. (וראה תשובות רב נטרונאי גאון, סי' שנה, הערה 1.)

533 משנה בבא קמא ח, א.

ידם על כל הכאה והכאה כשיעור הכתו׳ בתקנת קהלם, ואין מרחמין עליהן ועל ממונן, שהרי גופן חולין וממונן הפקר כמו שאמרנו למעלה.

נספח ב: האם ר׳ מרדכי בן הלל היה כוהן?

מחבר ספר המרדכי נזכר לעתים בספרות המחקר בתואר ׳כהן׳, ולעתים ללא תואר זה. השאלה האם ר׳ מרדכי היה כוהן אם לאו איננה חשובה כלל כשלעצמה, אך יש בה ללמדנו משהו על תולדות המחקר. אנסה אפוא לבחון מחדש שאלה זו.

ר׳ מאיר הכהן הזכיר בחיבורו הגהות מיימוניות מעשה שאירע ׳לפני גיסי ה״ר מרדכי בר הילל׳[534] – ללא תואר כהונה. הוכחה חד־משמעית אי אפשר להביא מכאן, שכן אולי לא טרח ר׳ מאיר הכהן לציין את ייחוסו של גיסו; ובכל אופן, יש בכך תנא דמסייע לכך שר׳ מרדכי לא היה כוהן.

ר׳ מרדכי חתם את שמו על ארבע תשובות. על האחת הוא חתם: ׳מרדכי בר הלל׳,[535] על השנייה: ׳מרדכי ב״ר הלל בן יאיר׳;[536] על השלישית: ׳מרדכי בר הילל בן יאיר׳[537] ועל הרביעית: ׳אני הדיוט בר הלל בן יאיר׳[538] – כלומר, בארבע התשובות שכתב ר׳ מרדכי הוא חתם את שמו ללא תואר כהונה.

ר׳ מרדכי חתם את שמו גם באקרוסטיכונים לפיוטים שהוא כתב. בפיוט ׳מענה לשון מאל אשאלה׳, שהוא שיר דידקטי על הלכות איסורי מאכלות, האקרוסטיכון הוא: מרדכי בר הלל (כפול), א״ב, תשר״ק, מרדכי.[539] האקרוסטיכון בסליחה ׳מה רב טובך אשר צפנת להולכי ארחותיך׳ שכתב ר׳ מרדכי הוא: מרדכי בר הילל חזק ואמץ;[540] והאקרוסטיכונים לשלושה שירים דידקטיים שכתב ר׳ מרדכי על כללי הדקדוק הם: מרדכי בר הילל, א״ב, תשר״ק (הפיוט ׳משוך חסד עלי עבדך׳); א״ב, מרדכי בר הילל

534 הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ״ט, סוף ס״ק א.

535 שלטי הגבורים על ספר המרדכי, יבמות, דף ו ע״א בדפוס וילנה, ס״ק א (התשובה מצויה גם במרדכי, כתובות, סי׳ שח, ושם חסרה החתימה. גם בכתב היד המתוארך הקדום ביותר של ספר המרדכי, כ״י בודפשט, הספריה הלאומית 1°2, דפים 278ד–279א, חסרה החתימה, ושם נכתב בראש התשובה: ׳תשובת מה״ר מרדכי שי׳׳).

536 מאורות הראשונים, עמ׳ שעה–שעז. במקבילות אחרות החתימה מקוצרת יותר: ׳מרדכי בר׳ הלל׳ או ׳מרדכי׳ (ר׳ רוט, ׳ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת קידושין׳, מחקרים ומקורות, ב [תש״ן], עמ׳ 198–199, בשינויי נוסחאות; תשובות בעלי התוספות, סי׳ קלב).

537 מרדכי הגדול, כ״י אוקספורד, דף 290ד. התשובה מובאת בעילום שם בספר המרדכי הנדפס, בבא בתרא, סי׳ תקלט.

538 שו״ת הרא״ש, כלל פד, סי׳ ה.

539 מרדכי בן הלל, הלכות שחיטה ובדיקה והלכות אסור והתר, ויניצייה [ש״י]; ד׳ דבליצקי, ׳איסור והיתר לרבינו מרדכי בר הלל ז״ל׳, ישורון, כז (תשע״ב), עמ׳ כד–נט.

540 כהן, ר׳ מרדכי, סיני, יא (תש״ב–תש״ג), עמ׳ רס–רסא; גזירות אשכנז וצרפת, עמ׳ קפו–קפט.

(הפיוט 'אזור חלק אומץ'); מרדכי, א"ב, מרדכי בר הילל (הפיוט 'מקף רהוט דגש').[541] בכל חמשת הפיוטים יש אקרוסטיכונים ארוכים ומפורטים, ובכולם לא ציין ר' מרדכי שהוא כוהן.

נכדו של ר' מרדכי כתב קינה ארוכה מאוד, וחתם את שמו באקרוסטיכון: יחיאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב רבי מרדכי ברבי הלל[542] – ללא תואר כהונה.

עדות חד־משמעית לכך שר' מרדכי לא היה כוהן מצויה בספר הזכרת נשמות של קהילת נירנברג, שמתועד בו מותו של ר' מרדכי על קידוש השם 'בירח אב יום ו' נ"ח לפרט' (1298). רשימת ההרוגים בנירנברג באותו יום ארוכה מאוד, ואביא כאן רק כמה שורות ממנה (ההדגשות הן שלי, ש"ע):

> הרב ר' יחיאל בר מנחם הכהן ואשתו [...] החבר ר' אברהם הכהן מורנקנורט וחתנו, שמואל הנער בר אברהם הכהן, ור' אברהם הפרנס הכהן ואשתו [...] ר' דוד בר משה הלוי הזקן ואשתו [...]. ר' יחיאל בר יצחק הלוי ואשתו [...] ר' יצחק בר יוסף הלוי ואשתו [...] הרב ר' מרדכי בר הילל ואשתו מרת זילדא וה' בניו. ר' חלפתא בר יעקב ואשתו [...] ר' משה ואשתו [...].[543]

כבר במבט ראשון ניכר כי הרשימה עשויה לפי ייחוסם של הנהרגים: כוהנים תחילה, לפי סדר מעלתם (הרב ראשון ברשימה), אחריהם לוויים ולבסוף ישראלים. הרב ר' מרדכי מופיע בראש רשימת הישראלים, והוא הישראלי היחיד שמצורף לו תואר 'הרב'. בקיאותו הגדולה של הכותב בשמותיהם של בני הקהילה ובמצבם האישי ניכרת גם היא היטב ברשימה, וברור שהיו בידו ידיעות מדויקות על כל בני הקהילה.

***

עלה בידינו להוכיח באופן חד־משמעי שר' מרדכי בן הלל לא היה כוהן. מדוע אפוא הוא מתואר לעתים ככוהן ומתי החל השיבוש הזה?

ר' אברהם זכות (דור מגורשי ספרד) הזכיר בספר יוחסין את ר' מרדכי בשם 'מרדכי', ותו לא. ר' דוד גאנז בספרו צמח דוד כבר נקב בשם המלא: 'מרדכי בר הלל', אך לא הוסיף לשמו תואר כהונה. גם ר' דוד קונפורטי בספר קורא הדורות, החיד"א בספר

541 כהן, שם, עמ' רסב-רסח.

542 כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 23 (שטיינשניידר 144), דפים 50א-52ב. קינה זו נרשמה אצל צונץ, תולדות הספרות, עמ' 508, אך עדיין לא נדפסה. בדבריי למעלה הבאתי רק את תחילת האקרוסטיכון הארוך, ולהלן הפירוט המלא שלו: יחיאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב רבי מרדכי ברבי הלל בר הלל בן בתו של רבינו אליעזר אבי העזרי חזק ואמץ מאד לשמור ולעשות את כל התורה אמן ואמן סלה. מהאקרוסטיכון הזה עולה מידע מפתיע, שהן אביו של ר' מרדכי והן סבו נקראו הלל, ואילו מחתימותיו של ר' מרדכי על שתיים מתשובותיו (לעיל, ליד הערות 536-538) עולה ששם הסבא היה יאיר. ואינני יודע ליישב את הסתירה.

543 S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898, pp. 32-33

שם הגדולים, הייניך גרץ בספרו דברי ימי ישראל, שמואל כהן במונוגרפיה המקיפה שכתב על ר' מרדכי, יהודה דוד אייזנשטיין ב'אוצר ישראל', אברהם חיים פריימן בספרו על הרא"ש, חיים טשרנוביץ ('רב צעיר') בספרו תולדות הפוסקים ודניאל גולדשמידט שכתב את הערך על ר' מרדכי בגרמניה יודאיקה – כולם לא הוסיפו תואר כהונה לשמו של ר' מרדכי.[544]

תואר כהונה נוסף לשמו של ר' מרדכי רק 650 שנים לאחר מותו, בשנת 1950. תואר זה נוסף על ידי מרדכי מרגליות, שכתב את הערך 'ר' מרדכי בר' הלל הכהן' בספרו אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (התואר 'הכהן' מופיע שם פעם אחת בלבד, בכותרת לערך). החרה־החזיק אחריו אפרים אלימלך אורבך בספרו בעלי התוספות,[545] ומשם ואילך קנה לו תואר הכהונה של ר' מרדכי מקום של קבע הן אצל רבים מן החוקרים והן באנציקלופדיות מכובדות. ואין טעם למנותם כאן כרוכל.

אינני יודע בוודאות מדוע בשנת 1950 נוסף בטעות תואר כהונה לשמו של ר' מרדכי בן הלל, אך רגליים לדבר יש ויש. בשנת 1936 נפטר בירושלים מרדכי בן הלל הכהן, איש ציבור וסופר מפורסם באותם הימים.[546] שמו של איש זה דומה מאוד לשמו של נושא דיוננו, ר' מרדכי בן הלל, ורגע אחד של חוסר ריכוז הביא כנראה את מרגליות לשאול את התואר 'הכהן' מאת הסופר בן זמנו ולהעבירו לרב הקדום. מכאן ואילך דבק תואר הכהונה בר' מרדכי בן הלל. חוקרים שכתבו את תולדותיו של ר' מרדכי בן הלל על פי המקורות ניצלו מן הטעות; ואילו אחרים, שהסתמכו על קודמיהם, טעו גם הם בזאת [וראה תיקון להלן, עמ' 367].

544 ר' אברהם זכות, יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 223; צמח דוד, מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 129; ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, פיעטרקוב תרנ"ד, דף כא ע"ד-כב ע"א; חי"ד אזולאי, שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך רבינו מרדכי (ליוורנו תקל"ד, דפים נט ע"ב-ס ע"א, סעיפים ל-לא); H. Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, VII, Leipzig 1863, p. 269 (בעברית: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהדורת ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"א-תר"ס, ה, עמ' 223); S. Kohn, *Mardochai ben Hillel: sein Leben und seine Schriften*, Breslau 1878 (בעברית: כהן, ר' מרדכי); י"ד אייזנשטיין, אוצר ישראל, ו, ניו יורק תרע"א, עמ' 291; A. Freimann, 'Ascher ben Jechiel. Sein Leben und Wirken', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 12 (1908), p. 272 (בעברית: א"ח פריימן, הרא"ש – רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו, עמ' נג); ח' טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ב, ניו יורק תש"ו, עמ' 141; גרמניה יודאיקה, II, עמ' 604-606.

545 מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ד, תל אביב תש"י, עמ' 1065-1067; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 556 (וכך כבר במהדורה הראשונה של הספר: ירושלים תשט"ו, עמ' 436).

546 ראה עליו: מבקר עד ערב: ספר יובל לר' מרדכי בן הלל הכהן במלאת חמשים שנה לעבודתו הספרותית, ירושלים תרפ"ה; אור לעת ערב: ספר יובל לר' מרדכי בן הלל הכהן במלאת ששים שנה לעבודתו הספרותית, שם תרצ"ד.

פרק עשירי

הוספות ותיקונים לכרך א

עמ׳ 14, פסקה שנייה, שו׳ 8, צ״ל: פרופ׳ יהודית אולשובי־שלנגר.

עמ׳ 18, בסופו: החיבור ׳איגרות נגד היהודים׳ של אגוברד מליון ניצל בזכות ערנותו של מלומד צרפתי, שמצא בראשית המאה השבע עשרה את כתב היד הקדום (מן המאה התשיעית־העשירית) בבית המלאכה של כורך ספרים והצילו מידיו, ואף מיהר להדפיסו. ראה: C.M. Booker, *Past Convictions:The Penance of Louis the Pious and the Decline of the Carolingians*, Philadelphia 2009, pp. 98–99, 148–152 nn. 320. (יהודה גלינסקי).

עמ׳ 18, הערה 6: על קטע זה ראה עוד: י׳ יהלום, ׳פאלימפססט מינכן והקדושתה הקדומה׳, תרביץ, לח (תשכ״ט), עמ׳ 373–383.

עמ׳ 19, הערה 10: לדוגמה של כ״י עברי (מחזור אשכנזי שנעתק בשנים האחרונות של המאה השלוש עשרה) שנכרך ב׳רומנץ׳ הכתוב בצרפתית עתיקה ראה: N. Howell, ‘Reflecting (on) the Other: Jewish-Christian Relations in Cligès and MS Michael 569(*)’, *Speculum*, 91 (2016) pp. 374–421 (פנחס רוט).

עמ׳ 20, הערה 11: כ״י קויפמן של המשנה כרוך בתחילתו בדף מכתב יד לטיני (פנחס רוט). לדוגמה נוספת ראה: M. Saelemaekers, ‘Bibliotheca Rosenthaliana HS. Ros. 72’, *Studia Rosenthaliana*, 38–39 (2006), pp. 158–159

עמ׳ 26, הערה 33, יש להוסיף: J.S. Penkower, ‘Fragments of six early Torah scrolls: open and closed sections, the layout of *Ha’azinu* and of the end of Deuteronomy’, N. de Lange and J. Olszowy-Schlanger (eds.), *Manuscrits hébreux et arabes: Mélanges en l’honneur de Colette Sirat*, Turnhout 2014 (*Bibliologia*, 38), p. 55

עמ׳ 27, הערה 37, יש להוסיף: רות, שופרון.

עמ׳ 27, הערה 39, על קטעים עבריים בסלובקיה, יש להוסיף: S. Krauss, 'Pressburger Synagogen', H. Gold (ed.), *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwork*, Brünn 1932, pp. 91–92, 98 n. 2. קטעים של כתבי יד עבריים נמצאו בשנים האחרונות אף בקרואטיה; ראה: D. Tepert, 'Fragments of Targum Onkelos of Exodus Recently Found in Rijeka, Croatia', *Liber Annuus*, 61 (2011), pp. 347–354; A. Vlašić-Anić and D. Tepert, 'Novootkriveni hebrejski fragment Knjige proroka Jeremije (FgCap VlaALL) u karlobaškoj kapucinskoj knjižnici', A. Barišić (ed.), *Franjevci kapucini u Karlobagu. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa o 300. obljetnici djelovanja franjevaca kapucina u Lici i Krbavi (1713.–2013.)*, Zagreb – Karolobag, 2014, pp. 279–308

עמ׳ 27, הערה 43, יש להוסיף: פורמן, קטלוג קורפוס כריסטי קולג׳, עמ׳ 109–114, כ״י 469.

עמ׳ 27, הערה 46, קטעים בארצות הברית, יש להוסיף: לנרד, קטעים בטרייר, עמ׳ XL, 204; גולדסטון ושיפמן, מסכת תמורה; M. Erwin, 'Fragments of Medieval Manuscripts in Printed Books: Crowdsourcing and Cataloging Medieval Manuscript Waste in the Book Collection of the Harry Ransom Center', *Manuscripta*, 60 (2016), pp. 207–209, nos. 5–7, and pp. 238–239, no. 116 (פנחס רוט).

עמ׳ 29, הערה 56, יש להוסיף: פורמן, קטלוג קורפוס כריסטי קולג׳, עמ׳ 109–114, כ״י 469.

עמ׳ 32, הערה 71, יש להוסיף: D.T. Cashion, 'Broken Books', *Manuscript Studies: A Journal of the Schoenberg Institute for Manuscript Studies*, 1 (2016), pp. 342–352

עמ׳ 33, שו׳ 3, במקום 'לאוהלים ולמנעלים' צ״ל: לאוהלים ולמגפיים. הפיוט 'מתן שעשועים' נדפס שוב לאחרונה בתוך: פיוטי גזרות תתנ״ו, עמ׳ 413–415. וראה גם אפטוביצר, מבוא לראבי״ה, עמ׳ 450.

עמ׳ 42, הערה 111, יש להוסיף: U. Schattner-Rieser and J.M. Oesch (eds.), *700 Jahre jüdische Präsenz in Tirol Geschichte der Fragmente, Fragmente der Geschichte*, Innsbruck 2018

עמ׳ 42–43, הערה 112: בינתיים פרסם לנרד מחקרים נוספים, והחשוב שבהם: לנרד, קטעים בטרייר.

עמ׳ 44, סוף הערה 121, יש לעדכן: קבץ על יד, סדרה חדשה, כד (תשע״ו), עמ׳ 123–149.

עמ׳ 45–46, הערה 128, סעיף (א), יש להוסיף: J. Isserles, 'Bloodletting and Medical Astrology in Hebrew Manuscripts from Medieval Western Europe', *Sudhoffs Archiv: Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, 101 (2017), pp. 9, 12, 29–33, 37

עמ׳ 46, הערה 134, יש להוסיף: R. Fronda, 'Lions of Judah. Identifying an Italian Genizah Fragment in Bologna State Archive', *Materia Giudaica*, 19 (2014), pp. 471–480

עמ׳ 46, הערה 135, יש להוסיף: אולשובי־שלנגר, פרויקט, עמ׳ 56–58; F. Staller, 'Die Innsbrucker Fragmente eines hebräisch-altfranzösischen Bibelglossars', U. Schattner-Rieser and J.M. Oesch (eds.), *700 Jahre jüdische Präsenz in Tirol Geschichte der Fragmente, Fragmente der Geschichte*, Innsbruck 2018, pp. 149–168

עמ׳ 46–47, יש להוסיף: M. Keil, 'Nicht nur heilige Texte: Das Projekt Hebräische Fragmente in österreichischen Bibliotheken und Archiven', U. Schattner-Rieser and J.M. Oesch (eds.), *700 Jahre jüdische Präsenz in Tirol Geschichte der Fragmente, Fragmente der Geschichte*, Innsbruck 2018, pp. 66–78

עמ׳ 47, הערה 138, יש להוסיף: A.Z Schwarz, 'Eine illuminierte Kremser Kethubah aus dem Jahre 1392', *Archiv für jüdische Familienforschung, Kunstgeschichte und Museumswesen*, 1 (1913), nr. 4–6, pp. 23–25 (מכ״י וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 218 [שוורץ 202]. ראה גם ב׳ נרקיס, כתבי־יד עבריים מצוירים, ירושלים 1984, עמ׳ 44–45, ולוח 40); וכן: י׳ פייגלין, ״כתובת מינגוט״ – פענוח כתובה אשכנזית מימי־הביניים׳, שאנן, כא (תשע״ו), עמ׳ 75–85.

עמ׳ 47, הערה 140, יש להוסיף: פורמן, קטלוג קורפוס כריסטי קולג׳, עמ׳ 109–114, כ״י 469.

עמ׳ 47, הערה 146, שו׳ 4, צ״ל: Frag. hebr. A58

עמ׳ 48, ספרי דפוס אבודים, יש להוסיף: דפוס ערש (אינקונבולה) של תנ״ך שלא נודע עד כה; ראה: J. del Barco and I. Panizo Santos, ‘Fragmentos de incunables hebreos en documentos inquisitoriales del Tribunal de Calahorra-Logroño’, *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, 17 (2010), pp. 295–308 (פנחס רוט); וכן עשרה דפים של פירוש רש״י לתורה, דפוס לא ידוע מספרד, שמצוי בספרייה הלאומית בירושלים, ראה http://aleph.nli.org.il:80/F/?func=direct&doc_number=003864461&local_base=NNLALL (יצחק גילה).

עמ׳ 49, תחילת הערה 154 (מאמרו של בספרוינד), יש להוסיף: A. Lehnardt, ‘The Binding Fragments of Midrash Tanhuma (Buber) from the Municipal Library of Trier’, I. Kalimi (ed.), *Bridging between Sister Religions Studies of Jewish and Christian Scriptures Offered in Honor of Prof. John T. Townsend*, Leiden 2016, pp. 217–238

עמ׳ 50, הערה 156 (מאמרו של בספרוינד), יש להוסיף: לנרד, קטעים בטרייר, עמ׳ LII–LVI, 99–191.

עמ׳ 50–51, הערה 159: על הקטעים מספר ערוגת הבשם ראה ביתר הרחבה לעיל, פרק שישי.

עמ׳ 53, הערה 169, שו׳ 5–6, צ״ל: עמ׳ תתתקנה–תתתקסה.

עמ׳ 54, הערה 175, צ״ל: רק שני הקטעים הראשונים נזכרו במחקר; ראה וישי וינושיקובה, קטעים במורביה, עמ׳ 216–217; י׳ פוקס, ׳פירוש רש״י למסכת מועד קטן: בירורים בזיהויו, בדרכי מסירתו ובעיצובו׳, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס״ז, עמ׳ 2, 229.

עמ׳ 56, הערה 188, יש להוסיף: גולדסטון ושיפמן, מסכת תמורה.

עמ׳ 60, דפים מטופס אחד שהתגלגלו לערים שונות ולארצות שונות, יש להוסיף: לנרד, קטעים בטרייר, עמ׳ XXXVIII-XL, 199-213.

עמ׳ 60, הערה 200, יש להוסיף: לנרד, קטעים בטרייר, עמ׳ XLIV-XLVI, 12-31, 32-47.

עמ׳ 60, הערה 202, שו׳ 2, צ״ל: Frag. hebr. A64

עמ׳ 62, Books within Books, יש להוסיף: אולשובי־שלנגר, פרויקט.

עמ׳ 71, הכלל שר׳ יוסף קרא ורשב״ם הרבו להשתמש בו, יש להוסיף: י׳ יעקבס, ׳עקרון ההקדמה בפירוש רשב״ם לתורה׳, ש׳ ורגון, ע׳ פריש ומ׳ רחימי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, ח: מנחות ידידות והוקרה לאליעזר טויטו, רמת גן תשס״ח, עמ׳ 451-479; J. Jacobs, ‘Rabbi Joseph Kara as an Exegete of Biblical Narrative: Discovering the Phenomenon of Exposition’, *Jewish Studies Quarterly*, 18 (2011), pp. 1-17 (ושם, עמ׳ 3, הערה 9, ביבליוגרפיה נוספת).

עמ׳ 95, ליד הערה 46, צ״ל: בגובה אפו בל ידרו׳[ש]. ובהערה 46 יש למחוק את המילים ׳אולי יש לתקן׳ (הלל נובצקי).
עמ׳ 96, שו׳ 5-6 מלמטה, צ״ל: ׳לחם חוקי. והשבע אבל שביעת רוב ממון׳ (הלל נובצקי).
עמ׳ 98 שו׳ 9, צ״ל: ׳כמנהג ה[ל]/יסטים שמרצחין בשביל׳ (הלל נובצקי).
עמ׳ 98 שו׳ 19, בכתב היד כנראה: ׳בצע לו כ/שחיה׳.
עמ׳ 101 הערה 72: ראה גם איוב ל, ז: ׳תחת חרול יספחו׳ (הלל נובצקי).

עמ׳ 104-106: פרופ׳ אנדראס לנרד מצא לאחרונה דף שלישי מטופס זה של ספר שכל טוב: גטינגן, ספריית המדינה והאוניברסיטה, Cod. Ms. Michaelis 277, דף 5. דף זה מכיל את שכל טוב לבראשית מח, ז-כב (עמ׳ 307-310). הדף הופרד מכריכת ספר על ידי כומר בעיר Schweidnitz (כיום: Świdnica) שבשלזיה, והוא מסר אותו בשנת 1785 להיבראיסט יוהן דוד מיכאליס (מיכאליס היה מראשוני העוסקים בגניזת אירופה; ראה מגנזי אירופה, א, עמ׳ 38, הערה 91). ראה: *Handschriften in Göttingen, Bd. 3. Universitätsbibliothek*, Berlin 1894 (Verzeichnis der Handschriften im Preußischen Staate, 1,3), pp. 202-203

עמ' 113, 'וידע – בחלום': כנראה על פי התרגום המיוחס ליונתן, כאן: 'וידע באשתעות חלמא' (*Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*, ed. E. G. Clarke, Hoboken, N.J. 1984, p. 10). גם במקומות אחרים השתמש ר' מנחם בן שלמה בתרגום זה, ראה למשל שכל טוב, בראשית לז, לו: 'תרגמו אנשי עיר הקודש' (לוי יצחק חריטן).

עמ' 126, ליד הערה 47: ר' מנחם בן שלמה בן יצחק שלח שתי שאלות לר' שלמה בן אברהם בן יחיאל (שבלי הלקט, ח"ב, סי' נח, עמ' 112 וסי' נט, עמ' 113), ומסתבר שהוא זהה עם ר' מנחם, מחבר ספר שכל טוב (צונץ, על היסטוריה וספרות, עמ' 71-72). אחד מבניו של ר' מנחם בן שלמה, שעבורם כתב ר' מנחם את ספר 'אבן בחן', הוא שאלתיאל. מסתבר שהוא זהה עם הפייטן האשכנזי שאלתיאל בן מנחם, שחתם את שמו באחד מפיוטיו 'שאלתיאל ברבי מנחם ברבי שלמה ברבי יצחק' (צונץ, תולדות הספרות, עמ' 270. פיוטיו של שאלתיאל נדפסו בתוך: לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, ב, עמ' 551-574, סי' רנא-רנח; לחתימתו המלאה ראה שם, עמ' 560-564, סי' רנד).

עמ' 159, הערה 296, צ"ל: לקח טוב וקהלת רבה, כאן (בשניהם באנונימיות).
עמ' 159, הערה 299, צ"ל: לקח טוב וקהלת רבה, כאן.

עמ' 207-208, הערות 3-4: כתב היד הלטיני מס' 1574 נעתק בווינה בשנות העשרים של המאה החמש עשרה, ובראשית שנות השלושים של אותה מאה היה בספריית האוניברסיטה שם. לתיאורו ראה עתה: M. Kowalczyk [et al.], *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, XI (nos. 1501-1575), Cracoviae 2016, pp. 391-394.

עמ' 253, ליד הערות 35-36: אפשר שר' שמואל בן נטרונאי כתב גם הוא תוספות למסכת בבא בתרא; ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 61.

עמ' 301, סוף הערה 53, פירוש לבראשית לז, כד: ראה גם תוספות ר"י הזקן ותלמידו וראשוני בעלי התוספות על מסכת שבת[2], מהדורת א' שושנה וי"א שושנה, ירושלים תשע"ו, דף כב ע"א (כרך א, עמ' קפה, ושם בהערה 7).

עמ' 307, שו' 1, במקום 'נט ע"ב', צ"ל: כט ע"ב.

עמ' 333, הערה 34: ראה להלן, הוספות ותיקונים לעמ' 354.

עמ' 349, הערה 131: על המושג 'חבר עיר' ראה י' הנדלסמן, 'השקפותיו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הקהילות ומקומן בהתפתחות המחשבה הציבורית של חכמי אשכנז בימי הביניים', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 27–30.

עמ' 354, שו' 5–6: המילים 'לחודש השביעי כל אותה פרשה' אינן לפנינו ברש"י.

עמ' 359–360, הערה 191, יש להוסיף: כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 148 (סימני אור זרוע), דף 40א, בגיליון: 'אומ' הר' ברוך דאין לפסול מגילה שכתובי' ברכותי' בתחילת' וסופה, דאפי' בס"ת לא פסלי אלא משום שמא יאמר ברכות כתובי' באמצע' וקורי' בה הרבה ב"א, אבל הכא קרי חד' (עדיאל ברויאר).

עמ' 367–371: ציטוט נוסף מתוספות שאנץ למסכת עירובין מצוי בכ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30, דף 71א, בגיליון (יצחק סופר). ציטוט זה מקביל לתוספות הרא"ש, עירובין מו ע"א, ד"ה דאמר שמואל.

עמ' 384: הציון 'פסק' מצוי גם בתוספות מגילה ד ע"א ד"ה פסק. ציון זה מצוי כמה פעמים גם בכ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30; ראה למשל דפים 21א, 83ב, 192ב, ועוד; וכן גם בקטע שהדפיס פוקס, כ"י מנטובה 30, עמ' 410–411 (לייביש וייס). מאידך, ציוני 'פסק' בספר הלכות גדולות דפוס ונציה הם תוספות של המדפיס ואינם מצויים בכתבי היד של החיבור; ראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 131, הערה 75; שויקה, עיונים, עמ' 25.

עמ' 468, שו' 5 (אוצרות שפונים), צ"ל: ירושלים תשמ"ט.

עמ' 471, שו' 5, צ"ל: נ' דנציג.

תיקון לכרך הנוכחי

עמ' 360: הוספת תואר 'הכהן' לר' מרדכי בן הלל מצויה כבר במאמרו של א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 31, הערה 8. מאמר זה התפרסם מיד לאחר שאורבך עלה ארצה. במחקר קודם, שכתב אורבך לפני עלייתו, ר' מרדכי בן הלל עדיין איננו כוהן; ראה E.E. Urbach, *Die Entstehung und Redaktion unserer Tossafot*, Breslau 1937, pp. 58, 60

ביבליוגרפיה ומפתחות

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן גבירול, שירי הקדש
שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א-תשל"ג

אברמסון, פירוש רבנו חננאל
ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה

אברמסון, רב נסים גאון
ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה

אולשובי־שלנגר, פרויקט
J. Olszowy-Schlanger, 'The European Project "Books-within-Books" (BwB): Hebrew Manuscripts in Medieval Christian Book Bindings', U. Schattner-Rieser and J.M. Oesch (eds.), *700 Jahre jüdische Präsenz in Tirol Geschichte der Fragmente, Fragmente der Geschichte*, Innsbruck 2018, pp. 49-58

אוצר הגאונים
אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לוין, חיפה וירושלים תרפ"ח-תש"ג

אוצר הגאונים החדש
אוצר הגאונים החדש מסכת בבא מציעא, מהדורת י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר, ירושלים תשע"ב

אוצר חלוף מנהגים
אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תש"ב

אור זרוע
ר' יצחק בן משה מווינה, אור זרוע, מהדורת י' פרבשטיין, ירושלים תש"ע

אורבך, בעלי התוספות
א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם

אורבך, בקורת
א"א אורבך, 'תשובות בעלי התוספות' (מאמר בקורת), קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 200-205

אורבך, מחקרים במדעי היהדות
א"א אורבך, מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ד הר וי' פרנקל, ירושלים תשנ"ח

אורבך, ערוגת הבשם, ד
ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ד: מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג

איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל
א"י איגוס, 'תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל', חורב, יב (תשי"ז), עמ' 194-216

איגוס, תשובת גאון ארצי ישראלי
א"י איגוס, 'תשובת גאון ארצי ישראלי', סורא, א (תשי"ד), עמ' 17-25.

איסור והיתר לרש"י
איסור והיתר: פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י, מהדורת י' שינדלר, ירושלים תשע"ח

איש שלום, סדר אליהו רבה
סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהדורת מ' איש שלום, וינה תרס"ב

אלבק, מבוא לתלמודים
ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט

אליצור, הקדושתא
ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה עד ימי ר' אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשע"ט

אפטוביצר, מבוא לראבי"ה
א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח

אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה
י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה[3], ירושלים תש"ס

אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים
י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים: בבלי וירושלמי, ירושלים תשכ"ג

אפשטיין, מחקרים
י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א

ארנד, איוב
פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב, מהדורת מ' ארנד, ירושלים תשמ"ט

בוקסבוים, תולדות מהרי"ק
י' בוקסבוים, 'תולדות רבינו יוסף קולון ושיטתו', בתוך: שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים[2], מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשמ"ד, מבוא, עמ' יט-מט

בוקסנבוים, פרשיות
פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הט"ו, מהדורת י' בוקסנבוים, תל אביב תשמ"ו

בית־אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד
Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and

Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue), compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994

בית־אריה, קודיקולוגיה עברית
מ' בית־אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי־הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי־היד בציוני תאריך עד שנת 1540, קדם־פרסום גרסת אינטרנט 0.9 (תשע"ח / April 2018), http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf

בית המדרש
א' ילינק, בית המדרש, לייפציג־וינה תרי"ג–תרל"ח

בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס
ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס: אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"ה

בראשית רבה
מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ברלין תרע"ב–תרצ"ו

ברודי, לתולדות נוסח השאילתות
י' ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, ניו יורק וירושלים תשנ"ב

ברודי, ציון
י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו

ברכות מהר"ם
ברכות מהר"ם[2], מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תש"ע

גבאי, תוספות שאנץ קידושין
י' כהן [=א' גבאי], 'קטעים מתוספות שאנץ למסכת קידושין', ירושתנו, ו (תשע"ב), עמ' טו–פה

גולדסטון ושיפמן, מסכת תמורה
M.S. Goldstone and L.H. Schiffman, with E. Engel, A. Hillam, L. McCann, and M.J. Taylor, *Binding Fragments of Tractate Temurah and the Problem of Lishana 'Aḥarina*, Leiden 2018

גזירות אשכנז וצרפת
א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו

גיל, ארץ ישראל
מ' גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), תל אביב תשמ"ג

גנזי שכטר
גנזי שכטר, ספר א: קטעי מדרש והגדה מן הגניזה שבמצרים; ספר ב: קטעים מכתבי הגאונים מן הגניזה שבמצרים, מהדורת ל' גינצבורג, ניו יורק תרפ"ח-תרפ"ט

גרוסמן, זיקתה של יהדות אשכנז
א' גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ־ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57-92

גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים
א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים[2], ירושלים תשמ"ט

גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים
א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה

גרוסמן, ישיבת ארץ ישראל
א' גרוסמן, 'ישיבת ארץ ישראל: יצירתה הרוחנית והזיקה אליה', י' פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, 638-1099, ירושלים תשמ"ז, עמ' 179-214

גרמניה יודאיקה
Germania Judaica, Band I: Von den ältesten Zeiten bis 1238, hrsg. von I. Elbogen, A. Freimann and H. Tykocinski, Tübingen 1963[2]; Band II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, hrsg. von Z. Avneri, Tübingen 1968; Band III: 1350-1519, hrsg. Von A. Maimon et al., Tübingen 1987-2003

דזובאס, ספר אספות
א"י דזובאס, 'ספר אספות', יהודית, כרך א, חוברת א (תשרי ת"ש), עמ' 16-24

דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות
נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות, ניו יורק וירושלים תשנ"ט

דקדוקי סופרים
רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח-תרנ"ז

דקדוקי סופרים השלם
תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, בעריכת מ' הרשלר (ואחרים) ירושלים תשל"ב ואילך

האורה
האורה, מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה

הגהות מיימוניות
ראה: רמב"ם, משנה תורה

הוראות מרבני צרפת
פסקי רבינו יחיאל מפאריש והוראות מרבני צרפת[2], מהדורת א"ד פינס, ירושלים תש"מ, עמ' 82-76

החילוקים
החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח

הימלפרב, מסעות בגיהינום
M. Himmelfarb, *Tours of Hell: An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature*, Philadelphia 1983

הלכות גדולות
הלכות גדולות, מהדורת עזריאל בן מאיר הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז

הלכות גדולות דפוס ונציה
הלכות גדולות, ונציה ש"ח

הלכות פסוקות
הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א

הלכות ראו
הלכות פסוקות או הלכות ראו המיוחסות לתלמידי רב יהודאי גאון, מהדורת א"ל שלוסברג, ווירסיליס תרמ"ו

הלכות שמחות למהר"ם
הלכות שמחות השלם מאת רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ז"ל, מהדורת ע"ד לאנדא וי"א לאנדא, ירושלים תשל"ו

הלפרין, מבוא למרדכי השלם
א' הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ב

הרשלר, מבוא ופרקי תולדות
מ' הרשלר, 'מבוא ופרקי תולדות', בתוך: תוספות רבינו פרץ למסכת בבא מציעא, מהדורת חב"צ הרשלר, ירושלים תש"ל, עמ' 7-29

וולף, מהרי"ק
J.R. Woolf, 'The life and responsa of Rabbi Joseph Colon b. Solomon Trabotto (Maharik)', Ph. D. dissertation, Harvard University, Cambridge, MA 1991

זולצבאך, בשר על גבי גחלים
א' זולצבאך, 'פסקי ספר בשר על גבי גחלים מרב ביבי (גאון?)', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 5 (1907), חלק עברי, עמ' 61-68; חלק לועזי, עמ' 367-370

זולצבאך, הגהות בסדר ברכות
א' זולצבאך, 'הגהות השייכות בסדר ברכות שחיבר מהר"ם', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 6 (1908), חלק עברי, עמ' 18-24

זולצבאך, חוסן ישועות
א' זולצבאך, 'חוסן ישועות', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 3 (1905), חלק עברי, עמ' 1-30

זוסמן, אוצר
י' זוסמן (בהשתתפות י' רוזנטל וא' שויקה), אוצר כתבי־היד התלמודיים, ירושלים תשע"ב

זוסמן, ירושלמי אשכנזי
י' זוסמן, '"ירושלמי כתב־יד אשכנזי" ו"ספר ירושלמי"', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 37-63

זוסמן, שרידי ירושלמי
י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי, לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קבץ על יד, סדרה חדשה, יב (תשנ"ד), עמ' 1-120

טוביה, חילופי גמר עריכה
א' טוביה, 'חילופי גמר עריכה במסורת נוסח מיוחדת בבבלי שבת', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 399-476

טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי
ש' טולידאנו, 'רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב

יובל, חכמים בדורם
י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט

יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת בלוי
ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד

ילקוט שמעוני
ילקוט שמעוני, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשל"ג-תש"ע

יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת
פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, מהדורת ש' יפת ור"ב סולטרס, ירושלים תשמ"ה

ירושלמי
תלמוד ירושלמי, ונציה [רפ"ג]; תלמוד ירושלמי, יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3, מבוא מאת י' זוסמן, ירושלים תשס"א

כהן, ר׳ מרדכי
ש׳ כהן, ׳ר׳ מרדכי בן הלל האשכנזי׳, סיני, ט (תש״א-תש״ב), עמ׳ רנז-רסו; י (תש״ב), עמ׳ ו-יב, רט-רטו; יא (תש״ב-תש״ג), עמ׳ נח-סה, רס-רעז; יב (תש״ג), עמ׳ צט-קו; יג (תש״ג-תש״ד), עמ׳ רצד-שח; יד (תש״ד), עמ׳ לח-מז, שיד-שכד; טו (תש״ד-תש״ה), עמ׳ סד-עד, רלז-רמז; טז (תש״ה), עמ׳ רמז-רנה

לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה
H.W. Lang, W. Buchinger and K. Mittendorfer, *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich*, I-IV, Hildesheim 1994-1997

לאקנר, כתבי יד בגראץ
F. Lackner, *Katalog der mittelalterlichen Handschriften bis zum Ende des 16. Jahrhunderts in der Zentralbibliothek der Wiener Franziskanerprovinz Graz*, Wien 2006 (*Denkschriften: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse*, Bd. 336)

לוין, משרידי הגניזה
ב״מ לוין, ׳משרידי הגניזה׳, תרביץ, ב (תרצ״א), עמ׳ 383-410

ליבוביץ, תוספות טוך
א׳ ליבוביץ, ׳התוספות שנכתבו על ידי רבי אליעזר מטוך׳, ישורון, כט (תשע״ג), עמ׳ תתעא-תתפד

ליברמן, מחקרים
ש׳ ליברמן, מחקרים בתורת ארץ־ישראל, בעריכת ד׳ רוזנטל, ירושלים תשנ״א

ליברמן, על חטאים וענשם
ש׳ ליברמן, ׳על חטאים וענשם׳, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש״ו, חלק עברי, עמ׳ רמט-רע

ליברמן, תוספתא כפשוטה
ש׳ ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, ניו יורק תשט״ו-תשמ״ח

ליפשיץ, קימחא דפיסחא
י׳ ליפשיץ, קימחא דפיסחא, ירושלים תשמ״ו

ליפשיץ, תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא
י׳ ליפשיץ, ׳תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא׳, מוריה, ט, גיליון יא-יב (תש״ם), עמ׳ ה-יד; י׳, גיליון ט-י (תשמ״א), עמ׳ ב-ח; גיליון יא-יב (תשמ״ב), עמ׳ ב-ז

לנרד, קטעים בטרייר
A. Lehnardt, *Die hebräischen Einbandfragmente in der Wissenschaftlichen Stadtbibliothek Trier*, Wiesbaden 2016

לנרד, קטעים בספריית מרטינוס
A. Lehnardt, 'Mittelalterliche hebräische und aramäische Einbandfragmente in der Martinus-Bibliothek', H. Hinkel (ed.), *Bibliotheca S. Martini Moguntina. Alte Bücher – Neue Funde, Mainz*, Würzburg 2012, pp. 117–136

לקח טוב
ר' טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב, מהדורת ש' בובר (בראשית־שמות) וא"מ פאדווא (ויקרא־דברים), ווילנא תר"מ

לקט יושר
לקט יושר, מהדורת ע' כנרתי וי' קטן, ירושלים תש"ע–תשע"ג

מאורות הראשונים
מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה, מהדורת ש"א שטרן, א, ירושלים תשס"ב

מאן, מחקרי גניזה
J. Mann, 'Genizah Studies', *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 46 (1930), pp. 263–283

מדרש ויקרא רבה
מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג–תש"ך

מדרש תהלים
מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א

מוסקוביץ, הטרמינולוגיה
ל' מוסקוביץ, הטרמינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים, ירושלים תשס"ט

מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט
מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד–תשס"ט

מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ
מחזור ויטרי[2], מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג

מחזור לימים הנוראים
מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל

מחזור פסח
מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג

מחזור שבועות
מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס

מיליקובסקי, סדר עולם
סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג

מילר, מגנזי הקדמונים
י"י מילר, 'מגנזי הקדמונים', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ז (תשע"ד), עמ' לה-סב

מכילתא
מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ע"נ מיין תרצ"א

מלאכת שלמה
ר' שלמה עדני, מלאכת שלמה, בתוך: משניות, וילנה תרס"ח-תר"ע

מנהגי מהרי"ל
מהרי"ל: מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט

מנהגי ר' אברהם קלויזנר
ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר[2], מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו

מסכת שמחות
מסכת שמחות, מהדורת מ' היגר, ניו יורק תרצ"א

מעשה הגאונים
מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע

מעשה רוקח
מעשה רוקח, מהדורת ח' הירשפרונג, סאניק תער"ב

מקראות גדולות הכתר
מקראות גדולות הכתר, מהדורת מנחם כהן, רמת גן תשנ"ב ואילך

מרגליות, הלכות ארץ ישראל
מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד

מרדכי גיטין
מ"א רבינוביץ, 'ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת גיטין והילכות הגט', מחקרים ומקורות, ב (תש"ן), עמ' 325-872

מרדכי השלם
מרדכי השלם, מסכת שבת, מהדורת ש' אנגל וי' לסר, ירושלים תשע"ג; מסכת פסחים, מהדורת י' הורוביץ וא"י שולביץ, ירושלים תשס"ח; מסכתות ר"ה, יומא, סוכה, מהדורת י' הורוביץ,

א״י חבצלת ואחרים, ירושלים תשמ״ט; מסכת ביצה, מהדורת י׳ הורוביץ וי׳ קלינמן, ירושלים תשמ״ג; מסכת מגילה, מהדורת מ״א רבינוביץ, ירושלים תשנ״ז; מסכת תענית, מהדורת י׳ הורוביץ וא׳ חבצלת, בתוך מרדכי השלם על מסכתות ביצה [ו]תענית, ירושלים תשנ״ה; מסכת מגילה, מהדורת מ״א רבינוביץ, ירושלים תשנ״ז; מסכת בבא קמא, מהדורת א׳ הלפרין וח׳ שורץ, ירושלים תשנ״ב; מסכת סנהדרין, מכות, שבועות, מהדורת י׳ הורוביץ וא׳ ולדמן, ירושלים תשס״ט

משנה זרעים
משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי־היד של המשנה ועם השוואות להבאות מהמשנה בחז״ל, גאונים וראשונים, מהדורת נ׳ זק״ש, ירושלים תשל״ב–תשל״ו

נובצקי, ר׳ יוסף קרא
[ה׳ נובצקי], ׳פירוש ר׳ יוסף קרא על התורה: הקדמה׳,
http://alhatorah.org/Commentators:R._Yosef_Kara's_Torah_Commentary/1/he

נויבאואר וקאולי, קטלוג אוקספורד
A. Neubauer and A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906

נטעי נעמנים
נטעי נעמנים: קבוץ ענינים שונים מכתבי יד שונים, מהדורת ש״ז היילברג, ברסלאו 1847

ניומן, המעשים
ה׳ ניומן, המעשים לבני ארץ ישראל: הלכה והיסטוריה בארץ־ישראל הביזנטית, ירושלים תשע״א

סולוביצ׳יק, מחקרים
H. Soloveitchik, *Collected Essays*, I–II, Oxford 2013–2014

סולוביצ׳יק, ראב״ד
H. Soloveitchik, 'Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay', E. Etkes and Y. Salmon (eds.), *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period, Presented to Professor Jacob Katz on His 75th Birthday*, Jerusalem 1980, pp. 7–40

סוקולוף, מילון ארמית בבלית
M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002

סוקולוף, מילון ארמית גלילית
M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*[3], Ramat-Gan 2017

סידור רבנו שלמה מגרמייזא
סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשל"ב

סמ"ג
ספר מצות גדול, ונציה ש"ז

סמ"ג השלם
ספר מצוות גדול (סמ"ג) השלם, ירושלים תשנ"ג-תשס"ג

סמ"ק מצוריך
סמ"ק מצוריך, מהדורת י"י הר־שושנים־רוזנברג, א^{2}, ירושלים תשמ"א; ב-ג, ירושלים תשל"ז-תשמ"ח

ספר האגודה
ספר האגודה, קראקא של"א

ספר הזכרונות
ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמאל, מהדורת ע' יסיף, תל אביב תשס"א

ספר והזהיר
ספר והזהיר, מהדורת י"מ פריימן, [לייפציג]־ורשה תרל"ג-תר"מ

ספר הישר, חלק החידושים
ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים^{2}, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד

ספר הישר, חלק התשובות
ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ח

ספר המקצועות
ספר המקצועות, מהדורת ש' אסף, ירושלים תש"ז

ספר הנייר
ספר הנייר: ספר הלכות מפוסק קדמון, מהדורת ג' אפפעל, ירושלים תשנ"ד

ספר העיטור
העיטור, מהדורת ר' מאיר יונה, וילנה וורשה תרל"ד-תרמ"ה

ספר הערוך
ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב

ספר הפרדס
הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד

ספר התרומה
התרומה, ורשה תרנ"ז

ספר מחכים
ספר מחכים לר' נתן ב"ר יהודה, מהדורת י' פריימן, קראקא תרס"ט (תדפיס מתוך: האשכול: מאסף ספרותי ומדעי, ו [תרס"ט], עמ' 94–162)

ספרא
ספרא דבי רב הוא ספר תורת כהנים, מהדורת א"ה ווייס, וינה תרכ"ב

ספרי במדבר
ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א–תשע"ה

ספרי דברים
ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטין, ברלין ת"ש

סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו
H.M. Sermoneta and P.F. Fumagalli, *Manoscritti ebraici nell'Archivio di Stato di Pesaro: Catalogo con riproduzione del Mahazor francese di Pesaro*, Rome 2002

עמנואל, בשר על גבי גחלים
ש' עמנואל, 'ספר "בשר על גבי גחלים" ותרומתו לחקר עולמם של חכמי אשכנז הראשונים', י' קפלן (עורך), ברכות לאברהם: יום עיון לכבוד אברהם גרוסמן בהגיעו לגבורות, ירושלים תשע"ט, עמ' 23–42

עמנואל, כתבי היד של תשובות הרשב"א
ש' עמנואל, 'כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה־התשע עשרה', http://www.biu.ac.il/JS/ *JSIJ – Jewish Studies, an Internet Journal*, 13 (2015), pp. 1–46 JSIJ/13-2015/Emanuel.pdf

עמנואל, מגוף ראשון
ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 431–457

עמנואל, מגנזי אירופה, א
ש' עמנואל, מגנזי אירופה, כרך ראשון, ירושלים תשע"ה

עמנואל, פסקי ר' מנחם מרקנטי
ש' עמנואל, 'פסקי ר' מנחם מרקנטי', שנתון המשפט העברי, כה (תשס"ח), עמ' 139–198

עמנואל, שברי לוחות
ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז

עמנואל, תשובות מהר"ם דפוס פראג
ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג', תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 559–597

עסיס, אוצר לשונות
מ' עסיס, אוצר לשונות ירושלמיים: מונחים, ביטויים ולשונות בפיהם של האמוראים בתלמוד הירושלמי, ניו יורק וירושלים תש"ע

עפשטיין, כתבים
כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י–תשי"ז

ערוגת הבשם
ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט–תשכ"ג

פוזננסקי, מבוא
ש"א פוזננסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', בתוך: פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, מהדורת הנ"ל, ורשה תרע"ג

פולקוביץ, קטעים בצ'ב
D. Polakovič, 'Hebrejske rukopisne zlomky na vazbach inkunabuli a starych tisků knihovny františkanskeho klaštera v Chebu', K. Boldan and J. Marek (eds.), *Libri catenati Egrenses: Knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*, Praha 2013, pp. 85–110

פוקס, כ"י מנטובה 30
י' פוקס, 'כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 ותרומתו: האם כתב ר' משה מלונדון תוספות על "הלכות הרי"ף"?', תרביץ, עט (תשע"א), עמ' 389–412

פוקס, ר' ישראל ברונא
א' פוקס, 'החומר ההיסטורי בשאלות ותשובות ר' ישראל ברונא', עבודת דוקטור, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק 1974

פוקס, תלמודם של גאונים
ע' פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז

פורמן, קטלוג קורפוס כריסטי קולג'
P.E. Pormann, *A Descriptive Catalogue of the Hebrew Manuscripts of Corpus Christi College, Oxford*, Oxford 2015

פיוטי גזרות תתנ"ו
Hebräische liturgische Poesien zu den Judenverfolgungen während des Ersten Kreuzzugs, eds. A. Fraenkel, A. Gross and P.Sh. Lehnardt, Wiesbaden 2016 (*Monumenta Germaniae Historica: Hebräische Texte aus dem mittelalterlichen Deutschland*, 3)

פיוטי שלמה הבבלי
פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג

פיק, פירוש על הרי"ף
ש"ז פיק, 'פירוש על הרי"ף מסכת יבמות – כ"י פריז 314', עלי ספר, יט (תשס"א), עמ' 43–48

פיראני, פירוש תהלים
M. Perani, 'Yosef ben Simon Kara's Lost Commentary on the Psalms: The Imola Fragment from the "Italian Genizah"', idem (ed.), *"The Words of a Wise Man's Mouth are Gracious" (Qoh 10,12): Festschrift for Günter Stemberger on the Occasion of his 65th Birthday*, Berlin 2005, pp. 395–428

פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה
M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Bologna. Archivio di Stato e collezioni minori*, Firenze 1997

פירוש רבנו חננאל
פירושי רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד, מסכת ברכות, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תש"ן; מסכת שבת, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ה; מסכת פסחים, מהדורת מ' נוטוביץ, י"ד אילן וד' מצגר, ירושלים תשנ"א; מסכת ראש השנה, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ד

פירוש רבנו יהודה אלמדארי
פירושי רבינו יהודה אלמנדרי ב"ר אלעזר הכהן, ירושלים תשמ"ו

פירוש רשב"ם לשיר השירים
פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים, מהדורת ש' יפת, ירושלים תשס"ח

פירושי רבנו אליהו מלונדריש
פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מי"ל זק"ש, ירושלים תשט"ז

פלס ושפיצר, מהרי"ל
י"מ פלס וש"י שפיצר, מבוא והוספות לספרי מהרי"ל, ירושלים תשע"ו

פסיקתא דרב כהנא
פסיקתא דרב כהנא[2], מהדורת י"ד מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז

פסיקתא רבתי
פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם

פסקי ר' מנחם מרקנטי
ספר ריקאנטי, והוא שאלות ותשובות ופסקי הלכות של המקובל רבינו מנחם מריקאנטי, פיעטרקוב תרנ"ד

פסקי רבינו יוסף
'פסקי הלכות לרבינו יוסף והוראות לרבו רבינו שמואל הרואה', בתוך: שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שיט-שצה

פרדמן, רש"י משלי
ל' פרדמן, 'פירושו של רש"י לספר משלי: מהדורה מדעית וניתוח דרכו הפרשנית של רש"י על משלי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע

פרידמן, הלכות אישות
מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ־ישראל' תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 209-242

פרידמן, מתשובות הגאונים
מ"ע פרידמן, 'מתשובות הגאונים מן הגניזה בהלכות ריבית', ד' בויארין (ואחרים, עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 460-474

פרידמן, תשלומי התרומה
י' פרידמן, תשלומי התרומה: קטעים של ספר התרומה מתוך כתבי היד שלא מצויים בדפוס, בתוך: ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק: הלכות חלה והלכות ארץ ישראל, נוסח כת"י לונדון 518; תשלומי התרומה: קטעים מכתבי יד שלא נדפסו; לעזי התרומה, מהדורת י' פרידמן, שבי דרום – כפר דרום תשע"ו, עמ' 207-240

פריימן, בשר על גבי גחלים
A. Freimann, 'Das ספר בשר על גבי גחלים', ZfHB, 10 (1906), pp. 178-182

פריימן, מבוא ללקט יושר
לקט יושר, מהדורת י' פריימן, ברלין תרס"ג-תרס"ד, מבוא

צונץ, הדרשות בישראל
יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תש"ז

צונץ, מנהגי תפילה ופיוט
יט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, תרגם מגרמנית ז' ברויאר; ערך עדכן ושילב את השלמות המחבר א' פרנקל, ירושלים תשע"ו

צונץ, על היסטוריה וספרות
L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845

צונץ, תולדות הספרות
L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865

קופפר, פירוש ריב"ן
פירוש מס' יבמות לרבנו יהודה ב"ר נתן [ריב"ן], מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ז

קטלוג אוסף מונטיפיורי
Important Hebrew Manuscripts from the Montefiore Endowment, New York, Sotheby's, October 27 & 28, 2004

קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה
Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, Wien 1864-1899

קמינקא, סידורן של השאילתות
א' קמינקא, 'סידורן ומטרתן של השאילתות דרב אחאי גאון', סיני, ו (ת"ש), עמ' קעט-קצב

ראבי"ה
ספר ראבי"ה הוא אבי העזרי, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה

ראב"ן
ספר ראב"ן הוא אבן העזר, מהדורת ד' דבליצקי, א, בני ברק תשע"ב; ב[2], שם תשע"ו; ג, שם תשע"ב

רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח
רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו

רוט, חכמי פרובנס המאוחרים
פ' רוט, 'חכמי פרובנס המאוחרים – הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת: 1215-1348', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ב

רוט ורבינוביץ, מבוא למרדכי
י' רוט ומ"א רבינוביץ, 'מבוא לספר המרדכי למסכת קידושין ולמסכת גיטין', מחקרים ומקורות, ב (תש"ן), עמ' 1-77

רוקח
רקח, פאנו רס"ה

רות, מפירושי ריב"ן
אנ"צ רות, 'מפירושי ר' יהודה בר נתן', ש' ברנשטיין וג"א חורגין (עורכים), ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשי"ח, עמ' 285-312

רות, שופרון
E. Róth, 'A Soproni Állami Levéltár héber kéziratairól', *Soproni Szemle*, 10 (1956), pp. 319-334

רייף, ברכת המזון
ש"ק רייף, 'קטע גניזה של ברכת המזון: מחקר בנוסח, במחשבה ובתולדות התפילה', מ' בר־אשר וח"א כהן (עורכים), משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, ירושלים תש"ע, עמ' 201–217

ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג וטיקן
Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008

ריצ'לר ובית־אריה, קטלוג פרמה
B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001

רמב"ם, משנה תורה
משנה תורה, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים ובני ברק תשל"ה–תשס"ז

שאילתות
שאילתות דרב אחאי גאון, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תש"ך–תשל"ז

שבלי הלקט, ח"ב
שבולי הלקט, חלק שני, מהדורת מ"ז חסידה, ירושלים תשכ"ט (דפוס צילום מתוך ירחון הסגולה, תרצ"ד–תרצ"ז)

שוורץ, קטלוג וינה
A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925

שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה
A.Z. Schwarz, D.S. Loewinger and E. Roth, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, II, New York 1973

שוחטמן, בנין שלמה
א' שוחטמן, '"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני והגהות ר' בצלאל אשכנזי לסדר קדשים', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 63–93

שויקה, ספר שאילתות
א' שויקה, 'ספר שאילתות דרב אחאי והדרשה הבבלית הקדומה', סידרא, לב (תשע"ז), עמ' 145–202

שויקה, עיונים
א' שויקה, 'עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח

שו"ת הרא"ש
שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל, מהדורת י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד

שו"ת הרשב"א
שו"ת הרשב"א, מהדורת א' זלוניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה

שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים
שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים[2], מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשמ"ד

שו"ת מהר"י וויל
שאלות ותשובות רבינו יעקב וויל, חלק ראשון, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשס"א

שו"ת מהר"י מינץ
פסקים ושאלות ותשובות ... מהר"ר יהודה מינץ ... והגאון מהר"ר מאיר מפדוואה, ונציה שי"ג

שו"ת מהרי"ל
שאלות ותשובות מהרי"ל, מהדורת י' סץ, ירושלים תש"מ

שו"ת מהרי"ק
שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח

שו"ת מהר"ם מינץ
שאלות ותשובות רבינו משה מינץ, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א

שו"ת מהר"ם מפדובה
ראה שו"ת מהר"י מינץ

שו"ת מהר"ם מרוטנבורג
שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, א-ג, מהדורת י' פרבשטיין, ירושלים תשע"ד-תשע"ה

שו"ת ר' עזריאל דאיינה
שו"ת ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, מהדורת י' בוקסנבוים, תל אביב תשל"ז-תשל"ט

שיטה מקובצת (אילן)
שיטה מקובצת על מסכת זבחים, מהדורת י"ד אילן, בני ברק תשמ"ד

שיטה מקובצת (וילנה)
שיטה מקובצת, בתוך: תלמוד בבלי, מסכת זבחים, וילנה תרמ"ה

שיטת הקדמונים יבמות
שיטת הקדמונים על מסכת יבמות, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשמ"ו

ששון, אהל דוד
D.S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932

תא־שמע, כנסת מחקרים
י"מ תא־שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד-תש"ע

תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון
י"מ תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב

תוספות הרא"ש
תוספות הרא"ש, מסכת עירובין[2], מהדורת ש' וילמן, ניו יורק תשנ"ו

תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה
תוספות רבינו אלחנן על מסכת עבודה זרה, מהדורת א"י קרויזר, בני ברק תשס"ג

תוספות רבנו יהודה שירליאון
תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט-תשל"ב;
תוספות רבינו יהודה ב"ר יצחק מפריש (הנקרא שיר ליאון) על מסכת עבודה זרה, בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ניו יורק תשכ"ט, כרך [א].

תוספות רבנו פרץ בבא קמא
תוספות תלמידי רבנו פרץ על מסכת בבא קמא, מהדורת ב"ז פרג, ירושלים תשמ"ד

תוספות שאנץ כתובות
תוספות הרשב"א משנץ לרבנו שמשון ב"ר אברהם משאנץ על מסכת כתובות, מהדורת א' ליס, ירושלים תשל"ג

תוספתא
תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמאנדל, פזולק תרמ"א; מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

תורת חיים
תורת חיים: משלי, בעריכת י' אבידן, ירושלים תשע"ה; תורת חיים: קהלת, מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשע"ב

תשב"ץ
ספר תשב"ץ, קרימונה שט"ז

תשובות בעלי התוספות
תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד

תשובות גאונים קדמונים
תשובות גאונים קדמונים, ברלין תר"ח

תשובות הגאונים אסף, תרפ"ז
תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ז

תשובות הגאונים אסף, תרפ"ט
תשובות הגאונים מתוך הגניזה, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ט

תשובות הגאונים החדשות
תשובות הגאונים החדשות[2], מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ט

תשובות הגאונים הלכות פסוקות
הלכות פסוקות מן הגאונים, מהדורת י' מילר, קראקא תרנ"ג

תשובות הגאונים הקצרות
שאלות ותשובות של הגאונים, קושטא של"ה

תשובות הגאונים הרכבי
א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האיי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, ברלין תרמ"ז

תשובות הגאונים חמדה גנוזה
תשובות הגאונים חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג

תשובות הגאונים קורונל
תשובות הגאונים, מהדורת נ"נ קורונל, וינה תרל"א

תשובות הגאונים שערי צדק
תשובות הגאונים שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב

תשובות ופסקים לר"י הזקן
'תשובות ופסקים לר"י הזקן', בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ט-תשנ"א, ח"ג, עמ' קסה-רעט

תשובות חכמי צרפת ולותיר
תשובות חכמי צרפת ולותיר, מהדורת י' מילר, וינה תרמ"א

תשובות מהר"ם וחבריו
תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ב

תשובות מיימוניות
ראה: רמב"ם, משנה תורה

תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג
רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג

תשובות רב נטרונאי גאון
תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד

תשובות ר"י הזקן
תשובות ר"י הזקן, מהדורת פ' רוט וא' רייזר (בדפוס)

תשובות רש"י
תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג

JQR
Jewish Quarterly Review

MGWJ
Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums

REJ
Revue des Études Juives

ZfHB
Zeitschrift für hebräische Bibliographie

מפתח כתבי היד

אוקספורד, בודלי

Arch. Seld. A 7 (נויבאואר 671), ס׳ 20587 304

Heb. b. 10 (נויבאואר וקאולי 2833) 150

* Heb. c. 66 274

Heb. d. 11 (נויבאואר וקאולי 2797), ס׳ 16716 56, 114

Heb. e. 17 (נויבאואר וקאולי 2696), ס׳ 22700 219

Mich 408 (נויבאואר 872), ס׳ 21831 316

Opp. 42 (נויבאואר 678), ס׳ 20593 63-65, 144, 147, 285, 291-294, 296-324, 326-332, 335-346, 348-353, 358

Opp. 170 (נויבאואר 1205), ס׳ 16665 174

Opp. 202 (נויבאואר 945), ס׳ 21904 68

Opp. 248 (נויבאואר 367), ס׳ 18348 207, 211, 216, 217, 220

Opp. 276 (נויבאואר 566), ס׳ 19437 219

Opp. 296 (נויבאואר 2368), ס׳ 21429 305

Opp. 314 (נויבאואר 541), ס׳ 19412 60-62

Opp. 603 (נויבאואר 2287), ס׳ 20979 58

Opp. 712 (נויבאואר 2240), ס׳ 20523 56

Opp. Add. fol. 14 (נויבאואר 1101), ס׳ 17707 267

Poc. 127 (נויבאואר 296), ס׳ 16764 272

בודפשט, האקדמיה למדעים, אוסף קויפמן

A50 361

A77, ס׳ 2904 218

בודפשט, הספרייה הלאומית

2°1, ס׳ 31445 287, 321, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 340, 342-344, 346, 358

בולוניה, ארכיון המדינה

* 268, ס׳ 72450 227

* 443, ס׳ 72450 227

* 469.1, ס׳ 72450 174

* 509.1, ס׳ 72450 166

בולוניה, ספריית האוניברסיטה

* Manoscritti b. 596.HH.6 289/2, n. 1-2, ס׳ 41153 290, 291, 297, 320

בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה

** Manoscritti q.1; q. 10, ס׳ 76776 289-293, 296-298, 320-346

גטינגן, ספריית המדינה והאוניברסיטה

* Cod. Ms. Michaelis 277, ס׳ 2123 365

* קטעים מגניזת אירופה מסומנים בכוכבית, ואלו שנדפסו בכרך זה מסומנים בשתי כוכביות. כתבי היד רשומים כאן על פי מספרי המדף, ומספריהם הקטלוגיים נוספו בסוגריים. רשמתי גם את סימנם של כתבי היד במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים (ס׳ = סרט; פ׳ = פוטוסטאט). צילומים של קטעים מספריות באוסטריה מצויים בדרך כלל באתר http://hebraica.at, ולא רשמתי את סימנם במכון לתצלומי כתבי יד. כך עשיתי גם בקטעים מגניזת קהיר, שצילומיהם מצויים באתר פרידברג https://fjms.genizah.org/

גירונה, הארכיון ההיסטורי
** Gi 2, 64 274–284

גראץ, ספריית האוניברסיטה
** Druck III 28396, fol. II 290, 291, 297, 320, 346–354

גראץ, ספריית המנזר הפרנציסקני
* Fragm. A 1/5 A-B 209, 210
** Ink. A 62/41-44 15–148

דרמשטט, ספריית המדינה
Cod. Or. 25, ס׳ 12695 55, 114

המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה
Cod. hebr. 23 (שטיינשניידר 144), ס׳ 882 359

וטיקן, הספרייה האפוסטולית
ebr. 31, ס׳ 147 80
ebr. 127, ס׳ 8606 329
ebr. 141, ס׳ 11627 287, 291, 318, 321, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 339–344, 346
ebr. 148, ס׳ 227 367
ebr. 301, ס׳ 8702 252, 255–257
ebr. 303, ס׳ 355 58, 114
Urb. 32, ס׳ 671 268
Urb. 33, ס׳ 672 146

וילהרינג, ארכיון המנזר הציסטרסיאני
** Cod. IX. 54 244–251

וינה, ארכיון הארכיבישוף
* C-8 252

וינה, הספרייה הלאומית
* Cod. 4144 (Fragm. Hebr. C 6) 253, 254, 256
* Cod. 4245 (Fragm. Hebr. D 23) 271
* Cod. 4358 (Fragm. Hebr. A 82) 252
* Cod. 4433 (Fragm. Hebr. D 4) 271
** Cod. 4793 (Fragm. Hebr. B 45) 214, 216, 232–239
* Cod. 4828 (Fragm. Hebr. B 44) 216
* Cod. 4959 (Fragm. Hebr. D 17) 216
* Cod. Hebr. 218 (שוורץ 202) 363
* Fragm. hebr. A 58 364
* Fragm. hebr. A 64 365
* Ink 34-59 17

וינה, ספריית המנזר הבנידקטיני
* Cod. 333 A [756] [=Fragm. 33] 216

וינה, ספריית המנזר הדומיניקני
* Cod. 200/165 211, 212, 215, 216

וירצ׳ילי, ספריית הסמינר הבישופי
1, ס׳ 30923 298, 309

ורשה, ספריית האוניברסיטה
258, ס׳ 32500 55, 165

טורונטו, ספריית האוניברסיטה
friedberg 9–001 33

ירושלים, מכון שוקן
24100 ראה צירוך, יסלזון 9

ירושלים, הספרייה הלאומית
4°78 273
* 4°1107 245
8°3182 58
8°3902 245
4°6652 304
4°8859 67

לונדון, דוד סופר
D.S. 76, ס׳ 72218 150

לונדון, מונטיפיורי
98 ראה ירושלים, הספרייה הלאומית 4°8859
131 ראה ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1367
134 ראה צירוך, ברגינסקי BCB 405

לונדון, הספרייה הבריטית
Add. 18,684 (מרגליות 514), ס׳ 4978 307–309
Or. 5014 (מרגליות 421), ס׳ 6463 273

לונדון, ספריית בית הדין ובית המדרש
28, ס׳ 4699 58

לייפציג, ספריית האוניברסיטה
B.H. fol. 27, ס׳ 74925 58

מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג
107, ס׳ 6787 55
109, ס׳ 6789 314
456, ס׳ 47791 53
615, ס׳ 43927 187

מיינץ, הספרייה הכנסייתית על שם מרטינוס
** 15/189 152–160

מינכן, ספריית המדינה
** Clm 6485 253–256
Cod. hebr 69, ס׳ 1620 255
Cod. hebr. 232, ס׳ 1656 55

מנטובה, הקהילה היהודית
30, ס׳ 810 209, 367

מריה זאל, ספריית המנזר
** Cod. 41 214, 215, 239–243

ניו יורק, אשר זיו
[1] 314

ניו יורק, בית המדרש לרבנים
Mic. 10484, ס׳ 72979 55, 115
* Mic. 10832 166
Rab. 554, ס׳ 39243 285
Rab. 673, ס׳ 41418 63–65, 144, 147, 285–288, 293, 294, 296, 298, 300, 310, 313, 314, 316–319, 322, 327, 332, 338, 340, 343, 346, 348–352
SHF1988:11–11a 34

ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה
MS 1367, ס׳ 5134 55, 56, 114, 115
MS 1371, ס׳ 75733 29, 356, 357

נירנברג, הספרייה העירונית
* Fragmente hebr., Aus Amb. 173, 2° 252

סט פאול, ארכיון המנזר הבנדיקטיני
* Cod. 112a/4 216

סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית
אנטונין 493 150
אנטונין 879 150
אנטונין 880 150, 160

פאויה, ארכיון המדינה
** Pacco 17 cart. 21–2399, פ׳ 5097 259–270

פיזארו, ארכיון המדינה
n. i. 99 c ראה ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 10832

פירנצה, הספרייה הלאומית
II–I–7, ס׳ 18623 80

פירנצה, ספריית לורנציאנה
Plut. II 34, ס׳ 17671 264, 265

פראג, הספרייה הלאומית
** Cheb 2/30; 2/42; 7/11 161–205
* IV F 7 161
* IV F 9 161
* XII A.9 161

פריז, הספרייה הלאומית
héb. 314, ס׳ 4328 209, 217, 218, 227, 228
héb. 363, ס׳ 20238 66, 84
héb. 644, ס׳ 11540 265
héb. 719, ס׳ 11587 58
héb. 1293, ס׳ 14926 262
héb. 1408, ס׳ 24886 272

פרמה, ארכיון המדינה
* 5271 121

פרמה, ספריית פלטינה
Parm. 2295 (דה רוסי 563; ריצ'לר ובית־אריה 1541), ס' 13202 55
Parm. 2367 (דה רוסי 1139; ריצ'לר ובית־אריה 1545), ס' 13232 350, 355–358
Parm. 3204 (דה רוסי 181; ריצ'לר ובית־אריה 502), ס' 13919 218
Parm. 3205 (דה רוסי 655; ריצ'לר ובית־אריה 1134), ס' 13920 173
Parm. 3507 (ריצ'לר ובית־אריה 1135), ס' 14015 187

פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית
Ms. hebr. fol. 16, ס' 41160 252, 255

ציריך, ברגינסקי
BCB 405, ס' 7304 261, 262, 264–267

ציריך, יסלזון
9, ס' 75001 255

קלוסטרנויבורג, ספריית המנזר
* [=Fragm. 343-344] Cod. 741 216

קמברידג', אוסף לואיס־גיבסון (לשעבר: קמברידג', ווסטמינסטר קולג')
Talm. 2.111 42

קמברידג', ספריית האוניברסיטה
Or. 1080.1.37 32, 33, 83
T-S 10G4.4 72
T-S F 11.22 151
T-S G 2.17 150
T-S NS 252.8 150, 151, 156–158
T-S Misc. 35.106 56
T-S Misc. 36.188 57

קרלסרוה, ספריית המדינה
Cod. Reuchlin 3, ס' 2705 81

קרקוב, ספריית האוניברסיטה
*Ms. 1574, ס' 46930 366

רומא, ספריית אנג'ליקה
Or. 57, ס' 11705 206, 207, 211, 213, 214, 216, 217, 220

שופרון, הארכיון הלאומי
** קטעים עבריים מס' 12, 14, 23, 24, ס' 4477 206, 207, 211–213, 215, 221–231

ששון
415 ראה ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה MS 1371

מפתח אישים

ר׳ אברהם (למדן בפרנקפורט במאה השמונה עשרה) 314
ר׳ אברהם בן דוד (ראב״ד) מפוסקייר 294, 303
ר׳ אברהם בן עזריאל 252–258
ר׳ אברהם בן שלמה (בעיר שטרובינג) 216
ר׳ אברהם זכות 359
ר׳ אברהם מינץ 310–313
ר׳ אברהם סכנדרי 208
ר׳ אברהם פיליף 208
אגוברד מליון 361
ר׳ אהרן בן יוסף הלוי (רא״ה) 277
ר׳ אהרן הכהן מנרבונה 55
ר׳ אהרן לפפא 208
רב אחא משבחא 71, 73
ר׳ אייזיק שטיין 309, 310, 315, 316
אלווינה בתו של ר׳ יהודה בן נתן 218, 219
ר׳ אלחנן בן יצחק 245, 272
אליהו בן שבתאי באר 263
ר׳ אליהו מנחם מלונדריש 302
ר׳ אליהו קפסאלי 312
ר׳ אליעזר (חתנו של ר׳ יהודה בן נתן) 218
ר׳ אליעזר בן יואל הלוי (ראבי״ה) 259, 260, 262, 266, 272, 295, 296, 323, 330, 331, 339–341, 347, 348, 359
ר׳ אליעזר בן נתן (ראב״ן) 149, 299, 347
ר׳ אליעזר בן שמואל ממיץ 266, 272
ר׳ אליעזר חיים בן אליעזר 304
ר׳ אליעזר מגרמאזא 218
ר׳ אליעזר מטוך 245, 246, 332
ר׳ אלעזר בן יהודה מוורמייזא 58, 66–69, 167, 260, 262, 299
ר׳ אלעזר בן משה הדרשן 68
ר׳ אלעזר הקליר 172
ר׳ אפרים 272, 295
ר׳ אפרים בן יצחק מרגנסבורג (ראה גם ר׳ אפרים) 304
ר׳ אשר בן יחיאל (רא״ש) 246, 277
רב ביבי גאון 62–65, 144, 147, 300, 305, 350, 355
ר׳ בנימין זאב מארטא 315, 317
ר׳ בנימן בן אברהם הרופא 60, 62
ר׳ בצלאל אשכנזי 208, 245, 246, 274–277
ר׳ ברוך בן יצחק 271, 291, 326, 344
ר׳ ברוך בן שמואל ממגנצא 295, 367
ברלינר, אברהם 218, 219
ר׳ גדליה אבן יחיא 313
ג׳ובאני בטיסטה מרטיני 289
ר׳ גרשם בן יהודה מאור הגולה 172, 173, 217, 220, 227, 333, 334
ר׳ דוד גאנז 359
ר׳ דוד הלוי 269
די וידאש, ר׳ אליהו בן משה 55
רב האי גאון 155, 220, 332
הלברשטם, שלמה זלמן חיים 219
ר׳ הלל בן הלל 359
ר׳ הלל בן יאיר 359
ר׳ זלמן מסנט גואר 161, 305, 306
ר׳ זלמן קיצינגן 307
ר׳ חיים 346
ר׳ חיים אור זרוע 307, 315
ר׳ חיים בן חננאל הכהן 272
ר׳ חיים בן יוסי 272
חכמי נרבונה 350, 355, 356
ר׳ חננאל בן חושיאל 68, 110, 137, 149, 216, 222, 238, 306, 328, 332, 341, 345
ר׳ חסדאי בן נטרונאי ריש גלותא 151
חסידי רומי 308
ר׳ טוביה בן אליעזר 33
רב יהודאי גאון 155, 350, 357
ר׳ יהודה אלמדארי 208, 217, 218, 221, 222, 232–234, 236, 237
ר׳ יהודה בן בנימן 60–62, 82, 84–91
ר׳ יהודה בן יצחק שירליאון 272, 273, 302, 338
ר׳ יהודה בן מאיר הכהן 267

ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) 206-243
ר' יהודה בן נתן הנביא 304
ר' יהודה בן נתן לביא 304
ר' יהודה מינץ 309-313
ר' יהושע בועז 297
יהושע המכונה הושענא רבה 216
יוכבד בתו של רש"י 218
ר' יונה 294, 338
יוסי בן יוסי 172, 173, 174
ר' יוסף 296, 322, 335
ר' יוסף אבן מיגש 347
ר' יוסף בן משה 309, 314
ר' יוסף טוב עלם 34, 310
ר' יוסף ירושלמי הכהן 312, 313
ר' יוסף קארו 69, 312, 329
ר' יוסף קולון (מהרי"ק) 245, 246, 263, 309, 310, 315
ר' יוסף קרא 161-205, 365
ר' יוסף ראש הסדר 57
ר' יחיאל בן יוסף בן מרדכי 359
ר' יחיאל בן יוסף מפריז 275, 280, 323, 324
ר' יעקב בן מאיר (רבנו תם) 68, 69, 146, 248, 262, 272, 306, 313, 321, 328, 331, 341-345, 347, 349, 351
ר' יעקב בן שמשון 165
ר' יעקב לנדא 263
ר' יעקב מאורליאנש 272
ר' יעקב מולין (מהרי"ל) 304-306, 318
ר' יעקב פיליף 208
ר' יצחק 304
ר' יצחק (בנו של מחבר פירוש לספר משלי) 162
ר' יצחק אור זרוע 68, 208, 217, 225, 260, 351
ר' יצחק אלפסי (ריף) 323, 331, 347, 349
ר' יצחק בן אברהם 272
ר' יצחק בן אשר (ריב"א) 272, 329, 330, 334, 348, 349
ר' יצחק בן יהודה 267, 268, 338, 340
ר' יצחק בן יעקב הלבן 271
ר' יצחק בן מאיר 219
ר' יצחק בן ראובן 349
ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן) 218, 219, 245, 247, 248, 250, 251, 269, 272, 273, 292, 294, 322, 323, 326, 328, 331, 337, 340, 341, 343-345, 347, 350
ר' יצחק ממגדבורג 265
ר' יצחק משטרים 265
ר' ישראל 339, 340
ר' ישראל איסרליין 161, 307
ר' ישראל ברונא 309, 315-317
ר' ישששכר בער איילנבורג 313
ר' לביא 304
לוצאטו, שמואל דוד 261
ר' ליווא סג"ל 312, 313, 317
ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג 146, 149, 260, 262, 287, 293, 295-298, 303, 304, 307, 309, 310, 312, 317, 319, 321, 325, 332, 333, 336, 346, 348, 349-351
ר' מאיר בן שמואל מרמרו 218
ר' מאיר הכהן 358
ר' מאיר פוזנר 313, 314
ר' מאיר קצנלבוגן (מהר"ם) מפדובה 311-313, 315, 317
ר' מיוחס בן אליהו 256
מיכאליס, יוהן דוד 365
מילארד, ג'יימס אלווין 18
מנחם (סופר אשכנזי) 286
ר' מנחם אלדנדורף 314
ר' מנחם בכרך 306, 307
ר' מנחם בן דוד הלוי 269
ר' מנחם בן זרח 277
ר' מנחם בן חלבו 179
ר' מנחם בן יעקב מוורמייזא 261, 269
ר' מנחם בן שלמה 366
ר' מנחם בן שלמה בן יצחק 366
ר' מנחם מווירצבורג 351
מרגליות, מרדכי 360
ר' מרדכי בן הלל 67, 273, 285, 293, 303, 337, 358-360
מרדכי בן הלל הכהן (המאה העשרים) 360
מרטין פוסארל 290
מרים בתו של רש"י 218, 219
ר' משה, מלמד תינוקות 262
ר' משה איסרליש (רמ"א) 313, 314

ר׳ משה בן מיימון (רמב״ם) 303, 322
ר׳ משה בן שלמה הכהן 348, 349
רב משה גאון 151–154, 156
ר׳ משה הדרשן 179
ר׳ משה מלוטנבורק 262
ר׳ משה מפביאה 262
ר׳ משולם בן קלונימוס 173
רב מתתיה גאון 150, 317
רב נחשון גאון 151, 156, 160
רב נטרונאי גאון 91, 350, 357
ניקולאוס פון דינקלסבוהל 253
רב נסים גאון 58, 115
ר׳ נתן איגר 161
ר׳ נתן בן יהודה 304
ר׳ נתן בן מכיר 63
רב סעדיה גאון 51
עדלמן, צבי הירש 285
עדני, ר׳ שלמה 273, 275, 276
ר׳ עזריאל דייאנה 263
רב עמרם גאון 150, 302
ר׳ עמרם ריש מתיבתא בארץ ישראל 301, 302
פינר, אפרים משה 285
פירקוי בן באבוי 74
ר׳ פרץ בן אליהו מקורביל 271–284, 303, 306
ר׳ צדקיה בן אברהם הרופא 60
צונץ, יום טוב ליפמן 218, 273
רב צמח בן חיים גאון 151
רב צמח בן פלטוי גאון 151
ר׳ צמח בר שלמה דיינא דבבא 151, 156
קלארק, אדוארד דניאל 17
ר׳ קלונימוס 67
ר׳ קלונימוס בן יהודה 172
ר׳ קלונימוס בן יצחק הזקן 67
ר׳ קלונימוס בן שבתי מרומי 67
ר׳ קלונימוס הבחור 67
ר׳ קלונימוס מלוקא 77
קמינקא, אהרן 61
רבני אושטריך 304
ר׳ שאלתיאל בן מנחם בן שלמה 366
ר׳ שבתי בן שלמה 61
ר׳ שלום גאון (גאון ארץ ישראלי) 301, 302, 352
שלוסר, פריץ 152, 153
שלימה אשת הר״ר אליעזר 218
ר׳ שלמה אבן אדרת (רשב״א) 277
ר׳ שלמה אבן גבירול 255
ר׳ שלמה בן אברהם בן יחיאל 366
ר׳ שלמה בן יהודה 352
ר׳ שלמה בן שבתי עניו 60–62, 82, 83
ר׳ שלמה הבבלי 172, 173
ר׳ שלמה יצחקי (רש״י) 63, 165, 169, 171, 178, 204, 206–208, 215, 216, 218–220, 223, 226, 234, 235, 241, 242, 255–259, 265, 268, 271, 279, 280, 283, 321, 328, 329, 332, 334, 335, 338, 343, 345, 349, 364
ר׳ שלמה סיריליאו 83
ר׳ שמואל בן ברוך מבמברג 335
ר׳ שמואל בן מאיר (רשב״ם) 68, 167, 173, 330, 341, 365
ר׳ שמואל בן נטרונאי 366
ר׳ שמואל הלוי 304
ר׳ שמואל כהן 267
ר׳ שמואל מנחם בן יהודה הלוי מלנדשהוט 303, 304, 309
ר׳ שמואל משליצטט 296, 299, 303
ר׳ שמחה בן שמואל משפירא 265
ר׳ שמעון בן יצחק 173
ר׳ שמעון קרא 165
ר׳ שמריה בן מרדכי משפירא 261, 264, 268
ר׳ שמשון בן אברהם משאנץ 244–251, 272, 277, 329, 335, 339, 341, 344, 349
ר׳ שמשון מפלייזא 146
ר׳ שמשון מקוצי 337
ר׳ שמשון מקינון 288
ר׳ שמשון קרא 165, 166
ר׳ שר שלום בן משה הלוי ׳גאון יעקב׳ 352
רב שר שלום גאון 302
רב שרירא גאון 155, 220, 266

מפתח מקומות

אגנבורג 16–18
אושטרייך 285, 305, 310
איגר 161
איטליה הדרומית 24, 69, 71, 75, 77, 80, 81, 262
ארטא 317
ארץ ישראל 23
בולוניה 290, 291
ברין 18, 309
ברישה 313
גורציה 313
גירונה 274, 277
וורמייזא 262, 269
וינה 18, 214, 253, 366
טרואה (טרוייש) 179
ירושלים 301, 352
לוקא 77
לנדשהוט 303
לוטנבורק 262
מגנצא 63, 77, 269
מישטרי 309, 310
מנטובה 310, 312, 313, 317
נירנברג 15, 71, 287, 303, 307, 309, 318, 319, 359
נרבונה 179, 350, 355, 356
פאויה 262, 263
פדובה 309, 312, 313
פוסטאט 352
פראג 309, 317
פרנקפורט דמיין 313, 314
צֶ'ב 161
צפת 312
קורביל 277
קטלוניה 277
קירואן 58, 149, 266
קסטיליה 277
קרמס 18
רגנסבורג 309, 310, 316
רומא 308
ריינוס 285, 304
שופרון 212
שטרוביג 216
שפירא 310

מפתח עניינים

אבודרהם, דפוס ליסבון ודפוס פאס 318
האגודה (ספר) 294, 303, 304
אור זרוע 260
איגרות נגד היהודים (ספר) 361
האסופות (ספר) 259
ארמית גלילית 16, 27, 39–41, 47, 70, 78, 112, 125, 129
בית סוהר 355, 356
בעלי אסופות (ספר) 261
ברכת המזון לגֵר 66
בשר על גבי גחלים (ספר) 62–66, 71, 73, 76, 77, 117, 118, 144, 147, 267, 286, 294, 300, 301, 305, 313, 350, 355
הגהות מיימוניות 303
הלכות ברכות (מהר"ם מרוטנבורג) 293, 297, 319, 321, 325
הלכות גדולות 51, 63, 66, 73, 149–151, 345, 367
הלכות דרב אבא (ספר) 25, 72
הלכות על סדר הפרשיות (ספר) 25, 72
הלכות עריות של בני ארץ ישראל (ספר) 71
הלכות פסוקות 15
הלכות שמחות (מהר"ם מרוטנבורג) 297
השגות הראב"ד על משנה תורה לרמב"ם 294, 303
והזהיר (ספר) 25, 72, 73, 97
'חזון ישעיהו' 57
חנוכה, שָׁמש 338
חסידי אשכנז 58, 257
טעמי המקרא 168, 169
ליקוטי הר' יונה (ספר) 294, 338
לעזים 167, 175–179
גרמנית
הנפא 343
פרובנסלית 177–179
פרסית
ארזאן 158
גראן 156
טן 237
ניהר 157
צרפתית 167
אֵינשַיינְמנט לי מילור 176, 185
אַפורפיִט 178, 195
אשו"ט פורפנש"י 176
גזיינא 175, 180
מגדיינא 177, 189
מרשק 239
פורפנש 175, 182
פירפנש / פורפנשי / פורפנשיר 176, 188
קוברט טלנט 178, 201
קוטון 343
קנווא 343
שינוריליש ווש 177, 187
לקח טוב (ספר) 33
מדרש השכם 73
מורה הנבוכים 161
מילים ומונחים
א' א' צ' ל' (=אבל אתה צריך ללמוד) 27, 94, 97, 106, 109, 110, 112, 121, 126, 132, 134, 140, 142, 145
או (השמטת המילה במשפט שאלה) 25, 91
אישתדויין 158
אפילו (=לפחות) 25, 125
הבא להורגך השכם להרגו 25, 143
בו (=בוא) 25, 121, 125
גופו (נעשה) חולין 357, 358
ודאי (=בדא, בזה) 25, 95
חזר הכתוב ואמר 25, 90
יצטמתין 25, 140
ישמרו ימי האבל 25, 85
יתנו את הטעם 25, 85, 87
כ"ש גימגום 220, 240
כבנו מרון 34, 138
כל מקום שתמצא 182
כפל מילה 167, 189

מילים ומונחים (המשך)
כפתרון הראשונה כך פתרון השניה 169, 182
לע"א 220, 227
לא הכל ממנה 25, 148
לא יש 25, 137
משי"ח 274, 275, 283
מליי 25, 110
מנפשו 25, 142
מפקה 25, 125
מתחשדין 25, 106
נותן תפילין 37, 88
הניקוד מלמדך פתרונו 168, 193, 198
סימן (=עמוד) 315-318, 340
סימפון 25, 147
וסלקנו ממכשול 352
עון גיליון (אוונגליון) 308
פתרון 167
קוצר (=וכו') 295, 296, 322, 329
קושטא 156
שנו חכמים במשנה 32
השני מפרש את הראשון 169, 185
תכך שמ' 27, 110, 112
תקחי על צוארך 25, 131
מינקת, נישואין 123, 146
מלאכת שלמה (ר' שלמה עדני) 274
מנהגי מהרי"ל 305
מסכת גיהנם 24, 26, 54, 55, 60, 70, 113-117
מסכת זבחים, פירושים 272-275
מעשה רוקח (ספר) 260
המעשים לבני ארץ ישראל 24, 51-54, 65, 70, 71, 76, 78, 145-148
המקצועות (ספר) 149
מרדכי הגדול 62, 63, 64, 65, 144, 147, 285-354
מרדכי קצר 285, 296
סדר מן אליה רבא תלמוד גדול 57
סדר מן תלמוד רבא 57
סדר תנאים ואמוראים (ספר) 330
סימני מים 286
סמ"ק 287
סמ"ק מצוריך 218, 307-309

ספרות חז"ל
מסכת ברכות, סדר הפרקים 287
משנה 32, 70
משנה, טפסים ארץ ישראליים 52
משנה, מהדורת האלמנה והאחים ראם 274
'ספר ירושלמי' 36, 41, 70, 340
ציטוטים שאינם לפנינו (ראה גם תלמוד ירושלמי) 49-50, 357
תלמוד בבלי, הנוסח שהגיע לארץ ישראל 50-52
תלמוד ירושלמי 31, 32, 34, 66, 70, 72-74, 77, 78
תלמוד ירושלמי, ציטוטים שאינם לפנינו (ראה גם 'ספר ירושלמי') 324, 354

ספריות ותולדותיהם
אגנבורג, ספריית המנזר הפרנציסקני 16, 17
גראץ, ספריית האוניברסיטה 290
גראץ, ספריית המנזר הפרנציסקני 16, 17
וינה, ספריית האוניברסיטה 253, 366
וינה, ספריית המנזר הפרנציסקני 16, 17
מיינץ, ספריית מרטינוס 152
מינכן, ספריית המדינה 253, 254
פרייזינג, ספריית המנזר 253
קרקוב, ספריית האוניברסיטה 366
עברית 25, 27, 70, 73
עימוד אחיד של כתבי יד 286, 287, 315-319
הערוך 220, 222, 263
פולמוס עם הנצרות 56, 168, 182
פיוטים
אאדה עד חוג שמים 172
אהללה אלהי 172
אור חמה ולבנה 172
אזור חלק אומץ 359
אימת נוראותיך 173
אך בך לדל מעוז 173
אמנם אשמינו 174
אשמתינו כי רבה 173
גרוני נחר 173
ונתנה תוקף 34
מה רב טובך אשר צפנת להולכי ארחותיך 358

פיוטים (המשך)
מענה לשון מאל אשאלה 358
מקף רהוט דגש 359
משוך חסד עלי עבדך 358
מתן שעשועים 362
שבתי וראה תחת השמש 173
שש מאות נקראות 254
תחת אלת עפר 172
פירוש רשב"ם לספר משלי 167
פירוש רש"י לתלמוד
למסכת שבת 329
למסכת יבמות 206–208, 216, 219, 220, 235
ציון למעבר מפירוש המשנה לפירוש סוגיית התלמוד 215, 216
הפרדס (ספר) 324, 338
פרנסה ממלאכה 170, 171
פרסית (שפה) 154, 156, 157, 158, 220, 237
פרשנות הפיוט 171–174, 187
צנזורה 56, 355
רוקח (ספר) 260, 331
שאילתות דרב אחאי 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 51, 60, 61, 62, 69, 70, 71, 72, 73, 119, 149
שבועת יהודים לגויים 308
שביתת כלים בשבת 67–69, 76
שוחד, אזהרה לנותן 170, 199, 200
שיטה מקובצת למסכת זבחים 273, 275–277
שימושא רבא (ספר) 321
שכל טוב 361
שערי שבועות 349
תוספות
למסכת שבת 302
למסכת ביצה 303
למסכת בבא מציעא 303
למסכת בבא בתרא 302
למסכת זבחים 271, 272
תוספות טוך
למסכת שבת 332
למסכת כתובות 350
למסכת זבחים 274–283
תוספות רא"ש למסכת בבא בתרא 246
תוספות ר' יהודה שירליאון למסכת ברכות 302
תוספות ר' פרץ מקורביל בספרד 277
תוספות שאנץ
למסכת שבת 335
למסכת עירובין 303, 367
למסכת קידושין 303
תלמוד רבא (ספר) 57
תענית בראש השנה ובשבת 138
תקנות הקהל 310, 347, 348, 351, 355, 358
התרומה 326, 335, 339, 344
תשב"ץ 303
תשובות גאוני ארץ ישראל 300–302, 352–354
תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג 303

מפתח מקורות

א. ספרות חז"ל

משנה

ברכות ז, א 92
תרומות ד, ג 130
מעשר שני ה, י-טו 85
ביכורים א, ג 82; א, ד 84; א, יא 84; ג, א-יב 85; ג, ב 32, 83
שבת טז, ו 143; יט, ב 94, 96; יט, ה 94
פסחים ב, ב 110; ד, ג 88, 89; י, א 96
ראש השנה א, ב 34, 137; ד, ה 137; ד, ז 136; ד, ט 137
ביצה ד, ו 128
מועד קטן א, ג 122; ב, ב 122
חגיגה ב, ב 230
יבמות יד, ג 146
סוטה ז, א 119
גיטין ז, ו 117; ח, ד 118; ט, ג 127
קידושין א, א 126; ב, א 35, 126; ד, ו 145
בבא קמא ח, א 357; י, ה 356
בבא מציעא ד, ט 130
בבא בתרא ח, ז 123
שבועות ו, ו 349; ו, ז 349
עבודה זרה א, ו 88, 89; ב, א 49, 131; ב, ב 131; ג, ג 145; ג, ז-ח 144; ג, י 145; ד, ה 145
אבות א, א 196; ד, יג 204; ד, יד 108; ד, כב 115
מנחות ד, א 141
חולין ה, ג 107; ו, ד 133, 134; ו, ו 134; ו, ז 134; יב, ב 82
בכורות א, ד 111; א, ז 111; ג, א 111; ג, ב 111; ח, א 112
אהלות יח, ז 147

תוספתא

ברכות ד, יח 107; ו, כד 101
תרומות ז, כ 353
חלה א, ג 110
בכורים ב, ח 32, 83
שבת ב, א 345; ז, יג 101; יג, ח 97; יג, יא 91; יג, יג 91; טו, ד 95; טו, ח 94; טז, י 97; יז, כו-כח 91
פסחים ב, ה-ו 110
ראש השנה ב, טו 137
מועד קטן א, ז 29, 122
יבמות ו, ז 118; יב, ח 146; יד, ז 242
סוטה יג, ה-ו 120
בבא מציעא ח, א 91
סנהדרין יג, ד 115
עבודה זרה ב, ג 89; ג, ג 130; ו, ו 144
נידה ב, ב 146; ב, ה 117

מדרשי הלכה

מכילתא, מסכתא דכספא, ט 90
ספרא, אחרי מות, יא, ט 134; בהר, ד, א 105; קדושים, א, ה 108; א, י 108; ג, ב 242; ו, ב 101
ספרי במדבר, קי 98; דברים, רלד 139
ספרי זוטא במדבר, עמ' 289 139

תלמוד ירושלמי

ברכות א, א 190; ג, א 87; ה, א 139; ח, ב 93; ט, ב 323; ט, ה 101
כלאים א, ט 97
תרומות ח, י 353
מעשר שני ה, יג 133
ביכורים א, ג 83; א, ד 84; א, יא 85
שבת א, א 326, 328, 330; א, ב 331; א, ה 332; א, ז 91, 333; ב, ז

345; ג, ג 97; ו, י 101, 102; ז, א 37, 90; טז, ו 143; יט, ד 95; יט, ו 95
יומא ח, ז 143; ח, ט 106
מגילה ג, א 100
מועד קטן ג, ה 36, 85, 87; ג, ז 35, 86, 88
סוטה א, ז 146; ד, ב 121; ד, ג 146; ז, א 120
כתובות א, א 326; ה, ה 117
קידושין ב, א 35, 128; ג, ב 147; ד, ו 146
בבא קמא ח, ז 353
סנהדרין ד, א 327; ח, ד 121
עבודה זרה א, א 333; א, ז 106; ב, א 44, 130; ב, ב 131
הוריות ג, ח 105

תלמוד בבלי

ברכות ו ע"ב 85, 237; יב ע"ב 140; יד ע"ב 343; טז ע"א 36; כו ע"ב 92; ל ע"א 297; לה ע"ב 297; לט ע"א-ע"ב 323; מ ע"א 344; מב ע"ב 324; מג ע"א 324; מו ע"א 93; מז ע"א 40, 93, 94; מח ע"א 92; מח ע"ב 92, 94; מט ע"א 325; נד ע"ב 139
שבת יח ע"א 67, 90; יט ע"א 91, 327; כב ע"א 338; כז ע"ב 334; כט ע"א 344; לא ע"ב 344; מד ע"א 337; נה ע"ב 112; סט ע"ב 37, 89, 90; עד ע"ב 334; עז ע"א 191; פג ע"ב 108; צב ע"א 49, 104; צו ע"ב 326, 330; קיז ע"ב 97, 327, 328; קכב ע"א 335; קכג ע"א 97; קכט ע"א 48; קלב ע"א 94; קלג ע"ב 45, 95; קלד ע"א 48, 95, 96; קלד ע"ב 94; קלה ע"א 94; קלט ע"א 45, 98; קנב ע"א 45, 85, 87; קנג ע"א 335; קנו ע"א 341
עירובין ב ע"א 330; יט ע"א 113, 116, 117; לא ע"ב 129; לה ע"ב 345; לח ע"ב 334; מ ע"ב 324; מו ע"א-ע"ב 345; נה ע"א 108; סז ע"ב 328, 329; סח ע"ב 226; עא ע"ב 345; עו ע"א 345; פ ע"ב 345; פא ע"א 345; פב ע"א 345; פג ע"ב 99; צח ע"ב 328
פסחים ז ע"א 128; ל ע"א 110; ל ע"ב 228; לא ע"א 228; לא ע"ב 110; מח ע"ב 265; פז ע"ב 139; צט ע"ב 96, 267, 330; קיג ע"א 131; קיג ע"ב 99
סוכה ז ע"א 330; יא ע"א 343
ביצה יד ע"ב-טו ע"א 336; טו ע"ב-טז ע"א 138; לג ע"א-ע"ב 38, 129; לד ע"א 222
תענית טז ע"א 173
מגילה טז ע"ב 109; יז ע"א 109
מועד קטן ו ע"ב 122; יב ע"א 122, 336; יב ע"ב 121, 122; יח ע"ב 203; יט ע"ב 42, 86; כ ע"א 85; כא ע"א 36, 87; כא ע"ב 43, 88; כד ע"א 86; כו ע"ב 42, 87; כז ע"ב 35, 86
חגיגה ט ע"ב 115, 183; יח ע"א 121
יבמות ד ע"א 124; ה ע"ב 256; לה ע"ב 123; לו ע"א 123; לו ע"ב 123; מא ע"ב 123; מג ע"א 123; מח ע"ב 335; נב ע"א 124, 236; נב ע"ב 124; נג ע"ב 221; סא ע"ב 65; סב ע"ב 221, 230; סז ע"א 224; סח ע"א 222; סט ע"ב 223; ע ע"א 223; פ ע"א-ע"ב 94; קיג ע"ב-קיד ע"א 48, 144; קכא ע"א 232; קכא ע"ב 239
כתובות לא ע"א 329; ס ע"א 117, 146; ס ע"ב 117, 146; סד ע"א-ע"ב 334; פד ע"ב 344; צח ע"א 251; צט ע"א 129; צט ע"ב 46, 129; קז ע"ב 123
נדרים לב ע"א 101, 102, 103; לב ע"ב 103; לח ע"א 49, 104, 105
נזיר מב ע"א 86
סוטה ז ע"ב 106; י ע"ב 120; כה

ע"א 31, 121; כז ע"א 146; לב
ע"ב 42, 120; לג ע"א 43, 120; לז
ע"א 121; מו ע"ב 118, 119; מז
ע"א 119
גיטין כג ע"ב 127; מג ע"א 127; מז
ע"ב 85; מח ע"א 158; מט ע"ב
247; נח ע"ב 250; עד ע"ב 332;
פא ע"א-ע"ב 118; פג ע"ב 341
קידושין ב ע"א 125; ה ע"ב 46, 127;
ז ע"א 127; ט ע"א 128; יג ע"א
128; כט ע"ב 111; ל ע"ב 108;
לב ע"א 108; לג ע"ב 343; מא
ע"א 35, 124, 125, 126; מא ע"ב
126; מב ע"ב 126; מג ע"א 35,
126, 128; סה ע"ב 128; עז ע"א
145, 224
בבא קמא טו ע"ב 351; לג ע"א 351;
פד ע"א-ע"ב 351; צב ע"א 106;
קב ע"ב-קג ע"א 233; קיג ע"ב-
קיד ע"א 357; קטז ע"ב 356; קיז
ע"א 353, 356; קיז ע"ב 356; קיט
ע"א 357
בבא מציעא ד ע"ב 142; יד ע"א 125;
יד ע"ב 125; טו ע"ב 125; טז
ע"ב-יז ע"א 349; יח ע"א 234;
לה ע"א 40, 125; נז ע"ב 347; נח
ע"א 91, 347; נח ע"ב 106; נט
ע"א 106; סד ע"א 226; עא ע"ב
127; עב ע"ב 158, 159; עח ע"א
157, 159, 160; עח ע"ב 160; פג
ע"א 348; קב ע"א 339; קד ע"ב
155
בבא בתרא י ע"א 99; כו ע"ב 83; כז
ע"ב 84; מג ע"א 247; מח ע"א
249; נא ע"א 249, 250; ע ע"ב
156, 249; קכג ע"א 112; קכג ע"ב
112; קמז ע"ב 346; קמח ע"א 346
סנהדרין מ ע"א 238; מו ע"א 334; מז
ע"ב 227; ס ע"ב 281; סא ע"א
281; סא ע"ב 281; סה ע"ב-סו ע"א
101; עב ע"א 143; צח ע"א 98;
קג ע"ב 100; קט ע"ב 140
מכות יח ע"ב 85; כג ע"ב 299
שבועות לא ע"א 143; מב ע"ב 349;
מג ע"א 349
עבודה זרה ו ע"ב 327; יב ע"א 144;
טו ע"ב 42, 89; טז ע"א 89; יז
ע"א 113; כא ע"ב 333; כב ע"א
333; כו ע"א 44, 130, 131; כו
ע"ב-כז ע"א 131; כט ע"א 49,
131; מג ע"א 145; מג ע"ב 145;
סו ע"ב 267
זבחים ד ע"א 281; כז ע"ב 280; לו
ע"ב 278; צב ע"א 279
מנחות טו ע"ב 343, 344; לח ע"א-ע"ב
141; לט ע"ב 140, 255, 257, 258,
343; מ ע"א 48, 140; מ ע"ב 139,
140, 141; מא ע"א 339, 342; מא
ע"ב 141, 257; מג ע"א 43, 141,
343; מג ע"ב 100, 141; ע ע"א-
ע"ב 98
חולין ו ע"א 238; יד ע"א 281; נח
ע"א 270; עו ע"ב 270; פב ע"א
107; פד ע"א 132; פד ע"ב 132,
133; פה ע"א 107; פה ע"ב 133;
פו ע"א 133; פו ע"ב 133, 134; פז
ע"א 134; פח ע"א 134, 135; פח
ע"ב 135; פט ע"א 46, 135, 136,
141; צח ע"א 238; קמ ע"א 50,
82; קמ ע"ב 45, 82; קמא ע"ב
45, 82
בכורות ד ע"א 111; י ע"ב 111; כג
ע"ב-כד ע"ב 112; מז ע"א 111
ערכין כג ע"ב 228
נידה כז ע"א 221; מד ע"א 230

מדרשי אגדה ומסכתות קטנות

בראשית רבה, סח, ג 203
ויקרא רבה, לא, ה 104
מגילת תענית, עמ' 103 338
מדרש משלי, לא 86
מדרש עשרת הדברות 86
מדרש תהלים, כה, ב 321
מסכת שמחות, ו, ב 88; י, יא 88; יב,
יא 340
פסיקתא דרב כהנא, שובה, עמ' 355 181
פסיקתא רבתי, ג 337
קהלת רבה, א, טו 116

ב. ספרות הגאונים (מקורות נבחרים)

אוצר הגאונים
שבת, התשובות, סי׳ לו 67; סי׳ מד 332
יבמות, סי׳ תקע 237
בבא קמא, התשובות, סי׳ שכח 356
סנהדרין, סי׳ תצ 352
החדש, בבא מציעא, סי׳ שעט 156; סי׳ שצח 155; סי׳ תקה 155
איגוס, תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל, סי׳ 1–7 301; סי׳ 8 301; סי׳ 9 301; סי׳ 10 301, 352; סי׳ 11 301; סי׳ 12 301
איגוס, תשובת גאון ארצי ישראלי 301, 352
הלכות גדולות, ב, עמ׳ 408 155; עמ׳ 410 160; עמ׳ 426 155
המעשים לבני ארץ ישראל, מעשה מ 147; מעשה נח 147; מעשה סה 53, 148; מעשה ע 147
שאילתות דרב אחאי
שאילתא ה 61; שאילתא פט 109; שאילתא קלז 30, 119; שאילתא קמד 140; שאילתא קמז 61; שאילתא קפד 61; שאילתא קצב 28, 121
תוספת בכתב יד 355–357
פירוש ר״ש, עמ׳ נה–נט 61, 82–85; עמ׳ סו–סט 61, 85–91
תשובות הגאונים הרכבי, סי׳ לג 237
תשובות הגאונים חמדה גנוזה, סי׳ קלב 155
תשובות הגאונים קורונל, סי׳ טו 53, 148
תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ב, סי׳ יח 156; שער ג, סי׳ מד 156; שער ח, סי׳ ה 155
תשובות רב נטרונאי גאון, סי׳ נט 91

ג. ספרות הראשונים (מקורות נבחרים)

האגודה, מגילה, סי׳ לד 294
אור זרוע
א, סי׳ תרנד 225, 227
ב, סי׳ ב 68
בבא קמא, סי׳ שעג–שעד 150; סי׳ תכג 349
האורה, עמ׳ 202, סי׳ סה 268
איסור והיתר לרש״י, סי׳ ס 268; סי׳ קנ 265; סי׳ קעז 270
בית יוסף, אורח חיים, סי׳ רמד 334; סי׳ רמו 69; סי׳ שסו 329
בעלי התוספות על התורה, עמ׳ 91 208
ברכות מהר״ם, סי׳ א–ד, יד–כ 297
הגדה של פסח עם פירוש הראב״ן, עמ׳ קכב–קכג 266
הוראות מרבני צרפת, סי׳ טז 265
זולצבאך, בשר על גבי גחלים, סי׳ 1 64, 144; סי׳ 5 65; סי׳ 6 286; סי׳ 15 63, 117, 118; סי׳ 20 301; סי׳ 23 350; סי׳ 26 65, 147
חיבור יפה מהישועה, פרק כז 115
לקח טוב, שמות יג, ב 111; שמות מ, יח 104; דברים, פרשת כי תבוא 33
לקט יושר, אורח חיים, עמ׳ צב 314; יורה דעה, עמ׳ קכא 314
מחזור ויטרי
מהדורת הורוויץ, עמ׳ 563 165
מהדורת גולדשמידט, עמ׳ שצט 265; עמ׳ תשעה 103
מנהגי מהרי״ל, עמ׳ רלט, סעיף ו 306; עמ׳ רמו, סעיף יג 306; עמ׳ רמח, סעיף טז 306; עמ׳ רפה, סעיף ט 306; עמ׳ שפד, סעיף ו 306; עמ׳ שצח, סעיף יד 306; עמ׳ תיז, סעיף ז 306; עמ׳ תיח 306; עמ׳ תיט, סעיף ז 306; עמ׳ תנג, סעיף ה 306; עמ׳ תנה, סעיף ז 306; עמ׳ תעו, סעיף א 306; עמ׳ תצא, סעיף ד 306; עמ׳ תקל, סעיף כא 306; עמ׳ תקעה, סעיף י 306; עמ׳ תרטז, סעיף כו 305; עמ׳ תרל, סעיף עא 305

מנהגי ר' אברהם קלויזנר, סי' נח, הגהה יב 306; סי' עט, הגהה ג 306; סי' עט, הגהה ז 306
מנחת יהודה, בראשית ו, ו 176; שמות לב, יד 176
מעשה הגאונים, עמ' 3-4 268; עמ' 9-10 268; עמ' 16 267; עמ' 31 67; עמ' 96 269
מעשה רוקח, סי' נה-נו 266; סי' עו 267; סי' עט 265; סי' פב 264
מרדכי
ברכות, סי' רי-ריז 321-325
שבת, עמ' א-ו 326-331; עמ' יז-כה 331-336; עמ' מד-נד 336-342; עמ' נד-נה 342; עמ' סד-עב 342-346
פסחים, סי' תקנו 265
מועד קטן, סי' תתקכה 260
כתובות, סי' קלא 313; סי' שח 358
קידושין, עמ' 198-199 358
בבא קמא, עמ' קנח-קסד 346-350
בבא בתרא, סי' תקלט 358
סנהדרין, סי' תשיט 314
סמ"ק, מצווה רפ, הגהות ר' פרץ, הגהה א 337
סמ"ק מצוריך
א, עמ' פד 307; עמ' צ 307; עמ' קנא 307; עמ' קעג 307; עמ' קצח 307; עמ' רפב-רפג 309
ב, עמ' לו 307; עמ' מו 307; עמ' סב-סג 309; עמ' קצא 307; עמ' רכב 308; עמ' רלד 218, 219; עמ' שכו-שכז 308; עמ' שנא 308; עמ' שנד 308; עמ' שנה 308; עמ' שסה-שסו 308; עמ' שעב 308; עמ' שפז 308
ג, עמ' שמד 308; עמ' שמח-שמט 308, 338
ספר האסופות, סי' ס 262; סי' קיד 269; סי' קכט 265; סי' קלד 268; סי' קלה 268; סי' קלו 268
ספר הישר
חלק החידושים, סי' תמט 263
חלק התשובות, סי' ו 68
ספר הנייר, עמ' רלא 219; עמ' רלב 218, 219
ערוגת הבשם
א, עמ' 47-54 252; עמ' 72-75 252; עמ' 160-162 252; עמ' 166-168 252
ב, עמ' 6-11 252
ג, עמ' 133-137 253, 254; עמ' 210-211 253, 254; עמ' 213-225 253, 254; עמ' 223-224 253-258; עמ' 226-229 253, 254; עמ' 231-232 253, 254
פירוש הרוקח על התורה, ב, עמ' קכח 68
פירוש ר' יוסף קרא
דברים כד, יג 171; כו, יג-טו 174
שופטים ח, טז 194
ישעיהו א, כז 171; ג, א 182; טז, ה 171
ירמיהו ט, א 172
יואל ד, יד 194
זכריה ט, טז 172
מלאכי ג, כ 172
תהלים ה, י 165; יד, ג 173
איוב לח, לא 172
איכה ג, מא 173; ה, יח 172
קהלת א, א 181; ז, יב 165, 184; ח, ח 171
פירוש ריב"ן למסכת יבמות, דף כד ע"ב-כה ע"ב 209; כח ע"ב-כט ע"ב 209; כט ע"א 210; כט ע"ב 210; נו ע"א-נז ע"א 211; נו ע"א 211, 212; נו ע"ב-נז ע"ב 212; נז ע"ב 211; נז ע"ב-נח ע"ב 213; נח ע"א 213; ס ע"ב 213, 214
פירוש רשב"ם לתורה, שמות כג, יג 68
פירוש רש"י, משלי ד, ג 186; יח, כב 203
פירושי רבנו אליהו מלונדריש, עמ' נז-נט 302
פסקי הרא"ש, חולין, ז, לו 272
פסקי רבינו יוסף, סי' עה 265; סי' רד 335; סי' רה 335
הפרדס, עמ' קסד 268
קימחא דפיסחא, עמ' ח 265; עמ' יא 267

ביאור ר' אייזיק שטיין לסמ"ג, א, עמ' קכג 315; עמ' קנד 316; עמ' שמ 316
ראבי"ה, סי' כו 331; סי' קנב 323; סי' קצז 67; סי' קצט 339; סי' תטו 272; סי' תסב 266; סי' תתקנ 208; סי' תתקסט 331
ראב"ן, סי' צז 300; סי' שלט 67
רוקח, סי' מא 67, 332; סי' רסג 264; סי' רצא 267; סי' שד 67; סי' שלא 66, 84
רש"י, שבת ו ע"א ד"ה לא עירבו 329
שבלי הלקט, החלק השני, סי' כב 269
שו"ת בנימין זאב, סי' קלב 317; סי' רמט 317
שו"ת הרא"ש, כלל כ, סי' יז 272
שו"ת מהר"י מינץ, סי' יא 310; סי' יד 311; סי' טו 311
שו"ת מהרי"ק, שורש כא 310; שורש נב 309; שורש סג 310; שורש פד 310; שורש צח 309
שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, סי' ז 310
שו"ת מהר"ם מינץ, סי' סג/ב 307
שו"ת מהר"ם מפדובה, סי' ה 311; סי' יג 312; סי' כט 312; סי' לה 312; סי' לז 312; סי' מ 311; סי' נ 317; סי' עו 313
שו"ת מהר"ם מרוטנבורג
א (דפוס פראג), סי' קלב 300; סי' תקנט 335; סי' תשיב 348; סי' תתנה 301; סי' אלף ה 350
ב (דפוס לבוב), סי' קעו 351
ג, סי' תפב 336; סי' תרלב 295
שו"ת ר' ישראל מברונא, סי' קכב 315; סי' ריא 315
שיטה מקובצת (וילנה), זבחים ב ע"א ס"ק א 276; ג ע"א ס"ק א 276; ט ע"ב ס"ק ג 278; ט ע"ב ס"ק ה 279; ט ע"ב ס"ק יד 280; ט ע"ב ס"ק לד 278; י ע"א ס"ק א 281; י ע"א ס"ק ד 282; י ע"א ס"ק ח 283; י ע"א ס"ק לא 282; י ע"ב ס"ק ג 283; סד ע"א ס"ק ז 276; סד ע"ב ס"ק יד 276; צב ע"א ס"ק ב 276
תוספות
מגילה, ד ע"א ד"ה פסק 367
כתובות, קי ע"ב ד"ה ואימא 299
זבחים, ב ע"א 272; טז ע"א ד"ה מה ליושב 272; עב ע"א ד"ה אלא 272; צה-צו, קו-קט 271; צו ע"א ד"ה אלא קדירות 271
תוספות הרא"ש, עירובין מו ע"א ד"ה דאמר שמואל 367
תוספות ישנים שבת, יח ע"א 335; יח ע"ב 332
תוספות רבנו יהודה שיראליאון ברכות, נד ע"ב ד"ה ואימא 322; נד ע"ב ד"ה קשיא 322; נז ע"ב ד"ה מרקוליס 321; נח ע"ב ד"ה אמר וד"ה רבא 323; נט ע"א ד"ה על הברקים 323; נט ע"א ד"ה על הרוחות 323; נט ע"ב ד"ה הילכך 323; נט ע"ב ד"ה התם 324; ס ע"א ד"ה ור' יוחנן 322; ס ע"ב ד"ה כי שמע 322; ס ע"ב ד"ה כי פריס 321; ס ע"ב ד"ה אקב"ו 321; ס ע"ב ד"ה המעביר 321
תוספות רבנו פרץ בבא קמא, סב ע"ב ד"ה נר חנוכה 340
התרומה, סי' רכב 335; סימנים, סי' קמח 332
תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' רכג 307
תשב"ץ, סי' מו 336; סי' נב 336; סי' רצט 324; סי' תקיא 346; סי' תקיט 349; סי' תקכ 348; סי' תקכב 349
תשובות בעלי התוספות, סי' א 310; סי' ב 338; סי' י 306; סי' כא 311; סי' לג 295, 303; סי' לה 308; סי' נד 312; סי' סב 310-312; סי' סה 351; סי' פ 295; סי' קי 311; סי' קיב-קטז 304; סי' קיג 304; סי' קטו 304; סי' קטז 304; סי' קכ 316; סי' קכב 311; סי' קלב 358; סי' קלג 304
תשובות הגאונים, סי' מו 218, 219
תשובות חכמי צרפת ולותיר, סי' ו 270; סי' עא 268
תשובות מהר"ם וחבריו, סי' קכה 265
תשובות מיימוניות, הלכות מאכלות אסורות סי' ה 218, 219
תשובות רש"י, סי' נה 269; סי' צה 332; סי' שו 265

three in Italy (Bologna, Biblioteca Universitaria; Bologna, Civico Museo Bibliografico Musicale, annesso alla Biblioteca G. B. Martini del Conservatorio Musicale; Pavia, Archivio di Stato); two in Germany (Mainz, Martinus-Bibliothek; München, Bayerische Staatsbibliothek); and one each in Czech Republic (Prague, Národní knihovna České republiky), Hungary (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára) and Spain (Girona, Arxiu Històric). I am deeply grateful to the directors and staff of these institutions for their assistance.

I previously published two of the chapters, and I am grateful to the publishers for agreeing to their republication in this volume. The second chapter, which I wrote together with Prof. Dr. Andreas Lehnardt, first appeared in *Ginzei Qedem* 13 (2017); I thank him for agreeing to include this chapter in the present volume. The sixth chapter was first published in *Kobez Al Yad* 25 (2017).

Many friends have helped me during the course of writing of this book, many of whom are mentioned in the chapters below. My heartfelt gratitude also extends to Dr. Sarah Cohen, who prepared the book for print; to Irit Nahum, who patiently and skillfully typeset the volume; and to my friend Yechezkel Hovav, who contributed from his vast wealth of experience in publishing books. The past and present directors of the Mekitze Nirdamim Society—Prof. Shulamit Elizur and Prof. Hagai Ben-Shamai—as well as Yitzchack Gila, were part of this project from beginning to end; their contributions were invaluable.

The picture on the book cover is published through the generosity of Don Marco Visconti, the director of the Biblioteca diocesana del Seminario vescovile in Alessandria. I am also grateful to my friends Dr. Menahem Katz, R. Yehuda Leibish Weiss, and Prof. Mauro Perani, who helped me obtain this picture.

Preface

The purpose of this volume, like its predecessor, is to uncover fragments of important Hebrew works hidden in the "European Genizah". Thousands of pages of Hebrew manuscripts have been discovered in this "Genizah", which is scattered in hundreds of libraries and archives throughout Europe and even beyond. In the late medieval and early modern eras, these pages were used to bind books and as folders of archival documents. In the first volume of this series, I published eleven new works from the "European Genizah", prefacing them with a wide-ranging introduction about the nature of this "Genizah". Nine additional works are published in the present volume.

The works published herein are from a variety of genres: Biblical exegesis, Talmud commentary, halakhic literature, and liturgical interpretation. They appear in this volume in chronological order, from earliest to latest. The most significant of the works is also the work whose discovery required more effort than all of the others; it appears in the first chapter of the book. This work was written — I wish to argue — in ninth or tenth-century Palestine. It reveals valuable information on the history of *halakhah* in Palestine of that era, and also teaches a great deal about how Palestinian Traditions made their way to the European continent. This work still requires a great deal of study, and I hope that others come along to add to my words.

The fragments published here were identified in the collections of fourteen archives and libraries. These institutions, located throughout Europe, aptly reflect the dispersal of the European Geniza. Six of them are in Austria (Graz, Franziskanerkloster; Graz, Universitätsbibliothek; Maria Saal, Archiv des Collegiatstiftes [Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Depot Maria Saal]; Wien, Dominikanerkonvent; Wien, Österreichische Nationalbibliothek; Wilhering, Zisterzienserkloster);

VI. The Use of *Mordechai Ha-gadol* by Fifteenth- and Sixteenth-Century Sages 304
VII. Citations by Section Number 314
VIII. Summary 318
Text 321
I. *Mordechai Ha-gadol* on *Berakhot*, chapter 9 321
II. *Mordechai Ha-gadol* on *Shabbat*, chapters 1-2 326
III. *Mordechai Ha-gadol* on *Bava Kama*, chapters 9-10 346
Addenda 355
Addendum A: A ruling of the Narbonne sages regarding one who passes information about another's wealth to the authorities 355
Addendum B: Was R. Mordechai ben Hillel a *Kohen*? 358

Chapter Ten: *Addenda et Corrigenda* to Volume One 361

Bibliography and Indexes

Bibliographic Abbreviations 371

Manuscripts 392
Names 396
Places 399
Topics 400
Sources 403
I. Rabbinics 403
II. Geonim (Selected sources) 406
III. Rishonim (Selected sources) 406

Text: Rivan's Commentary to *Yevamot* 65-67, 115-116, 118-119, and 121-122 221

Chapter Five: The *Tosafot* of R. Samson of Sens to BT *Bava Batra*
Introduction 244
Text: *Tosafot Sens* to *Bava Batra* 46b-47b 247

Chapter Six: Supplement to the Liturgical Poetic Commentary of *Arugat Ha-Bosem*
Introduction 252
Text 257

Chapter Seven: *Quasi-Assufot* on the Laws of Pesaḥ and *Issur Ve-hetter*
Introduction 259
I. The Fragment and its Characteristics 259
II. The Connection of the Work to *Sefer Ha-Assufot* 260
III. The Sages of Pavia 262
Text 264

Chapter Eight: The *Tosafot* of R. Peretz of Corbeil to BT *Zevaḥim*
Introduction 271
I. Tosafist Collections on *Zevaḥim* 271
II. *Tosafot* on *Zavaḥim* in the European Genizah 274
Text: *Tosafot* of R. Peretz of Corbeil to *Zevaḥim* 9b-10b 278

Chapter Nine: *Mordechai Ha-gadol* on Tractates *Berakhot*, *Shabbat*, and *Bava Kama*
Introduction 285
I. MS Oxford and MS New York 285
II. The Fragments in the European Genizah 289
III. The Relationship between MS Oxford and the Binding Fragments 291
IV. The Original Version of *Mordechai Ha-gadol* in the Binding Fragments 296
V. The Sources of *Mordechai Ha-gadol* 299

Text 82
I. *Quasi-She'iltot* 82
II. *Massekhet Gehinom* 113
III. *Quasi-She'iltot* (continued) 117
IV. *Ha-Mma'asim Li-vnei Eretz Yisra'el* 145

Chapter Two: *Quasi-Miktzo'ot* on BT *Bava Metzi'a*
Introduction 149
I. *Sefer Ha-Miktzo'ot* 149
II. A New Page from the European Genizah 150
III. The Discovery of the New Page 152
Text 155

Chapter Three: The Commentary of R. Joseph Kara to Proverbs
Introduction 161
I. Description of the Fragments 161
II. The Identity of the Exegete 164
1. External evidences of the exegete's identity 164
2. Internal evidences of the exegete's identity 167
III. The Methods of the Exegete 170
1. Beliefs and opinions 170
2. Between Biblical exegesis and liturgical poetic commentary 171
Addendum: Foreign Words in Rabbi Joseph Kara's Commentary to Proverbs, by Prof. Cyril Aslanov 175
Text: The Commentary of R. Joseph Kara to Proverbs, chapters 1-4, 8-11, and 16-19 180

Chapter Four: The Commentary of R. Judah b. Nathan (*Rivan*) to BT *Yevamot*
Introduction 206
I. Earlier Publications of Rivan's Commentary to *Yevamot* 206
II. Citations in Medieval Rabbinic Literature 208
III. Eleven Pages of Rivan's Commentary to *Yevamot* from the European Genizah 209
IV. Characteristics of the Pages of Rivan's Commentary from the European Genizah 215
V. The Commentator and his Methods 218

Contents

Preface 13
Editorial Signs 14

Chapter One: Remnants of the Torah of Palestine
Introduction 15
I. Preface 15
II. The Fragments and their Origins 16
III. Separating the Fragments 18
IV. Summary of Extant Remnants 21
V. The Time and Place of the Manuscript 23
VI. The Contents of the Manuscript 24
1. *Quasi-She'iltot* 24
(a) Introduction 24; (b) structure of each query (*she'ilta*) 26; (c) relationship with the *She'iltot* of Rabbi Aḥai Gaon 28; (d) use of the Mishnah by *Quasi-She'iltot* 32; (e) use of the Palestinian Talmud by *Quasi She'iltot* 34; (f) use of the Babylonian Talmud by *Quasi-She'iltot* 38
2. *Ha-Ma'asim Li-vnei Eretz Yisra'el* 52
3. *Massekhet Gehinom* 54
VII. The Impact of the Work in the Graz Fragments 60
1. Thirteenth century Italian sages 60
2. *Basar al Gabei Geḥalim* 62
3. The possible impact of the work on the sages of Ashkenaz 66
VIII. Conclusion 69
1. Summary of the evidence that emerges from the preceding sections 69
2. Additional works in the style of *She'iltot de-Rav Aḥai* 71
3. The dating of *Quasi-She'iltot* 73
4. Palestine in the ninth and tenth centuries 74
5. Palestine – Southern Italy – Ashkenaz 75
IX. Addendum – the Paleographic Opinion of Dr. Edna Engel 78

Plates 1-20

Printed with the assistance of
The Israel Science Foundation
The Israel Ministry of Culture and Sport
The Ludwig Jesselson Chair in Codicology and Palaeography,
The Hebrew University of Jerusalem
Paula and David Ben-Gurion Fund for Jewish Studies
established by the Federmann family, Jack, Joseph and Morton Mandel
Institute of Jewish Studies, The Hebrew University of Jerusalem

ISBN 978-965-462-020-8
©
All rights reserved by
Mekize Nirdamim
Printed in Israel, 2019

HIDDEN TREASURES FROM EUROPE

Volume II

By
Simcha Emanuel

Mekize Nirdamim

Jerusalem 2019